MEMORIILE
SECŢIEI DE ŞTIINŢE
ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE
A ACADEMIEI ROMÂNE

MEMOIRS OF THE SECTION OF HISTORICAL SCIENCES
AND ARCHEOLOGY OF THE ROMANIAN ACADEMY

MÉMOIRES DE LA SECTION DES SCIENCES HISTORIQUES
ET D'ARCHÉOLOGIE DE L'ACADÉMIE ROUMAINE

MEMORIILE SECŢIEI DE ŞTIINŢE ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE A ACADEMIEI ROMÂNE

SERIA V
Tomul XXXIX
2015–2020

COLEGIUL DE REDACŢIE:

acad. Victor SPINEI (redactor responsabil)
prof. Andrei PIPPIDI, dr. Dorina N. RUSU
membri corespondenți (secretari de redacție)
acad. Dan BERINDEI, acad. Paul Helmut NIEDERMAIER
acad. Ioan-Aurel POP, acad. Alexandru ZUB (membri)
Alina-Bianca BĂLAN (secretar științific)

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Bucureşti, 2020

Copyright © Editura Academiei Române, 2020.
Toate drepturile asupra acestei ediţii sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5
050711, Bucureşti, România
Tel.: 4021-318 81 46; 4021-318 81 06
Tel./fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: http://www.ear.ro

Redactor: Mădălina-Oana MIHĂILĂ
Tehnoredactor: Gabriela BURCEA

Bun de tipar: 18.02.2021. Format: 16/70 × 100.
Coli de tipar: 24,25.
C.Z. pentru biblioteci mari: 061(498.124. Buc.) Academia Română
C.Z. pentru biblioteci mici: 9(498)

ISSN 1224-1814

CUPRINS

Victor Spinei, *Notificări prilejuite de revigorarea unui periodic de prestigiu* 7

Studii

Constantin C. Petolescu, *Legiunile Daciei. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane* 11
Mihai Bărbulescu, *Omul din Dacia romană în faţa morţii* 83
Victor Spinei, *Dualitatea terminologică a voievodatelor româneşti în perioada medievală şi renascentistă* 115
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Românii şi „Regele Ştefan" la Jubileul de la Roma (martie 1475)* 203
Victor Ţvircun, *Din istoria atribuirii proprietăţilor lui Fiodor Şidlovski lui Dimitrie Cantemir* 217
Răzvan Theodorescu, *Căile divergente ale primei modernităţi româneşti (secolele XVII–XVIII)* 225
Andrei Pippidi, *Un călător grăbit şi informatorii săi* 233
Mihai Anatolii Ciobanu, *Planuri ale Brăilei în arhiva militar-istorică din Moscova* 243

Note

Andrei Pippidi, *O scrisoare de la Ioan Bogdan* 253

Restitutio

G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle. À propos du livre de B. Hóman sur «les Angevins de Naples en Hongrie»* 257

In memoriam

Camil Mureşanu (1927–2015) (Attila Varga) 285
Alexandru Vulpe (1931–2016) (Radu Băjenaru) 289
Nicolae Edroiu (1939–2018) (Vasile Puşcaş) 293
Şerban Papacostea (1928–2018) (Gheorghe Lazăr) 297
Dinu C. Giurescu (1927–2018) (Narcis Dorin Ion) 305
Ştefan Ştefănescu (1929–2018) (Bogdan-Alexandru Halic) 309
Emilian Popescu (1928–2020) (Constantin C. Petolescu, Tudor Teoteoi) 311
Gavril Ştrempel (1926–2020) (Dorina N. Rusu) 315
Keith Hitchins (1931–2020) (Ioan-Aurel Pop) 317

Recenzii

M. Bărbulescu (coord.), M. Andone Rotaru, C. Bărbulescu, M. Bărbulescu, T. Bărbulescu, A. Cătinaş, I. F. Fábián, Gh. Fodorean, P. Huszarik, M. Munteanu, L. Nedelea, I. Nemeti, S. Nemeti, *Termele din castrul legionar de la Potaissa* (Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History Cluj-Napoca, series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, vol. 15), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 424 p., 377 fig. în text + XC planșe (*Dan Matei*) 319

Sergiu Musteață, *Nomads and Natives beyond the Danube and the Black Sea, 700–900 CE*, Leeds, Amsterdam University Press – IARC Humanities Press, 2018, 304 p. (*Ioan Caproșu*) 321

Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading in the Eastern Border of Christendom during the 15th Century*, Leiden – Boston, Brill, 2017 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 48), 337 p. (*Andrei Pippidi*) 323

Ion Chirtoagă, *Estul spațiului românesc în perioada medievală și începutul celei moderne. Studii și documente*, București – Brăila, Editura Academiei Române – Editura Istros, 2018, 585 p. (vol. 9 din seria *Basarabica*, coordonată de academicianul Victor Spinei și membrul corespondent Ionel Cândea) (*Andrei Eșanu*) 324

Victor Spinei, Gheorghe Iacob, Ionuț Nistor (coord.), *Istorii ale Marelui Război și ale Unirii de la 1918*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2019, 424 p. (*Alexandra-Valentina Mihali*) 325

Cronica lumii românești, 1914–1920, vol. I–II, ediție alcătuită de Dorina N. Rusu, prefață de Eugen Simion, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2018, 526 p. + 434 p. (*Ioan Bolovan*) 327

Maria Georgescu, *În vâltoarea războiului: Radu R. Rosetti*, București, Editura Litera, 2019, 272 p. *(Andrei Pippidi)* 329

Vasile Pușcaș, Ionel N. Sava (coord.), *Trianon, Trianon: Un secol de mitologie politică revizionistă*, Cluj-Napoca, Editura „Școala Ardeleană”, 2020, 404 p. (*Mara Mărginean*) 331

N. Iorga, *Jurnalul ultimilor ani,1938–1940. Inedit*, ediție îngrijită, introducere și note de Andrei Pippidi, București, Editura Humanitas, 2019, 376 p. (*Vasile Pușcaș*) 332

Carol Iancu, *Alexandre Safran et les Juifs de Roumanie durant l'instauration du communisme. Documents inédits des archives diplomatiques américaines et britanniques (1944–1948)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, 562 p.; *Alexandru Șafran și evreii din România în timpul instaurării comunismului. Documente inedite din arhivele diplomatice americane și britanice 1944–1948*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2018 (*Gheorghe Cliveti*) 337

Răzvan Theodorescu, Marius Porumb (ed.), *Arta din România, din preistorie în contemporaneitate* (col. „Civilizația românească” 10), vol. I–II, București – Cluj-Napoca, Editura Academiei Române – Editura Mega, 2018, 661 p. + il; 726 p. + il. (*Cristina Cojocaru*) 340

Lucrările membrilor Secției de Științe Istorice și Arheologie apărute în perioada 2015–2020 345

NOTIFICĂRI PRILEJUITE DE REVIGORAREA UNUI PERIODIC DE PRESTIGIU

VICTOR SPINEI

După fondarea sa în anul 1866, Societatea Literară Română, devenită în 1867 Societatea Academică Română, iar din 1879 Academia Română, acest înalt for cultural și științific național și-a fixat între preocupările preponderente responsabilități de cea mai mare relevanță, în conformitate cu imperative stringente ale unui stat cu ambiții de a atenua efectele vitregiilor istoriei și a accede spre un nivel superior de civilizație. Printre aceste preocupări a figurat precumpănitor și investigarea riguroasă a istoriei naționale, pornindu-se de la editarea izvoarelor cronicărești locale și a unor lucrări de referință, identificarea și îmbogățirea dosarului documentar, dublată de elaborarea lucrărilor de sinteză, îmbrățișând o sferă problematică vastă.

O anumită coerență în această privință s-a configurat de-abia atunci când Societatea Academică, prin statutul adoptat la 24 august 1867, s-a divizat în trei secțiuni, cea de-a doua fiind cea istorico-arheologică. Un an mai târziu, pe 26 august 1868, s-a decis editarea unui buletin, având titlul de *Analele Societății Academice Române*, care inițial era menit să publice materiale privind fondarea și organizarea Societății. Ulterior adoptării statutului Academiei Române, în 1879, *Analele* și-au continuat aparițiile cu cea de-a doua serie a lor, iar interesul instituției pentru domeniul istoriei s-a conturat din ce în ce mai pregnant. În spiritul acestor tendințe, la 22 martie 1886, academicianul Alexandru Papadopol-Calimah avansa propunerea să se fondeze o revistă istorică a Academiei, cu apariție bilunară, având menirea de a publica textele hrisoavelor și ale altor acte vechi. Aceste sugestii au avut ecou, astfel că în următoarele luni în cadrul *Analelor* s-au structurat *Memoriile Secțiunii Istorice*, unde a fost inclus un număr mare de comunicări susținute în incinta Academiei [cf. Dorina N. Rusu, *Istoria Academiei Române. Repere cronologice*, București, 1992, p. 23, 27, 66 etc.; D. Berindei, *Istoria Academiei Române (1866–2006). 140 de ani de existență*, București, 2006, p. 160, 162 etc.].

Proiectul Academiei Române de a pune bazele unui periodic destinat studiilor istorice era pe deplin oportun, în condițiile în care cea mai mare parte a publicațiilor periodice, inițiate începând cu cel de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea, ca și cele ulterioare, din ultimele decenii ale acestui veac, nu au avut decât un regim de apariție aleatoriu, cu durată limitată, însumând un caracter mixt – literar și istoric (*Arhiva românească, Magazin istoric pentru Dacia, Columna lui Traian, Arhiva Societății Științifice și Literare din Iași, Convorbiri literare* etc.). Impunând o paletă tematică largă, o ritmicitate de editare riguroasă și beneficiind de colaboratori cu o solidă formație profesională – atât membri ai Academiei, cât

și alți istorici –, *Memoriile Secțiunii Istorice* au reprezentat indubitabil periodicul cel mai prestigios din domeniul istoriei, editat în Vechiul Regat.

Profilul său general a fost menținut în epoca interbelică și în anii celui de-al Doilea Război Mondial, când s-a trecut la a treia serie a *Memoriilor*, cel dintâi tom fiind aferent anilor 1922–1923. Această a treia serie a reunit studii docte, cu o diversitate problematică extinsă, asigurată de cei mai reputați istorici din țară. Publicația nu a manifestat însă receptivitate la tendințele de modelare a structurării sumarului, generalizată pe plan internațional în cadrul periodicelor de profil. Mult mai deschise în această privință s-au arătat numeroasele reviste de istorie apărute după Marea Unire, atât în Capitală, cât și la Iași, Cluj și alte orașe din țară, în care s-au adoptat rubrici noi: recenzii, note biografice, rapoarte de activitate, bibliografii, necrologuri etc., de natură să proiecteze o imagine mai cuprinzătoare asupra spectrului istoriografic național. Totodată, unele periodice au apărut integral în limbi de circulație internațională, prin aceasta facilitându-se accesul savanților străini la lucrările de referință ale colegilor români.

După reformarea Academiei de către autoritățile comuniste instaurate după cel de-al Doilea Război Mondial, în 1949 au reapărut *Analele Academiei,* atunci ale *Republicii Populare Române*, iar ulterior s-a reluat publicarea *Memoriilor*, în cadrul seriei a IV-a, sub titlul *Memoriile Secției de Științe Istorice*. Primul tom, corespunzător anilor 1975–1976, i-a avut în comitetul de redacție pe Ștefan Pascu (redactor responsabil), Emil Condurachi, Ștefan Ștefănescu (membri) și Alexandru Dobre (secretar științific). În sumarul revistei au fost incluse prioritar textele comunicărilor prezentate în ședințe publice, materiale prilejuite de aniversarea unor personalități și evenimente, precum și rapoarte succinte asupra activității Secției. Odată cu abolirea regimului comunist în decembrie ’89, au avut loc schimbări importante în structurile Academiei, fiind cooptați numeroși noi și reputați membri. În fruntea Secției s-au succedat ca președinți academicienii Dionisie M. Pippidi, Dan Berindei, Alexandru Zub, Alexandru Vulpe și din nou Dan Berindei, care, pe durata mandatului lor, au cumulat și responsabilitatea de redactor responsabil al *Memoriilor*. Calitatea de membru al comitetului de redacție al periodicului a fost atribuită numai membrilor titulari ai Academiei. În timpul președinției academicianului Dionisie M. Pippidi denumirea Secției a fost schimbată în Secția de Stiințe Istorice și Arheologie, ceea ce a implicat și modificarea titlului periodicului adiacent.

În numerele apărute în perioada postdecembristă au fost publicate cu precădere comunicări și studii (inclusiv cu anexe documentare), pe lângă care au fost inserate materiale privind istoricul Academiei, evocări aniversare, necrologuri, rapoarte asupra activității Secției, un număr foarte redus de texte fiind traduse în limbi de largă circulație. Colaboratorii cei mai de laborioși ai periodicului s-au dovedit Dan Berindei, Ștefan Ștefănescu, Alexandru Zub, Cornelia Bodea, Răzvan Theodorescu, Dorina N. Rusu, Nicolae Edroiu etc. De pregătirea pentru tipar a revistei s-a ocupat cu multă acribie dr. Dorina N. Rusu, secretar științific al Secției între anii 1991 și 2014, concomitent cu elaborarea unui amplu șir de volume de mare utilitate, referitoare la istoria Academiei Române, care cuprind date importante și despre activitatea membrilor Secției, precum și despre publicațiilor sale.

Din diverse și nedorite cauze, apariția periodicului a fost întreruptă vreme de cinci ani, după ce anterior publicația sa geamănă – *Memoriile Secției de Filologie și Literatură* – își sistase total apariția. S-au exprimat mai voalat sau mai tranșant opinii potrivit cărora editarea *Memoriilor Secției de Științe Istorice și Arheologie* nu ar mai fi oportună, de vreme ce, în ultimele decenii, a apărut un număr deconcertant de noi periodice cu profil istoric nu numai în centrele cu vechi tradiții de viață intelectuală efervescentă, ci și în localități fără veleități în această direcție, mai cu seamă în urma întemeierii explozive a unei sumedenii de universități de stat sau private, prevăzute cu facultăți sau secții de istorie cu pretenții de a se reliefa pe plan editorial, chiar dacă adesea sporul cantitativ nu era secondat de valențe calitative, spre a nu mai aminti că difuzarea acestei luxuriante producții științifice a fost de regulă precară la nivel național și aproape inexistentă dincolo de hotare. Pe de altă parte, oportunitatea continuării editării *Memoriilor* a fost repusă în discuție odată cu sesizarea interferențelor unor rubrici ale sale cu acelea din *Analele Academiei Române* și *Academica*, cu apariție anuală și, respectiv, lunară, care oglindesc diverse sfere ale activităților membrilor Academiei, respectiva dublare a informațiilor fiind evident neavenită.

Fără a se escamota asemenea precarități, în ședința Secției de Științe Istorice și Arheologie din 29 ianuarie 2020 s-au luat în discuție probleme de ansamblu ale publicațiilor academice, iar majoritatea participanților s-au pronunțat tranșant în favoarea reluării publicării *Memoriilor Secției*, propunere agreată și de președintele Academiei Române, academicianul Ioan-Aurel Pop. Totodată, s-a convenit ca redactorul responsabil al revistei să fie, potrivit normelor în vigoare, președintele Secției, în vreme ce pentru calitatea de secretari de redacție au fost propuși prof. Andrei Pippidi și dr. Dorina N. Rusu, membri corespondenți ai Academiei.

Noua echipă editorială a *Memoriilor* aspiră la ridicarea standardului științific și conferirea unei atractivități sporite a revistei, rămânând totodată fidelă cutumelor proeminente ilustrate de predecesori, dar militând și pentru un raport echilibrat între continuitate și renovație. În conformitate cu coordonate deja prestabilite, paginile sale vor rămâne deschise în primul rând membrilor Academiei Române, dar vor fi oricând binevenite și contribuțiile de substanță ale altor istorici din țară și din străinătate, elaborate atât în limba română, cât și în limbi de circulație internațională, tratând subiecte circumscrise istoriei spațiului carpato-dunărean, dar și altor arealuri, din cele mai vechi timpuri și până în contemporaneitate. Tot în spiritul consuetudinilor breslei, vor fi acceptate teme cu caracter interdisciplinar, dat fiind că pentru înțelegerea complexă a fenomenelor insuficient elucidate din trecut sunt necesare nu numai date aferente palierului istoric, ci și informații preluate din alte domenii ale cunoașterii. Pe de altă parte, ar fi îndrituită activizarea confruntărilor de idei și a dezbaterilor din tărâmul teoretico-metodologic, care frământă persuasiv lumea savantă cu un sistem de valori bine structurat, de pe alte meridiane, dar mai puțin frecventate în istoriografia națională. Comitetul de redacție al revistei va rămâne receptiv la proiectele destinate îmbogățirii și diversificării sumarului său.

LEGIUNILE DACIEI
CONTRIBUȚIE LA ISTORIA MILITARĂ A DACIEI ROMANE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Cuvinte-cheie: Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior; legiuni: *I Adiutrix, II Adiutrix, I Italica, II Italica, III Italica, III Gallica, IIII Flavia, V Macedonica, VI Ferrata, VII Claudia, VII Gemina felix, X Fretensis, X Gemina, XI Claudia, XIII Gemina, XIV Gemina, XXII Primigenia*; castre legionare: Apulum, Potaissa, Troesmis.

Mots-clés: Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior; légions: *I Adiutrix, II Adiutrix, I Italica, II Italica, III Italica, III Gallica, IIII Flavia, V Macedonica, VI Ferrata, VII Claudia, VII Gemina felix, X Fretensis, X Gemina, XI Claudia, XIII Gemina, XIV Gemina, XXII Primigenia*; camps legionnaires: Apulum, Potaissa, Troesmis.

INTRODUCERE GENERALĂ[1]

În primele secole ale istoriei Romei (epoca regală şi cea mai mare parte a epocii „republicane"), armata romană era formată din cetăţeni chemaţi la arme. Din cauza perpetuării stării de război şi a absenţei îndelungate a bărbaţilor de la casele lor, gospodăriile ţărăneşti se ruinează, ţăranii romani făcând tot mai greu faţă sarcinilor militare. Situaţia devine acută în secolul al II-lea a.Chr., ducând la convulsiuni sociale şi politice, cărora unii reprezentanţi de marcă ai aristocraţiei romane (precum fraţii *Gracchi*) le caută soluţii, prin susţinerea unor legi agrare (de esenţă populistă). De aceea, treptat, câştigă teren ideea armatei de „mercenari", care se permanentizează în epoca războaielor civile.

Odată cu instaurarea Principatului, are loc o temeinică reorganizare, care va asigura stabilitate, timp de trei secole, armatei romane[2]. Aceasta devine o armată de profesionişti[3], cu reguli precise de recrutare şi lăsare la vatră[4], funcţionare[5] şi

[1] Rămân încă fundamentale cele două articole sintetice: E. Ritterling, *Legio*, RE, XII (1925), col. 1186–1837; A. Passerini, *Legio*, DE, IV (1949–1950), p. 549–624. Vezi de asemenea: H.M.D. Parker, *The Roman Legions*[2], Cambridge, 1958. Monografiile unor legiuni: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj, 1985; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987; Y. ee Bohec, *La troisième légion Auguste*, Paris, 1989.

[2] J. Harmand, *Les origines de l'armée impériale. Un témoignage sur la réalité du pseudo-principat et sur l'évolution militaire de l'Occiden*t, ANRW, II, 1, 1974, p. 263–298.

[3] Yann ee Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*[2], Paris, 1990.

mobilitate[6], recunoaşterea meritelor[7] şi avansare[8], cu un corp de generali şi ofiţeri de extracţie aristocratică, dar şi de carieră. O reformă cunoaşte armata în epoca lui Gallienus[9], apoi o profundă transformare odată cu instaurarea Dominatului[10].

Numărul legiunilor crescuse enorm în perioada războaielor civile; după instaurarea păcii, era imposibil să mai fie menţinute toate sub arme. La moartea lui Augustus, mai existau doar 25 de legiuni. Unele au dispărut în cursul primului secol al Pricipatului: trei legiuni nimicite (împreună cu alte trupe auxiliare) în dezastrul lui Varus (anul 9 p.Chr.); legiunile *IIII Macedonica* şi *V Alaudae* dispărute probabil în cursul războiului din 68/69; legiunea *XXI Rapax* distrusă de sarmaţi, pe timpul lui Domitian. În secolul al III-lea, două legiuni au fost desfiinţate temporar: *III Gallica*, din Syria, al cărei legat a aspirat la purpura imperială, dizolvată de Elagabal (reconstituită după căderea acestui împărat); *III Augusta* (Numidia), implicată în uciderea primilor doi Gordieni, dizolvată de Gordian al III-lea şi reconstituită abia sub Valerian. S-au creat şi legiuni noi: pe timpul lui Marcus Aurelius legiunile *II* şi *III Italica*, sub Septimiu Sever legiunile *I*, *II* şi *III Parthica* (când numărul legiunilor s-a ridicat la 33). Această situaţie a durat până pe timpul lui Diocletian, când numărul legiunilor a crescut mult (dar cu diminuarea efectivelor).

În epoca Principatului, fiecare legiune purta un nume; acesta derivă de la divinităţi (*I Minervia*, *XIII Gemina Martia Victrix*, *XV Apollinaris*), de la insignele lor (*V Alaudae*, *XII Fulminata*), de la numele împăraţilor (*II*, *III* şi *VIII Augusta*, *VII* şi *XI Claudia*, *IIII Flavia*, *II Traiana Fortis*, *XXX Ulpia Victrix*), de la numele popoarelor cu care s-au luptat sau denumirea provinciei din care au fost recrutate (*I Germanica*, *IIII Scythica*, *IIII* şi *V Macedonica*, *IX Hispana*, *XXII Deiotariana*), după calităţile dovedite în luptă (*VI Ferrata*, *VI Victrix, XX Valeria Victrix*, *X Fretensis*, *XXI Rapax*); mai erau legiuni create prin dublare (*XV* şi *XXII Primigenia*) ori prin fuziune (*legiones gemellae*: *XIII* şi *XIIII Gemina*) sau *adiutrices* (*I* şi *II*, formate

---

[4] G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano – Roma, 1953; J.C. Mann, *Legionary recruitment and veteran settlement during the Principate*, Londra, 1983; vezi încă: St. Links, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen*, Stuttgart, 1989.

[5] R.W. Davies, *Service in the Roman Army*, Edinburg, 1989; vezi încă: G. Wesch-Klein, *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*, Stuttgart, 1998.

[6] Un aspect: R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Köln – Graz, 1967 (ES, 1).

[7] V.A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman imperial Army*, Londra, 1981.

[8] A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908 (Bonner Jahrbucb., 117); vezi încă: 2. durchgesehebe Auflage. Einfûhrung, Berichtigungen und Nachträge von B. Dobson, Köln – Graz, 1967; vezi, de asemenea, numeroasele contribuţii din volumul *La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire*, Actes du Congrès de Lyon (15–18 septembre 1994) rassemblés et édités par Yann Le Bohec, Paris, 1995.

[9] Vezi AE, 1983, 6; M. Christol, *Les réformes de Gallien et la carrière sénatoriale*, Tituli, 4, 1982, p. 143–166; Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*[2], Paris, 1990, p. 25, 39 *(praefectus legionis)*, 281 (index)

[10] Vezi: D. van Berchem, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris, 1952; D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, vol. I–II, Düsseldorf, 1969–1970; M.J. Nicasie, *Twilight of Empire. The Roman Army from the reign of Diocletian until the battle of Adrianople*, Amsterdam, 1998; Y. ee Bohec, *L'armée romaine sous le Bas-Empire*, Paris, 2006.

din marinari). Legiunile poartă epitete primite în diverse ocazii (*constans*, *felix*, *firma*, *pia fidelis*, *victrix*, *vindex*), iar începând cu Caracalla supranume imperiale (*Antoniniana*, *Maximiana*, *Alexandriana Severiana*, *Gordiana*, *Philippiana*, *Deciana* etc.).

Legiunile erau cantonate în afara Italiei, în provincii; în primul secol al Principatului, se constată o permanentă deplasare a legiunilor, pe măsura inaintării cuceririlor romane şi a constituirii *limes*-ului. În secolele II–III, situaţia se prezintă astfel[11]: în Britannia – legiunile *II Augusta* (la Isca / Caerleon), *VI Victrix* (la *Eburacum* / York), *XX Valeria Victrix* (la *Deva* / Chester); în Hispania Citerior – legiunea *VII Gemina* (León); în Germania Superior – legiunile *VIII Augusta* (la Argentorate / Strassbourg) şi *XXII Primigenia* (la Mogontiacum / Mainz); în Germania Inferior – legiunile *I Minervia* (la *Bonna* / Bonn) şi *XXX Ulpia* la *Vetera* / Xanten); în Raetia – legiunea *III Italica* (la *Castra Regina* / Regensburg); în Noricum – legiunea *II Italica* (la *Lauriacum* / Lorch) (acestea două legiuni *Italicae* au fost create de Marcus Aurelius); în Pannonia Superior – legiunile *X Gemina* (la *Vindobona* / Wien), *XIIII Gemina* (la *Carnuntum* / Altenburg) şi *I Adiutrix* (la Brigetio / Szöny-Komáron); în Pannonia Inferior – legiunea *II Adiutrix* (la *Aquincum* / Budapesta) (pe timpul lui Caracala, legiunea I Adiutrix cu castrul de la Brigetio au fost atribuite Pannoniei Inferioare); în Moesia Superior – legiunile *IIII Flavia* (*Singidunum* / Belgrad) şi *VII Claudia* (la Viminacium / Costolać); în Moesia Inferior – legiunile *I Italica* (la *Novae* / Sviştov), *V Macedonica* (la *Troesmis* / Igliţa) (până în 168) şi *XI Claudia* (la *Durostorum* / Silistra); în Cappadocia – legiunile *XII Fulminata* (*Melitene*) şi *XV Apollinaris* (*Satala* / Sadag); în Syria – legiunile *III Gallica* (*Emesa*), *IIII Scythica* (*Cyrrhus*) şi *XVI Flavia* (*Samosata*); în Iudaea – legiunile *VI Ferrata* (Caparcotua) şi *X Fretensis* (la Ierusalim); în Arabia – legiunea *III Cyrenaica* (*Basra*); în Egipt – legiunea *II Traiana* (Nicopolis); în Numidia – legiunea *III Augusta* (*Lambaesis*). Împăratul Septimiu Sever a creat trei legiuni *Parthicae*; legiunile *I* şi *II Parthica* au fost stabilite în Mesopotamia, dar a cantonat legiunea *II Parthica* la Alba, lângă Roma.

Comandantul legiunii era *legatus (Augusti) legionis*)[12]; el era de rang senatorial, fost pretor (*vir praetorius*); apoi putea avansa ca guvernator al unei provincii de rang pretorian. În subordinea directă a legatului legiunii se aflau şase tribuni: unul era de rang senatorial, *tribunus laticlavius* (care era de drept şi locţiitorul legatului legiunii), ceilalţi cinci erau de rang ecvestru, *tribuni angusticlavii.*

O legiune era organizată în 10 cohorte, numerotate de la I la X, fiecare cuprinzând 3 *manipuli* de câte două centurii; deci 60 de centurii × 80 de oameni; prima cohortă se pare că număra 800 de oameni. Cavaleria legionară număra 120 de

[11] Yann Le Bohec, *L'armée romaine sou le Haut Empire*[2], Paris, 1990, p. 175 sqq.

[12] Th. Franke, *Die Legionslegaten der römischen Armee in der Zeit von Augustus bis Traian*, Bochum, 1991; vezi, de asemenea: G. Alföldy, *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen*, Köln – Graz, 1967 (ES, 3); E. Dabrowa, *Legio X Fretensis; a prosopographical study of its officers (I–III c. A.D.)*, Stuttgart, 1993 (centurioni şi legaţi); I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 210–281 (legaţii legiunilor XIII Gemina şi V Macedonica). După reforma lui Gallienus, comanda legiunii o avea *praefectus legionis*, de rang ecvestru (vezi AE, 1983, 6).

călăreţi, grupaţi în 4 *turmae*, conduse de decurioni, dar având deasupra un centurion[13]. Se adăugau alte efective (meseriaşi, medici, veterinari, „artilerie" etc.), astfel încât o legiune ajungea să numere până la 6 400 de oameni.

Fiecare cohortă cuprindea şase centurii, conduse de centurioni: *hastatus prior* şi *hastatus posterior*, *princeps prior* şi *princeps posterior*, *triarius (pilus) prior* şi *triarius (pilus) posterior*; centurionul cel mai înalt în rang (*centurio prior*) era totdeauna comandantul manipulului. Comandantul manipulului de *triarii* era totodată comandantul cohortei; comandanţii cohortelor erau denumiţi *primi ordines (ordinarii)*[14]. Deosebirea centurionilor se făcea şi în funcţie de cohorte, de la *cohors X* la *cohors I*; astfel, ordinea rangurilor era de la *X (decimus) hastatus posterior* (centurionul cel mai mic în rang) până la *primus pilus*, comandantul primei cohorte (centurionul cel mai înalt în rang). În funcţie de titlul centurionului şi numărul de ordine al cohortei era şi ordinea rangurilor şi implicit avansarea centurionilor din legiune[15].

Centurionii proveneau fie dintre tinerii cavaleri care renunţau la inelul de cavaler (motiv pentru care în inscripţii sunt desemnaţi cu titlul de *ex equite Romano*), fie erau promovaţi dintre *evocati* gărzii pretoriene ori chiar dintre subofiţerii legiunilor (motiv pentru care erau denumiţi *ex caliga* – calificativ, evident, mai puţin onorant, din acest motiv omis în inscripţii).

Primipilii[16] proveneau fie prin avansarea centurionilor legionari, fie din centurionii gărzilor pretoriene, promovaţi între *primi ordines* legionari[17]. Primipilatul era însoţit de acordarea demnităţii ecvestre; un fost primipil (*primipilaris*)[18] putea urca treptele superioare ale ierarhiei ecvestre (procurator de rang *ducenarius* al unei provincii) sau primi comanda succesivă a gărzilor de la Roma (cu titlul de *tribunus cohortis*) – după care urma al doilea primipilat. Un *primus pilus bis* era numit *praefectus castrorum* al unei legiuni sau putea aspira la comanda flotei de la Misenum ori Ravenna, după care urma prefectura Egiptului, apoi comanda gărzii pretoriene[19].

Legiunile erau recrutate numai dintre cetăţeni; în orice caz, soldaţii trebuiau să primească cetăţenia la intrarea sub drapel. Vârsta recrutării era la 17–18 ani. Până la Septimiu Sever, căsătoria nu era permisă în timpul serviciului militar – nici pentru soldaţi, nici pentru centurioni. Copiii legionarilor în serviciu rămâneau

---

[13] Vezi C.C. Petolescu, *Un ancien prétorien dans un diplôme de Tomis*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommages à Petre Alexandrescu*, Bucureşti, 2000, p. 340 (cu bibliografia problemei).

[14] Vezi AE, 1993, 1364: *primi ordines et centurion(es) leg(ionis) I Ital(icae)*.

[15] Vezi: D.J. Breeze, *The Career Structure below the Centurionate during the Principate*, ANRW, II/1, 1974, p. 435–451; M.P. Speidel, *The Centurion's Titles*, ES, 13, 1983, p. 43–61.

[16] Vezi B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offizierranges*, Köln – Bonn, 1978 (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 37).

[17] Centurionii care parcurgeau cele trei centurionate în gărzile Rromei (în ordinea: *cohortis vigilum*, *cohortis urbanae*, *cohortis praetoriae*) purtau titlul de *trecenarius* (abreviat: *CCC*); vezi astfel într-o inscripţie de la Apulum (AE, 2007, 1199): *L(ucius) Annius L(uci) f(ilius) Pap(iria tribu) Firminus Tridente*, *equo pub(lico)*, *ex CCC p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII Gem(inae)* etc.

[18] C. Wolff, *Primus pilus ou primipilaris?*, REMA, I, 2004, p. 5–22 (vezi AE, 2004, 81).

[19] B. Dobson, *The Significance of the Centurion and Primipilaris in the Roman Army and Administration*, ANRW, II, 1, 1974, p. 392–434.

nelegitimi (legionarii nu primeau *conubium*); doar dacă la rându-le intrau sub drapel, primeau numele tatălui şi erau înscrişi în tribul *Pollia*.

Se cunosc doar două momente când soldaţii din legiuni primesc diplome militare. Astfel, trei diplome datează din 22 decembrie 68[20] şi au fost acordate de împăratul Galba: *veteranis qui militaverunt in legione I Adiutrice honestam missionem et civitatem dedit*. Această legiune fusese creată de Nero din marinari, motiv pentru care Tacitus o denumeşte *classica* (*Hist.*, I, 31 şi 36) sau *prima classicorum* (*Hist.*, II, 67); Galba a încercat s-o readucă la vechea condiţie (Suetonius, *Galba*, 12; vezi şi Tacitus, *Hist.*, I, 6 şi 31). Alte diplome datează din timpul lui Vespasian: două din 7 martie 70[21], privind: una pe *causari qui militaverunt in leg(ione) II Adiutrice pia fidele, qui bello inutiles facti, ante emerita stipendia exauctorati sunt et dimissi honesta missione*, cealaltă acordată *veteranis qui militaverunt in leg(ione) II Adiutrice pia fidele, qui vicena stipendia aut plura meruerant et sunt dimissi honesta missione*; o a treia diplomă reproduce o *constitutio* din 5 apilie 71, emisă pentru unii marinari *exauctorati* din flota de la Ravenna[22]; toate trei diplomele continuă cu formula *quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut, siqui caelibes essent, cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas*. Legiunea *II Adiutrix* a fost constituită de Vespasian din marinari din flota de la Ravenna – cei care, instigaţi de Lucilius Bassus, trecuseră de partea lui Vespasian (Tacitus, *Hist.*, III, 12) şi au luptat în armata lui Antonius Primus; curând după aceea, a fost recunoscută de împăratul Vespasian *iusta legio* şi denumită *pia fidelis*[23].

Soldaţii serveau în infanterie (majoritatea) sau în cavaleria legionară; un *eques* era superior în rang unui simplu *miles*. Soldaţii de rând puteau aspira spre treapta gradaţilor[24] (*principales*, ceea ce atrăgea scutirea de corvezi, fiind *imunes*), precum: funcţionari în birouri (*librarii*, *actarii, exceptores*) şi la intendenţă (*custodes armorum*), subofiţeri de ordonanţă (*cornicularii*, *commentarienses*, *speculatores*, *stratores*, *beneficiarii*), cu diferite misiuni (*tesserarii*, *signiferi*, *vexillliferi*; *haruspices* şi *victimarii*; *medici*, *architecti*); cel mai înalt dintre ei era *optio*, care putea aspira la rangul de centurion. Pe câmpul de luptă, ordinele comandantului erau transmise prin intermediul trompeţilor (*tubicines*, *liticines*, *buccinatores*) şi al purtătorilor de stindarde[25].

---

[20] CIL XVI, 7–9.

[21] CIL, XVI, 10–11.

[22] AE, 2004, 1282 (= 2007, 1232).

[23] O diplomă militară din 7 martie 70 (AE, 2006, 1833) are ca titular un *exauctoratus* (eliberat de jurământ şi lăsat la vatră, pentru vreo infirmitate fizică) din legiunea II Adiutrix, de neam dac, pe nume *Zurazis*, fiul lui *Decebalus.*

[24] Vezi astfel: M. Clauss, *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii*, *speculatores*, *frumentarii*, Bochum, 1973; E. Schallmayer ş.a., *Corpus der grieschischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart, 1990; J. Ott, *Die Beneficiarier. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*, Stuttgart, 1995; Jocelyne Nelis-Clément, *Les beneficiarii: Militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C.)*, Paris, 2000.

[25] Vezi Cristina-Georgeta Alexandrescu, *Blasmusiker und Standartenträger im rmischen Heer. Untersuchungen zur Benennung*, *Funktion und Ikonographie*, Cluj, 2010.

Pe timpul împăratului Traian, în Dacia au staţionat trei legiuni: *I Adiutrix*, *IIII Flavia* şi *XIII Gemina*; din aceste legiuni au fost detaşate importante efective şi trimise în războiul cu parţii[26]. După reorganizarea provincială înfăptuită de împăratul Hadrian, în Dacia Superior a rămas o singură legiune, *XIII Gemina*, având sediul la Apulum; după anul 168 a fost adusă în Dacia încă o legiune, *V Macedonica* şi stabilită la Potaissa[27].

După abandonarea Daciei, împăratul Aurelian a fixat cele două legiuni pe malul drept al Dunării (în *Dacia sua*: SHA, *Vita Aureliani*, 39,7): *legio XIII Gemina la Ratiaria*, iar *legio V Macedonica* la Oescus.

Prezentăm în continuare situaţia documentării privind legiunile şi vexilaţiile legionare aflate în Dacia.

LEGIO I ADIUTRIX

Se consideră că această trupă a participat la războiul dacic al împăratului Traian, după care ar fi rămas în Dacia[28]. În acest sens, se aduc în discuţie în special două inscripţii:

1. Apulum[29]: (?) *Domin(o) Aeterno, pro salute Imp(eratoris) Nervae Traiani Caes(aris) Augu(sti) Ger(manici) Daci(ci), L. Antonius Apollin[aris], vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis)*. Deoarece Traian nu poartă încă titlul *Parthicus*, se consideră că inscripţia datează *ante* 115.

2. Apulum[30]. *Fortunae Aug(ustae) sacr(um) et Gen[i]o canabensium, L. Silius Maximus, vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), magistra(n)s primus in can(abis), d(ono) d(edit) et Silia Ianuaria et Silius Firminus*. Dedicantul făcea parte din prima pereche (în sens cronologic) de magistraţi ai canabelor.

La acestea se pot adăuga alte câteva inscripţii:

3. Apulum[31]. *Aesculapio et Hygiae, Tib(erius) Cl(audius) Valerianus, (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae) et leg(ionis) I A(d)i(u)tricis).* Reţinem în special informaţia despre avansarea acestui centurion din legiunea XIII Gemina în legiunea I Adiutrix, care se presupune că şi-ar fi avut castrul tot la Apulum.

4. Acelaşi centurion pare să apară şi într-o inscripţie de la Hoghiz din timpul împăratului Hadrian, menţionând probabil o lucrare de construcţie[32]: *[vexil(latio) leg(ionis, -onum) I Ad(iutricis) et] XIII G(eminae) sub Tib(erio) Cl(audio) [Valeriano?*

---

[26] Vezi C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 33, 1989, p. 253–254.

[27] Vezi I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, în Y. Le Bohec, C. Wolff, *Les légions de Rome sous la Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, p. 205–225 (= idem, *An der Nordgrenze des Romischen Reiches*, Stuttgart, 2005, p. 401–428).

[28] E. Ritterling, RE, XII, col. 1390–1391; I. Piso, *Les legions*…, p. 205–206 (= idem, *An der Nordgrenze*, p. 402–403).

[29] CIL III, 1004 (= IDR III/5, 65).

[30] CIL III, 1008 (= ILS, 2476; IDR, III/5, 74).

[31] CIL III, 981 (= IDR III/5, 11).

[32] CIL III, 953 (= IDR III/4, 230); lectura reţinută este cea propusă de noi: vezi ILD, I, 431.

(centurione) leg(ionis] XIII G(eminae) Antoninianae (?) (supranumele imperial a fost adăugat mai târziu, pe timpul împăratului Caracalla). Ar rezulta că avansarea acestui centurion s-a produs, de fapt, din legiunea I Adiutrix în legiunea XIII Gemina.

5. Apulum. Două fragmente de tegule descoperite în apropierea zidului de est al castrului[33]:

a:	*b:*	
LEG I	G I AD	(ligatura *A* + *D*)
IIIXG*II*	X G*IIL*	(litera *E* redată: *II*)

Din combinarea celor două texte, rezultă următoarea lectură: *Leg(io, -ionis) I Ad(iutrix, -icis) / leg(io, -onis) XIII* (în r. 2, scrierea este retrogradă).

6. Ştampilă tegulară de la Apulum[34]: LEGXIIIGETADI. Ar fi o ştampilă comună a legiunilor XIII Gemina şi I Adiutrix (Th. Mommsen); dar unii învăţaţi[35] preferă lectura *Leg(ionis) XIII Ge(minae) Tadi* (numele trupei însoţit de antroponimul *Tadius*).

În legătură cu prezenţa acestei legiuni la Apulum, s-au formulat mai multe opinii. Astfel, Ioana Bogdan Cătăniciu considera că la Apulum cele două legiuni campau în acelaşi castru[36]. Dimpotrivă, J. C. Mann considera că ar fi existat un castru dublu[37] – ceea ce este în contradicţie cu topografia militară de la Apulum. După C. Opreanu, legiunea I Adiutrix şi-ar fi avut castrul în Partoş, pe amplasamentul viitorului *municipium Aurelium Apulense*[38]. Toate aceste opinii au fost contestate de I. Piso[39].

O altă întrebare este dacă legiunea I Adiutrix a staţionat cu întregul său efectiv în Dacia; comanda lui T. Iulius Ma[nlianus] Brocchus Servilian(us) A. Quadron[ius Verus ?] L. Servilius Vatia Cassius Com[ars], între altele *leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) I Adiut[r(icis)]*, ar data încă din cursul celei de-a doua expediţii dacice a lui Traian[40]. După I. Piso, în Dacia ar fi staţionat numai o vexilaţie a acestei legiuni[41]; aceasta ar fi rămas în Dacia până în anul 113, când legiunea a fost trimisă în

[33] Cele două fragmente sunt menţionate de I.I. Russu, IDR III/3, p. 28 (ad nr. 12,2); idem, IDR, III/4, p. 17 (ad nr. 1); publicare: IDR III/6, 1 (Cl.L. Băluţă).

[34] IDR III/6, 246 (bibliografia completă). Alte ştampile provin de la Crişeni (IDR III/3, 12,2) şi de la Pianu de Jos (IDR III/4, 1). O ştampilă cu acelaşi conţinut ar proveni şi de la Drobeta: CIL III, 1628 (= 8062; ILS, 9109; IDR II, 101).

[35] E. Ritterling, RE, XII, col. 1391 şi 1717; I.I. Russu, Apulum, 5, 1965, p. 229–230, nr. 21, fig. 3I; idem IDR, III/4, p. 18 (întreaga discuţie).

[36] Ioana Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defense Work in Roman Dacia* (BAR 116, 1981), p. 21.

[37] J.C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, Londra, 1983, p. 39–40; idem, Apulum, 35, 1998, p. 122–132.

[38] C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998, p. 42.

[39] I. Piso, *op. cit.* (v. nota 27), p. 205–206, notele 5–6. Vezi şi *infra*, trimiterea la nota 76.

[40] CIL XII, 3167 (= ILS, 1016 = IDRE I, 182I). Vezi Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 211: „Im zweiten dakischen Krieg kämpfte Maximus Manlianus an der Spitze der Legio I Adiutrix".

[41] I. Piso, *Les légions*…, p. 206: „Elle aurait remplacé dans le camp d'Apulum des effectifs de la *legio XIII Gemina* occupés ailleurs avec la costruction de camps auxiliaires et de routes stratégiques".

Orient în războiul cu parţii[42]. Într-adevăr, o inscripție descoperită în curtea marelui templu din Heliopolis menționează un centurion al legiunii I Adiutrix[43].

Părerea noastră este că totuşi în Dacia au rămas pe timpul lui Traian toate cele trei legiuni (I Adiutrix, IIII Flavia Felix, XIII Gemina), deşi efectivele au putut fi în anumite momente diminuate. Astfel, pentru războiul cu parţii, Traian a luat detaşamente (vexilaţii), cu efectiv necunoscut, din fiecare din aceste legiuni, posibil şi din provinciile vecine, contribuind la constituirea unui corp de trupe pus sub comanda unui general roman. Teoretic, în Dacia staţionau tot trei legiuni; aşa s-ar explica rangul înalt al guvernatorilor Daciei: cel mai cunoscut este cazul lui C. Iulius Quadratus Bassus, un veteran al războiului dacic şi al războiului parthic; după guvernarea Syriei (cea mai importantă legaţie consulară), acest general a fost trimis, în 117, să guverneze Dacia[44].

Dintr-o epocă mai târzie, posibil din timpul războiului lui Filip Arabul cu carpii, pot să dateze două inscripţii menţionând militari ai legiunii I Adiutrix căzuţi în cursul luptelor: *incursu hostis Daciae decidit*[45], *deced(it) exp(editione) Dacisca*[46] (cf. *infra*, la *legio II Italica*).

LEGIO IIII FLAVIA[47]

A participat probabil la războiul împăratului Traian cu dacii[48]. Numele abreviat al legiunii apare pe un bloc de calcar descoperit în zidul de incintă al cetăţii dacice de la Grădiştea de Munte[49]; înseamnă că o fracţiune a acestei legiuni a fost lăsată să vegheze în capitala dacică (Sarmizegetusa Regia), alături de alte vexilaţii legionare (din *legio II Adiutrix pia fidelis*[50], *legio VI Ferrata*[51] şi poate *I Adiutrix*[52]), unde a efectuat lucrări constructive; aşa se explică pasajul din opera lui Cassius Dio (LXVIII, 8,7), de unde aflăm că, după încheierea ostilităţilor din 102, Traian a lăsat oaste la Sarmizegetusa. O problemă nerezolvată este însă dacă

[42] *Ibidem*, p. 206: „Quant à la vexillation d'Apulum, elle sera retiree en 113, lors du depart de la legion pour l'Orient".

[43] AE 1939, 61 (= IGLS VI, 2789 = IDRE II, 408): *C. Iul(io) Pacideio Firmo*, *hastato leg(ionis) XIII Gem(inae)*, *Pacideius Firmus*, *(centurio) leg(ionis) I Adiutricis*, *patri*.

[44] Despre acest guvernator: IDRE II, 381 (cu bibliografia); vezi I. Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 23–29, nr. 4.

[45] CIL, III, 3660 (= ILS, 2308; IDRE II, 274).

[46] AE 1909, 144 (= IDRE II, 276). Vezi C.C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istor*[ie2], Bucureşti, 2014, p. 214, notele 288–289.

[47] Despre această legiune: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj, 1983, p. 141–217.

[48] K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984, p. 88–90.

[49] IDR III/3, 269 a–c.

[50] IDR III/3, 268 (= AE 1983, 824).

[51] IDR III/3, 270 (= AE 1983, 825).

[52] IDR III/3, 271.

legiunea a staţionat pe locul viitoarei capitale a provinciei Dacia – unde s-au descoperit, cu ocazia săpăturilor din forul roman, câteva ştampile tegulare *leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)*[53]; unii autori consideră că aşa-zisul *forum vetus* ar fi de fapt *principia* castrului legiunii IIII Flavia[54].

Despre staţionarea legiunii IIII Flavia în Dacia pe timpul domniei lui Traian stau mărturie numeroase descoperiri epigrafice, îndeosebi tegulare, de pe cuprinsul Banatului şi zonei de sud-vest a Transilvaniei[55]. Din această perioadă datează legaţia asupra acestei legiuni a lui T. Iulius Maximus Manlianus[56]. Din aceeaşi perioadă sunt cunoscuţi doi centurioni ai legiunii: Sex. Pilonius Modestus, originar din Beneventum, mort la vârsta de 37 de ani[57] şi cunoscutul M. Calventius Viator, cu misiunea de *exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C. Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[58].

S-a făcut presupunerea că legiunea IIII Flavia ar fi fost retrasă din Dacia la izbucnirea războiului cu parţii, pentru a înlocui legiunea VII Claudia trimisă în Orient[59]. Participarea legiunii VII Claudia la războiul parthic este presupusă pe baza unei inscripţii greceşti din Lydia, unde este amintită alături de alte legiuni (I Italica, IIII Scythica şi V Macedonica), în legătură cu prestările din partea provinciei pentru aprovizionarea acestor trupe[60]. Dar este mai probabil că legiunea VII Claudia a fost şi ea prezentă în războiul cu parţii doar cu o vexilaţie. Probabil la fel s-a întâmplat şi cu cele trei legiuni din Dacia (I Adiutrix, IIII Flavia felix, XIII Gemina), care au trimis în Orient doar fracţiuni din ele, pentru a nu afecta apărarea provinciei. Prin urmare, legiunea IIII Flavia a rămas, cu grosul ei, în Dacia până în anul 118[61]. Aşa se explică faptul că un centurion al acestei legiuni, Q. Licinius Macrinus, dedică la Micia o inscripţie lui Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus, după întoarcerea din campania orientală[62].

O inscripție funerară de la Drobeta menționează pe [C.? T]itius [Ia]nuarius, originar din Colonia Victrix (Britannia), [⟩] LEG IIII FFR[63], abreviere completată de

---

[53] Vezi monografia publicată sub direcţia lui I. Piso, *Colonia Dacica Sarmizegetusa*, I. *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, I, Bucureşti, 2006, p. 315–320, nr. 1–5. Aici s-au descoperit, cu ocazia săpăturilor, câteva ştampile tegulare, de tipul celor cunoscute de multă vreme la Ulpia Traiana (CIL III, 8070 *e-f* = IDR III/2, 540; AE 2017).

[54] Vezi rezumatul discuţiilor: I. Piso, *Les légions* (*supra*, nota 27), p. 208–210, 220–221.

[55] I. Glodariu, *Die Legio IV Flavia felix in Dazien*, AMN, 3, 1966, p. 429–435; D. Protase, *Die Legio IIII Flavia nördlich der Donau und die Zugehörigkeit der Banat und Westolteniens zur Provinz Dazien*, AMN, 4, 1967, p. 47–72; IDR Appendix III, p. 11–30.

[56] CIL XII, 3167 (= ILS, 1016; IDRE I, 182). Vezi *supra*, nota 41.

[57] CIL III, 1480 (= ILS, 2654; IDR III/2, 437).

[58] CIL III, 7904 (= ILS, 2417; IDR III/2, 205). Vezi C.C. Petolescu, *Cariera centurionului M. Calventius Viator*, Pontica, 37–38, 2004–2005, p. 195–198 (= *Contribuţii*, I, p. 146–149).

[59] D. Benea, *op. cit.*, p. 50–51.

[60] AE 1939, 132.

[61] I. Piso, *art. cit.*, p. 211.

[62] CIL, III, 1353 (= IDR, III/3, 95). Cf. N. Gostar, *Sur Jupiter Héliopolitanus en Dacia*, în Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al.I. Cuza”, Iaşi (seria istorie), 1973, 19, fasc. 2, p. 253–260; C.C. Petolescu, *Jupiter Héliopolitanus et la légion XIII Gemina*, Dacia, N.S., 33, 1989, p. 253–254.

[63] AE 1959, 314 (= IDR II, 35).

curând: *[(centurio)] leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) r(egionarius)*[64]. Tot în misiune la Drobeta pare a fi fost Iulius Strato, *(centurio) leg(ionis) IIII Fl(aviae)*, care, împreună cu soția sa, Aelia Adaucta, ridică un altar funerar fiicei lor[65].

De la Drobeta provine şi o ştampilă tegulară *Leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)*, databilă în timpul domniei lui Traian[66]. Dar ştampila *Leg(ionis) IIII F(laviae)* de la Sucidava datează probabil de la mijlocul secolului al III-lea[67].

Din secolul al III-lea, posibil din timpul lui Septimiu Sever şi a casei lui domnitoare, datează o dedicație de la Apulum *[Aes]c[ul]apio et Hygiae*, pusă de L. Iul(ius) B]assinus, *IIvir col(oniae) Nap(ocensis), flam(en) col(oniae) Drob(etensis), flam(en) munic(ipii) Diern(ensis), dec(urio) munic(ipiorm) Apul(ensis) et Por(olissensis), trib(unus) leg(ionis) IIII Fl(aviae)*[68].

LEGIO XIII GEMINA

Pe timpul împăratului Claudius, legiunea XIII Gemina a fost adusă la Poetovio, în provincia Pannonia. În timpul războiului civil ce a urmat morții lui Nero, a ales partida lui Vespasian. Sub Domitian, a fost stabilită la Vindobona, pe Dunăre[69].

A fost chemată de Traian din Pannonia pentru a participa la războiul cu dacii şi a rămas în teritoriul ocupat după armistiţiul din 102[70]. Participarea la războiul din 105–106 este atestată de dedicația de la Corinth pentru C. Caelius Martialis, *trib(unus) leg(ionis) XIII Gem(inae) quae tendit in Dacia in quo tribunatu donis militaribus donatus est ab Imp(eratore) Caes(are) Nerva Traiano Aug(usto) Germanico Dacico et copiarum curam adiuvit secunda expeditione qua universa Dacia devicta est*[71].

Din aceeaşi epocă, poate data o ştampilă tegulară care ar fi fost descoperită la Drobeta, în ruinele de lângă piciorul podului: *Leg(ionis) XIII Ge(minae) Tadi*[72]; dar aceeaşi ştampilă este cunoscută şi de la Apulum[73] (ceea ce pune sub semn de întrebare autencitatea informației privind descoperirea de la Drobeta).

După înfrângerea definitivă a dacilor, a format, alături de legiunile *I Adiutrix* şi *IIII Flavia*, precum şi un număr apreciabil de trupe auxiliare, armata noii provincii *(exercitus Dacicus).* Garnizoana legiunii XIII Gemina a fost probabil încă

---

[64] AE 2015, 1194 (= Fl. Matei Popescu, SCIVA 66, 2015, 3–4, p. 297–306, nr. 2).

[65] CIL III, 14484 (= IDR II, 34)

[66] IDR II, 98.

[67] IDR II, 236.

[68] CIL III, 14468 (= ILS, 7149 = IDR III/5, 14); vezi H. Devijver, PME, I 34.

[69] Despre istoria legiunii XIII Gemina, vezi în special: E. Ritterling, RE, XII (1925), col. 1710–1746; A. Passerini, DE, IV, p. 563–564.

[70] V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985; I. Piso, *Les légions…*, p. 220–224 (= idem, *An der Nordgrenze*, p. .422–427) (v. *supra*, nota 27).

[71] AE 1934, 2 (= IDRE II, 367); vezi PME C 31

[72] CIL, III, 1628 (= 8062; ILS, 9109; IDR, II, 101).

[73] IDR III/6, 246; vezi I.I. Russu, Apulum, 5, 1965, p. 228–230, nr. 21. O ştampilă de la Aquae: (Călan) IDR, III/3, nr. 12(2).

din timpul lui Traian la Apulum, unde şi-a construit castrul de piatră (21,5 ha), pe platoul denumit astăzi „Cetate”[74]. Legiunea a fost implicată de pe acum într-o serie de construcții militare din provincie; absența unei părți importante a efectivelor acesteia ar explica prezența în castru a unei vexilații a legiunii I Adiutrix[75].

Legiunea XIII Gemina a participat, probabil doar cu o vexilaţie, la războiul parthic al împăratului Traian[76]. La întoarcerea în Dacia, doi centurioni ai legiunii XIII Gemina închină fiecare, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[77] şi la Micia[78], câte o inscripție lui Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus.

La începutul domniei lui Hadrian, legiunile *I Adiutrix* şi *IIII Flavia* au fost retrase din Dacia, revenind la vechile garnizoane. În Dacia a rămas o singură legiune, *XIII Gemina*, ceea ce explică diminuarea rangului guvernatorului Daciei Superioare (*legatus Augusti pro praetore*) la treapta de *vir praetorius*[79]; el era totodată şi comandantul legiunii[80]. După reorganizarea administrativă din timpul lui Marcus Aurelius, când Dacia (cele trei provincii) are din nou în frunte un consular, legiunea XIII Gemina este condusă de propriul său *legatus Augusti*, având propriul său pretoriu în castrul legionar[81].

Legiunea XIII Gemina a contribuit, în unele cazuri chiar prin trimiterea unor vexilații, la organizarea sistemului defensiv al Daciei; astfel, la Hoghiz, în Dacia

---

[74] Vezi V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj, 1985; idem, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificaţiile oraşului*, Bucureşti, 1987, p. 54–75 („Castrul roman şi evoluţia centrelor urbane de la Apulum”).

[75] I. Piso, *Les légions*…, p. 221.

[76] Vezi două inscripții din Syria: AE 1939, 61 (= IGLS VI, 2789 = IDRE II, 408), de la Heliopolis, citată *supra*, la nota 43; AE 1928, 84 (= 1989, 738 = IDRE, II, 409), de lângă Beyrouth, închinare lui I.O.M. Heliopolitanus, pentru sănătatea împăratului Traian, de către un *[- -] Spuri f(ilius) Fab(ia(tribu) Maxi[mus*, *(centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae)*; vezi C.C. Petolescu, Dacia, N.S., 33, 1989, p. 253–254. *Contra*: I. Piso, *Les légions…*, p. 222; Doina Benea, *The Dacian Army in Trajan's Parthian War*, în V. Spinei, L. Munteanu (ed.), *Miscellanea Numismatica. In hoonorem septuagenarii magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba*, Bucureşti, 2008, p. 49–67.

[77] AE 1933, 18 (= IDR III/2, 243): *I.O.M. Heliopolita[no]*, *C. Domitius Valen[s]*, *[(centurio)] leg(ionis) XI[II G(eminae)] de suo.*

[78] CIL, III, 1354 (= IDR, III/3, 96): *I.O.M. Hrli[o]politan(o)*, *L. Licinius Messalin[us]*, *(centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)*.

[79] Lista guvernatorilor Daciei Superioare: I. Piso, *Fasti Daciae*, I, 1993, p. 42–81; II, 2013, p. 13–65.

[80] O inscripșie de la Apulum (transcriem numai primele cinci rânduri), *Imp(eratore/i) Antonino Aug(usto) P(io) p(atre/i) p(atriae)*, *praeside Furi(o) Saturnino leg(ato) legi(onis) XIII G(eminae)* (George Cupcea, *Altar and statue of Mars. The Emperor*, *the Governor and the Legionary Cavalry in a new Inscription from Apulum*) prezintă cumulate guvernământul provincial (*praeses*, a, 159–161) cu legația legiunii. Vezi şi inscripția CIL VI, 1523 (= ILS, 1092 = IDRE I, 9) de la Roma prezentând *cursus honorum* al lui M. Statius Priscus Licinius Italicus, unde apare, între alte etape ale carierei, ca *leg(atus) Aug(usti) prov(inciae) Daciae*, *leg(atus) leg(ionis) XIII G(eminae) p(iae) f(idelis)*.

[81] O inscripție de la Apulum (CIL III, 1019 = IDR III/5, 84) este dedicată *Genio praetorii huius* de către *M(arcus) Val(erius) Longinus*, *[v(ir) c(larissimus) leg(atus)] leg(ionis) XIII G[em(inae)] Severiana[e]*. Vezi I. Piso, *Les légions*..., p. 223: „L'inscription [...] veut justement faire la différence entre le prétoire placé dans le camp du légat légionnaire et celui se trouvant [...] à l'extérieur du camp et appartenant au gouverneur de la province”.

InferiorF (inscripţie din timpul lui Hadrian)[82]; în Dacia Porolissensis, la Tihău, de unde provine o lespede cu inscripţia *vexillat(io) leg(ionis) XIII G(eminae)*[83].

O inscripţie de la Bejan, lângă Deva, menţionează o *vexil(l)atio l(egionis) XIII G(eminae) Ant(oninianae)* (pe tmpul lui Caracalla), având rolul de a supraveghea lucrul în carieră[84]. Tot despre o vexilaţie trebuie să fie vorba în ştampila de la Mehadia, din timpul lui Caracalla, unde apar împreună cele două legiuni ale Daciei: LEGG V M / ET XIII GN (litera finală este de fapt ligatura A+N+T): *Legg(ionum) V M(acedonicae) ęt XIII G(eminae) Ant(oninianarum)*[85].

Un aspect interesant al istoriei legiunii XIII Gemina este evidenţiat de prezenţa unui număr foarte mare de cărămizi ştampilate. Unele poartă doar numele legiunii, abreviat în mai multe feluri[86]. Dar cele mai interesante sunt ştampilele tegulare în care numele legiunii este însoţit de un antroponim (cel puţin 79 de antroponime!); după o părere mai nouă, aceşti *figlinarii* ar fi particulari lucrând în serviciul legiunii[87]. Calitatea bună a materialului explică faptul că se găsesc răspândite pe tot teritoriul Daciei Superior (Apulensis); se poate, astfel, menţiona Micia[88] şi chiar Ulpia Traiana Sarmizegtusa[89]. Probabil că, în cele mai multe cazuri, aceste atestări nu indică şi prezenţa legiunii în locul respectiv (o cale uşoară de difuzare a acestor cărămizi din figlinele de la Apulum era pe apa Mureşului)[90]. În alte cazuri totuşi prezenţa unui detaşament din legiunea XIII Gemina este sigură: la Slăveni (în Dacia Inferior-Malvensis)[91], Mehadia (Dacia Superior = Apulensis)[92] şi Porolissum[93].

Descoperirile epigrafice, îndeosebi cele de la Apulum, sunt revelatoare pentru ordinea rangurilor din această legiune[94]. Cunoaştem astfel până acum 22 de comandanţi ai legiunii (*legati Augusti legionis*)[95]. De asemenea, cunoaştem zece

[82] CIL III, 953 (= IDR III/4, 230; ILD I, 431).

[83] AE 1994, 1484 (= ILD I, 760, cu bibliografia anterioară).

[84] CIL III, 12565 (= IDR III/3, 39 = ILD I, 304).

[85] Ştampila a fost prezentată prima dată în IDR III/1, 102; unde I.I. Russu citea în r. 2 *et XIII G(e)m(ina)*. Într-o recenzie la această carte (SCIVA 41, 1990, 1, p. 117), am arătat că este vorba de epitetul *Ant(oniniana)* (vezi şi ILD II, 868); lectura a fost confirmată de I. Piso (AMP 35, 2013, p. 164; vezi şi IDR Appendix II, nr. XC (= 435).

[86] Vezi IDR, III/6, nr. 2–109.

[87] IDR III/6, nr. 111–268. Vezi Doina Benea, *Consideraţii privind organizarea cărămidăriei legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum*, Bibliotheca historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, 12, 2010, p. 201–213 (= eadem, *Brick workshops from Apulum*, în Mihai Popescu, Irina Achim, Florian Matei-Popescu (ed.), *La Dacie et l'Empire Romain*, Bucureşti, 2018, p. 219–228).

[88] IDR III/3, 195 (1–24).

[89] IDR III/2, 541 (1–10).

[90] Ca o curiozitate, o ştampilă cu numele legiunii însoţit de un antroponim s-a descoperit în thermele de la Ilişua; vezi ILD, I, 801 (= 1016)

[91] IDR II, 524; vezi D. Tudor, G. Popilian, N. Gudea, D. Bondoc, *Castrul roman de la Slăveni. Incercare de monografie*, Cluj-Napoca, 2011, p. 191, nr. 231–233, pl. LII (ţigle pentru acoperiş).

[92] IDR III/1, 100–101. Vezi D. Benea, *Cu privire la unităţile militare din castrul de la Mehadia (I). Legiunea a XIII-a Gemina*, în *Studia in honorem dr. Florea Costea*, Braşov, 2007, p. 275–281.

[93] CIL III, 1629, 1 = 8065, *l*, *w*; ILD I, 735.

[94] Vezi în această privinţă îndeosebi IDR III/5, p. 564–566 (indici); vezi prosopografia legiunii la V. Moga, *Legiunea XIII Gemina*, p. 78 şi urm.

[95] Lista legaţilor legiunii XIII Gemina: I. Piso, *Fasti*, I, p. 218–266; v. *infra*, p. 31–32, nr. 1–22.

tribuni de ramg senatorial (*laticlavius*) ai legiunii XIII Gemina[96], precum şi alţi 16 de rang ecvestru (*angusticlavius*)[97].

Alt ofiţer important era *praefectus castrorum*[98] – provenit dintre centurionii legionari de cel mai înalt rang, *primi pili*[99], care primeau şi demnitatea ecvestră. După reforma militară a lui Gallienus, el devine comandantul legiunii (*praefectus legionis*)[100].

Epigrafia Daciei este bine documentată asupra celui mai cotidian rang al armatei romane: *centurio legionis*[101]; conform regulilor de avansare, centurionatul legionar număra circa 60 de trepte (v. *supra*, p. 13–14). Uneori, cele şase centurionate ale unei (fiecărei) cohorte erau redate sub formă de simboluri[102]; aceste semne au fost recunoscute (identificate) şi pe două inscripţii din Dacia: un bloc de construcţie („Bauinschrift") de la Romula[103] şi un *laterculus* de la Apulum[104].

Centurionul de cel mai înalt rang din legiune se numea *primus pilus* (vezi lista, *infra*, p. 34–35, nr. 57–67). O splendidă inscripţie a apărut la Apulum[105]: *L(ucius) Annius L(uci) f(ilius) Pal(atina tribu) Firminus Tridente, equo publ(ico) ex CCC (trecenario) p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII Gem(inae) tetrastylum fecit et aquilam argenteam posuit*; personajul era originar din Tridentum (Italia); după ce a parcurs cele trei centurionate în gărzile Romei (ceea ce explică titlul de *trecenarius* – abreviat: *CCC*)[106], a devenit *primus pilus* în legiunea XIII Gemina.

Simplul soldat se numea *miles*. Epigrafia apulensă este, de asemenea, revelatoare asupra unor ranguri desemnate de obicei cu numele de *principeles* (vezi *infra*, p. 37–43, nr. 119–245): *officium legati Augusti pro praetore* (*beneficiarius*

---

[96] Vezi *Prosopografia legiunii XIII Gemina*, *infra*, p. 33, nr. 23–32.

[97] *Infra*, p. 33–34, nr. 33–48.

[98] V. Moga, Apulum, 13, 1975, p. 651–657; idem, *Legiunea XIII Gemina*, p. 96–98. Vezi *infra*, p. 34, nr. 49–56.

[99] Vezi *infra*, p. 34–35, nr. 57–67.

[100] Vezi I. Piso, *Zur Reform des Gallienus anläßlich zweier neuer Inschrifte aus den Lagerthermen von Potaissa*, Tyche 29, 2014, p. 125–146.

[101] Vezi *infra*, p. 35–37, nr. 68–118.

[102] CIL XIII, 6801 (Mogontiacum); CIL VIII, 2568–2569 (Lambaesis). Vezi: M.P. Speidel, *Rangzeichen für Zenturionen und die grosse Weihinschrift aus dem Mainzer Legionslager*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, 38, 1986, p. 321–329 (vezi AE 1987, 779); idem, *The Centurions Titles*, ES, 13, Köln, 1983, p. 43–61; idem *The Names of Legionay Centuriae*, Arctos 24, 1990, p. 135–137 (vezi AE 1991, 24); idem, *Centurial Signs and the Battle Order of the Legions*, ZPE 154, 2005, p. 286–292; J.C. Mann, *Roman Legionary Centurial Symbols*, ZPE 115, 1997, p. 295–298 (vezi AE 1997, 49); P. Faure, *Les symbols des centurions légionnaires*, ZPE 165, 2008, p. 293–313.

[103] IDR II, 326 (= ILD I, 135, cu propunerile lui M.P. Speidel).

[104] ILD II, 934 (= V. Moga, M. Drîmbărean, Apulum, 44, 2007, p. 175–177); în notiţa ce însoţeşte această inscripţie în AE 2007, 1198, P. Faure remarcă în col. I: *princeps prior* este redat ⊥, *hastatus prior* ┘, *princeps posterior* ┐.

[105] AE, 2007, 1199 (= 2011, 1082; V. Moga, I. Piso, M. Drîmbărean, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 177–184; ILD II, 929).

[106] Vezi J.C. Mann, ZPE 52, 1983, p. 138.

consularis, *cornicularius*[107], *commentariensis*, *questionarius*, *speculator*, *strator*[108]), *officium legati legionis* (*actarius*, *beneficiarius*, *cornicularius*, *immunis*, *librarius*, *strator*), *officium praefecti castrorum* (*beneficiarius*, *cornicularius*), *officium tribuni laticlavii* (*beneficiarius*, *secutor*); precum şi alte diferite „militärische Chargem"[109] (*agrimensor*, *armorum custos*, *duplarius*[110], *imaginifer*, *optio*, *signifier*, *tesserarius*, *vexillarius*).

Dintre aceşti *principales*, o menţiune specială merită *optio*; acesta putea promova centurion. O innscripţie de la Ticinum (Italia, region XI) menţionează pe un *Caecil(ius) Vale(n)tinus*, *opt(io) spei leg(ionis) XIII [G(eminae)]*[111]; se mai poate cita un anonim de la Apulum, ***[- - -]*** *re(tentus) ad sp[em]*[112].

Inscripţiile atestă prezenţa unor *frumentarii* la Roma, unde erau detaşaţi la cartierul armatei provinciale. O inscripţie funerară meţionează pe M. Aurelius Berulus, *frumentarius leg(ionis) XIII Geminae*[113]. Dintr-o altă inscripţie de la Roma, pusă *Pro salute Imp(eratoris) Caes(aris) M. Aur(eli) Severi Alexandri Aug(usti) Genio sancto kast(rorum) per totiusque exercitus*, aflăm că *Q. Haterius Valerianus, frumentarius leg(ionis) VIII Aug(ustae) et M. Aurelius [S]ophaenitus, frum(entarius) leg(ionis) XIII Gem(inae) Severi[an]arum stationem collegii suis [i]mpendis fecerunt*[114].

Dintr-o inscripţie de la Apulum, închinată *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et Deae Suriae Magna[e] Caelesti pro salute perpetui imperi(i) Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)*, aflăm numele unui sirian, Flavius Barhadadi, *s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem) (XIII Geminam)*[115]. Într-o altă inscripţie mai apare un veteran, probabil al legiuii, care era *sacerdos* al aceleiaşi divinităţi (dar probabil în aşezarea civilă)[116].

Două inscripţii dedicate zeiţei Nemesis menţionează un *evocatus leg(ionis) XIII Ge(minae)* şi un *salariarius*, probabil al aceleiaşi legiuni[117]. Dintr-o altă inscripţie aflăm că un veteran al legiunii XIIII Gemina Martia Victrix era *aedis custos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII [G(eminae)]*[118].

Mai reţinem faptul că, după regula cunoscută, legiunea avea în componenţa sa şi 120 de călăreţi[119]. De la Apulum provin două atestări: *eq(ues) [le]g(ionis XIII*

---

[107] Un fragment de inscripţie mai păstrează menţiunea unor *cornic[ularii]*, *comm[entarienses] et [speculatores ?]* (CIL III, 7794 *b* = IDR III//5, 435).

[108] La Apulum, un altar este închinat lui *I(upiter) O(ptimus) M(aximus)*, *pro salute G. C[- - -] Hastae*, *co(n)s(ularis) III Dac(iarum)*, de către *str(atores) ei(us) leg(ionis) XIII G(eminae) agen(te) Procu[l]o [l]eg(ato)* (AE 1983, 801 = IDR III/5, 137).

[109] A. v. Domaszewski, *Rangordnung*[2], p. 41 şi urm.

[110] Vezi ca o raritate menţiunea unui Aurelius Iovinus *veter(anus) leg(ionis) XIII Gem(inae)*, *mil(es) torquatus I et duplarius*: CIL III, 3844 = ILS, 2434 (Emona, Pannonia Superior).

[111] CIL V, 6423 (= IDRE I, 165).

[112] AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

[113] CIL VI, 3356 (= IDRE I, 25).

[114] CIL VI, 36748 (= 230 = ILS, 2216).

[115] AE 1965, 30 (= 1972, 460 = 1975, 719 = IDR III/5, 221).

[116] CIL, III, 7760 (= IDR, III//5, 217).

[117] AE 2012, 1239–1240 (= ILD II, 926–927).

[118] CIL III, 1158 (= ILS, 2477 = IDR III/5, 366). Vezi *infra*, notele 169 şi 43.

[119] Vezi Y. Le Bohec, *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, p. 25.

G(eminae) An[t]oninian(a)e[120]; *equ(es) leg(ionis) XIII G(eminae) (centuria)* (?) *Ingenui*[121]; tot călăreţ legionar este acel *ex eq(uite)* dintr-o listă (desigur, militari *dimissi honesta missione*)[122]. Pe două fragmente de monumente funerare mai apar o dată un *eq(ues)*[123], altă dată poate un *[d]ec(urio)*[124]. Pe un fragment de altar, care se referă la legiunea XIII Gemina, apare un *M. Ulpius Restitutus, > (centurio) exercit(ator) eq(uitum)*[125]. Un călăreț din această legiune apare şi într-o inscripție din Concordia: *P. Baeius L. f. Cla(udia) - - -] legionis XIII Geminae eques*[126].

O interesantă inscripţie provine de la Ulpia Traiana: o dedicaţie pentru I. O. M. şi Mars Augustus, *pro salute Iul(i) Flaccini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*, pusă de către *translat(i) in leg(ionem) XIII G(eminam)*[127]; poate fi vorba de soldaţi merituoşi din trupele auxiliare din Dacia, vărsaţi în legiune, dar şi de soldaţi dintr-o vexilaţie legionară, aduşi în Dacia cu prilejul evenimentelor de la începutul domniei lui Hadrian sau a celei a lui Antoninus Pius (din păcate, legaţia lui Iulius Flaccinus nu este încă precizată cronologic de niciuna dintre epigrafele care îl atestă)[128].

Dintr-o inscripție din Italia (din Beneventum) aflăm că un anume *Florus* (*praenomen*-ul şi *nomen*-ul pierdute), originar din Sarmizegetusa romană, a intrat *miles* în legiunea XIII Gemina, în anul 200, iar cinci ani mai târziu a fost transferat *(translatus)* în garda pretoriană[129]. Tot din această vreme, probabil din timpul lui Caracalla, o inscripție de la Roma menționează pe *Aurel(ius) Ingenuus*, *mil(es) coh(ortis) I pr(aetoriae) (centuria) Casti, nat(us) provinc(ia) Dacia leg(ione) XIII Gem(ina)*[130]; camarad de arme cu el (din aceeaşi cohortă şi aceeaşi centurie!) a fost *Aur(elius) Germ(a)n[us]*, *mil(es) coh(ortis) I pr(aetoriae) (centuriae) Casti, nat[us] D[a]cia lectus e[x l(egione)] XIII*[131].

Legiunea a purtat epitetul *p(ia) f(idelis)*[132], iar în secolul al III-lea diferite supranume imperiale: *Antoniniana*[133], *Severiana*[134], *Gordiana*[135], *Philippana*[136], *Gallieniana*[137].

---

[120] AE 1980, 738 (= IDR III/5, 377).

[121] CIL III, 1200 (= IDR III/5, 601).

[122] IDR III/5, 450 (= AE 1983, 800).

[123] AE 1965, 37 (= 1980, 747 = 1982, 826b = IDR III/5, 624).

[124] IDR III/5, 626.

[125] CIL III, 14477 (= AE 1901, 30 = IDR III/5, 401).

[126] CIL V, 1882.

[127] IDR III/2, 245 (= AE 1934, 11).

[128] Vezi IDR III/5, 317; aici I. Piso propune intervalul dintre 164–168, când lista guvernatorilor Daciei Superioare prezintă o lacună.

[129] CIL IX, 1609 (= IDRE I, 108).

[130] CIL VI, 2425 (= ILS, 2042 = IDRE I, 26) identic poate cu omonimul *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) Antoninianae* CIL III, 1479 (= IDR III/2, 432).

[131] CIL XIII, 6824 (= IDRE I, 195).

[132] Cf. E. Ritterling, RE XII (1925), s.v. *legio*, col. 1720–1721; I. Piso, *Les legions...*, p. 222–223. Vezi CIL II, 4463 (= IDRE I, 174, Ieso, în Hispania Citerior): *C. Iulius Lepidus*, *centur(io) leg(ionis) X[III?] Gem(inae) p(iae) f(idelis)*; CIL III 7041 (= IDRE II, 385) (Augustopolis, Phrygia): *Tib. Cl(audius) Vibianus*, Ↄ *(centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae) pi(ae) fi(delis) fru(mentarius)*: vezi eventual şi CIL IX, 1609 (= IDR, I, 108): *mil(es) fac[tus in leg(ione) XII]I Gem(ina [p(ia) f(ideli)*. Ştampile tegulare: IDR III/5, nr. 111 *Leg(ionis) XIII G(eminae) P(iae) F(idelis)*, nr. 128 *Leg(ionis) XIII G(eminae) P(iae) F(idelis) / Animi Forunati* (retrogradă, cu litere inverse).

Un bloc de piatră, aflat în zidul de lângă porta praetoria (?), poartă inscripția (exclamativă?) *felix leg(io) XIII G(emina) Antoniniana*[138].

Simbolul legiunii era leul, așa cum apare pe monedele de tipul *Provincia Dacia* emise începând cu Filip Arabul[139].

Persistă părerea că Dacia a fost afectată de evenimente grave spre sfârşitul domniei lui Antoninus Pius[140]. Se citează în acest sens două inscripții, una descoperită în zona cetăților dacice („Sub Cununi"): *Victoriae Aug(ustae) pro salute Imp(eratoris) Antonini Aug(usti), M(arcus) Statius Priscus, legatus eius pr(o)pr(aetore*[141]; alta de la Apulum (anul 159): *I(ovi) O(ptimo) m(aximo) et consensui deorum dearumque pro salute Imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII G(eminae) sub M(arco) Statio Prisco consule designato* etc.[142]. În realitate, Dacia a cunoscut o situație tulbure la începutul domniei lui Antoninus Pius[143]. Dacia a cunoscut evenimente dramatice pe timpul războiului cu neamurile barbare de la Dunărea pannonică, pe timpul împăratului Marcus Aurelius; atunci s-au ilustrat la comanda legiunii XIII Gemina legații A. Iulius Pomponius Piso şi M. Valerius Maximianus (vezi lista cu prosopografia legiunii, *infra*, p. 32–33, nr. 8 şi 20).

În timpul rebeliunilor din vremea anarhiei militare, fracţiuni din legiunea XIII Gemina ajung în diferite colţuri ale lumii romane. Astfel, se pare că legiunile Daciei (probabil că fracțiuni ale acestora) au însoțit pe împăratul Maximin Thracul în războiul de la Aquileia, contra Italiei şi Senatului care-l declarase *hostis publicus*[144]; în

---

[133] CIL III, 1479 (= IDR III/2, 432); IDR III/1, 61 (= CIL, III, 1569), 102 (= ILD II, 868); IDR, III/2, 432 (= CIL III, 1479); IDR, III/3, 39 (= CIL III, 12565 = ILD I, 304); IDR III/4, 230 (= CIL III, 953); IDR III/5, 381 (= CIL III, 14476), 403 (= AE 1965, 38 = AE 1991, 1343: *Felix leg(io) XIII G(emina) / Antoniniana)*); IDR, III/6, 110 LEGXIIIG·ANT (ştampile tegulare, ligature *N+T*); AE 2007, 1197 (= ILD II, 935); posibil şi IDR III/3, 39. Vezi şi CIL III, 6161 (= ISM V, 247 = IDRE II, 341, Dobrogea).

[134] IDR III/2, 113; ILD, 774.

[135] CIL III, 990 (= IDR III/5, 31); ICLP, 16 = AE 2012, 1209.

[136] CIL III, 1464 (= ILS, 1370; IDR III/2, 100).

[137] CIL III, 1560 (= ILS, 3845 = IDR III/1, 54 = ILD, 184); AE, 1936, 54–57 (= IDRE II, 267–270).

[138] AE 1965, 38 (= 1991, 1343 = IDR III/5, 403).

[139] Vezi studiul amănunțit publicat de Iudita Winkler, *Moneda „Provincia Dacia"*, SCN 5, 1971, p. 145–160; Carmen Maria Petolescu, *Daco-Moesica. Studii de numismatică şi gliptică*, Bucureşti, 2017, p. 265, nr. 16 *b*.

[140] Vezi I. Piso, *Les légions*…, p. 222 (= idem, *An der Nordgrenze*, p. 424–425).

[141] CIL III, 1416 (= IDR III/3, 276).

[142] CIL III, 1061 (= ILS, 4006 = IDR III/5, 185; în realitate, motivul punerii inscripției părea a fi fost cu totul altul; vezi M. Bărbulescu, *Un „semicentenar al Daciei" în anii 157–158?***,** în *Simpozionul internațional „Daci şi romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul roman"*, Timişoara, 2006, p. 126–134.

[143] C.C. Petolescu, *Contribuții la istoria Daciei romane*, I, Bucureşti, 2007, p. 108–112.

[144] Doina Benea, *La legione XIII Gemina e Massimino il Trace ad Aquileia*, Quaderni Friulani di Archeologia, Udine, 10, 200, p. 85–101 (= eadem, *Legiunea a XIII-a Gemina şi Maximinus Thrax la Aquileia*, în *Adevărul omenesc posibil*. *Omagiu Sever Dumitraşcu*, Oradea, 2001) (vezi şi prezentarea din AE 2001, 1002). Autoarea invocă chiar două insccripții de la Apulum (CIL III, 1032, 1062), în care numele legaților legiunii XIII Gemina au fost martelate; dar în culegerea cu inscripțiile de la Apulum (IDR III/5, 112, 182), I. Piso înclină a data aceste commenzi mai probabil din timpul lui

acest sens sunt invoocate şi câteva insccripţii funerare de la Emona[145], Dertona[146] şi Aquileia[147] în care sunt menţionaţi morţi militari din legiunea XIII Gemina[148].

De asemenea, armata Daciei a contribuit la constituirea corpului expediţionar cu care împăratul Gordian al III-lea a plecat în campania contra parţilor[149].

Situaţia devine gravă pe timpul lui Gallienus. La Poetovio, în Pannonia Superior, este menţionată o vexilaţie din cele două legiuni ale Daciei sub comanda lui Flavius Aper, *v(ir) e(gregius), praepositus legg(ionum) V M(acedonicae) et XIII G(eminae) Gallienarum*[150]. Pe monede (*antoniniani*) de la Mediolanum, se citeşte legenda LEG XIII GEM VI P VI F[151], iar pe *aurei* din Gallia, emişi de uzurpatorul Victorinus, se citesc şi numele legiunilor V Macedonica şi XIII Gemina[152]. Baterea lor simbolizează, de fapt, ideea de unitate a Imperiulu, fiecare uzurpator considerându-se domnitor legitim şi viitor unificator al Imperiului[153].

Epigrafia apulensă consemnează uneori câteva evenimente din viaţa legiunii. Astfel, o inscripţie memorează descoperirea sursei de apă a castrului: *I(ovi) O(ptimo) M(axiom) et consensui deorum dearumque pro salute Imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII G(eminae) sub M(arco) Statio Prisco, consule designato, demonstr(antibus) ipsis aquas aperiendas per L. Aurelium Trophimum ponente(m) signum Iovis ei aram p(ecunia) s(ua) f(ecit)*[154].

Commodus. Tot astfel, două alte inscripţii nu pot fi luate în considerare: CIL V, 808 (= IDRE I, 143) *Valer(ius) Valens*, *signif(er) leg(ionis) XIII Gem(inae) lust(ro) Aur(elii) Zenon(is) p(rimi)p(ili)* (datează se pare din timpul lui Filip Arabul); CIL V, 951 *Ulpia Martia qu[ae] vixit annos XL et Aurel(ius) Aper vix(it) ann(os) X et Aurel(ius) Abentius vix(it) ann(os) VIII*, *Aurel(ius) Silvanus [miles] leg(ionis) XIII G(eminae* (nu par a avea legătură cu un eveniment militar).

[145] CIL III, 3844: vezi *supra*, nota 111.

[146] CIL V, 7366 (= ILS, 2406 = IDRE I, 138): *Aurel(ius) Veteranus benef(iciarius) laticlavi leg(ionis) XIII Geminae aciae (!) desiderratus qui vixit annis XXVI menses VII dies XV*, *Aurel(ius) Secundianus*, *imaginifer leg(ionis) s(upra) s(criptae) consobrino benemerenti memoriam posuit* CIL V, 7366 (= ILS 2406 = IDRE I, 138)

[147] CIL III, 897: *D(is) M(anibus) /Aurelio M[- - -]*, *mil(iti) leg(ionis) XIII Gem(inae)*, *Valentinus c[o]nsobrinus posuit*. Alte două inscripţii invocate (CIL V, 859, 1110) nu conţin nicio referire la legiunea XIII Gemina.

[148] Inscripţia menţionând pe Antonius Va[len]tinus, *princeps leg(ionis) XIII Gem(inae)*, *in[ter]fectus a latro[ni]bus in Alpes Iul[ias] loco quod appellatur Scelerata* IDRE I, 146 (= ILS, 2646 = Pais CIL Suppl Italica, 1110 = 58; Inscriptiones Italiae X/4, 349) „evoque une histoire, que l'on pourrait considérer banale" (I. Piso, *Les légions*…, p. 217 = *An der Nordgrenze*, p. 417), o reflectare a stării de nesiguranţă.

[149] D. Benea, *L'armée de la Dacie et la campagne de l'empereur Gordien en Orient*, în V. Mihlescu-Bîrliba, C. Hriban, L. Munteanu (ed.), *Miscellanea romano-barbarica*, Bucureşti, 2006, p. 97–108.

[150] AE 1936, 53–57 (= IDRE II, 266–270).

[151] Vezi în această privinţă: J. Fitz, *Les antoniniani des légions de Gallien*, în *Mélanges d'archéologie*, *d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino*, Paris 1966, p. 355, 363–365; V. Moga, *Legiunea XIII Gemina*, p. 29.

[152] Vezi RIC V/2, 1933 [1968], p. 383.

[153] Emisiunile cu menţiunea legiunilor Daciei, dar şi ale altor legiuni, erau menite a sublinia ideea fidelităţii armatei şi unităţii Imperiului – iar nu neapărat că aceste trupe (chiar şi fracţiuni din ele) ar fi ajuns prin părţile occidentale ale Imperiului.

[154] CIL III, 1061 (= ILS, 4006 = IDR III/5, 185).

O inscripție reconstituită din douăsprezece fragmente consemnează ridicarea unei *sc[ho]la specu[latoru]m*, pe timpul guvernării lui Mevius Surus, consularul celor trei Dacii (sfârşitul secolului al II-lea)[155].

Mai multe inscripții arată militari ocupați cu unele activități edilitare publice, astfel: C. Caerelius Sabinus, legatul legiunii XIII Gemina, arată, într-o dedicație pentru Soarele nebiruit, că *aedem restituit*[156]. Dintr-o închinare *Deo Apollini Aug(usto)*, aflăm că C. Iul(ius) Lysias, *(centurio) [l]eg(ionis) XIII Gem(inae) [[Severianae]]*, *[p]o[rti]cum pec[u]nia [su]a [fec]it*[157]. Dintr-o altă închinare, pentru zeița Nemesis, aflăm că Ter(entius) Marcia[nu]s, *b(ene)f(iciarius), templ[u]m a novo fecit*[158]. Posibil tot din aceată legiune provenea P. Ael(ius) Crescens, *du(plarius), s(ingularis) c(onsularis) eq(uitum) sin(gularium)*, care a făcut templul unei divibități necunoscute (numele pierdut)[159].

Din inscripția unui altar mai aflăm că *Ex iussu dei Apollinis fontem Aeterni Ulp(ius) Proculinus, speculator leg(ionis) XIII G(ordianae), a solo restituit*[160]. Dintr-o inscripție închinată *[I. O. M. A]eterno*, aflăm că un centurion (numele pierdut în cea mai mare parte) al legiunii *[t]ab(ularium) a solo rest(ituit)*[161]. Iar M. Ulp(ius) Mucianus, *miles leg(ionis) XIII Gem(inae) horologiar(ium) templum a solo de suo ex voto fecit*, cândva prin anii 212–217[162].

Un aspect interesant legat de prezenţa legiunii la Apulum este menţiunea în câteva inscripţii a unei aşezări civile dezvoltate pe lângă castru: *canabae.* În fruntea unei asemenea aglomerări cvasi-urbane se aflau doi *magistri*; dintr-o inscripţie aflăm numele primului (în sens cronologic) dregător al canabelor: *Fortunae Aug(ustae) sacr(um) et Gen[i]o canabensium, L. Silius Maximus, vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), magistra(n)s primus in can(abis)*[163]. Observăm că nu se menţionează numele legiunii pe lângă care s-au înălţat canabele; probabil este vorba de ambele legiuni de la Apulum (*I Adiutrix* şi *XIII Gemina*), astfel încât inscripţia poate data chiar din timpul domniei lui Traian (înainte de retragerea legiunii *I Adiutrix* din Dacia). În alte inscripţii, apartenenţa canabelor la legiunea XIII Gemina este clar exprimată: *dec(urio) kanab(arum) leg(ionis) XIII G(eminae)*[164], *veteranus leg(ionis) XIII Gem(inae) [[–]] et d[e]c(urio) canabensium*[165], *conscribti et c(ives) R(omani) consist(entes) kan(abis) leg(ionis) eiusdem*[166].

---

[155] CIL III, 14479 [= CIL III, 7441 (patru fragmente) + AE 1901, 27 şi 154 (opt fragmente)] = IDR III/5, 426.

[156] CIL III, 1111 (= IDR III/5, 354).

[157] CIL III, 14469 (= IDR III/5, 32).

[158] CIL III, 14474 (= AE 1901, 26 = IDR III/5, 295).

[159] CIL III, 1160 (= IDR III/5, 375).

[160] CIL III, 990 (= IDR III/5, 31).

[161] AE 1971, 369 (= IDR III/5, 205). Este posibilă chiar întregirea *[t]ab(ernas)*; vezi inscripția de la Porolissum AE 2002, 1707 (= ILD I, 683).

[162] CIL III, 1070 (= ILS, 5625 = IDR III/5, 193).

[163] CIL III, 1008 (= ILS, 2476; IDR III/5, 74). Vezi *supra*, p. 16, nota 30.

[164] CIL III, 1100 (= ILS, 7141 = IDR, III/5, 253).

[165] CIL III, 1093 (= ILS, 7140 = IDR, III/5, 240).

[166] AE 1910, 84 (= ILS, 9106 = IDR, III/5, 438). O nuanțare a acestui termen: C.C. Petolescu, *Decuriones conscriptive*, Pontica, 51, 2018, p. 419–421.

Probabil tot din legiunea XIII Gemina provenea *T. Fabius Ibliomarus*, *domo Augus(ta) Treve[r(orum)], quond(am) dec(urio) [k]anabar(um)*[167].

Consiliul local purta, precum într-un oraş roman, numele de *ordo decurionum*; inscripţiile menţionează câţiva decurioni ai canabelor. Într-o inscripţie dedicată lui M. Ulpius Apollinaris, *praef(ectus) cast(rorum) leg(ionis) XIII Gem(inae)*, ei îşi arogă chiar titlul de *conscribti*[168]; gestul de respect al consilierilor şi cetăţenilor romani arată poate că aşezarea civilă se afla sub autoritatea prefectului. Din aceeaşi inscripţie aflăm că în canabe locuiau un grup important de cetăţeni romani: *c(ives) R(omani) consist(entes)*; dintr-o altă inscripţie, aflăm că aceşti cetăţeni romani au un lăcaş de cult, în care un veteran are rolul de *aedis custos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII [G(eminae)]*[169].

Pe timpul împăratului Septimiu Sever, canabele sunt ridicate la treapta de oraş: *municipium Septimium Apulense*[170].

Câteva inscripții fac referire la data înrolării şi a „lăsării la vatră". Asfel, o inscripție este dedicată *I O M* de către *veterani leg(ionis) XIII Ge(minae) milit(es) fact(i) Serviano II et Sura et Traiano V co(n)s(ulibus)*: deci înrolați în 102 şi lăsati la vatră în 128[171]. O altă dedicație, pentru. I. O. M., Iuno regina şi Minervia, este pusă de către *vet(erani) leg(ionis) XIII G(eminae) m(issi) h(onesta) m(issione) per Iul(ium) Bassum, leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) idib(us) decemb(ribus) Pontiano et Atiliano co(n)s(ulibus), milites fac(ti) [- - -]*; deci eliberați în 13 decembrie 135[172]. O *columna* cu dedicație pentru Commodus (al cărui nume a fost martelat) se referă la *veterani leg(ionis) XIII G(eminae)*, din contingentul 166: *m(ilitibus) f(actis) Pudente et Pol(l)ione co(n)s(ulibus)*, lăsați la vatră în anul 191[173]. Câte un *album* cu cei lăsați la vatră mai poate fi identificat în alte câteva insripții de la Apulum, grație prezenței unei referiri la meseria armelor[174].

În ceea ce priveşte *origo* (zona de recrutare), datele sunt foarte sărace, provenind, cele mai multe, din inscripțiile de la Apulum:

– din Italia: Aquileia[175], Carsulaae (184)[176], Falerio[177], F[aventi]a[178], Regium[179], Tridentum[180];

---

[167] CIL III, 1214 (= ILS, 7154 = IDR, III/5, 527).

[168] Vezi *supra*, nota 167.

[169] CIL III, 1158 (= ILS, 2477; IDR III/5, 366).

[170] CIL III, 985 (= IDR III/5, 19), 1051 (= ILS, 7144; IDR III/5, 164), 1083 (= ILS, 7143 = IDR III/5, 204). Vezi totuşi IDR III/5, 240 (posibila persistență a canabelor în secolul al III-lea: I. Piso).

[171] CIL III, 7754 (= IDR III/5, 174).

[172] CIL III, 1078 (= ILS, 2301; IDR III/5, 198).

[173] CIL III, 1172 (= IDR III/5, 423).

[174] IDR III/5, 450–460. Militarii prezenți în aceste inscripții au fost introduşi, în ordine alfabetică, în lista de militari şi veteani din prsopografia legiunii XIII G(emina) (vezi p. 43 şi urm.)

[175] AE 1967, 653.

[176] CIL III, 1188 (= 7797 = IDR, III/5, 500).

[177] CIL III, 1092 (= IDR, III/5, 235).

[178] AE 1960, 244 (= IDR, III/5, 609).

[179] CIL III, 14355.

[180] AE 2007, 1199 (= 2011, 1082 = ILD II, 929).

– din Hispania: *Antiquaria* (Baetica)[181], *Clunia* (Tarraconensis)[182], *Iesso*[183];
– din Gallia: *Augusta Treverorum*[184];
– din Narbonensis: *For(um) Cl(audii)* (?)[185], *Vienna*[186];
– din Noricum: *Celeia*[187], *Claudium Virunum*[188], *Flavia Solva*[189];
– din Dalmatia: *Iader*[190];
– din Pannonia: *Sirmium*[191], *Siscia*[192];
– din Dacia: *Sarmizegetusa*[193], (*territorium*) *Bassiana*[194];
– din Asia Mică: *Isauria*[195], *Epiphania*[196]. *Cappadocia* (?)[197].

Militarii legiunii XIII Gemina sunt participanți foarte activi la viața religioasă de la Apulum; din păcate, condițiile de descoperire nu ne permit a face observații de amănunt asupra dedicanțiior[198]. Din numărul foarte mare al dedicațiilor, menționăm mai întâi cele pentru triada capitolină: Iupiter Optimus Maximus[199], Iuno[200] şi Minerva[201]. Urmează, dintre *di consentes*: Apollo[202], Diana[203], Mars[204], Neptunus[205]. Într-o inscripție apare *Saturnus securus*[206]. Urmează apoi o serie de divinități mai mărunte: Aesculapius şi Hygia[207], Hercules[208], Liber Pater[209],

[181] CIL III, 1092 (= IDR III/5, 235).
[182] CIL III, 1158 (= ILS, 2477 = IDR III/5, 366).
[183] CIL II, 4463 (= IDRE I, 174).
[184] CIL III, 1214 (= ILS, 7154 = IDR III/5, 527).
[185] AE 1980, 744 (= IDR, III/5, 549).
[186] CIL XIII, 5239 (Tenedo, Germania).
[187] CIL III, 14481 (= IDR, III/5, 499); AE 1999, 1304 (= ILD, I, 190).
[188] AE 1933, 33 (= 1934, 117 = IDR, III/5, 591).
[189] CIL III, 1615 (= IDR III/5, 513).
[190] CILIII, 1200 (= IDR III/5, 691).
[191] CIL III, 3259 (= ILJ, 281 = IDRE II, 290).
[192] AE 1982, 826 b (= AE 1965, 37 = 1980, 747 = IDR III/5, 624).
[193] AE 1967, 386 (= 1982, 825 = IDR III/5, 544).
[194] AE 2011, 1467.
[195] CIL III, 1044 (= IDR III/5, 148).
[196] AE 1960, 239 (= IDR, I. 140).
[197] AE 1987, 861 (= ILB, 309 = IDRE II, 325).
[198] Vezi Mihai Popescu, *La religion dans l'armée romaine de Dacie*, Bucureşti, 2004.
[199] Citām numai după IDR III/5, 133–145, 148, 152, 163, 165, 166, 173, 174, 177, 178, 180, 182, 184, 185, 188, 192, 193, 195, 197, 198, 201, 205, 213, 220, 224, 230 (*Stator*), 232 (*Victor Depulsor*).
[200] IDR III/5, 107.
[201] IDR III/5, 260, 261, 264, 266, 265, 270.
[202] IDR III/5, 30–32, 299.
[203] IDR III/5, 57, 60, 61, 299.
[204] IDR III/5, 248 (et Victoria), 249–251.
[205] IDR III/5, 299.
[206] IDR III/5, 314.
[207] IDR III/5, 11, 41, 299.
[208] IDR III/5, 91, 96, 299.
[209] IDR III/5, 235, 236, 240 vezi şi IDR, III/5, 244: Pan.

Favor[210], Fortuna Augusta[211], Nemesis[212], Nimfe[213], Silvanus[214], Salus[215], Spes[216], Victoria[217], Virtus legionis[218]; zeii casei (Di Penates, Lares viales, Lares militares)[219], precum şi o serie de *genii*: Genius Imperatoris[220], Genius leg(ionis) XIII G(eminae)[221], Genius centuriae[222], Genius praetorii[223], Genius canabensium[224], Genius Carthaginis[225], Genius Daciarum[226]. Dintre divinitățile străine, menționăm mai întâi pe cele orientale: Magna Deum Mater[227] (dar complet romanizată), Sarapis[228], I. O. M. Dolichenus[229], [Deus A]eternus[230], Caelestis Augusta[231], Mithra[232], Sol[233] ; sau germanice: Deus Magusanus[234], Matres Augustae[235].

Prosopographia legionis XIII Geminae:

***Legati legionis*:**

1. *Q. Aburn[i]us Caedic[i]anus*, *leg(atus) Aug(usti)*: CIL, III, 1089 (= ILS, 3010; IDR, III/5, 230, Apulum), închinare *Iovi Statori*; I. Piso (*Fasti*, I, p. 213–214, nr. 50), bazat şi pe alte referințe, îl datează între 106 şi 115.

2. *L. Annius Italicus Honoratus*, *leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) XIII Gem(inae) Antoninianae*: CIL, III, 1071 (= IDR, III/5, 195), dedicație *I(ovi) O(ptimo) M(axiom), Iunoni Reginae, Minervae* împreună cu membrii familiei sale: *cum Gavidia Torquata sua et Annio Italico et Honorato et Italica filiis*; 1072 (= IDR, III/5, 365, Apulum), închinare *Victoriae Antonini Aug(usti)*, împreună cu membrii familiei sale; *leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) XIII G(eminae Antoninianae)*; CIL, III, 6154 (= ILS, 1174 = ISM, II, 93 = IDRE, II, 345 Tomi, *cursus honorum*). Datare: 215–217 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 253–257).

---

[210] IDR III/5, 299.
[211] IDR III/5, 74 (*Augusta*), 77 (*Redux*), 299 (*Redux*).
[212] IDR III/5, 293–295.
[213] IDR III/5, 298.
[214] IDR III/5, 322, 348.
[215] IDR III/5, 299.
[216] IDR III/5, 299.
[217] IDR III/5, 248, 365, 366.
[218] IDR III/5, 185.
[219] IDR III/5, 299.
[220] IDR III/5, 81.
[221] IDR III/5, 43, 82.
[222] IDR III/5, 79.
[223] IDR III/5, 84.
[224] IDR III/5, 74.
[225] IDR III/5, 41.
[226] IDR III/5, 41.
[227] IDR III/5, 254.
[228] IDR III/5, 315, 318.
[229]IDR III/3, 15: IDR, III/5, 221.
[230] IDR III/5 205.
[231] IDR III/5, 41.
[232] IDR III//5, 271, 282, 286, 290, 291.
[233] IDR III/5, 350, 353, 354 (dedicație *Soli invicto*, cu mențiunea că C. Caerellius Sabinus, legatul legiunii, *aedem restituit*).
[234] IDR III/5, 247.
[235] IDR III/5, 377.

3. *Q. Caecilius Laetus*, *leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) XIII Gem(inae)* în trei inscripții de la Apulum: CIL, III, 1011 (= IDR, III/5, 77, dedicație *Fortunae Reduci)*, 1012 (= IDR, III/5, 82, dedicație *Genio leg(ionis) XIII G(eminae)*), 1013 (= CIMRM, II, 1969 = IDR, III/5, 353, dedicație *Soli Invicto*) și una de la Milevum (Numidia): *leg(atus) leg(ionis) XIII Geminae*: CIL, VIII, 8207 (= IDRE, II, 442). Comanda sa este fixată între 193/194 și 197 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 248–249, nr. 58).

4. *M. [C]a[e]ci[l]ius Rufinus Marianus*, *leg(atus) leg(ionis) XIII G(eminae)*: CIL III, 1142 (= IDR, III/5, 322, închinare *Silvano*). Studiul carierei acestui personaj (vezi toată informația prezentată de I. Piso, *Fasti*, I, p. 238–243, nr. 56) a permis datarea acestei comenzi între (?) 188–190.

5. *C. Caerellius Sabinus*, *leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) XIII Gem(inae)*, în patru inscripții de la Apulum: CIL, III, 1074 (= ILS, 3085; IDR, III/5, 139, dedicație *I. O. M.*), 1075 (ILS, 3086; IDR, III/5, 107, dedicație *Iunoni Reginae Populoniae, deae patriae*), 1076 (= ILS, 3087; IDR, III/5, 260, dedicație *Minervae, Iovis conciliorum participi*), 1111 (= CIMRM, II, 1968; IDR, III/5, 354, dedicație *Soli Invicto*); precum și la Germisara: AE 1974, 542 (= AE 1965, 40 = IDR III/3, 244); vezi și CIL III, 1092 (= IDR III/5, 235, închinare *Libero patri*), *dedic[ante] [C]aerellio Sabi[n]o l[eg(ato)]*. După I. Piso (*Fasti*, I, p. 235–237), comanda datează dintre (?) 183–185.

6. *Ti. Claudius Claudianus*, *praepos[itus] vexilla[t(ionum)] Daciscarum, leg(atus) leg(ionis) XIII Gem(inae) et V Maced(onicae) pi[a]e* CIL VIII, 5349 (= AE 1977, 858 = IDR, II, 434); vezi și CIL VIII, 7978 (= ILS, 1147 = IDRE II, 441; probabil în anul 196).

7. *M. Herennius Faustus*, *leg(atus) Aug(usti)*: IDR III/5, 314 (= AE, 1962, 206 și 1975, 718, Apulum), închinare *Saturno Securo*; *leg(atus) [Aug(usti)]*: IDR III/5, 265 (Apulum), închinare *Min[ervae] Su[perae]*; *leg(autus) Aug(usti) leg(ionis) XII[I Gem(inae)]*: CIL III, 52 (v. p. 968) (= IDRE II, 419, Teba, Egipt; *cursus honorum*) (polionim *M. Herennius Faustus Ti. Iulius Clemens Tadius Flaccus*). *Consul* în anul 123: CIL VI, 2080 (*Acta fratrum Arvalium*, 7 aprilie 121; A. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 35); AE 1965, 131 (= RMD, I, 19; diplomă militară). I. Piso (*Fasti*, I, p. 214–217, nr. 51) fixează comanda acestuia asupra legiunii XIII Gemina între anii 115–117.

8. *A. Iulius Pompilius Piso T. Vibius Laevillus [Quadr]atus Berenicianus*, *leg(atus) leg(ionis) XII[I Gem(inae)]*: CIL, VIII, 2745 (= AE, 1980, 952) + CIL, III, 2744 (= 18272) (= IDRE, II, 449); *leg(atus) leg(ionis) [XIII Geminae)]*: CIL, VIII, 2582 (= 18090; ILS, 1111; IDRE, II, 450, Lambaesis); *consul suffectus* în 178 sau 179 (G. Alöldy, *Konsulat*, p. 191; vezi și A. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 51: a. 180 sau 181?). I. Piso (*Fasti*, I, p. 218–224, nr. 52) datează comanda acestuia în Dacia prin anii 169–171/172.

9. *C. Iulius Quadratus Bassus*, comandant (având rang de consular) al unei grupări de vexilații din mai multe legiuni, între care și *legio XIII Gemina*: AE 1934, 176; vezi I. Piso, *Fasti*, I, p. 23–29, nr. 4.

10. *Ti. Manilius Fuscus*, *l[e]g(atus) Aug(usti)*, anul 191: CIL, III, 1172 (= IDR III/5, 423, Apulum). Comanda sa este fixată între 191–193 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 244–248).

11. *Q. Marcius Victor Felix Maximillianus*, *leg(atus) Augg(ustorum) leg(ionis) XIII G(eminae)*: CIL III, 1118 (= IDR III/5, 350, dedicație *Soli*), împreună cu *Pullaiena Caeliana c(larissima) f(emina) eius et P. Marcius Victor Maximillianus c(larissimus) p(uer) filius* (I. Piso, *Fasti*, I, p. 250–251, nr. 59, datează această comandă între 198 și 209).

12. *P. Petronius Polianus*, *leg(atus) leg(ionis) XIII [G(eminae)] Gord(ianae)*: CIL III, 1017 (= IDR III/5, 81, Apulum), într-o închinare *Genio Imp(eratoris) Gordiani*. Ar putea fi plasat înaintea celui anterior (cf. I. Piso, *Fasti*, I, p. 264–266, nr. 66).

13. *Pistorius Rugianus*, *leg(atus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gord(ianae)*: CIL III, 1125 (= ILS, 3736; IDR III/5, 294, închinare *Deae Nemesi* sive *Fortunae*. I. Piso (*Fasti*, I, p. 261–264, nr. 65; vezi indicațiile bibliografice) propune a-l identifica cu un anonim *leg(atus) leg(ionis) XIII Gem(inae) [?Philipp(ianae)]* dintr-o inscripție acefală de la Belalis Maior: AE 1975, 129 (= 1978, 845; 1982, 938; IDRE II, 436).

14. *Proculus*, AE 1983, 801 (= IDR, III/5, 137), dedicație *I(ovi) O(ptimo) M(axiom) pro salute G(...) C(...) Hastae, co(n)s(ularis) trium Dac(iarum), str(atores) ei(us) leg(ionis) XIII G(eminae) agen(te)s, Procu[l]o leg(ato)*. Datează din timpul lui Commodus, aprox. 185–190 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 237–238, nr. 55).

15. *Rufrius Sulpicianus*, *leg(atus) leg(ionis) XIII G(eminae) Ant(oninianae)*: CIL, III, 1129 (= ILS, 3867; IDR, III/5, 298), dedicație *Nymphis novis*. Datare: 212–215 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 252–253, nr. 61).

16. ***[M. Stati]us Priscus [L]icinius Italicus***, *leg(atus) Aug(usti) prov(inciae) Daciae*, *leg(atus) leg(ionis) XIII G(eminae) p(iae) f(idelis)*: CIL VI, 1523 (= ILS, 1092 = IDRE I, 9).

17. ***Olus Terentius Pudens Uttedianus***, *leg(atus) Augg(ustorum) leg(ionis) XIII Gem(inae)*: CIL III, 993 (= ILS, 3923 = IDR, III/5, 41, Apulum), dedicație *Caelesti Augustae, Aesculapio Augusto et Genio Carthaginis et Genio Daciarum*. Comanda lui datează în intervalul 198–209 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 251–252, nr. 60).

18. ***Q. Servaeus Fuscus Cornelianus***, *leg(atus) leg(ionis) XIII Gemin(ae)*: CIL VIII, 22721 (= ILS, 8978; IDRE II, 440, Gightis, Africa Proconsularis). Datare: pe la anul 225 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 257–260, nr. 63).

19. ***M. Valerius Longinus***, *[v(ir) c(arissimus, leg(atus)] legionis XIII G(eminae) Severianae*, în două inscripții de la Apulum: CIL III, 1019 (= IDR III/5, 84, închinare *Genio praetorii*); CIL, III, 1020 (= IDR, III/5, 213, închinare *I. O. M. Conservatori*). Datare: între 222 şi 235 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 260–261, nr. 64).

20. ***M. Valerius Maximianus***, *leg(atus) leg(ionis) XIII Gem(inae)*: AE 1956, 124 (= IDRE II, 445, Diana Veteranorum; amplu *cursus*); *leg(atus) Aug(usti),* dedicație *[Soli] Invicto Mit(h)rae*: CIL, III, 1122 (= IDR, III/5, 286, Apulum). Comanda sa în Dacia datează din anii 180–182 (I. Piso, *Fasti*, I, p. 224–235, nr. 53).

21. ***[- - -]****leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL, III, 1032 (= ILS, 3019; IDR, III/5, 112); posibil acelaşi cu legatul cu numele martelat din inscripția CIL, III, 1062 (= IDR, III/5, 182).

22. ***[- - -]***, *leg(atus) leg(ionis) XIII Gem(inae) [Decianae]* AE 1975, 129 (= 1982, 938 = IDRE II, 436).

***Tribuni laticlavii legionis XIII Geminae*:**

23. ***M. Caelius) Iulianus***, *tr(ibunus) l(ati)c(lavius)* CIL III, 995 (= ILS, 3920 = IDR III/5, 43); t*r(ibunus) [lat(iclavius) leg(ionis) XIII Gem(inae)]* AE 2003, 1471 (= IDR III/5, 723 = ILD I, 455).

24. ***Calpurnius Proc(u)lus***, χειλίαρχος ἐν Δακία λεγ(ιῶνος) ιγ΄ Γεμίν(ες) CIG, 4011 (= IGR III, 180 = 1462 = IDRE II, 395); cf. PIR^2, C 303.

25. ***P. Catius Sabinus***, *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) XIII G(eminae)* (AE, 1956, 204 = IDR, III/5, 299); guvernator al provinciei Noricum în 296–209 (CIL III, 5727 ; B.E. Thomasson , LP, I, col. 86, nr. 31).

26. ***C. Clodius Nummus***, *trib(unus) leg(ionis) XIII Gem(inae), Xvir stl(itibus) iud(icandis, [quaestor] provinciae Asiae* CIL III, 429 (cf. PIR2, C 1175; G. Camodeca, in Epigrafia e ordine senatorio, II, p. 122

27. ***C. Curtius Rufinus***, *tribunus laticl(avius) leg(ionis) XIII Gem(inae)* (CIL III, 1459 = IDR III/2, 110); era fiul lui C. Curtius Iustus guvernator al Daciei Superioare pe timpul lui Antoninus Pius (CIL III, 1458 = IDR III/2, 91).

28. ***C. Iulius Bassus***, χειλίαρχος λεγιῶνος ΙΓ΄ ἐπιμελητὴς AE 1934, 176 (= IDRE II, 381).

29. ***L. Iulius Rufinus Proculeianus***, *trib(unus) l(ati)c(lavius) mil(itum) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 7770 (= IDR III/5, 318).

30. ***A. Iunius Pastor L. Caesenius Sospes***, *tribunus militum leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 6076 (= ILS, 1095 = IDRE II, 375).

31. ***Q. Loll<l>ianus Plautius Avitus***, *trib(unus) laticlav(ius) leg(ionis) XIII Gemin(ae)* CIL VI 32412 (= ILS, 1166 = IDRE I, 13).

32. ***Sex(tus) Quintilius Valerius Maximus***, *tr(ibunus) mil(itum) leg(ionis) XIII Geminae* CIL XIV, 2609 (= IDRE I, 103). Vezi PIR^2, Q 26.

***Tribuni (angusticlavii) legionis XIII Geminae*:**

33. ***[A]lf(ius) Faustinianus***, *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) XIII G(eminae) Ant(oninianae)* AE 1968, 422 (= IDRE II, 258). Vezi PME, F 105.

34. ***M. Arruntius Frugi***, *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) XIII Gem(inae)* AE 1908, 200 (= ILS, 9013 = IDRE II, 402). Vezi PME, A 167 (cf. Suppl. I, p. 1447).

35. ***T. Aurelius Calpurnius Apollonides***, χειλίαρχος λεγ(ιῶνος) ιδ΄ Γεμίν(ες), χειλίαρχος λεγ(ιῶνος) ιγ΄ Γεμίν(ες) CIG II, 3751 (= IDRE II, 388); vezi şi IGR I, 1107 (= ILS, 8850 = IDRE II, 418).Vezi PME, A 217 (cf. Suppl. I, p. 1456).

36. ***C. Aur(elius) Sigillius***, *trib(unus) leg(ionis) XIII G(eminae) Antoninianae* (CIL III, 1063 = ILS, 3922 = IDR III/5, 184); anul 215.Vezi PME, A 256.

37. *M. Bassaeus Axius*, *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL X, 1795 (= 2627 = ILS, 1401 = IDRE I, 92). Vezi PME, B 16.

38. *C. Caelius Martialis*, *trib(unus) leg(ionis) XIII Gem(inae) quae tendit in Dacia* AE 1934, 2 (= IDRE II, 367). Vezi PME, C 31.

39. *C. Cassius Ve[- - -]*, *trib(unus) leg(ionis) XIII Gem[inae]* AE 2006, 1338 (vezi Fl. Matei-Popescu, *Auxiliaria (II)*, în Ov. Ţentea, I.C. Oprş ed.., *Near and beyund the Roman Frontiers. Proceedings of a Colloquium held in Târgovişye, 16–17 Oktober 2008*, Bucureşti, 2009, p. 344–345).

40. *[Ti.] Claudius Paulus*, *tri(bunus) leg(ionis) XIII Gem(inae) in Dacia* CIL XIV, 3625 (= IDRE I, 115). Vezi PME, C 163.

41. *Herennius Gemellinus*, *tribunes* IDR III/2, 220 (= AE 1913, 51 = ILS, 9515), probabil al legiunii XIII Gemina (PME, H 14); ulterior procurator al Daciei Apulensis (CIL III, 7901 = IDR III/3, 188), chiar *agens v(ice) p(raesidis)* (CIL III, 1625 = IDR III/3, 342), în timpul domniei lui Septiumiu Sever şi a fiilor săi (I. Piso, *Fasti*, II, Bonn, 2013, p. 201–204, nr. 97).

42. *Q. Petronius Novatus*, IDRE II, 465: cea de-a doua miliție ecvestră, *trib(unus) leg(ionis) XIIII Geminae*, ar putea fi o eroare în loc de legiunea XIII Gemina din Dacia. Cf. PME, P 26.

43. *L. Petronius Taurus Volusianus*, *trib(unus) coh(ortis) III vig(ulum), leg(ionis) X et XIII Gem(inae) prov(inciae) Pannoniae Superior(is) itim leg(ionis, -ionum) Daciae* CIL XI, 1836 (= ILS, 1332 = IDRE I, 129). Vezi PME, P 30.

44. *C. Porcius Saturninus Iunior*, *trib(unus) leg(ionis) XIII Geminae* CIL VIII, 1175 (= IDRE II, 429). Vezi PME, P 97.

45. Anonim (numele pierdut în cea mai mare parte), care a parcurs primele două miliții ecvestre: CIL III, 1163 (= IDR III/5, 409), *pr[aef(ectus) coh(ortis] I Cretu[m ? eq(uitatae)]* în Moesia, *trib(unus) leg(ionis) XIII [G(eminae)]* (în Dacia). Vezi PME, pars secunda, p. 910, nr. 34.

46. [- - -], *trib(unus) leg(ionis) XIII G[em(inae)]* CIL VIII 23068 (= AE 1905, 128 = ILS, 9012 = IDRE II, 430). Vezi PME, III, p. 950, nr. 140.

47. [- - -]A I I SI, *tribunus militum leg(ionis) X Gemin(ae) item leg(ionis XIII Gemin(ae)* CIL XII, 368 (cf. PME, Inc. 215, vol. II, p. 976; sec. I–II?)

48. *[- - -]ius*, (χιλίαρχος) λεγεῶνος ιγ΄ Γ[εμίνες] CIL, III, 615; Alexandru Avram, *Un tribun de la legio XIII Gemina dans une inscription tomitaine presque oubliée*, Ephemeris Napocensis, 25, 2015, p. 185–188; ISM, VI.2, 513.

Praefecti castrorum legionis XIII Geminae:

49. *M. Apicius Tiro*, *p(rimus)p(ilus) leg(ionis) XXII Primig(eniae) p(iae) f(idelis)*, *praef(ectus) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL XI, 19 (= ILS, 2664 = IDRE I, 135). Vezi B. Dobson, *Primipilares*, p. 327, nr. 245.

50. *Marc(us) Aur(elis) Veteranus*, *praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gall(i)enian(ae)*: CIL III, 1560 (= ILS, 3845; IDR III/1, 54). Vezi B. Dobson, *Primipilares*, p. 342, nr. 109

51. *Q. Claudius Capito*, *pr(a)ef(ectus) leg(ionis) XIII Geminae* AE 1938, 55 (= IDRE II, 362).

52. *Mucianus Traianus* IDRE II, 352 (= ILS, 9479). Vezi B. Dobson, *Primipilares*, p. 313–316, nr. 223.

53. *M. Ulpius Apollinaris*, *praef(ectus) cast(rorum) leg(ionis) XIII Gem(inae)* (AE 1910, 84 = ILS, 9106 = IDR III/5, 438). Vezi B. Dobson, *Primipilares*, p. 349, nr. 485.

54. *M. Ulpius Caius*: inscripție de la Apulum (acum dispărută; CIL III, 1201 = IDR III/5, 448) dedicată *M. Ulpio Caio, praefecto legionum IIII Flavia[e] et XIII Gem(inae)* (atât este cunoscut). Th. Mommsen îl identifica cu M. Ulpius Caius, *(centurio) [leg(ionis)] III Ital(icae) Antoninianae* (CIL III, 1178 = ILS, 1115 = IDR III/5, 436); acesta ar fi avansat pe scara centurionatului legionar până la rangul de *praefectus castrorum*; inscripția a fost pusă în momentul transferării în legiunea IIII Flavia de la Singidunum. Vezi şi B. Dobson, *Primipilares*, p. 296, nr. 194. Dar, după V. Moga (*Leg. XIII Gemina*, p. 29, 80, 89), acest ofițer ar fi condus cele două legiuni (sau o vexilație) pe timpul lui Gallienus.

55. *Sex. Vibius Gallus*, *praef(ectus kastror(um) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 13648 (= 6984 = 454) = IDRE II, 389); CIL III, 14187, 4 (= ILS, 4081 + IDRE II, 390) *praef(ectus kastror(um) leg(ionis) XIII G<G>(eminae)*; CIL III, 14187, 5[στρατο]πεδάρ[χης λεγ(εῶνος) ιγ΄ Γεμί]νης; AE 1903, 258 (= 1941, 159 = IDRE II, 392 πρειμοπειλάριος. Vezi B. Dobson, *Primipilares*, p. 223–224, nr. 104.

56. *[- - -] praef(ectus) et[- - -]* ICLP, 9 f = AE 2012, 1205 (fragment dintr-o dedicație pentru Caracalla).

Primipili legionis XIII Geminae:

57. ***[Ae?]l(ius) Longin[us]***, *primi[pi]la[ris]* CIL III, 7784 (= IDR III/5, 376; fragment de inscripție); cf. V. Moga, *Leg. XIII Gemina*, p. 105; B. Dobson, *Primipilares*, p. 340, 358.

58. ***L. Annius Firminus*** *Tridente*, *equo publ(ico) ex CCC, p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII Gem(inae)* AE 2007, 1199 (= 2011, 1082 = ILD II, 929).

59. ***Aurelius Sabinus*** apare ca fost primipil *(primipilaris)* într-o dedicație *Aureliae Priscillae, coniugi pietate et castitate incomparabili*: CIL III, 1191 (= IDR III/5, 506; vezi Dobson, *Primipilares*, p. 342, 358). Este posibil ca el să fi deținut acest rang în legiunnea XIII Gemina. Lipsa *praenomen*-ului sugerează datarea în secolul al III-lea (I. Piso).

60. ***Aur(elius)*** *Zenon*, *p(rimus) p(ilus)* CIL V, 808 (= IDRE I, 143) *Valer(ius) Valens, signif(er) leg(ionis) XIII Gem(inae), lust(ro) Aur(elii) Zenon(is) p(rimi)p(ili)* (sub Filip Arabul). Vezi B. Dobson, *Primipilares*, p. 342, nr. 110.

61. ***L. Calvisius Secundus***, *p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII G(eminae)*, originar din Falerio (Italia), într-o dedicație *Libero patri*: CIL III, 1092 (= IDR III/5, 235; v. Dobson, *Primipilares*, p. 158, 342, 358) pe timpul lui Commodus și a guvernării consularului Vespronius Candidus, legat al legiunii fiind Caerellius Sabinus (v. *supra*, nr. 5).

62. ***C. Cosco[nius] Sabin[ianus?]***, *p(rimus) p(ilus) leg(ionis) [?XIII G(eminae)]*, dedicație *Serap[idi]*: CIL, III]7769 (= IDR, III/5, 315; vezi Dobson, *Primipilares*, p. 343, 358).

63. ***Fl(avius) Aper***, *v(ir) e(gregius), praepositus legg(ionum) V M(acedonicae) et XIII Gem(inae*) IDRE, II, 266–270.

64. ***C. Iul(ius) Candidus***, *p(rimi)p(ilaris) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 267 (= IDRE II, 398). Vezi B. Dobson, *Primipilares*, p. 345, nr. 250.

65 ***[- Se?]mpronius [Pri?]scus***, *p(rimus) p(ilus) leg(ionis) [XIII Gem(inae)]* AE 2004, 1203 (= ILD I, 460).

66. ***L. Val(erius) Montanus***, *p(rimus)p(ilus leg(ionis) XIII G(eminae)*, apare în inscripția funerară a soției sale, Spedia Severa: AE 1972, 461 (= 1983, 817 = IDR III/5, 581).

66 ***bis*** **(= 55).** ***Sex. Vibius Gallus***, πρειμοπειλάριος AE 1903, 258 (= 1941, 159 = IDRE, II, 392. Vezi *supra*, nr. 54.

67. ***+[- - -]***, *(primi)p(ilari) duci legg(ionum) Dac(iae)* CIL VI, 1645 (= ILS, 2773 = IDRE I, 19) (sub Filip Arabul).

Centuriones legionis XIII Geminae:

68. ***M. Aebutius Victorinus***, *(centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 6761 (= 260 = IDRE II, 399).

69. ***L. Aemilius Severus***, *(centurio) leg(ionis) XIII Gemin(a)e* CIL III, 14214 (= ISM IV, 48).

70. ***Ant(onius) Maximus***, *(centurio) leg(ionis) (XIII Geminae?), princ(eps) pr(a)et(orii)* IDRE II, 312 (= ILJ, 469, Transdierna)

71. ***Antonius Va[len]tinus***, *princeps leg(ionis) XIII Gem(inae) in[ter]fectus a latro[ni]bus in Alpes Iul[ias] loco quod appellatur Scelerata* IDRE I, 146 (= Pais CIL Suppl Italica, 1110 = 58; Inscriptiones Italiae X/4, 349 = ILS, 2646).

72. ***M. Aur(elius) Claudian(us)***, *(centurio) leg(ionis) XIII Gem(i[nae)* AE 1981, 158 (= IDRE I, 98).

73. ***Aurel(ius) Domi[- - -]***, *vet(eranus) ex (centurione) [leg(ionis)] XIII Gem(inae)* AE 1938, 96 (= IDRE, II, 314).

74. ***M. Aurelius Lucius***, *(centurio) leg(ionis) XIII Geminae* AE 1941, 161 (= IDRE II, 404).

75. ***Avidius Valens***, *[(centurio) le]g(ionis) XII[I] Gem(inae)* CIL VIII 9365 (= 20994 = ILS, 1099 = IDRE II, 459).

76. ***I(ulius) Bassus Sulpicianus***, *(centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL VIII, 2891 (= IDRE II, 455).

77. ***Burius Nocina***, *(centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL V, 6512 (= IDRE I, 164).

78. ***Q. Caelius Lysimachos***: a servit în *legio I Adiutrix*, apoi (a fost promovat?) centurion în legiunea *XIII Gemina* (în Dacia), apoi în *legio XV Apollinaris* (în Cappadocia). Inscripție din Lycia: F. Kolb, *Burg – Polis – Bischofssitz. Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai*, Mainz, 2008, p. 272; AE 2008, 1441 (mențiune).

79. ***C. Cassius Proculeianus***, *Epiphania, > leg(ionis) XIII G(eminae)* IDR III/5, 140 (= AE, 1947, 23 = AE 1960, 239).

80. *C. Censorius Serenus*, din *Fl(avia) Solva* (Noricum), > *leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 1615 (= IDR III/5, 513).

81. *M. Cl(audi[us) Lucullus*, *(centurio) leg(ionis) XIIII, (centurio) leg(ionis) XIII* CIL III, 5336. Posibil participant la războaiele dacice; vezi V. Moga, *Legiunea XIII Gemina*, p. 100, 103.

82. *Claudius Marus*, centurion al legiunii XIII Gemina; vezi IDR, I, tab. cer. VIII (4 octombrie 160): *Cl. Iulianus*, *mil. leg. XIII G. > (centuria) Cl. Mari* (v. *infra*, nr. 334).

83. *Tib(erius) Cl(audius) Valerianus*, *centurio) leg(ionis) XIII G(eminae) et leg(ionis) I A(d)i(u)tricis*, într-o închinare *Aesculapio et Hygiae*: CIL III, 981 (= IDR III/5, 11). V. Moga (*Leg. XIII Gemina*, p. 33, 69, 103) îl consideră commandant al unei vexilații din cele două legiuni. În schimb, I.I. Russu (AIIA Cluj, 18, 1975, p. 50–54) îl identifica cu *Tib. Cl(audius) [- - -]* dintr-o inscripție de la Hoghiz (CIL, III, 953 = IDR, III/4, 230): *[vexil(latio) leg(ionis] XIII G(eminae) sub Tib(erio) Cl(audio) [Valeriano*? *〉 leg(ionis) eiusd(em) cura]g(ente)? Antonin[i]anc* (?); identificare acceptată și de noi, care am propus însă a citi în r. 3–4 ale inscripției de la Hoghiz *[vexil(latio) leg(ionis) I Ad(iutricis) et] XIII G(eminae) sub Tib(erio) Cl(audio) [Valeriano? 〉 (centurione) leg(ionis) XIII] G(eminae) Antoninian[ae]* (supranumele *Antoninianaa* ce urmează a fost adăugat mai târziu, la începutul secolului al III-lea).

84. *Tib. Cl(audius) Vibianus*, *Ↄ (centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae) pi(ae) fi(delis) fru(mentarius)* CIL III 7041 (= IDRE II, 385) (Augustopolis, Phrygia)

85. *M. Domestius Restitutus*, *> centurio) le(gionis) XIII Ge(minae) X ha(status) pos(terior)* IDR III/5, 232 (= AE 1944, 28).

86. *C. Domitius Valens*, *[(centurio)?] leg(ionis) XI[II G(eminae)* AE 1933, 18 (= IDR III/2, 243; începutul domniei lui Hadrian).

87. *Flori[us] Max[im(us)]*, *> (centurio)*, probabil al legiunii XIII Gemina: IDR III/5, 146.

88. *C. Iavolenus Modestus*, *> (centurio) leg(ionis) XIII Geminae* CIL III, 1434 (= IDR III/2, 268).

89. *C. Iulius Celer*, *> (centurio) leg(ionis) IIII Scy(thicae) et XVI Fl(aviae) F(irmae) et XIII Gem(inae)*, originar din *Isa(uria)* (din Asia Mică): CIL III, 1044 (= IDR III/5, 148).

90. *C. Iulius Certus*, *> (centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae) primus hastatus posterior* CIL VI , 31159.

91. *C. Iul(ius) Iulianus*, *> (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 7858 (= IDR III/3, 115).

92. *C. Iulius Lepidus*, *centur(io) leg(ionis) X[III?] Gem(inae) p(iae) f(idelis)* CIL II, 4463 (= IDR, I, 174). Vezi B. Dobson, *Primipilares*, p 330–331, nr. 255; P. Le Roux, *L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques*, 1982, p. 299 (secolul al II-lea).

93. *C. Iulius Lysias*, **>** *[l]eg(ionis) XIII Gem(inaee) / [[Severiana]]e* CIL III, 14469 (= IDR III/5, 32).

94. *C. Iul(ius) Pacideius Firmus*, *hastatus leg(ionis) XIII Gem(inae)* AE 1939, 61 (= IDRE II, 408); fiul său, *Pacideius Furmus*, era *(centurio) leg(ionis) I Adiutricis*.

95. *Iulius Primus*, *(centurio) leg(ionis) XIII Ge(minae)* CIL III, 1045 (= IDR III/5, 152).

96. *M. Iul(ius) Quadratus*, *(centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae) in Dacia* AE 1957, 249 (= IDRE II, 443).

97. *[L]aberi[u]s Iustus*, *[(centurio)?] leg(ionis) XIII G(eminae)* IDR III/2, 248.

98. *L. Licinius Messalin[us]*, *〉 (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1354 (= IDR III/3, 96).

99. *Marcius Vitalis*, > (*centurio*) *leg(ionis) XIII Gemin(a)e* AE 1983, 916 (= IDRE II, 379).

100. *Mattius* CEpR, XXXVIII, 2011 (= Radu Ota, Cristian Titus Florescu, Apulum 54, 2017, p. 329–339, pl. 3): *Gen(io) > (centuriae) Matti, Valens optio* (Apulum); v. *infra*, nr. 219.

101. *T. Pontius Sabinus*, *(centurio) leg(ionis) XIII Gemin(ae)* CIL X, 5829 (= ILS, 2726 = IDRE I, 90).

102. *Primi(us) Se[?necianu]s*, *> (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae) [- - -],tab(ularium) a solo rest(ituit)* AE 1971, 369 (= IDR III/5, 205).

103. *M. Sabidi[us] Ma[ximus]*, *(centurio) prom(otus) in leg(ionem) XIII Gem(inam)* AE 1937, 101 (= IDRE II, 364).

104. *(-) Silius Crispi[n]us*, *> (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae) strator L(ucii) Iu[l]i(i) Proculi,[l]eg(ati) Au[g(usti)] pr(o) pr(aetore)*, originar din Aquileia IDR III/5, 166 (= AE 1967, 385 = AE 1977, 653).

105. *Siscius Valerius*, *> (centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae) [[Philip(pianae)]]* CIL III, 1464 (= ILS, 1370; IDR III/2, 100; AE 1980, 758).

106. *C. Sulgius Caecilianus*, *(centurio) leg(ionis) XIII G(eminae) in provincia Dacia* CIL VIII, 1322 (= 14854 = ILS, 2764 = ILT, 1287 = IDRE II, 431).

107. *P. Tenacius Vindex*, *(centuro) leg(ionis) XXII Primig(eniae), buleuta civitatis Nicopolitanor(um)* CIL III, 1481 (= AE 1972, 467 = IDR, III/2, 120 = IDR, III/5, 582). Altă inscripție de la Apulum este pusă *ex testamento P(ublii) Tenaci(i) Vinicis, > (centuronis) leg(ionis)* CIL, III, 6265 (= IDR, III/5, 518) – ceea ce poate să însemne că a exercitat încă un centurionat, posibil în legiunea XIII Gemina.

108 (= 52). ***Traianus Mucianus***, **(ἑκατοντάρχος) προτηκτορ** λεγ(ιῶνος) γι΄ Γεμ(ίνης) AE 1908, 259 (= ILS, 9479 = IDRE, II, 352).

109. *Ulp(ius) Bacchius*, 〉 *(centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 14479 (= 7741 = AE 1901, 27 şi 154 = IDR III/5, 426.

110. *M. Ulpius Restitutus*, > *(centurio) exercit(ator) eq(uitum)* (legionis XIII Geminae?) AE 1901, 30 (= CIL III, 14477 = IDR, III/5, 401).

111. *M. Ulp(ius) Titus*, *(centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 3259 (= IDRE II, 290).

112. *Va[leriu]s Cl[emens*, >?*] leg(ionis) [XIII---]* AE 1971, 371 (= IDR III/5, 587).

113. *[- - -]us Archelaus*, > *leg(ionis) XIII Gem(inae)* AE 1998, 1082 (= IDR III/5, 712).

114. *CV (?) [- - -] Campanus*, > *(centurio) leg(ionis) XIII Ge(minae)* AE 1916, 39 (= IDRE II, 428).

115. ***Ingenuus***, vezi (*infra*, nr. 191) *Se[x(tus)] ṾIA̤E̤[?-]us Victor*, *Iad(ere)*, *equ(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* > (?) *Ingenui*: CIL III, 1200 (= IDR III/5, 601).

116. *[- - -] Maxi[mus]*, *[(centurio)] leg(ionis) XIII Gem(inae)* AE 1928, 84 (= 1989, 738 = IDRE II, 409).

117. *[- - -I̤I̤V̤I̤[- - -]*, *hast(atus) leg(ionis) XIII G(eminae)* AE 1901, 30 (= CIL, III, 14477 = IDR III/5, 401).

118. *Victorinus*, *leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL, III, 1058 (= IDR, III/5, 177). Inscripția pierdută, cunoscută numai din copiile unor anticari: V. Moga (*Legiunea XIII Gemina*, p. 99, 101) îl trece între centurioni legiunii (posibil că semnul > era şters sau nu a fost remarcat de anticari în desenele lor).

Principales legionis XIII Geminae

Actarius legati legionis

119. *Iul(ius) Alexander*, *actarius l(egati) l(egionis) XIII G(eminae)* CIL III, 7753 (= IDR III/5, 108).

120. *M. Val(erius) Max[i]min[us]*, *actar(ius) coh(ortis) [- - -]* AE 1987, 841 (= ILD I, 561); se consideră că ar fi vorba de o cohortă auxiliară (*I Alpinorum*?), dar poate fi şi numărul deordine al unei cohorte legionare). Vezi *infra*, nr. 192.

Adiutor officii rationum

121. *P. Ael(ius) Rufinus*, *q(uo)d adiutor off(icii) rat(ionum) vovit co[r]nic(ularius) prae[f(ecti)] kastr(orum) leg(ionis) XIII G(eminae) v(oto) l(ibens) p(osuit)*, dedicație pentru *Mars conservator* CIL III, 1099 (= ILS, 2392 = IDR III/5, 250), v. *infra*, nr. 171 *bis*. Vezi încă, *infra*, nr. 273: *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) librarius a rationibus* CIL III, 1477 (= 7979; IDR III/2, 419).

Agrimensor

122. *Aur(elius) Lucilius*, *agr(imensor)* în legiunea XIII Gemina (cohors III) CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

Beneficiarius consularis

123. *[P. Ael(ius) F]abi[anus]*, *[b(ene)]f(iciarius) co(n)s(ularis) [leg(ionis) XIII] Gem(inae)* I. Piso, Potaissa 2, 1980, p. 124–125, nr. 2 (= ILD, I, 544) (întregirea este sugerată editorului de inscripția CIL, III, 1141 = IDR, III/5, 330, de la Apulum). Vezi E. Schalmayer, *Beneficiarier-Inschriften*, nr. 537.

124. *L. Aelius Si[lv]anus*, *b(ene)˙f˙(iciarius)˙co(n)s(ularis)* CI III, 1185 (= IDR III/5, 378).

125. *C. Antonius Fronto*, *vete(ranus) leg(ionis) XIII Gem(inae) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis)* CIL III, 7545 (= ISM II, 190 = IDRE II, 344).

126. *Fl. Antonius [R]omanus*, *[b]ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI[II] Gem(inae) [Anto]nini(a)n(a)e* CIL III, 6161 (= ISM V, 247 = IDRE II, 341).

127. *Cl(audius) Alexande[r]*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* CIL III, 1190 (= IDRE III/5, 454).

128. ***Aur(elius) Ia[n]uarius***, *[b(ene)]f(iciarius) co(n)s(ularis)* IDR III/5, 135.

129. *Aur(elius) Ru[f]inus*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII Gem(inae) Sever(ianae)* Act. Muz., 2, 1956, p.126, nr. 2.

130. *Caecilius Saturninus*, *b(ene)[f(iciarius)] co(n)s(ularis)* CI, III, 7755 (= 1039 = IDR III/5, 138).

131. *Cl(audius) Alexande[r]*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*, legiunea XIII Gemina CIL III, 1190 (= IDR, III/5, 454).

132. *Iulius Rufus*, *b(ene)[f(iciarius)] co(n)s(ularis)* CIL III, 7755 (= 1039 = IDR III/5, 138).

133. *C. Iulius Valerianus*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* AE 1933, 248 (= IDR III/2, 113) (fiul lui C. Iul. Valerius, *infra*, nr. 134).

134. C. Iul(ius) Valerius, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae), dec(urio) col(oniae) Sar(mizegetusae) mis(us) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis)* (CIL III, 7742 = IDR III/5, 60); **C. Iul(ius) Valerius**, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae) Sev(erianae) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis), dec(urio) et IIviralis col(oniae) Sarmiz(egetusae) metropolis* AE 1933, 248 (= IDR III/2, 113).

135. *Iulius*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*, dedicantul unei plăci votive cu reprezentarea lui Pan: IDR III/5, 244.

136. *Longinus*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* IDR III/5, 594 (= AE 1935, 93 = AE 1944, 33).

137. *Sex. [-]MMAP[-]S Clemens*, *[b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* CIL III, 1040 (= IDR III/5, 142).

138. *Ter(entius) Marcia[nu]s*, *b(ene)f(iciarius)* (al guvernatorului ?) CIL III, 14474 (= AE 1901, 26 = IDR III/5, 295).

139. *L. Val(erius) Rufus*, *vet(eranus) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis), dec(urio) col(oniae)* CIL III, 1485 (= IDR III/2, 452, Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Numele adăugat în r. 6–9 ale inscripției: ***L. V(alerius) Rufus***, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis), dec(urio) col(oniae), quaest(or) IIvir*.

140. *M. Val(erius) Valentinus*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), [mi]l[is] le[g(ionis)] XIII [G(eminae)] Gordi(anae), aed[il(is])* ***col(oniae) Nap(ocensis),*** *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)* CIL III, 827 (= 7633; Căşei, a. 239).

141. *Val. Vib(ius) Valerianus*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) le(gionis) XIII G(eminae)* CIL III, 823 (Căşei).

142. *[- - -]l(ius) Gal(l)ica[nus]*, *vet(eranus) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis)* CIL III, 7736 (= IDR III/5, 27).

143. *Vindex* (?), *b(ene)[f(iciarius)] co(n)s(ularis)* CIL III, 1059 (= IDR III/5, 178).

144. *[- - -]*, *b(ene)[f(iciarius) c(onsularis)*, din legiunea XIII Gemina: CIL III, 1189 (= IDR, III/5, 453).

145. *[- - -]*, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

146. *[- - -],* *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* (fragment monument mithriac) IDR III/5, 291.

147. *[- - -]*, *[b(ene)f(iciarius)] co(n)s(ularis)* AE, 2007, 1198 (= ILD, II, 934, Apulum).

148. *[- - -]on(ius) [- - -]*, *b(ene)f(iciarius) [- - -]* AE 1991, 1341 (= IDR, III/5, 621).

Beneficiarius legati legionis

149. *[Au]re[lius - - -]us*, *b(ene)f(iciarius) [leg(ati) Au]g(usti) praetor[ii]* CIL III, 14480 (= IDR III/5, 449): al legatului legiunii, sau poate al guvernatorului (de rang *vir praetorius*) al Daciei Superior.

150. ***Cl(audius) Nic(ias, -?andros)***, *b(ene)f(iciarius)* AE 1960, 240 (= IDR III/5, 141): al legatului legiunii, sau poate al guvernatorului (de rang *vir praetorius*) al Daciei Superior.

151. *Criispius Saturnin[u]s*, *b(ene)f(iciarius) leg(ati)* CIL III, 1031 (= IDR III/5, 111).

152. *Gemin(ius) Aelianus*, *b(ene)f(iciarius) leg(ati)* CIL III, 1026 (= IDR III/5, 96).

153. *Sempr(onius) Valentinus*, *b(ene)[f(iciarius)] leg(ati)* CIL III, 1050 (= IDR III/5, 163).

154. *Val(erius) Senecio*, *b(ene)f(iciarius) leg(ati)* AE 1980, 746 (= IDR III/5, 590).

155. *[- - -]*, *[vet(eranus ex] b(ene)f(iciario) [le]g(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 969 (= IDR III/4, 13).

Beneficiarius tribune laticlavi legionis

156. *Aurel(ius) Veteranus* CIL V 7366 (= ILS 2406 = IDRE I, 138): *Aurel(ius) Veteranus benef(iciarius) laticlavi leg(ionis) XIII Gemin(ae) aciae* (!) *desiderratus – Aurel(ius) Secundianus, imaginifer leg(ionis) s(upra) s(criptae) consobrino*. V. *infra*, nr. 199.

Beneficiarius tribuni angusticlavii

157. *C. Cornelius Proculus, Regio, mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae) – beneficiaius tribuni*** CIL III, 14355 (Pannonia).

158. *[- - -]nus*, *⌜b(ene)f(iciarius)⌝ tr(ibuni)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5, 454).

159. *[- - -]*, *b(ene)f(iciarius) trib(uni)* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

Beneficiaries praefecti legionis

160 *P. Ael(ius) Proclus*, *ve(teranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* (CIL III, 1184 = 7796 = IDR III/5, 481); poate fi identic cu dedicantul omonim al unui altar pentru Apollo Domesticus, *b(ene)f(iciarius) pr(aefecti) leg(ionis)* (XIII Geminae) AE 1995, 1291 (= IDR, III/5, 699 = ILD I, 456).

161. *L. Veratius Speratus*, *b(ene)f(iciarius) praef(ecti) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1056 (= IDR III/5, 173).

Candidatus

162. *Sept(imius) Alexand(er)*, *can(didatus)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5, 454).

163. *Sept(imius) Celsus*, *can(didatus)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5, 454).

164. *Sep(timius) Nepos*, *can(didatus)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5, 454).

165. *[- - -]*, *can(didatus)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR, III/5, 454).

166. *[- - -]s*, *can(didatus)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5, 454).

***Conductor armamentari*i**

167. *Ant(onius) Senecio Iunior*, *conductor armament(arii)* CIL III, 1121 (= IDR III/5, 285).

168. *Turranius Marcellinus*, *conductor armament(arii)* CIL III, 1121 (= IDR III/5, 285).

Cornicularius consularis

169. *Celerin[ius] Valerian[us]*, *cornicul[arius] co(n)s(ularis)* CIL III, 1106 (= IDR III/5, 264).

170. *[A]el(ius) Valerius*, *corn(icularius)* CIL III, 14479 (= 7741 = AE 1901, 27 şi 154) = IDR III/5, 426.

171. *[?An]t(onius) Va[- - -]*, *corn(icularius)* CIL III, 14479 (= 7741 = AE 1901, 27 şi 154) = IDR III/5, 426.

Cornicularius praefecti castrorum

171 bis (= 121). *P. Ael(ius) Rufinus*, *q(uo)d adiutor off(icii) rat(ionum) vovit co[r]nic(ularius) prae[f(ecti)] kastr(orum) leg(ionis) XIII G(eminae) v(oto) l(ibens) p(osuit)*, dedicație pentru *Mars conservator* CIL III, 1099 (= ILS, 2392 = IDR III/5, 250).

Custos armorum

172. *D. Iulius Rusonius*, *cust(os) armorum* CIL III, 1138 (= ILS, 4347 = IDR III/5, 307).

173 *[- - -] Ț̣ilomel(us)*, *[arm]orum custos leg(ionis) X[I]II [G(eminae)]* AE 1980, 740 (= IDR III/5, 529).

174. *[- - -]*, *c(ustos) a(rmorum)* AE, 2007, 1198 (= ILD, II, 934, Apulum).

Decurio

175. *Ulp(ius) Congonius*, *vet(eranus) ex dec(urione)* CIL III, 1203 (= IDR III/5, 606); dintr-o trupă auxiliară (I. Piso) sau totuşi din cavaleria legiunii XIII Gemina (?).

175 bis. *Çan[- - -d]ęc(urio)* IDR III/5, 626 (*decurio* din cavaleria legiunii XIII Gemina sau dintr-o trupă auxiliară ?).

Duplarius

176. *P. Ael(ius) Crescens*, *dupli(carius)* CIL III, 1098, 1–2 (= IDR III/5, 248–249): două altare dedicate *Marti et Victoriae*; probabil acelaşi personaj, *du(plicarius) s(ingularis) c(onsularis)*

eq(uitum) sin(gularium), apare pe un altar dedicat unei divinități necunoscute (începutul inscripției distrus) CIL III, 1160 (= IDR III/5, 375).V. *infra*, nr. 231 *bis*.

177. *Ael(ius) Valerianus*, *vet(eranus) ex dupl(icario)*, probabil al legiunii XIII Gemina): CIL III 1592 a (= 8034 = IDR II, 352).

178. Aurelius/ Iovinus, *veter(anus) leg(ionis) XIII Gem(inae), mil(es) torquatus I et duplarius* CIL III, 3844 (= ILS, 2434).

179. *Aur(elius) Senecio*, probabil *d(uplarius?)* al legiunii XIII Gemina (cohors III): CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

180. *Aur(elius) Valerianus*, *dupla(rius) leg(ionis) XIII c(o)ho(rtis) III* se ocupă de ridicarea stelei funerare a fratelui său (cel de la nr. 323): AE 2011, 1467 = M. Facella – M.A. Speidel, *Asia Minor Studien*, 64, 2011, p. 207–210; cf. AE 2012, 1194).

181. *Au[r(elius) - - -]ato*, *dup(larius)* AE 2007, 1198 (= ILD, II, 934, Apulum).

182. *Pomp(eius, -onius) Victori[n]us*, *vet(eranus) ex dup(lario) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1067 (= IDR III/5, 188).

183. *Pub[lius Va]lerianus*, *dup(larius)* AE 2017, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

184. *[Ul]p(ius) Bassinus*, *dup(larius)* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

185. ***V[alerius G]enialis***, *dup(larius)* AE 2017, 1198 = ILD II, 934, Apulum).

186. *[- - -] Florus*, *dup[larius]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

187. *[- - -]ian(us)*, *dup(licarius)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5 454).

188. *[- - -]in(us)*, *dup(licarius)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR, III/5 454).

Eques

189. *P. Aelius Secundinus*, *eq(ues) [l]eg(ionis) XIII G(eminae) An[t]oninian(a)e* AE 1980, 738 (= IDR III/5, 377).

190. *Ant(onius) Valens*, *ex equite*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

191. *Se[x(tus)] Ṿ[A]E[?-]us Victor*, *Iad(ere)*, *equ(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* > (?) *Ingenui*: CIL III, 1200 (= IDR III/5, 601). V. *supra*, nr. 115.

191 bis. *P. Baeius L. f. Cla(udia)* *[- - -] legionis XIII Geminae eques* CIL V, 1882 (din perioada staționării legiunii în Dacia ?).

191 ter. *[- - -]us*, *eq(ues)* AE 1982, 826 b (=1980, 747 = 1965, 37 = IDR III/5, 624 (din cavaleria legionară?).

Vezi încă. *supra*, s.v. *decurio* şi *infra*, s.v. *exercitator equitum legionis*.

Exceptor legati

192. *[- - -]VA[- - -]*, *mil(es) leg(ionis) X[II G(eminae) except(or) leg(ati) [- - -]* AE 1987, 841 (= ILD I, 561); v *supra*, nr 120: *M. Val(erius) Max[i]min[us]*, *actar(ius) coh(ortis)*, care pune inscripția funerară a acestui anonim. Se consideră că ar fi vorba de o cohortă auxiliară (*I Alpinorum*?), dar poate fi şi numărul de ordine al unei cohorte legionare.

Evocatus

193. *Cn. Decimius Bibulus*, *evocatus leg(ionis) XIII VI·VIR* CIL XI 5275 (regio VI, Hispellum, *sevir*); reținut şi printre veterani, *infra*, nr. 341. Vezi comentariul editorului CIL XI (E. Bormann): „Nescio an titulus, quem inter Perusinos posui (n. 1933) utpote prope Perusiam repertum sed Asisium versus, *C. Allio L. f. / Lem./ centurioni / leg. XIII* fuerit commilitonis una cum Domitio Bibulo Asisium deducti".

194. *M. Vibius Verinus*, *evocatus leg(ionis) XIII Ge(minae)* AE 2012, 1239 (= ILD II, 926); vezi şi AE 2012, 1240 (= ILD II, 927): *evoc(atus)*.

Exercitator equitum legionis

195. *Eggius Proculus*, *exercita(tor) eq(uitum) leg(ionis)* (XIII G) (inscripție inedită de la Apulum; informație: George Cupcea); posibil, totuşi, centurion (sub tipar).

Faber

196. *fabr*(- -), vezi : *[…] / […e]x immu[n(e) (denariorum) C] / [….] ex strator(e) (denariorum) C vac. / […] et fabr(um) (denariorum) C / […]* CEpR, XXXVIII, 2016 (= Radu Ota, Florian Matei-Popescu, Cristian Titus Florescu, *A new inscription discovered in the Apulum legionary fortress*, AMN 55/I, 2018, p. 167−173).

Frumentarius

197. *M. Aurelius Berulus*, *frumentarius leg(ionis) XIII Geminae* CIL VI, 3356 (= IDRE I, 25).

198. *M. Aurelius [S]ophaenitus*, *frum(entarius leg(ionis) XIII Gem(inae) Severianae* CIL VI, 230 (= 36748).Vezi şi ILS, 2216.

Imaginifer

199. *Aurel(ius) Secundianus*, *imaginifer leg(ionis)* (XIII Geminae) CIL V 7366 (= ILS 2406 = IDRE I, 138). V. *supra*, nr. 156.

200. *M. U(l)p(ius) Linus*, *imag(inifer) l(egionis) XIII G(eminae)* IDR III/5, 290).

Immunis

201. *T (?) Aur(elius) Arimo*, *immuni[s]*, într-o *vexil(l)atio l(egionis) XIII G(eminae)* CIL III, 12565 (= IDR III/3, 39; la Deva, dealul Bejan).

202. *M. Aur(elius) Crescentianus*, *imm(unis) leg(ionis) XIII G(eminae) Antonini[a]nae* CILIII, 1038 (= IDR III/5, 134).

203. *[- - -]*, *imm(unis)* AE, 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

204. *[- - -]*, *[…e]x immu[n(e)* CEpR, XXXVIII, 2016 (= R. Ota, Fl. Matei-Popescu, Cr.T. Florescu, AMN 55/I, 2018, p. 167−173 (Apulum): *[…] / […e]x immu[n(e) (denariorum) C] / [….] ex strator(e) (denariorum) C vac. / […] et fabr(um) (denariorum) C / […]*.

Librarius consularis

205. *[P.* ?*] Ael(ius) Propi[n]cus*, *libr(arius) [c]o(n)s(ularis)* AE 1965, 35 (=1972, 458 = 1982, 826 a = IDR III/5, 482).

206. *Ael(ius) Sabinus*, *libr(arius) co(n)s(ularis)* CIL III 14215,16 (= IDR III/5, 266).

207. *M. Iulius Victorinus*, *Sarmiz(egetusa)*, *libr(arius) co(n)s(ularis)* IDR, III/5, 544 (= AE 1967, 386 = AE 1982, 825).

Librarius legati

208. *Tib(erius) Iulius Novianus*, *libr(arius) leg(ati)* CIL III 1105 (= IDR III/5, 261).

209. *M(arcus) Marcellus*, *librarius leg(ati)* CIL III, 1166 (= IDR III/5, 391).

210. *M. Mociuncius Valentinus*, *lib(rarius) legati leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1194 (= IDR III/5, 556).

211. *[- - -]s*, *lib(rarius) leg(ionis) XIII G(eminae)* IDR III/5, 406.

212. *[- - -]*, *[?li]br(?arius)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

Optio

213. *Aụ[r(elius)] Marius*, *opt[io signif(erorum])* AE 1995, 1290 (= IDR III'5, 247); Aurel(ius) Marius, *optio signif(erorum) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 1124 (= IDR III/5, 293).

214. *M. Aur(elius) Mossianus*, *opti(o) p(rimi) p(ili) leg(ionis) XIII Gem(inae)* AE 1993, 1341 (= ILD I, 319); revizuiire: AE 2015, 1187.

215. *Caecil(ius) Vale(n)tinus*, *opt(io) spei leg(ionis) XIII [G(einae)]* CIL V, 6423 (= IDRE I, 165).

216. *Tib. Claudius Mansuetus*, *optio* CIL III, 1015 (= IDR III/5, 79).

217. *M(arcus) Marcellus*, *librarius leg(ati)* CIL, III, 1166 (= IDR III/5, 391).

218. *M. Ulpius Flavinus*, *optio signifero(rum) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 1202 (= IDR III/5, 605).

219. *Valens,* *optio* CEpR, XXXVIII, 2018: *Gen(io) > (centuriae) Matti Valens optio* (Apulum). V. *supra*, nr. 100.

220. *[- - - - -]*, *opt(io) leg(ionis) XI[II G(eminae)] Anton(inianae)* CIL III, 7792 (= IDR III/5, 407).

221. ***[- - -]*** *re(tentus) ad sp[em]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

222. ***[- - -],*** OIPFAB COS AE, 2007, 1198 (= ILD, II, 934, Apulum): *optio* (?) *frab(ricae)*? *co(n)s(ularis)*. Vezi A. v. Domaszewski, *Rangordnung*[2], p. 46, nr. 62, cu trimitere la CIL III, 8202 (Scupi). *[optio?] fabric(ae)*.

Sacerdos Iovis Dolicheni

223. ***Flavius Barhadadi***, *s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem)* (XIII Geminae) AE 1975, 719 (= 1972, 460 = 1965, 30 = IDR III/5, 221).

224 (= 278 *bis*)**.** ***Ael(ius) Valentinus****, vet(eranus)*, *sacerdos, templ(um) impendio suo restituit* CIL III, 7760 (= IDRE III/5, 217 închinare pentru I.O.M. Dolichenus).

Salariarius

225. ***Qu(i)n(tus) Val(erius) Felicianus***, *salariar(i)us* (legionis XIII Geminae): AE 2012, 1239 (= ILD II, 926); Q. Val(erius) Felicianus, *sala(riarius)* AE 2012, 1240 (= ILD II, 927).

Secutor

226. ***[- - -]arius***, *sec(utor) ?<t>r(ibuni)*, legiunea XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5, 454).

Signifer legionis

227. ***C. Iul(ius) Marcianus***, *signif(er) leg(ionis) XIII Geminae* IDR III/5, 282.

228. ***G. Val(erius) Ingenu(u)s***, *sig(nifer) leg(ionis) XIII Gem(inae)* IDR III/3, 15 (Sâncrai, or. Călan).

229. ***Valer(ius) Valens***, *signif(er) leg(ionis) XIII Gem(inae, lust(ro) Aur(eli) Zenon(is) p(rimi)p(ili)* (sub Filip Arabul) CIL V, 808 (= IDRE I, 143); vezi şi CIL V, 8237 (= IDRE I, 144): *sig[nifer leg(ionis)]*.

230. ***Vibius Rufi[n]us***, *si[g(nifer)] leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1192 (= IDR III/5, 521).

231. ***[- - -]***, *[sig]ṇifer [leg(ionis) XIII] Ḡeṃ(inae)* AE 1983, 814 (= IDR III/5, 669).

Singularis consularis

231 bis. Vezi ***P. Ael(ius) Crescens***, *dupli(carius)* CIL III, 1098, 1–2 (= IDR III/5, 248–249), *supra*, nr. 176.

Speculator

232. ***[P. ?] Ạęḷ(ius) Valerianus***, *specul(ator)* AE 2001, 1709 (= IDR, III/5, 721; provenit probabil din legiunea XIII Gemina).

233. ***Ulp(ius) Proculinus***, *speculator leg(ionis) XIII G(eminae) Gordianae* CIL III, 990 (= IDR III/5, 31).

234. ***[- - -]*** *SPECLAR* (*speculator* ?) AE 2007, 1198 (= ILD, II, 934, Apulum.

Strator consularis

235. ***Aur(elis) Mucianus***, *strator co(n)s(ularis)* CIL III, 7786 (= IDR III/5, 383; posibil din lrgiunea XIII Gemina).

236. ***M. Ulp(ius) Respectus***, *vet(eranus) ex str(atore) co(n)s(ularis)* AE 1930, 5 (= IDR III/5, 61); *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae) Sev(erianae) ex str(atore) co(n)s(ularis)* IDR III/5, 180.

Strator legati

237. ***[- - -]***, *str(ator) leg(ati)*? AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

238. ***[- - -]***, *ex strator(e)* CEpR XXXVIII, 2016 (= R. Ota, Fl. Matei-Popescu, Cr.T. Florescu, AMN 55/I, 2018, p. 167–173 (Apulum): *[...] / [...e]x immu[n(e) (denariorum) C] / [....] ex strator(e) (denariorum) C vac. / [...] et fabr(um) (denariorum) C / [...]*.

Tesserarius

239. ***Ael(ius) Candidinus***, *tes(serarius) leg(ionis) XIII G(eminae)*, ridică monumentul funerar al părintelui şi fratelui (?): CIL III, 1592 (= 8034 = IDR II, 352).

240. ***Aure(lius) Ianuarius***, *tesserarius leg(ionis) XIII* CIL V, 7367 (= IDRE I, 139).

241. *Por(- - -) Iulian(us)*, *tes(serarius)*, legiunea XIII Gemina (cohors III) CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

242. *[- - -]*, *tess(erarius)* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

Tubicen

243. *C. Sentius Bassus*, *tub(icen) leg(ionis) XIII G(eminae)* AE 1978, 664 (= IDR III/5, 224).

244. *Var(ius?) Firminus*, *tub(icen)*, probabil din legiunea XIII Gemina, IDR, III/1, 274, care ridică lespedea pentru ***Aur(elius) Timo*** (v. *infra*, nr. 321).

Turarius

245. *[- - -]*, *tur(arius ?)* AE 2007 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

Milites*, *veterani

246. *[-] Acutius Quintinus*, *[con]tir(o) con[vet]eranis*; recrutat (*tiro*) în anul 166, liberat în 191 CIL III, 1172 (= IDR III/5, 423).

247. *Ael(ius) Agrip(p)a*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

248. *Ael(ius) Appiu[s]*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

249. *Ael(ius) Balbinus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

250. *Ael(ius) Bassus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

251. *Ael(ius) Capito*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR, III/5, 450).

252. *Ael(ius) Cl[- - -]*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

253. *Ael(ius) Crescens*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

254. *Ael(ius) Crispus*, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

255. *P. Aelius Gaius*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1034 (= IDR III/5, 124).

256. *Ael(ius) Din[?es]*, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

257. *[A]el(ius) Domiti(anus)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR, III/5, 450)

258. *Ael(ius) Festus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

259. *Ael(ius) Firmus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

260. *[A]el(ius) Florus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

261. *P. Aelius Gaius*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1034 (= IDR III/5, 124).

262. A*el(ius) Iulianus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR, III/5, 450).

263. *Ael(ius) Iustus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

264. *Ael(ius) Ma[- - -]*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

265. *Ael(ius) Mestri(us)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

266. *Ael(ius) Poten[?s]*, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

267. *[Ae]l(ius) Priscus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

268. *Ael(ius) Proc(ulus*?), *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

269. *Aęl(ius) P̣r̥o̥p̥iṇç(us)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

270. *Ael(ius) Quadrat(us)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

271. *Ael(ius) QVI[-]MIBE?R*, veteran (?) al legiunii XIII Gemina: (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

272. *Ael(ius) Quint(?us)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

273. *L.(?) Ael(ius) Rufinus*, dedicantul unui altar *Marti patr(i) conservatori et bonae Victoriae* CIL III 1600 (= ILS, 3159 = IDR III/5 251); I. Piso nu exclude să fie identic cu personajul omonim, v. *supra*, nr. 121.

274. ***Ael(ius) Sabin[?us]***, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VI?] AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

275. ***Ael(ius) Talanus***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

276. ***Ael(ius) Tertius***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

277. ***Aelius Titianus***, *vet(eranus)* (probabil al legiunii XIII Gemina; precum ceilalți doi menționați în inscripție; vezi *supra* nr. 177 şi 239): CIL III, 1592 a (= 8034 = IDR II, 352).

278. ***Ael(ius) Valens***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

278 bis. ***Ael(ius) Valentinus***, *vet(eranus), sacerdos, templ(um) impendio suo restituit* CIL III, 7760 (= IDR III/5, 217; dedicație pentru I.O.M. Dolichenus). V. *supra*, nr. 224.

279. ***P. Aelius Vetustinus***, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1186 (= IDR III/5, 487).

280. ***Ael(ius) [- - -]***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450, col. 2).

281. ***Ael(ius) [- - -]***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR, III/5, 450, col.. 3).

282. ***Ạel(ius) [- - -]***, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VI?] AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

283. ***C. Aesernius [- - -]***, *[v]et(eranus) [- - -]*, posibil din legiunea XIII Gemina (IDR III/5, 491).

284. ***Ann(ius) Amu[- - -]***, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR, III/5, 451).

285. ***M. An[- - -]***, *vet(eranus…)*, posibil al legiunii XIII Gemina: AE 1980, 739 (= IDR III/5, 493).

286. ***Ant(onius) Aquiliṇ[u]s***, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

287. ***C. Anton(ius) ˙T˙er˙t˙ul˙l˙us***, *veter(anus) leg(ionis) XIII Geminae [[[A]lex[an]d˙r˙ianae]]]* CIL III, 1037 (= IDR III/5. 133).

288. ***M. An[- - -]***, *vet(eranus) [- - -]* AE 1980. 739 (= IDR III/5, 493).

289. ***C. Atrius Crescens***, din *Carsulae* (Italia), *mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 1188 (= 7797= IDR III/5, 500).

290. ***Cl(audius) Atteius Celer***, *vet(eranus) leg(ionis) XIII Gem(inae) [- - -]n(a)ẹ*, *dec(urio) canabensium* (CIL III, 1093 = ILS, 7140 = IDR III/5, 240).

291. ***L. Attius At[- - -]***, *?C[e]l[e]ia*, *vet(eranus) [- - -]*, posibil al legiunii XIII Gemina CIL III, 14481 (= IDR III/5, 499).

292. ***Att(ius) Maxim(us)***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

293. ***Att(ius) Longinus***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

294. ***M. Aurel(ius) Antoninus***, *mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae) – militavit ann(is) V librar(ius)* CIL III, 1317 (= IDR III/3, 344, Ampelum).

295. ***Aur(elius) Batay[u]s***, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VII] AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451)

296. ***T. Aur(elius) Geminianus***, *vet(eranus) leg(ionis) XIII Gem(inae) Antoninianae* (CIL III, 1569 = IDR III/1, 61).

297. ***Aur(elius) Germ(a)n[us]***, *mil(es) coh(ortis) I pr(aetoriae) (centuriae) Casti, nat[us] D[a]cia lectus e[x l(egione)] XIII* CIL XIII, 6824 (= IDRE I, 195).

298. ***Aurel(ius) Ingenuus***, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) Antoninianae* CIL III, 1479 (= IDR III/2, 432); identic poate cu omonimul *mil(es) coh(ortis) I pr(aetoriae) (centuria) Casti, nat(us) provinc(ia) Dacia leg(ione) XIII Gem(ina)* CIL VI, 2425 (= ILS, 2042 = IDRE I, 26; camarad de centurie cu cel menționat *supra*, nr. 297).

298 bis (= 178) Aurelius Iovinus, veter(anus) leg(ionis) XIII Gem(inae), mil(es) torquatus I et duplarius Emesis CIL III, 3844 **= ILS, 2434= 7292**.

299 ***Aur(elius) Iuli[anus]***, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VI?] AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

300. ***Aur(elius) Iustu[s]***, militar din legiunea XIII Gemina (coh. III) CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453)

301. ***Aur(elius) Licin[ius, -icinianus]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

302. ***[A]urel(ius) Mac[eni]us***, *vet(eranus) leg(ionis) [- Ge]minae, domo* ***[Ca]pp(adociae)*** AE 1987, 861 (= ILB, 309 = IDRE II, 325).

303. *T. Aur(elius) Marcus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII Gem(inae)* AE 1934, 114 (= IDR III/4, 271); AE 1934, 115 (= IDR III/5, 270).

304. *Aur(elius) Marcus*, *mil(es)*, probabil al legiunii XIII Gemina) AE 1983, 804 bis (= IDR, III/5, 452).

305. *L. Aur(elis) Marinus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae) Anton(inianae)* (CIL III, 14476 = IDR III/5, 381).

306. *M. Aur(elius) Marinus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 989 (= IDR III/5, 30).

307. *M. Aur(elius) Maximinus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 1320 (= IDR III/3, 369).

308. *Aur(elius) Maximus*, παλαιστρατιῶτις – *vet(eranus) leg(ionis) XIII G.M* IDRE II, 403.

309. *Aur(elius) Mercurius*, *m(iles) leg(ionis) XIII Gem(inae)* IMS III/2, 35 (= ILJ, 1294 = IDRE II, 313).

310. *Aurelius M[- - --]*, *mil(es) leg(ionis) XIII G[em(inae)]* CIL V, 897 (Aquileia). V. *infra*, nr. 457.

311. *Aur(elius) Nestor*, παλαιστρ[ατιῶτις] – *vet(eranus) leg(ionis) XIII G.M* IDRE II, 403.

312. *Aur(elius) Pr[- - -]*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

313. *Aurel(ius) Renatus*, *mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae)* (IDR III/5, 236).

314. *Aureliu[s Sat]urninu(s)*, *milis l[egionis?- - -]* CIL III, 14467,1 (= IDR III/4, 188, Daneş, jud. Mureş); se crede că este vorba de un militar al legiunii XIII Gemina (ceea ce este posibil; de la Daneş se cunoaşte şi o ştampilă a acestei legiuni: CIL III, 1629, 19 = IDR III/4, 189).

315. *Aurel(ius) Silvanus*, *[miles leg(ionis) XIII G(eminae* CIL V, 951 (Aquileia, regio X, unde îşi înmormântează soţia şi cei doi copii).

316. *Aurel(ius) Sisinna*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* AE 1993, 1576 (=1996, 1541 = IGLS VI, 1362 = IDRE II, 410).

317. *Aur(elius) Sossius*, *mil(es)*, probabil al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 804 bis (= IDR III/5, 452).

318. *Aur(elius) Succ[- - -]*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

319. *Aur(elius) Teren[t]i[anus]*, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VII): AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

320. L. Aurelius Trophimus (rangul necunoscut)**:** CIL, III, 1061 (= ILS, 4006 = IDR, III/5, 185) *I(ovi) O(ptimo) M(axiom) et consensui deorum dearumque pro salute Imperii Romani et virtutis leg(ionis) XIII G(eminae) sub M(arco) Statio Prisco, consule designato, demonstr(antibus) ipsis aquas aperiendas per L. Aurelium Trophimum ponente(m) signum Iovis ei aram p(ecunia) s(ua) f(ecit)*.

321. *Aur(elius) Timo* (?), *vet(eranus) leg(ionis) XIII [G(eminae)]* IDR III/1, 274 (lespede funerară de la Sânnicolaul Mare). V. *supra*, nr. 244.

322. *Aur(elius) Val[- - -]*, *[- - --]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

323. *A[ureliu]s Vitalis*, *ex provincia Dacia Sup(eriore) ter(r)i(torio) Bassiana* AE 2011, 1467 = AE 2012, 1194; probabil militar din legiunea XIII Gemina, înmormântat la Doliche (Syria) prin grija fratelui său (vezi *supra*, nr. 180).

324. *Aur(elius) V[- - -]*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

325. *C. Avon(ius) ?[T]er[tt]ul[l]us*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae) [[A]lex[an]dr[ianae]]]* CIL III, 1037 (= IDR III/5, 133).

326. *Q. Baebius Proculus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 12497 (= ISM II, 296 = IDRE II, 347).

327. *P. Baeius L. f. Cla(udia) - - -]*, *legionis XIII Geminae eques* CIL V, 1582 (Concordia, Italia, region X).

328. *Cae(- - -) Sat[urn(inus)]*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR, III/5, 450).

329. *Q. Canius Restitutus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII, dec(urio) col(oniae) Sar(mizegetusae)* AE 1999, 1304 (= ILD I, 190, *Claudia Celeia*, Noricum),

330. *Cassi(us) Seneç[io]*, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

331. *Ļ. Ca[venti]us Cleme[ns* - *l]eg(ionis) XIII G(eminae) S(everianae)* IDR III/5, 511.

332. *Cl(audius) Candidi(anus)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

333. ***Clau[dius] Flor[us]***, *[- - -]* AE, 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

334. *Cl(audius) Iulianus,* *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) (centuria) Cl(audi) Mari* IDR I, tab. cer. VIII (v. *supra*, nr. 82).

335. *Clau[dius Mo]destus*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

336. *L. Cominius Pollio*, *miles leg(ionis) XIII Gem(inae), beneficiarius legati consularis* CIL V, 5451 (Ager Comensis)

337. *Cominius Verus*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL V, 540 (înmormântat la Tergeste).

338.. ***Cornelius Primus***, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1041 (= IDR III/5, 143).

339. *Cus(*?*pius) Valens***,* probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

340. *L. Dasumius Priscus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1476 (= IDR III/2, 405).

341 (= 193). *Cn. Decimius Bibulus*, *evocatus leg(ionis) XIII* CIL XI 5275.

342. *Domit(ius) Septịmu[s]*, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR, III/5, 451).

343. *Egn(atius) Libo*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

344. *T. Fabius Ibliomarus*, *domo Augus(ta) Treve[r(orum)], quond(am) dec(urio) [k]anabar(um)* CIL III, 1214 (= ILS, 7154 = IDR, III/5, 527) (probabil provenit din legiunea XIII Gemina).

345. *Finit(ius) [- - -]*, *v(eteranus) l(egionis) XIII G[em(inae)]* AE 1980, 741 (= IDR III/5, 530).

346. *Fla(vius) Flavos*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

347. *T. Fl(avius) Iustinus*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1042 (= IDR III/5, 145).

348. *Fla(vius) Niger*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

349. *T. Fl(avius) Silvanus*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1042 (= IDR III/5, 145).

350. *T. Fl(avius) Val(erius) Valens*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae)* AE 1933, 22 (= 1934, 117 = IDR III/5, 591).

351. *Fla(vius) Venust(us)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

352. *Front(?ius) Aqu[?ila]*, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

353. *H<a>erenn(ius) Martialis*, *veteranus leg(ionis) XIII Gem(inae) emeritus* ILAlg. I, 1339 (= IDRE II, 444).

354.. ***Helv(ius) M[- - -]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

355. *P. Helvius Prim[a]nus*, *mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 1318 (= IDR III/3, 354).

356. *Iul(ius) Aelian[us]*, *[- - -]* AE, 2007, 1198 (= ILD II, 934,(Apulum).

357. *C. Iulius Aquila*, , στρατιῶτις λεγιῶνος τρεῖς καὶ δεκάτης IDRE II, 400.

358. ?***Iul(ius) Ingenu(u)s***, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

359 *C. Iulius Iustus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* (IDR III/5, 192).

360. *Iul(ius) I[u]s[t]us*, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

361. *L. Iulius Leuganus*, originar din *Clunia* (Narbonensis), *vet(erannus) leg(ionis) XIIII G(eminae) M(artiae) V(ictricis) aedis custoos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII [G(eminae)]* CIL III, 1158 (= ILS, 2477 = IDR III//5, 366).

362. *Iul(ius) Messius*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

363. *Iul(ius) Militaris*, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina (cohors III): CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

364. *Iul(ius) Prisc[?us]*, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

365 *C. Iul(ius) Sabinus*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) librarius a rationibus* CIL III, 1477 (= 7979; IDR III/2, 419).

366. *[- - -]l(ius) Sabinus*, militar (rang nemenționat) din legiunea XIII Gemina: AE 1994, 1489 (= IDR III/5, 456).

367. *Q. Iulius Secundi(nus)*, *ve(teranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* IDR III/2, 420 (= AE 1971, 378).

368. *Iul(ius) Severus*, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

369. *Iul(ius) Siro*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

370. *[- I]ul(ius) Valerius*, militar (rang nemențional) al legiunii XIII Gemina: AE 1994, 1489 (= IDR III/5, 456).

371. *Iul(ius) Verus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

372. *Iul(ius) Victor*, *vet(eranus)* IDR III/5, 91.

373. *Iul(ius) [-]assian(us)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR, III/5, 450).

374. *[- I]un(ius) Antonius*, militar (rang nemențional) din legiunea XIII Gemina: AE 1994, 1489 (= IDR III/5, 456).

375. *P. Iustidius (?) Verec[u]n[dus]*, *mil(es) l[eg(ionis) [XI]II G(eminae)* CIL III, 1199 (= IDR III/5, 598).

376. *Lab(erius) S[- - -]*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

377. *Ç. Long(*?*ius) Aquilinus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1155 (= IDR III/5, 348).

378. *Licin[ius - - -]*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

379. *Lic(inius) Priscus*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

380. *C. Long(ius) Aqilinus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1155 (= IDR III/5, 348).

381. *Mar(?ius) Firmi(nus)*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

382. *Mari[ni]anus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL V, 850.

383. *Maxi(mius) Coṛn[elianus]*, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

384. *C. N[onius - - -]*, *[vet(eranus)] leg(ionis) XI[II Gem(inae)]* AE 1980, 743 (= IDR III/5, 561).

385. *Non(?ius) Im[- - -]*, *[ve[t(eranus) ex [- - - leg(ionis)] XIII G(eminae)* AE 1980, 743 (= IDR III/5, 561).

386. *Pere(- - -] M[- - -]*, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

387. *Pomp(- - -] Ianu[arius]*, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VII): AE 1971 370 (= IDR III/5, 451).

388. *Pomp(eius, -onius) Victori[n]us*, *vet(eranus) ex dup(lario) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1067 (= IDR III/5, 188).

389. *Pont(- - -] Valens*, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

390. *C. Quartius Secundus*, *mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae)*, care pune piatra de mormânt a fratelui din *cohors VI praetoria*: CIL VI, 2619.

391. *Sabin(ius) Bithu[s]*, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

392. *Sabin(ius) Vic[?tor]*, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR, III/5, 451).

393. *Sep(timius) Carpia(?nus)*, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5, 454).

394. *Sep(timius) Castus*, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina: CIL III, 1190 (= IDR III/5, 454).

395 *Sep(timius) Magnus*, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina (cohors III): CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

396. *Septimius Pius*, *miles leg(ionis) XIII Gem(inae)* CIL III, 1052 (= 13772 = IDR III/5, 165).

397. *Ael(ius) Sept(imius) Romanus*, *mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae), [a]diut(or) office(ii) cornicul(ariorum)* CIL III, 1471 (= IDR III/2, 366).

398. *Sep(timius) Statilian(us)*, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina: CIL III 1190 (= IDR III/5, 454).

399. *Sep(timius) Victor*, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina (cohors III): CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

400. ***Se[ve]rus En[torus?]***, *mil(es) le[g(ionis) - - -]* CIL III, 6275 (= 8006 = IDR III/1, 19 (cu o propunere de lectură nouă, L.C. Timoc consemnată în CEpR XXXVII, 1942).

401. ***Sicinius Lucanus***, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1606 (Turda).

402. ***G. Statius Pollio***, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1101 (= IDR III/5, 254).

403. ***Stat(ius) Alex[ander]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

404. ***Tarius (?) Lucanus***, *vet(eranus) leg(ionis) X[III Gem(inae)]* AE 1971, 373 (= IDR III/4, 33, Daia română, jud. Alba).

405. ***Tei(-) Marti[nus]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

406. ***Ter(tius) Iust[us]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

407. ***[- ?U]p(ius) Iulianus***, militar (rang nemenționat) din legiunea XIII Gemina: AE 1994, 1489 (= IDR III/5, 456).

408. ***M. Ulp(ius) Mucianus***, *mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae) horologiar(ium) templum de suo ex voto fecit* (a. 212–217) CIL III, 1070 (= ILS, 5625 = IDR III/5, 193).

409. ***Ulp(ius) Secu[?ndus]***, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

410. ***Ulp(ius) Surus***, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina (coh. IIII): CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

411. ***Ulp(ius) Vę[?rus]***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

412. ***Ulp(ius) [- - -]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

413. ***C. Urbicius Condunus***, *m(iles) l(egionis) XIII G(eminae)*: CIL III, 1204 (= IDR III/5, 613).

414. ***?Veteranus Ulp(ius?)***, *mil(es) leg(ionis) XIII [G(eminae)]* CIL III, 1000 (= IDR III/5, 57).

415. ***Ỵal(erius) Bassinus***, militar (rang nemenționat) din legiunea XIII Gemina: AE 1994, 1489 (= IDR III/5, 456).

416. ***Val(erius) Celsus***, veteran (?) din legiunea XIII Gemina (coh. VII]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

417. ***Val(erius) Co(n)sta(n)s***, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1194 (= IDR III/5, 556).

418 ***[- V]al(erius) Iulianus***, militar (rang nemenționat) din legiunea XIII Gemina: AE 1994, 148 (= IDR III/5, 456).

419. ***Ļ. Valęrius Masc(u)lus***, *vet(eranus) le[g(ionis)] XIII Ge(minae)* AE 2014, 1093 (= ILD II, 914).

420. ***Val(erius) Romulus***, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina (cohors III): CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

421. ***L. V(alerius) Rufus***, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis), dec(urio) col(oniae), quaest(or) IIvir* CIL III, 1485 (= IDR III/2, 452).

422. ***Val(erius) Sabinus***, probabil simplu *miles* al legiunii XIII Gemina (cohors III): CIL III, 1189 (= IDR III/5, 453).

423. ***C. Val(erius) Silvanus***, din Virunum, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* AE 1933, 22 (= 1934, 117 = IDR III/5, 591).

424. ***Val(erius) Succes(sus)***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

425. ***Val(erius) Verus***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

426. ***Val(erius) Vindex***, veteran (?) al legiunii XIII Gemina (coh. VI?]: AE 1971, 370 (= IDR III/5, 451).

427. ***Veturius Marcian(us)***, *ve(teranus) l(egionis) XIII G(eminae)* CIL III, 1614 (= 8044 = IDR III/5, 220).

428. ***[- - -] Alexand(er)***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

429 ***[- - -] Annianus***, militar (rang nemenționat) din legiunea XIII Gemina: AE 1994, 1489 (= IDR III/5, 456).

430. ***[- - -] Atressus***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

431. ***[- - - ?Au]re[?lius, -lianus]***, militar (rang nemenționat) din legiunea XIII Gemina: AE 1994, 1489 (= IDR III/5, 456).

432. ***[- - - Ca]pito***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

433. M·F·VOLT Cer[tus?] / VIEN VETERAN / *[legionis] XIII Geminae* CIL XIII, 5239 (Tenedo, Germnia); originar din *Vien(na)*, provincia Narbonensis.

434. ***[- - - Cre]scens***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

435. ***- - -] Firmus***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

436. ***[- - -] Florus*** *[Sarmiz]egethusa*, *mil(es) fac[tus in leg(ione) XII]I Gem(ina [p(ia) f(idelis)]* CIL IX, 1609 (= IDRE I, 108***)***.

437. ***[- - -]l(ius) Gal(l)ica[nus]***, *vet(eranus) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis)* CIL III, 7736 (= IDR III/5, 27).

438. ***[- - - Gem?]ellus***, *[- - - leg(ionis) eiu]sdem* AE 1971, 371 (= IDR III/5, 587).

439. ***[?Ge]minian[us]***, *vet(eranus) ex - - -] leg(ionis) XIII [Gem(inae)]* IDR III/3, 259 (Beriu, jud. Hunedoara).

440. ***[- - -] Germa(nus)***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

441. ***[- - -] Laurus***, *ve[t(eranus) [? leg(ionis) XIII G(eminae)* AE 1980, 752 (= IDR III/5, 550).

442. ***[- - - Lon]ginu***s, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

443. ***[- - - M]acer***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

444. ***[- - -] Marcus***, *mil(es)*, probabil al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 804 bis (= IDR III/5, 452).

445. ***[- - -] Ingenu[us]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD, II, 934, Apulum).

446. ***[- - -] Iucund[us]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

447. ***[- - -] Maxim[us]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

448. ***[- - - M]axim(us)***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

449. ***[- - -Pro?]bus***, *[- - - leg(ionis) X]III Ge(minae)* IDR III/5, 617.

450. ***Quartus***, *m(iles) leg(ionis) XIII [G(eminae)]* AE 1993, 1335 (= IDR III/5, 497), poate identic cu dedicantul unei inscripțiii *Silvano, Quartus milis legionis XIII G(e)m(inae)* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: CIL III, 7921 (= IDR III/2, 337).

451. ***Qu[intianus]***, *[- - -] leg(ionis) XIII Gem(inae)* IDR III/5, 508.

452. ***[- - - Ru]finus***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

453. ***[Ru?]tilianus***, *mil(es) le[g(ionis)] X[III] Gem(inae) Antoninian[ae], libr(arius) co(n)s(ularis) n(ostri)* CIL III, 6246 (Gherla)

454. ***[- - -] Secund(us)***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

455. ***[- - -] Valens***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

456. ***[- - - V]alenti(nus)***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

457. ***Valentinus*** CIL V, 897: *Aurelius M[- - -], mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae), Valentinus c[o]nsobrinus posuit* (funerară). Vezi *supra*, nr. 310.

458. ***[- - -] Valerianus***, *[- -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

459. ***Verec[u]n[dus]***, *[Sa]rmiz(egetetusa)*, *mil(es) l[eg(ionis)) XI]II G(eminae)*: CIL, III, 1199 (= IDR, III/5, 598).

460. (?) ***Veteranus VLP***, *mil(es) leg(ionis) XIII [G(eminae)]:* CIL, III, 1000 (= IDR, III/5, 57).

461. ***[- - -] Valiu[-]***, *[- - -]* AE 2007, 1198 (= ILD II, 934, Apulum).

462. ***[- - - Vi]alis***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

463. ***[- - -] Viator***, probabil veteran al legiunii XIII Gemina: AE 1983, 800 (= IDR III/5, 450).

464. ***Victorinus***, militar (rang necunoscut; poate *centurio*?) al legiunii XIII Gemina: CIL III, 1058 (= IDR, III/5, 177).

465. ***[- - -]ius [- - -]an/us***, *dom(o) F[aventi]a, vet(eranus) leg(ionis) XIII Gem(inae)* AE 1960, 244 (= IDR III/5, 609).

466. ***[- - -]IINI[-]***, *[domo?] Siscia [mil]es leg(ionis) X[III G(eminae)* AE 1965, 37 (= 1980, 747 = 1982, 826 b = IDR III/5, 624).

467. ***[- - -]VA[- - -]***, *mil(es) leg(ionis) X[II G(eminae) except(or) leg(ati) [- - -]* AE 1987, 841 (= ILD, I, 561); v *supra*, nr. 120 = 192, *M. Val(erius) Max[i]min[us]*, *actar(ius) coh(ortis)*, care pune inscripția funerară a acestui anonym. Se consideră că ar fi vorba de o cohortă auxiliară (*I Alpinorum*?), dar poate fi și numărul deordine al unei cohort legionare.

468. ***[- - -]s*** *mil(es) leg(ionis) XIII G()* CIL III 14354, 10.

469. ***[- - -]ius***, *mil(es) leg(ionis) [XIII G(eminae)]* IDR, III/5, 619.

470. ***[- - -]L.***, *mi[les leg(ionis) XI]II G(eminae)* IDR III/5, 716.

471. *[- - -] Quinti / [fil(ius)?- - -ve]teranus / ...us v(i)x(it)* CEpR, 2018, 2017 (= Alexandru Sonoc, Gheorghe Natea, Florentin Perianu, *Two Roman inscriptions from the archaeological excavations on the Sebeș – Turda highway*, Brukenthal. Acta Musei, XII, 1, 2017, p. 49–56).

472. ***[- - -]***, *[vet(eranus) leg(ionis) XIII] Gem(inae)* CIL III, 1319 (= IDR III/3, 360, Ampelum).

473. ***[- - -]***, *[le]g(ionis) XIII [- - -]* AE 1957, 188 (= IDR, II, 163).

474. *Ș[- - -]*, *[- - -] leg(ionis) XI[II Gem(inae)]* IDR III/5, 540.

475. ***[- - -]***, *vet(eranus) le[g(ionis) [XIII G(eminae)]* IDR III/5, 622.

476. ***[- - -]***, *[l]eg(ionis) X[III - -]* CEpR, XXXVIII, 2018 (= Alexandru Sonoc, Gheorghe Natea, Florentin Perianu, *op. cit*., p. 50, fig. 4).

LEGIO V MACEDONICA[236]

Se crede că această legiune a fost creată de Brutus (odată cu *legio IIII Macedonica*) şi ar fi participat la bătălia de la Philippi. A fost stabilită probabil de Augustus pe teritoriul Moesiei, unde este atestată de Tacitus (*Annales*, IV, 5, 3) şi de o inscripţie[237] pe timpul lui Tiberius. Împreună cu legiunea IV Scythica, lucrează la construirea drumului de pe malul drept al Dunării[238]. Cel mai târziu pe timpul împăratului Claudius, legiunea V Macedonica a fost stabilită în castrul de la Oescus (Ghighen)[239].

În anul 62 a fost trimisă de Nero în expediţia din Armenia (Tacitus, *Annales*, XV, 6). După declanşarea războiului cu evreii, a fost trimisă la Alexandria. A luat parte la numeroase operaţiuni; în 68 era cantonată la Emaus[240]; în 69 participă la asediul Ierusalimului (unde ocupă turnul Antonia: Flavius Iosephus, *Bellum Iudaicum*, V, 11 şi VI, 1,7). Cu ocazia acestor lupte, au fost decoraţi şi doi centurioni ai legiunii V Macedonica[241].

Din anul 71 revine în Moesia, în castrul de la Oescus. După divizarea Moesiei (anul 86), legiunea V Macedonica a aparţinut provinciei Moesia Inferior. A luat parte la războiul dacic al împăratului Domitian[242].

Poziţia sa în proximitatea Daciei implică din plin legiunea V Macedonica în *bellum Dacicum* al împăratului Traian. În cursul expediţiei din 101–102, comandant al legiunii a fost Q. Roscius Coelius Pompeius Falco[243]. În acest timp (sau în intervalul 103–105?) participă alături de detaşamente din alte trupe ale Moesiei Inferioare (legiunile *I Italica* şi *XI Claudia* şi cohortele *I Flavia Commagenorum* şi *II Flavia Bessorum*) la lucrările militare din nordul Munteniei[244]. S-ar putea ca un

---

[236] RE XII, 1925, col. 1572–1585 (E. Ritterling); DE IV, 1949, p. 562 (A. Passerini); Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucureşti, 2010, p. 35 sqq.

[237] ILS, 2281.

[238] CIL III, 1698.

[239] T. Ivanov, în *Actes du IXe Congrès d'études sur les frontières rommaines*, *Mamaia*, *6–13 septembre 1972*, Bucureşti – Köln – Wien, 1974, p. 59, nr. 11–13.

[240] CIL III, 6647, 14155, 11 şi 12.

[241] CIL VI, 3580, a–b; CIL XI, 390.

[242] CIL III, 12411 (= ILS, 2666 b = IDRE II, 328 (centurion decorat); poate şi CIL III, 7397 (= IDRE, II, 359, Perinth).

[243] CIL III, 12117 (Budrun, Cilicia); CIL X, 6321 (= ILS, 1035 = IDRE I, 101, Tarracina); IDRE II, 374 (Ephesus).

[244] Drajna de Sus: IDR II, 600–603; ILD 167; Voineşti (jud. Argeş): ILD I, 165−166; Rucăr: IDR II, 607.

detaşament să fi luat parte şi la lucrările de construcţie a podului şi castrului (?) de la Drobeta, unde au apărut numeroase ştampile tegulare ale acestei legiuni[245]. De asemenea, de la Stolniceni (Buridava) se cunosc ştampile comune ale legiunilor I Italica şi V Macedonica[246], iar de la Arutela ştampile ale legiunii V Macedonica[247].

De pe teritoriul Olteniei, ar provin şi alte asemenea epigrafe: un fragment de tegulă de la Răcari cu ştampila *[l(egionis)] V M(acedonicae)*[248], alta de la Bumbeşti: *[l(egionis) V?] M(acedonicae)*[249] şi una de la Slăveni[250]: *L(egionis) V M(acedonicae)* (toate trei dispărute).

Probabil încă de acum, legiunea V Macedonica a fost mutată în Dobrogea, la Troesmis (Igliţa); aici este menţionată de Ptolemeu (III, 10,5) şi de numeroase inscripţii[251]. Pe lângă castru, a apărut o aşezare civilă; pe timpul lui Hadrian, o inscripţie menţionează *veterani et cives Romani consistentes ad canabas legionis V Macedonicae*[252].

Este posibil ca legiunea să fi participat, cu o vexilaţie, la războiul parthic al împăratului Traian, aşa cum rezultă din studiul carierei unor centurioni ai acestei legiuni[253]. Mai sigură este participarea unei vexilaţii din legiunile I Italica, V Macedonica şi XI Claudia la războiul împăratului Hadrian cu evreii[254]. De asemenea, a participat la războiul parthic condus de Lucius Verus; o inscripţie de la Troesmis aminteşte de un soldat *defu(n)ctus in exped(itione) Part(hica)*[255]. La această campanie s-ar referi şi inscripţia centurionului C. Cassius Vitalis, care închină, câţiva ani mai târziu, la Potaissa, o inscripţie lui *Apollo Parthicus*[256].

Pe timpul împăratului Marcus Aurelius s-a pus în mişcare o vastă coaliţie barbară, asaltând graniţele Imperiului de la Rin şi Dunăre (SHA, *Vita Marci* 22, 1): *Gentes omnes Illyrici limite usque in Galliam conspiraverunt, ut Marcomanni, Varistae, Hermunduri et Quadi, Suevi, Sarmatae, Lacringes et Burei, hi alliique cum Victualis, Sosibies, Sicobotes, Roxolani, Basternae, Halani, Peucini, Costoboci.*

Dacia însăşi a fost atacată[257]: de sarmaţii iazygi, care au pătruns dinspre vest (castrul de la Micia a fost ars), poate şi dinspre nord (quazi?) şi răsărit (costoboci)[258]. În aceste condiţii, legiunea V Macedonica a fost adusă şi ea pentru a participa la luptele de la Dunărea pannonică; este semnificativă în acest sens

[245] IDR II, 99. Alte opinii: D. Benea (AMP, I, 1977, p. 173–178; AMN, 15, 1978, p. 235–244): le datează în epoca Aurelian – Diocletian) şi C.C. Petolescu („Revista de Istorie", 32, 1979, 11, p. 2204, nota 10: eventual abia din epoca lui Filip Arabul). Alte ştampile au apărut în cursul săpăturilor recente de la amfiteatrul militar: numai la poarta de vest (posibil de la clădirea care suprapune parțial poarta).

[246] IDR II, 556–558.

[247] AE 1969−1970, 550 (= IDR II, 579).

[248] CIL III, 14216[24] (= IDR II, 167).

[249] IDR II, 178.

[250] CIL III, 14216[24] (= IDR II, 522)

[251] Vezi în special ISM V (indici, p. 340).

[252] CIL III, 6166 (= ISM V, 154).

[253] Vezi C. C. Petolescu, *Contribuţii la istoria Daciei romane*, I, Bucureşti, 2007, p. 143, 148.

[254] CI III, 14155, 2.

[255] CIL III, 6189 (= ISM V, 185).

[256] AE 1972, 454 (=ILD I, 482).

[257] I. Piso, *Les legions*..., p. 415.

[258] C.C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 118 şi urm.

inscripţia de la Troesmis a lui T. Valerius Marcianus, născut în canabele legiunii (*castris*), veteran al legiunii V Macedonica, participant la războiul cu parţii, apoi la cel de la Dunăre: *funct(us) ex[pedi]t(ione) Orientali sub St[at(io) Pri]sco, Iul(io) Severo, M[art(io) Vero] c(larissimis) v(iris) item Germ(anica) sub [Cal]pur(nio) Agricola, Cl(audio) Fronto[ne] c(larissimis) v(iris), m(issus) h(onesta) m(issione) in Dacia Cethe(go) et Claro co(n)s(ulibus) sub Corne(lio) Clemente c(larissimo) v(iro), reversus ad Lares suos*[259]. Rezultă că legiunea V Macedonica a participat la războiul cu neamurile germanice mai întâi sub comanda lui Calpurnius Agricola; în legătură cu calitatea acestui general, există o serie de discuţii: consul probabil în 159[260], posibil legat al Britanniei, între 162–166[261]; eventual guvernator consular al Daciei în 166–168[262]; dar mai probabil comandant al unui corp de armată cu titlul de *legatus Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[263]. Militarul din inscripţia noastră, T. Valerius Marcianus, a ajuns în Dacia pe când la cârma acesteia era guvernatorul (acum de rang consular) M. Claudius Fronto (168–170); a fost lăsat la vatră de succesorul acestuia, legatul consular Cornelius Clemens. Prin urmare, legiunea V Macedonica a fost adusă în Dacia prin 168/169, fiind atribuită Daciei Porolissensis[264].

Garnizoana legiunii a fost stabilită, probabil de la început, la Potaissa. Castrul (573 × 408 m; 23,38 ha) era situat pe platoul denumit acum „Cetate" şi a fost sistematic investigat prin săpături începând din anul 1971[265]. Dintre importantele rezultate ale acestor cercetări, reţinem aici descoperirea unui bogat material epigrafic, care a format obiectul unei culegeri epigrafice[266].

În cursul săpăturilor în *praetentura dextra* (1993) au fost identificate thermele (săpate în 1995–2008)[267].

În primele decenii ale staţionării în Dacia, informaţiile asupra legiunii V Macedonica sunt precare; ele abundă abia în epoca Severilor.

Deocamdată, datele tehnice esenţiale despre sistemul de fortificare şi organizarea internă a castrului legiunii V Macedonica sunt în primul rând cele cunoscute în urma cercetărilor arheologice. Uneori, cum arătam, la acestea se adaugă câteva inscripţii: astfel, o epigrafă din anul 195 menţionează o construcţie (nenumită, deoarece inscripţia era, desigur, fixată pe faţada acesteia) dăruită

[259] CI, III, 7505 (= ILS, 2311 = ISM II, 160).
[260] G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 172.
[261] *Ibidem*, p. 219.
[262] *Ibidem*, p. 223.
[263] Pentru problemă, vezi şi I. Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 88–89
[264] I. Piso, Tituli, 4, 1982, p. 389; M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica*, p. 23.
[265] M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987; idem, *Die Legionslager von Potaissa (Turda) – Castrul legionar de la Potaissa (Turda). Führer zu archäologischen Denkmäler in Dacia Porolissensis*, 7, Zalău, 1997; idem, *Les principia du camp légionnaire de Potaissa*, Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum, Wien, 1990, p. 821–831.
[266] *Inscripţiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, Bucureşti, 2012 (mai departe, citat abreviat: ICLP). Recenzii: Liviu Petculescu, Dacia, N.S., 58, 2014, p. 358–361; C.C. Petolescu, SCIVA 65, 2014, 3–4, p. 388–394. Cea mai mare parte a inscripţiilor au fost prezentate în AE 2012, 1202–1236, de Ioan Piso.
[267] Mihai Bărbulescu, *Termele din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2018.

legiunii de împăratul Septimiu Sever, cu dedicaţia guvernatorului general al Daciilor, P. Septimius Geta (fratele împăratului), prin grija legatului legiunii Tib. C[l(audius)] Claudianus[268]. O altă inscripţie (dispărută) menţionează o *basilica leg(ionis) V Mac(edonicae)*[269]. Alte edificii menționate de inscripții: *schola beneficiariorum*[270]*; schola signiferum*[271]; o altă *[s]chola*, cu destinație necunoscută[272]; *armamentarium*[273].

Numeroase fragmente descoperite în *basilica principiorum* fac parte din două dedicații[274], una pentru Iulia Augusta (Iulia Domna): *matri Au[gus]ti et [kastr(orum)] sen[at]us ac pa[t]ria[e]* de către *[(centuriones) u]nivers[ae] leg(ionis) [V] Mac(edonicae) Ant[o]ninianae*, grupați pe cohorte[275]; tot aici, alte fragmente dintr-o dedicație pentru Caracalla, pusă de către *(centuriones) uni]versa[e l]eg(ionis) V [Mac(edonicae) Antoninianae pri]ncipi ind[ulgentissimo]*, grupați iarăşi pe cohorte[276].

O inscripție funerară de la Potaissa[277] conține următoarea informație: *D(is) M(anibus) / Aur(elius) Celsus / vixit an(nos) LX / Aur(elius) Bassus / vix(it) an(nos) L Aur(elius) / Celsinianus / mil(es) CH I P P / pat(ri) et a(v)unc/ulo pient(issimis) / ob merita / p(osuit)*. După Conrad Cichorius, ar fi vorba de o *c(o)h(ors) I P(almyrenorum) P(orolissensium)*[278], iar Franz Cumont completa *coh(ors) VIII P(annoniorum) P(hilippiana)*[279]. Recent s-a propus însă lectura: *mil(es)*

---

[268] CIL III, 905; vezi I. Piso, *Fasti Daciae*, I, 1993, p. 150–156 (despre P. Septimius Geta; inscripția prezentată la nr. 3), p. 270–276 (despre Ti. Claudius Claudianus).

[269] CIL, III, 38* reabilitată de I. I. Russu, AMN, 3, 1966, p. 444–445; preluată în AE, 1971, 364; ILD, I, 462; ICLP, 3). Vezi M. Bărbulescu, *Legio V Macedonica*, p. 124, 151 (consideră că este vorba de *basilica principiorum*). Desre basilica exercitatoria din castrele romane, vezi articolul nostru reluat în *Contribuții la istoria Daciei romane*, I, Bucureşti, 2007, p. 154–159.

[270] CIL III, 876 (= ICLP, 4).

[271] ICLP 6 (inscripția reconstituită la p. 83; AE 2012, 1204).

[272] ICLP, 5 (= AE 2012, 1203).

[273] ICLP, 7 (= AE 2004, 1195 = ILD I, 503): *Genio armament(rii) posu[it) Ael(ius) V[it]alis, c(ustos) [a(rmorum)]*).

[274] ICLP, 10–11; propuneri de ameliorare: C.C. Petolescu, recenzie în SCIVA, 65, 2014, 3–4, p. 390; I. Piso, *Les listes de centurions de Potaissa et la participation des légions daciques à la guerre parthique de Caracalla*, în A. Thomas (ed.), *Ad fines Imperii Romman. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varşovia, 2015, p. 81–91; vezi şi AE, 2012 [apariție 2015],1206–1207 (fişe întocmite de I. Piso).

[275] CIL III, 922 (un fragment); ICLP, 10, reconstituirea la p. 113; AE 2012, 1206.

[276] ICLP, 11; AE 2012, 1207.

[277] CIL III, 908.

[278] RE, IV, col. 321, s.v. *cohors* Această ideie (eronată) a fost alimentată de o inscripție de la Thessalonic (ILS, 9472 = IG, X/II 1, nr. 146 = IDRE II, 356), în care apare un ofițer roman, G. Mestrius Servilianus, ἔπαρχος εἴλης ἱππέων ἀριθμοῦ Παλμυρενῶν Πορολισσηνῶν. De aici s-a tras concluzia că *numerus Palmyrenorum Porolissensium* s-ar fi divizat, după 250, într-o *ala* (vezi inscripția de la Thessalonic) şi o *cohors* (inscripția de la Potaissa). În realitate, denumirea trupei în inscripția de la Thessalonic arată, pur şi simplu, că *numerus* de palmyreni era compus din călăreți; vezi şi cazul acelui *numerus* de illiri de la Brâncoveneşti, în Dacia Superior (C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, p. 132–133), care apare: *ala Inlyri(corum)* (AE 1992, 1472 = ILD I, 440), *al(a) n(umeri) Il(l)yr(icorum)* (CIL III, 6284;, 8074, 7; AE 1992, 1474 = ILD I, 454). Un *numerus* de călăreşi illiri exista şi în Dacia Inferior (*Auxilia Daciae*, p. 131–132).

[279] F. Cumont, *Neue Funde aus Dacien und Moesien*, AEM 17, 1894, p. 19, nr. 6.

c(o)h(ortis) I (centuriae) p(rimi) p(ili)[280]. De altfel, tot la Potaissa apare un militar dintr-o *[coh.] VIII P P* [281]; deci *[coh(ortis)] VIII p(ili) p(rioris)*: comandantul manipulului de *triarii* din *cohors VIII*, care era şi comandantul cohortei. Prin urmare, în inscripția CIL III, 908, este vorba de *cohors I* din legiune (în cazul de față din legiunea V Macedonica), care era condusă de centurionul de cel mai înalt grad in legiune: *primus pilus*[282].

O altă importantă informație peovine de la Germisara: o inscripția greacă în versuri închinată Nimfelor de C(aius) Sentius Iustinus, *(centurio) l(e)g(ionis) V Mac(edonicae) agens per terr(itorium) Lucanum*[283]; acest centurion era probabil detaşat cu o misiune polițienească (posibil *centurio regionarius*) în *territorium Lucanum* (localizare necunoscută; probabil în zona Munților Apuseni).

Uneori, centurionii legionari erau însărcinați cu misiunea de a conduce unele formațiuni auxiliare neregulate din provincie. Astfel, tot de la Germisara provine o dedicație pentru Iupiter Optimus Maximus, pusă de Ulpius Max[i]minu[s], *(centurio) leg(ionis) V M(acedonicae) compos p(editum) B(ritannicianorum)*[284]; remarcabil este *compos* (adjectiv cu o terminație; lecțiunea lui I. Piso), care are sensul de stăpân, „şef", deci însărcinat cu comanda formațiunii de *pedites Britanniciani*[285]. O altă inscripție, de la Orăştioara de Sus, poartă dedicația: *Dianae sacrum, pro salute C(ai) Arri Antonini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore), M(arcus) Verius Superstes, (centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae), p(raepositus) n(umeri) G(ermanicianorum), votum) s(olvit)*[286]; guvernarea lui C. Arrius Antoninus, legat consular al celor trei Dacii, datează din anii 175–177[287].

Dintre elementele epigrafice specifice, reținem prezența în epigrafia militară a Potaissei a formei *co[m]manuculi*[288], desemnându-i pe militarii aparţinând unui *manipulus*; s-a remarcat că forma **maunu(n)culum* a dat în româneşte „mănunchi"[289].

Originea militarilor este menționată doar în câteva cazuri:

– din Italia: Mediolanum (un centurion)[290];

– din Narbonensis: Rei Apollinaris (un centurion)[291]; din Aquitania, apare un *Cadurcus*, *trib(unus) leg(ionis) V Macedonicae*, de rang ecvestru[292];

---

[280] George Cupcea, Radu Zăgreanu, *Guarding the eagle. Soldier membership in the first cohort of the legion in a revisited inscription from Potaissa*, AMN 55/I, 2018, p. 141–150.

[281] CI, III, 13764.

[282]. Astfel, completarea *(centuriae)* devine superfluă.

[283] AE 2015, 1186 (= I. Piso, AMN 52/I, 2015, p. 47–68).

[284] AE 2015, 1182 (= I. Piso, Tibiscun, N.S., 5, 2015, p. 223–226, nr. 1).

[285] Vezi despre această formațiune: C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti 2002, p. 129–130, nr. 64.

[286] CIL III, 12574 (cu revizuiri, ultimele consemnate în AE 1971, ad 366 şi 1972, 487 = IDR III/3, 262); formațiunea auxiliară *numerus Germanicianorum* a staționat în castrul de la Orăştioara (C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 131, nr. 66).

[287] I. Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 106–117, nr. 24.

[288] ICLP, 21 această formă pare a fi atestată şi la Apulum (IDR, III/5, 406): *[commanu]nculi*.

[289] H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993, p. 262 (§198), 287 (§ 292).

[290] AE 1992, 1470 (= ILD I, 464).

[291] CIL III, 7397 (= IDRE II, 359).

[292] CIL XIII, 1686 (= ILS, 7017; IDRE I, 186).

– din Pannonia Inferior: Sirmium (un centurion)[293];

– din Moesia Inferior: Troesmis[294];

– din Macedonia: [Peag]on(ia) (?): un *(centurio) leg(ionis) V Ma[c(edonicae) ex tr(ecenario)*[295]; din această provincie era şi un cavaler, trecut în ordinal senatorial (Cassius Dio, LXXVII, 8, 1–2), *leg(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae) [[An[toninianae]]]* (pe timpul lui Elagabal) (v. *infra*, p. 61, nr. 4);

– din Africa: Singalis (*Castellum Zigal* din Numidia?): un *benef(iciarius) leg(ati) leg(ionis)*[296].

Pe lângă castrul legiunii s-au înfiripat probabil obişnuitele *canabae*. Astfel, două inscripţii de la Potaissa, una dedicată *Herculi*, cealaltă *Terrae Matri*, de către *cives Romani per Satrianum et Decimum mag(istros)*[297], se referă fie la canabele înjghebate pe lângă castrul legiunii V Macedonica, fie la aşezarea civilă preorăşenească *(vicus)*.

Este posibil ca acestea să fi fost înălţate de Septimiu Sever la rangul de *municipium Septimium*[298] (caz asemănător cu cele de la Apulum; v. *supra*, p. 28–29)[299]. Tot sub acest împărat, aşezarea civilă de la Potaissa a fost ridicată la rangul de *colonia*[300], după cum ne informează juristul Ulpian, *Digesta*, 50, 15, 1 (*Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*)[301]. Ar putea fi vorba despre existența paralelă la Potaissa a două oraşe, un *municipium* şi o *colonia*[302], situație asemănătoare cu cea de la Apulum[303].

---

[293] CIL III, 3259 (=ILJ, 281 = IDRE II, 290).

[294] CIL III, 7505 (= ILS, 2311 = ISM V, 160 = IDRE II, 340).

[295] CIL XI, 710 (= IDRE I, 133): inscripție funerară de la Bononia, Italia, rego VIII), de unde personajul era poate originar; din acest motiv, suntem de părere că, în lacună (r. 2/3), referirea la *origo* se poate completa *[Bon]on(ia)*.

[296] AE 1984, 739 (= ILD I, 463).

[297] AE 1992, 1468–1469 (= ILD 487 şi 500); vezi M. Bărbulescu, *Signum originis. Religie, artă şi socitate în Dacia romană*, Bucureşti, 2009, p. 22–23.

[298] CIL III, 903: *flamen municipi*, 913 (= 7689): *mun. S. Pot.*, 7804 (= ILS, 7148): *munic. Pot.* Vezi încă: ILD I, 465 (= I. I. Russu, AISC, 3, 1936–1940, p. 324, nº 1; AE 1950, 14): *m. s. P.*, 466 (= C. Daicoviciu, AISC, I, 1928–1932, 2, p. 61, nº 1 a–b; AE 1934, 17): *m[u]n. Sep. [Pot.]*, 479 (= I. Téglás, Arch. Ért., 28, 1908, p. 361): *dec(urio) col(oniae) N(apocensis)*, *IVR m(unicipii)*, 490 (= AE 1974, 350): *scriba munic(ipii) Se[ptimii) Pot.*, 496 (= AE 1934, 17): *aug(ustalis) m[u]n(icipii) Sep(timii) Pot(aissensis)*, 533 (= I. Piso, Tyche 6, 1991, p. 156, n. 125: *non vidi; apud* R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998, p. 430, nr. 447; Micești, jud. Cluj) *colleg(ium) fabr(um) munic(ipii) Pot(aissensis)*. O inscripție menționează un decurion (CIL III, 7804). Oraşul avea în frunte *quattuorviri* (CIL III, 7678: *IIIIviralis*); totuşi, o inscripție (AE1950, 14 = ILD I, 465) menționează un *IIviral(is) m. S. P.*

[299] Vezi I. Piso, *Les légions*…, p. 416.

[300] CIL III, 1030: *dec. c(oloniae) [P]ot.*, 7709: *aug. c[ol.]*; ILD 508 (= I. Téglás, Arch. Ért. 35, 1915, p. 48): *IIvir col(oniae) Pot(aissensis)*, 604 (= I. Téglás, Arch. Ért. 29, 1909, p. 161–162; AE 1910, 132; Agârbiciu): *aug(ur) col(oniae)*.

[301] Textul este transcris de noi în Dacia, N.S., 55, 2011, p. 84–85,

[302] C. C. Petolescu, *Contribuții*, I, p. 162–163 (opinia autorului din anul 1985); idem, *Villes de la Dacie romaine*, Dacia, N.S., 55, 2011, p. 97 (cu nota 146). Vezi şi acceptarea acestei ipoteze de către Mihai Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 46–47.

[303] *Contra*: I. Piso, *Sur le statut municipal de Potaissa*, în, *Archäologische Beiträge. Gedemkschrift zum hunderten Geburtstag von Hurt Horedt* (ed. Sorin Cociş), Cluj-Napoca, 2014, p. 69–76.

Pentru viața religioasă la Apulum, ne vom limita la prezentarea divinităților atestate în inscripțiile privitoare la legiunea V Macedonica: Saturnus *rex*, *pater deorum*, *et Leto*[304]; Iupiter Optimus Maximus[305], triada capitolină[306]; Apollo[307] şi Diana[308], Herculies[309], Dionysos-Liber[310], Aesculapius şi Hygia[311], Silvanus domesticus[312], Fortuna[313], Nemesis[314], *Genius loci* (Micia)[315]. Un *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* al legiunii V Macedonica face o închinare *[- - -] D(is) d[(eabus)q(ue) omnibus]*[316]. Un fragmen de inscripție descoperit în *principia* castrului pare a fi conținut mențiunea *[imagines arg]enteas [- - - q(uorum) n(omina) s(cripta) sun[t]*: poate un colegiu de militari, care ar fi ridicat imaginile de argint ale unor divinități[317]. Dintre divinitile orientale, reținem doar două inscripții dedicate lui I. O. M. D(olichenus)[318], precum şi o dedicație *Invicto*[319], care ar putea fi *Mithra Sol Invictus*. Aceste informații trebuie completate cu reprezentările figurate ale divinităților antice[320].

Izvoarele, în special cele epigrafice, atestă în continuare implicarea legiunilor Daciei în istoria Imperiului. Astfel, după dispariţia lui Commodus şi declanşarea luptei pentru putere, vexilaţii dacice au făcut pare-se parte din armatele care l-au însoţit pe Septimiu Sever în Italia[321]. Comandant al legiunii, în acest timp, era Ti.

---

[304] AE 1984, 730 (= 1995, 1286 = ILD I, 463).

[305] IDR III/3, 237 (= AE 1967, 410 = 1971, 386); ILD I, 464 (AE, 1992, 1470) *I.O.M. [e]t Dis hospitibus huius loci* (Potaissa); ILD I, 468 (= AE, 1960, 229), ILD I, 474 *I.O.M. Capit(olino)*; ILD I, 475 (= AE 1960, 231); ILD I, 765 (= AE 1957, 326).

[306] CIL III, 1077 (= 7764 = IDR, III/5, 197) *I(ovi) O(ptimo) M(axiom)*, *Iunoni Reg(inae) Min(ervae)*.

[307] AE 1972, 454 (= ILD I. 482) *Deo forti Phoebo Apollin(i) Parthico*; AE 1980, 735 (= IDR III/5, 36) *Apol[l]ini et Dianae et Leto ceterisque dis deab[us]q(ue) huiusq(ue) loci salutar[ib]us ex imperio numi[[n]is.*

[308] CIL III, 12574 (= IDR III/3, 262)

[309] CIL III, 1566 (= ILS, 3891 = IDR III/5, 67) *Herculi*, *Genio loci* (Băile Heculane), *Fontibus calidis*; AE 1950, 15 (= ILD I, 486) *Herculi Invicto*.

[310] CIL III, 1094 (=7765 = IDR III//5, 243) *Liber(o) patrr(i) et Liber(a)e*; AE 1967, 400 (= ILD I, 494) (plăcuță cu reprezentare dionysiacă).

[311] CIL III, 987 (= ILS, 3847 = IDR III/5, 211) *Aesculapio et Hygiae ceterisq(ue) dis deabusq(ue)*; AE 2012, 1215 (= ILD II, 948).

[312] ILD I, 488.

[313] AE 2012, 1216 (= ILD II, 947)

[314] AE 1957, 329 (= ILD I, 775) *Deae Nemesi Reginae.*

[315] CIL III, 7883 (= IDR III/3, 211).

[316] ILD I, 780 (= E. Schallmayer, *Beneficiarier-Inschriften*, nr. 527)

[317] ICLP, 17 = AE 2012, 1212 (= I. Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità nelle Province Danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20–22 Novembre 2013*, Bologna, 2019, p. 434–435, nr. 4).

[318] ILD I, 769 (= E. Schallmayer, *Beneficiarier-Inschriften*, nr. 525); 772.

[319] CIL III, 879 (= AE 1967, 196 = ILD I, 506 = AE 2013, 1306 = ILD II, 951).

[320] Vezi M. Bărbulescu, *Documenti cultuali nel castro leginario di Potaissa*, în *Signum originis*, Bucureşti, 2009, p. 91–104.

[321] M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica*, p. 26.

Manilius Fuscus (anii 191–193)[322]. Se presupune că o vexilație a acestei legiuni a participat la luptele împotriva lui Pescenius Niger, cum ar rezulta din inscripția dedicată lui L. Fabius Cilo, *praepositus vexillation(ibus) Perinthi pergentib(us)*, de către Ti. Claudius Ambrelianus, *(centurio) leg(ionis) V Macedonicae*[323].

În anul 195, comandant al legiunii V Macedonica era Ti. Claudius Claudianus; în 196 el deţinea comanda legiunii XIII Gemina, după care este menţionat cu titlul de *praepositus vexillation(um) Daciscarum*: este vorba, evident, de un corp de trupe din Dacia aduse în Gallia să lupte contra lui Clodius Albinus[324].

Legiunea este atestată la Potaissa până la sfârşitul dominaţiei romane în Dacia. Pentru fidelitatea faţă de împărat şi patrie, trupa a primit epitetele *p(ia) c(onstans)*[325], *pia fidelis*[326], iar în secolul al III-lea supranume imperiale: *Antoniniana* (de la Caracalla)[327], *Severiana Alexandriana* (de la Severus Alexander)[328], *Gordiana* (de la Gordian al III-lea)[329].

În perioada „anarhiei militare", legiunile Daciei nu au participat, se pare, la competiţia pentru putere, rămânând fidele împăraţilor acceptaţi de Senat[330]. Din această perioadă, mai avem câteva informaţii despre legiunile Daciei.

Astfel, dintr-o inscripţie de la Roma aflăm despre un anonim *p(rimi)p(ilaris), dux legg(ionum) Dac(iae)*, fără îndoială comandantul unei vexilaţii din cele două legiuni ale Daciei; după care a avansat tribun al unei cohorte pretoriene, pe timpul celor doi Philippi[331]. Comanda sa specială poate să dateze din timpul campaniei orientale a lui Gordian a III-lea[332], căzut în cursul luptelor şi înlocuit de Filip Arabul.

Pe monedele de tipul *Provincia Dacia*, emise începând cu Filip Arabul, apare simbolul legiunii: vulturul. Astfel, pe monedele din primul an (246), *Dacia* personificată ţine în mâna dreaptă sabia curbă, iar în stânga un stindard cu inscripţia *D(acia) F(elix)* (la picioarele *Daciei*, vulturul şi leul); pe alte emisiuni, Dacia ţine în fiecare mână câte un *vexillum*, având cifrele *V* (dedesubt vulturul) şi *XIII* (dedesubt leul)[333].

---

[322] I. Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 244–248, nr. 57; idem, *Les légions*…, p. 416.

[323] CIL VI, 1408 (= ILS, 1141 = IDRE I, 12).

[324] CI, VIII, 7978 (= ILS, 1147; IDRE II, 441); vezi I. Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 270 şi urm.

[325] ILD I, 464, 475, 482, 486, 499, 463; simplu *pia*: ILD I, 474. Vezi I. Piso, *Les legions*..., p. 215.

[326] ILD I, 463, 523, 527.

[327] CIL III, 902; ILD I, 213. 530 (vezi şi I. I. Russu, Z. Milea, Probleme de Muzeografie, 1964, p. 23, nr. 10 c); ICLP. 12 (= I. Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini, *Culti e religiosità nelle province danubiane*, Bologna, 2015, p. 423–429, nr. 1; AE 2012, 1208).

[328] ILD I, 772 *Severi[[ana Alexandriana]]*, 775: *S(everiana)*, 778: *Severi[ana…]*.

[329] CIL III, 879 (= AE 1967, 396 = 2013, 1306); AE 2012, 1209 [= ICLP, 13 + 16 (= AE 2012, 1209, Potaissa]; ILD, 488 *p(ia?) Gordiana* (Potaissa), 765, 769 (Căşei)

[330] Pentru episodul confruntării dintre Maximin Tracul şii Senat, vezi *supra*, nota 144.

[331] CIL, VI, 1645 (= ILS, 2773; IDRE, I, 19).

[332] Vezi *supra*, trimiterea la nota 149.

[333] Vezi studiul amănunţit publicat de Iudita Winkler, *Moneda „Provincia Dacia"*, SCN, 5, 1971, p. 145–160; Carmen Maria Petolescu, *Daco-Moesica. Studii de numismatică şi gliptică*, Bucureşti, 2017, p. 265, nr. 16.

Probabil din acest timp (dacă nu chiar către începutul domniei lui Valerian şi Gallienus), datează comanda (după primipilat, dar înainte tribunatelor urbane) lui L. Petronius Taurus Volusianus, *(tribunus) leg(ionum) X et XIIII Gem(inae) prov(inciae) Pannoniae Superiori(s) itim leg(ionum ?) Daciae*[334]. Se pare că, pe timpul invaziilor barbare din timpul acestor împăraţi, legiunea V Macedonica a trimis o parte din efective pentru a lupta la sud de Dunăre. Grosul legiunii continuă însă să staţioneze în castrul de la Potaissa; aici, pe timpul aceloraşi împăraţi, o inscripţie consemnează terminarea construcţiei unui templu: *Deo Azizo Bono P(uero Conserva]tori, pro salutem DD. [nn. Valeriani et Gal]lieni Aug(ustorum) et Valeria[ni nobiliss(imi) Caesaris] et Corneliae Salonin[ae Augustae et] leg(ionis) V Macedonicae) III p(iae) fid(elis), Donatus, praef(ectus) leg(ionis) eiusde[m], templum incetum perfecit* (a. 255–257)[335]. Repetarea epitetului legiunii se întâlneşte şi pe monedele lui Gallienus: *VI p(ia) VI f(idelis)* şi *VII p(ia) VII f(idelis)*[336].

Înseamnă că, încă de pe timpul domniei comune a lui Valerian şi Gallienus, legiunea V Macedonica era condusă de un prefect: Donatus; altul ar putea fi Optatus (nu este exclus însă să fie doar *praefectus castrorum*)[337]. Alte două inscripţii de la Potaissa, din timpul lui Gallienus, menţionează un ofiţer de rang ecvestru, M. Publicianus Rhe[n]us, *praef(ectus) alae I Bat(avorum) ∞ (milliariae) agens vice praef(ecti) leg(ionis)*[338]; prin urmare, comandantul unei trupe de cavalerie, al cărei castru era la Războieni (la sud de Potaissa)[339], a fost însărcinat temporar cu misiunea de „locțiitor " al prefectului legiunii. Înseamnă că prefectul-comandant al legiunii fusese trimis într-o expediţie, probabil la sud de Dunăre, contra uzurpatorilor sau a invadatorilor.

Pe timpul lui Gallienus, detaşamente din legiunile Daciei ajung la Poetovio, în Pannonia Superior, aflate sub comanda lui Flavius Aper, *praepositus leg(ionum) V M(acedonicae) et XIII G(eminae) Galli(enarum)*[340]. Efective din aceste legiuni au ajuns până în Gallia; aşa s-ar explica prezenţa numelor acestor legiuni pe *aurei* emişi de Victorinus (urmaşul uzurpatorului Postumus)[341].

Legiunea a contribuit prin materialul său tegular la efectuarea unor numeroase lucrări constructive de pe cuprinsul Daciei Porolissensis[342], dar şi din Dacia

---

[334] CIL XI, 1836 (= ILS, 1332; IDRE I, 129). Cf. I. Piso, *Les légions*…, p. 417.

[335] CIL III, 875. Datarea inscripţiei (a. 255–257) este permisă de prezenţa numelui tânărului Valerianus (*Caesar* în 255, mort în 257/258), dar lipsa celui al lui Saloninus (*Caesar* în 258, ucis în 260); vezi D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2], p. 220–221.

[336] Vezi Jenö Fitz, *Les antoniniani des légions de Gallien*, în *Mélanges d'archéologie*, *d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino*, Paris, 1966, p. 355–365.

[337] CIL III, 892.

[338] ICLP, p. 186–212, nr. 22–23 (cu amplu comentariu); preluate în AE 2012, 1215–1216 (în r. 3, numele martelat ar fi cel al lui Aemilius Aemilianus, a. 253).

[339] Despre *ala I Batavorum milliaria*, vezi C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, p. 64–65, nr. 4.

[340] AE, 1936, 53–57 (= IDRE II, 266–270).

[341] RIC, V/2, p. 388, nr. 16 şi 19; cf. E. Ritterling, RE, XII (1925), col. 1344. Vezi totuşi, *supra*, notele 153–154.

[342] Vezi IDR Appendix I, tip. III–VII; IDR Appendix II, tip. VII–LIX.

Apulensis. Unele detaşamente ale legiunii par a fi ajuns până pe teritoriul Banatului: astfel, de la Cărani se menționează o ştampilă *Leg(ionis) V M(acedonicae)*[343]; alte ştampile cu acest conținut se cunosc de la Mehadia şi Băile Herculane[344]. De asemenea, de la Mehadia se cunoaşte o ştampilă tegulară comună a celor două legiuni ale Daciei: LEGG V M / ET XIII GN[345]; litera finală este în realitate ligatura A+N+T, abrevierea supranumelui imperial *Ant*(*oniniana*), aşa cum s-a deminstrat de curând[346]; poate fi prin urmare o vexilaţie de lucru, trimisă aici pe timpul împăratului Caracalla. Un fragment de ştampilă *L(egionis) V M(acedonicae)* provine de la Dierna[347] (datare epoca tetrarhiei?).

O vexilație a legiunii V Macedonica pare a fi menționată pe un fragment de altar descoperit la Uroiu (circa a. 204?)[348]; puțini ani după aceasta, o vexilație a legiunii XIII Gemina *Ant(oniniana)* este atestată de o inscripție descoperită în cariera de piatră de pe dealul Bejan, în apropiere de Deva[349].

După abandonarea Daciei, legiunea V Macedonica a revenit la Oescus, în Dacia Ripensis; ea stăpânea un „cap de pod" (de la Constantin cel Mare, un pod adevărat) pe malul de nord al Dunării, aşa cum apare în *Notitia Dignitatum* (*Orientis*; XLII, 39): *praefectus legionis quintae Macedonicae Sucidavae* şi cum rezultă din bogatul materal epigrafic tegular descoperit în cursul săpăturilor[350]. Cărămizi cu ştampila *l(egionis) V M(acedonicae)* s-au descoperit şi la Drobeta: la pod (?), în castru (contextul stratigrafic neclar), thermae, amfiteatru (târzii ?) sau reutilizate la cetatea medievală a Severinului[351].

Prosopographia legionis V Macedonicae

Legati legionis V Macedonicae:

1. *Calpurnius Iulianus*, *leg(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae)*; vezi inscripția de la Băile Herculane: *[Herc]uli, Genio / [loc]i, F[o]nt[i]bus / [cali]dis, Calpur/[nius I]u[l]ianus, / [5][v(ir) c(larissimus), le]g(atus) leg(ionis) [V] Mac(edonicae), / [leg(atus)] Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / [pro]v(inciae) [Moe]siae / [Inferiori]s, / v(otum) l(ibens) s(olvit)*. – CIL, III, 1566; ILS, 3891; IDR, III/1, 67. Reluare: Emilia Doruţiu-Boilă, StCl, 22, 1984, p. 109–115, nr. 1; eadem, ZPE, 68, 1987, p. 248–249; CEpR, IV, 271; I. Piso, în V. Spinei, L. Munteanu (ed.), *Miscellanea numismatica Antiquitatis. In honorem septuagenarii magistri Virgil Mihăilescu-Bîrliba*, Bucureşti, 2008, p. 177–181 (vezi idem, *Fasti Daciae*, II, p. 49–53, nr. 66 a = 20); AE, 2008, 1170; ILD, I, 186 (= II, 869).

În r. 7–8, I.I. Russu întregea *[pro]v(inciae) [Da]ciae [Superiori]s*. Pe baza unei noi inscripții de la Novae (Moesia Inferior), datată între 176–180, în care se reconstituie misiunea lui P. Calpurnius Iulianus, *[leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) Moesiae Inf(erioris)]* (L. Mrozewicz, *Novae – Sektor*

[343] IDR III/1, p. 241 (cu referirințele bibliografice).
[344] CIL III, 1630, *k*; vezi şi IDR, III/1, p. 98
[345] IDR, III/1, 102 (= ILD, II, 868); vezi *supra*, p. 22.
[346] Vezi *supra*, nota 85.
[347] IDR III/1, 51 (fig. 46) [= IDR Appendix III, XIV/1 (=591)].
[348] CIL, III, 7883 (= IDR, III/3, 211).
[349] CIL III, 12565 (= IDR III/3, 39); vezi *supra*, nota 84.
[350] IGLR, 280–283; ILD I, 117.
[351] CIL III, 8066 a şi 14216, 24 (= IDR II, 99); vezi *supra*, nota 245.

zachodni 1976, 1978, Poznán, 1981, p. 130–132, nr. 2; idem, Eos, 69, 1981, p. 315–317; idem, ZPE 165, 2008, p. 241–247; reluată succesiv în: AE 1983, 878; ILN, 38; ILBR, 267 bis; IGLN, 57; AE, 2008, 1184), Emilia Doruţiu-Boilă (v. *supra*) revine la lectura din CIL şi propune în r. 7–8 ale inscripţiei de la Băile Herculane: *[pro]v(inciae) [Moe]siae [Inferiori]s*.

Reluând studiul inscripţiei, I. Piso propune în r. 5–8 *[v(ir) c(larissimus), le]g(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae) / [leg(atus) A]ug(usti) pr(o) pr(aetore) / [pro]v(inciae) [Moe]siae [I]nf[e]r[io]r[i]s* (vezi şi desenul de la p. 181); întrucât după comanda legiunii V Macedonica este înscrisă legaţia Moesiei Inferioare, autorul ajunge la concluzia că guvernământul Moesiei Inferioare a fost temporar retrogradat la rangul de *vir praetorius*[352]. Este posibil însă ca în lacuna de la începutul r. 5 să fi fost înscris ***CoS***, consulatul; inscripţia a reţinut din cariera dedicantului doar comanda legiunii, care la data punerii inscripţiei se afla deja în Dacia (dar această comandă fusese deţinută cu câţiva ani mai înainte: la Potaissa, poate şi mai devreme – pe frontul pannonic sau chiar în Moesia Inferioară); după alte misiuni, deocamdată necunoscute (?), Calpurnius Iulianus a primit guvernarea Moesiei Inferioare (pe timpul împăraţilor Marcus Aurelius şi Commodus; vezi inscripţia de la Novae: AE, 1983, 878); pe când se îndrepta spre noul post (sau poate la încheierea misiunii), se va fi abătut şi prin staţiunea cu apele vindecătoare de la Băile Herculane.

2. *D. Clodius Albinus*. Istoricul Cassius Dio (LXII, 8, 1; vezi *Fontes*, I, p. 705) afirmă: „Commodus avu de purtat câteva războaie împotriva barbarilor de dincolo de graniţele Daciei, războaie în care au dobândit faimă Albinus şi Niger, aceştia doi ridicându-se mai târziu împotriva împăratului Severus". C. Pescenius Niger a guvernat Dacia pe timpul lui Commodus (I. Piso, *Fasti Daciae*, p. 137–141, nr. 27), iar Clodius Albinus a fost legat al legiunii V Macedonica (vezi discuţia la I. Piso, *Fasti Daciae*, p. 367–269): prin 182–184.

3. *Ti. Claudius Claudianus*. O inscripţie de la Potaissa (descoperită în 1735; dispărută) menţionează pe Tib. C[l.] Claudianus, *leg(atus) Aug(usti)* (CIL, III, 905 = ICLP, 1; anul 195). Alte două inscripţii din Africa de Nord: Ti. Claudius Claudianus, *praepos[itus] vexilla[t(ionum) Daciis[c(arum), leg(atus)] leg(ionis) XIII Gem(inae) et V Maced(onicae) pi[a]e*: CIL, VIII, 5349 (= IDRE, II, 434, Calama, Africa Proconsularis); *praeposit(us) vexillation(um) Daci<i>scarum, leg(atus) leg(ionis) XIII Gem(inae) et V Macedonicae piae*: CIL, VIII, 7978 (= ILS, 1147; IDRE, II, 441, Rusicade, Numidia). Vezi I. Piso, *Fasti*, p. 270–276, nr. 69), în 195–196.

4. *Domitius Antigonus*, *leg(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae) An[[t(oninianae)]]* : AE, 1965, 242 (= 1966, 282; IDRE, I, 193; Mogontiacum); supranumele martelat este cel al lui Elagabal. Cf. M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica*, p. 64, nr. 3; I. Piso, *Fasti*, I, p. 276–280, nr. 70.

5. *M. Valerius Maximianus*, personaj de rang ecvestru; înnobilat de împăratul Marcus Aurelius; a condus mai multe legiuni din provinciile dunărene, între care şi legiunile Daciei: *leg(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae)*, şi *leg(atus) leg(ionis) XIII Gem(inae)* (AE, 1956, 124 = IDRE, II, 445). Vezi M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica*, p. 63, nr. 1; I. Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 224-235, nr. 53.

6. *[- -] Volcasius*, *leg(atus) leg(ionis) V Macedon(icae)*: CIL, XI, 4647 (Tuder, Umbria). I. Piso (*Fasti Daciae*, I, p. 280–281) datează (?) „ab 168".

7. ***[- - -]onius [- - -]cus Gar[- - -]ntil[i]an[us]***, *leg(atus) l[eg(ionis) V] [Macedo]nic(ae)* AE 1995, 231 (= IDRE, I, 11).

***Tribuni laticlavii*[353]**:

8. *T. Flavius Victorinus Philippianus*, *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) V Maced(onicae)* CIL XIII, 1673 (= ILS, 1152 = IDRE, I, 187). Vezi PIR^2, F400.

9. *[I]ul(ius) Maximi[a]nus*, CIL III, 895 (Potaissa) (poate fiu al guvernatorului omonim al Daciei în 208), sau totuşi *angusticlavius* (Devejver PME, I 82**).**

---

[352] Asemenea idee a fost combătută de Emilia Doruţiu-Boilă, *Der Status von Moesia Superior unter Marcus Aurelius*, ZPE, 68, 1987, p. 247–249; vezi, de asemenea, eadem, SCIVA, 38, 1987, 2, p. 115–125 (AE 1987, 851).

[353] Vezi M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica*, p. 65–67: lista completă a tribunnilor (*laticlavii* şi *angusticlavii*), din care am reţinut numai pe cei care şi-au făcut serviciul militar pe când legiunea staţiona în Dacia.

10. *C. Iulius Septimius Castinus*, *tr(ibunus) mil(itum) leg(ionis) I Adiutricis) ite(m) V Mac(edonicae)* CIL, III, 10471 [= ILS, 1153]–10473 (Aquincum) = IDRE II, 278–280. Vezi: PIR^2, I 566; I. Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 178–182, nr. 39.

11. *[- - -]*, *trib(unus) laticl(avius) leg(ionis) V Maced(onicae)* CIL, IX, 1592 (= ILS, 1126 = IDRE, I, 107).

***Tribuni angusticlavii*:**

12. *[I]ul(ius) Maximi[a]nus*, *trib(unus) mil(itum)* CIL III 895 (= ILS, 3023 vezi PME, I 82).

13. *Tib. Pompeius Priscus*, *trib(unus) leg(ionis) V Macedonica*: CIL XIII, 1686 (= ILS, 7017 = IDRE, I, 186).

14. *[- - -]anus*, *[trib(unus] mil(itum) leg(ionis) V [Mac(edonicae)]* AE 2009, 1588 (în Moesia Inferior sau Dacia; *post* Hadrian).

***Praefecti*:**

15. *Donatus*, *praef(ectus) leg(ionis)* CIL, III, 875 (Potaissa, pe timul lui Gallienus).

16. *Iul. Ev[- - -],* *pr(aefectus)* (?) CIL III, 7883 (= IDR III/3, 211).

17. *Optatus*, *praef(ectus) leg(ionis) V M(acedonicae) c(onstantis)* CIL, III, 892 Potaissa.

18. *M. Publicianus Rh[enus]*, *praef(ectus) alae Bat(avorum) ∞, agens vicepraef(ecti) leg(ionis)*: ICLP, 22: *Rh*[*enus*]; AE, 2012, 1216: *Ṛḥẹṣụṣ*; ILD, II, 947; ***M. Publicianus Rh̩e[n]us***, *praef(ectus) alae Bat(avorum) [∞], [a]gens vicepraef(ecti) leg(ionis)*: ICLP, 23: *Rh*[*enus*]; AE, 2012, 1215: *Rhesu<u>s*; ILD, II, 948. V. *supra*, în text, nota 338.

Primi pili:

19. *Amblasius Secundus*, ***[- - -]*** *leg(ionis) V M(acedonicae) ex tr(ecenario)*: CIL XI, 710 (Bononia). Parcurgerea centurionatelor în gărzile Romei îl ccalifica pentru rangul de *p(rimus) p(ilus)* (vezi inscripția de la Apulum, *supra*, p. 35, nr. 58, a lui L. Annius Firminus din Tridentum, *equo publ(ico) ex CCC, p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII Gem(inae)*. Inscripția poate data din timpul staționării legiunii V Maceedoni în Dacia, eventual chiar de la începutul secolului al III-lea (B. Dobson, *Ptimipilares*, p. 325–326, nr. 243.

20. *L. Artorius Castus*, *p(rimus)p(ilus) leg(ionis) V Ma[c(edonicae)]* (în Moesia Inferior sau Dacia?) CIL III, 1919 (= IDRE II, 303); CIL, III, 14224 (= 12791 = IDRE, II, 304 (Dalmatia); vezi B. Dobson, *Primipilares*, p. 267–268, nr. 151.

21. *Fl(avius) Aper*, *v(ir) e(gregius), praepositus legg(ionum) V M(acedonicae) et XIIII Gem(inae*) IDRE, II, 266–270.

22. *M. Statius Priscinus*, *p(rimus) p(ilus)* CIL III, 910 (Potaissa).

23. *Tib(erius) [- - -]*, *p(rimus) p(ilus)*; este primul înscris (*cohors I*) dintre cemturionii care pun dedicația pentru Iulia Augusta (Iulia Domna): ICLP,10–11; AE 2012, 1206–1207.

24. *[- - -]*, *(primi)p(ilari) duci legg(ionum) Dac(iae)* CIL, VI, 1645 (= IDRE, I, 19); B. Dobson, *Primipilares*, 304–305, nr. 212). Inscripția este menționată şi la prosopografia legiunii XIII Gemina, *supra*, p. 35, nr. 67.

25. *[- - -]*, *prim(o) p[ilo] / [leg(ionis) V Ma]cedoṇ[icae]* CIL X, 8163 (Nola, Italia, regio I); v. Dobson, *Primipilarea*, p. 351, nr. 545.

Centuriones legionis V Macedonicae[354]:

26. *A[- - -]*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VI: ICLP, 10 (= AE 2012, 1206); v. *supra*, nota 276).

27. *[Ael(ius) Aelia]nus*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. II: ICLP, 10–11; AE 2012, 1206–1207; v. *supra*, nota 277).

28. ***[A]el(ius) Dardanus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. IIII: ICLP, 10–11; AE, 2012, 1206–1207; v. *supra*, notele 275–276).

[354] Vezi M. Bărbulescu, ICLP, p. 143–153.

28 bis. ***[-] Amblasi(us) Secund(us)***, *[(centurio)] leg(ionis) V Ma[c(edonicae)] ex tr(ecenario)*: CIL XI, 710 (= IDRE, I, 133); v. Dobson, *Primipilares*, p. 325–326, nr. 243. V. supra, nr. 19.

29. ***[Au]r(elius) An[nius]***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. V: ICLP, 10–11; AE 2012, 1206–1207; v. *supra*, nota 277).

30. ***Aurelius Asclepiades***, centurion al legiunii V Macedonica: ICLP, 27.

31. ***Aurelius*** **CI.IVNVS** *I LEG V MAC* CIL III, 1603 (între „Daciae incertae"; cognomenul corrupt); ICLP, p. 152–153, nr. 60: între cei cu „calitatea de centurion nesigură", dar litera *I* poate să fie semnul ⟩ pentru *centurio*.

32. ***[Au]rel(ius) Licini[a]nus***, *(centurio) leg(ionis) V M(acedonicae)* AE 2014, 521 (AE 1947, 66) (Milano, Regio XI).

33 ***Aur(elius) Maximus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VIII: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, notele 275–276).

34. ***[Au]r(elis) Niger***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VIII: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

35. ***Aur(elius) S[- - -]***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. X: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

36. ***Aur(elis) Tyr(o),*** centurion al legiunii V Macedonica, coh. VIIII: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

37. ***[Au]r(elius) Ulpiu[s]***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. V: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

38. ***Aur(elius) Vit[alis]***, centurion din legiunea V MacedonicaI, coh. VIIII: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

39. ***Cassius Severinus***, *(centurio) leg(ionis) V M(acedonicae)* AE, 1971, 366 (= IDR III/4, 83 *a*; ILD, I, 473; Lunca Mureşului, adus probabil de la Potaissa).

40. ***C. Cassius Vitalis***, *(centurio) l(egionis) V M(acedonicae) p(iae) c(onstantis)* AE 1972, 454 (= ILD, I, 482).

41. ***Ti(berius) Cl(audius) Amrelianus***, *(centurio) leg(ionis) V Macedonicae*: CIL VI, 1408 (= ILS, 1141 = IDRE I, 12).

42. ***Cla(udius) Claudianus***, ⟩ *(centurio) leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae*) CIL III, 14479 (= 7741 = AE 1901, 27 şi 154) = IDR III/5, 426.

43. ***[C]l(audius) Valentinus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. II: ICLP, 10–11; AE 2012, 1206–1207 (v. *supra*, notele 275, 276).

44. ***Ti. Claudius Vitalis***, *ex equ[i]te R(omano), ordinem accepit in leg(ione) V [Mac(edonica)* CIL VI, 3584 (= ILS, 2656 = IDRE, I, 3; epoca razboiului dacic al lui Traian).

45. ***Clau[d(ius)- - -]***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. X: ICLP, 10; AE 2012, 1206.

46. ***[?Co]ccceius Dignus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. IIII: ICLP, 10; AE 2012 (v. *supra*, nota 276).

47. ***Q. Cornelius Silvanus***, *(centurio) leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae) c(onstantis)*: CIL III 1077 (= 7764 = IDR, III/5, 197).

48. ***Domit[ius - - -]***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. III: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

49. ***Dovius [- - -]***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VII: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, notele 275, 277). Vezi şi ICLP 11 (= AE 2012, 1207): *D[ouius - - -]*.

50. ***Epidius Modestus*** CIL III, 14433 (= ILS, 9118 = ISM, IV, 26).

51. ***Faustinus)*** ICLP, 63: *(centuriae) Faustini Suc(cessus) Resp(ectus)*.

52. ***Fl(avius) M[- - -]***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. X: ICLP, 10 (= AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

53. ***T. Fl(avius) Saturni[nus***, *(centurio) le]g(ionis) V Mac(edonicae) p(iae) c(onstantis)* AE 1977, 666 = 1980, 755 = ILD, I, 663).

54. ***Fruell(ius) [- - -]***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. III: ICLP, 10; AE 2012, 1206) (v. *supra*, nota 276).

55. ***C. Iulius Antigonus***, *7 (centurio) leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae)* CIL, III, 881 (Potaissa).

56. *Iulius Maximianus*, > *(centurio) Genio* > *(centuriae)* CIL, III, 7672 (Potaissa).

57. *Iulius Proculus*, > *leg(ionis) V Mac(edonicae) et III Gal(licae) et XXII Primig(eniae)* CIL VIII, 2627 (Lambaesis; secolul al II-lea, posibil din timpul prezenței legiunii V Macedonica în Dacia).

58. *Iul(ius) Tacitus*, 〉 *(centurio) leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae*) CIL III, 14479 (= 7741 = AE 1901, 27 şi 154) = IDR III/5, 426.

59. *[M]aecius Domitius*, *(centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae)*, ridică la Drobeta piatra funerară a soției [F]lavia [Va]lenti[n]a, originară din *Sirm(ium)*: AE 1980, 774 (= IDR II, 36).

60. *Maternus* ICLP, 64 (disc de bronz, litere punctate): *Antonini 〉 (centuria) Materni*

61. *[Mun]at(ius) Pius*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. I: ICLP, 10–11; AE 2012, 1206–1207; v. *supra*, nota 275).

62. *M. Pollius Hispanus*, *Med[iola]no, (centurio) l[eg(ionis) V] M(acedonicae) p(iae) c(onstantis)*: AE 1992, 1470 (= ILD, I, 464, Potaissa).

63. *[Prov]incial(ius) Rufus*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. I: ICLP, 10–11; AE 2012, 1206–1207 (v. *supra*, nota 275).

64. *Pupiu[s- - -]*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. X: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

65. ***C(aius) Sentius Iustinus***, *(centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae) agens per terr(itorium) Lucanum* AE 2015, 1186 (= I. Piso, AMN 52/I, 2015, p. 46–68).

66. *Sept[i]m(ius) [- - -]*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. III: ICLP, 10; AE 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

67. *Serenn(ius) Mart[i]n[[i]a[nus]*, > *(?) leg(ionis)* CIL III 7692 (Potaissa).

68. *Servil(ius) Attic[u]s*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VII: ICLP, 10–11; AE 2012, 1206–1207 (v. *supra*, nota 275).

69. *Ter[e]nt(ius) Vibian[u]s*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. I: ICLP, 10–11; AE 2012, 1206–1207 (v. *supra*, nota 275).

70. *C. Tib(erius) C[eler?]*, centurion al legiunii V Macedonica (?): AE 1981, 722 (= 1976, 574 = ICLP, 21 = ILD I, 499 = ILD, II, 946).

71. *Trosius Crispus*, 〉 *(centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae) p(iae) c(onstantis)*: AE 1950, 15 (= ILD, I, 486).

72. *[?Tu]ran(ius) Germanus*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. IIII: ICLP, 10–11; AE, 2012, 1206–1207) (v. *supra*, nota 275).

73. *L.* ?***Ulp(ius) Cl[em(ens)]***, centurion al legiunii V Macedonica (?): AE 1981, 722 (= 1976, 574 = ICLP, 21 = ILD, I, 499 = ILD, II, 946).

74. *[U]lp(ius) Max[i]minu[s]*, *(centurio) leg(ionis) V M(acedonicae) compos p(editum) B(ritannicorum)*: AE 2015, 1182 (I. Piso, restituire după original aepigrafei IDR, III/3, 237 = AE 1967, 410 = 1971, 386).

75. *M. Ulpius Titus*, din Sirmium, > *leg(ionis) V Mac(edonicae)* CIL III, 3259 (= ILJ, 281 = IDRE II, 290) (secolul al II-lea, posibil după transferarea legiunii V Macedonica în Dacia).

76. *Val(erius) Antonius*, centurion al legiunii V Macedonica, coh. III: ICLP, 10; AE 2012, 1206–1207 (v. *supra*, nota 275).

77. *Val(erius) Iustinus*, AE 2004, 1194 = ICLP, 28. *Genio (centuriae) Val(eri) Iustini, Aur(elius) Muca pro sa(lute) com(m)a(nuculorum) pos(uit* (Potaissa); v. *infra*, nr. 210.

78, *C. Val(erius) Lu[canus, -pus]*, centurion al legiunii V Macedonica (?): AE, 1981, 722 (= 1976, 574 = ICLP, 21 = ILD, I, 499 = ILD, II, 946.

79. *Valerius Maximus*, *vet(eranus) ex [> (centurione)]*: I. Téglás, Arch. Ért., 24, 1904, p. 411 = G. Téglás, *Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens*, Klio 11, 1911, p. 501.

80. *L. Val(erius) Proclus*, *mil(es) leg(ionis) V M(acedonicae), b(ene)f(iciarious) lega(ti), opt(io) ad spe(m) ordin(is), (centurio) leg(ionis) eiusd(em)* CIL III, 12411 (= ILS, 2666 = IDRE II, 328) (epoca războiului dacic al lui Traian).

81. *M. Verius Superstes*, 〉 *(centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae), p(raepositus) n(umeri) G(ermanicianorum)* CIL, III, 12574 (= AE 1971, ad 386 = 1972, 487 = IDR, III/3, 262, Orăştioara de Sus).

82. *Faustinus*, ICLP, 63: *(centuria) Faustini Suc*. *Resp*. (Potaissa, garnitură de armură).

83. *Maternus*: ICLP, 64: *Antonini* 〉 *(centuria) Materni* (v. *infra*, nr. 193, Potaissa).

84. ***[- - -Şat]urninus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. V: ICLP, 11 (= AE 2012, 1207; v. *supra*, notele 275, 277). Reconstituit şi în lacuna dini ICLP, 10 (= AE, 2012, 1206).

85. ***[- - - Su?]rinus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VIII: ICLP, 10 –11; AE, 2012, 1206–1207 (v. *supra*, notele 275, 276).

86. ***[- - - Su]ccesus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VIIII: ICLP, 10 (= AE, 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

87. ***[- - - Va]lens***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VI: ICLP, 1; AE, 2012, 1207 (v. *supra*, nota 277).

88. ***[- - -]etianus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VIIII: ICLP, 10 (= AE, 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

89. ***[- - -]minus***, centurion al legiunii V Macedonica, coh. VIII: ICLP, 10 (= AE, 2012, 1206 (v. *supra*, nota 276).

Principales[355]:

Adiutor officii cornicullariorum

90. ***Aurel(ius) Vetus***, *adiutor offici cornicullariorum* CIL III, 894.

Arcarius

91. ***Aur(elius) Marinu[s]***, *ex arc(ario)* CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *infra*, nota 355); preluată în AE 2007, 1194).

Bemeficiarius consularis

92. ***P. Ael(ius) Marcellinus***, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) V M(acedonicae) Gord(ianae) agens Samo cum reg(ione) Ans(amensium) sub seg(nis)* (!): AE 1957, 326 (= ILD I, 765).

93. ***P. Aelius Proculinus***, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) V M(acedonicae) Go[rd(ianae), agens sub signis Samum cum reg(ione) Ans(amensium)* ILD, I, 769 (cu bibliografia).

94. ***P. Ael(ius) Sextilianus***, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) [leg(ionis)] V M[ac(edonicae) - - -]* ILD I, 780.

95. ***Q. Ennius Ianuar(ius)***, *b(ene)f(iciaius) co(n)s(ularis) leg(ionis) V M(acedonicae)* CIL III, 878.

96. ***[u]l(ius)] Alexander***, *vet(eranus) ex b(ene)[f(iciario)] co(n)s(ularis)* CIL III, 7692 (Potaissa).

97. ***C. Iul(ius) Frontonianus***, *vet(eranus) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis) leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae)* CIL III, 987 (= ILS, 3847 = IDR III/5, 21); *vet(eranus) leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae) e[x b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis)], dec(urio) col(oniae) Apul(ensis)* AE 1980, 735 (= IDR III/5, 36) (ambele inscripții de la Apulum).

98. ***C. Iul(ius) Melcidianus***, *vet(eranus) [e]x b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis) [l]eg(ionis) [V] Mac(edonicae)* CIL III, 14216[6] (= IDR II, 41, Drobeta).

99. ***Scantius Lucius***, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), agens curam stationis*: AE 1957, 327 (= ILD I 771); *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) V Mac(edonicae) Severi[anae Alexandr(ianae)]]* ILD I, 772 (cu bibliografie); *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) agen[s] curam s[t]at(ionis)* AE, 1957, 328 (= ILD, I, 773): probabil detaşat din legiunea V Macedonica (?).

100. ***Ocl[atius] Flor[enti]nus***, *b(ene)[f(iciarius) co(n)]s(ularis) l(egionis) V M(acedonicae) S(everianae) iterate agens statione* AE 1957, 329 (= ILD, I, 775, Căşei).

101. ***C*** (?)·***T·S***, / *B·S·C* CIL III, 890 (Potaissa): închinare *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)*; numele dedicantului este redat abreviat (numai inițialelele celor *tria nomina*). În rândul următor, Th. Mommsen sugerează *beneficiarius S... consularis* (deci un guvernator al celor trei Dacii ?); este totuşi posibil ca litera a doua să fi fost *F*, ceea ce ar permite lectura *b(ene)f(iciarius) c(onsularis)*.

---

[355] Dintre inscripțiile privitoare la aceşti militari, o citare specială merită inscripția CIL III, 7688, cu unele ameliorări propuse de I. Piso (Potaissa 2, 1980, p. 127–128, nr. 5) şi S. Nemeti (în *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 229–234); vezi AE 2007, 1194. Faptul că majoritatea au numele însoțit de un rang militar, arată că erau militari, din legiunea V Macedonica; cei care nu îşi indică rangul erau probabil simpli *milites*.

102. ***[T. Val(erius) Marci[anus]***, *vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) ex [b(ene)f(iciario) c]o(n)s(ularis) – m(issus) h(onesta) missione in Dacia* (a. 170): CIL III, 7505 (= ILS, 2311 = ISM V, 160 = IDRE II, 340).

103. ***[- - -]s***, *b(ene)f(iciarius) [co(n)]s(ularis) leg(ionis) V [Ma]c(edonicae) Severi[anae]*: ILD I, 778.

Beneficiarius legati legionis

104. ***Aur(elius) Vic[t]or***, *b(ene)f(iciarius)*, posibil al legatului legiunii: CIL III, 893 (Potaissa).

105. ***P. Recius Primus***, *benef(iciarius) leg(ati) leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae) f(idelis) – domo Sigali, Afer* AE 1984, 739 (= AE 1995, 1286 = ILD I, 463). Vezi încă M. Bărbulescu, *Signum originis. Religie, artă şi societate în Dacia romană*, Bucureşti, 2009, p. 66–69, fig. 6; ICLP, p. 48–49, nota 107.

106. ***[- - -]u****s, vet(eranus) ex b(ene)f(iciario) legati m[armo]ra ex suo posuit*.

Beneficiarius tribuni

107. ***Aur(elius) Iulius***, *ex be(eficiario) tr(ibuni)* CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

108. ***C. Val(erius) Victorinus***, *vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) ex b(ene)f(iciario) trib(uni)* CIL III, 1584 (= IDR II, 39, înmormântat la Drobeta).

Candidatus

109. ***Aur(elius)*** Atellanus, *vet(eranus) cand(idatus) l(egionis) V M(acedonicae)* IDR II, 67 (inscripție funerară [?] de la Drobeta).

110. ***Sep(timius Crisp[us****, ex] cand(idato)* CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

Cornicularius

111. ***Iucundius Iuvenalis***, *cor(nicularius) legati* CIL III, 887 (Potaissa).

Custos armorum

112. ***Ael(ius) Valerius***, *ex c(ustode) a(rmorum)* CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

113. ***Ael(ius) V[it]alis***, *c(ustos) [a(rmorum)]*: AE 2004, 1195 = ICLP, 7. = ILD, I, 503.

114. ***Aur(elius) Agrippa***, *ex c(ustode) a(rmorum)* CIL III, 7688 (col. 2), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

115. ***Aur(elius) Lucius****, ex c(ustode) a(rmorum)* CIL III, 7688 (col. 2), revăzută (v. *supra*, nota 355); preluată în AE 2007, 1194).

116. ***Aur(elius) Maximus***, *ex c(ustode) a(rmorum)* CIL III, 7688 (col. 2), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

117. ***Aur(elius) Mucianus***, *ex c(ustode) a(rmorum)* CIL III, 7688 (col. 2), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

118. ***[- - -]***, *[ex c(ustode)] a(rmorum)* CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

Duplarius

119. ***Ael(ius) Lu[cius***?, *ex] dup(lario)* CIL III, 7688 (col.3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

120. ***Aur(elis) Celsus***, *ex dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

121. ***Aur(elius) Firmus***, *ex dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

122. ***Aur(elius) Statilius***, *ex dup(lario)* CIL III, 7688 (col.4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

123. ***Aur(elius) Vital[is]***, *ex dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

124. *Sep(timius) Alexander*, *ex dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

125. *[- - -]us*, *ex dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

126. *[- - -]ius*, *ex dup(larrio)* CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

127. *[- - -]*, *ex dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

128. *[- -- -]*, *ex dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

129. *[- - -]*, *[ex] dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

130. *[- - -]*, *[ex] dup(lario)* CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

Eques

131. *Au[r(elius)] Verus*, *ex equite* CIL III, 7688, revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194 (col. 5).

132. *Aur(elius) Victorinus*, *ex eq(uite)* CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194

Imaginifer

133. *Aur(elius) Valeria(nus)*, EM G N (?) CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194; siglele enigmatice ce însoțesc antroponimul pot fi întregite *e[x] [ima]g[i]n(ifero)* (eventual cu ligaturile I+M+A ?).

Immunis

134. *Aur(elius) Domnio*, *ex imm(une)* CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

135. *Aur(elus) Flavianus*, *ex imm(une)* CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

136 *Aur(elius) Sedatus*, *ex ML B* CIL III, 7688 (după copia umanistului Verantius); revvăzută (v. *supra*, nota 356), preluată în AE 2007, 1194, col. 5). Personajul este probabil identic cu omonimul ***Aur(elius) Sedatus***, *imm(unis) lib(rarius)* din inscripția CIL III, 885 (Potaissa). Astfel, siglele enigmatice din inscripția CIL III, 7688 trebuie înțelese *ex [im]m. [li]b.*

137. *M. Ulp(ius) Firminus*, *imm(unis) librar(ius)* CIL III, 7684.

Librarius

138. *Aur[el]ius Victo[r]*, *libr(arius) legio(nis) V Mac(edonicae)* AE 1967, 400 (= ILD I, 494, placă votivă dionisiacă).

139. *Aurel(ius) Vict[o]r*, *librarius leg(ionis) V Mac(edonicae)* CIL III, 909.

140. *[?Cla]u(dius) Hiero*, *lib(arius) [leg(ionis) V] M(acedonicae) Anton(inianae)* CIL III, 913 (= 7689 = ILD II, 950 = AE 2014, 1091).

141. *Petr(onius) Marcianus*, *ex lib(rario)* CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

Mensor

142. *Aurel(ius) Castor*, *mensor leg(ionis) V Mac(edonicae)* JÖAI, 5, 1902 Bbl., col. 97–98, nr. 2 (= ILD, I, 474).

143. *Aur(elius) Quintianus*, *[m]esor leg(ionis) V M(acedonicae)* CIL V, 7368 (= IDRE, I, 140 (Dertona, Italia, Regio IX). Un omonim în inscripția CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

Optio

144. ***Aur(elius) Lucius****, ex opt(ione)* CIL III, 7688 (col. 2), revvăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

145. ***C. Maximius Iulianus***, *optio praet(orii) leg(ionis) V Mac(edonicae)* CIL III, 1094 (= 7765 = IDR, III/5, 243).

146. ***Val(erius) Sabinus***, *optio leg(ionis) (V Macedonicae)* CIL, III, 12645 (= AE, 1894, 99); alte *pondera* descoperite în cursul săpăturilor din castru: ICLP, 48 (= ILD, 523 = AE, 2012, 1227, în *principia*); vezi şi ICLP, 49–51.

147. ***[- - -]***, *[ex] opt(ione)* CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

148. ***[- - -]***, *[ex] opt(ione)* CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

149. ***[- - -]***, *[ex] opt(ione)* CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

Signifer

150. ***[Aure]l(ius) Aure[l(ianus)]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, e.

151. ***Aurel(ius) C[ạ- - -]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, c.

152. ***Aur(elius) Cṛ[escens}***, signifer (?) ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

153. ***[A]urel(ius) Marcel[linus]***; signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, c.

154. ***Aurel(ius) Marcel[lus ?]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

155. ***[Aure]l(ius) Severu[s]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, e.

156. ***Aurel(ius) Teṛ[entianus]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

157. ***Aurel(ius) Valens***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

158. ***[A]urel(ius) Valen[s]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

159. ***G. Domit[ius], Ale[x]an[der]***, *vet(eranus) leg(ionis) V Ma[c(edonicae)] [e]x sig(nifero)*: AE 2005, 1303 (= ILD II, 440).

160. ***Iulius Vale[ns]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

161. ***Ulp(ius) Masculinus***, *vet(eranus) ex signif(ero) leg(ionis) V M(acedonicae) et EDC COL NP*, id est *dec(urio) col(oniae) N(a)p(ocensis)* a 204 CIL III, 7657 (= 854).

162. ***[- - -] Aureli[anus]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

163. ***[- - - Cas*?*]sianu[s]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

164. ***[- - -H]erculan[us]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

165 ***[- - -] Iul[ianus]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

166. ***[- - - Ma]rce[l(inus)]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, f.

167. ***[- - - Ma]rcel[lus]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

168. ***[- - -] Maximu[s]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, f.

169. ***[- - - M]aximu[s]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, h.

170. ***[- - -Quin]tilianus***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

171. ***[- - -] Respe[ectus]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

172. ***[- - - S]eptimiu[s]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

173. ***[- - -] Severu[s]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

174. ***[- - -]şianu[s]***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, d.

175. ***Titin(ius)***, *b(ene)f(iciarius) leg(ati)* (legionis V Macedonicae, Potaissa): JÖAI, 5, 1902 Bbl., col. 105, nr. 1 (= ILD I, 480).

176. ***[- - -] Titus***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

177. ***[Va]ḷen[s]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6 = AE 2012, 1204.

178. ***[- - -]anus***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, d = AE 2012, 1204

179. ***[- - -]ianus***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, d = AE 2012, 1204.

180. ***[- - -]atinia[nus]***, signifier (?), legiunea V Macedonica: ICLP, 6, h = AE 2012, 1204.

181. ***[- - -]s***, signifier, legiunea V Macedonica: ICLP, 6, d.

Speculator

182. ***[- - -]***, *[ex s]pec(ulatore)* CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

Strator consularis

183. ***M. [Va]l(erius) Alexander***, *vet(eranus) [le]g(ionis) V [M(acedonicae)] p(iae) c(onstantis) ex strat(ore) co(n)s(ularis)* AE, 1959, 316 (= IDR, II, 38, Drobeta).

Tesserarius

184. ***Ael(ius) Maximia(nus)***, *ex tess(erario)* CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194

185. ***Aur(elius) C[api?]to***, *tesse(rarius) leg(ionis) V M(acedonicae)* CIL III, 935 (Salinae).

186. ***Fla(vius) Mą[r]cellinus***, *tesser(arius)* CIL III, 7686.

Tubicen

187. ***[A]el(ius) Primus***, *PVB·LEG·S·S·* CIL III, 906: *ṭub(icen) leg(ionis) s(upra) s(criptae)* (i. e. leg. V Macedonica).

188. ***Aur(elius) Vale(n)tinus***, *ex tuḅ(icine)* CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

Milites, veterani

189. ***Ael(ius) Aufidius***, CIL III, 7688 (col.4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

190. ***Ael(ius) [B]assus***, *vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae)* CIL III, 14216[5] (= IDR, II, 40, Drobeta).

191. ***Ael(ius) Cassius***, *[-]IL* CIL III, 7688 (col. 2), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

192. ***Ael(ius) Maximus***, *miles leg(ionis) V Mac(edonicae)* CIL III, 899.

193. ***Antoninus***: ICLP, 64: *Antonini ⟩ (centuria) Materni* (v. *supra*, nr. 83, Potaissa).

194. ***Aur(elius)*** *[- - -]* CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 356), preluată în AE 2007, 1194).

195. ***Aurelius Acacius***, στρατιῶτις λεγιωνάρις ε' Μακε(δονικῆ) IG XII/1, 546 (= IDRE, II, 358).

196. ***Aur(elius) (A)elia[n]us***, *m(iles) l(egionis) V M(acedonicae)*: AE 1960, 229 (= ILD, I, 468).

197. ***Aur(elius) Anicę[tus]***, CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

198. ***Aur(elius) Augustianu[s], [- - -]*** CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

199. ***L Aur(elius) Celsinianus***, *mil(es) c(o)h(ortis) I p(ili) p(rioris)* CIL III, 908 (revizuire: G. Cupcea – R. Ză̆greanu, AMN 55/I, 2018, p. 141–150 = CEpR, XXXVIII; 2019; v. *supra*, nota 280).

200. ***Aur(elius) Crescens***, CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194

201. ***Aur(elius) Crispus***, CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

202. ***Aur(elius) Farnax***, ***[- - -]*** CIL III, 7688 (col. 2), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

203. ***Aur(elius) Firmidius*** CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

204. ***Aur*(elius) *Gaianus***, CIL III, 7688 (col. 2), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

205. ***Aur(elius) Iulianus***, CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

206 ***Aur(elius) Marc[us***, ***- - -]***, CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194)

207. ***Aur(elius) Maximinus***, CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

208. ***Aur(elius) Maximus***, *mil(es) leg(ionis) V Mac(edonicae) p(iae) Gordian(a)e*: ILD, I, 488 (=JÖAI, 5, 1902 Bbl., col. 100, nr. 6; vezi M. Bărbulescu, *Leg. V Macedonica*, p. 78, nr. 2).

209. ***Aur(elius) Montanus***, *mil(es) leg(ionis) V M(acedonicae) Gor(dianae)* AE 2013, 1306 (= CIL, III, 879 = AE 1967, 396 = ILD, I, 506 = ILD, II, 951).

210. ***Aur(elius) Muca***, AE 2004, 1194 = ICLP, 28. *Genio (centuriae) Val(eri) Iustini, Aur(elius) Muca pro sa(lute) com(m)a(nuculorum) pos(uit)*; v. *supra*, nr. 77

211. ***[A]urel(ius) Mucatra***, *vet(eranus) leg(ionis)* (V Macedonicae) AE 2013, 1301 (= ILD, II, 955).

212. ***Aur(elius) Pat[***- - - / - *leg(ionis)] V M(acedonicae)* CIL III, 904.

213. ***Aur(elius) Quietus***, *mi(les?)* CIL III, 7675 (Potaissa)

214. ***Aur(elius) Quintillianus***, CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194

215. ***Aur(elius) Sabin[us****, - - -]*, CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

216. ***Aur(elius) Surus***, ***[- - -]*** CIL III, 7688 (col. 1), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

217. ***Aur(elius) Valens***, CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

218. ***Aur(elius) Valens***, CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

219. ***Aur(elius) Valerius***, CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

220 ***Aur(elius) Verus*** CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

221. ***Aur(elius) Viatorinus***, CIL III, 7688 (col. 4), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

222. ***Aur*****(elius)** ***Vict*****[or**, **- - -]** CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

223. ***[Cor]nelius Severus***, rang necunoscut, apare pe o cărămidă cu ştampila comună a două sau trei legiuni: AE, 1969–1970 552 (= IDR, II, 558; Stolniceni – *Buridava*, epoca războiului dacic al lui Traian).

224. ***[Iul?]ius Aper***, rang necunoscut, pe o cărămidă cu ştampilă comună a legiunilor I Italica, V Macedonica şi XI Claudia: AE, 1969–1970, 552 (= IDR, II, 557) (în timpul războiului dacic al lui Traian).

225. ***Sep(timius) Volusius***, CIL III, 7688 (col. 5), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

226. ***Suc(- - -) Resp(ectus)***, ICLP, 63: *(centuria) Faustini Suc*. *Resp*.

227. ***Ulp(ius) Valerius***, *mil(es) leg(ionis) V M(acedonicae) P(iae) [[Ant(oninianae)]]* CIL III, 902.

228. ***Q. Val(erius) Maç[rinus?)***, *vet(eranus) leg(ionis) V [Maced(onicae)], miss(icius?) pr(aef.?) [dec(urio) col(oniae) [D]ac(icae) Sar[miz(egetusae)* CIL, III, 6264 (= IDR, III/3, 278 = IDR, III/5 8*); *eventual miss(icius) pr(incipalis)*?

229. ***Val(erius) Valens***, CIL III, 7688 (col. 4), revvăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194).

230. ***[- - -]balus***, fragment de ţiglă, descoperită în săpăturile de la clădirea comandamentului (*principia*), cu ştampila *l(egionis) V M(acedonicae)* retrogradă; dedesubt, o inscripţie zgâriată în pasta crudă (înainte de ardere): **[- - -]A / [- - -]BALVS**: ICLP, 31 *[Bu]balus*, AE 2012, 1219 *[Dece]balus*.

231. ***Victorinus***: fragment de ţiglă descoperit în *principia*, cu ştampila *leg(ionis) V M(caeedonicae)* (retrogradă, incompletă) şi antroponimul cu litere cursive ICLP, 32 = AE 2012, 1220.

232. ***[- - -]***, *miles leg(ionis) V Macedonic(ae) p(iae) c(onstantis)*: AE 1960, 231 (= ILD, I, 475).

233. ***[- -- -]arius***, *vet(eranus) leg(ionis)* CIL III, 7688 (Potaissa; v. *supra*, nota 355).

234. ***[- - -]nes*** CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

235. ***[- - -]nus*** CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

236. ***[- - -]us*** CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

237. ***[- - -]s*** CIL III, 7688 (col. 3), revăzută (v. *supra*, nota 355), preluată în AE 2007, 1194.

238. ***[- - -]***, *leg(ionis) V [Mac(edonicae)]* AE 2013, 1302 (= ILD, II, 956)

239. ***[- - -]***, *leg(ionis) V [?M(acedonicae)]* AE 2015, 1193 (= ILD, II, 842).

VEXILAŢII LEGIONARE

Prin prezenţe temporare, de scurtă durată, sunt atestate în Dacia fracţiuni din alte câteva legiuni:

Legio II Adiutrix

A luat parte la războiul lui Traian pentru cucerirea Daciei[356]. După armistiţiul de la sfârşitul anului 102, un detaşament din această legiune rămâne în Sarmizegetusa regală ocupată şi participă (împreună cu forţe din alte legiuni[357]) la lucrări militare, aşa cum rezultă din inscripţia de pe un bloc de construcţie: *Leg(io) II Ad(iutrix) p(ia) f(idelis)*[358].

Dintr-o epocă mai târzie, posibil din timpul războiului lui Filip Arabul cu carpii, pot data alte două inscripţii menţionând militari ai acestei legiuni căzuţi în cursul luptelor: *desideratus in Dacia*[359], *desidera[tus bello] Dac[i]co*[360].

Legio I Italica

Această legiune a participat la războiul dacic al împăratului Traian. O inscripţie descoperită la Vasio Vocontiorum (azi Vaison-la-Rommaine) în Gallia Narbonensis ne face cunoscut un personaj cu o carieră strălucită pe timpul domniilor lui Traian şi Hadrian: *M. Titius [Lus]tricus Bruttia[nus]*, între altele legat al legiunii I Italica; probabil în această calitate a participat la războiul cu dacii fiind abundent decorat: *[d]onis militar(ibus) donat[o ob bell]um Dacicum ab Imp(eratore) Caesare Ner[va Traiano] Aug(usto) Germanic(o) Dac[ic(o) coron]a val[lari aure]a, corona murali aur[ea, hastis] puris III, vexillis arge[nteis III]*[361].

Din acelaşi timp datează ştampilele tegulare comune ale legiunilor I Italica şi V Macedonica de la Stolniceni (Buridava)[362]; tot din acest timp datează ştampilele tegulare *Leg(ionis) I Ital(icae)* de la Drajna de Sus (jud. Prahova)[363]. Alte ştampile tegulare *Leg(ionis) I Ital(icae)* provin de la de la Pietroşani (jud. Teleorman)[364]; din păcate, nu se ştie în ce condiţii a apărut ştampila de la Drobeta[365].

---

[356] K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriege Trajans*, Bonn, 1984, p. 87–88.

[357] IDR, III/3, 269 a–c: *Leg(io) IIII F(lavia) f(elix)*, 270: *Vex(illatio) leg(ionis) VI Ferr(atae)*.

[358] IDR III/3, 268.

[359] CIL III, 3336 (= IDRE II, 285).

[360] CI, III, 10317 (= IDRE II, 287).

[361] Ediţii incomplete: J.-M. Mignon, D. Lavagne, B. Rossignol, *Un nouveau cursus sénatorial de l'époque de Trajan et d'Hadrien découvert à Vaison-la-Romaine*, Cahiers du Centre Glotz 24, 2013 (2014); B. Rossignol, J.-M. Mignon, D. Lavergne, *Découvertes épigraphiques récentes à Vaison-la-Romaine*, Bulletin de la Société Nationale des Antiuaires de France, 2015 (2018), p. 339–348. Etapele acestui *cursus honorum* am încercat a le lămuri, după fotografiile de pe internet, în „Crronica epigrafică a României", XXXV (SCIVA 67, 2016, p. 367–368, nr. 1871) şi XXXVII (SCIVA, 69, 2018, p. 280–281, nr. 1948).

[362] IDR II 556–559 (= AE 1969–1970, 552–553). Pe ştampila IDR II, 557, propunerea de a reconstitui şi numele legiunii XI Claudia este probabil eronată.

[363] IDR, II, 600.

[364] CIL III, 12522 (= IDR II, 636).

[365] CIL III, 8072 (= IDR II, 97).

Dar ştampila *Leg(ionis) I* de la Sucidava[366] poate data dintr-o epocă mai târzie. Tot de la Sucidava se cunoaşte stela funerară a unui veteran al acestei legiuni, C. Crispinus Firmus, originar din Aspendus (Pamphylia); după *honesta missio*, se retrăsese la Sucidava[367] (dacă nu cumva este vorba de o „piatră călătoare", ajunsă la nord de Dunăre în antichitatea târzie).

De la Potaissa se cunoaşte o inscripție dedicată *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* de către *Drebias* (?) (antroponim traco-dacic), *m(iles) leg(ionis) I Ita(licae)*[368].

Legio II Italica

Această legiune a fost creată de împăratul Marcus Aurelius şi stabilită în Noricum, la Lauriacum (Lorch). Două inscripţii din această provincie menţionează militari din această trupă căzuţi în luptă: *Vep(onius) Quart[inus], mil(es) leg(ionis) [II] Ital(icae) p(iae) [f(elicis)], o(bitus) ann(orum) XXXV stip(endiorum) IIII, bel(lo) D[a]c[i]co desider(atus)*[369]; celălalt, *Aur(elius) Iustinus, mil(es) leg(ionis) II Ital(icae), o(bitis) in exp(editione) Daccisca*[370]. Mihail Macrea înclina a crede, ca şi în cazul legiunii I Italica (v. mai sus), că este vorba de războiul lui Maximin Tracul cu dacii liberi din vest[371]. Poate fi vorba şi de războiul cu carpii al lui Filip Arabul.

Legio III Italica

Această legiune a fost creată de împăratul Marcus Aurelius şi trimisă în provincia Raetia, cu sediul la Castra Regina (Regensburg).

De la Ulpia Traiana provine inscripția: *Dis Maioribus Domno et Domnae, C. Post(umius) Pansa, (centurio) leg(ionis) III Italic(ae)*[372]; aceasta înseamnă că dedicantul era originar din Sarmizegetusa, iar închinarea s-a făcut poate *in absentia*[373].

De asemenea, la Apulum, M. Ulp(ius) Caius, *(centurio) [leg(ionis)] III Ital(icae) Antoninianae*, este autorul unei dedicații (bază de statuie?) pentru L. Marius Perpetuus, *co(n)s(ularis) Dac(iarum) III*[374]; Ioan Piso înclină a crede că a fost promovat în legiunea XIII Gemina, iar ulterior ar fi devenit prefect al legiunilor IIII Flavia (în Moesia Superior) şi XIII Gemina[375]. Într-o altă inscripție votivă, fragmentară, de la Apulum, mai apare un Ulp(ius) Vitalis, *(centurio) leg(ionis) III Ital(icae)*[376].

---

[366] IDR II, 235.

[367] CIL III, 14491 (= IDR II, 204; ILB, 59).

[368] CIL III, 889: *D REB / IAS*; Th. Mommsen reconstituie numele *D. Reb[- - -]*.

[369] CIL III, 4857 (= IDRE II, 247).

[370] CIL III, 5218 (= 11691; ILS, 2309; IDRE II, 256).

[371] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 437.

[372] AE 2010, 1383(= ILD II, 885).

[373] În comentariul din AE (v. *supra*) ce însoțește inscripția, închinarea acestui centurion este legată de prezența unui detașament din legiunea III Italica în Dacia, în vremea campaniilor dunărene ale lui Marcus Aurelius.

[374] CIL III, 1178 (= ILS, 1165; IDR III/5, 436).

[375] CIL III, 1201 (= IDR, III/5, 448).

[376] CIL III, 7785 (= IDR III/5, 402).

Cu câțiva ani în urmă, datele epigrafice enunțate au fost valorificate într-un studiu original[377]; de fapt, autorul pornește de la o inscripție de la Abusina (Eining) din Raetia: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Statori, Fl(avius) Vetulenus, (centurio) leg(ionis) III Ital(icae) reversus ab expedit(ione) Burica ex voto posuit*[378]. Această *expeditio Burica* ar fi cea relatată într-un pasaj din *Istoria Romană* (LXXII 3, 1) a lui Cassius Dio[379]; la acest izvor, autorul citat ataşează inscripțiile prezentate mai sus (cele nedatabile).

Legio III Gallica

Cu ocazia săpăturilor din castrul de la Porolissum au apărut numeroase cărămizi şi ţigle cu ştampila *L(egionis) III G(allicae)*[380].

În zona danubiană, această legiune mai este menţionată în inscripţia de pe un sarcofag de la Viminacium, în care apare un centurion (probabil în retragere) din legiunea *III Gall(ica) S(everiana) A(lexandriana)*[381].

N. Gudea consideră că Septimiu Sever ar fi trimis în Dacia detaşamente din această legiune, ca pedeapsă pentru faptul că ar fi susţinut pe Pescennius Niger[382]. Dar E. Birley a arătat că Septimiu Sever nu a întreprins nimic contra trupelor care au susţinut pe adversarul său[383]; acelaşi învăţat observa că o vexilaţie din această legiune a luat parte la lucrările de construcţie a castrului de la Dimmidi (Numidia)[384]. După I. Piso, un detaşament din această legiune ar fi venit la Porolissum pentru a înlocui trupele trimise împotriva lui Clodius Albinus[385].

Este posibilă însă şi o altă explicaţie: acest detaşament a fost trimis în Dacia după dizolvarea legiunii de către Elagabal (deoarece Verus, legatul legiunii, aspirase la purpura imperială: Cassius Dio, LXXIX, 7, 1); tot ca pedeapsă au fost trimise şi alte efective, precum cel de la Dimmidi. Legiunea III Gallica va fi refăcută de Severus Alexander[386].

Legio VI Ferrata

A fost adusă din Syria şi a luat parte la războiul lui Traian pentru cucerirea Daciei. După armistiţiul de la sfârşitul anului 102, un detaşament din această legiune rămâne în Sarmizegetusa regală ocupată şi participă (împreună cu forţe din alte

---

[377] Sorin Nemeti, *Despre expeditio Burica şi prezența detaşamentelor legiunii III Italica în Dacia*, AMP 38, 2016, p. 281–287.

[378] CIL III, 5937.

[379] Vezi *Fontes*, I, p. 705.

[380] AE 1979, 501 *a* (= ILD I, 732).

[381] AE 1905, 157 (= IMS II, 85: „Le monument de Viminacium date de l'époque à laquelle la légion passe par le bassin danubien pour gagner le front de la Germanie, au temps de Sévère Alexandre").

[382] N. Gudea, AMP 7, 1983, p. 228–229; idem, AMP 12, 1988, p. 198–199; idem, *Bezuglich der europäischen Wanderschaft der legio III Gallica zu Beginn des 3.Jh.*, RFS XVIII Amman – London, 2002, p. 19–24.

[383] E. Birley, *Septimius Severus*, *the African Emperor*, London, 1971, p. 181–182 (*non vidi*; citat după I. Piso).

[384] G. Ch. Picard, *Castellum Dimmidi*, Paris, 1949, p. 47 şi urm.

[385] I. Piso, *Les légions…* (v. *supra*, nota 28) p. 27 (= idem, *An der Nordgrenze*, p. 405).

[386] Vezi şi inscripția citată *supra*, nota 381.

legiuni) la lucrări militare, aşa cum rezultă din inscripţia de pe un bloc de construcţie: *Vex(illatio) leg(ionis) VI Ferr(atae)*[387].

Legio VII Claudia

Această legiune, aparţinând armatei provinciei Moesia Superior (sediul la Viminacium)[388], a luat parte la războiul pentru cucerirea Daciei[389]. Din această trupă par să provină doi centurioni decoraţi de împăratul Traian: L. Aconius Statura[390], *(centurio) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis), leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis), leg(ionis) V M(acedonicae), leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) doni(s) donatus ab Imp(eratore) Traiano Aug(usto) Germ(anico) ob bellum Dacic(um) torquib(us) armill(is) phaleris corona vallar(i)*, precum şi *a divo Traiano ex militia in equestrem dignitatem transl[a]tus*; L. Aemilius Paternus, *p(rimi)p(ilaris), praef(ectus) fabr(um) (centurio) leg(ionis) VII G(eminae), (centurio) leg(ionis) I M(inerviae), (centurio) leg(ionis) VII Cl(audiae) [p(iae) f(idelis)], (centurio) leg(ionis) XIIII G(eminae), (centurio) coh(ortis) X [urbanae], (centurio) coh(ortis) IIII pr(aetoriae), CCC leg(ionis) II Aug(ustae) et p(rimus) p(ilus), ter donis donatus ab imp(eratore) Traiano torquibus armillis phaleris corona vallari bis in Dacia semel in Parthia*[391]. A luat parte la lucrările de construcţie a podului de peste Dunăre şi a castrului de la Drobeta, cum arată cărămizile cu ştampilele acestei legiuni[392]. Alte ştampile tegulare se cunosc din câteva localităţi din sudul Banatului, de pe Dunăre, fără a se putea preciza data şi împrejurările aducerii lor acolo[393].

O inscripție funerară de la Drobeta menționează un medic militar din această legiune: *D(is) M(anibus). M. Val(erius) M(arci) f(ilius) Longinu[s], med(icus) leg(ionis) VII Cl(audiae), ornat(us) ornament(is) decu[r(ionalibus)] a splendid(issimo) ordin(e) m(unicipii) H(adriani) D(robetensium), vix(it) an(nis) XXIII. M. Victorius [- - -l]anio et Victoria [Ge]mina fil(io) pien[t(issimo)] p(osuerunt)*[394]. Este posibil că M. Valerius Longinus a primit dreptul de cetățenie la intrarea în legiune; tatăl său era probabil încă militar într-o trupă auxiliară (poate cea din garnizoana de la Drobeta), primind *honesta missio* şi *civitas Romana* la o dată ulterioară – ceea ce ar explica gentiliciile diferite. Distincția de decurion onorific al municipiului Drobeta i-a revenit pentru un merit aparte față de oraşul din Dacia – poate în combaterea epidemiei din cursul războiului de la Dunăre din timpul lui Marcus Aurelius[395].

Pe timpul lui Filip Arabul, două inscripţii (blocuri de piatră pentru construcţie) de la Romula menţionează prezenţa unor efective din această legiune[396],

---

[387] IDR III/3, 270.

[388] Despre această legiune, Doina Benea, *op. cit.* (v. *supra*, nota 1), p. 29–140; vezi şi I. Piso, *Les légions…*, p. 418–419.

[389] K. Strobel, *Dakerkriege*, p. 91.

[390] CIL XI, 5992 (= IDREI, 125).

[391] CIL II, 4461 (= ILS, 2661 = IDRE, I, 171).

[392] IDR II, 100.

[393] IDR III/1, p. 32, 38, 49, 59, 126–127; IDR Appendix III, p. 33–75.

[394] CIL III, 14216[9] (= ILS, 7150 = IDR II, 42).

[395] Doina Benea, Sargetia 11–12, 1974–1975, p. 303–306.

[396] IDR II, 327 (= ILD, 136): *VI ha[st(ati) pr(ioris) et post(erioris)*, 328 (= CIL, III, 8047): *IX h(astati) pr(ioris)*.

aduse să lucreze la ridicarea zidului de incintă al oraşului, după distrugerile provocate de invazia carpilor. Din aceeaşi vreme poate să dateze şi ştampila tegulară *Leg(ionis) VI[I Cl(audiae)]* descoperită la Romula[397].

De asemenea, de la Cioroiu Nou provine o inscripţie menţionând un *spe[cul(ator) leg(ionis)] VII Cl(audiae) [[- - -]]*; urmează un supranume imperial martelat, care poate fi al lui Filip Arabul sau (după o altă lectură) al lui Maximin Tracul[398]; de menţionat că săpăturile mai recente de la Cioroiu Nou au dus la descoperirea a numeroase ştampile tegulare *Leg(ionis) VII Cl(audiae)*[399]. Două cărămizi cu această ştampilă au apărut şi la Bumbeşti[400].

Legio VII Gemina[401]

Discuția despre prezența unui detaşament din această legiune în Dacia a pornit de la descoperirea şi publicarea unui altar cu următoarea inscripție[402] :

L(egionis) V M(acedonicae) p(iae) c(onstantis) / L(egionis) VII G[em(inae)?] / C. Val(erius) Lu[- - -] / C. Tib(erius) C[- - -] / 5cen(turiones) co- / manuc[u-] / lis posu-/ erun-/ t.

Inscripţia prezintă un important element de datare: legiunea V Macedonica poartă epitetul *p(ia) c(onstans)* (acordat de Commodus), de mai multe ori atestat, dar o singură dată databil – pe timpul lui Caracalla[403]; într-o inscripţie anterioară, din timpul lui Septimiu Sever şi a fiilor săi, poartă epitetul *p(ia) f(idelis)*[404]. Ar însemna că micul altar poate data din timpul lui Caracalla sau chiar mai târziu; caracterul neîngrijit al literelor poate fi o indicaţie în acest sens.

Lectura r. 2 a generat o dispută epigrafică; în timp ce unii o acceptă (N. Gudea, I. Piso; v. *infra*), alţii o resping. Astfel, I. I. Russu citea în r. 2 un antroponim, *L(ucius) Ulp(ius) Cl[em(ens)]*. Dimpotrivă, P. Le Roux restituie în locul respectiv numele legiunii VII Claudia; de altfel, acest istoric neagă orice prezenţă a legiunii VII Gemina în afara peninsulei hispanice în secolul al III-lea[405].

---

[397] IDR II, 380.

[398] IDR II, 141 (= ILD I, 99).

[399] ILD I, 100; D. Bondoc, *Edificiul termal (balneum) al legiunii VII Claudia de la Cioroiu Nou*, Craiova, 2015, p. 74–83; vezi AE 2015, 1190.

[400] ILD I, 94.

[401] Vezi prezentarea sintetică a lui I. Piso, *Les légions…*, p. 419–422.

[402] M. Bărbulescu, Z. Milea, SCIVA 26, 1975, 4, p. 571–576 (preluată în AE 1976, 574); discuţii: I.I. Russu, SCIVA 28, 1977, 2, p. 217–223; P. Le Roux, ZPE 43, 1981, p. 199 sq. (vezi AE 1981, 722); ILD I, 499; recent: ICLP, 21.

[403] AE 1977, 666 (= ILD I, 663); AE 1980, 755.

[404] Vezi *pondera* prezentate în ICLP, p. 237–245, nr. 48–50; la bibliografia de la nota 458, de adăugat comunicarea lui M. Bărbulescu, *Les principia du camp légionaire de Potaissa*, în *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, II, Wien, 1990, p. 821–831 (= ILD, 523). Dar epitetul apare şi mai târziu.

[405] P. Le Roux, *La toge et les armes. Rome entre Méditerranée et Océan*, Rennes, 2011, p. 454: „Il n'existe entre Septime Séevère et Dioclétien aucun indice sûr d'une activité militaire de la légion ou d'un détachement hors de la péninsule").

De prezenţa unui detaşament al legiunii VII Gemina în Dacia au fost legate ştampilele tegulare *L(egionis) VII G(eminae) f(elicis)* de la Porolissum[406]. Totuşi, în Hispania, în secolul al III-lea, legiunea poartă epitetul *p(ia) f(elix)*, însoţit uneori chiar şi pe ştampilele tegulare, de un supranume imperial (de la Caracalla la Decius)[407].

După Patrick Le Roux[408], aceste ştampile pot fi legate de prezența acelor *Symmachiarii Astures*, menționați de inscripția de la Ujo (Hispania Citerior)[409]; aceştia ar fi venit în Dacia, cu ocazia războiului dacic al împăratului Traian, însoțind o vexilație a legiunii VII Gemina[410].

De asemenea, Doina Benea era de părere că această vexilaţie a fost adusă în Dacia de Septimiu Sever, după anul 197, drept pedeapsă pentru participarea legiunii VII Gemina la „uzurparea" lui Clodius Albinus[411].

Ioan Piso este de părere că aceste detaşamente au fost aduse pentru a înlocui trupele luate de Caracalla din Dacia pentru războiul contra parţilor[412]. La Porolissum, un fragment de lespede de calcar mai păstrează, în r. 2 (?), literele LEG[413]; după I. Piso, cele trei litere se pot referi la o legiune, posibil VII Gemina[414]. Ne întrebăm însă, de ce în ştampilele de la Porolissum, în număr atât de mare, legiunea VII Gemina nu poartă supranumele *Antoniniana*[415].

La Porolissum au apărut, de asemenea, un număr de cărămizi purtând ştampila *c(o)h(ortis) III*[416]. După C.H. Opreanu, aceste ştmpile ar fi aparţinut militrilor din legiunea VII Gemina, care ar fi ajuns în Dacia la începutul domniei lui Hadrian, pe timpul comandamentului lui Q. Marcius Turbo[417]. Dar Ioan Piso

---

[406] N. Gudea, SCIVA 27, 1976, p. 109–114 (= AE 1977, 664); idem, AMP 2, 1978, p. 70, pl. IV/3–7 (desene); vezi şi E. Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnoti 1943*, Budapesta, 1978, p. 46–49, fig. 14 (desene) (= AE 1979, 501 b); N. Gudea, *Porolossum.. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. Cercetări şi descoperiri până în anul 1977*, I, Zalău, 1989 [publicat în AMP XIII; volum dedicat integral acestui volum-monografie), p. 520–522; ILD I, 733. Aceste ştampile au beneficiat de curând de o ediție completă: IDR, Appendix I, p. 18–31, VIII/1–66 (tegulele din muzeul din Zalău) şi Appendix II, p. 40–42, LX/1–4. De altfel, acest tip de ştampilă este prezentat şi în CIL III, 8071 *a*.

[407] P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris, 1982, p. 29, 281–282 (ştampilele tegulare ale legiunii VII Gemina).

[408] Mélages de la Casa de Velázquez 21, 1985, p. 83–90.

[409] IDRE I, 177.

[410] AE 1985, 719.

[411] D. Benea, *Cu privire la prezenţa unei vexillaţii a legiunii a VII-a Gemina în Dacia*, Apulum, 46, 2009, p. 397–407. Vezi, dimpotrivă, I. Piso, *Les légions…*, p. 218: „Comme on le sait bien, la legio VII Gemina a reçu l'épithète *pia* en 196–197 pendant la guerre contre Clodius Albinus". Totodată, asocierea făcută de Doina Benea (p. 403) între dislocarea legiunii VII Gemina şi pedepsirea legiunii III Gallica nu este corectă, deoarece legiunea din Syria a fost desființată abia de Elagabal.

[412] I. Piso, *Les légions…*, p. 220 (= idem, *An der Nordgrenze*, Stuttgart, 2005, p.. 401–428).

[413] E. Chirilă, N. Gudea, A. Mateu, V. Lucăcel, AMP, 4, 1980, p. 89, nr. 1; ILD, 726.

[414] I. Piso, Revista Bistriței 28, 2014, p. 125, nr. 2, fig. 2 (foto); AE 2016, 1312.

[415] Vezi *supra*, textul care trimite la nota 407.

[416] IDR, Appendix I, p. 97–104, XXX/1–XXXV/2

[417] C.H. Opreanu, *Corrigenda Porolissensis (I). Cohors III la Porolissum*, AMP, 35, 2013, p. 181–182; idem, *A Detachment of Legio VII Gemina Felix at Porolissum. When and Why?*, Dacia, N.S., 59, 2015, p. 299–309.

atribuie aceste ştampile cohortei *III Campestris*[418], atestată la începutul secolului al III-lea la Porolissum.

După părerea mea, ar fi posibil a lega acest detaşament de campania orientală a lui Gordian al III-lea, sfârşită dezastruos[419]. Cum între timp Dacia fusese atacată de carpi, noul împărat Filip Arabul a venit cu o parte din trupele participante la războiul din Orient şi a restabilit ordinea[420]; între acestea puteau fi şi efective din legiunea VII Gemina, care au participat la lucrările de fortificaţie de la Porolissum[421].

Legio X Fretensis

Un altar de la Domneşti (jud. Bistrița-Năsăud) prezintă inscripția următoare, revizuită de curând: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dulceno P. Gaius Valerianus, (centurio) leg(ionis) X Fretensis reg(ionarius) r(egionis) Neridonis, v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*[422].

Legiunea X Fretensis staționa în provincia Syria Palaestina (Iudaea); când a ajuns acest centurion în Dacia, se pot face doar presupuneri: poate pe timpul lui Filip Arabul, care a venit din Orient însoțit de un corp de trupe, din care făcea parte şi o fracțiune din legiunea menționată; din inscripție aflăm că, în calitate de *centurio regionarius*, era şeful unei *regio* (circumscriipție polițienească), pe granița de nord-est a Daciei: *Nerido* (toponim neatestat de altă sursă).

Legio X Gemina

S-ar putea ca această legiune să fi participat la *bellum Dacicum* al împăratului Traian, cum pare să rezulte din studiul carierei ecvestre a lui P. Bessius Betuinianus C. Marius Memmius Sabinus, care, în calitate de tribun al legiunii X Gemina, a fost *donis donatus ab Imp(eratore) Traiano Aug(usto) bello Dacico corona murali, vallari, hastis pur(is)*[423]. Prezenţa trupei (probabil doar o parte din ea)

---

[418] Vezi introducerea din IDR Appendix I, p. 97–98.

[419] Vezi comentariul ce însoțește inscripția în discuție de la Potaissa in ILD II, 946.

[420] Între titlurile triumfale ale lui Filip Arabul (X. Loriot, ANRW II, 2, 1975, p. 788 şi urm.; D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 198–199) figurează, alături de *Parthicus Maximus*, cel de *Carpicus Maximus*, dar şi cel de *Germanicus* (în 248); acest al treilea titlu l-a primit în urma luptelor cu neamurile germanice de la Dunărea superioară (în primul rând marcomani şi cvazi), care atacaseră poate şi Dacia Porolissensis. În aceste condiţii, vexilaţia din legiunea VII Gemina Felix, participantă la operaţia de restabire a păcii provinciei, a contribuit eventual şi la lucrările constructive militare de la Potaissa şi Porolissum. De prezenţa împăratului se pot lega şi cele patru inscripţii de la Porolissum dedicate lui Filip Arabul, Cezarului său şi Augustei sale (ILD, 668–671). Vezi şi inscripția lui P. Ael(ius) Proculinus, centurion al cohortei *VII praet(oria) p(ia) v(index)][Phil(ippianae]] [bello] Dacico deside[ratus ad ca]stell[um] Carporum*. (AE 1965, 223 = IDRE II, 286).

[421] Observăm acum totuşi că ştampilele de la Porolissum ale legiunii VII Gemina nu poartă epitetul *Philippiana*; dimpotrivă, în Hispania, ştampilele legiunii poartă supranume imperial, de la Caracalla la Decius: P. Le Roux, *L'armée romaine...*, p. 282.

[422] CIL III, 7625; revizuire: I. Piso, G. Cupcea, *Ein centurio regionarius aus der legio X Fretensis in Dakien*, Tyche, 29, 2014, p. 115–123; preluată în AE 2014, 1090 (= ILD II, 1024).

[423] Vezi discuţia în legătură cu inscripţia IDRE II, 468.

este atestată prin două ştampile tegulare descoperite în cursul săpăturilor din cetatea de la Sucidava[424].

Legio XI Claudia[425]

A participat probabil la războiul dacc al împăratului Traian. Este prezentă la lucrările constructive din nordul Munteniei: la Drajna de Sus (abundente descoperiri de ştampile tegulare)[426], Târgşoru Vechi[427] (jud. Prahova), Voineşti (jud. Argeş)[428] şi Stolniceni (Buridava)[429]. Un fragment de ştampilă provine şi de la Romula[430].

La Pietroasele (jud. Buzău), un fragment de ştampilă cu scriere retrogradă păstrează numai trei litere din numele legiunii: *[- - -]C P F*[431]. În schimb s-au descoperit un număr important de ştampile cu ocazia săpăturilor la un edificiu cu hipocaust (situat la circa 400 m depărtare de castru): *Leg(ionis) XI CL(audiae) Ant(oninianae)*[432], datând prin urmare din timpul împăratului Caracalla.

O inscripţie descoperită la Rahău, în perimetrul oraşului Sebeş, ne face cunoscut numele lui T. Fl(avius) Rufus, *vet(eranus) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) dom(o) Amas(ia)*[433] (din Pontul galatic).

Legio XIV Gemina

Se presupune că această legiune a participat la războiul dacic al lui Traian[434]. În acest sens se poate invoca şi o inscripţie de la Apulum, dedicată *Victoriae Aug(ustae)* de către un veteran al acestei legiuni, care pune această inscripţie în calitatea de *aedis custos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII [G(eminae)]*; după I. Piso, acest *custos* era „gardian" al locului (lăcaşului) de cult *(aedes)* al cetăţenilor romani din canabele legiunii XIII Gemina[435].

---

[424] IDR II, 237: *[L]eg(ionis) X G(eminae*; K. Strobel (*Dakerkriege*, p. 92, nota 52) şi I. Piso (*Les legions*…, p. 422) remarcă asemănarea cu ştampilele de la Noviomagus (J.E. Bogaers, în *SMGR*, II, 1977, p. 105); altă ştampilă a apărut în săpăturile efectuate de Oct. Toropu şi Corneliu Tătulea (*Sucidava – Celei*, Bucureşti, 1987, p. 102, fig. 24/3). Totuşi, cercetările arheologice de la Sucidava nu au surprins pe platoul „Cetate" un nivel roman de la începutul secolului al II-lea; este deci mai probabil că aceste ştampile datează dintr-o perioadă ulterioară, spre mijlocul secolului al III-lea.

[425] Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucureşti 2010, p. 125–165.

[426] IDR II, 602; ILD I, 167; vezi M. Zahariade, *New Thoughts on old Subjects: the Romans in the Sub-Carpathian Area in A.D.101–106. With a Hawkish Eye on the Role of the Drajna de Sus Roman Camp*, în *Divus Traianus. Travaux du colloque international de Drobeta-Turnu Severin 16–17 juin 2017* (C.C. Petolescu, M. Galinier, Fl. Matei-Pipescu eds.), Bucureşti, 2018, p. 127.

[427] IDR II, 606.

[428] AE 2000, 1264 (= ILD I, 165).

[429] IDR II, 556–557.

[430] IDR II, 381.

[431] IDR II, 605.

[432] ILD II, 861.

[433] CIL III, 971 (= IDR, III/4, 8)

[434] K. Strobel, *Dakerkriege*, p. 96.

[435] CIL III, 1158 (= ILS, 2477; IDR III/5, 366, cu explicaţile amănunţit ale lui I. Piso); vezi *supra*, nota 118.

Legio XXII Primigenia

Efective din această trupă, al cărei sediu era la Mogontiacum (Mainz, Germania Superior) au luat parte la lucrările de ridicare a zidului de incintă al Romulei pe timpul lui Filip Arabul; pe două blocuri cu inscripţie („Bauinschrift"), legiunea poartă supranumele imperial martelat *[[Philippianorum]]* [436]. Această legiune contribuise la constituirea corpului expediţionar pornit împreună cu împăratul Gordian al III-lea împotriva perşilor; după război, o parte din aceste trupe au fost aduse în Dacia de către Filip Arabul pentru a lupta contra carpilor, iar ulterior au luat parte la unele lucrări militare. Alte efective din această legiune acţionaseră probabil şi la sud de Dunăre: aşa pare să rezulte din analiza unei inscripţii cu loc de descoperire nesigur (Ulpia Traiana sau mai degrabă Apulum[437]), care menţionează un centurion al acestei legiuni, P. Tenacius Vindex, cinstit cu titlul de *buleuta civitatis Nicopolitanor(um)* (Nicopolis-ad-Istrum din Moesia Inferior); el era probabil originar din Dacia, iar la retragere se stabilise la Apulum, unde libertul său (augustal al coloniei Apulensis) îl onorează cu această inscripţie, *l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*.

LES LÉGIONS ROMAINES DE *DACIA*
CONTRIBUTION À L'HISTOIRE MILITAIRE DE LA DACIE ROMAINE

Résumé

Après la conquête du Royaume Dace, l'empereur Trajan organisa la Dacie au niveau provincial, comprenant la majeure partie de la Transylvanie actuelle, le territoire du Banat actuel et l'ouest de l'Olténie. Pour la défense de la province, trois légions ont été touchées: *I Adiutrix, IIII Flavia felix* et *XIII Gemina*, ainsi qu'un nombre important de troupes auxiliaires. Le gouvernement de la province était confié à un *legatus Augusti pro praetore*, de rang consulaire (*vir consularis*).

Il faut également noter que d'autres territoires conquis au nord du Danube (Muntenia, sud de la Moldavie, est de l'Olténie et sud-est de la Transylvanie) étaient placés, pendant cet empereur, sous l'autorité du gouverneur de la province de Moesia Inferior; la défence de ces territoires était assurée par des fractions des légions de cette province (*I Italica, V Macedonica et XI Claudia*) et par quelques troupes auxiliaires.

En 117–118, l'empereur Hadrien procéda à une vaste réorganisation provinciale. Tout d'abord, les légions *I Adiutrix* et *IIII Flavia* ont été retirées de *Dacia*: la première renvoyées dans Pannonia Superior, l'autre dans Moesia Superior. Les documents épigraphiques attestent d'abord l'existence de deux provinces,

– *Dacia Superior* (comprenant une grande partie de la province organisée par Trajan), où se trouvait maintenant une seule légion, *XIII Gemina*, campée à Apulum; mais, cette-fois, le gouverneur (*legatus Augusti pro praetore*) provenait des anciens préteurs (*vir praetorius*);

[436] IDR II, 325–326.

[437] CIL III, 1481 (= AE 1972, 467 = IDR III/2, 120, Ulpia Traiana?) = IDR III/5, 582 (Apulum?).

– *Dacia Inferior* (comprenant l'Olténie orientale et le sud-est de la Transylvanie), n'ayant que des troupes auxiliaires: pour cette raison, son gouvernement était confié à un *procurator Augusti*, de l'ordre équestre.

Au plus tard en 123, une troisième province est attestée, *Dacia Porolissensis* (partie nord de la Transylvanie, avec la ligne Potaissa – Napoca – Porolissum comme axe), gouvernée également par un *procurator Augusti*.

Après un demi-siècle, l'empereur Marc Aurèle procéda lui-aussi à une nouvelle réorganisation provinciale. Une autre légion, *V Macedonica*, fut amenée en Dacie et installée à Potaissa (en Dacia Porolissensis). De plus, les trois provinces (désormais uniformément appelées *Dacia Apulensis* = Superior, *Dacia Malvensis* = Dacia Inferior, *Dacia Porolissensis*) ont été rassemblées en un seul commandement militaire, confié à un *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*, mais provenant de nouveau des anciens consuls (pour cette raison, il s'appelait aussi *consularis Daciarum trium*). Cette réorganisation a assuré la paix de la province pour encore un siècle, jusu'à l'abandon de la Dacie.

Les sources épigraphiques attestent, de même, la présence temporaire de plusieurs vexillations de diverses autres légions, arrivées en Dacie à des moments historiques différents, pas toujours clairement définis du point de vue chronologique (*legio VII Claudia* de Moesia Superior; *legio II Adiutix* et *legio X Gemina* de Pannonie supérieure; *legio II Italica* de Noricum; *legio III Italica* de Rétie; *legio XXII Primigenia* de Germania Superior; *legio VII Gemina* de l'Espagne; l*egio X Fretensis* de Syrie).

Après l'abandon de la Dacie, l'empereur Aurélien fixa les deux légions sur la rive droite du Danube (dans *sua Dacia*: SHA, *Vita Aureliani*, 39,7): *legio XIII Gemina* à Ratiaria, et *legio V Macedonica* à Oescus.

ABREVIERI

AE	Année Épigraphique, Paris
AEM	Archaeologisch-eoigraphische Mittheilungen aus Osterreich-Ungarn, Wien
AIIA Cluj	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj, I (1958) –
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj, I (1964) –
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău, I (1977) –
AO	Arhivele Olteniei, Craiova, I–XIX, 1922–1948; serie nouă: I (1981) –
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen* (ed. Hildegard Temporini, Wolfgang Haase), Berlin – New York
Apulum	Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
BAR	British Archaeological Reports. International Series, Oxford
Bărbulescu, M., *Legio V Macedonica*	*Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987
CEpR	C.C. Petolescu, Cronica Epigrafică a României, I (1981) – XXX (2020) ; apariție anuală, începând cu SCIVA, 30, 1981
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CIMRM I–II	M.J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae, Haga, I–II, 1960
Dobson, *Primipilares*	B. Dobson, *Die Primipilarees. Entwicklung und Bedeutung,*

	Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offizierranges (Beihefte der Bonner Jahrbucher, 37), Bonn – Köln, 1978
ES	Epigraphische Studien, Bonn
Fasti Daciae, I–II	Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae*. I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993; II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013
Fontes, I–II	*Izvoare privind istoria României – Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I (1964); *Izvoarele istoriei României – Fontes historiae Dacoromanae*, Bucureşti, II (1970)
ICLP	M. Bărbulescu, *Inscripţii din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, Bucureşti, 2012
IDR	*Inscriptiones Daciae Romanae – Inscripţiile Daciei romane*, Bucureşti, Editura Academiei Române, colecţie îngrijită de D.M. Pippidi şi I.I. Russu: I. *Introducere istorică şi epigrafică – Diplomele militare – Tăbliţele cerate* (de I. I. Russu), 1975; II. *Oltenia şi Muntenia* (de Gr. Florescu şi C.C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (de I.I. Russu, în colaborare cu N. Gudea, V. Wollmann şi Milena Dušanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (de I. I. Russu, în colaborare cu I. Piso, V. Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crişului)* (de I.I. Russu, în colaborare cu Oct. Floca şi V. Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (de I. I. Russu), 1988; III/5 (două fascicule, de I. Piso): *Inscriptions d'Apulum,* Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6: *Apulum – Instrumentum domesticum*, Bucureşti, 1999 (Cl. L. Băluţă)
IDR, Appendix I	Ioan Piso – Dan Deac, *Inscriptiones laterum Musei Zilahensis*, Cluj-Napoca, 2016
IDR, Appendix II	Ioan Piso – Felix Marcu, *Inscriptiones laterum Musei Napocensis*, Cluj-Napoca, 2016
IDR Appendix III	Ioan Piso – Adrian Ardeț – Călin Timoc, *Inscriptiones laterum museorum Banatus Temesiensis*, Cluj-Napoca, 2019
IDRE, I–II	C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles)*, I–II, Bucureşti, 1996–2000
IG	Inscriptiones Graecae
IGBR	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia, I^2 (1970), II (1958), III/1 (1961), III/2 (1964), IV (1966)
IGLN	J. Kolendo, V. Božilova, A. Bresson, V. Velkov, *Inscriptions Grecques et Latines de Novae (Mésie Inférieure)*, Bordeaux, 1997
IGLR	Em. Popescu, *Inscripţiile Greceşti şi Latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976
ILB	Boris Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989
ILD	C.C. Petolescu, *Inscripţii Latine din Dacia*, Bucureşti, 2005
ILN	Violeta Božilova, Jerzy Kolendo, Leszek Mrozewicz, *Inscriptions Latines de Novae*, Poznan, 1992
ILS	H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti, I. *Histria şi împrejurimile* (D. M. Pippidi), 1983; II. *Tomis şi teritoriul său* (Iorgu Stoian), 1987; III. *Callatis et son territoire* (Al. Avram); V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruţiu-Boilă), 1980
MAMA	*Orbis Antiquus. In honorem Ioannis Pisonis*, Cluj, 2004 (ed. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac)

PIR^2	*Prosopographia Imperii Romani saec.I. II. III* (editio altera), vol. I, 1933 (literele A–B); II, 1936 (litera C); III, 1943 (literele D–F); IV/1, 1952 (litera C); IV/2, 1958 (literele H–I) (toate întocmite de E. Groag – A.Stein); IV/3, 1966 (litera I); V/1, 1970 (litera L); V/2, 1983 (litera M) (Leiva Petersen); V/3, 1987 (literele N–O) (Leiva Petersen, în colaborare cu J. Burian, K.-P. Johne, L. Vidman, K. Wachtel); VI, 1998 (litera P) (L. Petersen, K. Wachtel etc.); VII/1, 1999 (literele Q–R) (K. Wachtel, M. Heil, A. Strobach); VII/2, 2006 (litera S) (M. Heil, K. Wachtel etc.); VIII/1, 2009 (litera T) (W. Eck, M. Heil, J. Heinrichs etc.), Berlin
PME	H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I (1976), II (1977), III (1980), IV (Supplementum I) (1987), V (Supplementum II) (1993)
RdI	Revista de istorie, Bucureşti
RE	Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Berlin
REMA	Revue des études militaires anciennes, Lyon
RI	Revista istorică (serie nouă), Bucureşti
RIC	Roman Imperial Coinage, vol. I–IX Londra, 1924–1982
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
Schalimayer, BI	Egon Schallmayer, *Die römische Weihebezirk von Osterburken*, I. *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficierier-Inschriften der Römischen Reiche*s, Stuttgart, 1990
SCN	Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti
SMGR	*Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II. *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Koln – Bonn, 1977; III. *13. Internationaler Limeskongresses Aalen 1983. Vorträge*, Stuttgart, 1986.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

OMUL DIN DACIA ROMANĂ ÎN FAȚA MORȚII

MIHAI BĂRBULESCU

Cuvinte-cheie: Dacia romană, atitudini în fața Morții, arheologie funerară, monumente funerare.

Keywords: Roman Dacia, attitudes towards Death, funerary archaeology, funerary monuments.

1. Moartea inevitabilă. Prin rugăciune credinciosul încerca să înduioșeze divinitatea ori – mai des – s-o cointereseze, căci cea mai obișnuită formă de *precatio* este de tip contractualist. Alteori – dar documentația nu ne indică frecvența acestor acțiuni – încearcă, prin practici magice, să determine divinitatea să opereze în sensul dorit de credincios, chiar s-o supună voinței sale. Neputând să schimbe prin alte mijloace ordinea firească a lucrurilor, prin magie îi transformă pe zei în instrumente. Și aceasta în pofida suspiciunilor trezite de actele magice, considerate uneori de-a dreptul ilicite.

Numai moartea rămâne zona în care romanul știe că nu are nici o posibilitate de a acționa, că e inutilă orice încercare de „a trata" cu o forță străină omului pentru a împiedica sfârșitul vieții. Știe că nici zeii nu sunt deasupra Destinului, că nu pot interveni în ceea ce a fost hotărât, că numai Moirele (Parcele) decid lungimea firului vieții. „Chiar și unui zeu îi este imposibil să evite soarta hotărâtă de Moire"[1]. Totuși, există câteva monumente funerare care atestă obida, reproșul, chiar acuzarea unor zei nedrepți pentru o moarte considerată injustă, „o mustrare fie și sfioasă, o abia schițată pornire împotriva divinităților vrăjmașe"[2]. Moartea injustă este moartea violentă și, mai cu seamă, moartea prematură, căci pentru omul antic moartea unui copil este întotdeauna nefirească. Un epitaf grecesc spunea „Nu sfârșitul vieții e dureros, de vreme ce asta-i soarta fiecăruia, ci moartea timpurie și înaintea părinților"[3]. Semnul pe asemenea monumente funerare este reprezentarea a două palme cu degetele răsfirate și cu podul palmei îndreptat spre privitor. Sunt mâinile defunctului, dar ele oglindesc, deopotrivă, jalea familiei neconsolate. Se ajunge uneori chiar la exprimarea clară a revoltei împotriva zeilor neîndurători. Pe monumentul tinerei Procope din Roma, care a trăit 20 de ani, lângă cele două mâini înălțate e scris „*manus lebo contra deum qui me innocentem sustulit*"[4], adică „ridic mâna împotriva zeului care m-a zmuls (m-a luat, m-a ucis)

[1] Herodot, *Istorii*, I, XCI (remacle.org › historiens › herodote › clio).
[2] D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 212.
[3] *Ibidem*, p. 209.
[4] *ILS*, 8498; D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 212–213.

pe mine, (o fată) nevinovată" . Prin urmare, nu înalță mâna în semn de rugă (*manus tendere*), ci ridică mâna (*manus lebo*, corect *levo*) împotriva unei nedreptăți. La Apulum, o dedicație pentru Aesculapius și Hygieia din partea unei Restituta e scrisă pe monument între cele două palme[5] (fig. 1/1). Dacă aici am putea considera că avem a face cu implorarea zeilor sănătății, pe acroterele unui sarcofag din aceeași localitate (fig. 1/2) mâinile par a se ridica chiar din mormânt, ca un strigăt acuzator.

Dar asemenea răzvrătiri sunt rare. Epitaful tinerei Aelia Ingenua, pe care o îngroapă părinții la Gherla, e doar o lamentare: fiica lor zace sub pământ pentru că Destinul s-a opus (*plus Fata vetarunt*), de înțeles „s-a opus ca ea să trăiască mai mult"[6] (fig.1/4). Morțile premature sunt semnalate cu durere: pe o fetiță de cinci ani, la Apulum, „moartea a răpit-o în pragul vieții" („*rapuit... mors in limine vitae*")[7]; la Călugăreni „destinul vrăjmaș răpit-a-nainte de vreme pe tineri" („*inmatura quidem iuvenes fortuna peremit*")[8]; la Micia, o tânără soție de 18 ani a fost „ucisă de clipa cea rea" („*tempus durum rapuit*")[9].

Pe monumentul funerar mai sus citat de la Gherla, Destinul e exprimat prin *Fatum* (la plural, subînțeles *Tria Fata*, aluzie la cele trei *Parcae* sau cele trei *Moirai*). La început, cele trei Moire se chemau generic Κλῶθες („Torcătoare"), mai târziu se individualizează, primind fiecare nume și atribuțiuni specifice: Clotho (Κλωθώ – „Torcătoarea"), Lachesis (Λάχεσις – „Ursitoarea") și Atropos (Ἄτροπος – „Fatalitatea"). Altă pomenire a Destinului în texte epigrafice în Dacia nu există. S-au păstrat în schimb câteva imagini[10]. Cea mai interesantă imagine a Moirei Clotho se găsea pe un perete de ediculă funerară de la Potaissa[11]. Pe una din fețe (fig. 1/5) este reprezentată Moira Clotho în picioare. În mâna dreaptă ține un fus gros. Cu stânga ținea, desigur, fuiorul; un fir foarte vizibil traversează corpul în diagonală, spre fus. Alături stă un copil nud, reprezentat în profil, cu brațul stâng ridicat, într-o atitudine de implorare, de altfel zadarnică: doar Moirele cunosc și dispun de lungimea firului vieții. Ar putea fi monumentul funerar al unui copil. Dar, deși copilul reprezentat nu e un nou-născut, imaginea trebuie pusă în legătură cu Moirele care prezidează la naștere[12]. Mai mult, Clotho, prima dintre Moire, torcătoarea, simbolizează nașterea. Cel mai adesea reprezentările romane

[5] *IDR*, III/5, 17.

[6] Ael. Ingenua e…/inis iris hic iac.../sub terra mis... /alita es in ann.../plus Fata veta.../iam nulla est.../parentes mater (D. Isac, M. Bărbulescu, *Atestări ale Parcelor pe teritoriul Daciei romane*, în ActaMN, 13, 1976, p. 182–183; M. Bărbulescu, *Ritualuri periodice*, în *FunDac*, p. 90).

[7] *IDR*, III/5, 489.

[8] *IDR*, III/4, 216.

[9] *IDR*, III/3, 159.

[10] D. Isac, M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 177–189; V. Wollmann, I.T. Lipovan, *Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea auriferă Alburnus Maior – Ampelum*, în Potaissa, 3, 1982, p. 96; V. Moga, *Monumente romane inedite din Apulum*, în Apulum, 35, 1998, p. 134–137; Irina Nemeti, *Destinul*, în *FunDac*, p. 321–333.

[11] *ArtaPot*, p. 92–93, fig. 95; p. 282, nr. 48 (cu toată bibliografia mai veche); M. Bărbulescu, *Simbolismul funerar la Potaissa. Două scene rare*, în *Din grădina Hesperidelor*, *în amintirea profesorului Adrian Husar*, Târgu Mureș, 2018, p. 36–39.

[12] *RE*, XV, 2, *s.v. Moira*, 2485 *sqq*; *DA*, II,2, *s.v. Fatum*, 1020.

ale Parcelor apar în basoreliefurile sarcofagelor: pe sarcofagele zise „biografice" (în scena prezentării nou-născutului mamei sale); pe sarcofagele mitologice (în cazul unui destin tragic și al morții lui Meleagru, Icar, Phaeton, Hippolyt) și pe sarcofagele reprezentând crearea omului de Prometeu[13]. Și pictura romană a vehiculat imaginile Moirelor în ansambluri funerare la Pompei, dar și în alte locuri, de exemplu la Cyrène sau la Ostia[14]. În schimb, apariția imaginilor cu Moire pe monumente funerare – ca la Potaissa – este cu totul neobișnuită în lumea romană. Deoarece Clotho se află pe un perete lateral de edicule este dificil să presupunem că pe acel monument funerar ar fi fost reprezentate toate cele trei Parce.

La Napoca, într-un context funerar, s-a descoperit un vas antropomorf (fig. 1/3). Corpul vasului este al Moirei Clotho, cu fuiorul în mâna stângă; un fir gros pornește spre fusul din mâna dreaptă[15]. Un vas similar cu Moira Clotho s-a descoperit în cimitirul roman de la Arrabona, în Pannonia[16]. Ulciorul de la Napoca avea atribuții funerare. Cum imaginile Moirelor și unica mențiune epigrafică a Destinului (*Fata*) sunt numai pe monumente funerare, este limpede că în Dacia – ca, de altfel, în toată lumea romană[17], reprezentările Parcelor sunt mai degrabă un simbol funerar decât imagini votive. Totodată, observăm că moira Clotho apare mai frecvent, preluând atributele celorlalte Parce: ea toarce firul vieții muritorilor, dar tot ea îl taie. De altfel, un epitaf din Roma[18] spune *invidit Lachesis* („Lachesis mă dușmănește"), dar adaugă *Clotho me saeva necavit* („Clotho mă va ucide cu cruzime"). S-a afirmat că tema torsului ar fi mai specifică imaginarului grec decât celui roman, pentru că religia romană ar fi privilegiat aspectul cosmic, decelabil în plan iconografic prin alte atribute, ca *volumen,* globul, orologiul solar[19]. Dar imaginile din Dacia cu Clotho torcând dovedesc că aici, într-un context provincial lipsit de o înaltă cultură literară și filosofică, erau preferate simbolurile simple, mai ușor de înțeles.

2. Funeraliile, mormântul și „lumea de dincolo". Cadavrul omului devine defunct prin riturile funeraliilor, un fel de apoteoză prin care se integra în comunitatea Zeilor Manes (*Di Manes*)[20]. Aceștia există ca o colectivitate, dar sunt invocați în inscripțiile funerare ca Di Manes ai unui individ. Funeraliile sunt aceleași, indiferent de rit – incinerație ori înhumație. Deosebit era numai modul

[13] Stefano De Angeli, *Problemi di iconografia romana: dalle Moire alle Parche*, în MEFRA, 1991, 103, p. 109 *sqq*.; *LIMC*, VI, 1, *s.v. Moirai* (Stefano De Angeli), p. 642–648.

[14] Anna Santucci, *Thèmes mythologiques dans les peintures funéraires de Cyrène et de Cyrénaïque: de la collection d'images à la rhétorique de la* laudatio funebris, în *Métamorphoses du regard ancient* (ed. Évelyne Prioux, Agnès Rouveret), Paris, 2010, p. 205–220; *LIMC*, VI, 1, *s.v. Moirai*, p. 643, nr. 33–34.

[15] D. Isac, M. Bărbulescu, *op. cit*., p. 179–180, fig. 2.

[16] B. Thomas Edith, *Rómaikori mázas agyag díszedények a győri múzeumban*, în „Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve", 3, 1961, p. 26–29, nr. 4, fig. 8.

[17] Stefano de Angeli, *Problemi di iconografia romana*…, p. 127.

[18] *CIL*, VI, 7578.

[19] Anna Santucci, *op. cit*., p. 215; *LIMC*, VI, 1, *s.v. Moirai*, p. 647.

[20] *Lares*, p. 149–160; J. Scheid, *La religion des Romains*, Paris, 1998, p. 67, 138–140.

distrugerii și transformării cadavrului, sarcină ce reveneau fie focului, fie pământului. La urma urmei și resturile de la cremație se îngropau (cu excepția urnelor așezate în *columbaria*), iar scopul final era atins: sufletul eliberat de trup ajungea pe malurile Styxului ori în astre.

Imediat, defunctul e depus pe pământ. În gură i se pune un bănuț, obolul în schimbul căruia Charon îi va trece sufletul cu luntrea apa Styxului, în Infern. În Dacia, o cercetare pe aproximativ 2640 de morminte[21] a constatat că monede s-au descoperit numai în 171 morminte, adică într-un procent de 6,48%. Situația este similară în toate zonele Imperiului roman: puține morminte cu „obolul lui Charon". Chiar dacă rezultatul este de apreciat drept cifră minimă (date fiind condițiile necorespunzătoare în care s-au descoperit și cercetat uneori mormintele), trebuie să recunoaștem că practica e sporadică, deși se răspândise în toate mediile, în orașe (Apulum, Tibiscum, Napoca, Drobeta, Romula, Potaissa, Porolissum, Ampelum), în alte localități însemnate (Sucidava, Micia, Alburnus Maior), ori în lumea rurală propriu-zisă. Se constată depunerea obolului nu doar în cimitirele orașelor cu populație cosmopolită, „romană" sau romanizată, ci și în necropolele cu caracter etnic mai pregnant aparținând autohtonilor (Soporu de Câmpie) ori unor grupuri imigrate și așezate compact (Cașolț, Sighișoara, Alburnus Maior etc.). În cazul mormintelor de înhumație aflăm unde anume se punea bănuțul: de cele mai multe ori în gură, mai rar lângă cap și încă mai rar lângă mâini. De regulă, se depunea o singură monedă. Numai în 16 morminte s-au găsit mai multe, două-trei monede, foarte rar patru sau chiar cinci. În cele 171 de morminte s-au aflat 196 de monede. Este de remarcat că ritul înmormântării nu avea nici o legătură cu obiceiul: din cele 196 de monede, 99 provin din morminte de înhumație și 97 din morminte de incinerație. Mai trebuie subliniate două constatări: că monedele destinate lui Charon erau de mică valoare și că multe erau „vechi" în momentul depunerii în gura mortului ori lângă el. În necropolele cercetate s-au mai găsit 84 de monede care proveneau – poate – din morminte răvășite, ori fuseseră pierdute în Antichitate. Dintr-un total de 280 de monede, numai 24 erau de argint, restul erau de bronz. Iar cât privește „vechimea", monedele emise în secolele I–II sunt de aproape trei ori mai numeroase decât acelea emise în secolul al III-lea[22].

Familia se adună în jurul decedatului, spălat, îmbrăcat, eventual îmbălsămat (cum s-a constat într-o descoperire din Romula prezentată mai jos), expus pentru o vreme (dar nu mai mult de o săptămână) în casă. Cei cu dare de mână fac mulaje în ceară ori din gips după figura răposatului. Casa și trupul mortului erau păzite, pentru ca să nu se fure obiecte care îi aparținuseră în momentul morții și, mai ales, părți din corp care nu se descompuneau (păr, unghii, dinți), de mare interes pentru cei care se îndeletniceau cu practici oculte (în același scop se procurau oase prin

[21] Datele adunate ulterior nu schimbă fundamental concluziile acesteia: la Micia, din 33 de morminte de incinerație, doar în 9 s-au găsit monede; într-un lot de 165 de morminte de incinerație de la Alburnus Maior numai în șase s-au descoperit monede; tot la Alburnus Maior, într-un lot de 334 de morminte s-au găsit 84 de monede (Mariana Pîslaru, *Un grup de morminte romane și gepidice de la Potaissa*, în *Dacia Felix*, p. 343, n. 15).

[22] Mariana Pîslaru, *Obolul lui Charon*, în *FunDac*, p. 44–82.

profanarea mormintelor). Puterile malefice ale defuncților, mai ales ale celor pieriți de moarte violentă, erau utilizate de necromanți și magicieni[23].

Spre locul înmormântării, cortegiul e însoțit de bocitoare profesioniste (*praeficae*). Ele sunt înfățișate pe monumentele funerare, ca la Napoca ori Cristești, cu capul aplecat într-o parte și părul răvășit, cu o mână sprijinindu-și bărbia[24]. Pe o stelă din Apulum[25] bocitoarele flanchează capul Medusei: în picioare, cu capetele aplecate și sprijinite într-o mână, cu părul despletit (fig. 3/1). În timpul doliului familia răposatului este considerată impură (*impius*, contrariul lui *pius*); viața socială este suspendată, iar îmbrăcămintea și comportamentul sunt în concordanță cu situația, la fel cum se întâmplă de atunci și până-n zilele noastre. Pentru supraviețuitori doliul este un rit de prag[26]. După rituri de purificare familia revine treptat la starea și viața de dinainte.

Avea loc un ospăț pentru cei apropiați decedatului (*silicernium*), fără să știm cu exactitate când anume: în ziua înmormântării, imediat după sacrificiul funerar (de regulă era sacrificat un porc) desfășurat în fața rugului ori în fața gropii deschise, sau altădată, de pildă – în cazul incinerației – două zile după arderea cadavrului, când rămășițele cremației erau adunate (*ossilegium*) și depuse într-o urnă, ori chiar mai târziu, la nouă zile după moarte (*novemdial*). Multe monumente sepulcrale prezintă scena banchetului funebru, în special în zona nordică și centrală a Daciei: Samum, Gilău, Gârbău, Arcobadara, Aghireș, Napoca, Potaissa (fig. 5/4 – 5), Apulum, Cristești, Șeica Mică etc.[27] Decedații și convivii sunt așezați pe scaune ori alungiți pe pat, iar în fața lor sunt așezate măsuțe. Alimentele sunt pâinea (*panis quadratus*, alteori în formă de colac), pești, păsări, fructe (mere, struguri). Paharele și cupele pentru băuturi sunt nelipsite din mâinile participanților la aceste banchete. Sunt prezenți servitori (*camillus* și *camilla*) cu ulcioare și șervete. Banchetul funebru pare, așadar, a se desfășura într-un interior, dar descoperirile arheologice atestă ospețe în cimitire: la Cașolț, lângă morminte, s-au găsit vetre de foc[28]; în necropola estică de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa s-a constatat depunerea într-o groapă a 43 de vase ceramice care s-au folosit, probabil, la un asemenea banchet[29];

---

[23] *Lux Perpetua*, p. 106–107.

[24] Mariana Pîslaru, M. Bărbulescu, *Ritualuri la înmormântare*, în *FunDac*, p. 30–32.

[25] *IDR*, III/5, 608; *Funerary Monuments*, p. 118, nr. 64, pl. VII.

[26] A. van Gennep, *Riturile de trecere*, Iași, 1996, p. 132–133.

[27] A. Bodor, *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișând banchetul funebru*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 43 sqq.; L. Bianchi, *Rilievi funerari con banchetto della Dacia romana*, în Apulum, 12, 1974, p. 159–181; idem, *Le stele funerarie della Dacia. Un'espressione di arte romana periferica*, Roma, 1985; *Funerary Monuments*, p. 233 sqq.; Mariana Pîslaru, M. Bărbulescu, *Ritualuri la înmormântare*, în *FunDac*, p. 32–43; Ana Cătinaș, *Représentations de la scène du festin funéraire sur les monuments de Potaissa*, în *Scripta Classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata* (ed. I. Piso, Viorica Rusu-Bolindeț, Rada Varga, Silvia Mustață, Eugenia Beu-Dachin, Ligia Ruscu), Cluj-Napoca, 2011, p. 89–92; M. Bărbulescu, *Le mobilier et la vaisselle représentés sur les monuments funéraires de Dacie*, în Dacia, N.S., 60, 2016, p. 183–199.

[28] Mariana Pîslaru, M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 43.

[29] Mariana Egri, *Convivio celebrantur amici: notes of some ceramic assemblages with a funerary character*, în *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis* (ed. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, R. Ardevan, Cr. Roman, Cr. Găzdac), Cluj-Napoca, 2004, p. 502–509.

la Potaissa, lângă un grup de mormine s-a remarcat, de asemenea, un loc cu multe fragmente de vase pentru gătit și servit[30]. Evident, banchetul de la înmormântare, ori cele ulterioare, se desfășurau și în spații construite din incintele funerare – dacă aveau asemenea amenajări. În testamentul reprodus de o inscripție funerară de la Sucidava se amintește o asemenea construcție („*usum eius aedifici quod iunctum sepulchro meo est*"): „folosința clădirii care este atașată mormântului meu"[31].

Însă, problema cea mai interesantă pe care o ridică banchetul funebru pe lespezile sepulcrale este de a descifra semnificația scenei: este vorba oare de banchetul din lumea de dincolo, din Eliseu, unde defunctul are parte veșnic de plăcerile mesei, sau reprezintă banchetul prilejuit de înmormântare ori de vreo comemorare ulterioară? Răspunsul nu e simplu[32]. Pentru Paul Veyne aceste scene pe monumente funerare nu au nimic de-a face cu vreo comemorare (gen *Parentalia*), ci sunt doar expresia afirmării clasei de mijloc a societății[33]. Pentru Valérie Huet imaginea este polisemică: atât reprezentarea unui banchet real, public ori privat, cât și imaginea banchetului ideal și etern de care se bucură defunctul. O asemenea ilustrare ar fi fost un îndemn pentru cei vii: să petreacă cât pot, dar să nu neglijeze îndatoririle ce le au față de morți[34]. Putem doar să constatăm că pe monumentele funerare din Dacia mortul și viii împart aceleași alimente, aceleași băuturi. Șed alături într-o *stare* a cărei apartenență la lumea pământească ori la alta nu poate fi decisă. Imaginea mâncării, a băuturii, a mobilierului cotidian era o asigurare că defunctul se îndreaptă spre un banchet fără sfârșit. Presupunem că personajul alungit pe pat este defunctul, dar e reprezentat ca și cum ar fi viu. Soția decedatului e așezată adesea pe *kathedra*, dar această femeie este uneori – potrivit textului funerar – decedata însăși. Identificarea personajelor reprezentate bust e și mai dificilă: sunt convivi la banchet, ori alți defuncți? Busturile sunt multiplicarea aceleiași figuri. Poate că această multiplicare a pornit din necesitatea de a pune în scenă mai multe personaje, pe când modelul originar al banchetului de eroizare nu avea decât două: defunctul și soția sa. Participanții la banchet, bărbați și femei deopotrivă, sunt adesea reprezentați identic, de parc-ar fi gemeni. Chiar și defunctul e figurat ca bust așezat pe *kliné*. Toate busturile sunt isocefalice cu personajele principale. Mortul (morții) și cei vii nu se deosebesc nici prin veșminte, nici prin gesturi[35]. Toate personajele, inclusiv acelea care prin poziție sunt evident morții, au ochii la fel de larg deschiși, deși morților li se închideau ochii imediat după constatarea decesului[36], ceea

[30] Mariana Pîslaru, *Un grup de morminte romane și gepidice de la Potaissa*, în *Dacia Felix*, p. 342–343.

[31] *IDR*, II, 187; I. Șandru, *Testamentul de la Sucidava*, în *FunDac*, p. 196–204.

[32] Valérie Huet, *Le banquet dans le contexte funéraire*, în *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, Los Angeles, I, 2004, p. 288–297.

[33] P. Veyne, *La 'plèbe moyenne' sous le haut-empire romain*, în „Annales. Histoire, Sciences Sociales", 55, 6, 2000, p. 1180.

[34] Valérie Huet, *Des banquets sur les reliefs funéraires romains: publics ou privés?*, în *Dialogues entre sphère publique et sphère privée dans l'espace de la cité romaine. Vecteurs*, *acteurs*, *significations* (ed. Alexandra Dardenay, E. Rosso), Ausonius Scripta Antiqua 56, Bordeaux, 2013, p. 46.

[35] *ArtaPot*, p. 85–86, 102–104; M. Bărbulescu, *Le mobilier et la vaisselle représentés sur les monuments funéraires de Dacie*, în Dacia, N.S., 60, 2016, p. 183.

[36] Plinius, *Nat. hist*., XI, 55.

ce însemna izolarea mortului de lumea celor vii. Totuși, în imagini, defuncții au ochii deschiși: trebuie să privească cerul și, chiar dacă nu mai văd existența terestră, văd în schimb în cealaltă existență, oriunde s-ar afla, în Infern, în Câmpurile Elizee sau în Insulele Fericiților[37].

Dar, de fapt, unde se află morții? În epoca homerică grecii credeau că sufletele morților ajung în Hades, cele mai ticăloase sunt aruncate chiar în cel mai sumbru loc al Infernului, Tartarul. Doar puține suflete favorizate de zei sălășluiesc veșnic în Câmpiile Elizee. Mai târziu, misterele eleusine promiteau fidelilor o soartă mai bună pentru sufletele lor. Orfismul disocia sufletul de trup, legătura cu trupul fiind o pedeapsă; prin reîncarnări succesive (Pitagora) sufletul putea să revină în lumea superioară din care se trăgea. Pindar e nehotărât: fie că sufletul dispare în lumea subterană, fie că, fiind de esență divină, nu poate pieri odată cu trupul. Sufletul eliberat de influența trupului se poate întoarce – într-un final fericit – în lumea Ideilor (Platon); la moartea omului, spiritul își reia existența separată (Aristotel). Odată cu elenismul vechile mituri grecești despre coborârea sufletelor într-un infern subteran și recompensele rezervate fericiților în Câmpiile Elizee își pierd creditul. Dar, pe când critica filosofică a distrus credința în mitologia infernală, literatura și artele plastice o vor perpetua.

Primul autor latin cu o expunere amănunțită privind „geografia funerară", așa cum era concepută în epoca imperială romană, este Vergiliu. Eneas coboară în Infernul populat de monștri, e trecut de Charon peste Styx, asistă la supliciile păcătoșilor aruncați în Tartar, după care ajunge în „lăcașurile adânc fericite", „locuri voioase, în dulcea verdeață a norocitelor lunci"[38]. Imaginile mitologiei clasice, Infernul cu râurile și creaturile sale terifiante, damnații, Eumenidele și Cerberul tricefal, pe de o parte, dar și Câmpiile Elizee ori nemurirea astrală, pe de altă parte, sunt prezente la Horatiu, Tibul și Ovidiu, mai târziu la Lucan, Silius Italicus și alții. Plutarh crede că după moarte sufletele rămân o vreme în atmosferă până se purifică, apoi se întorc pe Lună. Neo-pitagoricienii și stoicii nu mai vedeau sufletele morților îngropate în adâncul pământului; pentru ei sufletul nu e un principiu imaterial, ci un suflu de aceeași natură cu eterul. Constituite din foc și eter, sufletele se reîntorceau spre astre după purificare. Așa cum corpul format din țărână nu se putea ridica la cer, nici sufletul nu coboară în vreun regat subteran al umbrelor[39]. Purificarea sufletelor se face prin suplicii pe care stoicii le transpun din Hades în aer; totodată, Câmpiile Elizee nu se află chiar pe Lună, ci în aerul pur care o înconjoară, rezervat sufletelor la fel de pure[40]. Pentru Seneca, nimeni „nu mai e atât de copil" încât să se teamă de Infern și de Cerber; el e convins că după moarte sufletele se îndreaptă spre stele: „Libere în spațiul veșnic și bucurându-se de nemărginire, nimic nu le mai desparte, nici barierele Oceanului, nici munții înalți, nici adâncile văi, nici nisipurile înșelătoare; toate căile lor sunt line; în zborul lor ușor și rapid, sufletele se întrepătrund unele cu altele și se amestecă printre stele"[41]. Iuvenal se

[37] W. Deonna, *Il simbolismo dell'occhio*, Roma, 2008, p. 106–111.

[38] Vergiliu, *Eneida*, VI, București, 1956 (trad. D. Murărașu).

[39] *Symbolisme*, p. 35, 117–121.

[40] *Ibidem*, p. 127, 181.

[41] *Ad Marciam de consolatione*, XXV, după traducerea lui J. Baillard (Paris, 1914); fr.wikisource.org › wiki › Consolation_à_Marcia (trad. Baillard).

întreabă, la rândul său: „Cine-n Mani mai crede astăzi și în geniile bune / în regatul din adâncuri și-n a Styxului genune / în funebrul cor de broaște și-n acel luntraș grăbit / care trece peste ape umba celor ce-au murit?”[42] Împăratul Hadrian își imagina că sufletul favoritului său, Antinous, s-a transformat într-o stea[43]. Apuleius și Lucian din Samosata zâmbesc și ei ironici la adresa lui Charon și a Cerberului, dar și cu privire la călătoriile spre Lună. Sufletul este nemuritor pentru Plotin, se încarnează, trece dintr-un corp în altul și revine periodic în ceruri.

Această extrem de rezumativă privire asupra concepțiilor despre *starea* după moarte ilustrează fenomenul îndepărtării omului roman – cel puțin a omului cultivat – de credințele vechi, paralel cu răspândirea ideilor vehiculate în lumea filosofică și literară de pe la începutul epocii Principatului, cu privire la existența sufletului aerian care părăsește cadavrul. Dar, să nu uităm că pe când se dezvoltau credințele despre sufletul nemuritor, pe când Hadesul subteran era înlocuit cu o zonă de expiere situată în straturile joase ale atmosferei[44], la morminte se depuneau pe mai departe ofrande alimentare, iar sculptura funerară se încăpățâna să respecte formele tradiționale și să perpetueze vechile motive născute din mitologia Infernului subteran.

Și omul din Dacia? Ca orice roman, crede că binele e viața, pentru că înseamnă lumină, soare și căldură. Moartea e un rău fiindcă e lipsită de toate acestea, moartea înseamnă tenebre, frig și liniște. Încercarea de a descifra ce credea concret omul din Dacia că se întâmplă după moarte se întemeiază pe arheologie – adică pe ceea ce găsim în morminte, pe simbolismul funerar de pe monumente și pe rare înscrisuri epigrafice. Totul este învăluit în relativitate pentru că de la asemenea surse nu trebuie să așteptăm răspunsuri clare și ferme. Mai întâi pentru că în Dacia – ca peste tot în Imperiul Roman[45] – o mulțime de monumente funerare nu fac nici o aluzie la lumea „de dincolo”, ceea ce înseamnă că pentru mulți imortalitatea consta numai în perpetuarea memoriei defunctului printre urmași. Apoi, pentru că ne putem întreba dacă cei care puneau moneda în gura mortului chiar credeau că acela va trece cu Charon Styxul, dacă cei care aduceau ofrande alimentare chiar credeau că morții se ospătează, ori sunt numai cutume din care a dispărut orice filon mitologic? Dar cei care așezau la morminte monumente încărcate de simboluri știau oare ce reprezintă fiecare din ele și de ce se află acolo, ori le considerau simple decoruri, pentru că „așa se face”? Și, în definitiv, ar fi oare ușor de aflat ce crede omul secolului al XXI-lea *despre sine, după moarte*, admițând că ar fi suficient de mulți subiecți care cred *ceva*?

Dacă ne gândim la inventarul funerar depus în mormânt la înmormântare, ori adus periodic la mormânt, dacă observăm că mortului i se urează „să-i fie țărâna ușoară” (*sit tibi terra levis*), de parcă sufletul ar suporta greutatea pământului – căci de corp nu mai putea fi vorba, și încă atât de frecvent încât se înscria pe piatra sepulcrală numai prin siglele *STTL*, ni se pare că surprindem: **a) credința *locuirii* mormântului de către suflet** (*anima*, *spiritus*), o formă de supraviețuire în mormânt, în forme

[42] *Satire*, II (traducere de T. Măinescu, Al. Hodoș, București, 1967).
[43] Dio Cassius, LXIX, 11, 4; *Historia Augusta*, *v. Hadriani*, 14.
[44] *Lux Perpetua*, p. 208.
[45] *Symbolisme*, p. 30.

precare, poate ca o umbră care are totuși nevoi și simțiri oarecum „omenești”. Dacă luăm în considerare simbolurile funerare aluzive la lumea celestă și inscrpția sepulcrală de la Tibiscum[46] care disocia ferm sufletul aerian de corpul ce a fost încredințat pământului, atunci trebuie să avem în vedere și **b) credința în imortalitatea cerească a sufletului**. Le vom trata în continuare separat, deși este evident că în epoca imperială romană coexistau credințe diverse care produceau manifestări hibride. „Depunerea obolului pentru Charon nu li se părea că ar fi în contradicție cu imaginea astrelor, a cerului și a Vânturilor de pe lespedea funerară. Asemenea contradicții între ideea nemuririi sufletului aerian și cea a vieții în mormânt sau în regatul subteran al lui Pluto treceau probabil neobservate. Fiecare era liber să adopte una sau alta din cele două concepții fundamentale sau să le combine în forme convenabile, cu atât mai mult cu cât încercările de conciliere între credințe atât de diferite n-au lipsit nici din intențiile filosofiei”[47]. Observație care s-a făcut, de altfel, pretutindeni. „Existența lumii de dincolo, în care se spera, nu este proclamată în limbajul simplu folosit pentru a formula adevăruri garantate, ci în forma artistică pe care fantezia poetului și elanul sufletului o dădeau inspirațiilor lor, în afara domeniului realității pure”[48]. Antichitatea, poate cu excepția unor secte, nu avea un *credo* în materie, ci o stratificare de luări de poziție filosofice și de credințe populare[49].

a) Mormântul locuință. Mormântul este locuință de veci. O spune fără echivoc epitaful în hexametri de la Romula, mormântul este *domus*: „*Coniugi pro meritis quondam karissimo coniunx / Hanc Iuliano domum flendo fabricavi parennem / Frigida qua membra possint requiescere morti*” („Scumpului soț Iulian, pentru a lui vrednicie, eu soața, / Casa aceasta de veci i-am ridicat-o cu lacrimi, / Recele-i trup spre-a-și putea odihni după moarte într-însa”)[50]. Mai mult, capacul sarcofagului pe care e înscris acest text e ca un acorperiș în două ape, imitând chiar și țiglele (fig. 2/2). Și ce sunt monumentele funerare în formă de ediculă, dacă nu niște mici căsuțe?

Odihna, somnul, întunericul și liniștea revin frecvent ca metafore ale morții. Copiii Nopții (Nyx) sunt frații gemeni Thanatos (personificarea morții) și Hypnos (personificarea somnului). Micile genii sculptate în acroterele sarcofagului lui Iulianus de la Romula par mai curând imagini ale lui Hypnos decât ale lui Thanatos: sunt niște copii scufundați în somn, pe pat de frunze, cu coronițe în mâini și bulbi de mac adormitor în păr. Și amorașii-dansatori de pe alt sarcofag din Romula țin în mâini ciorchini de struguri și capsule de mac[51](fig. 2/1). Pe aticul unei stele funerare din Apulum (fig. 3/5) un amoraș cară o imensă capsulă de mac[52]. La Tibiscum, Publius Aelius Ulpius vrea și el să se odihnească după o îndelungată trudă: „*hanc sedem longo placuit sacrare labori / hanc requiem fessos tandem qua conderet artus / Ulpius*

[46] *IDR*, III/1, 173.
[47] *ISDR*^{2}, p. 273; *Lux Perpetua*, p. 81.
[48] E. Rohde, *Psyché. Le culte de l’âme chez les Grecs et leur croyance à l’immortalité*, Paris, 1952, p. 575.
[49] J.-Ch. Balty, *Pour une réhabilitation des Recherches: quelques clés*, în *Symbolisme*, p. CXI.
[50] *IDR*, II, 357 (traducere versificată de Șt. Bezdechi).
[51] *OltRom*, p. 400–406.
[52] *Funerary Monuments*, p. 118, nr. 64.

emeritis longaevi muneris annis / ipse suo curam titulo dedit ipse sepulchri / arbiter hospitium membris fatoque paravit" („Acest lăcaș hotărât-a să-l închine trudei salendelungi / În loc de odihnă să-și pună istovitele mădulare la urmă / Ulpius. Dupăncheierea lungilor ani de slujbă sub arme / Îngrijitu-s-a însuși de lespede și de mormânt / Făcând ca stăpân sălaș osemintelor sale"[53].

Era, oarecum, liniștitor, să consideri moartea doar o binemeritată odihnă. Scena de pe edicula funerară de la Șeica Mică (fig. 4/1), cu agricultorul care ară cu doi boi înhămați la plug[54], e chintesența vieții sale dure, pentru care va fi răsplătit cu odihna veșnică[55]. Viața a fost o luptă în care nu au învins totdeauna cei drepți. Silenul Marsyas, cu mâinile ridicate deasupra capului și legat de copac (Apulum[56], fig. 6/6) își așteaptă, resemnat, supliciul: jupuirea de viu. Pedeapsa nu i se trage, în fond, de la pierderea concursului muzical cu Apollo, ci pentru că a îndrăznit să concureze cu un zeu[57]. Luptătorul mitic prin excelență, dar învingător în cele 12 isprăvi ale sale, Hercules e redat pe monumente funerare din Apulum, Napoca, Porolissum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Băile Herculane, Germisara, Potaissa, Micia etc., mai cu seamă în scena luptei cu leul din Nemeea[58]. Lupta între gladiatori, ca pe un perete de ediculă funerară din loc necunoscut, din Dacia[59] (fig. 4/6), este la fel de sugestivă. Decedatul e războinicul, iar când scenele de război sunt înlocuite de cele de vânătoare prin omologii de tipul vânătoare – război, fiară – inamic, decedatul devine aidoma Cavalerului Trac de pe edicula sa funerară, e vânătorul care a învins fiara. Mortul eroizat sub chipul unui călăreț apare în peste 30 de monumente funerare din Dacia nordică și centrală[60] (fig. 4/1, la Șeica Mică; fig. 4/3, perete de edicul funerară de la Sutoru[61] și fig. 4/2, perete de edicul funerară de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[62]). Vânătoarea apare pe friza sarcofagului de la Romula (fig. 2/1), descrisă de Odobescu[63]; o lespede cu scenă de vânătoare s-a descoperit și în necropola de la Napoca[64] (fig. 3/2). Vânătoarea era o școală a rezistenței, curajului și a durității, dezvoltând calități virile precum voința și perseverența, decizii rapide în momente critice, disprețul față de pericol. Înfrângerea animalelor sălbatice era victoria curajului inteligent asupra forței brute.

Scenele de muncă, bătăliile mitice, „isprăvile" lui Hercules, vânătoarea fac toate aluzie la o calitatea a defunctului, la *virtus*[65]. Răsplata pe care o binemerită în cealaltă lume e soarta privilegiată pentru mortul „bun" – și care mort nu e bun? Chiar și o țărână

[53] *IDR*, III/1, 157.
[54] *Funerary Monuments*, p. 214, nr. 74.
[55] *Symbolisme*, p. 412.
[56] *Funerary Monuments*, p. 184, nr. 6.
[57] M. Bărbulescu, *Introducere*, în *FunDac*, p. 10.
[58] Idem, *Cultul lui Hercules în Dacia romană (I)*, în ActaMN, 14, 1977, p. 186–188.
[59] *Funerary Monuments*, p. 204, nr. 28.
[60] S. Nemeti, *Cavalcada funebră*, în *FunDac*, p. 296.
[61] *Funerary Monuments*, p. 214, nr. 73.
[62] *Ibidem*, p. 203, nr. 20.
[63] Al. Odobescu, *Pseudo-Kynegetikos* (https://ro.wikisource.org/wiki/Pseudo-Kynegetikos).
[64] Ioana Hica-Cîmpeanu, *Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca*, în ActaMN, 14, 1977, p. 228–230, nr. 5, fig. 5/1–1/a.
[65] *Symbolisme*, p. 421–422, 427.

ușoară și-a câștigat-o prin merite: *est mihi terra levis merito*, pe un epitaf din Hispania[66].

Ce ia cu el decedatul în mormânt? Pe lângă obolul pentru Charon, în mormânt, fie acesta de înhumație ori de incinerație, sunt depuse opaițe, destinate a-i lumina calea ce-l așteaptă. În aproximativ două treimi din mormintele în care s-au făcut asemenea descoperiri se afla câte un singur opaiț, în celelalte se depuseseră mai multe, două-trei, foarte rar patru opaițe[67]. Pentru ofrandele alimentare se găsesc în morminte vase ceramice (mai rar din sticlă) de uz casnic, dar predomină vasele de băut ori de păstrat lichide (ceea ce trebuie pus în relație cu credința în „setea morților"). Uneori se așezau după un anumit tipic: la Dierna patru ulcioare erau așezate în cele patru colțuri ale sarcofagului, iar într-un mormânt de incinerație de la Cașolț trei vase erau dispuse în triunghi, cu o monedă în centru. Mormintele de la Cașolț prezentau particularitatea de a fi lipsite de opaițe; în schimb era frecventă așezarea unei ulcici sau căni în interiorul unui vas mai mare. În morminte s-au descoperit și câte trei obiecte de același tip (opaițe, ulcioare, căni, amfore, *lacrimaria* de sticlă)[68]. Nu era o întâmplare, căci sensul magic al cifrelor (mai ales trei și șapte) era binecunoscut și ilustrat de mai multe descoperiri din Dacia[69].

Din descrierea lui Vladimir de Blaremberg, din 1836, privind descoperirea unui mormânt bine conservat la Romula, presupus a fi al Claudiei Amba[70], aflăm că trupul fusese îmbălsămat, învelit într-un giulgiu fin, depus pe un așternut din frunze de dafin și iris. Pe cap purta o coroniță din frunze naturale și din tablă de aur, imitând frunzele de dafin. Alături era o coroniță cu frunze de aur în forma frunzelor de stejar. Încălțămintea de piele era prevăzută cu ținte metalice cu capetele smălțuite (?)[71].

Pe lângă îmbrăcăminte, accesorii uzuale (fibule, ace de păr etc.) și podoabe, mortul ia cu sine talismanele. În necropola tumulară din Romula s-au găsit două *bullae* din bronz, accesoriul nelipsit al copiilor. Din morminte de copii de la Potaissa, Dierna și Miercurea Sibiului provin pandantivi de aur care imită, naturalist ori mai stilizat, ghioaga lui Hercules. Asemenea talismane („Herkuleskeule") se cunosc la romani mai cu seamă din morminte de copii și femei. Exemplarele timpurii (din secolele III–IV) sunt, de obicei, din aur; s-au răspândit cu timpul într-un larg spațiu european, iar exemplarele din os, mult stilizate, au circulat până în secolul al VII-lea[72]. Semnificația apotropaică a ghioagei lui Hercules și a „nodului herculean" (*nodus Herculaneus*) sunt cunoscute[73].

Cel mai interesant talisman s-a găsit la Dierna. Într-un sarcofag de cărămizi, cu patru ulcioare în colțuri, se depusese un sicriu de plumb care conținea oasele unui copil, probabil fetiță. Inventarul funerar se constituia din doi cercei din fir de aur, două medalioane montate

---

[66] *CIL*, XIV, 2605; A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'Impero Romano* (Dissertationes Pannonicae, ser. I, 7), Budapest, s.a., p. 79.

[67] Mariana Pîslaru, M. Bărbulescu, *op. cit*., p. 19–21.

[68] *Ibidem*, p. 21–24.

[69] *ISDR*^{2}, p. 188–189.

[70] *IDR*, II, 350.

[71] *Apud OltRom*, p. 402.

[72] M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, în Potaissa, 2, 1980, p. 179–183.

[73] Idem, *Cultul lui Hercules în Dacia. II*, în ActaMN, 15, 1978, p. 229.

în rame de aur (o gemă de iaspis roșu înfățișându-l pe Sol în quadrigă, respectiv o monedă de argint pe al cărei revers era Luna într-o bigă) și, lângă craniu, o foiță de aur rulată[74]. Pe foița de aur erau zgâriate două texte (fig. 8/1): în primele două rânduri, o scriere magică prin excelență, perlată (aparținând grupului de limbi și de scrieri sud-semitice, mai ales sabeana și himiarita); rândurile 3 și 4 în greceşte. Ambele texte enumerau trei din apelativele divinității supreme Yahve: IAω AΘωNAI / Iω Iω (unde „Athonai" este scris pentru „Adonai"). Yahve era invocat ca Iao, Adonai și Io pentru a o ocroti pe fetița decedată. S-a subliniat și „logica ocultă" care alăturase în sicriul de plumb anumite metale, astre și geme[75].

Din același context cultural al cosmopolitului oraș Dierna, cu o comunitate iudeo-gnostică, amatoare de practici magice, provine și o tăbliță de blestem (*defixionis tabella*) (fig. 8/2)[76]. Cu prilejul înmormântării se strecurau lângă cadavru aceste obiecte. Nu erau ale decedatului, el era doar „poștașul" care transmitea mesajul cu blestem zeilor Infernului.

Cât de importante erau talismanele pentru proprietarii lor se vede din textul scris pe cărămida descoperită la Gornea (fig. 8/5), unde în jumătatea a doua a inscripției vorbește tânara decedată Baria (Varia): „*... peto et rogo, primicere, reddas mihi teretrum, nam venet Bessa volando, pecus alia mala venet et tollet mihi corpus*..." („te rog și te implor, primicerius [un grad administrativ ori militar], dă-mi înapoi talismanul, pentru că [dacă nu voi avea talismanul] va veni Bessa în zbor, va veni un alt animal rău (un monstru) și îmi va răpi trupul")[77]. Așadar, în lipsa talismanului, corpul Bariei ar putea fi răpit de Bessa (Bes) ori de vreun alt monstru și nu își va găsi liniștea. Bes era un demon egiptean malefic, zburător, care tulbura somnul de veci, mai ales al celor uciși sau care au murit în condiții nenaturale[78].

Înmormântarea nu însemna încetarea relațiilor dintre decedat și cei vii. Cinstirea morților și a mormintelor, săvârșirea ritualurilor periodice, îmbunarea Zeilor Mani cu ofrande și sacrificii erau obligatorii, fiind, totodată, o modalitatea de comunicare cu aceia[79]. În caz contrar, spiritele se răzbunau, bântuindu-i pe cei vii. Erau zile din calendar rezervate cultului morților (*Parentalia-Feralia*, 13–21 februarie; *Lemuralia*, 9, 11, 13 mai; *Rosalia*, 23 mai). La *Parentalia* se organizau sacrificiii și banchete la morminte, similare celor de la înmormântare, cu o accentuată solemnitate în ultima zi, *Feralia*. Cu deosebire periculoși erau morții care nu fuseseră înmormântați potrivit prescripțiilor sau, mai rău, nu fuseseră înmormântați deloc. Pentru liniștire, spiritelor rătăcitoare și răutăcioase (*Lemures*, *Larvae*) li se

[74] Doina Benea, Ana Șchiopu, *Un mormânt gnostic de la Dierna*, în ActaMN, 11, 1974, p. 115–125.

[75] N. Vlassa, *Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna*, în ActaMN, 11, 1974, p. 125–141.

[76] *IDR*, III/1, 43.

[77] I. Piso, *Nochmals zur spätrömischen Inschrift von Gornea*, în *From Polites* to *Magos*: *Studia György Németh Sexagenario Dedicata* (ed. Á. Szabó), Budapest, 2016, p. 255–262 (cu bibliografia, lecturile și interpretările anterioare).

[78] N. Vlassa, *Interpretarea unor geme magice greco-egiptene*, în ActaMN, 17, 1980, p. 483–493 (cu bibliografia despre Bes).

[79] Fustel De Coulanges, *Cetatea antică. Studiu asupra cultului și instituțiilor Greciei și Romei*, București, 1984, p. 29–38; *Lares*, p. 169–172; *Symbolisme*, p. 353; *Lux Perpetua*, p. 32.

oferea un banchet în zilele de *Lemuralia*. Sărbătoarea *Rosalia*, când mormintele se împodobeau cu trandafiri, crescuți chiar în cimitir, era mai populară și mai veselă.

Zeii Manes erau, de obicei, favorabili celor vii, dar deveneau funești când mormintele erau violate[80]. Îngroparea unui străin în mormântul familiei ori înstrăinarea mormântului erau abateri grave. Se cunosc, de altfel, interdicții de înmormântare înscrise pe epitafuri, ca la Drobeta: *te autem heres rogo, aliquem amplius ne velis condidisse patris monumento* („te rog însă, moștenitorule, să nu mai introduci pe altcineva în mormântul tatălui")[81]. Legea a X-a (*Ius sacrum*) din „cele XII table" (considerate de Titus Livius, poate puțin exagerat, drept *fons omnis publici privatique iuris*[82]), dar și mulțimea legilor „ulterioare", așa cum ni le transmit parțial Digestele lui Iustinian[83], reglementau și pedepseau aspru (cu amenzi, exil, chiar pedeapsa capitală) nerespectarea poziției mormintelor față de așezare, deranjarea și furtul cadavrului, distrugerea mormântului ori a monumentului. Tentația îmbogățirii prin jefuirea mormintelor era însă mai mare decât teama de a-i înfuria pe Manes, de a încălca prescripțiile religioase și legislația dură a Statului roman. Arheologii constată că majoritatea mormintelor romane au fost jefuite în Antichitate. La Napoca, în necropola din marginea sud-estică a orașului, din 134 de morminte de înhumație cercetate, numai 15 nu fuseseră jefuite[84]. Când scheletul se descoperă parțial alături de sarcofag, dar oasele sunt în poziție anatomică, înseamnă că jefuirea mormântului se făcuse destul de repede după îmnormântare: defunctul era încă în stare de cadavru și a fost extras parțial din sarcofag. Este posibil ca nu toate jefuirile să se fi produs în epoca romană. În necropola sudică a Potaissei s-au descoperit trei morminte gepidice alături de morminte romane[85]. Prin urmare mormintele romane puteau să fie jefuite 300 de ani mai târziu, când se descopereau întâmplător, odată cu săparea gropilor pentru înmormântarea unor gepizi, ori puteau fi jefuite tot atunci prin căutarea lor intenționată. O situație similară în Dacia – morminte gepidice în cimitire romane – nu se cunoaște deocamdată, dar cazul Potaissei nu era, probabil, izolat.

Îndeplinirea sacrificiilor la mormânt era obligația moștenitorilor legitimi sau testamentari. Natura și periodicitatea lor erau prescrise în testamente. Mormântul era *locus religiosus*, dar anexele mormântului și bunurile lăsate de defunct pentru întreținerea mormântului și pentru efectuarea sacrificiilor aveau caracter profan[86]. De aceea, anonimul de la Sucidava, foarte interesat ca mormântul său să fie îngrijit, iar sacrificiile anuale să fie îndeplinite, lasă dispoziții limpezi în testamentul înscris pe lespedea funerară[87]. Sunt greu de apreciat beneficiile

[80] *Symbolisme*, p. 345.
[81] *IDR*, II, 62.
[82] Titus Livius, XII, 34.
[83] *Dig. 47*, *12 De sepulchro violato* (www.thelatinlibrary.com › justinian › digest47).
[84] Ioana Hica, *Necropola din zona de sud-est a municipiului Napoca (sec. II–IV)*, în *Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane* (coord. D. Protase, D. Brudașcu), Cluj-Napoca, 1999, p. 99.
[85] Mariana Pîslaru, *Un grup de morminte romane și gepidice de la Potaissa*, în *Dacia Felix*, p. 339–345.
[86] F. de Visscher, *Le droit des tombeaux romains*, Milano, 1963, p. 44, 57–59, 83, 123, 239–240, *apud IDR*, II, p. 103–104.
[87] *IDR*, II, 187; I. Șandru, *op. cit.*, p.196–204.

îngrijitorului mormântului: o casă pe care s-o folosească (*usus*) drept locuință personală, ori doar ca spațiu pentru banchetele periodice? Uzufructul viei (*fructus*) – dificil de calculat – putea să-i aducă îngrijitorului mormântului un venit anual de vreo 200–300 denari[88], din care bani îi rămânea ceva după toate cheltuielile la care se obligase.

În zilele prescrise se aduceau la mormânt „ofrande pioase" (*pia dona*, cum zice un epitaf versificat din Ulpia Traiana Sarmizegetusa[89]), se sacrifica un animal negru (porc, miel) și se făceau libații cu diverse lichide și parfumuri. Folosirea abundentă a celor din urmă, precum și a mirodeniilor, intra într-o strategie de opoziție cu putrefacția cadavrului și mirosurile grele ale morții[90]. Libațiile se fac cu sângele animalelor sacrificate, cu vin, lapte, apă, untdelemn, miere, o descriere fiind la Vergiliu[91].

Libațiile cu lichide se originează în credințele privitoare la „setea morților"[92]. Sufletele din Infern sunt chinuite de sete, de setea arzătoare a bazinului circummediteranean (vezi miturile despre Danaide, Tantal etc., în care este prezent elementul lichid, despre râul Lethe a cărui apă amară băută aducea uitarea celor omenești). Lichidele se varsă pe mormânt, ori sunt introduse în mormânt prin diferite procedee[93]. Se făcea nu doar la înmormântare (am văzut frecvența vaselor pentru lichide descoperite în morminte), ci și ulterior, prin săparea unei mici gropi în pământul mormântului, în care erau vărsate lichidele destinate defuncților, sau prin dispozitive special amenajate. La Apulum s-au descoperit două sarcofage alăturate (fig. 8/7). Unul era din cărămizi, conținând în interior o urnă cinerară acoperită cu un capac de plumb. O țeavă de plumb făcea legătura între exteriorul sarcofagului și oasele calcinate din urnă, trecând prin deschiderile circulare din bolta sarcofagului și din capacul urnei. Celălalt sarcofag, de copil, avea în acoperiș o deschidere asemănătoare unei pâlnii, de la care pornea spre interior o țeavă de plumb[94]. Așadar, amândouă aveau instalații care se puteau utiliza permanent.

Erau și alte mijloace de a transmite lichidele în mormânt. În necropola vestică a Potaissei s-a descoperit o căniță antropomorfă de lut (fig. 8/6), ce reproducea o femeie ghemuită care ține cu ambele mâini un ulcior[95]. Vase antropomorfe cu figuri feminine care țin cu mâinile o cupă sunt de veche tradiție („bocitoarele" în Cipru, din a doua jumătate a mileniului II, „vărsătoarele" din Cipru din sec. VI–V î.d.Hr., răspândite ulterior în Grecia și apoi în lumea romană).

---

[88] M. Bărbulescu, *Ritualuri periodice*, în *FunDac*, p. 85–86.

[89] *IDR*, III/2, 430.

[90] Ideea aparține lui J. Scheid, citat de W. Van Andringa, S. Lepetz, *Pour une archéologie de la mort à l'époque romaine: fouille de la nécropole de Porta Nocera à Pompéi*, în „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres", Paris, 150, 2, 2006, p. 1132.

[91] *Eneida*, V, 77–81, *apud* Fustel De Coulanges, *op. cit*., p. 29, n. 16.

[92] *ISDR*^{2}, p. 273–279; M. Bărbulescu, *Ritualuri periodice*, în *FunDac*, p. 87–91.

[93] *Lux Perpetua*, p. 30.

[94] I. Berciu, Wanda Wolski, *Un nou tip de mormânt descoperit la Apulum și problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul roman*, în „Apulum", 9, 1971, p. 375–389.

[95] I. Țigăra, *Necropolele de la Potaissa*, în *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1960, p. 203–204; *ISDR*^{2}, p. 276–279.

Asemenea vase funerare, din care lichidul pare a izvorî din însăși corpul femeii (zeiței?) se depuneau pe morminte pentru a se ostoi „setea morților". Pentru ca lichidul să ajungă în pământ vasele erau găurite ori nu aveau fund[96]. Or, cănița de la Potaissa are fundul spart, ca și ulciorul antropomorf din Napoca, cu reprezentarea Moirei Clotho (fig. 1/3). Probabil că asemenea vase folosite pentru libații erau umplute cu lichid, așezate pe mormânt, după care se spărgea fundul.

Folosind dispozitive permanente ori improvizate, cei care făceau libațiile se asigurau că lichidele ajung unde trebuie. Era, firește, și dorința celor din pământ, căci la Roma un epitaf îi zicea trecătorului: „*Hospes ad hunc tumulum / ne meias ossa precantur / tecta hominis sed si gratus / homo es misce bibe da mi*"[97] („Străinule, oasele unui om te roagă să nu faci pipi pe mormântul care le acoperă ci, dacă ești amabil, amestecă, bea, dă-mi"), adică „amestecă vinul, bea și dă-mi și mie"! Alt decedat, mai glumeț, avertizează că libația e inutilă: „dacă o să-mi înmoi cenușa în vin și o s-o faci noroi, eu fiind mort, oricum n-o să beau"[98]. Asemenea ironii față de moarte nu sunt frecvente, dar sunt semnificative pentru încercarea de a învinge teama și deznădejdea, pentru a privi „cealaltă lume" cu o anumită detașare și speranță că este doar o „altă stare", o „schimbare", așa cum vom vedea mai departe.

Periodicitatea prezențelor pioase la morminte e menționată în inscripțiile funerare. Mama unui militar îngropat la Gherla are satisfacția că noră-sa laudă gloria de soldat a soțului decedat („*Perpetuam famam militaris gloriae semper / prosequitur nurus*"), că pătrunși de pietate copiii se duc la cimitir, la mormântul tatălui lor („*Pietate nati frequentant*") și că prietenii dau un banchet în cinstea defunctului („*Convivio celebrantur amici*")[99]. Tot acolo, tânăra Aelia Ingenua, față de care Destinul a fost necruțător (fig. 1/4), este „hrănită anual" (*alita es in annos*), adică atunci când calendarul prevedea zilele de comemorare a morților[100].

b) Sufletul nemuritor. Călătoria sufletului. Epitaful amintit deja, de la Tibsicum[101] (fig. 5/3), este unicul document scris din Dacia, pe care-l cunoaștem deocamdată și care vorbește clar despre sufletul aerian. Ținând seama că nu s-a descoperit la Apulum ori la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care sunt cele mai importante centre culturale ale provinciei, trebuie să credem că nu era singular și „rătăcit" prin Dacia; gânduri similar expuse vor fi existat și pe alte monumente funerare din provincie. Disocierea tranșantă între corpul care rămâne în pământ și sufletul care se ridică în aer: „*Terra tenet corpus, nomen lapis, atque animam aer"* („Trupul e în pământ, numele e pe piatră, iar sufletul e în aer") exprimă foarte bine concepțiile neostoice ale epocii și s-a observat demult[102] similitudinea cu o frază celebră a lui

[96] W. Deonna, *Croyances funéraires. La soif des morts. Le mort musicien*, în „Revue de l'Histoire des Religions", 119, 1, 1939, p. 54–69.

[97] *ILS*, 8204.

[98] *ILS*, 8156; *Lux Perpetua*, p. 30.

[99] G. Finály, *Egy Szamosujvári római feliratról*, în ArchÉrt, 12, 1902, p. 336–338; Ana-Maria Sămărghițan, *Poezia funerară în Dacia*, în *FunDac*, p. 173–174.

[100] M. Bărbulescu, *Ritualuri periodice*, în *FunDac*, p. 90, n. 41.

[101] *IDR*, III/1, 173.

[102] *ISDR*^{2}, p. 271.

Marcus Aurelius: „Dacă sufletele supraviețuiesc, cum le încape aerul, din veșnicie, pe toate? Dar pământul, cum cuprinde cadavrele celor care au fost îngropați în el din veșnicie?”[103] Sufletul aparține cerului (în inscripțiile de acest fel *aer* se confundă cu eterul[104]), derivă din cer și se întoarce acolo, pe pământ rămâne numai corpul. Ideea este frecvent exprimată în textele funerare[105], de pildă la Köln: *corpus ut terram manere, spiritum caelum sequit*[106]; trupul neînsuflețit zace sub tumul, în timp ce spiritul e primit printre zei: *in hoc tumulo iacet corpus exanimis cuius spiritus inter deos receptus est* (Roma)[107]; sufletul caută să se elibereze din închisoarea corpului: *fugit anima corpore* (Parma)[108] etc.

Imaginea cerului, ca un semicerc cu o rozetă (stea) în centru, o întâlnim de mai multe ori la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (fig. 4/4)[109], (fig. 4/5)[110], iar stelele-rozete le vedem pe monumente funerare din Drobeta[111]. Pe o lespede care provine, probabil, dintr-o construcție funerară de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[112] suntem tentați să vedem, dedesubtul unui cap, o imagine a Lunii mai degrabă decât o ghirlandă (fig. 5/2). Față de textele care se mulțumesc să afirme despărțirea de trup a sufletului și ridicarea sa spre nemărginirea cerului, imaginile de pe monumentele funerare simt nevoia să sugereze *cum* se face ridicarea, zborul, pornind de la constatarea că *o greutate trebuie ridicată*. Prin urmare este nevoie fie de un obiect (o scară, de pildă), fie de un mijloc de locomoție postumă – o pasăre, un cal, o barcă ori corabie, un car sau, în sfârșit, de viețuitoare marine reale ori închipuite, sau de un vânt prielnic[113].

Scara este rar figurată pe monumentele funerare din Dacia (poate la Napoca[114]). Pasărea, străveche întruchipare a sufletului, este unul din vehicolele drumului spre Lună și astre. Ideea primitivă a păsării-suflet s-a transformat în aceea a sufletului purtat de o pasăre[115]. O pasăre figurează pe o ghirlandă (ori o barcă?) pe o ediculă din Micia[116]. Pasărea poate fi un vultur, ca pe o stelă din Apulum[117] (fig. 3/5). Vulturul îi purta pe decedați nu în ghiare, așa cum îl dusese pe Ganymede lui Zeus, ci pe spatele său, ceea ce nu era, firește, o situație naturală, dar câteva reprezentări din perioada romană și-au imaginat-o. La funeraliile împăraților un vultur era eliberat de pe rug, semn că sufletul suveranului mort se îndrepta spre astre. Alteori pasărea e un păun, coada sa desfăcută fiind asemuită cu cerul înstelat[118]. Păuni pe monumente funerare

---

[103] *Către sine*, IV, 21 (ed. M. Peucescu, D. Burtea, București, 1977).
[104] *Symbolisme*, p. 121.
[105] A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'Impero Romano* (Dissertationes Pannonicae, ser. I, 7), Budapest, s.a., p. 80–86.
[106] *CIL*, XIII, 8371.
[107] *CIL*, VI, 2160.
[108] *CIL*, XI, 1118.
[109] *IDR*, III/2, 424; *Funerary Monuments*, p. 112, nr. 43; p. 112, nr. 42.
[110] *IDR*, III/2, 390.
[111] *IDR*, II, 37, 56.
[112] *Funerary Monuments*, p. 200, nr. 10.
[113] *Lux Perpetua*, p. 298.
[114] *ISDR*^{2}, p. 265, n. 43 și p. 267.
[115] *Lux Perpetua*, p. 293–296.
[116] *Funerary Monuments*, p. 198, nr. 1.
[117] *IDR*, III/5, 608; *Funerary Monuments*, p. 118, nr. 64.
[118] *Symbolisme*, p. 220.

apar la Apulum[119] (fig. 3/6), la Șeica Mică[120] (fig. 3/3, 3/4), Drobeta, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Napoca, Micia etc.

Carul, calul și grifonul sunt, de, asemenea, simboluri ale călătoriei sufletului. Pe pereții de ediculă de la Gherla frecventele reprezentări cu cai – un *calo* („servitor al soldaților", „purtător de bagaje" „ține-cai") flancat de doi cai – au fost interpretate ca o aluzie la părăsita viață a defunctului, ținând seama de trupa de cavalerie (*ala II Pannoniorum*) cantonată acolo[121]. Dar calul prezentat singur, fără călăreț, este evident simbolul ascensiunii. Un cal fără călăreț apare în registrul median de la Șeica Mică, localitate rurală, fără vreo trupă de cavalerie (fig. 3/4, detaliu cu primele două registre; în registrul de jos este figura lui Attis). Pe altare funerare de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa apar, de asemenea, cai fără călăreți[122]. Dacă acești cai nu sunt înaripați, precum Pegas, în schimb, grifonul e înaripat și are aceeași misiune, cum se vede la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[123] (fig. 6/1), la Apulum, Micia etc. Grifonul l-a putut substitui pe Pegas fiindcă ambele creaturi fantastice aparțineau lui Apollo[124]. E interesant de remarcat că *toate imaginile* unei călătorii cu carul, eventual cu o *biga*, cunoscute în Dacia, apar *exclusiv pe monumente funerare*, ca la Gherla și în alte locuri[125]. Reprezentarea carului (ca și a scării) dovedește din nou că romanii împrumutaseră elemente din realitate pentru a-și exprima ideile alegorice.

Vechea credință grecească în Insulele Fericiților, situate la marginea Pământului, unde ajungeau muritorii favorizați de zei, n-a dispărut nici atunci când sejurul celor aleși a fost transferat în cer, când în Soare și în Lună situau pitagoreicii Insulele Fericiților, scăldate de valuri de eter[126]. Monumentele funerare sunt pline de imaginea delfinilor, aceste cetacee curioase și salvatoare de oameni în pericol (și de personaje mitologice), simboluri ale navigației sigure spre cealaltă viață: în timpanele lespezilor (fig. 3/3, 3/5, 3/6), pe coronamentele de monumente funerare, ca la Micia[127] (fig. 5/1) și Potaissa, pe acoperișul ediculelor, ca la Micia. În aceeași sferă de simboluri intră hipocampii, prezenți în repertoriul sepulcral mai ales la Apulum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa[128] (fig. 6/2). Se adaugă tritonii (fig. 6/3, monument din Ulpia Traiana Sarmizegetusa[129]). La Apulum doi tritonii sunt înfățișați cu cârme de corabie pe umeri (fig. 7/5)[130], iar altul, de-a dreptul terifiant, ține o cochilie tropicală uriașă[131] (fig. 6/5).

---

[119] *IDR*, III/5, 591; *Funerary Monuments*, p. 118, nr. 63.
[120] *IDR*, III/3, 91; *Funerary Monuments*, p. 117, nr. 62; p. 215, nr. 75.
[121] *Funerary Monuments*, p. 50.
[122] *IDR*, III/2, 435, 445,
[123] *Funerary Monuments*, p. 178, nr. 15.
[124] *Lux Perpetua*, p. 289.
[125] Zs. Visy, *Die Wagendarstellungen der Pannonischen Grabsteine*, Pécs, 1997, p. 57–58, nr. 71–73.
[126] *Lux Perpetua*, p. 284.
[127] *Funerary Monuments*, p. 174, nr. 55.
[128] *Funerary Monuments*, p. 178, nr. 15.
[129] *Grabmonument*, p. 155 S/S 45.
[130] *Funerary Monuments*, p. 223, nr. 3.
[131] *Grabmonument*, p. 229 Sc/A 1.

În sfârșit, Vânturile care pot favoriza sau, dimpotrivă, împiedica ascensiunea sufletelor spre astre[132], apar în colțurile reliefurilor funerare sub formă de bust ori numai cap, la Apulum[133] (fig. 8/3), Porolissum[134] (fig. 8/4), Gherla, Cristești, Brâncovenești, Potaissa, Cioroiu Nou etc. Câte un cap de om tânăr e reprezentat din profil, iar suflul îi iese dintre buze, răspândindu-se ca un con.

Nu era nimeni deranjat de prezența pe același monument a „vehiculelor" destinate aerului și a celor destinate apei: păsările stau alături de delfini (fig. 3/3, 3/5, 3/6). Dacă am acorda credit comanditarului monumentului sau sculptorului, am conchide că proceda așa din prudență, neștiind exact natura spațiului – aerian ori acvatic – pe care urma să-l străbată spiritul. După cum s-ar fi putut să fi aruncat la întâmplare niște simboluri, fără să-și bată capul cu semnificații oculte, cum poate prea adesea facem noi astăzi.

Calitatea lui Hermes de a fi *psychopompos* („cel care călăuzește sufletele") era cunoscută grecilor din epoca arhaică. Zeul era caracterizat de elementul nocturn, de călătoriile pe drumuri întunecoase, el era cel care l-a condus pe Herakles în Infern când acesta trebuia să aducă Cerberul pe pământ și el conducea sufletele în Infern[135]. Această credință o găsim ulterior în Italia[136], imaginea lui Hermes-Mercurius psihopomp apărând pe monumente funerare răspândite mai apoi în întreg Imperiul Roman[137]. Cocoșul care-l însoțește este pasăre apotropaică: în zori, la cântatul cocoșilor, se destramă tenebrele nopții[138]. O inscripție de la Cioroiu Nou îl numește pe Mercurius *gubernator* („cârmaci", „conducător"), aluzie la calitatea sa de *psihopompos*[139]. Zeul e înfățișat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și la Napoca pe pilaștrii unor ansambluri funerare[140].

Pe de altă parte, succesul ultimei și celei mai grele încercări la care a fost supus Herakles – Hercules, în vremea când se afla în slujba lui Eurystheus, aducerea Cerberului pe pământ, i-a conferit calitatea excepțională de învingător al Morții. Îmblânzind Cerberul și biruind Moartea eroul a devenit asemenea zeilor[141]. Un altar funerar din Germisara (fig. 6/4), acoperișul unei edicule din Porolissum și o stelă din Apulum îl înfățișează pe Hercules luptându-se cu leul din Nemeea[142], iar pe un perete de edicule de la Micia eroul ridică ghioaga împotriva hidrei din Lerna[143]. De la o

---

[132] *Lux Perpetua*, p. 175, 364; *Symbolisme*, p. 101, 117, 153, 175.

[133] *Grabmonument*, p. 179 S/A 68.

[134] N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 45, nr. 154.

[135] W.F. Otto, *Zeii Greciei. Imaginea divinității în spiritualitatea greacă*, București, 1995, p. 121–128.

[136] M. Combet-Farnoux, *Mercure romain. Le culte publique de Mercure et la fonction mercantile à Rome de la République archaïque à l'époque augustéenne*, Roma, 1980, p. 351–382.

[137] *Lux Perpetua*, p. 214, 301; *Symbolisme*, p. 29.

[138] *Lux Perpetua*, p. 409–410.

[139] *IDR*, II, 141.

[140] M. Bărbulescu, *Hercules și Mercurius gubernator*, în *FunDac*, p. 286–287.

[141] *Symbolisme*, p. 415–416, 480.

[142] M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 285–286; *Funerary Monuments*, p. 119, nr. 67.

[143] *Funerary Monuments*, p. 216, nr. 83.

construcție funerară din Tibiscum provine un fronton unde lângă Hercules apare mistrețul de pe muntele Erymanthus, învins de erou într-o ispravă anterioară[144].

Mai interesante sunt monumentele funerare pe care Mercurius și Hercules apar laolaltă[145]: în registrul inferior al pilastrului unei construcții funerare din Napoca (fig. 7/1), pe monumentul de la Apulum, pe laturile tronului pe care șed divinitățile Infernului Pluto și Proserpina, și anume Mercurius la stânga, cu punga de bani și caduceul, iar Hercules la dreapta, cu ghioaga ridicată pe umăr. De la construcții funerare de mari dimensiuni provin apoi plăci rectangulare, cu o zonă centrală liberă (*tabula*) înconjurată de chenare. La extremități aceasta e flancată de imaginile lui Hercules la stânga și Mercurius la dreapta. Cea mai frumoasă piesă de acest tip e din Potaissa[146] (fig. 7/2–4). Plăci similare, cu aceeași compoziție simetrică, dar de o calitate artistică mai modestă, există la Germisara și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[147]. Pentru cel care a conceput schema iconografică, pentru cei care vedeau aceste plăci la mausolee, alăturarea celor două divinități le sugera *suprema călătorie*, în care Mercurius este *Călăuza*, iar Hercules este *Speranța*.

Asocierea lui Mercurius psihopomp cu Hercules însoțit de Cerber ar trimite parcă mai degrabă la o călătorie într-un Infern clasic[148]. Dar suprema binefacere pentru sufletul care se ridica spre cer era de a avea un însoțitor, un ghid „care să-l apere în cursul călătoriei printre vârtejurile de aer, de apă, de foc și printre sferele mișcătoare ale cerurilor”[149]. Zeul psihopomp prin excelență, Hermes-Mercurius, cel care introducea pe noii veniți în lumea umbrelor, cumula acum misiunea de protector al celor drepți în călătoria lor aeriană[150]. Călătoriei spre Infernul subteran i-a luat locul traversarea de către suflete a spațiului. De altfel, stoicii au interpretat poveștile despre Hades și le-au realocat în spațiu după propriile lor teorii. Nici aerul prin care zburau sufletele nu era lipsit de durere. Roata de care este legat Ixion, învârtită de vânt, este imaginea supliciilor pe care sufletul le suferă în aer[151]. Vedem și din această situație complexitatea eshatologiei epocii, plină de idei contradictorii născute în epoci diferite și în stadii succesive ale mentalității religioase, care „coabitează adesea în mintea aceluiași individ”[152].

Această înălțare nu era fără pericole și de abia la sfârșitul călătoriei sufletul își găsește odihna, adică atunci când reușește să atingă intervalul care separă Pământul de Lună, primul sejur al celor drepți[153]. Firește, vechile tradiții mitologice au coexistat cu

---

[144] Mariana Crînguș, *Noi monumente sculpturale din zona Caransebeș*, în *In memoriam Dumitru Tudor. Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* (Timișoara), 4, 2001, p. 91–95.

[145] M. Bărbulescu, *op. cit*., p. 287–291.

[146] *ArtaPot*, p. 83–85.

[147] M. Bărbulescu, *op. cit*., p. 290, nr. 17–18.

[148] Așa am interpretat inițial și noi: M. Bărbulescu, *Hercules și Mercurius gubernator*, în *FunDac*, p. 282–293.

[149] *Lux Perpetua*, p. 300.

[150] *Ibidem*, p. 301.

[151] *Symbolisme*, p. 127–130.

[152] *Lux Perpetua*, p. 302.

[153] *Symbolisme*, p. 131.

doctrinele filosofice. Dar spiritele simple nu s-au convertit niciodată la credo-ul abstract al filosofilor, pentru care beatitudinea celestă însemna contemplarea eternă a gloriei Ființei supreme. Credințele oamenilor de rând erau destul de departe de cele ale *inteligheției*. Chiar și unele religii de misterii îi făceau pe inițiați să spere în plăceri grosolane, beții fără sfârșit și erotism perpetuu. Când era imaginat mai cu decență, cadrul sejurului ceresc era o plăcută grădină înflorită și umbroasă, precum râvnitele grădini pământene. Adică, așa cum era așezat sarcofagul lui Aelius Iulius Iulianus la Romula: „*inter pampinea virgulta et gramina laeta / umba super rami virides ubi densa ministrant* " („între tufișuri de viță și desfătătoare verdeață / unde stufoasele ramuri l-acopăr cu umbra lor deasă")[154].

3. Moartea ca schimbare. Cu excepția celor puțini, care aveau convingeri mai mult sau mai puțin ferme despre soarta lor după moarte (de pildă, că sufletul va rezida de-a pururi într-o stea), pentru cei mai mulți moartea era un mister. Sigur era doar că moartea aducea o schimbare radicală a corpului, la care contribuiau, firește, și funeraliile. După o vreme, din trupul îngropat rămân doar oasele, iar în cazul incinerării rămân doar mici fragmente din oase. Dar romanii nu pictează, nu sculptează scheletul uman decât foarte rar, iar în Dacia niciodată. Scheletul apare în arta romană (toreutică, mozaic etc.) în ipostaze mai curând jucăuș-ironice, cum sunt cupele de argint de la Boscoreale pe care, printre schelete erau înscrise îndemnuri pentru comeseni: bucurați-vă de viață, căci viitorul e incert. Pe monumentele funerare romanii nu înfățișează schelete, nici măcar cadavre. Aproape că nu putem deosebi în reliefurile cu scene de banchet pe defuncți de cei vii. Se evitau imaginile dureroase ale slăbiciunii, bolii și agoniei. Era un fel de distanțare, de detașare de moarte (oare se poate?). „Suntem foarte departe de veacurile XVI și XVII, când scheletele și terifiantele trupuri parțial descărnate fac vogă în sculptura funerară. În fața mormântului omul antic nu mai glumește (chiar dacă, rar, inscripțiile funerare conțin vorbe de duh care vor să risipească durerea), dar nici nu încearcă să-și creeze spaime suplimentare prin imagini. În fața morții, a necunoscutului care urmează, omul antic preferă să folosească aluzii"[155].

Nu se știe exact ce va urma, dar e sigur că starea omului va fi alta, că Marea Călătorie va aduce o schimbare. Nu se știe nici care e traseul acestei călătorii, iar ținta e destul de vagă. Europa nu știe ce soartă o așteaptă, spre ce tărâmuri și peste ce mări o duce în galop taurul în care se transformase Zeus. Mitul cântat de Ovidiu[156] e reprodus pe monumente funerare: e plecarea spre o lume necunoscută. La Micia, un fragment de monument funerar[157] o înfățișează pe Europa pe spinarea taurului, scenă înscrisă într-o cunună de frunze și flori (fig. 8/10), așa cum imagini similare apar pe monumente funerare din Germania, Noricum și Moesia.

În marea trecere spre necunoscut speranța păstrează și evocă necontenit pe monumentele sepulcrale dăinuirea formelor vii, vitalitatea nesfârșită a naturii

[154] *IDR*, II, 357 (traducere versificată de Șt. Bezdechi).
[155] *ArtaPot*, p. 85.
[156] *Metamorfoze*, II, 853–875.
[157] *Funerary Monuments*, p. 225, nr. 14.

(verdele veșnic al frunzelor de iederă), renașterea vegetației (frunzele de acant care răsar în câteva zile după secetă, conurile de pin), vița-de-vie, ciorchinii de struguri și veselul lor proteguitor Dionysos-Liber cu accesoriile sale (thyrsos, kantharos), coroane vegetale, cununi de laur, flori și păsări. Femeia de pe edicula de la Sutoru (fig. 4/3), cu o pasăre moartă în mână, e o imagine insolită, fiindcă în fața morții preferau să se înconjoare de simboluri ale vieții.

Încheiem excursul nostru cu două monumente extrem de semnificative de la Potaissa.

Unul, din păcate pierdut (păstrându-se doar o fotografie de foarte slabă calitate și un desen executat de Téglás István[158] – fig. 8/8), este un fragment dintr-un perete lateral de edicula[159]. Primul care descrie monumentul a fost însuși Fr. Cumont care, curios, nu-i găseşte semnificaţia, notând în finalul sumarei descrieri „*Mir ist diese Darstellung völlig räthselhaft*"[160]. Apollo e reprezentat în mers vioi spre dreapta sa, cu un arc mic în mâna stângă. La dreapta zeului e înfățișată nimfa Daphne, pe cale de a se transforma în laur pentru a scăpa de divinul său urmăritor. Capul nimfei e orientat spre stânga, din el ridicându-se un mănunchi vegetal, pe care Apollo îl apucă strâns cu mâna dreaptă. Mâna dreaptă a nimfei e ridicată, un deget foarte prelung părând a se fi prefăcut deja într-o crenguță de laur.

Scenele cu nimfa Daphne singură, ori urmărită de Apollo, sunt mai frecvente în picturile pompeiene şi în mozaicuri[161]. Pe monumentele funerare reprezentarea mitului este rară, pe la Roma și prin provinciile central-europene ale Imperiului Roman; pe unele din ele Daphne e reprezentată cu ramuri de laur care i se nasc din mâini sau din cap[162]. Nu este de mirare, așadar, că imaginea de la Potaissa este unică în Dacia și fără analogii apropiate.

Mesajul scenei este foarte limpede: dacă moartea e inevitabilă, să-i îndepărtăm brutalitatea prin imagini alegorice. Moartea e Marea Trecere, e schimbare, nu neapărat dureroasă, dar e o transformare radicală, de data aceasta până la *a deveni o fiinţă aparţinând altui regn*, cum se întâmplă cu nimfa Daphne.

Celălalt monument, de asemenea un perete lateral de edicula funerară, s-a descoperit la Rediu, dar provenea – cu multă probabilitate – din Potaissa[163]. Scena (fig. 8/9) înfățișează o tânără femeie așezată, pe cale de a fi coafată de o servitoare (*pectinatrix*, „coafeză" sau, mai bine *ornatrix,* „cea care gătește, împodobește").

---

[158] I.Téglás, *A Mezőtóháti vicusról és a Potaissai Apollo domborműről*, în ArchÉrt, 30, 1910, p. 355–356, fig. 8.

[159] *ArtaPot*, p. 91–92, nr. 47, fig. 93–94; M. Bărbulescu, *Simbolismul funerar la Potaissa. Două scene rare*, în *Din grădina Hesperidelor, în amintirea profesorului Adrian Husar*, Târgu Mureș, 2018, p. 39–49, cu bibliografia și discuțiile anterioare.

[160] Fr. Cumont, *Neue Funde aus Dacien und Moesien*, în „Archaeologisch-epigraphischen Mittheilungen aus Österreich-Ungarn", Wien, 17, 1894, p. 21, nr. 11.

[161] Olga Palagia, *Daphne*, în *LIMC*, III, 1, 1986, p. 346.

[162] K. Dilthey, *Apollon und Daphne*, în „Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinland", 52, Bonn, 1872, p. 52–53; G. Bauchhenss, *Apollon/Apollo*, în *LIMC*, II, 1, 1984, p. 456, nr. 593.

[163] *ArtaPot*, p. 89–91, nr. 46, fig. 91; M.Bărbulescu, *L'ornatrix de Potaissa*, în *Akti XII. Medunarodnog Kolokvija o Rimskoj Provincijalnoj Umjetnosti* (coord. Ida Koncani Uhač), Pula, 2014, p. 222–225, cu întreaga bibliografie anterioară.

Femeia e îmbrăcată cu o *tunica* simplă, întinde ceva în mâna dreaptă, poate o cutie cu pomadă, spre care întinde mâna și servitoarea. Îmbrăcămintea acesteia din urmă e mai rar întâlnită pe monumentele din Dacia: o *dalmatica* amplă, cu mâneci largi, semănând cu cămășile servitorilor de pe monumente din Noricum și Germania Inferior. După gestul servitoarei, stăpâna urma să fie pieptănată așa cum era la modă în secolul al III-lea, cum se coafau și împărătesele Plautilla, Tranquillina și Otacilia (coafura tip „Scheitelzopf"[164]). Un pieptene bilateral se vede în câmpul reliefului. Pe unele monumente funerare apar piepteni și alte obiecte de toaletă, specifice pentru identitatea feminină, pentru *mundus muliebris*[165].

Imaginea este unică în Dacia și foarte rară în Imperiul roman, pe vreo 20 de monumente[166]. O astfel de reprezentare poate să fie o banală imagine cotidiană (coafarea și împodobirea miresei) ori revelatoare pentru ocupația unei *ornatrix*. Dar de ce ar fi mai importantă servitoarea decât stăpână-sa? Scena o privește în primul rând pe matroană, îi arată poziția socială. Să nu uităm că avem a face cu un monument funerar. E o aluzie la moarte: găteala tinerei mirese pentru căsătorie este similară cu pregătirea defunctei pentru lumea de dincolo. Atunci însemna debutul într-o altă etapă din viața sa socială, iar acum e debutul în necunoscutul ce va urma. De ce să nu păstreze această femeie, ca ultimă imagine din viața sa pământească, momentul solemn și senin din dimineața căsătoriei sale?

THE ROMAN DACIAN HUMAN FACING DEATH

Abstract

1. Inevitable Death. The Roman human would try to endear the deity through prayer, to engage it in a contractual type relationship, or to determine it – through magical practices – to act a certain way. However, he is aware of the fact that there is no chance to prevent the end of his life, because not even the Gods possess the power to avoid the fate decided by the Moirai. Rarely, two raised hands are depicted next to the laments of the funerary inscriptions, similarly to an accusatory cry addressed to an injust and untimely death (fig. 1/1–2). Of the Moirai, Clotho is represented on several funerary monuments (fig. 1/5) or anthropomorphic vessels used in funerary practices (fig. 1/3).

2. The funeral, the grave and "the afterlife". The mourners (*praeficae*) of the funerals (fig. 3/1), as well as the scene of the funerary banquet are depicted on funerary monuments discovered especially in northern and central Dacia (fig. 5/4–5). It is uncertain

[164] Nicoleta Frapiccini, *La retorica dell'ornato*, în *Comae. Identitá femminili nelle acconciature di età romana* (ed. Maria Elisa Micheli, Anna Cantucci), Pisa, 2011, p. 31.

[165] L. Shumka, *Designing Women: The Representation of Women's Toiletries on Funerary Monuments in Roman Italy*, în *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture* (ed. J. Edmondson, A. Keith), Toronto – Buffalo – London, 2008, p. 179.

[166] Margot Baltzer, *Die Alltagsdarstellungen der treverischen Grabdenkmäler*, în „Trierer Zeitschrift", 46, 1983, p. 64–72, 104–107.

if the banquet really took place during the funeral, or if it aludes to the ideal and eternal banquet that the deceased will enjoy in the afterlife.

The literary and philosophical concepts regarding the existence of an aerial soul that leaves the cadaver are vehiculated and spread throughout the Roman world starting with the period of The Principate. However, funerary carvings kept perpetuating old motifs, born from the mythology of the subterranean Inferno. The tradition of laying "Charon's Obol" was still preserved. This custom can be observed in Dacia, both in burial and cremation graves, in equal proportions. Even though this practice can be found in cemeteries belonging to larger, cosmopolitan localities, as well as those pertaining to settlements with a more pronounced ethnic character, its dissemination was not at all generalized, as only 6,48 % of the graves indicate the use of this custom.

Therefore, the "funerary archaeology" of Dacia captures (through the inventory of the graves, funerary carvings and epigraphical texts) two different concepts. The first concept accepts that **the tomb was inhabited by the soul**. The tomb represents the dwelling for the long deserved rest after enduring the hardships of life, be it the farmer's work (fig. 4/1), allusions to Hercules' deeds, as well as hunting, through hunting type analogies – war and beast – enemy (fig. 2/1, 3/2). Food offerings would be laid in the tombs, as well as lamps, amulets (fig. 8/1) and *defixionum tabellae* (fig. 8/2). The relationship with the deceased did not stop with the burial. The permanent maintenance of the tomb and conducting periodic sacrifices would be stipulated through testamentary dispositions (*IDR,* II, 187). Special devices (fig. 8/7) or anthropomorphic vessels with broken bottoms (fig. 1/3, 8/6) were used for liquid libations meant to subdue the "thirst of the dead".

In the other concept, the **soul is eternal**: once detached from the body that lays in the ground, the soul raises to the heavens, as it was inscribed on the epitaph from Tibiscum (*IDR,* III/1, 173: *Terra tenet corpus, nomen lapis, atque animam aer*), consistent with the neostoic beliefs. The funerary monuments suggest the journey of the soul – through air or water – "the vehicles" being birds (eagles, peacocks), horses, griffins, dolphins, hipocamps, tritons, sometimes aided by winds. On some funerary monuments, Mercurius *psychopompos* (this time leading the soul not through the underworld, but towards the Moon and the stars) is accompanied by Hercules, the conqueror of Death (fig. 7/1–4), as they are the Guide and Hope.

3. Death as change. Faced with death and the unknown, the ancient human refuses to depict suffering, agony, or the image of the skeleton. The funerary monuments insist on the neverending vitality of nature, reprezenting ivy, acanthus, wines, pine trees etc. The Big Journey, with an unknown destination, will bring about a change that is only alluded to. Europa, kidnapped by Iupiter transformed into a bull, does not know what territories they are heading towards (fig. 8/10). Death means transformation, not necessarily painful, but a radical one, until becoming a creature that belongs to a different kingdom (Daphne transforms into a laurel tree, fig. 8/8). The lady with the styled hair being adorned by an *ornatrix* servant is now ready for her journey towards the unknown, similarly to the moment when, as a young bride, she was getting ready for the solemnity of marriage (fig. 8/9).

ABREVIERI

ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj (Cluj-Napoca).
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului regional (Muzeul Național al Unirii), Alba Iulia.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesitő, Budapest.
ArtaPot	= M. Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, București – Cluj-Napoca, 2015.
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
DA	= Ch. Daremberg, Edm. Saglio, Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romains, Paris, I (1877) – V (1919).
Dacia	= Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, 1 (1924) – 12 (1948). Nouvelle Série: Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
Dacia Felix	= *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata* (eds. S. Nemeti, Fl. Fodorean, Ed. Nemeth, S. Cociș, Irina Nemeti, Mariana Pîslaru), Cluj-Napoca, 2007.
FunDac	= *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei Romane* (coord. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 2003.
Funerary Monuments	= Lucia Țeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR 128, Oxford, 1982.
Grabmonument	= Carmen Ciongradi, *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien*, Cluj-Napoca, 2007.
IDR	= *Inscripțiile Daciei romane*, București.
ILS	= H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, 1892–1916.
*ISDR*²	= M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*², Cluj-Napoca, 2003.
Lares	= M. Borda, *Lares. La vita familiare romana nei documenti archeologici e letterari*, Vaticano, 1947.
LIMC	= *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich – München – Düsseldorf.
Lux Perpetua	= Fr. Cumont, *Lux Perpetua*, Paris, 1949.
MEFRA	= Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité, Roma.
OltRom	= D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978.
Potaissa	= Potaissa. Studii și comunicări, Muzeul de istorie, Turda.
RE	= *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly – Wissowa), Stuttgart.
Symbolisme	= Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains* (ed. Janine Balty, J.-Ch. Balty), Paris, 2015.

PROVENIENȚA ILUSTRAȚIILOR

Mihai Bărbulescu: fig. 1/2, 3, 5; fig. 8/6–7.
N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, Zalău, 1975, fig. 8/4.
IDR, III/1, fig. 8/1–2.
Makara Lehel (foto): fig. 5/4–5; fig. 7/2–4.
I. Piso, *Nochmals zur spätrömischen Inschrift von Gornea*, în *From Polites* to *Magos: Studia György Németh Sexagenario Dedicata,(ed. Á. Szabó)*, Budapest, 2016, fig. 8/5.
I.Téglás, *A Mezőtóháti vicusról és a Potaissai Apollo domborműről*, în *ArchÉrt*, 30, 1910, fig. 8/8.
D. Tudor, *Oltenia romană* [4], București, 1978, fig. 2/2.
www.ubi-erat-lupa.org: fig. 1/1, 4; fig. 2/1; fig. 3, 4, 6; fig. 5/1–3; fig. 7/1, 5; fig. 8/3, 9, 10.

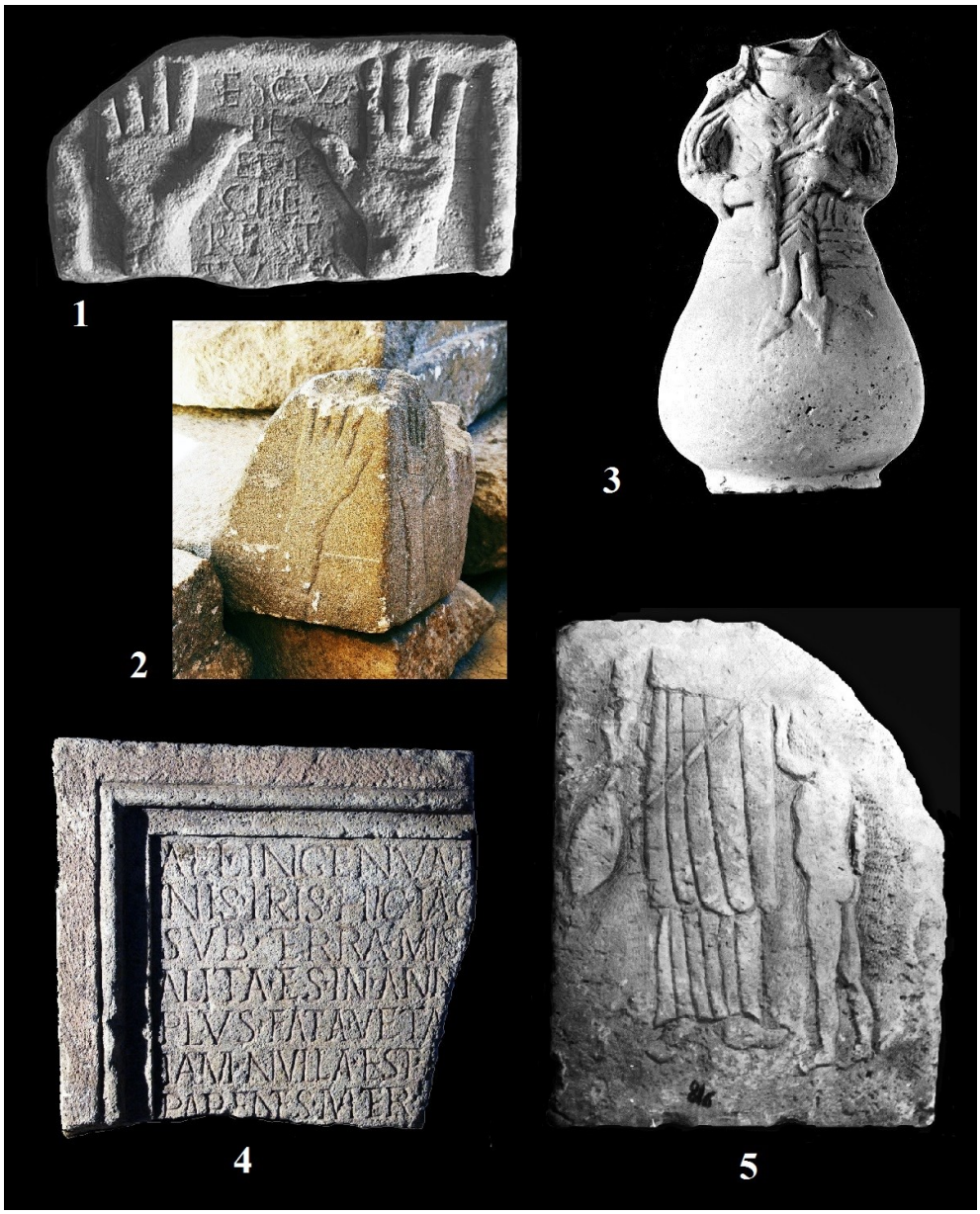

Fig. 1. Monumente funerare din Apulum (1, 2), Gherla (4), Potaissa (5)
și vas funerar din Napoca (3).

Fig. 2. Sarcofage din Romula.

Fig. 3. Monumente funerare din Apulum (1, 5, 6), Napoca (2) și Șeica Mică (3, 4).

Fig. 4. Monumente funerare din Șeica Mică (1), Ulpia Traiana Sarmizegetusa (2, 4, 5), Sutoru (3) şi Dacia (6).

Fig. 5. Monumente funerare din Micia (1), Ulpia Traiana Sarmizegetusa (2), Tibiscum (3) și Potaissa (4, 5).

Fig. 6. Monumente funerare din Ulpia Traiana Sarmizegetusa (1–3), Germisara (4) și Apulum (5, 6).

Fig. 7. Elemente de construcții funerare din Napoca (1), Potaissa (2–4) și Apulum (5).

Fig. 8. Talisman (1) și defixionis tabella (2) din Dierna; cărămida de la Gornea (5); sarcofage din Apulum (7); vas funerar din Potaissa (6); monumente funerare din Apulum (3), Porolissum (4), Potaissa (8, 9) și Micia (10).

DUALITATEA TERMINOLOGICĂ A VOIEVODATELOR ROMÂNEȘTI ÎN PERIOADA MEDIEVALĂ ȘI RENASCENTISTĂ

VICTOR SPINEI

Cuvinte-cheie: valahi / români, Valahia / Țara Românească, Moldova, cealaltă Valahie, ambele Valahii, cele două Valahii, Valahia Mare, Mică, Superioară, Inferioară, identitatea românească, voievozi**.**

Keywords: Wallachians / Romanians, Wallachia, Moldavia, double / the other / another Wallachia, Great / Little / Upper / Lower Wallachia, Romanian identity, voivode.

Procesul de etnogeneză al românilor s-a închegat, după toate probabilitățile, aproximativ concomitent cu al celorlalte popoare neolatine europene, adică spre sfârșitul mileniului I al erei creștine, într-un perimetru geografic extins de-o parte și de alta a Dunării de Jos, incluzând și arealurile montane ale Carpaților, Balcanilor și Epirului. În decursul Evului Mediu, nedispunând de unitate politică și fiind scindată de enclave compacte de altă etnie, latinitatea orientală s-a fragmentat și diminuat, individualizându-se dialectele dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân. Desprinderea dacoromânei de celelalte trei dialecte, răspândite numai în Peninsula Balcanică, s-a produs eșalonat de-a lungul secolelor X–XIV.

Penuria documentară acută împiedică precizările privind momentele și teritoriile de derulare ale proceselor de ordin istoric consumate înainte de constituirea statelor medievale românești de la sud și la est de Carpați. Cu toate progresele remarcabile obținute de această disciplină în ultimele decenii, aportul consistent al arheologiei la clarificarea problemelor evocate se lasă încă așteptat, dar nu ne îndoim că potențialul ei în sfera epistemologică va fi pus în valoare în viitorul apropiat.

În atmosfera tulbure creată de migrațiile triburilor nomade de stepă și de fervoarea expansionistă a statelor din proximitate, condițiile pentru consolidarea structurilor interne ale colectivităților neolatine de pe ambele părți ale Dunării Inferioare au întârziat să se coaguleze, astfel că nu s-au putut închega formațiuni statale stabile și viguroase. Voievodatele româno-slave din Transilvania, Crișana și Banat nu au fost în măsură să supraviețuiască incursiunilor triburilor maghiare din Câmpia Pannonică din primii ani ai secolului al X-lea. În schimb, pe malul drept al Dunării, răscoala antibizantină condusă de frații Asănești, a condus la crearea unui viguros stat/țarat vlaho-bulgar, care s-a menținut până la sfârșitul secolului al XIV-lea, când a fost anexat de otomani. În vremea când Ioniță, zis Kaloianul (1197–1207), s-a aflat pe tronul statului, acesta se impusese drept una dintre cele mai robuste forțe politice din Peninsula Balcanică. Cu toate că dinastia conducătoare era de obârșie românească, aceasta nu și-a impus propriul idiom drept limbă oficială a statului, fiind absorbită în masa bulgarofonă preponderentă din punct de vedere demografic.

Enclavele aromâne/românești și-au menținut entitatea etnico-culturală la adăpostul înălțimilor montane și după cucerirea turcească, fără să emită pretenții la autonomie politică.

Asemenea aspirații s-au exteriorizat însă în regiunile extracarpatice, odată cu slăbirea potențialului militar al mongolilor, care a generat declinul treptat, dar ireversibil, al hegemoniei Hoardei de Aur. Profitând de o anumită stabilitate impusă de autoritățile mongole în teritoriile unde își exercitau suzeranitatea, în conformitate cu preceptele așa-numitei *Pax mongolica*, comunităților românești li s-au creat oportunități de a-și augmenta ponderea demografică și de a înregistra progrese pe plan economic și social. Un rol semnificativ în sporirea numărului populației l-au avut emigrațiile de dincolo de crestele Carpaților ale grupurilor de români ardeleni, atrase de perspectiva de a lua în posesie terenuri agricole și de pășunat și, totodată, de a se sustrage persecuțiilor sociale și confesionale patronate de Regalitatea maghiară. La coagularea nucleelor politice din Țara Românească și Moldova, un aport substanțial l-au avut, de asemenea, românii din Transilvania, unde împlinirile cu caracter național în sfera politică nu erau posibile. În schimb, în regiunile extracarpatice asemenea deziderate au putut fi materializate, în zonele neincluse în hotarele Hoardei de Aur, întrucât acolo veleitățile de dominație ale Angevinilor nu se exercitau decât mai mult formal. Experiența pe palier organizatoric, administrativ și militar a „descălecătorilor" din Făgăraș și Maramureș a contat, desigur, substanțial la consolidarea celor două state românești.

Episodul fondării statelor medievale se integrează într-un fenomen circum-românesc pe care l-am denumi de *complementaritate*, manifestat în mai multe ipostaze în trecutul poporului român. Acest concept presupune ca atunci când anumite necesități nu puteau fi satisfăcute de localnici, acestea să fie acoperite pe plan general prin aportul consângenilor din teritoriile învecinate. Colonizări ale ținuturilor muntene și moldovene cu colectivități românești transilvănene au avut loc și după momentul ctitoriilor statale, ele fiind determinate de rețeaua demografică deficitară de la sud și est de lanțul carpatic, pe de o parte, și de aspirația de a dispune de proprietăți funciare, pe de altă parte. Păstoritul transhumant conținea, de asemenea, o componentă complementară, în sensul că marii proprietari de turme din sudul Transilvaniei, neavând spații suficiente de pășunat, au obținut dreptul de a-și furaja animalele în zona bălților dunărene, aflate sub o altă autoritate politică. Lipsa zăcămintelor metalifere din afara arcului carpatic a fost compensată prin importurile de unelte, arme și alte obiecte, produse de meșteșugarii transilvăneni. În aceeași ordine de idei, tranzacțiile comerciale au asigurat un echilibru de o parte și de alta a munților, în sensul că produsele meșteșugărești erau schimbate cu cirezi și turme crescute în regiunile extracarpatice. În mai multe situații, imperativele de ordin militar au obligat pe unii dinaști să-și recruteze mercenarii din principatele despărțite de lanțul carpatic. Cererile de scrieri liturgice/duhovnicești ale credincioșilor transilvăneni au fost frecvent suplinite de tipăriturile provenite din Țara Românească și Moldova. Mai târziu, când în vremea domniilor fanariote, cultura națională a intrat într-un profund con de umbră, exponenții Școlii ardelene au contribuit la revigorarea sa, grație acumulărilor de natură intelectuală dobândite în timpul staționării în centrele elevate din Italia și Imperiul Habsburgic. Numeroase elemente

de complementaritate s-au înregistrat între provinciile cu populație românească majoritară de la Dunărea de Jos și în secolul al XIX-lea, iar acestea au avut, între altele, menirea de a solidifica coeziunea lor etnică și culturală. Pe de altă parte, ansamblul complementarității a contribuit la realizarea unui relativ echilibru al nivelului evolutiv al românității disipate în teritorii lipsite de omogenitate politico-administrativă.

Ca pretutindeni în Europa medievală, momentul genezei statalității românești a constituit o temă de larg interes istoriografic, ceea ce s-a soldat cu o bogată literatură științifică cu veleitatea de a oferi rezolvări credibile tuturor problemelor litigioase, între care și a celor legate de cauza și locul apariției a două entități statale. Arhitectura lucrării nu presupune o prezentare nici măcar rezumativă a ipotezelor lansate în această privință, astfel că vom expune succint doar propriile puncte de vedere. Decalajul dintre momentul constituirii statului muntean și a celui moldovean se explică, precum s-a mai arătat, prin nivelul lor de dezvoltare, precum și prin condițiile internaționale parțial deosebite configurate în proximitatea acestora. Vecinătatea față de unele prospere țări balcanice și de axul dunărean, ce facilita tranzacții comerciale profitabile, a avut o înrâurire pozitivă asupra rosturilor economice din regiunile flancate de Carpații Meridionali și de cursul marelui fluviu. Ținuturile de la răsărit de Carpați nu numai că nu au beneficiat de astfel de condiții stimulatoare, dar au avut de suferit de pe urma poziționării lor în preajma teritoriilor aflate în administrarea directă a Hoardei de Aur.

Precum se observă, epicentrele nucleelor statale din Muntenia și Moldova se aflau la distanță apreciabilă, de circa 400 de km între ele. Nucleul de la sud de Carpați era situat în partea de nord-centrală a Munteniei și polariza spre Țara Făgărașului, unde elementul românesc s-a menținut precumpănitor de-a lungul întregului Ev Mediu. Cel de la est de Carpați se localiza în nord-vestul Moldovei, corespunzând în mare cu teritoriul Bucovinei de mai târziu, și se afla în vecinătatea estică a Maramureșului, de asemenea cu populație românească compactă. Ambele nuclee erau legate de ținuturile românești din Transilvania prin mai multe drumuri de acces care străbăteau cununa montană. Un aport românesc de pe versanții transilvăneni ai Carpaților de Curbură la întărirea colectivităților locale din afara arcului carpatic nu se putea exercita fluent, întrucât, în secolele XII-XIII, în Țara Bârsei fuseseră colonizați sași și ulterior teutoni, care divizaseră masa românească. O situație în parte asemănătoare se petrecuse la nord de Țara Bârsei, unde, la mijlocul secolului al XII-lea, regalitatea Arpadiană colonizase pe secui, astfel că românii din Moldova nu aveau spre vest – în Secuime – conaționali cu care să coopereze în mod facil. În schimb, Țara Hațegului și nordul Olteniei, însemnate vetre de civilizație românească, nu erau imixtionate cu grupuri de populații eterogene, în stare să obstrucționeze raporturile dintre localnicii diseminați pe ambii versanți ai munților. Fără astfel de corespondențe biunivoce, care se întindeau doar de-a lungul unor segmente limitate ale versanților Carpaților, conexiunile directe interromânești transmontane ar fi fost mult mai greu de realizat, având consecințele negative de rigoare.

Aceste enclave românești erau situate spre periferia Regatului ungar și relativ departe de centrele de putere ale Hoardei de Aur din spațiul nord-pontic și ale Celui de-al Doilea Țarat bulgar din Peninsula Balcanică. Precum am notificat, ele

erau masate preponderent în arealul argeșano-făgărășan și în cel bucovineano-maramureșean, ambele situate în ținuturi mai mult deluroase și montane, cu suprafețe forestiere întinse, elemente ambientale de natură să ofere anumite facilități de apărare în eventualitatea conflictelor externe. Fondarea unor formațiuni politice în regiunile extracarpatice nu reprezenta numai o aspirație a societății românești, dornică de afirmare, ci constituia și un punct de interes pentru anumite forțe politice și economice din proximitate, preocupate să funcționalizeze căi comerciale profitabile în regiunile nord-pontice și nord-dunărene[1].

Un factor esențial ce a asigurat succesul demersurilor întreprinse pentru fondarea statelor medievale l-a constituit existența unor nuclee compacte românofone, care au acționat persuasiv și coerent în acest sens, în tendința de a-și consolida entitatea și individualitatea.

Preceptul potrivit căruia liantul cel mai puternic între comunitățile umane este limba și-a găsit exprimarea încă din scrierile autorilor antici, de la care a fost preluat de cărturarii epocilor ulterioare. În privința reliefării valențelor limbajului s-a pronunțat Claudius Marius Victor(inus), autor activ în sudul Galliei, unde a și decedat în jurul anilor 425–450. Lui i se datorează o scriere în hexametri, intitulată *Alethia* („Adevărul"), o parafrazare a *Genezei*, prima carte a *Vechiului Testament*, în care se găsește o sugestivă formulare laconică: *gentem lingua facit*[2] („Limba formează neamul"). În același diapazon conceptual se situează și reflecția lui Isidor din Sevilla (cca 560–636), care declara că neamurile apar din limbi și nu limbile din neamuri (*ex linguis gentes, non ex gentibus linguæ exortæ sunt*)[3]. Problemele

[1] Pentru problemele generale ale evoluției societății românești în contextul raporturilor internaționale de la începutul mileniului II al erei creștine, cf. A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei românilor în Evul Mediu*, București, 1936; N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, *Les fondateurs d'État*, Bucharest, 1937; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ed. a 2-a, trad. M. Spinei, ed. V. Spinei, Iași, 1999; P.P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969; R. Theodorescu, *Bizanț*, *Balcani*, *Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974; A. Armbruster, *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10–16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie*, Köln–Viena, 1990; I. Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*, Iași, 1994; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997; *Istoria României. Compendiu*, coord. I.-A. Pop, I. Bolovan, Cluj-Napoca, 2004; A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*, București, 2005; A.A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca, 2005; *The Expansion of Orthodox Europe. Byzantium*, *the Balkans and Russia*, ed. J. Shepard, Aldershot/Hampshire-Burlington/VT, 2007; R. Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc*, ed. D. Marcu Istrate, A. Istrate, Alba Iulia, 2008; V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden – Boston, 2009; *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, ed. a 2-a, coord. R. Theodorescu, V. Spinei, București, 2010; *Istoria limbii române*, I, coord. M. Sala, L. Ionescu-Ruxăndoiu, București, 2018; F. Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, I–II, Leiden – Boston, 2019.

[2] D. H. Abosso, *A Translation and Documentary on Claudius Marius Victor's Alethia*, *3.1–326* (Dissertation), Urbana, Illinois, 2015, p. 70, 81, 187.

[3] Divi Isidori Hispalensis episcopi *Etymologiarum*, în Divi Isidori Hispalensis episcopi *Opera Philippi Secundi Catholici Regis Jussu e vetustis exemplaribus emendate*, I, apud Monasterium Conceptionis Hieronyminæ, 1778, p. 212.

privind raporturile vorbirii cu etnicitatea au continuat să preocupe constant lumea savantă europeană, beneficiind cu timpul de o abordare multidisciplinară[4]. Aspectele strict epistemologice ale dezbaterilor nu s-au putut sustrage înrâuririlor mișcărilor naționale și sociale, care aspirau la reconfigurarea politico-teritorială a Europei. Într-o anumită congruență cu aceste tendințe se situează evaluarea atributelor limbajului, definite tranșant și limpede de eminentul etnolog și filolog Jacob Grimm (1785–1863): *Die Kraft der Sprache bildet Völker und hält sie zusammen, ohne solches Band würden sie sich versprengen*[5] („Forța limbii formează popoarele și le menține împreună, iar fără o astfel de legătură ele s-ar dispersa"). Construcția identitară etnică reclamă însă mai mult decât simpla omogenitate lingvistică, consistentele contribuții științifice din ultimele decenii furnizând elemente semnificative în acest sens[6].

Similitudinile limbii celor două entități statale constituite în secolul al XIV-lea în regiunile extracarpatice nu ar fi fost suficiente pentru ca să genereze reunirea lor, după cum și numeroase alte regiuni ale Europei cu populații de același neam nu au alcătuit state unitare decât vremelnic în decursul Evului Mediu. Exemplele cele mai cunoscute în această privință sunt furnizate de Italia și Germania, unde au existat perioade prelungi în care formațiunile politice locale – principate, ducate, marchizate, comitate etc. – ar fi putut să decidă, fără ingerințe interne sau externe, realizarea unificării politice, eludând însă tradițiile dinastice și interesele regionale conjuncturale.

Cele două state de sine stătătoare de la sud și est de Carpați, reprezentând rodul strădaniilor comunităților românești de pe ambii versanți ai munților, fondate la un interval de circa patru decenii unul de celălalt, întrunesc similitudini în cele mai importante componente ale structurilor lor demografice și organizatorice. Deosebirile dintre ele privesc aspecte de relevanță secundară, datorate în parte

---

[4] H. Steinthal, *Der Ursprung der Sprache in zusammenhange mit den letzten Frage alles Wissens*, ed. a 4-a, Berlin, 1888; R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln – Graz, 1961; Ph. Poutignat, J. Streiff-Fenart, *Théories de l'ethnicité* suivi de *Les groupes ethniques et leurs frontières* par F. Barth, Paris, 1995; *Theories of Ethnicity. A. Classical Reader*, ed. W. Sollers, New York, 1996; *Ethnizität*, *Identität und Nationalität in Südosteuropa*, ed. C. Lienau și L. Steindorff, München, 2000; M. Metzeltin, *Nationalstaatlichkeit und Identität. Ein Essay über die Erfindung von Nationalstaaten*, Viena, 2000; *Kommunikation für Europa II*, *Sprache und Identität*, ed. J. Schiewe, R. Lipczuk, K. Nerlicki, W. Westphal, Frankfurt am Main, 2011.

[5] J. Grimm, *Über den Ursprung der Sprache*, în Idem, *Reden und Abhandlungen*, Nikosia, 2017, p. 277.

[6] A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford – New York, NY, 1986; *Identität und Ethnizität*, ed. W. Greive, Rehburg-Loccum, 1994; P. J. Geary, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, NY, Princeton, 2002; W. Pohl, *Identität und Widerspruch: Gedanken zu einer Sinngeschichte des Frühmittelalters*, în *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, ed. W. Pohl, Viena, 2004, p. 23–35; *Border*, *Barriers*, *and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, 2005 (F. Curta, M. Kulikowski, W. Pohl); M. Metzeltin, Th. Wallmann, *Wege zur Europäischen Identität. Individuelle*, *nationalstaatliche und supranationale Identitätskonstrukte*, Berlin, 2010; *Sprache und Identität im frühen Mittelalter*, ed. W. Pohl, B. Zeller, Viena, 2012 (W. Pohl, W. Haubrichs, H. Wolfram, H.-W. Goetz etc.).

înrâuririlor externe suferite de-a lungul timpului: avem în vedere pe acelea captate din Bizanț, Bulgaria și Serbia în Țara Românească și acelea penetrate dinspre cnezatele rusești, Regatul polon și Marele cnezat al Lituaniei în Moldova. Influențele iradiate din Regatul ungar, regiunile italiene și germanofone și lumea stepelor ponto-caspice s-au propagat în egală măsură spre ambele voievodate românești.

*

O relevanță deosebită a avut-o faptul că în fruntea celor două state românești se găsea un voievod, care, chiar dacă se afla în raporturi de subordonare față de un dinast străin, era stăpân al teritoriului plasat în suzeranitatea sa, care își exercita dreptul de proprietate asupra întregii suprafețe a țării, așa-numitul *dominium eminens*, coordona aparatul de stat, emitea legi, impunea reforme administrative și fiscale, reprezenta instanța ultimă de judecată, conformându-se cutumelor strămoșești, era comandantul suprem al armatei, percepea dijme de pe toate moșiile ce nu beneficiau de imunități, avea căderea de a emite monedă, nominaliza sau confirma pe marii dregători, acorda danii pentru servicii militare sau îndeplinirea exemplară a unor atribuții, își asuma prerogative în desemnarea înalților ierarhi bisericești, dirija politica externă a țării în limitele acceptate de puterea suverană etc.

Termenul *voievod* este de origine slavă și avea o răspândire largă în estul Europei: *войвод* în bulgară, *войевода, vojevoda* în sârbo-croată, *vojvode* în albaneză, *воевода* în rusă, *wojewoda* în polonă, *vajvoda, vajda* în maghiară, *βοεβόδα, βοεβόδος, βεῖβόδας, βαϊβόδα* în neogreacă etc. Din acesta a derivat și denumirea teritoriului unde își exercita dominația: *województwo* în polonă, *vaivadija* în lituaniană, *воена, војводство* în sârbă, *vajdaság* în maghiară, *vojvoda* în cehă, *voievodat* în română[7]. Din punct de vedere etimologic, *voievod* are sensul de căpetenie de oaste, conducător de armată (*предводитель войска, военачальник, Heerführer, Anführer, Oberhaupt*), derivând de la un substantiv și un verb: *вой / вое* = oaste + *водиа* = a conduce[8].

După toate probabilitățile, cea mai veche atestare scrisă a termenului în discuție se află într-un cod juridic slavon din a doua jumătate a secolului al IX-lea – *Закон судный людем* („Legea pentru judecarea oamenilor") –, unde termenul voievod apare împreună cu alte înalte demnități administrative: cneaz și jupan[9]. În scrierea hagiografică dedicată Sfântului Chiril, întocmită de discipolul său Clement al Ohridei (840?–916), comandantul armatei chazare dislocate în

[7] F. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Neugriechischen*, Viena, 1870, p. 12; A. Cioranescu, *Diccionario etimologico rumeno*, Tenerife – Madrid, 1966, p. 902.

[8] V. Dal' / В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, I, *А-З*, Moscova, 1956, p. 231; K. Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire de droit public des peuples slaves*, Paris, 1933, p. 3, 16, 54, 71, 108, 246; E. Trapp, *Zu den slavischen Wörtern im byzantinischen Schrifttum*, în *Schnittpunkt Slavistik. Ost und West im wissenschaftlichen Dialog. Festgabe für Helmut Keipert zum 70. Geburtstag*, 2, *Einflussforschung*, ed. I. Podtergera, Bonn, 2012, p. 240.

[9] P. Petrov, E. Grozdanova, *Der Woiwode in den mittelalterlichen Balkanländern und im Osmanischen Reich*, în „Études historiques", IX, 1979, p. 100.

Crimeea, în anul 860, era desemnat cu titlul de voievod[10]. Cu gradul de voievod sunt nominalizați în mod anacronic înalți comandanți bizantini de oști, în traducerea bulgară a cronicii lui Simeon Logothetul, lucrare de largă popularitate în mediile constantinopolitane din secolul al X-lea. Cea mai veche menționare a termenului este raportată domniei lui Constantin IV (668–685)[11], deci dintr-o perioadă anterioară folosirii sale. În perioada celui de-al Doilea Țarat bulgar, dar și în vremea ocupației otomane a Peninsulei Balcanice, titlul de voievod este atestat în numeroase rânduri[12]. În cazuri mai reduse, figurează documentar și demnitatea de mare voievod. Astfel, într-un text din 1337, unul dintre dinaștii bulgari prestigioși este gratificat drept „mare voievod și țar al tuturor țarilor, marele Ivan Alexandru”[13] (1331–1371). Același titlu i-a fost atribuit lui Ivan Asan, care a murit și a fost înmormântat la Târnovo în 1388, după ce fusese asociat la domnie împreună cu fratele său, Ivan Șișman[14]. În forma grecească – στρατηγός – respectivul titlu era acordat și lui George I Terter, înainte de a fi ocupat tronul Țaratului bulgar în anul 1280[15].

Un număr apreciabil de voievozi și marii voievozi sunt menționați și în țările slave din nord-vestul Peninsulei Balcanice în secolele XIII–XV, mai cu seamă printre sârbi și bosniaci[16]. Demnitatea de voievod este atestată, între altele, în câteva din manuscrisele faimosului codex (*Законик*) al țarului Ștefan Dușan (1331–1346)[17]. În legătură cu prerogativele voievodului în regiunile slavilor meridionali se păstrează date succinte în câteva texte elaborate în arealul balcanic.

---

[10] *Ibidem*, p. 100.

[11] I. Duichev / И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина*, I, Sofia, 1943, p. 118. Pentru activitatea și scrierile lui Simeon Logothetul, cf. W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, New York, 2013, p. 203–217.

[12] *Войвода*, în *Речник на българския език*, II, *В*, главен редактор К. Чолакова / red. principal K. Cholakova, Sofia, 1979, p. 348–349; P. Petrov, E. Grozdanova, *op. cit*., p. 101–102; I. Biliarsky / И. Билярски, *Институциите на средневековна България. Второ българско царство (XII–XIV век)*, Sofia, 1998, p. 201–207, 283–286.

[13] G. Bakalov, *Quelques particularités de la titulature des souverains balkaniques du Moyen âge*, în „Études balkaniques”, XIII, 1977, 2, p. 83; P. Petrov, E. Grozdanova, *op. cit*., p. 101; I. Biliarsky, *op. cit.*, p. 202.

[14] P. Petrov, E. Grozdanova, *op. cit*., p. 101.

[15] I. Biliarsky, *op. cit.*, p. 206.

[16] G. Bakalov, *op. cit.*, p. 81, 83; P. Petrov, E. Grozdanova, *op. cit*., p. 102–106; I. Biliarsky, *op. cit.*, p. 274–275, 277; E. Kurtović, *Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni*, în „Godišnjak / Jahrbuch”, XXXVI, Sarajevo, 2007, p. 243–261; *Грађа о прошлости Босне*, 1, редакција А. Веселиновић, Р. Михаљчић, Т. Суботин-Голубовић, Ђ. Тошић, уредник Р. Михаљчић / redacția A. Veselinović, R. Mihaljčić, T. Subotin-Golubović, Đ. Tošić, red. R. Mihaljčić, Banja Luka, 2008, p. 77–78 (A. Smiljanić, А. Смиљанић), 89 (N. Isailović / Н. Исаиловић), 126 (R. Mihaljčić / Р. Михаљчић).

[17] *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, издао С. Новаковић / ed. S. Novaković, Belgrad, 1870, nr. 91, p. 28; nr. 219, p. 67; *Codex Imperatoris Stephani Dušani 1349 et 1354*, ed. și trad N. Radojčić / *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, издао и превео Н. Радојчић, Belgrad, 1960, nr. 129, p. 124; *Законик цара Стефана Душана*, II, *Студенички*, *Хиландарски*, *Ходошки и Бистрички руконис / Codex imperatoris Stephani Dušan*, II, *Codd. mss. Studeniciensis*, *Chilandarensis*, *Hodosensis et Bistriciensis*, red. M. Begović, Belgrad, 1981, p. 138–141, 198–199, 202–203.

Astfel, într-o traducere veche bulgară din secolul al XIV-lea a unui cod legislativ (*Закон*) bizantin, conceput din inițiativa lui Constantin cel Mare și Iustinian, sunt precizate cu claritate îndatoririle voievodului și ale altor demnitari cu atribuții militare: „Când izbucnește un război, toți cnezii, voievozii sau bulgarii trebuie ca împreună cu oastea lor să i se alăture țarului, iar toți boierii și cei puternici care nu se alătură țarului trebuie pedepsiți cu moartea, iar averea lor va fi confiscată de către țar" (*Когато настане война, всеки княз, воевода и българин да дойде с войската си на война при царя и всеки болярин или властелин, който не отиде с войската си при царя, да бъде наказан със смърт, а имотъ, да се изземе от царя*)[18]. De asemenea, în manuscrisul denumit Hodoș al Codexului țarului Ștefan Dușan, transcris în prima treime din secolul al XV-lea, se stipulează că „în toate oștile voievozii vor avea aceeași autoritate precum țarul. Ceea ce spun ei, trebuie ascultat" **(На въсакои воисцѣ. да ѡбладаютъ воєводѣ колико и царь. ѡо повелѣваютъ да иχъ слѳша в'сакь)**[19]. Această notificare este redată aproape identic și în manuscrisul Codexului țarului Ștefan Dușan de la Bistrița, copiat la mijlocul aceluiași secol[20].

Una dintre cele mai vechi mențiuni ale termenului voievod se datorează lui Constantin Porphyrogenetos, care, în faimoasa lui *Carte de învățătură pentru fiul Romanos*, cunoscută sub numele *De administrando imperio*, elaborată la mijlocul secolului al X-lea, îi desemnează cu demnitatea de voievod (*βοέβοδος*) pe Levedias și Almos, la fel ca și pe celelalte căpetenii ale ungurilor[21]. Intervalul cronologic avut în vedere de savantul-împărat corespunde cu a doua jumătate a secolului al IX-lea, atunci când triburile maghiare sălășluiau în stepele nord-pontice, înainte de momentul stabilirii lor în Câmpia Pannonică. După luarea în stăpânire a regiunii de la Dunărea Mijlocie, elita tribală maghiară nu a mai fost nominalizată cu titlul de voievod în cronistica locală elaborată cu trei-patru veacuri mai târziu. Chiar dacă titlul s-ar mai fi aflat în uz în secolul al X-lea, acesta nu s-a păstrat la nivelul conducerii superioare a regatului după creștinarea oficială a comunităților maghiare de către clerul roman, când s-a adoptat o nomenclatură politico-administrativă de factură occidentală. În schimb, termenul voievod reapare la o dată greu de stabilit, fără să fie însă raportat teritoriilor din zona centrală a Câmpiei Pannoniei, din proximitatea curții regale, ci doar regiunilor periferice ale regatului. Între cei mai importanți demnitari din acele ținuturi au fost, începând din secolul al XII-lea, voievozii de Transilvania. Desemnarea lor – din rândul aristocrației fidele Curții – era asumată de rege, dar în anumite momente titlul a

[18] Shch. Atanasov, Iv. Duichev, D. Angelov, G. Tsankova-Petkova, D. Khristov, B. Cholpanov / Щ. Атанасов, Ив. Дуйчев, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Б. Чолпанов, *Българското военно изкуство през феодализма*, Sofia, 1958, p. 357–358.

[19] *Законик цара Стефана Душана*, II, 1981, p. 140–141.

[20] *Ibidem*, p. 202–203.

[21] Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington, D.C., 1967, p. 170–173. Cf. și V. Grecu, *Βοέβοδος. Slawischen Ursprungs oder Homoionymie?*, în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, ed. P. Wirth, Heidelberg, 1966, p. 207–209.

dobândit un caracter cvasiereditar, de vreme ce devenise apanajul câtorva familii de vază. Unii reprezentanți ai clanurilor nobiliare maghiare, precum Nicolaus Geregye, Mattheus Csák, Roland Borșa, Ladislau Kán etc., au reușit pentru scurte perioade să-și impună autoritatea nu numai asupra Transilvaniei, ci și să ignore temporar sistemul de guvernare centralizat în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea și începutul veacului următor[22]. Faptul că în celelalte ținuturi ajunse sub sceptrul dinaștilor Arpadieni și Angevini nu au existat organizații administrative asemănătoare cu voievodatul Transilvaniei ar pleda pentru ideea că această instituție își avea rădăcini genetice în vechile formațiuni politice din interiorul arcului carpatic. Pentru a contrabalansa tendințele unor voievozi de a consolida statutul autonom al regiunii și a evita stările anarhice, regii Ungariei s-au străduit să extragă unele organisme ale puterii de sub jurisdicția voievodului și să transfere din atribuțiile sale altor reprezentanți ai puterii centrale. Comunitățile de țigani au adoptat și ele elemente din cadrul jurisdicției proliferate în regat la nivelul cnezatelor și voievodatelor, obținând dreptul de a-și alege un voievod propriu: *vaivoda Pharaonum, vaivoda Cinganorum, czigányvajda*, demnitate menționată începând din 1508[23].

În perioada arhaică a evoluției societății slave, coagulată pe baza legăturilor de sânge și de ordin lingvistic, cu manifestări comune de cult, aglomerările stabile erau denumite probabil *župa*, iar conducătorii lor *župan* / jupani, deveniți ulterior *knędz* / cnezi, odată cu solidificarea structurilor interne. În vremea confruntărilor militare, în fruntea acestor organisme se găseau voievozii, aleși de către colectivități[24].

Despre instituția voievodală din Rusia Kieviană deținem informații succinte disipate în vechea cronică rusă cunoscută sub numele de *Povestirea* / *Cronica vremurilor de demult* (*Повесть временных лет*), definitivată în cel de-al doilea deceniu al secolului al XII-lea la Mănăstirea Peșterilor (Pecherskaia Lavra), din vecinătatea capitalei cneziale de la Kiev. Cea dintâi persoană nominalizată cu titlul de voievod (*воевода*) a fost Sveneld / Svenald în anul 945, aflat în serviciul cneaghinei Olga și a fiului ei Sviatoslav[25]. Sveneld deținuse probabil aceeași

[22] T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului ongregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 140–143, 166–177, 184–189, 197–202, 233–234, 251–274; Idem, *Transylvania in the Second Half of the Thirteenth Century. The Rise of the Congrenational System*, trad. R. V. Băzăvan, Leiden – Boston, 2016, p. 108–119, 130–134, 156–157, 166–186, 229–231; S. Andea, *Voievozii Transilvaniei şi itinerariile lor (sec. XIII – 1437)*, în *Transilvania (sec. XIII-XVII). Studii istorice*, coord. S. Andea, București, 2005, p. 67–125; M. M. Andreescu, *Instituții medievale în statele românești: voievodatul și principatul*, Cluj-Napoca, 2008, p. 172–193, 204–208.

[23] A. Bartal, *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis Regni Hungariæ*, Lipsiæ – Budapestini, 1901, p. 688.

[24] V. Procházka, *La péridisation du développement de la plus ancienne organisation politique des peuples slaves*, în *I międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej*, *Warszawa 14–18 IX 1965*, III, Wrocław – Varșovia – Cracovia, 1970, p. 121–123.

[25] *Повесть временных лет*, I, *Текст и перевод*, подготовка текста Д. С. Лихачева [ed. D. S. Likhachev], перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова [trad. D. S. Likhachev și B. A. Romanov], под ред. В. П. Адриановой-Перетц [red. V. P. Adrianova-Peretz], Moscova – Leningrad, 1950, p. 40. Cf. și *Ипатьевская летопись*, în *Полное собрание русских летописей*, ed. a 2-a, A. A. Shakhmatov, S.-Peterburg, 1908, col. 43.

demnitate și în ultimii ani de domnie ai lui Igor, omorât în campania întreprinsă împotriva drevlianilor. Atunci când tânărul Sviatoslav a pornit o campanie de represalii contra drevlianilor în 946, el a fost însoțit de Sveneld și Asmud, care comandau drujina cnezială[26]. Ar rezulta din respectivul pasaj că voievodul deținea comanda drujinei. Sveneld a participat alături de Sviatoslav la temerara campanie din nord-estul Peninsulei Balcanice întâi împotriva bulgarilor și apoi contra bizantinilor. Cronicile bizantine, care îl menționează cu numele de Sphengelos și Sphrangelos, pretind că în ierarhia oștilor scitice [rusești] ar fi ocupat al treilea[27] sau al doilea loc[28]. În vremea când Sviatoslav era plecat în Bulgaria în 968, responsabilitatea apărării Kievului de atacurile pecenegilor revenise voievodului Pretici[29]. La întoarcerea din Bulgaria, pe când se afla cu navele pe Nipru, marele cneaz era însoțit de Sveneld, numit în cronică „voievodul tatălui său”[30], astfel că ar fi de presupus că în momentul respectiv nu mai deținea titlul de voievod. Un alt voievod, cu numele de Bled, se găsea în serviciul lui Iaropolk în 980, angajat în luptă pentru tronul kievian cu fratele său Vladimir[31]. Numele cu rezonanță scandinavă al unora dintre primii voievozi ai marilor cnezi kievieni indică faptul că drujinile erau comandate de varegi, care, de altfel, alcătuiau nucleul lor principal în primele decenii de la fondarea cnezatului kievian. De un voievod dispunea și cneazul contestat de la Kiev – Sviatopolk –, atunci când era angajat în disputele pentru supremație din anul 1016[32]. În vremea când marele cneaz Iaroslav cel Înțelept se pregătea de confruntarea cu Bizanțul, avea în subordine doi voievozi – Vâșata și Ivan Tvorimirici –, ambii participând la nefasta expediție navală din 1043[33]. Deținând importante prerogative militare într-o societate permanent frământată de conflicte civile și de dispute externe, voievozii jucau un rol major în viața de la curțile cneziale. În unele cazuri ei își depășeau atribuțiile, implicându-se în luptele pentru tron, precum a procedat Blud, voievodul lui Iaropolk, care și-a trădat stăpânul, complotând în favoarea lui Vladimir. Poate de aceea, bazându-se pe experiența proprie și pe cea a înaintașilor, în sfaturile de conduită adresate urmașilor, inserate în așa-numita *Învățătură* (*Поученье*) atribuită marelui cneaz de Kiev Vladimir II Monomahul (1113–1125) – intercalată printre evenimentele

[26] *Повесть временных лет*, I, p. 42. Cf. și *Ипатьевская летопись*, col. 46.

[27] Leo the Deacon, *The History. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, trad. și ed. A.-M. Talbot și D. F. Sullivan, în colab. cu G. T. Dennis și S. McGrath, Washington D.C., 2005, p. 181.

[28] Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci [Berlin și New York], 1973, p. 296, 301. Informația potrivit căruia Sphrangelos ar fi fost ucis în luptele cu bizantinii (*ibidem*, p. 301, 304) nu este exactă.

[29] *Повесть временных лет*, I, p. 47–48. Cf. și *Ипатьевская летопись*, col. 54.

[30] *Повесть временных лет*, I, p. 52. Cf. și *Ипатьевская летопись*, col. 61.

[31] *Повесть временных лет*, I, p. 54. Cf. și *Ипатьевская летопись*, col. 64.

[32] *Повесть временных лет*, I, p. 96; II, *Приложения*, статьи и комментарии Д. С. Лихачева [ed. și comentarii D. S. Likhachev], под ред. В. П. Адриановой-Перетц [red. V. P. Adrianova-Peretz], Moscova-Leningrad, 1950, p. 362. Cf. și *Ипатьевская летопись*, col. 129.

[33] *Повесть временных лет*, I, p. 103. Cf. și *Ипатьевская летопись*, col. 142.

raportate anului 1096 din *Povestirea vremurilor de demult* –, se recomanda, între altele, să nu aibă încredere în propriii voievozi (*не зрите на воеводы*)[34].

În Regatul polon, unit înspre sfârșitul secolului al XIV-lea cu Marele Ducat al Lituaniei, voievozii cumulau atribuțiile militare cu acelea de ordin juridic și administrativ în subdiviziunile statului, purtând numele de voievodate (*województwo*), atestate încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea și menținute și astăzi, după numeroase restructurări ale întinderii teritoriale. Partea lituaniană a statului lituaniano-rus a fost divizată în două voievodate: cel de la Vilno și cel de la Troki. Demnitatea de *wojewoda* era echivalentă cu cea de *dux* și *palatinus* din izvoarele latine și de *Herzog* din cele germane[35].

Ca urmare a colonizării vlahilor / românilor în teritoriile din posesia Coroanei cehe, precum sudul Sileziei și Moravia, în secolul al XVI-lea a apărut instituția voievodală vlahă (în cehă: *valašský vojvoda*), care nu deținea funcții ostășești propriu-zise, ca în țările învecinate, ci se ocupa de supravegherea granițelor, dar și de reglementarea pășunatului montan. Voievozii patronau adunări bianuale, la care luau parte funcționarii și păstorii. Instituția voievodatului a supraviețuit în Moravia până în secolul al XVII-lea, iar în sudul Sileziei până în veacul următor[36].

Instituția voievodală a îmbrăcat caracteristici particulare în regiunile cu preponderență etnică românească din Transilvania, Maramureș și ținuturile dintre Carpații Apuseni și Tisa, unde a fost atestată începând din secolul al XIII-lea. Voievozii dețineau atribuții administrative, militare și judecătorești în ținuturi cu întindere variabilă, având și obligații financiare către autoritățile centrale. Vechile structuri organizatorice nu au avut consistență uniformă în toate ținuturile. În cursul secolului al XIV-lea, în Maramureș și Bereg pozițiile precumpănitoare reveneau voievozilor, în vreme ce în Țara Hațegului rețeaua administrativă se concentra în mâinile cnezilor, dar în esență prerogativele celor două categorii de funcționari erau în mare parte identice, autoritatea voievozilor extinzându-se de regulă asupra unor teritorii mai întinse, ceea ce presupunea implicit și subordonați mai numeroși. În anumite regiuni calitatea de voievod era superioară celei de cneaz, iar unii cnezi purtau câteodată și numele de voievod[37].

---

[34] *Повесть временных лет*, I, p. 157.

[35] Z. Wojciechowski, *L'État polonais au moyen-âge. Histoire des institutions*, trad. B. Hamel, Paris, 1949, p. 39, 67, 227, 243, 294. Cf. și D. Skakalski, *Noblesse lituanienne et noblesse volynienne au XVe siècle: Contribution à l'étude du vocabulaire social dans la grande-principauté de Lituanie*, în „Cahiers du Monde russe et soviétique", XXIII, 1982, 3–4, p. 281–282.

[36] K. Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím prehled theorii o vzniku rumunského národa*, Praga, 1916, p. 410–436; J. Macůrek, *Valaši z západnich Karpatech v. 15.–18. stoleti*, Ostrava, 1959, p. 142–144, 147–151, 447–450, 461–465; M. Luković, *Self-government institution of nomadic and semi-nomadic livestock breeders in the Balkans and in the Carpathian regions in the late medieval and early modern periods*, în „Res Historica", 41, 2016, p. 86.

[37] I. Bogdan, *Originea voievodatului la români*, în Idem, *Scrieri alese*, ed. G. Mihăilă, București, 1968, p. 165–179; K. Kadlec, *op. cit.*, p. 254–260; I. Lupaș, *Voievodatul Transilvaniei în sec. XII și XIII*, în Idem, *Din istoria Transilvaniei*, ed. M. Vlasiu, București, 1988, p. 34–50; P. P. Panaitescu, *Introducere...*, p. 242–247; G. Bakalov, *op. cit.*, p. 81–86; I. Biliarsky, *op. cit.*, p. 275–277; M. Luković, *op. cit.*, p. 73–75, 82–86.

În legătură cu drepturile și atribuțiile voievozilor, privilegiile acordate românilor din comitatul Bereg de regina Ungariei, Elisabeta, la 30 septembrie 1364 sunt extrem de relevante. Comitatul Bereg se afla la nord-vest de comitatul Maramureș, corespunzând în prezent cu extremitatea nord-estică a Ungariei și cea vestică a regiunii Transcarpatia înglobată Ucrainei. Potrivit actului respectiv, Elisabeta, mama lui Ludovic I de Anjou, conceda românilor dreptul de a-și alege propriul voievod, potrivit cutumelor răspândite în Maramureș și în alte părți ale regatului, respectivul demnitar trebuind să-și asume jurisdicția asupra conaționalilor săi și administrarea veniturilor reginei și ale comitelui din zonă: … *quod quia ipsi per officiales comitis nostri de Beregh, quos loco woywodae contra libertatem eorum inter ipsos locare est consuetus, diversas iniurias patiuntur, ideo waywodam wolacum, qui pro ipsis utilis et honestus videtur, de communi voluntate eis perficere admitteremus, secundumque etiam alii volacii in Maramorosio et aliis partibus regni nostri residentes huiusmodi potirentur libertate. Nos igitur attendentes supplicationem ipsorum volacorum fieri esse congruam, annuimus eisdem volacis nostris, ut waywodam, quem communitas volacorum haberi volueri, liberam eligendi et praestitendi habeant facultatem, qui omnes causas inter ipsos exortas iudicare debet et fino debito terminare, omnes etiam contra proventus nostros et universa jura ex parte dictorum volacorum nobis et dicto comiti nostro provenientia idem waywoda fideliter nobis tenebitur administrare*[38].

În unele zone din Transilvania și estul Ungariei lipsesc atestările voievozilor, astfel că atribuțiile lor erau exercitate de cnezi. Instituția cnezială a avut, după toate probabilitățile, o vechime mai mare și o extensie teritorială mai amplă decât cea voievodală, mai cu seamă în Hațeg, Banat etc., anumite particularități ale sale înregistrându-se și în regiunile extracarpatice[39] Proprietățile voievozilor oscilau destul de mult în privința dimensiunilor. Unii dintre ei posedau doar un sat sau două, iar alții aveau în proprietate localități foarte numeroase, fiind subordonați comitelui. Obligațiile lor militare constau deopotrivă în angajarea la întreprinderi războinice și în asigurarea ordinii, protecției colectivităților de răufăcători și participarea la construcția fortificațiilor. O autoritate deosebită cumulau voievozii din Maramureș, unde, într-un teritoriu întins, exista doar un singur titular al acestei demnități, care în secolul al XIV-lea era ales dintre membrii a trei familii de

[38] T. Lehoczky, *Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészok és szabadosok intézményéhez hazánkban*, I, în „Történelmi tár", 1890, p. 164. Act republicat într-o formă cvasiidentică de K. Kadlec, *op. cit.*, p. 475, și cu numeroase diferențe de grafie de J. Mihály de Apșa, *Diplome maramureşene din secolul XIV şi XV*, Maramureș-Sighet, 1900, nr. 28, p. 55.

[39] I. Bogdan, *Despre cnejii români*, în Idem, *Scrieri alese*, p. 180–206; D. Arion, *Cnejii (chinejii) români. Contribuții la studiul lor*, București, 1938; H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 188–275; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, ed. a 2-a, Cluj, 1972, p. 203–209; S. Columbeanu, *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973, p. 64–72; R. Popa, *La începutul evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 158–183; A. Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996; D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 475–488; M. Luković, *op. cit.*, p. 60–65; I.-A. Pop, *„Din mâinile valahilor schismatici...". Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)*, ed. a 2-a, Cluj-Napoca, 2017, p. 161–226.

prestigiu. Două dintre acestea deținеau titlul de cneaz de vale, iar în mod ocazional unul dintre voievozi era concomitent și comite. În secolul al XV-lea, instituția voievodală se înscrie pe un făgaș de disoluție treptată. Titulatura ei s-a menținut și în veacul următor, dar s-a devalorizat progresiv, de vreme ce simplii primari de sate erau numiți voievozi[40]. Și în Banatul montan medieval, cu toate că voievozii făceau parte din elita locală, în secolele XIV–XV ei nu mai apar în postura de stăpâni ai satelor, precum nobilii și cnezii. Prerogativele lor preeminente, poate chiar exclusive, se limitau la atribuțiile de ordin judiciar[41]. Pe de altă parte, în aceeași perioadă unii voievozi din jumătatea răsăriteană a Regatului ungar aparțineau de diferite cetăți, deținând un număr variabil de sate. Astfel, cetatea Șiria din comitatul Arad avea în 1525 doi voievozi, iar fiecare dintre ei cârmuia 10–15 sate românești. O situație asemănătoare se înregistra la cetatea Ciceu, aflată aproape un veac în stăpânirea domnilor Moldovei, de care erau dependente 60 de sate transilvănene, administrate de voievozi supuși pârcălabului de Ciceu. În anul 1553, de cetatea Ciceu erau dependenți șapte voievozi, dintre care majoritatea posedau două-trei sate, iar doi aveau 13 și, respectiv, 9 sate[42]. Este interesant de remarcat că titlul de voievod se aplica în acest caz diriguitorilor așezărilor cu caracter rural din zonă, în vreme ce beneficiarul daniei regilor Ungariei, domnul Țării Moldovei, purta aceeași titulatură.

În Rutenia Roșie (*Russia Rubra, Ruś Czerwona*), intrată în componența Regatului polon în 1349, voievozii români sunt atestați cu începere din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, provenind din cadrul proprietarilor de sate și având statut de nobili. Numirea lor era asumată de starostele general. Pe lângă sfera militară, ei cumulau competențe juridice față de cnezi și alți săteni, în ținuturi unde se exercita *jus Valachicum*. Ipoteza introducerii instituției voievodale în perioada în care Ludovic I de Anjou a deținut și coroana Poloniei (1370–1382), mai cu seamă prin implicarea guvernatorului Ruteniei, Wladislaw de Oppeln / Opole (1372–1379), nu ni se pare pe deplin convingătoare, timpul fiind prea scurt pentru asamblarea unui proces de asemenea amplitudine. La fel ca și în Ungaria, în sud-estul Poloniei vârfurile ierarhice laice românești au fost parțial asimilate în timp, ceea ce a accelerat procesul de dispariție a instituției semiautonome a voievodatelor[43].

În afara entităților mărunte, disipate pe aproape întreaga arie de răspândire a colectivităților românești, autoritatea unor voievozi s-a exercitat și asupra câtorva teritorii întinse, cu o rețea demografică relativ densă. Nu este exclus ca cei trei conducători ai formațiunilor politice româno-slave din Transilvania, Crișana și Banat, din preajma anului 900, desemnați în Cronica Notarului anonim al regelui

[40] R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 193–214. Cf. și K. Kadlec, *op. cit.*, p. 232–233.

[41] V. Achim, *Banatul în evul mediu*, București, 2000, p. 117–123.

[42] Șt. Meteș, *Contribuții noi privitoare la voievozii români din Ardeal și „părțile ungurești" în veacurile XVI–XVIII*, în idem, *Scrieri istorice*, ed. N. Edroiu, București, 2018, p. 85–86, 97.

[43] G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în evul mediu târziu*, trad. G. Gavril-Antonesei, Iași, 2012, p. 83–87; M. Luković, *op. cit.*, p. 83–86.

Bela prin apelativul de duci[44], să fi purtat în realitate titlul de voievozi. Calitatea certă de voievozi au deținut-o însă doi dinaști români menționați în diploma acordată de regele Bela IV cavalerilor ioaniți / ospitaleri la 2 iunie 1247. Este vorba de Litovoi (*Lytuoy*) și Seneslau (*Szeneslai*), ale căror domenii, amplasate între Carpații Meridionali și Dunăre, se aflau sub suzeranitatea regelui ungar[45]. Respectivul statut fusese stabilit, desigur, înainte de marea invazie mongolă din 1241–1242, căci este greu de conceput ca, la numai cinci ani după colapsul deconcertant suferit de oștile regale, acestea să fi avut potențialul și cutezanța de a iniția operațiuni expansive în afara hotarelor statului.

Pe măsura întăririi structurilor interne ale formațiunilor statale românești vasale Regatului ungar, ele au manifestat tendințe de emancipare, nemulțumite de obligațiile cărora trebuiau să le dea curs. O mărturie elocventă în acest sens ne este oferită de diploma din 8 ianuarie 1285, acordată de regele Ladislau IV magistrului Gheorghe (*Georgius*), pentru mai multe servicii făcute Coroanei în anii anteriori, între care și cu prilejul campaniei împotriva voievodului Litovoi (*Lythway wayuoda*) și a fraților săi, ale căror domenii se aflau dincolo de munți (*ultra alpes*), adică în Muntenia. Cu toate atenționările făcute, acesta refuzase să-i remită regelui tributul cuvenit, ceea ce a determinat o expediție de represalii, în urma căreia Litovoi și-a găsit sfârșitul pe câmpul de luptă, iar fratele său Bărbat (*Barbath*) a fost capturat[46].

Stăvilirea anarhiei interne, extinderea hotarelor, sporirea prestigiului Regatului ungar și anvergura inițiativelor sale pe plan extern în vremea reprezentanților dinastiei de Anjou nu au fost de natură să stopeze aspirația de a obține eliberarea nucleelor politice românești de la sud și est de Carpați de sub suzeranitatea străină. Cu toată superioritatea tranșantă a potențialului militar al Ungariei Angevine, aceasta a suferit înfrângeri decisive în confruntările cu românii munteni și moldoveni, care, cu un semnificativ aport transilvănean, și-au întemeiat state de sine stătătoare, având în frunte pe Basarab și, respectiv, Bogdan. Încă din primele decenii de existență, domnii celor două state se desemnau prin calitatea de voievod. Cele mai vechi mărturii documentare în acest sens provin din Țara Românească, fiind inserate într-un act redactat în latină la 25 noiembrie 1369, emis de Vladislav I – Vlaicu

[44] Anonymi Bele Regis Notarii *Gesta Hungarorum* / Anonymus, notary of King Béla, *The deeds of the Hungarians*, ed. și trad. M. Rady și L. Veszprémy, în Anonymus and Master Roger, Budapesta – New York, 2010, p. 32–33, 54–67, 94–97

[45] *Documenta Romaniae Historica*, *D*, *Relații între Țările Române*, I *(1222–1456)*, ed. Șt. Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain, București, 1977, nr. 10, p. 21–28. Cf. și Ș. Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001, p. 233–242; V. Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, București, 2008, p. 131–135; I.-A. Pop, *Noi comentarii asupra diplomei cavalerilor ioaniți (1247) și a contextului emiterii sale*, în *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, ed. D. Țeicu, I. Cândea, Brăila, 2008, p. 225–242; S. Iosipescu, *Carpații sud-estici în evul mediu târziu (1166–1526). O istorie europeană prin pasurile montane*, Brăila, 2013, p. 92–95.

[46] *Documenta Romaniae Historica*, *D*, I, nr. 13, p. 30–34.

(1364 – c. 1377) (*Ladislaus… vajvoda Transalpinus*)[47], precum și în altul, elaborat în slavonă, din 1374, din timpul aceluiași domn (**воєвода Ѣладиславъ, … господинъ въсеи Ѣѫгровлаχїи**)[48]. În Moldova, cea mai veche atestare a titlului de voievod în limba latină datează dintr-un act din 1 mai 1384 (*Petrus waiwoda, dei gratia dux Terre Moldavie*)[49], pe când o primă consemnare scrisă în slavonă provine dintr-un act extern emis la 10 februarie 1388 (…**Петра воєвѡ(д) Ꙗолдавьского**)[50], ambele datorându-se cancelariei lui Petru Mușat (c. 1375 – c. 1391). În vremea celor doi domni au fost bătute și primele monede locale – ducați din argint în Țara Românească și groși din același metal în Moldova – în care este nominalizată demnitatea de voievod. În Țara Românească ele au legenda +**Ієѡ Ѣладіславъ воєвѡда** în slavonă[51] și +VLADISLAI WAIWODE în latină[52], iar în Moldova legenda în latină fiind +SIM PETRI WOIWOD SI MOLDAVIENSIS[53].

Pe reversul pieselor emise în ambele monetării domnești este figurat scutul despicat cu sau fără flori de crin, emblemă heraldică definitorie pentru blazonul casei de Anjou. Circumstanțele adoptării sale au generat controverse în literatura de specialitate. Unii specialiști au considerat că blazoanele heraldice de pe emisiunile monetare din Țara Românească și Moldova reflectă statutul de vasalitate al domnilor locali în raport cu coroana Ungariei, de altfel dezvăluit edificator de numeroase izvoare contemporane, în vreme ce, potrivit unei alte opinii, ar fi fost vorba doar de o simplă imitare a unor piese numismatice cu largă circulație comercială, fără conotații de ordin politic. Precum se știe, în Evul Mediu moneda oglindea atribute ale puterii publice, dreptul de emitere fiind reglementat de norme riguroase, decurgând din raporturile de subordonare și din afilierea la ierarhia ecleziastică. În anumite condiții suzeranul conceda vasalului dreptul de batere a monedei, prin aceasta conferindu-i prestigiu și oficializându-i poziția pe eșichierul politic al timpului[54]. Ignorarea acestor precepte nu poate conduce decât la concluzii istoriografice caduce.

Examinarea pieselor monetare aflate în circulație în teritoriile ajunse vremelnic sub suzeranitatea lui Ludovic I indică faptul că pe unele dintre ele

---

[47] *Documenta Romaniae Historica*, *B. Țara Românească*, I *(1247–1500)*, ed. P. P. Panaitescu și D. Mioc, București, 1966, nr. 3, p. 12.

[48] *Ibidem*, nr. 6, p. 17.

[49] *Documenta Romaniae Historica*, *A*, *Moldova*, I, ed. C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, nr. 1, p. 1.

[50] M. Costăchescu (ed.), *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, *Documente interne. Documente externe*, Iași, 1932, nr. 164, p. 603; *Грамоти XIV ст.*, упорядкування М. М. Пещак / ed. M. M. Peshchak, Kiev, 1974, nr. 42, p. 81.

[51] G. Buzdugan, O. Luchian, C. C. Oprescu, *Monede şi bancnote româneşti*, Bucureşti, 1977, p. 8.

[52] *Ibidem*, p. 9.

[53] *Ibidem*, p. 45–57. Pentru titlul de voievod şi mare voievod la domnitorii din Ţara Românească şi Moldova, cf. E. Vîrtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova până în secolul XVI-lea*, Bucureşti, 1960, p. 105–182.

[54] Ph. Grierson, *The Coins of Medieval Europe*, Londra, 1991; C. De Mérindol, *Réflexions sur la monnaie et l'emblématique à la fin du Moyen Âge*, în *Actes du XIe Congrès International de Numismatique / Proceedings of the XIth International Numismatic Congress*, III, *Monnaies byzantines*, *monnaies médiévales et orientales*, ed. T. Hackens, G. Mouchartes, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 49–53; M. Bompaire și F. Dumas, *Numismatique médiévale. Monnaies et documents d'origine française*, Turnhout, 2000, p. 383–452.

figurează scutul despicat și florile de crin, precum pe monedele emise în Regatul ungar, începând de la instalarea pe tron a dinastiei Angevine și până când cea mai mare parte a sa a intrat sub administrarea directă a Porții Otomane[55]. Astfel de însemne heraldice angevine – scutul despicat – au fost semnalate pe monede bătute la Cattaro (Kotor), în Dalmația[56], Posen (Poznań)[57] și într-o localitate neprecizată din Polonia[58], precum și la Smotrici în Podolia[59], numărul lor fiind extrem de limitat. Nu este exclus ca și în alte monetării din Dalmația, Polonia și Rutenia Roșie să se fi bătut monede cu herbul angevin, dar ele nu ne-au parvenit. În timp ce la aceste însemne heraldice de pe monedele emise în cuprinsul Regatului polon s-a renunțat după desprinderea sa de Regatul ungar, armorialul casei regale poloneze a păstrat mai multe secole scutul angevin[60], oglindind încrengăturile arborelui genealogic. Scutul despicat figurează pe aversul monedelor din Dalmația și Polonia și pe reversul celor din Podolia. Pe acestea din urmă, care au pe avers imaginea Sfântului Gheorghe călare, au fost nominalizate în latină numele și demnitățile emitentului (+MONETA * CONSTA(N)TINI / +D[UCIS] H[ERES] [ET] DOMINI * DE SMOTRIC), persoană identificabilă cu unul dintre fiii cneazului lituanian Koriat, Constantin Koriatovici[61], care a intrat în orbita dominației poloneze și ulterior a celei ungurești. Durata stăpânirii sale în Podolia ca vasal al regelui Ludovic I de Anjou nu este cunoscută cu precizie, încadrându-se în decursul deceniului nouă al secolului al XIV-lea[62]. Precum este știut, Dalmația a ajuns în stăpânirea

[55] L. Réthy, *Die Zeit der Könige aus verschiedenen Häusern*, în Idem, *Corpus nummorum Hungariae*, ed. și trad. G. Probszt, Graz, 1958, p. 94–128 și pl. XXII-XLIX; E. Unger, *Magyar éremhatározó. Második, átdolgozott kiadás*, II, Budapesta, 1980, pl. XVIII–XLIV; A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters*, *1300–1540*, Graz–Budapesta, 1982, *passim*.

[56] L. Réthy, *Die Zeit der Könige*…, p. 102 și pl. XXVII, 103.

[57] *Ibidem*, p. 103 și pl. XXVII, 109.

[58] *Ibidem*, p. 103 și pl. XXVII, 110.

[59] O. Pogorilets', R. Savvov / О. Погорілець, Р. Саввов, *Монета подольского князя Константина*, în „Нумизматика и фалеристика", 3 (31), 2004, p. 25–26; idem, *Про нові знахідки монет Подільського князівства*, în *ibidem*, 4, 2007, p. 28–31.

[60] J. Bardach, A. Wyczański, *Staat und Herscher in Polen zur Zeit der Jagiellonen*, în *Polen im Zeitalter der Jagiellonen*, *1386–1572* (*Schallaburg 1986*), Viena, 1986, fig. p. 20; Z. Piech, *Herrscher und Staat in den ikonographischen Quellen im Zeitalter der Jagiellonen*, în *Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*, ed. D. Popp și R. Suckale, Nürnberg, 2002, fig. 1, p. 36; fig. 3, p. 37; fig. 5, p. 39; fig. 9–10, p. 44; idem, *Pieczęcie herbowe w systemach sfragistycznych dawnej Rzeczypospolitej*, în *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Varșovia, 2015, p. 207–257.

[61] O. Pogorilets', R. Savvov / О. Погорілець, Р. Саввов, *Про нові знахідки монет...*, p. 28–31. Cf. și A. Kryžanivskij / А. Крыжанивский, *Влияние галицкой монетной системы последней четверти 14 века на метрологические показатели монет подольского князя Константина Кориатовича*, în „Нумизматика", 6, 2005, p. 49–62; B. Paszkiewicz, *The circulation of the earliest Lithuanian coins*, în *Money Circulation in Antiquity*, *the Middle Ages and Modern Times. Time*, *Range*, *Intensity*, ed. S. Suchodolski, în colab. cu M. Bogucki, Varșovia–Cracovia, 2007, p. 200–201; A. Shostopal, А. Шостопал, *Монети XIV ст. карбовані на Поділлі*, în „Нумизматика и фалеристика", 3, 2007, p. 24–26.

[62] J. Puzyna, *Korjat i Korjatowicze*, în „Ateneum Wileńskie", VII, 1930, 3–4, p. 441–443; Idem, *Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Rusi południowej*, în „Ateneum Wileńskie", XIII, 1938, 2, p. 20–24; S. Krakowski, *Korjatowicze i sprawa podolska w XIV w. w oświetleniu najnowszej historjografji polskiej*, în „Ateneum Wileńskie", XIII, 1938, 1, p. 250–274.

Ungariei în 1358, fiind smulsă Veneției prin pacea de la Zadar, iar Polonia s-a unit cu Ungaria la sfârșitul anului 1370, în urma morții regelui Cazimir III, dar a rămas să fie guvernată de demnitari polonezi, spre deosebire de Rutenia Roșie, care a trecut sub administrație ungurească în ultima parte a deceniului opt al secolului al XIV-lea. Prin urmare, piesele numismatice enumerate reflectă în mod indubitabil extinderea suzeranității Regatului ungar, astfel că nu există vreo îndoială că cele cu blazonul angevin bătute în aceeași vreme în Țara Românească și Moldova ar putea fi interpretate într-un alt mod.

Conferirea titlului de voievod conducătorilor celor două formațiuni politice românești din secolul al XIV-lea reprezenta o oficializare a statutului lor de vasali în raport cu regalitatea ungară. Conformându-se unor prescripții convenite în ierarhia politică de extensie continentală, domnii Țării Românești și Moldovei au acceptat această titulatură, chiar dacă în multe momente subordonarea față de suveran era doar formală sau era total repudiată.

Datele prezentate în paragrafele anterioare reconfirmă în chip nemijlocit, precum s-a remarcat de foarte multă vreme, statutul superior pe care demnitatea de voievod îl avea în Țara Românească și Moldova în raport cu cel înregistrat în țările din jur.

*

Identitatea etnică a celor două voievodate românești este ilustrată în numeroase categorii de izvoare interne și externe, a căror colectare integrală, de altfel deloc facil de realizat, nu ne preocupă în acest cadru. În schimb, demersul nostru converge în direcția semnalării sintagmelor „dubla / altă / cealaltă Valahie”, „ambele / cele două Valahii” etc., atestate într-un număr semnificativ în izvoarele narative și diplomatice medievale și renascentiste. Respectivele sintagme reflectă atât recunoașterea internațională a dualității terminologice a voievodatelor românești, cât și identitatea etnică a populației lor majoritare.

O primă menționare în această privință se află într-o scriere cu caracter istoric, datorată diplomatului și autorului francez Philippe de Mézières (c. 1327–1405), elaborată la scurt timp după faimoasa bătălie de la Nicopole din septembrie 1396. Referindu-se la contextul politic din Balcani premergător luptei de la Kosovo din iunie 1389, acesta concluzionează că, profitând de deruta creștinilor, sultanul Murad I împreună cu propriul fiu ar fi supus autorității sale imperiul Constantinopolului, imperiul Bulgariei, regatul Macedoniei, întreaga Grecie, regatul Rasciei, regatul Serbiei, regatul Bosniei, dubla Valahie, toată Albania, cea mai mare parte din Moreea și o parte din Sclavonia, până la hotarele signoriei Veneția și până la Ungaria: *Et pour briefve conclusion, à la confusion de la crestienté le dit Amourath et son fils ont soubsmis à leur seignourie l'empire de Constantinoble, l'empire de Boulguerie, le royaume de Macédoine, toute Grèce, le royaume de Rasse, le royaume de Servie, le royaume de Bosne et la double Walaquie, toute Albanie, la plus grant part de la Mourée et une partie d'Esclavonie jusques aux*

confins de la seignourie de Venise et jusques en Hongrie, auquel royaume Dieu vueille aidier, car il est en très-grant péril[63].

Philippe de Mézières face dovada unor corecte informații privitoare la urmările expansiunii otomane, discutabilă fiind doar înglobarea „dublei Valahii" între teritoriile aflate sub hegemonia turcească[64]. Vădit eronată este specificarea potrivit căreia cneazul Lazăr, înfrânt de Murad I, ar fi domnit în ținutul valahilor (*prince des contrées de la Walaquie, appellé Lazère*). În schimb, informația referitoare la bătălia pierdută de Baiazid I (*Baxeth*), fiul lui Murad (*Amourath*), împotriva valahilor (*Walaquiens*) este corectă, estimarea pierderilor turcești la 300 000 (sau 300 500) victime fiind însă mult exagerată[65]. În condițiile aspectelor confuze semnalate, localizarea acelei *double Walaquie* din textul autorului francez comportă incertitudini, astfel că s-ar contura două ipoteze interpretative: potrivit celei dintâi, una dintre Valahii s-ar plasa în Peninsula Balcanică, dar evident nu în Serbia, unde stăpânea Lazăr, ci în zona Munților Epir, în perimetrul Vlahiei Mari, iar cealaltă la nordul Dunării; a doua ipoteză – mai plauzibilă după opinia noastră – ar presupune că în viziunea lui Philippe de Mézières „dubla Valahie" corespundea cu Țara Românească și Moldova. Într-o altă operă a sa, un roman cu caracter alegoric, numele Vlahiei este redat sub formele *Abblaquie / Ablaquie*[66], semn că în mediile

[63] [Philippe de Mézières,] *Épistre lamentable et consolatoire sur le fait de la desconfiture lacrimable du noble et vaillant roy de Honguerie par les Turcs devant la ville de Nicopoli en l'Empire de Boulguerie*, în *Oeuvres* de Froissart, *Chroniques*, XVI, *1397–1400*, ed. K. de Lettenhove, Bruxelles, 1872, p. 510; Philippe de Mézières, *Une epistre lamentable et consolatoire*, ed. Ph. Contamine și J. Paviot, în colab. cu C. Van Hoorebeeck, Paris, 2008, p. 215. Cf. și N. Jorga, *Philippe de Mézières, 1327–1405 et la croisade au XIVe siècle*, Paris, 1896, p. 490; M. Динић [M. Dinić], *Два савременика о бoју на Косову*, în „Глас Српске Краљевске Академије", CLXXXII, 92, 1940, p. 130–131; Th. A. Emmert, *Serbian Golgotha. Kosovo, 1389*, New York, 1990, p. 50–51, 176–177, nota 19. Unii medieviști i-au atribuit în mod eronat pasajul citat lui Jean Froissart, derutați că acesta a fost reprodus fără nominalizarea autorului în volumul cronicarului Războiului de 100 de ani publicat în 1872. Cf. G. Stabile, *Valacchi e Valacchie nella letteratura francese medievale*, Roma, 2010, p. 167–168.

[64] Despre controversele privind momentul impunerii tributului și a statutului de vasalitate a Țărilor Române de către Poartă, cf. F. Babinger, *Beginn der Türkensteuer in den Donaufürstentümern (1394 bzw. 1455)*, în „Südostforschungen", VIII, 1943, p. 1–35; T. Gemil, *Romanians and Ottomans in the XIVth–XVIth Centuries*, trad. R. Bejan și P. Sanders, București, 2009, p. 115, 139–140, 187–192, 291–301; M. M. Székely, Șt. S. Gorovei, *Autour des relations moldo-ottomanes*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Easern Europe", Iași, V, 2013, p. 148–191; A. Pippidi, *Taking possession of Wallachia. Facts and interpretations*, în *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Reasearch Debates*, ed. O. J. Schmitt, Viena, 2015, p. 187–206.

[65] [Philippe de Mézières,] *Épistre lamentable*…, p. 511; Philippe de Mézières, *Une epistre lamentable*…, p. 216.

[66] Idem, *Songe du viel pelerin*, ed. J. Blanchard, în colab cu A. Calvet și D. Kahn, I, Geneva, 2015, p. 206, 235. Într-unul din pasajele acestei lucrări alegorice – considerată ca fiind o „autentică *Imago Mundi* a secolului al XIV-lea", care „merită un loc în avangarda capodoperelor literaturii medievale" (D. M. Bell, *Étude sur* le Songe du vieil *de Philippe de Mézières (1327–1405)*, Geneva, 1955, p. 9, 14), se istorisește călătoria unei regine occidentale și a însoțitoarelor ei prin imperiul Constantinopolului, imperiul Trapezuntului, prin Marea cea Mare (*mer Maour*, Marea Neagră), apoi prin Lathania (?), de-a lungul coastelor Greciei, în imperiul Bulgariei, regatul Rasciei, Albania, Dalmația, Sclavonia, *la terre d'Alixandre de Balgerat en Abblaquie* și în regatul Rusiei (Philippe de Mézières, *Songe*…, I, p. 206). Dacă identificarea țării *Abblaquie* cu Valahia este indubitabilă, presupunerea că *Alixandre de Balgerat* s-ar referi la Nicolae-Alexandru Basarab (*ibidem*, II, 2015, p. 1510; A. Pippidi, *Documente privind locul românilor în sud-estul Europei*, București, 2018, p. 20, nota 7) rămâne incertă.

intelectuale francofone nu se conturase o coerență în privința desemnării toponimiei majore carpato-balcanice.

Denumirea comună a celor două voievodate românești este înregistrată și în unul dintre manuscrisele jurnalului de călătorie al lui Johannes Schiltberger (cunoscut și sub prenumele de Hans) (1380 – c. 1440). Căzut prizonier în lupta de la Nicopole din 1396, a petrecut șase ani în prizonierat otoman, apoi, după o bătălie la fel de faimoasă, cea de la Ankara, din 1402, a ajuns în serviciul mai multor dinaști orientali până în 1427, când a revenit în Bavaria natală, unde și-a redactat amintirile, păstrate în mai multe manuscrise. În unul dintre acestea întâlnim următoarea notificare: „În ambele Valahii, în cea mare, la fel ca și în cea mică, locuitorii sunt creștini; au o limbă proprie cu totul ciudată": *In beiden Wallacheyen, in der großen sowohl als in der kleinen, sind die Einwohner Christen; haben eine ihnen ganz eingenthümliche Sprache*[67]. În alte manuscrise ale lucrării se amintește de Valahia (*Walachei, Walachy*) Mare și de cea Mică[68], fără să se mai utilizeze sintagma „ambele Valahii", astfel că s-ar putea presupune că aceasta ar aparține unui copist al textului original.

O formulare dezvăluind același spectru conceptual se află în cuprinsul unei epistole adresate de marele duce lituanian Witold regelui polonez Wladislaw Jagello la începutul lunii iunie 1429, în care, pe lângă probleme legate de acțiunile preconizate împotriva husiților și turcilor, se evocă și diferendumul de graniță dintre basarabeni / munteni și moldoveni (*inter Bessarabitas et Moldwanos*), așa-numiții „ambii vlahi" (… *istis duobus Walachis*), potrivit modului prin care sunt desemnați în document[69].

Includerea formală a Transalpinei și Moldovei în țara Valahia este explicit exprimată într-un decret al regelui Sigismund de Luxemburg din anul 1435, în care s-a încercat o echivalare a vechii terminologii etnice și regionale cu aceea din epoca emiterii actului: *Comania vero dicitur terra Valachiæ, quæ in habitabatur à Comanis nigris, quæ est sita à fluuio Olth, inter Alpes & Danubium, iacens versus Tartariam, quæ nunc in habitatur à VValachis, & nuncupatur pars Transalpinæ & Moldauiæ*[70] („Cumania este numită în realitate țara Valahia, care fusese locuită de cumanii negri, situată pe râul Olt, între munți și Dunăre, plasată înspre Tartaria, locuită acum de valahi / români, și numită regiunea Transalpină și Moldova").

Sintagma „ambele Valahii" apare în mod întrucâtva surprinzător în însemnările de călătorie ale unui nobil de la curtea ducelui Burgundiei Philippe III, zis le Bon (Filip cel Bun), Bertrandon de la Broquière (c. 1400–1459), trimis de suzeranul

[67] Schiltberger's *Reise in den Orient und wunderbare Begebenheiten*, ed. A. I. Penzel, München, 1814, p. 82.

[68] *Reisen des* Jonannes Schiltberger *aus München in Europa*, *Asia und Africa von 1394 bis 1427*, ed. K. Fr. Neumann, München, 1859, p. 92; Hans Schiltbergers *Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift*, ed. V. Langmantel, Tübingen, 1885, p. 52; Johann Schiltbergers *Irrfahrt durch den Orient*, ed. M. Tremmel, Wambach, 2006, p. 76. Cf. și *The Bondage and Travel of* Johann Schiltberger *in Europe*, *Asia*, *and Africa*, *1396–1427*, trad. J. Buchan Telfer, Londra, 1879, p. 38.

[69] *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae*, *1376–1430*, ed. A. Prochaska *(Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, VI), Cracoviae, 1882, nr. MCCCLVII, p. 835.

[70] *Index sev enchiridion omnivm decretorvm*, *et constitvtionvm Regni Vngariæ*, *ad Annvm 1579*, Viennæ Austriæ, 1581, p. AIIJ.

său în pelerinaj la Locurile Sfinte în 1432–1433. Ţelurile călătoriei nu s-au limitat, din câte se pare, numai la aspectele duhovniceşti, căci itinerarul ales şi persoanele contactate de curteanul burgund ar indica şi misiuni informative în arealuri de previzibile confruntări cu puterea otomană aflată într-o viguroasă ascensiune. La destul de mult timp de la revenirea în Burgundia, şi anume în 1455, Bertrandon a fost solicitat de Philippe le Bon să-şi redacteze însemnările de călătorie, poate şi pentru că devenise animat de ideea lansării unei cruciade după căderea Constantinopolului şi avea nevoie de o prezentare a ansamblului geopolitic din Orientul Apropiat. Redactarea a fost finalizată în prima parte a lui 1457, la scurt timp înainte ca Bertrandon de la Broquière să-şi dea obştescul sfârşit în luna mai a aceluiaşi an[71]. Într-un pasaj plasat după prezentarea impresiilor lăsate de vizitarea oraşului Bursa autorul îşi expune unele consideraţii în care atinge aspecte legate de expansiunea Sultanatului turc în direcţia rămăşiţelor Imperiului bizantin şi împotriva Ţărilor Române: *Et vueult on dire que, en icelluy temps, toute la Turquie et la Rommenie estoient obeissants à l'empereur de Constantinople et aux Grecz. Et avant que je passasse par icelle contrée, le Grant Turc avoit conquis toutes les deux Vallaquies, c'est assavoir la grande et la petite et n'y avoit plus nulle cite, ville ne fortresse qui fust en l'obeissance de l'empereur de Constantinople que tout ne fust subgect ou tributaire au Turc*[72] („Se zice că, în timpurile trecute, întreaga Turcie şi Romanie se aflau supuse împăratului de la Constantinopol şi grecilor. Iar înainte ca eu să fi străbătut acele ţări, Marele Turc a cucerit ambele Valahii, atât pe cea Mare cât şi pe cea Mică, şi nu a mai rămas nicio cetate, oraş, nici fortăreaţă supusă împăratului de la Constantinopol, care să nu fi ajuns toate subjugate sau tributare Turcului"). Aprecierea diplomatului din serviciul lui Philippe le Bon nu este în totalitate exactă, întrucât în anii în care se afla în Levant Ţările Române nu fuseseră subjugate de turci şi doar Ţara Românească fusese nevoită să le remită tribut. Pe parcursul însemnărilor de călătorie termenii de *Walaquie* şi *Walaques* au fost atribuiţi atât pentru entitatea statală şi locuitorii Ţării Româneşti[73], cât şi pentru populaţia Moldovei[74]. Mai importantă însă decât aceste nominalizări este folosirea sintagmei „ambele Valahii", care reflecta conştientizarea că populaţia celor două voievodate aparţinea aceleiaşi etnii.

Spre aceeaşi concluzie ne îndreaptă un manuscris referitor la structurile Bisericii Imperiului Bizantin din 1435, copiat în 1437, păstrat în patrimoniul Bibliotecii de Stat (Bayerische Staatsbibliothek de astăzi) de la München. În document se aprecia că autoritatea spirituală a Bisericii constantinopolitane se exercita în cele „două Valahii", deţinând limbi proprii, care alcătuiesc două „regate" / state, cu doi domni, poziţionate la hotarele Ungariei şi Rusiei, toate fiind în ascultarea Bisericii greceşti: … *Item Ecclesia constantinopolitana habet potestatem in spiritualibus apud duas Balachias,*

[71] Bertrandon de la Broquiere, *The Travel to Palestine and his Return from Jerusalem overland to France*, *during the Year 1432 & 1433*, trad. Th. Johnes, f.l., 1807; idem [Bertrandon de la Broquière], *Le voyage d'Outremer*, ed. Ch. Schefer, Paris, 1892.

[72] Bertrandon de la Broquière, *Le voyage*…, p. 149. Cf. şi G. Stabile, *Valacchi e Valacchie*..., p. 178–179.

[73] Bertrandon de la Broquière, *Le voyage*…, p. 190, 195, 208, 224.

[74] *Ibidem*, p. 197, 225.

propriam linguam habentes, quæ duo regna sunt et domini duo, per se naturales, in metis Ungarie et Russie, omnes in obedientia Ecclesie Grecorum[75].

Denumirea „cealaltă Vlahie / Valahie" (*l'altra Vlachia / Valachia*) este amintită în două rânduri în expozeul solului lui Ștefan cel Mare, Ioan Țamblac / Ioanis Zamblacho [Ioannes Tzamplakon], susținut la 8 mai 1477 în fața Senatului Veneției. Pledoaria emisarului domnesc ar fi fost transpusă din greceşte în latină, dar aceasta nu s-a păstrat decât într-o traducere italiană. Bazat pe argumente lingvistice, editorul documentului presupunea că originalul acestuia nu ar fi fost redactat de fapt în greceşte, ci în slavonă, cancelaria domnească neutilizând atunci limba greacă[76]. Solia condusă de Ioan Țamblac / Ioannes Tzamplakon, probabil unchi al soției domnului, avea drept scop obținerea ajutorului venețian în perspectiva repetării previzibile a unei campanii otomane după cea din 1476[77]. Ștefan cel Mare justifica înfrângerea suferită cu un an în urmă prin faptul că turcii au primit ajutoare de la popoarele subordonate: „iar el [vrăjmașul] a poruncit să vie cealaltă țară românească de-o parte și tătarii de alta": *Ma ello [inamico] ha fato vignir l'altra Vlachia da una banda, e li Tartari de l'altra*[78]. Totodată, domnul Moldovei amintea că în cadrul tratativelor cu Ungaria nu s-a dat curs anumitor solicitări: „Și totuși eu cerusem ca voievodul Basarab [Laiotă] să fie alungat din cealaltă țară românească și să fie pus acolo un alt domn creștin, anume Drăcula [Vlad Țepeș]": *Et pero, io ho solicitado de cazar Basaraba vayvoda de l'altra Valachia et de metter un altro signor christian, zoe el Drachula, per intenderse insieme*[79]. Din textul scrisorii rezultă că *l'altra Vlachia / Valachia* se referă explicit la Țara Românească, reflectând opinia domnului Moldovei că atât supușii săi, cât și vecinii acestora locuiau în țări cu același profil etnic, indicat de propriile denumiri.

---

[75] *Terre hodierne Grecorum et dominia seculario et spiritualia ipsorum*, în N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 7–8.

[76] I. Bogdan (ed.), *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, nr. CLIV, p. 347; G. Mihăilă, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt*, *1504–2004*, *Portret în istorie*, Putna / Suceava, 2003, p. 97–103; D. Râpă-Buicliu și colab. (ed.), *Ștefan cel Mare și Sfânt*, *1504–2004. Poliptic istoric*, Galați, 2004, p. 66–68.

[77] Pentru contextul politic european al trimiterii ambasadei la *Serenissima* și identitatea conducătorului soliei lui Ștefan cel Mare, cf. G. Mihăilă, *Importanța politică și literară*…, p. 86-103; Șt. S. Gorovei, M. M. Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 176–182. Cf. și I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, *domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, București, 1925, p. 156–158; Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în Idem, *Bizanțul*, *Biserica și cultura românească*, ed. V. V. Muntean, Iași, 2003, p. 78–79; L. Pilat, *Moldova și cruciada papei Sixt al IV-lea. Context politic și acțiuni diplomatice*, în Idem, *Studii privind relațiile Moldovei cu Sfântul Scaun și Patriarhia Ecumenică (secolele XIV–XVI)*, Iași, 2012, p. 196–198; I.-A. Pop, A. Simon, *Re de Dacia*, *un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018, p. 157, 160–162.

[78] I. Bogdan (ed.), *Documentele…*, II, nr. CLIV, p. 344, 348; G. Mihăilă, *Importanța politică și literară*…, p. 98, 100. Cf. și *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, VIII, *1376–1650* [ed. I. Slavici], București, 1894, nr. XXVII, p. 24 (unde *l'altra* s-a grafiat *laltra*).

[79] I. Bogdan (ed.), *Documentele…*, II, p. 344, 349; G. Mihăilă, *Importanța politică și literară*…, p. 98, 101. Cf. și *Documente...*, Hurmuzaki, VIII, nr. XXVII, p. 24.

Identitatea terminologică a celor două state românești își găsește confirmarea și în cronica datorată lui Filippo Buonaccorsi, zis Callimachus (1437–1497), emigrat din Italia în Polonia, unde s-a bucurat de mult prestigiu. Potrivit notificărilor din lucrarea sa consacrată războiului purtat de Ungaria și Polonia împotriva turcilor, între Dunăre și Carpați se poziționa Valachia Montană, denumită de strămoși Dacia, iar „cealaltă Valachie, numită Moldova" de la râul care o străbătea, reprezenta o parte din vechea Mysie Inferioară (*cui inter Danubium et Carpatum adiuncta est Montana Valachia, quae a maioribus Dacia vocabatur […] Altera vero Valachia, cui Moldaviae nomen est a flumine hoc tempore, apud antiquos Inferioris Misiae pars fuit*)[80]. În biografia dedicată cardinalului Sbigneus de Olenica / Zbigniew Oleśnicki, eruditul italian amintea de colonia romanilor Mysia Inferior, numită în vremea sa Valahia (*…a Romanis colonia in Inferiorum Mysiam, quae hodie Valachia nuncupatur*)[81]. În conformitate cu terminologia statală în uz în patria sa de adopție, însușită de Filippo Buonaccorsi, prin numele de *Valachia* el desemna Moldova.

Unele din aprecierile lui Filippo Buonaccorsi se regăsesc în opera compatriotului și contemporanului său Antonio Bonfini (1434–1503), ilustru cărturar aflat în serviciul curții regale de la Buda. După ce specifică faptul că arealul montan al Daciei purta atunci numele de Valachia Montana, acesta amintește și de o „altă Valachie", anume Moldova, situată între Istros și Tyras, adică între Dunăre și Nistru: *Altera uerò Valachia, cui Moldauiæ nomen est, inter Istrum & Tyram, ab Hierasso montanæ Valachiæ termino, ad Euxinum usque Pontum extenditur*[82]. Dilema ce ar putea plana în privința primordialității exprimării ideilor citate își găsește limpezire în lista bibliografică (*Catalogus avctorvm qvorum testimonio Bonfinivs in hisce tribus Decadibus*), conținând enumerarea a 67 de autori și lucrări, atașată ediției princeps a operei istorice a lui Bonfini, listă în care figurează și numele lui Callimachus[83]. Nu este pe deplin sigur dacă respectiva listă a fost alcătuită personal de autor sau dacă a fost concepută la patru decenii după decesul său de cel care i-a editat pentru prima data opera.

În descrierea făcută Transilvaniei de episcopul și cancelarul Ungariei Stephanus Brodericus / István Brodarics (c. 1470–1539) – inserată într-o lucrare dedicată războiului nefericit purtat de Regatul ungar cu Imperiul otoman, unde împrumută numeroase aprecieri de ordin geografic și istoric de la Bonfini –, se arăta că regiunea este încinsă de „cele două Valahii": Țara Românească și Moldova: *Transsylvaniam duae cingunt Walachiae, Transalpina et Moldavia*[84]. Propoziția este compilată și

[80] Philippi Callimachi Experientis *Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem*, ed. S. Kwiatkowski, în *Monumenta Poloniae Historica*, VI, Cracovia, 1893, p. 22–23.

[81] Philippi Callimachi *Vita et mores Sbignei cardinalis*, ed. I. Lichońska, Varsoviae, 1962, p. 26.

[82] Antonii Bonfinii *Rerum Vngaricarvm decades tres*, Basileæ [Basel], 1543, p. 26; Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász, I, Lipsiae [Leipzig], 1936, p. 38–39.

[83] Antonii Bonfinii *Rerum Vngaricarvm*…, pagină nenumerotată plasată după prefață.

[84] Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Monach historia verissima*, ed. P. Kulcsár (*Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*, series nova, VI), Budapesta, 1985, p. 31.

de eruditul italian Pietro Bizzari (Petrus Bizarus) în partea introductivă a lucrării sale despre conflictul dintre austrieci și turci din timpul domniilor lui Maximilian II de Habsburg și Solyman Magnificul – tipărită la mijlocul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea –, în care a inclus o scurtă descriere a Ungariei: *Hanc duæ cingunt Vualachiæ, Transalpina & Moldauia*[85].

Sintagma „cele două Valahii" își are o inedită substituire în scrierea cu caracter hagiografic intitulată *Viața sfântului nostru părinte arhiepiscopul Maxim cel Nou*, concepută în jurul anului 1523 de un monah anonim de la mănăstirea Krušedol din nordul Serbiei, ridicată cu câțiva ani înainte de cel proslăvit în lucrare – sfântul Maxim Brankovici –, cu sprijinul pecuniar al lui Neagoe Basarab. Găzduit în Țara Românească în primii ani ai secolului al XVI-lea, înaltul ierarh sârb s-a bucurat de multă considerație din partea lui Radu IV cel Mare, iar, atunci când conflictul cu Bogdan III cel Chior a cunoscut o nouă escaladare în 1507, a mediat reconcilierea dintre „voievozii celor două Dacii"[86]. Folosirea acestei formulări indică faptul că autorul avea cunoștință de corespondența teritoriilor Țărilor Române cu acelea ale fostei provincii Dacia, localizare ce dobândise un consens generalizat în lumea savantă a epocii. Implicarea arhiepiscopului Maxim Brankovici în pacificarea dinaștilor români este evocată și în cronistica moldovenească (*Letopisețul anonim al Moldovei*[87], *Cronica* lui Macarie[88], *Letopisețul Țării Moldovei* al lui Grigore Ureche[89]) și în cea moldo-polonă (*Cronica moldo-polonă*[90]). În *Letopisețul anonim al Moldovei* – o copie din secolul al XVI-lea a prototipului cronicii scrise la curtea lui Ștefan cel Mare, cu un succint adaos aferent anului 1507 –, se pretinde că emisarul domnului Țării Românești, Macsimiian <Maxim>, l-ar fi implorat pe Bogdan să accepte pacea „pentru că sunteți creștini și rude" (*понеже есте христіане и племенници*)[91]. Parafrazând cu scrupulozitate paragraful, Grigore Ureche invoca și el drept motiv al împăcării faptul că cei doi domni erau „creștini" și de aceeași „semințe"[92], oglindind conștientizarea explicită a identității lor confesionale și etnice.

---

[85] Petrus Bizarus, *Pannonicum bellum*, *sub Maximiliano II. Rom. et Solymano Turcar. imperatoribus gestum*, Basileae [Basel], 1573, p. 8; Petri Bizari Sentinatis *Bellum Pannonicum sub Maximiliano II. Romanorum et Solymanno Turcarum imperatoribus gestum*, *recognitum et emendatum*, în *Scriptores rerum Hungaric[arum] veteres ac genuini*, ed. I. G. Schwandtner, II, Vindobonae [Viena], 1768, p. 345.

[86] G. Mihăilă, *Viața și slujba lui Maxim Brancovici. Momentul 1507 în letopisețele românești*, în Idem, *Între Orient și Occident. Studii de cultură și literatură română în secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, București, 1999, p. 207.

[87] *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 13–14, 22–23.

[88] *Cronica* lui Macarie, în *Cronicile slavo-române*…, p. 78, 91.

[89] Grigore Ureche, *Letopisețul Țărâi Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 128.

[90] *Cronica moldo-polonă*, în *Cronicile slavo-române*…, p. 172, 182. Cf. și S. Tomin, *Archbishop Maxim Branković. Supplement to understanding of Serbian-Romanian relationship at the beginning of the 16th century*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe", Iași, I, 2009, 1–4, p. 109–119; L. Pilat, O. Cristea, *Le moine*, *la guerre et la paix: un épisode de la rivalité moldo-valaque au début du XVIe siècle*, în *ibidem*, p. 121–140.

[91] *Letopisețul anonim al Moldovei*, p. 13, 23.

[92] Grigore Ureche, *Letopisețul*…, p. 128.

Petrecând mai mult timp la curtea domnului Țării Românești în calitate de emisar diplomatic, raguzanul Michael Bocignoli, care a trăit la sfârșitul secolului al XV-lea și în prima jumătate a veacului următor, a avut ocazia să surprindă în mod direct nu numai aspecte de ordin politic, ci și note specifice ale traiului localnicilor din diferite paliere sociale. Observațiile sale în aceste direcții au fost transpuse într-o epistolă din 29 iunie 1524, redactată în limba latină și adresată din Raguza cancelarului imperial Gerardo Plania (Gérard de Plaines). Remarcând că valahii / românii foloseau limba italiană cu anumite precarități (*Lingua Itala, sed aliquanto contractiore utuntur*), Michael Bocignoli recunoștea în mod indirect caracterul latin al idiomului specific locuitorilor voievodatului muntean. O notă de interes a epistolei sale constă în aprecierile referitoare la plasarea geografică a Țării Românești și a învecinării sale cu „cealaltă Valahie": *Huius Valachiae fines sunt ab oriente altera Valachia, quae Moldovia ab Ungaris appelatur, ab antiquis Dacia dicta*[93] („Această Valahie [Țara Românească] se mărginește dinspre răsărit cu cealaltă Valahie, care e denumită de unguri Moldova și numită de cei vechi Dacia"). În textul citat se reitera formularea folosită în corespondența lui Ștefan cel Mare cu venețienii. La mediatizarea scrisorii din 1524 un aport semnificativ l-a avut secretarul italian al lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), Anton-Maria del Chiaro, care a reprodus-o în lucrarea sa dedicată descrierii Țării Românești, în care însă omite fragmentul reprodus mai sus[94].

Din același an – 1524 – datează o scrisoare a regele Ungariei Ludovic II adresată regelui Henry VIII al Angliei, cu referiri la ambele provincii ale valahilor / românilor, considerate drept pavăze ale statului său, dar intrate în mare parte în stăpânirea turcilor: ... *Valachorum quoque provinciis duabus (que ab uno Regni nostra angulo propugnaculorum vicem prestabant) in eorum potastatem magna ex parte redactis, Turci importunissimi christianae religionis hostes,…*[95] Soldată cu ocuparea unor teritorii ale creștinilor și a fortificațiilor dispuse pe Dunăre și Sava, expansiunea otomană crea o gravă amenințare pentru statele învecinate, astfel că suveranul ungur, percepând cu realism precaritatea situației și anticipând dezastrul de la Mohács, solicita sprijinul omologului său de pe tronul englez.

Asemenea altor compatrioți din Dalmația, Tranquillo Andronico (Tranquillus Andronicus) se dovedește un cunoscător destul de bun al istoriei românilor, aderând la ideea că valahii ar fi urmași ai romanilor, amestecați cu localnicii din Dacia, și că se autodenumesc romani. În 1534 el îi desemna drept valahi / români

---

[93] Michael Bocignoli Ragusaeus Gerardo Plania secretario imperatoris, *Descriptio Valachiae et eius incolarum. Quomodo Valachia in potestatem Turcarum venerit*, în *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia / Acte și scrisori privitoare la relațiunile Ardealului și Ungariei cu Moldova și Țara Românească*, I, *1468–1540*, ed. A. Veress, Budapesta-Kolozsvár [Cluj], 1914, nr. 96, p. 129. Cf. și Michael Bocignoli din Raguza, [*Descrierea Țării Românești*], în *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. M. Holban, București, 1968, p. 175.

[94] Antonmaria del Chiaro Fiorentino, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, *con la descrizione del paese; natura*, *costumi*, *riti*, *e religioni degli abitanti*, Veneția, 1718, p. 111–117.

[95] *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, II, 3, *1510–1590*, ed. N. Densușianu, București, 1892, nr. CCCXXXVII, p. 485.

pe ambii voievozi de la nordul Dunării Inferioare, vorbind despre „ambele Valahii" (*utrisque Valachis*) și despre „valahii transalpini" / munteni: *Quod autem ad praesentem rem attinet, Valachi duo fuerunt regibus Hungariae subiecti. Caeterum Turci postquam coeperunt esse potentes in Europa occupatis litoribus maris Euxini et ostiis Danubii in suam potestatem redactis imposuere tributum utrisque Valachis, relicta eis facultate vaivodas eligendi, addito, ut ab imperatoribus Turcorum confirmarentur. Priscis temporibus omnes Valachi sub uno principe degebant; postea divisi sunt et alii regionem occupaverunt, unde Cumani migraverunt in Hungariam, ipsi vero Moldavi appellati sunt, et pariter terra Moldavia a flumine eiusdem nominis […]; ab ortu et meridie habet Pontum Euxinum et Transalpinensies Valachos,…*[96] („În ceea ce privește lucrul care ne reține [atenția], ambii [domni] valahi / români au fost supuși regilor Ungariei. De altfel, după ce turcii au început să fie puternici în Europa, ocupând litoralul Mării Euxin și preluând în puterea lor gurile Dunării, au impus la tribut ambele Valahii, rămânând în puterea lor alegerea voievozilor, cu condiția să fie confirmați de împărații / sultanii turcilor. În vremurile de odinioară toți valahii se aflau sub un singur principe; ulterior s-au separat și au ocupat alte regiuni, de unde cumanii au migrat în Ungaria, iar aceștia sunt denumiți moldoveni, și deopotrivă țara Moldovei s-a numit după râul omonim […]; spre răsărit și miazăzi se află Pontus Euxinus și valahii transalpini,…"). Considerațiile lui Tranquillo Andronico sunt în general corecte, exceptând aserțiunea privind existența unui stat unitar românesc în zorile evului mediu, din care s-ar fi desprins „ambele Valahii", neconfirmată de nici un izvor istoric credibil. Sintagma „valahi transalpini" (*Valachi Trãsalpinenses*) avea să o folosească și într-o altă lucrare[97].

Ideea constituirii unui organism statal cu numele de Valahia încă din antichitate și a divizării sale în cele două voievodate medievale a fost îmbrățișată de numeroși cărturari din epoca renascentistă. Între aceștia se numără și cronicarul polonez Leonard Gorecki (c. 1525/1530 – c. 1585), autor al unei scurte biografii dedicate lui Ioan Vodă cel Cumplit, în introducerea căreia inserează o succintă prezentare a regiunilor românești: *Valachia, quae olim Mysia & Dacia dicta fuit, habet ab ortu Euxinum, a meridie Istrum, seu Danubium, ab occasu Transyluaniæ, ad Boream Russiæ seu Roxolanis, contermina. Tota regio in partes duas diuiditur, in Valachiam Transalpinam, ac Moldauiam*[98] („Valachia, care odinioară se numea Mysia și Dacia, se învecinează la răsărit cu Euxinul, la miazăzi cu Istros, sau

[96] Tranquillus Andronicus Dalmata Traguriensis…, în *Acta et epistolae... / Acte şi scrisori...*, I, ed. A. Veress, 1914, nr. 203, p. 243–244.

[97] *Oratio* Tranquilli Andronici Dalmatae *ad Germanos de bello suscipiendo contra Turcos*, Vienna Pannoniae, 1541, [p. 8] (paginația ne aparține).

[98] Leonhardi Gorecii, Equitis Poloni, *Descriptio belli Iuoniæ Voiuodæ Valachiæ*, *quod anno MDLXXIIII*, *cum Selymo II*, *Turcarum imperator gessit huic accessit* Io. Lasicii *historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano*, *& cæde Turcorum*, Francofurti, 1578, p. 10. Cf. și Leonarda Goreckiego, szlachcica polskiego, *Opisanie wojny Iwona hospodara wołoskiego z Selimem II cesarzem tueckim*, *toczonéj w roku 1574*, ed. și trad. W. Syrokomla, Petersburg – Mohylew, 1855, p. 1; A. P[apiu] I[larian], *Goreciu și Lasiciu*, în *Tesaur de monumente istorice pentru România*, ed. A. Papiu-Ilarian, III, București, 1865, p. 209.

Danubius, la apus cu Transilvania, la miazănoapte cu Rusia sau roxolanii. Toată regiunea se împarte în două părți, în Valachia Transalpina și Moldova"). Aserțiunea potrivit căreia Valachia Transalpina ar fi fost denumită de turci Carabogdana minor[99] este inexactă, choronimul Carabogdan fiind atribuit în realitate Moldovei nu numai de otomani, ci și – sub influența lor – de occidentali. În ceea ce privește numele de Valachia, Leonard Gorecki se conformează normelor desuete prestabilite de Enea Silvio Piccolomini, derivându-l prin filiera Flaccus – Flaccia – Valachia[100].

Accepțiunea generică a numelui *Valachia*, atât pentru Țara Românească, cât și pentru Moldova, este folosită și într-o scrisoare din 16 decembrie 1534 expediată din Viena de Fabio (Fabius) Mignanelli (c. 1486–1557). Cooptat în serviciul diplomatic al Scaunului apostolic, Fabio Mignanelli, originar din Siena, a fost trimis la curțile mai multor dinaști pentru a-i mobiliza într-o cruciadă anti-otomană. În cadrul misiunilor încredințate, înaltul ierarh s-a familiarizat cu potențialul militar al țărilor creștine vizate spre a fi cooptate în cruciadă, inclusiv cu cel al voievodatelor românești. Întrucât acestea erau mai puțin cunoscute la nivel continental, prelatul italian s-a simțit dator să insereze în scrisoare anumite date despre ele: *Tutta la Valachia grande e piccola ha in se luonghi fertilissimi, e la piccola è signoreggiata dal vaivoda Transalpino e la grande dal Moldavo, e l'uno e l'altro soleva esser tributario delli antichi re d'Ungheria. Fa tutta la Valachia quaranta in cinquanta mila cavalli, al Moldavia sola 20 in 30 mila*[101] („Toată Valahia, mare și mică, are de-a lungul ei locuri foarte fertile, iar cea mică este stăpânită de voievodul transalpin și cea mare de cel moldovean, și unul și celălalt erau deprinși să fie tributari vechilor regi ai Ungariei. Împreună toată Valahia [este în măsură să disponibilizeze] între patruzeci și cincizeci de mii de călărești, iar Moldova singură între 20 000 și 30 000").

Expresia „celorlalți valahi" / români este atestată și într-un capitol din renumita lucrare *Hungaria* a cărturarului Nicolaus Olahus, dedicată Moldovei. Despre graiul moldovenilor se precizează că a fost cândva latin, la fel ca și cel al „celorlalți valahi", provenind de la o colonie a romanilor: *Sermo eorum, et aliorum Valachorum, fuit olim Romanus, ut qui sint coloniæ Romanorum*[102]. Când se referea la „ceilalți valahi" Nicolaus Olahus îi avea în vedere atât pe românii din Transalpina, cât și pe cei din Transilvania, amintiți *expressis verbis* pe parcursul lucrării sale. Aceștia din urmă constituiau unul din cele patru neamuri ce populau Transilvania alături de unguri, secui și sași. Despre ei se susținea că proveneau dintr-o colonie a romanilor: *Valachi Romanorum coloniae esse traduntur*[103].

---

[99] Leonhardi Gorecii, Equitis Poloni, *Descriptio belli*…, p. 14.

[100] *Ibidem*, p. 12.

[101] Fabius Mignanelli nuntius cardinali Alexandro Farnese, *Significatio occupationis Moldaviae. Descriptio Moldaviae et Valachiae. Sequelae perniciosae Turcicae occupationis pro regno Hungarico*, în *Acta et epistolae... / Acte și scrisori...*, I, ed. A. Veress, 1914, nr. 249, p. 294–295. Cf. și Fabio Mignanelli, [*Despre Moldova și Țara Românească*] în *Călători străini*…, I, p. 464–466.

[102] Nicolaus Olahus, *Ungaria – Atila*, ed. A. Gyöngyvér, Iași, 1999, p. 90–91. Cf. și Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila*, ed. C. Eperjessy și L. Juhász, Budapesta, 1938, p. 23.

[103] Nicolaus Olahus, *Ungaria – Atila*, 1999, p. 92-95; Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila*, 1938, p. 23.

O altă modalitate indirectă de a se exprima unitatea etnică a celor două provincii românești extracarpatice se înregistrează într-o epistolă a monahului Albertus de Crispis expediată din Ulm la 25 iunie 1434, referitoare la o solie bizantină. Evocându-i itinerarul spre Occident, se precizează că aceasta ar fi „înaintat prin Valahia Moldovenească": *procedendo per Walachiam Moldaviensem*[104].

O formulare cu aceeași esență apare în substanțiala descriere a Cnezatului Moscoviei făcută de ilustrul diplomat și istoric Sigismund (Siegmund) von Herberstein (1486–1566), vreme de mai multe decenii aflat în serviciul Curții imperiale a Habsburgilor. În partea incipientă a operei sale, tipărită la mijlocul secolului al XVI-lea mai întâi în latină, la Viena și Basel, și ulterior, cu anumite augmentări, în germană, se precizează întinderea teritoriilor locuite de populația rusofonă. La limitele sud-vestice ale acestora se menționează fluviul Tyras, numit și Nistru, iar la gurile sale localitatea *Alba* [Cetatea Albă], denumită și *Moncastro*, ocupată de turci, dar aflată anterior „sub stăpânirea valahilor moldoveni" (*sub ditione Vualachi Moldauiensis*)[105]. Aceeași sintagmă – *valacos moldavos* – avea să folosească în una din lucrările sale faimosul filolog spaniol Lorenzo Hervás y Panduro (1735–1809)[106]. În congruență cu această terminologie se afla și precizarea potrivit căreia Moldova reprezenta o parte a Valahiei (*Moldavia, quae est pars Valachiae*), inclusă într-un raport întocmit de un superior al iezuiților datând din anul 1588[107]. Enunțul său lapidar probează faptul că în înaltele sfere ecleziastice de la Roma, unde activa ierarhul iezuit, se știa de prezența unei entități etnico-politice cu numele de Valahia la Dunărea de Jos, cu două diviziuni administrative distincte.

Inserarea apelativului „moldoveni" presupunea implicit existența unei alte categorii a vlahilor, a celor din Țara Românească. *Mutatis mutandis*, un apelativ cu aceeași conotație s-a utilizat și în cazul Țării Românești, atunci când i s-a atribuit denumirea *Vallachia Transalpina*, care implica prezența concomitentă a unei Valahii est-carpatice. Denumirea respectivă apare în titulatura domnilor Țării Românești în actele externe, redactate în latină. De asemenea, este inserată în șirul demnităților din titulatura orgolioasă, dar iluzorie, pe care și-o atribuia Sigismund Báthory în actele de cancelarie interne și externe emise în 1595–1600: *Sigismund, Dei gratia Transilvaniae, Moldaviae, Valachiae Transalpinae et Sacri Romani Imperii princeps, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes*[108].

---

[104] Johannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, *et amplissima collectio*, XXX, *Ab anno MCCCCXXXI. usque ad annum MCCCCXXXIX*, Venetiis, 1792, col. 835.

[105] *Rerum Moscoviticarvm comentarij* Sigismundi Liberi baronis in Herberstain, Neyperg & Guettenhag, Basileae [Basel], 1571, p. 2. Cf. și traducerea italiană a textului: Sigismund in Herberstain, Neiperg, & Guettenhag, *Commentari della Moscovia et della Russia*, în Gio[vanni] Battista Ramvsio (raccolta gia da), *Navigationi et viaggi*, II, Veneția, 1583, p. 139 (*al dominio di Vuallacho Moldauusense*).

[106] E. Coșeriu, *Rumänisch und Romanisch bei Hervás y Panduro*, în „Dacoromania. Jahrbuch für Östliche Latinität", 3, 1975–1976, p. 121.

[107] A. Veress (ed.), *Documente privitoare la istoria Ardealului*, *Moldovei și Țării Românești*, III, *Acte și scrisori (1585–1592)*, București, 1931, nr. 99, p. 155.

[108] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae / Erdély országgyülési emlékek*, IV (*1597–1601*), ed. S. Szilágyi, Budapesta, 1878 (*XIII. Fejezet 1596.-1599. Törvények és irományok*), nr. I, p. 101; nr. II, p. 108; nr. IV, p. 113; nr. VI, p. 127; nr. XI, p. 148; nr. XIV, p. 155-156; nr. XXIV,

Această titulatură a fost adoptată în 1599 și de vărul său Andrei Báthory în scurta sa domnie[109]. La rândul său, Mihai Viteazul folosea în *intitulatio* unor acte redactate în latină, formula *Valachiae Transalpinae (et Moldaviae) vaivoda*[110].

Aproximativ în aceeași vreme în care se tipărea lucrarea lui Sigismund von Herberstein, într-un raport italian redactat la Constantinopol, la 9 martie 1553, cu referiri la disputele pentru domnie din Țara Românească, era amintită o dispoziție adresată de sultan lui Alexandru Lăpușneanu, *Vaivoda dell'altra Valachia*[111]. „Cealaltă" *Valachie* / Țară Românească corespundea în mod evident cu voievodatul moldav.

Unul dintre erudiții prestigioși ai evului mediu, Marcin Bielski (c. 1495–1575), primul cronicar polonez care a renunțat la latină în favoarea limbii vernaculare, considera că Dacia se întindea în regiunile locuite în zilele sale de volohi / români (*Wołoszy*), ardeleni (*Siedmigrodzánie*) și sârbi (*Racowie*). În concepția sa, volohii / românii s-au împărțit apoi în două entități statale și aveau doi voievozi: al muntenilor și al volohilor <moldovenilor>, dar la început stăteau numai sub un singur voievod, care se numea voievod fie muntenesc, fie voloh <moldovenesc>, întrucât țara nu era separată, iar doar partea care se învecinează cu Țara Transilvăneană se numește Țara Muntenească, iar cea dinspre [polonii]

---

p. 189; nr. XXVI, p. 190; nr. XXXIV, p. 242; nr. XL, p. 263; (*XIV. Fejezet 1599–1601. Törvények és irományok*) nr. XXXIX, p. 492; Ioannis Iacobini *Brevis enarratio rerum a serenissimo Transilvaniae principe Sigismundo anno MDXCV. gestarum*, în *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, ed. I. G. Schwandtner, I, Vindobonae, 1746, p. 742–756; C. Isopescu, *Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento. Seconda serie*, în „Diplomatarium Italicum", I, 1925, nr. XXII, p. 407; nr. XXIII, p. 408; *Székely oklevéltar*, *1219–1776*, ed. S. Barabás, Budapesta, 1934, nr. 179, p. 325; C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, 1981, nr. 33, p. 89; nr. 34, p. 91; nr. 35, p. 93; nr. 39, p. 102; idem, *Diplomatarium Banaticum*, II, Cluj-Napoca, 2017, nr. 59, p. 184; nr. 62, p. 191; nr. 63, p. 194. Pentru forma italiană a titulaturii, cf. C. Isopescu, *Alcuni documenti…*, nr. II, p. 383; nr. III, p. 384; A. Veress (ed.), *Documente privitoare la istoria Ardealului*, *Moldovei și Țării Românești*, IV, *Acte și scrisori (1593–1595)*, București, 1932, nr. 153, p. 285; *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах / Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV – începutul celui de al XVIII. Documente și materiale în trei volume*, red. Ia. S. Grosul, A. C. Oțetea, A. A. Novosel'skii, L. V. Cherepnin, I, *1408–1632*, Moscova, 1965, p. 213; *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, 4, *Relatări și presă*, coord. I. Ardeleanu, Gh. Bondoc, V. Arimia, M. Mușat, București, 1986, nr. 49, p. 85–86. Demnitățile lui Sigismund Báthory enumerate într-o cronică contemporană germană prezintă anumite deosebiri față de acelea din actele de cancelarie: *Fürst in Sybenbürgen*, *Walachey unnd Moldaw*. Cf. [Conrad Lautenbach,] *Sybenbürgische Chronica und Kriegßhändel zu Wasser und Lande. Darinnen auch der Wallachen*, *Moldawer und Podolier Ursprung und herkommen Sitten gewonheiten Herschaften unnd Reichthummen melding geschicht*, Wallstatt, 1596, p. 34, 63, 78, 75.

[109] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae / Erdély országgyülési emlékek*, IV (*XIII. Fejezet 1596–1599. Törvények és irományok*), nr. XLVIII, p. 298; nr. LIX, p. 321–322, 325.

[110] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae / Erdély országgyülési emlékek*, IV (*XIV. Fejezet 1599–1601. Törvények és irományok*,) nr. V, p. 418; nr. IX, p. 429; nr. XX, p. 452; nr. XXXVI, p. 486; nr. LV, p. 520; nr. LVI, p. 520; I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, nr. 1, p. 1; nr. 2, p. 2; nr. 4, p. 6; nr. 6, p. 15; nr. 9, p. 20; nr. 10, p. 24; nr. 11, p. 25; nr. 12, p. 28; nr. 13, p. 33; nr. 20, p. 44; nr. 21, p. 49; nr. 22, p. 51; nr. 24, p. 53; nr. 26, p. 62; nr. 27, p. 64; nr. 28, p. 66; nr. 29, p. 66; C. Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, nr. 67, p. 201–202; nr. 69, p. 204-205.

[111] *Documents concerning Rumanian history (1427–1601)*, ed. E. D. Tappe, Haga, 1964, p. 32.

[Țara] Volohă <Moldovenească>: *Wołosza zasię dzieli się na dwoje i teraz ma dwu wojewodów: multańskiego i wołoskiego, acz pierwej pod jednym tylko wojewodą byla i tegoż abo multańskim abo wołoskim wojewodą zwano; bo ta ziemia dystynkeyej tej przedtem nie miała, lecz dzisia tę część, która się siedmiogrodzkiej ziemie dotyka, multańską ziemią, właśnie zowią, a ową, którą nas, wołoską*[112]. Precum se constată, cronicarul polon opinează că românii din spațiul extracarpatic ar fi avut în trecut un stat unitar, condus de un singur domn, care ulterior s-ar fi divizat, remarcă neatestată de nici un izvor medieval credibil. În schimb, din fragmentul citat reiese că Marcin Bielski, la fel ca și alți conaționali de-ai săi, era edificat că muntenii și moldovenii aparțineau aceleiași etnii.

Biografia lui Despot Vodă (1561–1563), scrisă în limba latină în 1566 de eruditul italian Antonius Maria Gratianus (Antonio Maria Gratiani) (1537–1611) conține anumite considerații și asupra dualității semantice a termenului Valahia. Originar din Toscana, autorul ei servise ca secretar înaltului prelat Giovanni Francesco Commendone și ulterior al papei Sixtus V, având ocazia să călătorească în numeroase țări europene, inclusiv în nordul Moldovei. Concepută la solicitarea nobilului polonez Mikołaj Tomicki (Nicolaus Tomicius), lucrarea despre temerarul și controversatul domn a beneficiat de informații culese de la martorii oculari ai evenimentelor din voievodatul de la răsărit de Carpați. Gratiani folosește termenul *Valachia* pentru a desemna atât Moldova[113], cât și „amândouă" (*utraque*) țări românești. Cea de-a doua accepțiune este utilizată numai în prima carte a lucrării: *Est Valachia, quam Dacos olim et Getas incoluisse arbitrantur, in duas divisa partes: quarum altera, quae ad meridiem vergit, montana et aspera, Transalpina appellatur; altera plana, agro virisque opulentior, ad septentrionem spectans, Moldavia dicitur; utrique vaivodae imperant (sic enim ipsi suos regulos appellant), utraque Turcarum vectigalis* („Valahia, pe care istoricii socotesc că au locuit-o odinioară dacii și geții, este împărțită în două părți: dintre acestea, una care se întinde spre miazăzi, muntoasă și aspră, numită Transalpina, cealaltă plană, bogată în pământ și bărbați, se numește Moldova: peste amândouă domnesc voievozi (căci așa numesc ei înșiși pe regișorii lor) și amândouă sunt tributare turcilor")[114]. La prezentarea unor aspecte economice, administrative și juridice

[112] *Kronika polska* Marcina Bielkiego, I, ed. K. J. Turowski, Sanok, 1856, p. 404. Cf. și *Kronika* Marcina Bielkiego (*Zbior dziciopisow Polskich we czterech tomach*, I), Varșovia, 1764, p. 196–197.

[113] Antonio Maria Graziani, *Viața lui Ioan Heraclid Despot*, *principele moldovenilor*, în Johannes Sommer Pinensis, Antonio Maria Grazianus, *Viața lui Despot Vodă*, ed. și trad. T. Diaconescu, Iași, 1998, p. 108–109, 116–117, 122–125, 128–129, 140–141, 154–155, 158–159, 166–167, 170–171, 174–175, 178–179, 194–195, 206–211.

[114] *Ibidem*, p. 128–129. Cf. și Antonii Mariae Gratiani *De Ioanne Heraclide Despota*, *Vallachorum principe Liber tres* et de Iacobo Didascalo Ioannis fratre *Liber unus*, Varsoviae, 1759, p. 18; idem, *De Ioanne Heraclide Despota*, *Vallachorum principe Libri tres*, în E. Legrand (ed.), *Deux vies de Jacques Basilicos*, *seigneur de Samos*, *marquis de Paros*, *comte palatin et prince de Moldavie*, *l'une par Jean Sommer*, *l'autre par A.-M. Graziani*, Paris, 1889, p. 169; Idem, (*Descrierea Moldovei*,) în *Călători străini despre Țările Române*, II, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1970, p. 380–381.

particulare pentru Moldova, Antonio Maria Gratiani a ținut să mai adauge și câteva detalii ce vizează în general etnogeneza vlahilor / românilor, preluate probabil din mediile intelectuale poloneze: *Lingua utuntur sua, eaque haud magnopere latinae dissimili. Latinorum enim coloniae post devictam a Trajano imperatore gentem eo deductae fuerunt* („Se folosesc de limba lor, iar aceasta nu este mult deosebită de latină. Căci ei au fost coloni ai latinilor aduși aici după ce poporul a fost învins de împăratul Traian")[115].

Unele din datele consemnate de Gratiani se întâlnesc și într-un text datorat protectorului său Giovanni Francesco Commendone (1523–1584), căruia i-a întocmit și o biografie. Secretar la Sfântul Scaun, emisar al papilor în mai multe țări și în cele din urmă cardinal, Commendone preia informația potrivit căreia „întreaga Valahie se împarte în două părți și în două state" – conduse de voievozi și tributare turcilor –, cea din miazăzi numită Transalpina, iar „cealaltă" (*altera*) cu numele de Moldova: *Tota vero Valachia in duas partes et duo scinditur imperia; utriusque autem regiminis reguli* Vaivoda *vocantur; qui Turcorum imperatoribus tributa quotannis pendunt. Alteram partem, que ad Meridiem vergit et Danubio flumine terminatur, ab occasu vero Transylvaniae fines attingit, Transalpinam appellamus. Alteram vero, que latius patet et opulentior est, ab amne qui mediam intersecat et ad Pontum usque Euxinum protenditur, Moldaviam vocamus*[116]. Commendone se plasează în lungul șir al umaniștilor care preiau obedient tezele emise cu peste un secol mai înainte asupra derivării numelui de Valachia de la Flaccia, admițând în mod firesc latinitatea limbii românilor[117]. În corespondența purtată cu cardinalul Resticucci, omologul său Giovanni Francesco Commendone, în ipostaza de legat papal în capitala Imperiului Habsburgic, îl informa, la 23 octombrie 1571, despre preparativele războinice împotriva turcilor ale „domnilor dintr-una și din cealaltă Valahie" (*vaivodi dell'una et l'altra Valachia*) stimulate de împărat[118].

Dualitatea terminologică pentru ambele regiuni românești rezultă și din relatarea lui Andrzej Taranowski asupra călătoriei întreprinse în anul 1569, în calitate de trimis al suveranului polon la Constantinopol, când a avut prilejul de a străbate Moldova (*Walachey*) și Dobrogea. Potrivit însemnărilor sale, păstrate în traducerea germană a originalului polon, care s-a pierdut, după ce a părăsit teritoriul polonez, a trecut „prin țările Valachiei, corespunzând în parte cu Dacia, la al cărei capăt Duna / Dunărea, Danubius în latină, se varsă în marea Pontus Euxinus sau [numită și] Marea cea Mare" (*Erstlich durch Poln vnd den die Lender der Walachey, etwa Dacia, zu welcher end die Duna, Danubius zu latein, in das*

[115] Antonii Mariae Gratiani *De Ioanne Heraclide*…, 1759, p. 21; Idem, *De Ioanne Heraclide*…, 1889, p. 171; Idem, *Viața lui Ioan Heraclid Despot*…, p. 130–131.

[116] N. Iorga, *Documente geografice*, I (extras din „Buletinul geografic", IV, 1899), București, 1900, p. 14–15.

[117] *Ibidem*, p. 14; Giovanni Francesco Commendone, *Scurtă „descriere" a Valahiei, odinioară Flaccia, colonie a romanilor*, în *Călători străini...*, II, p. 375–376.

[118] *Nuntiaturberichte aus Deutschland*, II. Abteilung, *1560–1572*, VIII, ed. J. Rainer, Viena, 1967, p. 122, apud A. Pippidi, *Documente privind locul românilor…*, p. 78.

Meer Pontum Euxinum oder Mare maius fleusset)[119]. Folosirea pluralului pentru desemnarea voievodatelor românești extracarpatice (*die Lender der Walachey* = „țările Valahiei") indică faptul că atât Moldova, cât și Muntenia erau nominalizate printr-o formă comună.

Conceptul nucleului statal românesc global, divizat în două entități politice, transpare și dintr-o scrisoare din 1574 adresată de Hubert Languet (1518–1581) lui Philip Sidney în *lingua franca* a epocii, latina. Aflat temporar la Viena, în slujba împăratului Maximilian II, unde dobândise un anume cuantum de cunoștințe despre regiunile carpato-dunărene, diplomatul francez aprecia că *Transalpina* ar reprezenta „cealaltă parte a Valachiei": *altera pars Valachiæ*[120]. Într-o scrisoare, expediată de această dată din Frankfurt, în ultima zi a lunii martie 1578, aceluiași destinatar, Hubert Languet menționa pe voievodul Petru Șchiopul, „al cărui frate Alexandru este voievod în Valahia Transalpină": *cujus frater Alexander est Vaivoda Valachiæ Transalpinæ*[121]. Apelativul determinativ atașat numelui Valahiei reflectă conștientizarea existenței unui alt principat cu denumire înrudită.

O confirmare a faptului că omogenitatea etnică a celor două teritorii românești era recunoscută pe plan european transpare din formularea conținută într-o informare trimisă curții imperiale de la Viena la 16 ianuarie 1576, în care se consemna convocarea sub arme de către împăratul / sultanul turc a „ambelor Valahii": *der Türkischer Kaiser haben beide Walacheien aufboten*. Menționarea într-o frază anterioară a moldovenilor și valahilor (*Moldawer und Walachen*)[122] înlătură orice dubii în privința sensului ce s-ar fi putut atribui sintagmei *beide Walacheien*. Cu toate că Maximilian II recunoscuse suzeranitatea otomană asupra Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei, interesul Habsburgilor pentru aceste țări nu se estompase, ceea ce menținea trează vigilența Porții.

De o sintagmă identică se folosea pentru „ambele Valahii" căpitanul Andreas Khielman în scrisoarea adresată la 18 septembrie 1589 arhiducelui Ernst von Österreich, fiul împăratului Maximilian II. Acesta era informat că un beglerbeg / beylerbey turc sosit în Țara Românească – *die grosse Walachei* – ar intenționa să instaleze „în ambele Valahii" noi „guvernatori" / voievozi: *Ich halt dafür er werde im Durchziehen in beiden Wallacheien Gubernatores einsetzen*[123].

---

[119] L. Tardy, I. Vásary, *Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei (1569)*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", XXVIII, 1974, 2, p. 225. Cf. și Andrei Taranowski, trad. Al. Ciocîltan, în *Călători străini despre Țările Române*, Supliment II, coord. Șt. Andreescu, București, 2016, p. 16.

[120] Huberti Langveti *Epistolæ politicæ et historicæ ad Philippvm Sydnæum*, ed. B. și A. Elzevir, Lvgd[vni] Batavorum [Leiden], 1646, nr. XXXVII, p. 160; A. Pippidi, *Documente privind locul românilor*…, p. 84.

[121] Huberti Langveti *Epistolæ politicæ et historicæ*..., nr. LXIV, p. 321. În *The Correspondence of Sir Philip Sidney and Hubert Languet*, ed. și trad. S. A. Pears, Londra, 1845, p. 141, traducerea pasajului conține eliziuni și inexactități: termenul Valachia Transalpina s-a redat prin forma Wallachia Inferioară (*Lesser Wallachia.*).

[122] A. Veress (ed.), *Documente privitoare la istoria Ardealului*, *Moldovei și Țării-Româneşti*, II, *Acte și scrisori (1573–1584)*, București, 1930, nr. 76, p. 95.

[123] A. Veress (ed.), *Documente privitoare la istoria Ardealului*, *Moldovei și Țării-Româneşti*, III, nr. 126, p. 198.

Opinia privind forma comună de desemnare a voievodatelor extracarpatice a fost împărtășită și de eruditul german Johannes Leunclavius (Johann Löwenklau sau Lewenklaw) (c. 1541–1594), cunoscut prin traducerile făcute din autorii greci și bizantini și mai cu seamă prin sinteza asupra istoriei Imperiului otoman, numărându-se printre primii savanți europeni care au utilizat surse orientale. Subcapitolul intitulat *Valachia Carabogdania* din această ultimă lucrare conține referiri mai mult sau mai puțin corecte la geneza și limba românilor. Astfel, găsim specificarea că Dacia era în trecut o regiune foarte întinsă, care înglobează Transilvania și ambele Valahii. Acestea încingeau Transilvania, una numindu-se cea mare, iar cealaltă cea mică. Cea mare se întinde până la Marea Euxin și este denumită Moldova, iar de turci Carabogdania, adică Bogdania neagră sau „țara lui Bogdan", al cărei nume ar proveni de la „grâul negru". Cea mică se întindea până la malul Dunării și mai era denumită Transalpina, iar de Bonfini Montana: *Dacia quondam adpellabatur amplissima regio, quæ Transsiluaniam cum vtraque Valachia continebat. Et cingunt ambæ Valachiæ Transsiluaniam, quarum vna maioris nomen habet, altera minoris. Maior ad Euxinum mare se porrigit, & nostris Moldauia, Turcis Carabogdania, quasi nigra Bogdania, siue Bogdani regio, dicitur: a frumento nigro, cuius est agerille feracissimus. […] Minor propter Danubij ripas extenditur, & plerumq; Transalpina, Bonfinio Mõtana quoque, sicut & aliis, nominatur*[124]. Leunclavius a încercat să se descătușeze de stereotipia care domina istoriografia europeană în legătură explicarea numelui românilor. Derivarea numelui vlahilor – desemnați vlahi de greci și *Iblach* sau *Iflach* de turci – de la flaccii romani este cotată drept fantezistă, el considerând că etnonimul ar fi de origine germanică: *Nomen Valachorum non a Flaccis Romanis, origine fabulosa, quæ pluribus tamen placuit: sed a Germanis nostris profectum arbitror*. Pentru a-și susține aserțiunea, umanistul german recurge la sugestive exemplificări etimologice[125], care în decursul timpului au convins pe numeroși lingviști.

În cercurile savante de la sud de Alpi similitudinile terminologice dintre cele două voievodate românești sunt exprimate într-un mod la fel de explicit în mai multe tratate de geografie concepute spre sfârșitul secolului al XVI-lea, fără a se renunța la ideea desuetă a derivării numelui de Valahia de la antroponimul Flaccus, lansată de Enea Silvio Piccolomini. Dintre geografii și teologii de vază din epocă s-a numărat Giovanni (Gian) Lorenzo d'Anania (Johannis Laurentius Anania) (c. 1545 – c. 1607/1609), care a locuit cea mai mare parte a vieții în orășelul Taverna din Calabria, dar numai atunci când s-a aflat în serviciul lui Mario Carafa, arhiepiscop la Neapole (1565–1576) și-a putut valorifica fructuos aptitudinile de cărturar. Realizarea sa științifică de cea mai mare notorietate a fost un amplu tratat de geografie, cu o descriere substanțială a tuturor regiunilor cunoscute atunci, a cărui ediție *princeps* a apărut în 1573 în orașul de reședință al protectorului său, fiind succedată de mai multe reeditări realizate chiar în timpul vieții sale. Pasajele despre cele două Valahii sunt următoarele: *la Vallachia,*

[124] Ioannes Levnclavivs, *Annales svltanorvm Othmanidarvm*, *a Tvrcis sva lingva scripti*, Francofvrdi, 1588, p. 283.

[125] *Ibidem*, p. 283–284.

allaquale pose questo nome, che hoggi ritiene corrotto, Flacco, manda toui dal Senato con alcune colonie per reprimere le tante genti barbare, doue dimorò, temendosi molto da questa parte, onde poi successe la ruina dell'Imperio. Arriua questa prouicia nel suo Aquilone entro terra alla Podolia, & à mare alla Tartaria minore, toccando nella sinistra la Transeluania, & nel la destra il mar negro, diuisa in due parti: l'vna, laquale è posta appresso i Transeluani la chiamano Vallachia superiore, e Transelpina: & l'altra, che giace gran parte sù le onde marine, la dimandano Vallachia inferiore, e Moldauia, con che contermina la Besarabia, e la Sirfia, tutte però queste due grã regioni fertili di biade, e di bestiame…[126] („Valahia, i-a dat acest nume, care astăzi este alterat, Flaccus, trimis acolo de Senat cu niște coloni pentru a suprima avântul atâtor neamuri barbare, [iar el] a rămas acolo, întrucât era mare amenințare din acea parte, de unde ulterior a urmat năruirea Imperiului. Această provincie se întindea spre Nord până în țara Podolia, și spre mare până la Tartaria mică, atingând în stânga Transilvania și în dreapta Marea Neagră; se împarte în două părți: una, care este situată lângă Transilvania și se numește Valahia superioară și Transalpina, și cealaltă, care se află în mare parte spre mare, se numește Valahia inferioară și Moldova, cu care se învecinează Basarabia și Sirfia, [iar] toate aceste două mari regiuni sunt bogate în grâne și animale,…")[127]. După ce oferă unele amănunte privitoare la obligațiile tributare ale Țării Românești față de Poartă, autorul își îndreaptă din nou atenția spre voievodatul învecinat, pe care îl desemnează din nou drept „cealaltă" (*l'altra*) [regiune] a Valahiei[128].

Între contemporanii de notorietate ai lui Giovanni Lorenzo d'Anania, care și-au însușit din *Cosmografia* sa multe din datele privitoare la Țările Române, un bun renume l-au dobândit Giovanni Botero și Giovanni Antonio Magini.

Giovanni Botero (c. 1540–1617), cărturar de factură umanistă, născut în Piemont, ilustrat în calitate de teolog, literat și diplomat, a elaborat și un apreciat tratat de geografie – *Relationi vniversali* –, compus din patru volume, tipărite între 1591 și 1596, cu o succesiune dinamică de reeditări și traduceri. În cartea I a primei părți a lucrării – dedicate lui Michel Priuli, episcop de Vicența –, în subcapitolul intitulat *Vallacchia, Transalpina, Moldauia*, autorul se referă la nomenclatura spațiului carpato-dunărean, pastișând textul lui Giovanni Lorenzo d'Anania: *Vallacchia … Si diuide in due, cioè minore, & maggiore: la minore si chiama Transalpina: la maggiore Moldauia (di cui è parte la Bessarabia sopra il mare, oue è Moncastro) quella s'accosta al Danubio: questa al mar negro*[129] („Valahia … Se împarte în două [țări], adică [cea] mică și [cea] mare: cea mică se numește Transalpina: cea mare Moldova (în această parte este Basarabia deasupra mării, unde se află Moncastro), aceea este lângă Dunăre, aceasta [se varsă] în

[126] Gio. Lorenzo d'Anania, *L'Vniversale fabrica del mondo*, *overo Cosmografia. Diuisa in quattro Trattati*, Veneția, 1596, p. 154.

[127] Gian Lorenzo d'Anania, *Sistemul universal al lumii*, *sau cosmografia*, în *Călători străini*…, IV, p. 568–569.

[128] Gio. Lorenzo d'Anania, *L'Vniversale fabrica del mondo*…, p. 154.

[129] Giovanni Botero Benese, *Relationi vniversali*, Vicența, 1595, p. 48.

Marea Neagră"). Geograful și literatul italian era edificat în privința originii romane a valahilor / românilor, probată de folosirea limbii latine, având o configurație mai coruptă decât cea utilizată de italieni: *Mostrano di tirare origine da'Romani nel loro parlare, perche ritengono la lingua Latina, ma piu corrotta, che noi Italiani*[130]. Considerațiile sale de geografie istorică sunt, de asemenea, corecte: *La prouincia, che antichi chiamauano Dacia, comprende hoggi la Transiluania, la Transalpina, & la Moldauia* („Provincia pe care cei vechi o denumeau Dacia cuprinde astăzi Transilvania, Transalpina și Moldova"). În harta atașată celei de-a doua ediții a tratatului, dedicat de această dată ducelui de Savoia Carlo Emanuele I, s-a preferat o altă grafie pentru nominalizarea celor două provincii românești extracarpatice: *Moldaua* și *Valachia*[131], ceea ce ar sugera faptul că reprezentarea cartografică nu ar fi fost concepută de Giovanni Botero, ci de o altă persoană. În afară de *Relationi vniversali,* lui Botero i se datorează un alt volum – care s-a bucurat, de asemenea, de un foarte mare succes, dobândind statutul de autentic *bestsellers* –, tratatul *Della ragion di Stato*, publicat în 1589. În concepția autorului, expusă într-un pasaj din cartea a V-a a lucrării, dacii din vremea lui Aurelian corespundeau cu valahii, moldovenii și transilvănenii din vremea sa: … *Daci, che sono oggi i Vallachi, i Moldani et i Transilvani*[132]. Aprecierea sa se află în concordanță cu notificările, citate mai sus, din *Relationi vniversali*.

Separarea terminologică a Valahiei în două părți a fost adoptată și de Giuseppe Rosaccio (c. 1530 – c. 1620), geograf și cartograf născut la Pordenone, în regiunea Friuli, cu studii la Padova, care îi este tributar în multe privințe lui Giovanni Botero, inclusiv în privința paragrafelor referitoare la Transilvania, Moldova și Țara Românească din tratatul său de geografie universală. Prima sa ediție, dedicată lui Ferdinando I de Medici, ducele Toscanei, a apărut în 1595 la Florența, fiind dotată cu un bogat set de hărți. În cea reprezentând estul Europei sunt inscripționate Transilvania și Moldavia – cu orașele Orșova, Scoca (Soroca?) și Moncastro –, nu însă și Valahia[133]. În capitolul 20 al lucrării – intitulat *Della Vndecima Tauola d'Europa* – se specifică faptul că Transilvania era numită în vechime Dacia și că era despărțită de Ungaria prin Munții Carpați, care se termină la Severin: *Transiluania, che gli antichi chiamorno Datia è diuisa dall'Ongaria da monti che si partano da' Carpani, e seguono fino a Seuerino*. După o expunere sumară asupra rețelei urbane și a cursurilor de apă din interiorul arcului carpatic, se fac mai multe considerații asupra nomenclaturii, aspectelor lingvistice, vieții economice etc. din regiunile extracarpatice, fără prea multe elemente originale, preluate de la compatrioții italieni: *Vscendo fuori dei confini di Transiluania, si entra nella Valachia oue si vede ancora i vestigi del Ponte di Traiano, i Turchi chiamano questa prouincia Carabogdana, perche fa il formento negro, si stende di*

[130] *Ibidem*, p. 48v.

[131] Giovanni Botero Benese, *Le relationi vniversali*, Veneția, 1596, hartă.

[132] Giovanni Botero, *Della ragion di Stato* / *Despre rațiunea de stat*, ed. S. Bratu Elian, trad. G. Buzu, București, 2013, p. 238–239.

[133] Gioseppe Rosaccio, *Il Mondo e sve parti cioe Evropa*, *Affrica*, *Asia, et America*, Fiorenza, 1595, p. 122–123.

qui al Nester, & fino al Mar Negro, si diuide in due, cioè maggiore & minore, la maggiore si chiama Moldauia di cui è parte Bessarabia, sopra il mare dou'è Mõcastro, ha il nome la Moldauia da vn fiume, che gli passa per mezo, la minore ha fatto di se solo queste terricciole, cioè Ternouiza, Brella è Trescorto [Târgoviște, Brăila, Târgșor?] *il resto sono villaggi, vicino a Trescorto, sorge una sorte di bitume negro, che sente di cera, dal quale fanno buonissime candele*[134]. Dacă departajarea Valahiei – *maggiore & minore* – reiterează uzanțe încetățenite, atunci când Giuseppe Rosaccio se abate de la acestea, asociind Valahia cu Carabogdana, el nu a putut evita comiterea unei confuzii terminologice. Privitor la originea și limba băștinașilor, în deplină obediență față de Botero, apreciază că „își trag originea din romani, întrucât înțeleg limba latină, dar mai stricat": *mostrano questi popoli tirar l'origine da Romani perche intendono la lingua Latina, ma piu corrotta*[135]. În cea de-a doua ediție a tratatului – care conține diminuări ale reprezentărilor cartografice și restructurări ale sumarului –, Rosaccio redistribuie toate aceste date, cu infime modificări de punctuație, într-un alt capitol, nr. XIIII: *Della Vndecima Tauola di Europa, cioè Valachia, Ongaria, Transiluania, Bulgaria, & Seruia*[136].

Compatriotul și contemporanul lui Giovanni Botero și Giuseppe Rosaccio, Giovanni Antonio Magini (1555–1617) – de asemenea, înzestrat cu propensiuni culturale polivalente – este autorul unei geografii universale cu o largă popularitate în epocă, a cărei ediție *princeps* a apărut în latină la Veneția în anul 1596[137], succedată în 1597 de o reeditare făcută la Colonia Agrippina [=Köln] și de o versiune în limba italiană, tradusă de Leonardo Cernoti Venitiano și tipărită în efervescenta metropolă a Lagunelor, precum și de numeroase altele în anii următori. În capitolul XXXIII al tratatului, denumit *Tvrcici Imperii descriptio* și, respectiv, *Descrittione dell'Impero Tvrchesco*, se enumeră țările supuse turcilor – Ungaria, Romania, Grecia, Illyria, Bosnia, Serbia, Rascia și Bulgaria –, adăugându-se că „pe lângă acestea i-au devenit tributare împăratului turcilor în Europa până în acel an Transilvania, una și cealaltă (ambele) Valachie, anume Transalpina și bineînțeles Moldova, care totuși acum l-au părăsit": *Præterea tributariæ regionis fuerunt usq[ue]; ad hunc annum Turcici Imperatoris in Europa Transilvania, Valachia utraq[ue]; Transalpina, scilicet & Moldauia, quae tamen nunc ab ipso defecerunt*[138]. Varianta italiană este cvasiidentică: *furono tributarie dell'Imperadore de'Turchi queste*

[134] *Ibidem*, p. 131.

[135] *Ibidem*, p. 132. Paragrafele referitoare la regiunile românești din ediția din 1595 a volumului lui Giuseppe Rosaccio, achiziționat de N. Iorga de la un anticar venețian, au fost reproduse cu destul de multe mici erori de transcriere. Cf. N. Iorga, *Știri noi despre sfârșitul secolului al XVI-lea românesc*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice", seria III, XIX, 1937, p. 39–44.

[136] Gioseppe Rosaccio, *Il Mondo e sve parti cioe Evropa*, *Affrica*, *Asia*, *et America*, Verona, 1596, p. 156.

[137] Io. Antonio Magino Patavino, *Geographiae vniversae tvm veteris tvm novae absolvtissimvm opvs dvobvs volvminibvs distinctvm*, *in quorum priore habentur Cl. Ptolemaei Pelvsiensis Geographicæ enarrationis Libri octo*, Venetiis [Veneția], 1596.

[138] *Ibidem*, p. 269.

Regioni, la Transilvania, l'vna, el'altra Valachia; cioè, la Transalpina, e la Moldauia[139]. Giovanni Antonio Magini se dovedește informat că Sigismund Báthory, Mihai Viteazul și Aron Tiranul se ridicaseră în 1594 împotriva Imperiului Otoman și nu-i mai recunoșteau autoritatea, având suportul împăratului Rudolf II de Habsburg.

Autorul revine cu detalii suplimentare referitoare la principatele extracarpatice într-una din subdiviziunile capitolului XXXIII, intitulată sugestiv: *Valachia dvplex, nempe Moldauia, & Transalpina*[140] și, respectiv, *La doppia Valacchia, cioè la Moldavia, e la Transalpina*[141] („Dubla Valahie, adică Moldova și Transalpina"). Privitor la întinderea Valahiei, numită de unii *Flacia*, iar de alții *Valagnia / Valagna*, se arată că era mărginită de Dunăre, Tiras [Nistru], Transilvania și Marea Euxin sau Neagră, că reprezenta o parte din vechea Dacie și că „astăzi" era divizată în [Valahia] Mare și Mică: (*Hodiè in duas partes distribuitur, nimirum in maiorem, & minorem*)[142] (*Ma hoggi vien distribuita in Maggiore, & in Minore*)[143]. *Valachia Maggiore* corespundea cu *Moldauia*, numită de turci *Carabogdania*, adică *negra Bogdania* („Bogdania neagră"), de care aparținea și *Bessarabia*. Despre nomenclatura aferentă Valahiei Mici se oferă detalieri lapidare: *Minor Valachia appellatur Transalpina, & aliquibus etiam Montana, quam Græci Valachiam uocarunt, & hæc quidem sub nomine Valachiæ simpliciter cadit*[144] / *La Valachia Minore si nomina Transalpina, & anco Montana da quelcuno; ma da' Greci vien detta Valachia. Onde questa è quella, che semplecemente cade sotto il nome della Valachia*[145].

În schimb, descrierea Transilvaniei, dispusă în capitolul al XX-lea al operei, este mai cuprinzătoare, desigur și datorită faptului că autorul a beneficiat de utilele informații furnizate de „faimosul erudit Ioan Hortilyus Transilvanus", pe care îl întâlnise la Padova pe când se afla la studii[146]. Acesta a fost în măsură să-i furnizeze date prețioase despre modul de trai, obiceiurile cotidiene, practicile religioase și particularitățile lingvistice ale localnicilor, pe care, ca băștinaș avusese prilejul să le cunoască în mod nemijlocit. Pe lângă acest suport documentar, Magini a apelat, ca orice cărturar veritabil, și la informații de natură livrescă, preluate de la predecesori prestigioși, dar fără posibilitatea de a fi

---

[139] Gio[vanni] Ant[onio] Magini Paovano, *Geografia cioè descrittione vniversale della terra*, Venetia, 1598, p. 196–196v.

[140] Io. Antonio Magino Patavino, *Geographiae vniversae*…, p. 270v–271.

[141] Gio[vanni] Ant[onio] Magini Paovano, *Geografia*…, p. 197; N. Iorga, *O descriere a țerilor noastre pe vremea lui Mihai Viteazul*, în „Revista istorică", XI, 1925, 4–6, p. 113. Cf. și M. Popescu-Spineni, *Giovanni Antonio Magini și Țările românești*, *sec. XVI*, extras din „Revista geografică română", II, 1939, 1, p. 12.

[142] Io. Antonio Magino Patavino, *Geographiae vniversae*…, p. 270v.

[143] Gio[vanni] Ant[onio] Magini Paovano, *Geografia*…, p. 197.

[144] Io. Antonio Magino Patavino, *Geographiae vniversae*…, p. 270v.

[145] Gio[vanni] Ant[onio] Magini Paovano, *Geografia*…, p. 197v.

[146] Io. Antonio Magino Patavino, *Geographiae vniversae*…, p. 164; Gio[vanni] Ant[onio] Magini Paovano, *Geografia*…, p. 164.

verificate, ceea ce l-a expus uneori la aprecieri cu tentă desuetă. Între altele, el specifică în mod eronat că Transilvania corespundea teritorial cu Dacia Mediterranea și Ripensis, dar este aproape de adevăr când o desemnează drept provincia cea mai puternică (*potentisima*) a Daciei[147].

Numele generic de *Walachey* / Valahia acordat ambelor principate românești este citat și într-o lucrare a lui Conrad (Konrad, Kunz) Lautenbach (1534–1595), originar din Thuringia, care și-a desăvârșit instrucția intelectuală în diverse centre germane, precum Erfurt, Frankfurt am Main, Mainz, Heidelberg și Strassburg, după care a activat ca pastor și bibliotecar la Heidelberg, Strassburg și Frankfurt am Main, publicând lucrări în sfera teologică, literară și istorică și traducând texte din latină în germană. De asemenea, i se atribuie un volum în care sunt amănunțit prezentate evenimentele militare consumate spre sfârșitul secolului al XVI-lea, semnat cu pseudonimul Jakob Franck / Iacobus Francus[148]. Conrad Lautenbach este, totodată, autor al unui volum cu amplitudine moderată privind istoria Transilvaniei și a teritoriilor învecinate: Valahia, Moldova și Podolia, cu referiri la cadrul natural și bogățiile lor, precum și la originea și obiceiurile locuitorilor, tipărit în anul 1596. Subtitlul lucrării, nemenționat pe foaia de titlu, ci doar pe prima pagină a operei, are următoarea formulare: *Kurze und wahrhafftige Beschreibung deß Landts Sybenbürgen und angrentzenden òrter* („Descriere scurtă și veridică a Țării Transilvane și a locurilor limitrofe")[149]. În mod inexplicabil, autorul nu este nominalizat ca atare în cuprinsul cărții, devenită cu timpul o adevărată raritate bibliografică. Prețioasa sa substanță informativă a rămas cvasiignorată atât de contemporanii autorului, cât și de istoricii moderni.

Despre nomenclatura și reperele geografice ale teritoriilor românești, Lautenbach deține următoarele informații: *Die Walachey, so vor zeiten in Lateinischer Sprach Mysia und Dacia genennt worden, ligt gegen auffgang am schwartzen Meer, gegen Mittag an der Thonaw, gegen Nidergang an Sybenbürgen, gegen Mitternacht aber an Reussen. Diese gantze Landschafft wird in zwey theil getheilet / in VValachiam Transalpinam, unnd in die Moldaw*[150] („Valahia, care pe timpuri era numită în limba latină Mysia și Dacia, se întinde spre răsărit către Marea Neagră, spre miazăzi către Dunăre, spre apus către Transilvania, spre nord însă către Rusia. Acest întreg teritoriu este împărțit în două: în Valahia Transalpină și Moldova"). După anumite referiri la Transalpina, eruditul german oferă câteva detalii despre „cealaltă parte a Valahiei… numită Moldavia (Moldaw)": *Das ander Theil der Walachy hat vielmehr Ecker und Wiesen, viel Vieh unnd stattliche Pferd, wird von dem Fluß Moldava, so mitten dardurch fleust,*

[147] Io. Antonio Magino Patavino, *Geographiae vniversae*…, p. 160; Gio[vanni] Ant[onio] Magini Paovano, *Geografia*…, p. 113.

[148] Iacobus Francus, *Historicæ relationis continvatio. Warhafftige Beschreibunge aller gedenckwürdigen Historien*, Wallstatt, 1598.

[149] [Conrad Lautenbach,] *Sybenbürgische Chronica…*, p. 3.

[150] [Conrad Lautenbach,] *Sybenbürgische Chronica*…, p. 5. Cf. și D. Ursprung, *Raumvorstellungen und Landesbewusstsein: die Walachei als Name und Raumkonzept im historischen Wandel*, în *Das Südosteuropa der Regionen*, ed. O. J. Schmitt și M. Metzeltin, Viena, 2015, p. 524, nota 168.

Moldavia (Moldaw) genennt[151] („Cealaltă parte a Valahiei are dimpotrivă ogoare și câmpii, multe vite și cai care sunt bunuri obștești, fiind numită Moldavia (Moldaw) de la râul Moldava, care curge prin mijlocul acesteia"). Într-un alt paragraf al cărții, s-a folosit sintagma „ambele Valahii": *Als aber in vorigen Jahren Ivonia von den Türcken betruglicher weiß gefangen unnd schándlichen getödet wordè, sind beyde Walachyen zum Türckischè Reich komen*[152] („De când însă în anii trecuți Ivonia [=Ion Vodă cel Cumplit] a fost capturat și ucis de turci în mod mișelesc, ambele Valahii au fost incluse în Imperiul turcesc"). În cazul acestei ultime afirmații, autorul se înșela apreciind că statutul Țărilor Române decăzuse de-abia în urma reprimării brutale a revoltei domnului Moldovei de către turci și tătari. Pe lângă forma generică a numelui Valahiei, aplicată ambelor voievodate extracarpatice, acestora li se păstrează individualitatea terminologică în marea majoritate a textului – *Walachey* sau *Transalpina* și, respectiv, *Moldaw* sau *Moldau* –, pentru a nu se crea neclarități în expunerea evenimentelor politice.

Volumul lui Conrad Lautenbach conține numeroase referiri interesante, mai mult sau mai puțin corecte, asupra regiunilor carpato-dunărene, unele cu tentă originală, altele preluate, precum singur mărturisește, de la renumiți cărturari renascentiști: Antonio Bonfini, Stephanus Brodericus, Pius II (Enea Silvio Piccolomini), Johannes Aventinus, Martin Cromer[153]. Din mai multe pasaje ale scrierii sale transpare amprenta reală sau iluzorie a civilizației romane asupra realităților medievale. În opinia sa, numele capitalei Transilvaniei, Alba Iulia, ar proveni de la Iulius Caesar ori mai probabil de la „Hiula, un rege al hunilor" [recte: Giula, căpetenie a ungurilor]. Înainte de invaziile goților și hunilor, Dacia ar fi fost locuită de romani și sarmați; poporul *Walachy* și-ar afla originea de la flaci; forma *Valachia* ar deriva de la *Flaccus*, teritoriu colonizat de romani; *Volchos* ar fi italieni, numiți în limba germană *Welschen*; valahii ar fi venit din Imperiul roman în vremea domniei lui Traian și s-ar fi stabilit în Transalpina și Moldova; căpetenia Flacc, dispunând de 30 000 de războinici, ar fi biruit pe sciți și tătari[154]. Precum se observă, Conrad Lautenbach este pe deplin edificat în legătură cu obârșia romană a vlahilor / românilor, dar cunoștințele sale precare de istorie antică nu l-au scutit de anacronisme și nu i-au permis reconstituirea adecvată a cadrului politic în care s-a desfășurat etnogeneza poporului român. În volumul său publicat în 1596 se găsesc, de asemenea, considerații succinte privind similitudinile ritualului religios al românilor cu acela utilizat de biserica greacă și armenească, precum și la armamentul aflat în dotarea oștilor românești, compus din scuturi, lănci, coifuri, sulițe și săgeți[155]. Partea cea mai extinsă a lucrării este dedicată înfruntărilor războinice și raporturilor diplomatice cu turcii din vremea domniilor lui Bogdan Lăpușneanu, Ion Vodă cel Cumplit, Petru Șchiopul,

[151] [Conrad Lautenbach,] *Sybenbürgische Chronica*…, p. 6.
[152] *Ibidem*, p. 9.
[153] *Ibidem*, p. 3–5.
[154] *Ibidem*, p. 3, 5, 7.
[155] *Ibidem*, p. 10.

Sigismund Báthory, Mihai Viteazul etc., ultimele evenimente relatate datând din martie 1596[156].

Vecinătatea imediată și raporturile multiple cu teritoriile românești extracarpatice au facilitat o bună cunoaștere a structurilor lor etnico-demografice din partea autorităților transilvănene, fapt reflectat corespunzător, între altele, în diplomatica maghiară din secolele XVI–XVII. Ne exemplificăm aserțiunea prin menționarea câtorva acte de cancelarie emise de principii și de alți reprezentanți ai elitei politice locale din Transilvania, din care reiese explicit românitatea domnilor și a populației Moldovei și Țării Românești. Unul dintre aceste acte – din 4 ianuarie 1588 – este scrisoarea obedientă a lui Sigismund Báthory, în care îl anunța pe sultanul Murad III că s-a conformat dispoziției de a permite tinerilor să se pună în slujba celor „doi voievozi olahi / români din Moldova și Țara Românească": *hogy az mely legények az két oláh országi, moldovai és havasalföldi vajdákhoz szabad akaratjok szerént akarnának be menni, azoknak az be menetelekre szabadságot engednék*[157]. Cinci ani mai târziu – pe 11 iulie 1593 –, același principe îl asigura pe marele vizir Sinan-pașa de credință și de faptul că este „gata ziua și noaptea și pentru alte slujbe […], mai cu seamă pentru apărarea acestor țări olahe / românești vecine": … *keválképpen ez szomszéd oláh országoknak otalmazására*[158].

O altă modalitate de a recunoaște similitudinea etnică dintre cele două principate se întâlnește într-o decizie a dietei nobiliare transilvănene, convocată la 4 noiembrie 1600 la Léczfalva (Leț, în prezent în jud. Covasna), care lua măsuri punitive împotriva negustorilor greci, români, turci, dalmatini, armeni și de alte naționalități și înfiera comportamentul aspru al lui Mihai Viteazul. Redactată de Stephanus (István) Csáki, un militar dintr-o veche familie nobiliară (desemnat în alte documente contemporane drept *generalis capitaneus regni Transylvaniae*), decizia amintea de „olahii / românii din cele două țări" (*az két országbeli óláhok*), formulare care relevă cunoașterea ansamblului demografic din vecinătatea Transilvaniei[159].

Expresia „cele două țări olahe / românești" revine în corespondența diplomatică transilvăneană în anul 1615, în care Gabriel / Gábor Bethlen apare într-o ipostază nedemnă pentru calitatea sa de dinast creștin. Principele nu numai că furniza sultanului date strategice importante despre armatele habsburgice, dar chiar îl sfătuia să atace Imperiul pentru a-și extinde teritoriile și se oferea să coopereze pe plan militar, angajând și voievodatele învecinate. „Și eu cu cei din

---

[156] *Ibidem*, p. 12–100.

[157] A. Veress (ed.), *Documente privitoare la istoria Ardealului*, *Moldovei și Țării-Românești*, III, nr. 70, p. 118–119.

[158] A. Veress (ed.), *Documente privitoare la istoria Ardealului*, *Moldovei și Țării Românești*, IV, *Acte și scrisori (1593–1595)*, București, 1932, nr. 13, p. 14–16.

[159] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae / Erdély országgyülési emlékek*, IV (*XIV. Fejezet 1599–1601. Törvények és irományok*), nr. LXV, p. 551–552. Cf. și I. Lupaș, *Măsuri legislative luate de dietele ardelene contra grecilor*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională", III, 1924–1925, p. 538.

cele două țări olahe / românești vă pot sluji Puterniciei Tale nu în mică măsură": *És én is az két oláh országiakkal abban nem kicsint szolgálhatok hatalmasságodnak*[160]. Tot printr-un nume generic erau desemnați domnii din Moldova și Țara Românească într-o epistolă a căpitanului András Doczy către palatinul György Thurzó din 26 mai 1616. Expeditorul scrisorii pretindea că un informator de-al său din Ardeal i-ar fi „adus vestea că leșii acum din nou au bătut foarte pe amândoi voievozii olahi / români": *ki azt hozta hiről, hogy az lengyelek ujonnan most mist az két oláh vajdát*[161].

Cele „două țări olahe / românești" sunt menționate în mai multe documente emise în timpul domniei lui Gheorghe / György I Rákáczy (1630–1648). Într-o scrisoare adresată sașilor de la Bistrița, la 16 iulie 1633, principele îi informa despre pregătirile de război din țările învecinate, inclusiv de acelea întreprinse în „cele două țări olahe / românești": *az kett Olah orszagokban*[162]. La 1 august 1633, el revenea către aceiași destinatari, îndemnându-i să vegheze la paza hotarelor, cu toate că „nu sunt știrile și stările așa încât să ne fie frică de țările olahe / românești vecine": *az szomszed Olah orszagokrol tartanunk kellene*[163]. Aflat temporar într-o tabără amplasată pe cursul Buzăului, la 24 octombrie 1636, Ștefan / István Petki își exprima opinia că „în cele două țări olahe / românești, slavă Domnului, acum nu avem nicio știre înfricoșătoare": *It uram az ket Olahorzaghban Istenek hala mostan bizonj semi felelmes hireink ninczjenek*. Continuarea informării proiectează lapidar imaginea de *longue durée* a universului rustic autohton: „ Poporul din amândouă țările olahe / românești e acasă, ară, samănă": *Az feöld nepe mind az ket Olah orzaghban othon vadnak zantnak vetnek*[164].

Perioada de acalmie în regiunile carpato-dunărene nu avea să se prelungească prea mult. La mai puțin de un an de la relatarea liniștitoare a lui Petki, la 10 august 1637, Gheorghe I Rákáczy îi aviza pe bistrițeni despre necesitatea preparativelor de război, drept reacție la măsurile similare observate în „tabăra turcilor și la voievozii din cele două țări olahe / românești": *mind az altal az Teöreöknek s az kétt Olah országhbelj Vaydaknak is orszagunk hatarj keörnyül taborozasokot készületeket latvan*[165]. Legat de aceste măsuri, într-o scrisoare a patriciatului din Sibiu către cel din Bistrița, din 9 noiembrie a aceluiași an, se evoca mobilizarea trupelor comune la Sighișoara, spre a preveni extinderea războiului dintre Matei Basarab și Vasile Lupu în Transilvania. Totodată, se reproducea o dispoziție princiară: „Cât privește stările din țările olahe / românești

[160] A. Veress (ed.), *Documente privitoare la istoria Ardealului*, *Moldovei și Țării Românești*, IX, *Acte și scrisori (1614–1636)*, București, 1937, nr. 33, p. 41–42.

[161] *Ibidem*, nr. 79, p. 90–91.

[162] *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa*, *Braşov*, *Sibiiu) publicate după copiile Academiei Române*, *1601–1825*, ed. N. Iorga (*Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, XV, 2), București, 1913, nr. MDCCCLXXXIII, p. 991.

[163] *Ibidem*, nr. MDCCCLXXXVI, p. 993–994.

[164] *Ibidem*, nr. MDCCCCXXXVI, p. 1027–1028.

[165] *Ibidem*, nr. MDCCCCXLIX, p. 1036.

vecine, apărarea se cere într-adevăr și e de trebuință": *Az szomzed Olahorszagokban levö alapatokra kepest az vigyazas valoba es szükseges keppen kivantattik*[166]. Forma de desemnare comună a voievodatelor din spațiul extracarpatic este atestată și într-o scrisoare a lui Gheorghe I Rákáczy din 10 iulie 1646, remisă patriciatului din Brașov, în care principele se arăta preocupat de o problemă de altă natură: „Așa suntem înștiințați, că nu puțini din rândurile vitejilor ar avea de gând să treacă în cele două țări olahe / românești": *Ugy informáltatúnk, az vitézleö rendek közül nem kevessen vagiakoznának, az két oláh országhra be menni*. Exodul elementelor ostășești transilvănene dispuse să se angajeze ca mercenari în Moldova și Țara Românească nemulțumea pe Gheorghe I Rákáczy, care dădea dispoziție să se păzească strict drumurile și cărările montane, pentru ca nimeni să poată trece în „nici una din țările olahe / românești"[167].

„Ambele țările românești" sunt evocate și într-o scrisoare a generalului János Kemény (viitor principe al Transilvaniei în 1660–1662), trimisă la 6 august 1657 dintr-o tabără a tătarilor din Moldova, în mâinile cărora căzuse captiv. Destinatarii misivei erau principele Acațiu / Ákos Barcsay și Dieta Transilvaniei, care erau înștiințate că „hanul a primit poruncă de la Poartă să schimbe voievozii din ambele țările românești și să plece apoi împotriva Ardealului, iar acolo să purceadă la fel"[168]. Două zile mai târziu, pe 8 august, într-o scrisoare adresată bistrițenilor, Acațiu Barcsay sublinia „necesitatea ca după împrejurările de azi să păzim cele două țări olahe / românești": *Noha uram az szukseg es az ket olah orszaghra valo vigyazas*[169]. În memoriile pe care le-a redactat în 1657–1658, János Kemény nominaliza „amândouă Valahiile" / „ambele țări românești" în două circumstanțe: atunci când făcea precizări asupra întinderii stăpânirii lui Mihai Viteazul[170] și când se referea la campania împotriva Regatului polon pregătită de sultanul Osman II (1618–1622), care sconta pe mobilizarea „populației celor două Valahii și a voievozilor ei"[171]. Textul memorialistic mai cuprinde informația potrivit căreia János Kemény și Acațiu / Ákos Barcsay ar fi fost trimiși de principele transilvănean Gheorghe / György Rákóczi II într-o solie la Vasile Lupu și i-au remis „două scrisori, una în latină, cealaltă în valahă"[172]. Cu un alt prilej, domnul Moldovei a preferat să se dispenseze de translatorii oficiali și să aibă o discuție confidențială cu János Kemény în „valahă", întrucât acesta cunoștea această limbă[173]. Este de remarcat faptul că nobilul transilvănean folosea un singur termen pentru idiomul românesc

[166] *Ibidem*, nr. MDCCCCLIII, p. 1039.

[167] *Ibidem*, nr. MMCXLI, p. 1151–1152.

[168] I. Marțian, *Acte şi documente*, în „Arhiva Someșană", Năsăud, 6, 1926, p. 69, 72.

[169] *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene…*, ed. N. Iorga (*Documente...* Hurmuzaki, XV, 2), nr. MMCCCLIX, p. 1175. Cf. și N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, București, 1983, p. 134, notele 28–32.

[170] Ioan Kemény, *Memorii – Scrierea vieții sale*, ed. Șt. J. Fay, trad. F. Pap, Cluj-Napoca, 2002, p. 34. Cf. și N. Popea, *Memoriile lui Kemény János (Traducerea şi adnotarea pasagiilor privitoare la români)*, București, 1900, p. 12.

[171] Ioan Kemény, *Memorii*…, p. 89.

[172] *Ibidem*, p. 258. Cf. și N. Popea, *Memoriile lui Kemény János*…, p. 35.

[173] Ioan Kemény, *Memorii*…, p. 287.

din tot spațiul carpato-dunărean, un detaliu ce reflectă, de asemenea, unitatea lingvistică românească.

Toate aceste exemplificări sunt de natură să dovedească faptul că cei care întrețineau corespondența erau pe deplin edificați asupra caracterului românesc al celor două voievodate învecinate și că exista o inevitabilă concordanță lingvistică între locuitorii acestora. Conviețuind cu românii, care reprezentau populația majoritară a Transilvaniei epocii moderne, elita politică maghiară din principat era în măsură să fie informată în privința ansamblului etnico-demografic din spațiul carpato-dunărean.

Despre cele „două țări românești" amintește și Samuel Twardowski, care în anul 1622 l-a însoțit, în calitate de secretar, pe ducele Krzystof Zbaraski într-o misiune diplomatică în Imperiul otoman, prilej de a străbate teritoriul Moldovei și a-l întâlni pe domnul Ștefan Tomșa. Cărturarul polonez reținuse că hotarul dintre țări îl forma un pârâu care trecea prin Focșani, dar a comis confuzii atunci când a folosit termeni neadecvați pentru desemnarea respectivelor state[174].

Termenul „dubla Valahie" reapare în excursul asupra trecutului și statutului politic al românilor plasat în istoria ungurilor compusă de înaltul demnitar și diplomat ungur Miklós Istvánffy (Nicolaus Istuanfius Pannonius) (c. 1538–1615), care, după studii universitare la Bologna și Padova, i-a devenit secretar lui Nicolaus Olahus, urcând ulterior până la poziția de guvernator palatin al Ungariei. Având ocazia să străbată regiunile carpato-dunărene în mai multe rânduri, în calitate de emisar habsburgic, era edificat în privința realităților etnico-culturale din zonă, consemnate în capitolul XIII al operei sale redactată în latină, tipărită postum în 1622. Potrivit lui Miklós Istvánffy, „dubla Valahie" se compunea din Moldova și Transalpina, care, la rândul lor, împreună cu Transilvania, alcătuiseră vechea Dacie, unde au ajuns coloniștii romani. Chiar și în formă coruptă, limba lor a păstrat caracteristicile limbii romane, având similitudini cu spaniola, franceza și italiana: *Duas Valachias, quæ hoc tempore Moldauiæ & Transalpinæ nomine censentur, simul cum Transiluania, veteres vno Daciæ nomine appellabant: fuisseque in eam Romanorum colonias deductas, præter innumera antiquitatis monimenta saxis & marmoribus incisa, & adhuc extantia, illud etiam argumento & testimonio est, quod incolæ Romana lingua, quamquam corrupta, vtuntur, quæ Hispanicæ & Gallicæ atque etiam Italicæ adeo similis est, vt non magno labore ad mutuum sermonis commercium, intelligi queat. Moldauia mari nigro, vt nunc vocant, seu Ponto Polemoniaco propinquior, Transalpina Danubio contermina est, quo etiam à Bulgaria separatur, & vtraque Vngarorum regum clientelæ attributa, ab eo iam olim tempore, quo Constantinopoli Imperatores Christiani florebant; à quibus Vngaroualachiæ vulgo nuncupabantur*[175]. Fixarea limitelor teritoriale ale celor două principate este în linii

[174] Samuel Twardowski, *Descrierea soliei ducelui de Zbaraz. 1622*, în P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, ed. a 2-a, Iași, 1999, p. 24 (unde s-a tradus eronat „două țări moldovenești", în loc de „două țări românești"; Idem, în *Călători străini*..., IV, p. 502.

[175] Nicolai Isthvanfi Pannoni *Historiarvm de rebvs Vngaricis libri XXXIV*, Coloniæ Agrippinæ [Köln], 1622, p. 219–220.

mari corectă, la fel ca și aprecierea potrivit căreia forma populară a termenului *Transalpina* ar fi *Vngaroualachia* / Ungrovlahia, utilizată cu prioritate în mediile ecleziastice, după ce fusese impusă de cancelaria constantinopolitană în secolul al XIV-lea. Dând dovadă de simț critic, Miklós Istvánffy combate pe bună dreptate ideea desuetă a colonizării sașilor în Transilvania în vremea domniei lui Carol cel Mare. Meritorie este și conștientizarea că limba română aparține trunchiului lingvistic romanic, din acest punct de vedere fiind în concordanță cu verdictul compatriotului său Stephanus Zamosius (István Szamosközy)[176].

O altă lucrare unde exact în aceeași perioadă se folosește forma „ambele / amândouă Valahii / Țări Românești" este cea datorată lui Giorgio Tomasi (a doua jumătate a secolului al XVI-lea – primul sfert al secolului al XVII-lea), al cărui profil biografic este puțin cunoscut. Deținem totuși amănuntul esențial că timp de trei-patru ani s-a aflat în calitate de secretar în serviciul principilor transilvăneni Sigismund și Andrei Báthory, la reședința lor de la Alba Iulia, ceea ce i-a permis să cunoască ansamblul demografic și turnura evenimentelor politice din zonă. Într-un volum dedicat potențialului militar al Ungariei și Transilvaniei, autorul expune date privind așezarea geografică, bogățiile subsolului, așezările urbane, structura demografică, portul popular etc. specifice atât teritoriilor intracarpatice, cât și a celor extracarpatice. O parte a informațiilor pe care le-a consemnat au fost colectate la curtea familiei Báthory sau au fost extrase din lucrările conaționalilor săi. O relevanță deosebită au și propriile observații făcute cu prilejul unor călătorii. Giorgio Tomasi indică dubla denumire atribuită Țărilor Române: pe de o parte *Valacchia* și *Transalpina* și, pe de altă parte, *Moldauia* și *Cisalpina*[177]. „Ambele Valahii / Țări Românești se întind ca niște câmpii spațioase. Transalpina spre Dunăre și cealaltă spre fluvial Nistru și mare": *Estendendosi tutte le due Valacchie in spatiose campagne. La Transalpina uerso il Danubio, & l'altra verso il fiume Nester, & il mare*[178].

Textul eruditului italian cuprinde și unele observații de ordin lingvistic: *L'idioma in particolare della Transalpina, oue pochi altri habitano che Valacchi, e il latino, & Italiano corrotto, Segni veri di essereci stati Collonie de'Romani* („Limba, în special cea din Transalpina, unde sunt puțini locuitori în afară de valahi / români, este latina și italiana coruptă, semn adevărat că aici au existat colonii ale romanilor"). Extrem de interesantă este și observația potrivit căreia ei

[176] *Ibidem*, p. 220. Cf. și A. Armbruster, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, București, 1977, p. 141–142; G. Bonfante, *Studii romeni*, Roma, 1973, p. 332; E. Coseriu, *Von Genebrardus bis Hervás. Beiträge zur Geschichte der Kenntnis der Rumänischen in Westeuropa*, Tübingen, 1981, p. 27–28.

[177] Giorgio Tomasi Veneto, *Delle gverre et rivolgimenti del regno d'Vngaria*, *e della Transiluania*, *con succesi d'altre parti*, Veneția, 1621, p. 73. Cf. și I. Domșa, *Referințele lui Giorgio Tomasi despre Transilvania și Țările Române*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională", X, 1945, p. 301; Giorgio Tomasi, [*Descrierea Țării Românești și a Moldovei*], în *Călători străini despre Țările Române*, III, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1971, p. 672.

[178] Giorgio Tomasi Veneto, *Delle gverre*…, p. 74.

consideră drept degradant numele de valah și nu acceptă să fie numiți decât *Romanischi* / români, mândrindu-se că își au originea în romani: *Tengono per ignominia il nome di Valacco, non volendo essere appellati con altro vocabolo, che di Romanischi, gloriandosi d'havere origine da Romani*[179]. Precum este cunoscut, etniconul *vlahi / valahi* a început să capete treptat un caracter peiorativ după ce, în urma Unirii Principatelor, s-a adoptat denumirea oficială de *români*. Mărturia lui Giorgio Tomasi, pe care nu avem motive să o suspectăm de inadvertență, ar sugera că procesul erodării sensului avea rădăcini mai vechi cu cel puțin un sfert de mileniu. Fenomenul este posibil să se fi datorat faptului că în Muntenia medievală prin termenul de vlahi erau denumiți țăranii aserviți, adică șerbii, iar în unele zone din vestul Peninsului Balcanice și din vecinătatea Carpaților Nordici termenul respectiv a dobândit temporar și accepțiunea de păstori, categorie profesională fără un prestigiu deosebit în cadrul piramidei sociale.

Pe măsura avansării spre epoca modernă orizonturile cunoașterii întinderilor mapamondului s-au amplificat, revărsându-se spre arealuri mai îndepărtate, anterior ocolite de interesul cercurilor intelectuale elevate. În concordață cu această tendință s-ar explica și însemnările despre români ale eruditului Jean-Baptiste Gramaye (Jan Baptist, Johannes-Baptista Gramayus) (1579–1635) – flamand având drept limbă maternă franceza, istoric, literat, diplomat și înalt prelat, profesor la Louvain –, păstrate în manuscrise ologrefe la Bibliothèque Royale de Belgique de la Bruxelles. Redactate în latină, însemnările constau dintr-o înșiruire cronologică a dinaștilor din voievodatele române, de la fondarea lor până în primele trei decenii ale secolului al XVI-lea în Țara Românească și până spre mijlocul secolului al XV-lea în Moldova. Cu toate că Antonio Bonfini și Martin Cromer figurează drept surse de informație pentru succintele evenimente evocate, textul lui Jean-Baptiste Gramaye conține nu puține confuzii și inexactități, semn că lucrările autorilor menționați au fost consultate superficial[180]. Printre dinaștii care au domnit în *Valachia Minor* (*Transalpina*) este enumerat *Stephanus vtriusq(ue) Valachie Vaiuoda*, *1390* („Ștefan, voievod al amânduror Valahiilor, 1390"), specificându-se în mod eronat că ar fi fost înfrânt de regele Sigismund, că ar fi apelat la ajutorul turcilor, că ar fi fost întemnițat de către compatrioți[181]. Plasarea nefondată a lui Ștefan [Mușat] între voievozii Țării Românești se datorează faptului că autorul a acordat credit listei genealogice deficitare întocmite de Johannes Leunclavius, în eroare și atunci când îl plasa pe *Bazaradus* (Basarab) pe tronul Moldovei[182]. Ștefan figurează, de data aceasta corect, în înșiruirea domnilor din *Moldauia* (*Cara-Bogdania*, *Valachia Maior*) de către Jean-Baptiste Gramaye, anul preluării tronului fiind, totodată, plauzibil: *Stephanus Vayuoda*

[179] *Ibidem*.

[180] I. Toderașcu, *Însemnări necunoscute de istoria românilor (sec. XIV–XVI) într-un manuscris occidental*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, ed. I. Cândea, P. Cernovodeanu și Gh. Lazăr, Brăila, 2003, p. 224–243.

[181] *Ibidem*, p. 228, 230.

[182] Io. Leunclavii Amelburni *Historiae musulmanae Turcorum*, *de monumentis ipsorum exscriptae*, *libri XVIII*, Francofurti, 1591, p. 18–19.

vtriusq(ue) Valachiae circa annum 1394 („Ștefan voievod al amânduror Valahiilor pe la anul 1394")[183]. Dincolo de aceste date mai mult sau mai puțin corecte, este de reținut că și în Țările de Jos se propagase ideea vechii denumiri comune pentru principatele românești din afara arcului carpatic.

Într-un mod identic cu Jean-Baptiste Gramaye desemnează Vlahiile câteva decenii mai târziu Marco Bandini (Marcus Bandinus) (1593–1650), bosniac de neam (cu numele inițial de Bandulovici), arhiepiscop și vicar apostolic în Moldova în anii 1644–1650, unde l-a surprins și trecerea spre celălalt tărâm. Prelatul romano-catolic a manifestat nu numai râvnă duhovnicească, cu deschidere ecumenică, ci s-a preocupat și de întocmirea în 1648 a unei complexe prezentări atât a comunității catolice din Moldova, cât și a regiunii locuite de aceasta, cunoscută sub numele de *Codex Bandinus*. Referindu-se la Jan Zamoyski, titularul absenteist al diocezei Bacăului, Marco Bandini îl desemna drept „episcop al ambelor Valahii": „*utrius(ue)*" *Valachiae Episcopo*[184]. La fel se autointitula și episcopul polonez într-o circulară către clerul și enoriașii romano-catolici din Moldova[185]. Aceeași titulatură îi era aplicată și fostului episcop al „ambelor Valahii" (*utriusque Valachiae*) Bernardino Quirini[186], numit episcop de Argeș (1591–1604), cu prerogative și în Episcopia de Bacău. Dacă îndatoririle canonice ale episcopului Jan Zamoyski asupra celeilalte Valahii, adică asupra Țării Românești, erau iluzorii, pentru că acolo jurisdicția confesională se exercita *de facto* de arhiepiscopul de Sardica / Sofia, în schimb, atunci când Marco Bandini evoca autoritatea lui Mihai Viteazul în urmă cu circa 50 de ani drept „principe al ambelor Valahii" (*Michael Waivoda Princeps utriusq(ue) Valachiae*)[187], el era perfect îndreptățit. Într-un alt pasaj din *Codex Bandinus* se face o diferențiere între ospitalitatea moldovenilor și cea a transalpinilor / muntenilor și a „altor valahi" / români: *Sunt hospitales Moldavi prae Transalpinis et aliis Valachis*[188]. În același tratat se folosește sintagma *Moldavi Valaci* („valahii moldoveni)[189], de natură să indice și existența categoriei de valahi transalpini / munteni. Locuind vreme îndelungată între români și intrând în contacte statornice cu toate straturile lor sociale, prelatul originar din Bosnia a avut ocazia să-i cunoască îndeaproape, astfel că aprecierile sale asupra terminologiei sunt în general demne de încredere.

Aproximativ pe la mijlocul secolului al XVII-lea a fost concepută de un autor anonim polonez o cronică a Moldovei, păstrată în traducere franceză făcută câteva decenii mai târziu, al cărei manuscris se află la Biblioteca Czartoryski din cadrul Muzeului Național de la Cracovia. Pentru respectivul autor, Valahia reprezenta inițial denumirea generică pentru ambele voievodate românești, ceea ce îi atestă convingerea în unitatea de neam a românilor. O sugestie indirectă în acest

[183] I. Toderașcu, *Însemnări necunoscute…*, p. 235, 238.

[184] Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor catolice de rit roman din Provincia Moldova*, *1646–1648*, ed. și trad. T. Diaconescu, Iași, 2006, p. 62–63, 68–69, 160–161.

[185] *Ibidem*, p. 70–73.

[186] *Ibidem*, p. 358–359.

[187] *Ibidem*, p. 108–109.

[188] *Ibidem*, p. 376–377.

[189] *Ibidem*, p. 378–379.

sens se degajă din afirmația potrivit căreia Moldova, la fel ca și Valahia, ar reprezenta un rest al vechii Dacii[190]. În cronica anonimă se precizează că o „parte" a Valahiei a fost denumită Moldova (*cette partie de la Vallachie fut appellée Moldavie*)[191] și că polonezii aplicau etnonimul Valahia doar pentru Moldova, în vreme ce alte popoare preferau să folosească termenul Valahia pentru Transalpina, iar Moldova pentru „cealaltă" (*l'autre*) [Valahie], situată pe marginea Prutului și Nistrului: *les autres nations appellent la premiere Vallachie ou Transilpine <Transalpine>, et l'autre du Côtè du Pruth et du Niester, Moldavie*.[192]

Preferințele terminologice poloneze fuseseră anterior notificate și de alți învățați. Unul dintre aceștia a fost Martin Cromer (1512–1585), a cărui operă dedicată originii și istoriei compatrioților săi, tipărită pentru prima dată în anul 1555[193], s-a bucurat de o largă popularitate. În același sens s-a pronunțat și dominicanul german Martin Gruneweg (1562 – c. 1618), care, atunci când traversa granița dintre Regatul polon și Moldova, la 18 septembrie 1582, consemna în amănunțitul său jurnal că „Moldova" era denumită „Valahia" în Polonia și „Moldova" în Ungaria: *...Moldaw, welche man hierzulande in Poelen Wallacheye heist, unde welches die buecher Wallacheye nennen, das ist, jens theiel am Ungarlande wirtt hie wieder die Moldaw genant*[194]. Petrecându-și copilăria și adolescența în Regatul polon, unde a avut parte de studii umaniste elevate, Miron Costin scria că polonezii îi denumeau pe moldoveni *valahi*, iar pe ungrovlahi și munteni *multani*: *A że na tych gruntach, gdzie teraz Mołdawi, albo Włachowie, albo, jak ich Polacy zowią, Wołosza; i tam gdzie teraz Uhrowłachowie, albo Muntanie, albo według Polaków Multanie*[195]. Într-una din lucrările sale postume, Dimitrie Cantemir confirma observația cărturarilor care l-au precedat în preocupări: *nomine enim Valachiae Poloni solam Moldaviam intelligunt* („sub numele de Valahia polonii înțeleg numai Moldova")[196].

În tratatul său de geografie universală, publicat în două volume – text și hărți – în anul 1660, Giovanni (Giovan) Battista Nicolosi (1610–1670) rezervă mai multe pagini și regiunilor românești. Născut în Sicilia, teologul, geograful și scriitorul italian și-a desăvârșit studiile la Roma, iar, după circa trei ani petrecuți în

---

[190] *Cronica Moldovei de la Cracovia. Secolul XIII – începutul secolului XVII. Textul inedit al unui autor polon anonim*, ed. C. Rezachevici, București, 2006, p. 93, 129.

[191] *Ibidem*, p. 94, 130.

[192] *Ibidem*, p. 95, 131.

[193] Martini Cromeri *De origine et rebus gestis Polonorvm libri XXX*, Basilae, 1555, p. 313.

[194] *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, I, *Edition des Manuscripts fol. 1–726*, ed. A. Beus, Wiesbaden, 2008, p. 700. Cf. și Martin Gruneweg, *[Călătoriile prin Moldova, Țara Românească și Dobrogea]*, trad. Al. Ciocîltan, în *Călători străini despre Țările Române*, Supliment I, ed. Șt. Ștefănescu (coord.), M. Coman, Al. Ciocîltan, I. Cazan, N. Pienaru, O. Cristea, T. Cojocaru, București, 2011, p. 77.

[195] Miron Costin, *Chronika Ziem Mołdawskich i Multańskich*, în idem, *Latopis Ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne*, trad. și ed. I. Czamańska, Poznań, 1998, p. 250.

[196] Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* și *Historia Moldo-Vlachica*, ed. și trad. D. Slușanschi (Idem, *Opere complete*, IX, 1, coord. V. Cândea), București, 1983, p. 342–343.

Germania, a revenit în capitala pontificală, unde a elaborat mai multe lucrări, între care și tratatul amintit. În subcapitolul intitulat *Principe di Transiluania* din cadrul capitolului dedicat teritoriilor incluse în Imperiul otoman, purtând numele *Potenza del Turco (Europa, Asia, & Africa)*, se pretinde că teritoriul era divizat în trei regiuni, ocupate de secui, unguri saxoni și germani transilvăneni, iar printre ei erau răspândiți și numeroși valahi (*molti Valacchi*)[197]. Subcapitolul următor, intitulat *Valacchi, Moldauia, & Bessarabia*, cuprinde următoarea precizare: *La Valacchia (sotto nome di Valacchia Magna) si spiega dalla Transiluania sino quasi all'Eusino, & si riparte in Valacchia, ò Transalpina, & Propria; & Moldauia*[198] („Valahia [sub numele de Valahia Mare] se întinde din Transilvania până spre Euxin și se împarte în Valahia sau Transalpina propriu-zisă și Moldova"). În versiunea latină a volumului, tipărit un deceniu mai târziu, în chiar anul morții savantului, care păstrează succesiunea subcapitolelor, pasajul citat este redat cvasiidentic: *Valachia, sub nomine Valachiæ Magnæ, extenditur à Transylvaniã ferè ad Pontum Euxinum, vsque, & distribuitur in Valachiam Propriam, sivè Transalpinam, & Moldaviam*[199]. Așa cum rezultă din pasajele citate, Giovanni Battista Nicolosi a preluat aprecierea predecesorilor potrivit cărora noțiunea de Valahia se raporta la ambele principate din arealul extracarpatic, dar, pentru a se evita confuziile, atunci când sunt evocate diverse evenimente, respectivul termen era reținut doar pentru Transalpina (Valahia propriu-zisă).

Într-un mod identic procedează și misionarul romano-catolic bulgar Gabriel Mančić-Tomasij într-un raport remis în 1660 unui înalt prelat din Polonia, în calitatea [râvnită, dar nedobândită] de „vicar apostolic într-una și în cealaltă Valahie": *Relatione del Padre f. Gabriele Tomasij de min. osservanti, vicario apostolico nell'una e l'altra Valacchia, lasciata a Monsignor nuntio di Polonia sotto li 7. Febraro 1660*[200]. Pe lângă acest nume generic atribuit ambelor țări românești, atunci când se referă la una sau alta dintre ele autorul raportului le numește *Valachia Transalpina* ori *Valachia* și, respectiv, *Moldavia*. Similitudinile dintre cele două principate sunt evidențiate explicit: *La Moldavia ha ancora principe, come la Valachia, di rito, scisma, costumi, lingua, et ogni cosa simile con l'altra*[201] („Moldova are și ea un domn, întocmai ca și Țara Românească, iar în privința ritului, schismei, portului, limbii și în toate celelalte [aspecte] este la fel ca ea")[202].

Precum și alți eruditi ai timpului, Johannes Tröster (decedat în 1670) considera că teritoriul fostei Dacii Traiane era împărțit în vremea sa între

---

[197] Gio. Battista Nicolosi, *Dell'Hercole*, *e studio geografico*, I, Roma, 1660, p. 296. Cf. și M. Găzdaru și D. Găzdaru, *Călători și geografi italieni în secolul XVII. Referințele lor despre Țările Românești*, în „Arhiva", XLVII, 1940, 1–2, p. 78–80.

[198] Gio. Battista Nicolosi, *Dell'Hercole...*, p. 296. Cf. și M. Găzdaru și D. Găzdaru, *Călători și geografi italieni...*, în „Arhiva", XLVII, 1940, 1–2, p. 80.

[199] Ioannes Baptista Nicolosi, *Hercvles sicvlvs sive stvdivm geographicvm*, I, Romae 1670, p. 251.

[200] *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, XVIII, *Acta Bulgariae ecclesiastica*, ed. E. Fermendžiu, Zagrebiae, 1887, p. 268.

[201] *Ibidem*, p. 269.

[202] Gabriel Thomasij (Mančić), în *Călători străini despre Țările române*, VII, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1980, p. 129.

Transilvania (*Siebenbürgen*) și cele două Valahii (*Wallachey*), constând din *Moldavia* sau *Moldau* precum și dintr-o „altă" [Valahie], situată spre miazănoapte, la Dunăre, numită Valahia Transalpină: *Das andere so gegen Mittag an der Donau lieget, heisset Transalpina Valachia*[203]. Pe lângă reiterarea ideii că vechea Dacie era împărțită în trei principate diferite[204], Moldova și Valahia sunt desemnate drept „două principate valahe" / românești: *die zwey Wallachische Fürstenthumer*[205]. Ca locuitor al Transilvaniei, Johannes Tröster nu-și baza considerațiile numai pe informații livrești, ci pe propriile constatări dobândite prin contactele directe cu etniile conlocuitoare din regiune. Eruditul sas susținea că „valahii / românii sunt rămășițe ale colonilor romani, se numesc romuni, au propriii lor voievozi sau principi": *Sie sind Wallachen, der Römischen Colonien übrige nennen sich Romunos, haben ihre eignen Wayda oder Fürsten*[206]. Aceste aprecieri, dispuse în capitolul XV din Cartea I a volumului, sunt completate cu altele, de asemenea elocvente, incluse în primul capitol din Cartea a IV-a. Despre valahii / românii din Moldova, Valahia și din munții Transilvaniei afirma că locuiau la fel precum legionarii romani de graniță[207]. Dacă această aserțiune reflecta educația umanistă a autorului, aprecierea că românii „nu se numeau în limba lor valahi sau blohi, ci rumuni sau romani" (*[Wallachen] heissen sie sich in ihrer Sprach nicht Wallachen oder Bloch, sondern Rumunos oder Römer*)[208] reprezenta propria sa observație, făcută în decursul convietuirii cu comunitățile ardelene, desigur sugestivă, chiar dacă nu are nimbul originalității.

O altă figură proeminentă a patriciatului săsesc cu preocupări istoriografice, născut la Mediaș, a fost Mathias Miles (1639–1686), care, după studii la Wittenberg, s-a stabilit la Sibiu, unde a deținut importante atribuții administrative. Într-o cronică dedicată Transilvaniei secolului al XVII-lea, elaborată încă din tinerețe și tipărită la Sibiu în 1670, a avut referiri succinte și despre români, pe care îi considera „în parte" descinzând din acei romani (*zum Theil unserer Walachen Ursprung entstehet*), care, după mai multe războaie, au reușit sub conducerea lui Traian să cucerească statul regelui Decebal[209]. De o formulare identică cu cea folosită de Johannes Tröster – „două țări valahe / românești" (*die 2 Wallachische Länder*) – s-a servit Mathias Miles, atunci când menționa trei puternice cutremure din anul 1595, resimțite în Transilvania, Țările Române, Turcia și Grecia[210].

Semnificativa sintagmă *Beyde Wallachische Fürstenthümer* („ambele principate valahe / românești") se regăsește și în relatările de călătorie ale lui Conrad Jacob Hiltebrandt (1629–1679), în care își rememorează crâmpeie din

[203] Johannes Tröster, *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia. Das ist Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, Nürnberg, 1666, p. 71–72.
[204] *Ibidem*, p. 332.
[205] *Ibidem*, p. 324.
[206] *Ibidem*, p. 71–72.
[207] *Ibidem*, p. 338.
[208] *Ibidem*, p. 327. Cf. și A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre saşi. Românii în cronica săsească*, București, 1980, p. 112–113.
[209] Matthias Miles, *Siebenbürgischer Wurg-Engel oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburth*, Hermannstadt [Sibiu], 1670, p. 2.
[210] *Ibidem*, p. 170.

călătoriile întreprinse în câteva regiuni est-europene. Paragrafele dedicate Moldovei cuprind și alte informații privind nomenclatura, originea și modul de trai al românilor: *Die Einwohner dieses Landes sind Wallachen und könte Ich diese gegen die, so unter den Siebenbürgen, Ungarn und Saxen alß Tagelöhner zerstreuet leben, woll die freye Wallachen nennen, gestaltsam Sie die gantze Moldau und Wallachey allein besitzen, darinnen Sie Von Ihren eigenen Fürsten oder Woywoden beherschet werden. Beyde Wallachische Fürstenthümer werden Von den Romunis oder Wallachen bewohnen, aber dem gemeinen Nahmen nach werden Sie unterschieden. Daß Fürstenthumb, so an dem Donau Üffer lieget, wird Wallachey genandt und das andere, so an die Buzacker Tartern gegen der Maeotischen Pfütze sich erstrecket, heißet Moldau, doch kahmen Mir die Wallachen höfflicher und verständiger Vor alß die Moldauer. Droben habe Ich gemeldet, daß die Wallachen Römischen herkommens seyn* […] *Diese Römische Wallachen seind nicht der Joten und Dacier Nachkömlinge, kommen auch nicht Von den Sarmatis oder Tartarn her, sondern sind überbliebene Von den Trajanischen Zug Völckern* [211] („Locuitorii acestei țări sunt valahii / românii și aș putea să-i numesc pe aceștia valahi / români liberi, întrucât stăpânesc singuri întreaga Moldovă și Valahie, în privința aceasta ei domnesc prin propriii principi sau voievozi, spre deosebire de cei risipiți ca zilieri la transilvăneni, unguri și saxoni. Ambele principate valahe sunt locuite de români sau valahi, dar se deosebesc prin nume diferite. Principatul, care se situează spre malul Dunării, este denumit Valahia, iar celălalt, care se întinde până către tătarii din Bugeac spre Mlaștina Meotică [Marea de Azov], se numește Moldova, însă mie mi s-au părut valahii / muntenii mai amabili și înțelegători decât moldovenii. Mai sus am înștiințat că valahii / românii sunt de descendență romană […] Acești valahi romani nu sunt urmașii goților și dacilor și nici nu se trag din sarmați sau tătari, ci sunt o populație rămasă în urma campaniei traiane"). Asociindu-se cărturarilor care îi consideră pe goți și daci drept strămoși ai sașilor transilvăneni, Conrad Jacob Hiltebrandt îi deposedează pe români de o componentă de bază a etnogenezei lor – cea dacică –, dar, pentru stabilirea unui echilibru în osmoza structurilor etnice ale spațiului intracarpatic, s-a integrat curentului ce reclamă tranșant obârșia romană a românilor. Vădind o atracție reală pentru specificul vieții lor cotidiene, savantul german a fost în măsură să verifice și să-și însușească observațiile predecesorilor relative la omogenitatea etnică a populației din cele două principate de la sud și est de lanțul carpatic.

Un temerar demers de istorie politică est-europeană și-a asumat prelatul și diplomatul italian Alberto Vimina (preudonimul lui Michele Bianchi) (1603-1667), originar din Belluno, din regiunea Veneto, atras de desfășurarea „războiului civil din Polonia", provocat de rebeliunea cazacilor zaporojeni conduși de hatmanul Bogdan Hmelnițki din 1648–1652. În lucrarea sa, apărută postum în 1671, se oferă cititorilor italieni nu numai date despre teatrul de luptă, ci și asupra ținuturilor limitrofe Ucrainei, în speță despre Moldova, înregistrate de la

[211] Conrad Jacob Hiltebrandt, *Dreifache Schwedische Gesandtschaftreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*, ed. F. Babinger, Leiden, 1937, p. 78–79.

informatorii contemporani sau colectate din scrierile compatrioților. Prezintă interes mai cu seamă amănuntele referitoare la ocupațiile, portul, obiceiurile și limba locuitorilor, dar și la mediul ambiant și evenimentele militare de la răsărit de Carpații Orientali[212]. Împărțirea Valahiei în două provincii deosebite – *Maggiore e Minore* (Mare și Mică), respectiv Moldova și Țara Românească, – este consemnată și de Alberto Vimina, numele vechi de Valahia fiind reținut pentru aceasta din urmă. Autorul manifestă însă anumite lacune de orientare geografică atunci când pretinde că provinciile erau separate de râul Moldova: *Percioche solamente il secolo transcorso s'indende, che sia stata distinta dalla Valachia col prendere il nome dal picciol fiume Moldauo, che diuidea prima tutta la Prouincia in Maggiore, & in Minore, restando à questa l'antico nome di Valachia, e la Maggiore chiamandosi Moldauia*[213]. Un plus de precizie se degajă atunci când se fac observații privind ținutul din sud-estul Moldovei. Menționându-i pe tătarii din Bugeac (*Bugiac*), se arată că în vechime acest ținut se numea Basarabia (*Bessarabia*), parte a Moldovei, extinsă până la Dunăre și Marea Neagră (*Eussino*), cu „metropola" în orașul Cetatea Albă (*Bialagrod*)[214]. Istoricul italian este unul din cei dintâi cărturari și cartografi care era la curent de dubla denumire a zonei meridionale a interfluviului Prut-Nistru, dar el greșea însă când considera termenul Bugeac mai nou decât Basarabia. În realitate, cele două toponime s-au folosit concomitent, populațiile turcice preferând forma Bugeac / Bugiac, iar europenii pe cea de Basarabia / Bessarabia.

Un interes deosebit pentru rânduielile confesionale românești au manifestat înaltele instanțe ecleziastice romano-catolice, care conștientizaseră că numai prin informații precise despre realitățile demografice și politice din principatele de la Dunărea de Jos își puteau eficientiza demersurile misionare. Astfel, în corespondența ierarhilor din *Congregatio de Propaganda Fide*, preocupați de reorganizarea diocezei de la Bacău, se face referire la *Stato delle Provincie dell'una, e dell'altra Valachia* (23 mai 1670)[215] și se precizează titulatura episcopului local: *che s'intitola di Moldavia, e Vallachia, ò sia dell'una e l'altra Vallachia*. Notificarea este cuprinsă într-o scrisoare trimisă din Cracovia la 25 aprilie 1676[216], pentru ca să fie reprodusă într-un mod cvasiidentic și într-o scrisoare expediată din Roma, la 1 iunie 1677[217]. Aceasta din urmă poartă iscălitura secretarului congregației, Urbano Cerri, care oferă mai multe detalii despre nomenclatura, etimologia și localizarea Țărilor Române. Între altele, acesta pretindea, la fel ca și alți eruditi din epoca renascentistă, că Valahia și Moldova

[212] Alberto Vimina Bellvnense, *Historia delle gverre civili di Polonia diuisa in cinque libri. Progressi dell'armi Moscovite contro Polacchi*, Veneția, 1671, p. 219–224. Cf. și M. Găzdaru și D. Găzdaru, *Călători și geografi italieni...*, în „Arhiva", XLVII, 1940, 1–2, p. 84–87.

[213] Alberto Vimina Bellvnense, *Historia delle gverre civili*…, p. 220.

[214] *Ibidem*, p. 100.

[215] G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, în „Diplomatarium Italicum", I, 1925, nr. XV, p. 103. Textul a fost atribuit lui Francesco-Maria Spera, care activase anterior ca misionar în ambele voievodate românești. Cf. *Călători străini...*, VII, p. 201–206.

[216] G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani ...*, nr. XXIII, p. 121.

[217] *Ibidem*, nr. XXVI, p. 126.

avuseseră în vechime numele comun de *Valachia*, iar împreună cu Transilvania ar fi alcătuit *Dacia*, pentru ca ulterior să se împartă în trei provincii cu nume diferite, conduse de un voievod. *Valachia Transalpina* sau *montana*, întinsă până la Dunăre, a păstrat numele de *Valachia*, iar cealaltă (*l'altra*), situată spre Pontul Euxin, a luat denumirea de *Moldavia*, evoluat de la *Mollis Dacia*, termen creat prin juxtapunerea numelui râului care o străbate cu cel al provinciei antice: *Credo p-ò nata q-ta pretensione dal nome commune di Valachia, che anticam-te havea la Moldavia, essendo state due le Valachia che obedivano ad un Pn-pe solo e con la Transilvania costituivano l'antica Dacia, che doppo divise q-te tre Provincie in diversi Regoli chiamati in loro lingua Vaivodi presero nome differente, onde la Valachia Transalpina overo montana verso il Danubio ritiene il nome di Valachia e l'altra verso il Ponte Euxino vien chiamata Moldavia da un fiume che la bagna ben che altri dicano esser detta p. le sue pianure Mollis Dacia, e ciò derivare il corrotto vocabulo di Moldavia*. Precum se observă, textul scrisorii abundă de prescurtări. Secretarul de la *Congregatio de Propaganda Fide* se conformează normelor savante și indică sursele folosite pentru succintul său excurs istoric: Ioannes Sambucus (János Zsámboky), Antonio Bonfini, Martin Cromer și Abraham Ortelius[218].

De altfel, Urbano Cerri (decedat în anul 1679) avea să dea măsura disponibilităților sale intelectuale atunci când a redactat o amplă prezentare a stadiului organizatoric al Bisericii Romano-Catolice din întreg mapamondul, care, grație traducerilor în engleză și franceză, avea să dobândească o largă difuzare la scară europeană[219]. Atunci când s-a referit la Transilvania, Valahia și Moldova, a abordat aproape numai aspecte confesionale. Doar în cazul acestei din urmă regiuni a ținut să adauge câteva date, care din păcate sunt rodul unor confuzii: „Moldova, numită astfel de la râul care curge prin ea, a fost luată de Solyman de la Ștefan cel Bun (?), care, cu toate că era schismatic, avea o soție catolică. Era unguroaică și a făcut nu puține servicii religiei noastre [catolice]"[220].

Prolificul romancier și istoric Eberhard Werner Happel (1647–1690), născut la Kirchayn în regiunea Hessen, și-a asumat elaborarea unor sinteze de istorie universală cu largă extindere teritorială, cantonată prioritar asupra evenimentelor contemporane cu autorul. Una dintre acestea, tipărită în anul 1688, cuprinde descrieri succinte ale Valahiei / Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei, incluse într-un capitol amplu dedicat regiunilor din Imperiul Otoman, intitulat *Von dem Gebieth und Landschafften des Türkckischen Kaysers*. Subcapitolul dedicat Valahiei (*Wallachey*) debutează cu precizarea că există „două Valahii", după care urmează câteva considerații de ordin general asupra celei dintâi: *Es ist eigentlich die Wallachey zweyerley, nehmich inferior oder die Berg-Wallachey, welche anitzo eigentlich diesen Nahmen führet. Diese gräntzet gegen Morgen und*

[218] *Ibidem*, nr. XXVI, p. 127.

[219] [Urbano] Cerri, *An Account of the State of the Roman-Catholick Religion Throughout the World written for the Use of Pope Innocent XI*, trad. R. Steele, ed. a 2-a, Londra, 1716; Urbano Cerri, *État présent de l'Église romaine dans toutes les parties du monde*, *écrit pour l'usage du Pape Innocent X*, Amsterdam, 1716.

[220] [Urbano] Cerri, *An Account*…, p. 40.

Mitternacht an den Fluß Mysovo, gegen Mittag an die Bulgarey und Donau, gegen Abend an Siebenbürgen. Die Einwohner reden eine Sprache, die von der Italianischen herkommen sol [221](„Sunt, de fapt, două Valahii diferite, anume cea inferioară sau Valahia-montană, care de fapt poartă acest nume. Aceasta se mărginește spre răsărit și miazănoapte cu râul Milcov, către miazăzi cu Bulgaria și Dunărea, către apus cu Transilvania. Locuitorii vorbesc o limbă, care trebuie să provină din italiană"). Despre numele și întinderea Moldovei (*Moldau*) autorul oferă următoarele date: *Der andere Theil der grossen Wallachey heisset Cismontana, Major, Superior, auch wohl Nigra, die grosse, oder schwartze Wallachey*[222] („Cealaltă parte a Valahiei mari se numește Valahia Cismontana, Major, Superior, dar și Nigra, cea mare sau neagră").

O parte a datelor consemnate de Happel și de alți autori germanofoni este reprodusă conștiincios în așa-numita *Descriere curioasă a Moldovei și Valahiei*, tipărită în anul 1699. În secvențele introductive, autorul, care nu a ținut să-și dezvăluie identitatea, a reluat ideea că Moldova și Țara Românească se suprapuneau peste vechiul teritoriu al Daciei, purtând numele de *Wallachey*. Cu timpul această țară s-ar fi împărțit în două, o suprafață mai mare deținând Moldova și una mai mică Valahia, desemnată și prin numele de *Dacia Transalpina, Montana* sau *Alpestris Dacia*. În continuare sunt enumerate limitele hidrografice și teritoriale care flancau Valahia: Dunărea, Marea Neagră, Rusia, Bulgaria, Transilvania. Totodată, se amintește descendența localnicilor din coloniștii implantați de împăratul Traian, sosiți împreună cu căpetenia Flaccio, și faptul că limba le dezvăluie originea lor italiană[223].

Un anumit interes pentru realitățile politice, etnografice și economice din țările balcanice și de pe cursul mijlociu și inferior al Dunării s-a manifestat și în Țările de Jos, unde, în anul 1687, un autor anonim a publicat în flamandă o lucrare amplă asupra acestui areal geopolitic. În cadrul volumului au fost inserate și capitole referitoare la Țările Române, ultimele evenimente relatate fiind legate de campania nefericită a lui Jan Sobieski din Moldova, desfășurată în 1686. În „Descrierea Țării Românești" (*Bechryving van Walachien*) se reiau aprecierile despre divizarea și denumirile regiunilor românești, colportate și de alți erudiți din centrele vest-europene: *Zedert dat dit Landschap met dat van Moldavien een Provintie van Dacien was, en Opper en Neder-Walachien wier genoemt, is het in twee gedeelt, waar van een de naam van Walachien behouden, en het ander die van Moldavien heeft angenoomen*[224] („Inițial această regiune alcătuia împreună cu Moldova o singură provincie, a Daciei, numită Valahia de Sus și de Jos, apoi s-a

[221] Everhard Gverner Happel, *Thesaurus Exoticorum oder eine mit Außländischer Raritäten und Geschichten Wohlversehene Schatz-Kammer. Fürstellend die Asiatische*, *Africanische und Americanische Nationes*, Hamburg, 1688, p. 4.

[222] *Ibidem*, p. 5.

[223] *Curiöse Beschreibung von der Moldau und Wallachey worinnen deroselben Zustand und Beschaffenheit*, 1699, cap. IV (nepaginat).

[224] N. Iorga, *O descriere olandeză a Principatelor (1687)*, în „Revista istorică", XI, 1925, 1–3, p. 39. Traducerea textului în limba română (*Relație anonimă olandeză [1687]*, în *Călători străini...*, VII, 1980, p. 520–522) este deficitară și cu eludări ale unor pasaje importante.

împărțit în două părți, dintre care una a păstrat numele de Valahia, iar cealaltă pe cea de Moldova"). În capitolul intitulat „Descrierea Principatului Moldova" (*Bechryving van Het Vorstendom Moldavien*) se reiterează ideea apartenenței Moldovei la Dacia și se susține că vechea sa denumire era de *groot Walachien* (Valahia Mare) și *Cis Alpina*. Numele ei ar deriva de la un râu sau o cetate omonimă[225]. La rândul ei, *Moldavien wert in tween gedeelt, waar van het grootste deel de eigenste naam behoud, en het kleenste dat aan de monden van den Donauw, waar door dezelve in de Swarte Zée valt, grenst, wert Bes-Arabien genaamt*[226] („Moldova a fost împărțită în două părți, dintre care cea mai mare păstrează propriul nume, iar partea mai mică, care se învecinează cu gurile Dunării, unde se varsă în Marea Neagră, a fost numită Basarabia"). Cărturarul anonim olandez se dovedește informat în privința teoriilor potrivit cărora termenul *Valachia* ar deriva de la *Flaccia / Falaccia*, fiind preluat de la *Flaccus, een Romens Oversten* („un căpitan roman"). După ce romanii i-au înfrânt pe geți (*Geeten*), Flaccus ar fi implantat în țară o colonie însumând 30 000 de oameni[227]. Totodată, autorul știa că românii urmează preceptele religioase „grecești" / ortodoxe, că limba lor era apropiată puțin de cea latină și consideră că se trag din romani. În sprijinul descendenței lor romane citează doi termeni românești de orgine latină: *Apa* și *Pai*[228] <pâine>.

Ideea potrivit căreia „la începuturi" *Eflâk* și *Bogdan*, adică Țara Românească și Moldova, ar fi alcătuit un organism statal monolit și că doar ulterior s-ar fi despărțit în două state aflate sub suzeranitatea Porții, a fost adoptată și într-o lucrare asupra teritoriilor supuse Imperiului otoman de la nordul Dunării și Mării Negre, întocmită în 1740 de un autor anonim turc, activ la Hotin[229]. Influența mediilor istoriografice occidentale este perceptibilă prin faptul că textul turcesc evocă colonizarea Eflak-ului cu 30 000 de plugari de către împăratul Traian și susține că denumirea veche a Bogdaniei ar fi fost Dacia[230], date ignorate de regulă în istoriografia islamică.

Formulări cu o tentă apropiată ca semnificație despre principatele din regiunile extracarpatice, dar datând dintr-o perioadă mai târzie, se întâlnesc și în cronistica în limba română. Astfel, în cronica întocmită – după unele opinii, în cel de-al nouălea deceniu al secolului al XVII-lea – de eruditul Gheorghe Brancovici (1645–1711), s-a avansat, de asemenea, ideea unității etnice prin folosirea sintagmei „Amândoao țările românești". Aceasta a fost utilizată atunci când se pretindea că s-a „început a da haraci lui Silim [Selim I, 1512–1520], înpăratul turcesc" în anul 7022 *ab origine mundi*[231], corespunzând cu anul 1514 *post Christum natum*, data indicată nefiind însă corectă.

---

[225] N. Iorga, *O descriere olandeză*..., p. 39.

[226] *Ibidem*, p. 42.

[227] *Ibidem*, p. 37.

[228] *Ibidem*, p. 38.

[229] M. Guboglu / М. Губоглу, *Турецкий источник 1740 г. о Валахии*, *Молдавии и Украине*, în *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы* [I], под ред. А. С. Тверитиновой / red. A. S. Tveritinova, Moscova, 1964, p. 134.

[230] *Ibidem*, p. 134, 136.

[231] Gheorghe Brancovici, *Cronica slovénilor Illiricului*, *mysii cei din sus și cei din jos mysii*, în Idem, *Cronica românească*, ed. D. Mioc și M. Adam-Chiper, București, 1987, p. 72.

Aproximativ în aceeași perioadă – sfârșitul secolului al XVII-lea – a fost întocmit în Țara Românească așa-numitul *Letopiseț al Bălenilor*, care relatează evenimente scurse între anii 1290 și 1688, stăruindu-se în mod firesc asupra celor consumate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, adică în timpul vieții autorului anonim. Referindu-se la organizarea marii campanii otomane din 1683, printre vasalii mobilizați să sprijine cucerirea Vienei sunt enumerați și „domnii românești <români> amândoi”[232], anume Șerban Cantacuzino din Țara Românească și Gheorghe Duca din Moldova. Termenii respectivi exprimau în mod explicit conștientizarea identității etnice a voievozilor din cele două state din afara arcului carpatic.

Opinia larg proliferată asupra existenței unei „Valahii duble”, exprimată într-un număr mare de acte de cancelarie și scrieri de factură diferită, este transpusă într-un mod simplu și sugestiv în câteva lucrări cartografice din secolele XVI–XVIII. Avem în vedere în această privință hărțile Europei Centrale și Răsăritene elaborate de cartografi occidentali, care redau cele două voievodate românești cu aceeași culoare și fără indicarea granițelor dintre ele, în vreme ce țările învecinate sunt individualizate prin culori diferite. Printre aceste hărți amintim pe cele executate de Sebastian Münster în 1545[233], Rumold Mercator în 1595[234], Willem Janszoon Blaeu și Joan Blaeu în 1635[235], Nikolaus (Nicolaes) Visscher II (Fiul) în jurul anilor 1680–1698[236], Johann Baptist Homann aproximativ prin 1700–1720[237] și Daniel de la Feuille în 1710[238]. Harta din 1595 făcea parte dintr-un cuprinzător atlas pregătit de Rumold Mercator, în care fuseseră incluse diverse lucrări cartografice realizate de tatăl său, ilustrul cartograf Gerard Mercator (pe nume real Gerhard Kremer) (1512–1594). În prototipul hărții, finalizat spre mijlocul secolului al XVI-lea, Țările Române erau redate prin fonduri cromatice diferite și cu indicarea hotarelor dintre ele. Nu este exclus însă ca unele variante ale hărții lui Gerard Mercator să fi fost asemănătoare cu cea selectată pentru atlas de către fiul său.

În harta olandezului Nicolaes Visscher II, de-a lungul teritoriului dintre Carpații Orientali și Nistru s-a inscripționat *Principatus Valachiae Propriae*, iar

---

[232] *Letopiseţul Bălenilor*, în *Cronicari munteni*, ed. A. Ghermanschi, București, 1988, p. 145.

[233] *Descriptio Bessarabiae. Bessarabia in Five Centuries of Cartography*, ed. A. Năstase, M. Gribincea și O. Dumitru, București, 2017, nr. 3, p. 68–69.

[234] Th. Horst, *Le monde en cartes. Gérard Mercator (1512–1594) et le premier atlas du monde*, Bruxelles, 2011, planșe.

[235] *I Principati Romeni e l'Europa Orientale nella cartografia occidentale dal Rinascimento all'età dei lumi*, ed. D. Măndescu, București, 2015, nr. 9–10, p. 38–39.

[236] Д. Стоименов, *Атлас Българските земи в европейската картографска традиция (III-XIX в.)*, обща ред. А. Фол, А. Стаматов / D. Stoimenov, *Atlas the Bulgarian Lands in the European Cartographic Tradition (3rd-19th Centuries*), gen. ed. A. Fol, A. Stamatov, Sofia, 2008, nr. III, 19; *I Principati Romeni e l'Europa Orientale*…, nr. 18, p. 54–55; *Descriptio Bessarabiae*…, nr. 25, p. 110–111; *Historia Transylvaniae. Transilvania în cinci secole de cartografie*, ed. A. Năstase, I.-A. Pop și M. Gribincea, București, 2018, nr. 36, p. 120–121; nr. 47, p. 140–141.

[237] Д. Стоименов, *Атлас Българските земи* ... / D. Stoimenov, *Atlas the Bulgarian Lands*..., nr. III, 23; *I Principati Romeni e l'Europa Orientale*…, nr. 25, p. 68–69; *Descriptio Bessarabiae*…, nr. 41, p. 142–143; nr. 50, p. 160–161.

[238] *Descriptio Bessarabiae*…, nr. 45, p. 150–151.

de-a lungul celui dintre Carpații Meridionali și Dunăre *Principatus Moldaviae*, denumirile fiind inversate în mod eronat. Deasupra acestor regiuni, cu caractere mai mari, a fost marcată cu majuscule inscripția *Valachia*, termen comun pentru ambele țări. Laboriosul geograf și cartograf german Johann Baptist Homann, activ la Nürnberg, care preia obedient contururile hidrografice și legendele redate în harta lui Nicolaes Visscher II, fie direct de la acesta, fie de la un prototip comun, a corectat distribuirea greșită a inscripțiilor *Principatus Moldaviae* și *Principatus Valachiae*, deasupra lor figurând, tot cu caractere mărite, numele *Valachia*. Inversarea plasării denumirilor Țărilor Române extracarpatice – *Walachia* la est de Carpați și *Moldavia* la sud de Carpați – a fost comisă și de un alt conațional al lui Nicolaes Visscher II, reputatul cartograf Carel Allard (1648–1709)[239]. Individualizarea figurativă a hotarelor comune ale celor două principate, ca și desemnarea lor printr-un choronim unic, nu se afla în concordanță cu realitățile politico-administrative ale vremii, dar oglindea extinderea percepției de similitudine etnică a populației din cadrul respectivelor entități teritoriale la nivel continental.

Din colectarea apelativelor referitoare la „dubla Valahie", „altă" și „cealaltă Valahie", „ambele Valahii", „cele două Valahii" – desigur fără vreo pretenție de exhaustivitate, întrucât cercetarea noastră nu a fost foarte extinsă –, rezultă că, începând de la sfârșitul secolului al XIV-lea și până în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, acestea au avut circulație în mediile culturale din mai multe țări europene, inclusiv în regiunile din stânga Dunării Inferioare. Forma „dubla Valahie" a fost utilizată în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea de francezul Philippe de Mézières și două secole mai tîrziu de italienul Giovanni Antonio Magini și de ungurul Miklós Istvánffy, în vreme ce sintagma „ambele / amândouă Valahii / Țări Românești" se găsește atestată în diverse scrieri elaborate de germanii Johannes / Hans Schiltberger, Johannes Leunclavius, Conrad Lautenbach, Andreas Khielman și Conrad Jacob Hiltebrandt, francezul Bertrandon de la Broquière, italianii Antonio Maria Gratiani, Tranquillo Andronico, Antonius Maria Gratianus, Giorgio Tomasi, flamandul francofon Jean-Baptiste Gramaye, regele Ludovic II al Ungariei, ungurul transilvănean János Kemény și bosniacul Marco Bandini în secolele XV–XVII, pentru ca, spre sfârșitul veacului al XVII-lea, sârbul Gheorghe Brancovici, activ într-un mediu vest-românesc, să folosească expresia „amândoao țărâle românești". Sintagmele cu profil etnonimic „ceilalți valahi" și „ambii valahi", care se întâlnesc la Nicolaus Olachus și, respectiv, în diplomatica lituaniană din prima jumătate a secolului al XV-lea, reflectă aceeași viziune asupra spectrului etnic și politic ca cel reliefat de Johannes Schiltberger și Bertrandon de la Broquière. În ceea ce privește expresia „altă Valahie", cu direcționare atât pentru Muntenia, cât și pentru Moldova, aceasta a fost atestată într-o epistolă a lui Ștefan cel Mare adresată oficialităților venețiene, precum și în cronicile și tratatele de geografie concepute de Antonio Bonfini, Giovanni Antonio Magini și Johannes

[239] *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego / Imago Poloniae. Das polnisch-litauische Reich in Karten, Dokumenten und alten Drucken in der Sammlung von Tomasz Niewodniczański*, I, ed. și red. T. Niewodniczański, Autoren des Kataloges: K. Kozica, J. Pezda, Varșovia, 2002, nr. H 27/1, p. 99.

Tröster, precum și într-un raport întocmit de un italian de la Constantinopol la mijlocul secolului al XVI-lea. În secolele XVI–XVII, forma „cealaltă Valahie" figurează în cronicile, scrisorile și lucrările de geografie ale lui Filippo Buonaccorsi, zis Callimachus, Michael Bocignoli, Giovanni Lorenzo d'Anania, Giovanni Francesco Commendone, Philip Sidney, Urbano Cerri, Conrad Lautenbach și Gabriel Mančić-Tomasij, precum și în epistolele raguzanului Michael Bocignoli și ale italianului Urbano Cerri, iar expresia „cele două Valahii" a fost utilizată de Stephanus Brodericus, Petrus Bizarus, Johannes Tröster, Mathias Miles, Eberhardt Werner Happel și de un monah anonim dintr-un lăcaș de cult din Serbia. În sfârșit, ideea nomenclaturii comune a principatelor românești de la sud și est de Carpați a fost exprimată prin desemnarea lor prin pluralul „țările Valahiei" în relatarea de călătorie a polonezului Andrzej Taranowski, la fel ca și prin departajarea voievodatelor prin denumirile „Valahia Mică" / „Transalpina" și „Valahia Mare" / „Moldova" de către Giovanni Botero, Giovanni Antonio Magini, Fabio Mignanelli etc.

*

Conștientizarea similitudii caracterului etnic preponderent al populației din cele două voievodate românești extracarpatice este în egală măsură reflectată de choronimele prin care erau desemnate pe plan european.

În ultimele decenii ale secolului al XIV-lea denumirea de „Valahia Mare" a început să fie aplicată Țării Românești, iar cea de „Valahia Mică" Moldovei. Cea mai veche atestare a voievodatului dintre Carpații Meridionali și Dunăre prin termenul menționat se află într-o epistolă adresată din Avignon Vicariatului Ordinului franciscan din Bosnia de papa Grigore XI, la 1 iulie 1373, prin care îi îndemna pe călugări să fie mai eficienți în demersurile prozelitice *in partibus Bosnae et Wlachiae et circa metas Ungariae*, unde predomina populația „schismatică", și li se permitea să ridice lăcașe de cult și alte construcții trebuincioase cultului „la hotarele Ungariei, spre Sebes [Caransebeș, Banatul Timișoarei] și Wlachia Mare și spre hotarul Bosniei": *in metis Ungariae circa Sebes et Maiorem Wlachiam ac circa metas Bosnae*[240]. Același choronim era folosit într-un text conceput în 1380 la cancelaria papală după revenirea de la Avignon la Roma, păstrat la Bibliothèque Nationale din Paris (Codex lat. 4169), în care erau prezentate aspecte organizatorice principale ale Bisericii romano-catolice. În cadrul enumerării diocezelor sufragane Arhiepiscopatului de la Kalocsa (*Archiepiscopatus Colocensis*) din Ungaria, lângă Sirmium este adăugat de o altă mână decât cea care a redactat întreg manuscrisul numele *Argensem* (Argeș), precum și o scurtă notificare de unde rezultă aportul papei Urban VI (1378–1389) la crearea episcopiei de Argeș din „Walahia Mare" la 9 mai 1380, ridicarea unei catedrale și instalarea lui Nicolae Anton din Ordo Praedicatorum

[240] *Bullarium Franciscanum*, VI, ed. C. Eubel, Romae, 1902, nr. 1273, p. 509–510; *Acta Gregorii P.P. XI (1370–1378) e regestis Vaticanis aliisque fontibus collegit notisque adornavit* A. L. Tăutu (*Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis*, *Fontes*, series III, XII), Città del Vaticano, 1966, nr. 80, p. 154–155.

(dominicanilor) drept titular al diocezei: *dominus noster dominus Urbanus papa VI. VII Id. Maij anno quarto erexit locum de Argos [Argeș] in Walachia maiori in civitatem et constituit ibi ecclesiam cathedralem, cui prefecit in episcopum fratrem Nicolaum Antonij ordinis predicatorum, et vocatur ecclesia Argensis in provincia Colocensi*[241]. În mod firesc, calificativul *Mare,* atașat toponimului în discuție, pretindea pentru echilibru antinomic adjectivul *Mică* pentru o entitate geopolitică învecinată, cu structuri etnice apropiate, ambele având o utilizare sincronă.

Cea dintâi redare a Moldovei prin termenul „Valachia Mică" este cuprinsă tot într-un act pontifical, și anume în scrisoarea adresată de Grigore XI la începutul anului 1378 mamei domnului Petru Mușat, Margareta [Mușata] de Siret, lăudată pentru atașamentul față de confesiunea catolică: *Dilectae in Christo filiae, nobili mulieri, Margaretae de Cereth, dominae Valachiae Minoris*[242]. Cu toate că folosea în mod curent termenii Moldavia și Terra Moldavie (cu micile lor oscilații de grafie), cancelaria Regatului Ungariei și-a însușit cu promptitudine și această denumire. Cele mai vechi documente de care avem cunoștință evocă conflictul și campania „împotriva lui Ștefan, voievodul Valahiei Mici sau a țării noastre Moldova" (*contra Stephanum, Minoris Walachye seu terre nostre Molduane wayuodam*) şi datează din prima parte a anului 1395: 30 ianuarie[243], 3 februarie[244], 14 februarie[245], 18 februarie[246], 7 martie[247] și 11 martie[248]. Câțiva ani mai târziu, într-o epistolă a papei Bonifaciu IX de la 6 ianuarie 1399, menită să aplaneze litigiile interconfesionale de la nord-est de Carpați, se menționa *Valachia Minor* alături de Podolia și părțile Tartariei[249].

---

[241] *Der Liber Cancellariae Apostolicae vom Jahre 1380 und der Stilus palatii abbreviatus Dietrichs von Nieheim*, ed. G. Erler, Leipzig, 1888, p. 26. Reproducerea textului de alți istorici (N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, *Les fondateurs d'État*, București, 1937, p. 302, nota 1; Șt. Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV*, Sibiu, 1944, p. 66, nota 228) conține numeroase mici erori: eliziuni de cuvinte, abrevieri etc. inexistente în manuscrisul original editat în 1888.

[242] *Acta Gregorii P.P. XI (1370–1378)…*, nr. 248, p. 493. Pentru profilul genetic al Margaretei – Mușat, cf. L. Bătrâna, A. Bătrâna, *Biserica „Sfântul Nicolae" din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Piatra Neamț, 2012, p. 196–197, 201–202, 206, 359–361.

[243] *Documenta Romaniae Historica*, *D*, I, nr. 81, p. 130. Regest în *Zsigmondkori oklevéltár*, I (*1387–1399*), ed. E. Mályuzs, Budapesta, 1951, nr. 3801, p. 415.

[244] *Documenta Romaniae Historica*, *D*, I, nr. 82, p. 130–131. Regest în *Zsigmondkori oklevéltár*, I, nr. 3804, p. 415–416.

[245] *Documenta Romaniae Historica*, *D*, I, nr. 85, p. 132–133. Regest în *Zsigmondkori oklevéltár*, I, nr. 3823, p. 418.

[246] *Documenta Romaniae Historica*, *D*, I, nr. 86, p. 135–136. Regest în *Zsigmondkori oklevéltár*, I, nr. 3833, p. 419.

[247] *Documenta Romaniae Historica*, *D*, I, nr. 90, p. 144. Regest în *Zsigmondkori oklevéltár*, I, nr. 3862, p. 421.

[248] *Documenta Romaniae Historica*, *D*, I, nr. 92, p. 147–148. Regest în *Zsigmondkori oklevéltár*, I, nr. 3875, p. 423.

[249] *Bullarium Franciscanum*, VII, ed. C. Eubel, Romae, 1904, nr. 268, p. 91; *Acta Urbani P.P. VI (1378–1389)*, *Bonifacii P.P. IX (1389–1404)*, *Innocentii P.P. VII (1404–1406) et Gregorii P.P. XII (1406–1415) e registris Vaticanis et Lateranensibus aliisque fontibus collegit notisque adornavit* A. L. Tăutu (*Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis*, *Fontes*, series III, XIII), Romae, 1970, nr. 66, p. 131.

La solicitarea regelui și reginei Poloniei, papa Ioan XIII, cu reședința la Pisa, a însărcinat, la 7 august 1413, pe episcopal de Kamienek (Camenița) să se intereseze dacă ar fi oportună înființarea unei episcopii *in minori Walachia in civitate Moldaviensi*, adică la Baia[250]. Un șir mai lung de acte, unde este nominalizată *Walachia Minor*, a fost emis în vremea pontificatului lui Martin V. În două dintre ele – ambele din 1 iulie 1420 – există referiri la soția lui Alexandru cel Bun *Ringola [Ringala] ducissa Minoris Valachiae / Walachia*[251]. Alte câteva – din 20 iunie, 27 iunie (2), 3 iulie, 4 iulie (3) și 11 iulie (2) 1421, – sunt adresate reprezentanților Ordinului franciscan (7) sau arhiepiscopului de Gniezno (2), cu recomandări de a se preocupa de probleme confesionale *in partibus Rusiae, Podoliae et Walachiae (Valachiae) Minoris / in partibus Rusiae, Walachiae Minoris et Podoliae / in partibus Walachiae Minoris / Rusiae, Podoliae et Valachiae Minoris*[252].

Folosirea concomitentă a adjectivelor calificative pentru cele două voievodate extracarpatice românești a fost atestată la sfârșitul secolului al XIV-lea, la scurtă vreme de la punerea lor în circulație de către Curie. Într-o epocă tensionată de Schisma apuseană, în care Roma și Avignonul își disputau supremația în cadrul Bisericii romano-catolice, papa Urban VI se preocupa și de aspectele confesionale din statele răsăritene. La 1 aprilie 1381, el dădea dispoziție magistrului general al Ordinului dominican să instituie inchizitori pentru a eradica ereziile și a restaura autoritatea pontificală în țări cu preponderență „schismatică", între care și în ambele voievodate românești, Valahia Mare și Mică: *instituendi auctoritate Apostolica tres personas idoneas, & discretas, unam videlicet in Armenia, & Georgia, & aliam in Gręcia, & Tartaria, ac aliam in Ruscia, & Valachia majori, & minori*[253]. Cele două state sunt menționate într-o grafie identică într-un act emis în 1390 de această dată de magistrul general al dominicanilor, absorbit de dinamizarea fluxului convertirilor la catolicism[254]. Totodată, în succintul său tratat de geografie, *Libellus de notitia orbis*, întocmit la cumpăna secolelor XIV–XV de monahul dominican Ioan, arhiepiscop de Sultanieh (Johannes Sultaniensis), în nord-vestul Persiei, întâlnim departajarea: *Volaquia dicitur maior et minor*[255]. Înaltul ierarh, născut în Orient într-o familie italiană, era

[250] I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, I, *Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate* (extras din „Revista catolică"), București, 1913, p. 29.

[251] *Acta Martini P.P. V (1417–1431) e regestis Vaticanis aliisque fontibus collegit notisque adornavit* A. L. Tăutu (*Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo*, *Fontes*, series III, XIV, 1), Romae, 1980, nr. 153, p. 347; nr. 153a, p. 349.

[252] *Acta Martini P.P. V (1417–1431)*…, nr. 193a, p. 473; nr. 193e, p. 476; nr. 193f, p. 477; nr. 193h, p. 478–479; nr. 193i, p. 481; nr. 193l, p. 483; nr. 193m, p. 484; nr. 193n, p. 485; nr. 1930, p. 488. Cf. și *Bullarium Franciscanum*, VII, nr. 1492, p. 560; nr. 1493, p. 561; nr. 1487, p. 556–557; nr. 1488, p. 557.

[253] *Bullarium Ordinis ff. Prædicatorum*, II, *Ab Anno 1281 ad 1430*, ed. Th. Ripoll, Romae, 1730, p. 299.

[254] R. Loenertz, *Les missioms dominicaines en Orient et la Société de Frères Pérégrinants pour le Christ*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", IV, 1934, p. 44.

[255] A. Kern, *Der „Libellus de notitia orbis" Johannes' III. (De Galonifontibus) O.P. Erzbischof s von Sulthanyeh*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", VIII, 1938, p. 103.

la curent cu separarea politică a teritoriilor românești, fără însă să fie în măsură să le localizeze cu precizie.

Mult mai riguros în această privință s-a dovedit bavarezul Johann (Hans) Schiltberger (c. 1380 – c. 1440), care, după circa trei decenii de prizonierat în lumea orientală, și-a redactat captivantele memorii de călătorii, cu itinerarii ce s-au abătut și de-a lungul regiunilor românești. Referitor la teritoriile nord-dunărene se apreciază: *Es ist auch zu mercken, das das volgk in der Walachei, in der grossen und clainen Walachei crichischen glauben halten; und haben ein besundere sprach*[256] („Este de asemenea de remarcat că poporul din Valahia, din Valahia mare și mică, păstrează credința grecească. Și are o limbă deosebită"). Mențiunea de la sfârșitul lucrării, potrivit căreia Suceava (*Sedschopff*) era capitala Valahiei mici (*Unnd cham dornach mer zu ainer stat haist Sedschopff und ist hauptstadt in der clainen Walachei*)[257], dovedește limpede că autorul desemna Moldova prin acest choronim.

Din aceeași epocă datează și evocarea amănunțită a derulării conciliului ecumenic de la Konstanz din anii 1414-1418, datorată lui Ulrich von Richental (c. 1360/1365 – c. 1437/1438). Atent cu înregistrarea tuturor delegațiilor, autorul, originar chiar din centrul ce găzduia importantul conclav ecumenic, a consemnat și sosirea prin ianuarie sau februarie 1415 a reprezentanților ducelui Witold al Lituaniei, a despoților duci de Rascia, a lui Danenmur (?) din Walachia mare și mică, a doi regi ai turcilor și a ducilor din Rusia Albă (*Och zugend in bottschaft von hertzog Wytolten von Lutow, von herr Dyspotten hertzoge tzů Ratzen, von dem Damenmür uss der großen und klainen Walachy, von den tzwain küngen uss Türggen, von dem hertzogen uss wißen Rüßen*), mulți dintre ei fiind păgâni, câțiva schismatici și mahomedani, împreună dispunând de 180 de cai[258]. Înaintea lor au ajuns emisari ai împăratului de la Constantinopol, iar după ei s-a prezentat arhiepiscopul nenominalizat de la Kiev [nimeni altul decât Grigore Țamblac], care reprezenta propriile interese, dar și pe acelea ale patriarhului constantinopolitan și ale episcopilor din Grecia[259]. Într-unul din manuscrisele operei lui Ulrich von Richental sunt enumerate într-o formă foarte alterată, uneori imposibil de identificat, câteva din numele celor mai importante orașe din cuprinsul Walahiei mari și mici, aceasta din urmă redată în grafia *die minder Walachie*. Din respectiva

[256] Hans Schiltbergers *Reisebuch...*, 1885, p. 52. Anumite particularități deosebite de grafie prezintă manuscrisul lucrării păstrat la Heidelberg: *Es ist och zu mercken das das volk in der grossen und in der clainen Walachy cristenlichen glauben (*„credință creștină"*) helt. Und habent och ein besunder sprach.* Cf. *Reisen des* Johannes Schiltberger…, 1859, p. 92. Cf. și Schiltberger's *Reise in den Orient…*, 1814, p. 82; *The Bondage and Travels of* Johann Schiltberger…, p. 38.

[257] Hans Schiltbergers *Reisebuch*…, 1885, p. 111. Cf. și *Reisen des* Johannes Schiltberger…, 1859, p. 160.

[258] Ulrichs von Richental *Chronik des Constanzer Concils*, *1414 bis 1418*, ed. M. R. Buck, Tübingen, 1882, p. 47; Idem [Ulrich Richental], *Chronik des Konstanzer Konzils*, *1414–1418*, ed. Th. M. Buck, Ostfildern, 2010, p. 33. Cf. și Idem [Ulrich von Richental], *Das Konzil zu Konstanz*, ed. O. Feger, Starnberg-Konstanz, 1964, p. 180 (unde s-a folosit un manuscris în care era omis numele lui Damenmür și se aflau mici deosebire de redare a numelor comune și proprii).

[259] Ulrichs von Richental, *Chronik*…, 1882, p. 47; Idem [Ulrich Richental], *Chronik*…, 2010, p. 33; Idem [Ulrich von Richental], *Das Konzil*…, 1964, p. 180.

enumerare rezultă că orașele moldovenești erau plasate în *die grösße Walachie*, iar cele muntenești în *die minder Walachie*[260]. Această din urmă denumire însoțește blazonul reprezentantului Țării Românești la conciliu: *Herr Dobermur, herr in der mindren Walachye*, reprodus în unele copii ale lucrării autorului de la Konstanz[261].

În spiritul normelor terminologice elaborate la Sfântul Scaun se înscriu și alte numeroase desemnări oficiale ale voievodatelor românești din primele decenii ale secolului al XV-lea. Bucurându-se de protecția marelui duce lituanian Witold, diplomatul Ghillebert de Lannoy, originar din Burgundia, a avut ocazia în anul 1421 de a străbate Moldova, pe care o denumește *Wallackie la petite*[262]. Aceeași denumire (*die Cleine Wolachaye / Walachie*) o folosea Witold în corespondența purtată în germană cu marele maestru al Ordinului teutonic Paul von Rusdorf la 8 mai 1427[263] și 22 august 1428. Pentru a nu lăsa loc la eventuale confuzii, în cea de-a doua epistolă se preciza că Walachia mică se mai numea și Moldova (*Moldaw gennant*)[264]. Câteva zile mai târziu, pe 25 august, marele duce își informa aliații despre trecerea Dunării de către turci în Țara Românească, desemnată cu termenul de *Walachia Mare* (*Dornoch czogen di Turcken obir di Thune in Gros Walachie*)[265]. Istorisind derularea temerarei campanii navale de pe cursul inferior al Dunării, inițiate în 1445 de cavalerul burgund Walerand de Wavrin, unchiul său, cronicarul Jehan de Wavrin, se conforma uzajului terminologic al epocii, numind Țara Românească nu numai *Valaquie / Vallaquye* sau *pays des Vallaques*, ci și – într-un singur rând – *la grand Vallaquie*[266].

În literatura cronicărească și în ale categorii de scrieri bizantine apelativele de mărime aplicate Vlahiilor nord-dunărene sunt relativ rar folosite, întrucât acestea erau rezervate enclavelor cu populație neolatină din Peninsula Balcanică (Μεγάλη Βλαχία și Μικρά Βλαχία), mai vechi decât statele medievale din stânga Dunării Inferioare. Denumirea de Vlahia Mare (Μεγάλη Βλαχία) pentru Țara Românească este atestată în cronicile lui Georgios Sphrantzes[267] și Macarie Melissenos[268], precum și în niște însemnări răzlețe din secolul al XV-lea. În acestea din

[260] Ulrichs von Richental *Chronik*…, 1882, p. 209; Idem [Ulrich Richental], *Chronik*…, 2010, p. 198. Cf. și C. I. Karadja, *Delegații din țara noastră la conciliul din Constanța (în Baden) în anul 1415*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice", seria III, VII, 1927, p. 59–91 + IX pl.

[261] Ulrich von Richental, *Das Konzil*…, 1964, p. 273.

[262] Ghillebert de Lannoy, *Oeuvres*, ed. Ch. Potvin, Louvain, 1878, p. 58.

[263] *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae...*, p. 770–771.

[264] *Ibidem*, nr. MCCCXXX, p. 800.

[265] *Ibidem*, nr. MCCCXXXI, p. 801–802.

[266] Jehan de Wavrin, *Anciennes cronicques d'Engleterre*, ed. Mlle Dupont, II, Paris, 1859, p. 12. Despre campania antiotomană a lui Walerand de Wavrin, cf. E. Diaconescu, *Politica orientală burgundă și turcii în sec. XIV–XV* (extras din „Cercetări istorice", I), Iași, 1925; G. Le Brusque, *Des chevaliers bourguignons dans les pays du Levant: L'expédition de Walerand de Wavrin contre les Turcs ottomans (1444–1446) dans les* Anchiennes Cronicques d'Engleterre *de Jean de Wavrin*, în „Le Moyen Age", CVI, 2000, 2, p. 255–275.

[267] Georgios Sphrantzes, *Memorii*, *1401–1477*, ed. V. Grecu, București, 1966, p. 18–19, 128–129. Cf. și T. Teoteoi, *Românii*, *antroponime și toponime în textele ultimilor istorici bizantini*, în *Identitate*, *etnicitate*, *limbă în sud-estul Europei*, ed. C. Vătășescu, București, 2011, p. 33–35.

[268] Pseudo-Sphrantzes: Macarie Melissenos, *Cronica*, *1258–1481*, în Georgios Phrantzes, *Memorii*, *1401–1477*, p. 258–259, 552–553.

urmă se fixează supunerea Vlahiei Mari și omorârea copiilor lui Mircea cel Bătrân de către turci în anul 1420[269]. Într-un discurs, pronunțat în 1434 în greceşte și tradus în latină, Vlahia Mare este enumerată printre țările sufragane confesional Bisericii bizantine. O eventuală identificare a sa cu Moldova este exclusă, întrucât în enumerarea respectivă figurează și aceasta din urmă: *Moldoblachia et ea quæ magna Ulachia appellatur*[270]. Concomitent, pentru desemnarea Moldovei s-au folosit de regulă termenii Βλαχία, Μαυροβλαχία, Ρωσοβλαχία, Μολδοβλαχία și Μπογδανια (Bogdania)[271]. Μεγάλη Βλαχία este menționată drept loc al persecuțiilor suferite de armeni în 1479 într-o scrisoare a patriarhului de la Constantinopol, Maximos III, adresată în ianuarie 1480 dogelui venețian Giovanni Mocenigo[272]. Din păcate, alte detalii în acest sens nu sunt furnizate, astfel că identificarea Vlahiei Mari cu Țara Românească[273] trebuie privită cu anumită prudență, știut fiind că anumite convulsii între localnici și armeni s-au produs – câteva decenii mai târziu – nu în Muntenia, ci în Moldova, unde comunitatea armeană era mult mai consistentă[274].

În prelucrările *Vieții Sfântului Nifon* transcrise în secolul al XVIII în neogreacă, păstrate la Athos, se întâlnesc formele Μεγάλη Βλαχία, Μεγάλοβλαχία și Βλαχία, care figurau foarte probabil și în prototipul inițial al lucrării[275]. De o largă notorietate s-a bucurat biografia hagiografică a patriarhului Nifon, concepută de Gavriil Protul, înalt ierarh la Athos, în primul sfert al secolului al XVI-lea. Grafia prototipului scrierii continuă să rămână controversată, în sensul că nu s-a ajuns la un consens în privința primordialității versiunilor în limba greacă sau slavonă. După aceasta din urmă s-a realizat și o traducere românească, păstrată în mai multe manuscrise[276]. Μεγάλη Βλαχία figurează, de asemenea, în diverse scrieri din perioada fanariotă.

---

[269] *Acta minora / Acte minore*, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, *Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV–XV / Izvoarele istoriei României*, IV, *Scriitori și acte bizantine secolele IV–XV*, ed. H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N.-Ș. Tanașoca, T. Teoteoi, București, 1982, p. 340–341.

[270] E. Cecconi, *Studi storici sul Concilio di Firenze*..., nr. XXIX, p. LXXXVI.

[271] *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, *passim.*

[272] *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana*, V, ed. F. Miklosich și I. Müller, Vindobonae, 1887, nr. XIII, p. 284.

[273] P. Ș. Năsturel, *L'attitude du Patriarcat œcuménique envers les Arméniens des Pays Roumains (fin XIVe – début du XVIe siècle)*, în *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture*, Paris, 1996, p. 149–150; A. Simon, *The relations between the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Venice in a Venetian document of 1480*, în *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, ed. D. Țeicu, I. Cândea, Brăila, 2008, p. 590–591.

[274] Macarie, *Cronica*, în *Cronicile slavo-române*…, p. 90, 105; *Славяно-молдавская летопись Макария 1504–1551 гг.*, în *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.*, состав. Ф. А. Грекул, отв. ред. В. И. Буганов / ed. F. A. Grecul, red. resp. V. I. Buganov, Moscova, 1976, p. 93; Minas Tokatți, *Cânt de jălire asupra armenilor din Țara vlahilor*, ed. și trad. Gr. M. Buicliu, București, 1895.

[275] Al. Elian, *Moldova și Bizanțul*…, 2003, p. 44, nota 105.

[276] D. Russo, *Viața Sf. Nifon de Gavriil Protul Sfetagorei*, în Idem, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, ed. C. C. Giurescu, A. Camariano și N. Camariano, I, București, 1939, p. 21–34; D. Zamfirescu, *Gavriil Protul*, în *Literatura română veche (1402–1647)*, I, ed. G. Mihăilă și D. Zamfirescu, București, 1971, p. 60–65; D. H. M(azilu), *Viața patriarhului Nifon*, în *Enciclopedia literaturii române vechi*, coord. gen. E. Simion, București, 2018, p. 958–959.

Din a doua parte a secolului al XV-lea dateaza mai multe izvoare diplomatice și cartografice care folosesc, de asemenea, termenul de *Valahia Mare* pentru Țara Românească și cel de *Valahia Mică* pentru Moldova. Printre acestea se numără un text redactat în jurul anului 1480 de învățatul sârb Martin Segon (? – c. 1485) din Dalmația, care enumera între prezumtivele țări participante la o expediție împotriva turcilor *Valachia maior* și *minor*. Aceasta din urmă era identificată cu *Moldavia*[277], iar cea dintâi cu *Dacia*[278]. De asemenea, într-o cerere de represalii genoveze împotriva Moldovei, din mai 1455, Petru Aron era numit *dominus Valachie Inferioris*[279], iar în două acte de aceeași natură, din 1468, redactate în latină și italiană, Ștefan cel Mare apare cu titlul de *dominus Valachie minoris* la 12 ianuarie[280] și, respectiv, cu cel de *seignor de [la] Velachia-Bassa* la 18 ianuarie[281]. La rândul ei, cancelaria domnească a Moldovei din vremea lui Ștefan cel Mare s-a arătat receptivă la terminologia statală cu anumită audiență în epocă, nominalizând în câteva rânduri voievodatul românesc de la sud de Milcov cu forma tradusă a numelui de Valahia Mare. Astfel, în tratatul convenit cu regele Ungariei la 12 iulie 1475, Țara Românească figurează cu denumirea de *Maior Walachia*[282], iar în scrisoarea adresată brașovenilor la 5 ianuarie 1477 cu cel de *Magna Walahya*[283]. Grafia ușor deosebită a choronimului ar indica faptul că în cancelarie nu era încetățenit un termen precis pentru redarea sa în latină. În mesajul trimis de Ștefan cel Mare Senatului venețian la 8 mai 1478, păstrat în limba italiană, voievodatul învecinat este desemnat prin numele de *Valachia Mazor*[284]. Dacă în limbajul vernacular românii aveau propriile norme de redare a choronimelor locale și străine, în formularele diplomatice externe ei trebuiau să se conformeze normelor acreditate de serviciile cancelariale cu cel mai mare prestigiu internațional.

În renumitul mapamond, realizat în jurul anului 1450 de călugărul cartograf venețian Fra Mauro (c. 1400–1464) – păstrat în mănăstirea San Michele de la Murano și ulterior transferat la Biblioteca Nazionale Marciana de la Veneția –, inscripția *vlachia pizolla / Ulachia pizola* este plasată la nordul gurilor Dunării, fiind flancată de *licostoma* și *mocastro*, ceea ce relevă identificarea sa cu Moldova. Plasată mai spre vest, *vlachia gr[a(n)]da / Ulachia granda* corespundea cu teritoriul Munteniei[285]. Aceeași poziționare are inscripția *Magna Valahia* din așa-numitul

[277] A. Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo*, *vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere*, Roma, 1981, p. 99; A. Pippidi, *Documente privind locul românilor*..., p. 39.

[278] A. Pertusi, *Martino Segono*..., p. 98.

[279] *Cerere de represalii a lui Ambroziu Senarega*, în N. Iorga, *Acte și fragmente*…, III, p. 34.

[280] Șt. Andreescu, *Un nou act genovez cu privire la Ștefan cel Mare*, în „Studii și materiale de istorie medie", XXII, 2004, p. 133–136.

[281] *Cerere de represalii a lui Gheorghe de Reza*, în N. Iorga, *Acte și fragmente*…, III, p. 42.

[282] I. Bogdan (ed.), *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, nr. CXLVI, p. 332.

[283] *Ibidem*, nr. CLII, p. 341.

[284] *Ibidem*, nr. CLIV, p. 346.

[285] Fra Mauro, *Il Mappamondo*, ed. T. Gasparrini Leporace, Veneția, 1954, p. 48 și pl. XXVIII; P. Falchetta, *Fra Mauro's World Map with a Commentary and Translations of the Inscriptions*, Turnhout, 2006, p. 519, 521. Cf. și P. Zurla, *Il Mappamondo di Fra Mauro Comaldolese*, Veneția, 1806, p. 24; M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, I, București, 1938, p. 80.

Mapamond Borgia, despre care se presupune că ar fi fost realizat în Germania Meridională la începutul secolului al XV-lea. Alături de *Magna Valahia* se află un scurt text explicativ, în care pustiirea țării era pusă pe seama păgânilor: *Haec provincia plana est et deserta propter convivia paganorum contra christianos*. Despre „Transilvania creștinilor" se preciza că era situată „între pădurile păgânilor" (*VII Castra christianorum inter siluas paganorum*)[286], ceea ce nu concorda cu realitatea, întrucât turcii nu luaseră în stăpânire cununa carpatică.

În cazul uneia dintre hărțile elaborate de enciclopedistul german Nikolaus von Kues / Cusa (Nicolaus Cusanus) (1401-1464) în 1491 la Eichstädt, în Brandenburg, compilată și de Nicolaus Germanus, se constată o ciudată ambiguitate: *Valachia Magna* este notificată în sudul Basarabiei, iar *Magna Valachia* în estul Munteniei, fiind învecinată spre vest cu *Septem Castra* [Transilvania][287]. Când deja nu se mai afla în viață, harta Europei Centrale concepută de Nicolaus Cusanus și-a sporit popularitatea, fiind copiată sau prelucrată în cursul secolului al XVI-lea de cartografi de pe ambii versanți ai Alpilor, între alții de Marco Beneventano[288], Martin Waldseemüller (asociat cu Jakob Eszler și Georg Ubelin)[289], Georg Ubelin[290], Fernando Bertelli (prin intermedierea lui Marco Beneventano)[291], Bernard Wapowski (prin intermedierea aceluiași Beneventano)[292], ca și de un meșter anonim[293]. În toate aceste hărți inscripția *Vallachia / Walachia* figurează la nordul gurilor Dunării, aproximativ în perimetrul stepei Bugeacului, în vreme ce *Valachia Magna* a fost plasată în estul Munteniei. În perioadele ulterioare, unii cartografi au adoptat aceeași localizare ale celor două Valahii, în vreme ce alții au preferat să poziționeze Valahia Mare la est de Carpații Orientali, iar Valahia Mică la sud de Carpații Meridionali, cum, de altfel, au procedat și unii cronicari și emitenți de documente.

Dat fiind faptul că principalele centre cartografice se aflau la distanțe apreciabile de spațiul carpato-dunărean, acesta a fost reprezentat în mod constant cu numeroase deficiențe și erori în redarea formelor de relief, tramei acvatice, traseelor granițelor interstatale, dar și în privința terminologiei, cu atât mai mult cu

---

[286] I. Dumitriu-Snagov, *Marea Valahie și Transilvania în* Mapamondul Borgian *de la începutul secolului al XV-lea*, în „Revista arhivelor", LXII, vol. XLVII, 1985, 3, p. 261; M. Siponta de Salvia, *Geschichte der Biblioteca Apostolica Vaticana*, în *Biblioteca Apostolica Vaticana*, coord. A. M. Stickler și L. E. Boyle, Stuttgart – Zürich, 1986, pl. LXXXVI.

[287] I. Kupčik, *Alte Landkarten. Von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, trad. A. Urbanová, Hanau / M., f.a. [post 1980], nr. 24, p. 84–85; J. Babicz, *Nordeuropa in den Atlanten des Ptolemaeus*, în *Das Danewerk in der Kartographigeschichte Nordeuropas*, ed. D. Unverhau și K. Schietzel, Neumünster, 1993, fig. 1, p. 109; *Lithuania on the Map*, ed. a 2-a, ed. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, Vilnius, 2011, p. 26–27.

[288] *Lithuania on the Map*, p. 34–35.

[289] *Ibidem*, p. 36–37.

[290] *Ibidem*, p. 38–39.

[291] *Ibidem*, p. 52–53.

[292] D. Talandowa, *Die Anfänge der polnischen Kartographie im 15. und 16. Jahrhundert (bis 1572)*, în *Polen im Zeitalter der Jagiellonen*, *1386–1572 (Schallaburg '86)*, Viena, 1987, nr. 607, p. 546–547.

[293] A. E. Nordenskiöld, *Facsimile – Atlas to the Early History of Cartography*, Stockholm, 1889, p. 25, harta 13.

cât aceasta nu reproducea întotdeauna denumirile oficializate. Mijloacele de informare ale cartografilor erau lacunare și imperfecte, încât nu este de mirare că poziționarea Valahiilor comportă ambiguități chiar și la autorii reputați. Astfel, în harta lui Henricus Martellus (numele latinizat al lui Heinrich Hammer), realizată în jurul anului 1490, *Valachia* era situată în sudul Moldovei, unde se mai găseau *mo(n)castro* [Cetatea Albă] și *turlo flu[vius]* [Nistru][294]. Un secol mai târziu, într-o hartă a Poloniei și Ungariei a lui Sebastian Münster, tipărită postum în 1590, *Valachia Magna* era plasată în interfluviul delimitat de cursul Siretului și al Bârladului, în vreme ce *Mvldavia* figura în nordul arealului carpato-nistrian, iar *Transalpina* în Muntenia[295]. Redarea inscripției *Walachia* în spațiul est-carpatic, mai sus decât *Moldavia*, a fost adoptată de cartograful și editorul Johannes Jansson van Waesberger într-o hartă imprimată la Amsterdam în anul 1680[296]. Autorii hărților care redau Regatul Poloniei și Marele Ducat al Lituaniei – Guillaume le Vasseur de Beauplan[297] (c. 1600–1673) și Huych (Hugo) Allard[298] (1625–1692) – nominalizează ambele voievodate prin choronimul *Walachia*, pentru cel aflat la răsărit de Carpați făcând un succint adaos: *Walachia olim nunc Moldavia*. Această notificare indică acreditarea opiniei potrivit căreia vechea denumire de Valahia fusese substituită prin cea de Moldova. Remarca este îndreptățită, știut fiind că, înainte de a adopta numele oficial de Moldova, odată cu crearea statului de sine stătător, teritoriul flancat de Carpații Orientali și de Nistru era desemnat de străini prin denumirea de Valahia.

O anumită circulație au avut și textele care conțin incoerențe, confuzii și inconsecvențe în redarea toponimiei spațiului carpato-balcanic, în mai mică măsură în vizorul lumii erudite europene. Un exemplu în acest sens l-ar constitui, între mulți alții, prolificul cronicar german Jakob Unrest (c. 1430–1500), pentru care noțiunile die *Grosse Wallachey / die Gross-Walachey* se raportează când Țării Românești, când Moldovei[299]. Pe de altă parte, el consideră similară „Moldova Mică" cu „Valahia", pe care o desemna drept obedientă Ungariei: *die Klain Moldaw, das ist die Walachey und mer herrschaft der Vngerischen kron unndertenig gemacht*[300]. Pe lângă aceste considerații, diseminate în *Österreichische Chronik,* Jakob Unrest a mai făcut referiri la Valahia și Valahia Mică într-o lucrare dedicată istoriei ungurilor, care însă nu s-a păstrat integral. În partea sa incipientă, evocându-se succesiunea cuceritilor lui Attila (*Athyla, Etzel*), se pretinde că cea dintâi acțiune războinică ar fi vizat Transilvania, după care au urmat cele din Pannonia, care este Ungaria, și spre alte țări: Țara Bârsei […], „Valahia Mică, numită Molda" [Moldova] etc.: *Der erst anfangk was zu Sybenbürgn, da von wart*

[294] Á. Papp-Váry, P. Hrenkó, *Magyarország régi térképeken*, Budapesta, 1989, p. 50–51.
[295] *Descriptio Bessarabiae*…, nr. 13, p. 86–87.
[296] P. Bellini, *Carte geografiche della Polonia (sec. XVI–XIX)*, Trento, 1995, nr. 21, p. 80–81.
[297] *Imago Poloniae*…, I, nr. K 8/1, p. 34; *Lithuania on the Map*, p. 136–137.
[298] *Imago Poloniae*…, I, nr. K 8/8, p. 33; nr. 10/1, p. 35.
[299] Jakob Unrest, *Österreichische Chronik*, ed. K. Grossmann, în *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum*, Nova series, XI, Wimariae [Weimar], 1957, p. 44, 46.
[300] *Ibidem*, p. 186.

genott Pannonia, das ist Vngerland, darnach die andern landt: Wurtzenlannd […], die klayin Balachey, gennantt die Molda,[301]… Precum lesne se observă, pasajul abundă în termeni anacronici pentru epoca migrației hunilor.

În lucrarea venețianului Paolo Ramusio (1532–1600)[302] dedicată cuceririi Constantinopolului de către latini există mai multe mențiuni despre *Valacchi* și *Valacchia*, raportate atât la realitățile balcanice, cât și la acelea nord-dunărene[303]. Ioniță (*Giuoannissa*), numit Kaloianul, este prezentat drept *Rè di Valacchia & di Bulgaria*. Într-un singur rând este nominalizată și *Valacchia minore*,[304] fără însă a se oferi repere în privința localizării sale. În acest caz este probabil ca să se fi avut în vedere Moldova, întrucât în două rânduri pentru Muntenia s-a folosit termenul de *Valacchia*. Nefurnizând informații notabile asupra subiectului tratat, volumul lui Paulo Ramusio nu a suscitat decât un foarte redus interes istoriografic, o mult mai amplă reputație dobândind extinsa lucrare despre călătorii și navigatorii iluștri a tatălui său, Giambattista (Giovanni Battista) Ramusio (1485–1557)[305].

În lipsă de congruență cu sensul preconizat de Curie pentru spațiul extracarpatic se află choronimul *Ulachia mazor*, menționat într-un raport trimis din Constantinopol de bailul venețian Pietro Bembo, la 15 aprilie 1484. Raportul informa conducerea *Serenissimei* despre pregătirile forțelor otomane navale și terestre pentru a porni „împotriva statului lui Ștefan Carabogdan valahul / românul (*contra el stado de Stefano Carabogdan ulacho*). Flota ar fi urmat să pătrundă în Marea Neagră până la Licostomo, așezare marină situată la o distanță de zece mile de Moncastro, iar apoi să intre pe Dunăre. Trupele de uscat ar fi trebuit să traverseze Grecia, iar apoi „țara Valahia mare", până sub zidurile Moncastro-lui. Plecarea uneia și celeilalte armate era prevăzută pentru [luna] mai: *l'armada intrando in mar mazor fino a Licostomo luogo maritimo luntano da moncastro mia X. intrando per la fiumera. Questo Signor con lo exercito terestre per la grecia per el paese de la Ulachia mazor fino alle mure de Moncastro. La partida de l'uno e de l'altro exercito sera all intrada de mazo*[306]. O viziune geopolitică similară transpare dintr-o descriere anonimă a Europei din secolul al XVI-lea, păstrată la o bibliotecă din Parma: *La Vallachia […] Si divide in Maggiore e Minore. La*

[301] Jakob Unrests *Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*, ed. Krones R. v. M., în „Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung", I, Innsbruck, 1880, p. 356.

[302] Pentru date privind viața și opera lui Paolo Ramusio, cf. Ș. Marin, *A humanist vision regarding the Fourth Crusade and the state of the Assenides. The chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius)*, în „Annuario (Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica)", Veneția, 2, 2000, p. 63–68; V. Tăpkova-Zaimova, *Bulgarian by Birth. The Comitopuls*, *Emperor Samuel and their Successors according to Historical Sources and the Historiographic Tradition*, trad. P. Murdzhev, Leiden-Boston, 2017, p. 215–216.

[303] Paolo Rannvsio [Ramusio] Venetiano, *Della gverra di Costantinopoli per la restitvtione de gl'imperatori Comneni fatta da'sig. Venetiani et Francesi l'anno MCCIV libri sei*, Veneția, 1604, p. 121, 139, 142, 166, 173, 188 etc.

[304] *Ibidem*, p. 121.

[305] R. P. Niceron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres avec un catalogue raisonne de leurs ouvrages*, XXXV, Paris, 1736, p. 97–98.

[306] O. Cristea, *Campania din 1484 în lumina unor noi izvoare venețiene*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt, atlet al credinței creștine*, Putna–Suceava, 2004, p. 224; Idem, *Acest domn de la miazănoapte*, Târgoviște, 2018, p. 273.

Minore s'apela Transalpina, la Maggiore Moldavia, della quale è parte la Bessarabia, che è sopra il Mare, ov' è Moncastro[307].

Un sens apropiat cu cel al choronimului se constată în cazul etnonimului *valahii mari*, folosit în mai multe letopisețe rusești cu începere de la sfârșitul secolului al XV-lea. Acestea relatează episodul dramatic al evadării fiului cneazului moscovit Dimitrie Donskoi, Vasile, din detenția Hoardei Aur și al refugierii sale în Țara Podoliei, la valahii mari, la Petru voievod, în anul 1386: *Того же году* [6894] *князь Василеи великого князя сынъ Дмитреевъ прибѣже изъ Орды в Подольскую землю в Великые Волохы к Петру воеводѣ*[308]. Din textul menționat – care evocă secvențe relevante pentru statalitatea est-carpatică și ansamblul politic din răsăritul Europei, nelimpezite încă pe deplin satisfăcător, – rezultă cu claritate că prin termenul *valahii mari* fuseseră avuți în vedere românii moldoveni.

În decursul secolelor XV–XVI identificarea Valahiei Mari cu Țara Românească a continuat să aibă numeroși adepți (între aceștia numărându-se Felix Petančić[309], Nicolaus Olahus[310], Georg Reicherstorffer[311], Stefano Guazzo[312] și alți erudiți), dar o pondere din ce în ce mai substanțială au început să dețină cronicarii și geografii – între care savanții italieni de bună reputație, precum Jacopo de Promontorio[313], Fabio Mignanelli[314], Giovanni Botero[315], Giuseppe Rosaccio[316], Giovanni Antonio Magini[317] – care acceptaseră sinonimia între Țara Românească și Valahia Mică (*minor / minore / piccola*), precum și a Moldovei cu Valahia Mare (*maior / maiore / maggiore / grande*). O opinie similară s-a adoptat și în cartografia secolelor XVII–XVIII[318]. Explicit în această privință se exprimase și Stephanus

---

[307] *Dell'Europa e sue provincia*, în N. Iorga, *Acte și fragmente*…, III, p. 72.

[308] *Летопись по Уваровскому списку*, în *Полное собрание русских летописей*, XXV, *Московский летописный свод конца XV века*, Moscova-Leningrad, 1949, p. 213. Pentru evocarea conținutului altor letopisețe care tratează episodul menționat și pentru interpretarea sa, cf. V. Spinei, *Moldavia in the 11th–14th Centuries*, trad. L. Teodoreanu și I. Sturza, București, 1986, p. 219–220.

[309] Felicis Petancii *Dissertatio de itineribus aggrediendi Turcam ad Vladislaum Hungariae*, *et Bohemiae regem*, în *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuine*, I, ed. I. G. Schwandtner, p. 870–871.

[310] Nicolaus Olahus, *Ungaria – Atila*, 1999, p. 84–85. Cf. și Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila*, 1938, p. 21

[311] [Georg Reicherstorffer], *O descriere a Moldovei din secolul al 16[-lea]. Moldavia*, [ed.] I. Bogdan, în „Arhiva Societății Științifice și Literare din Iași", IX, 1898, 1–2, p. 119; Idem, [*Descriere anonimă a Moldovei*], în *Călători străini*…, I, p. 193.

[312] Stefano Gvazzo, *Dialoghi piaceuoli*, Venetia, 1604, p. 48. Cf. și A. Vranceanu Pagliardini, *I motivi di una scelta: Stefano Guazzo e il «Prencipe della Valacchia Maggiore» come modello morale per la corte*, în „Philologica Jassyensia", XIII, 2017, 1 (25), p. 261–273.

[313] F. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Jacopo de Promontorio – de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, München, 1957, p. 50–51.

[314] Fabius Mignanelli nuntius cardinali Alexandro Farnese, *Significatio occupationis Moldaviae…*, nr. 249, p. 295.

[315] Giovanni Botero Benese, *Relationi…*, p. 48.

[316] Gioseppe Rosaccio, *Il Mondo e sve parti cioe Evropa*, *Affrica*, *Asia*, *et America*, Fiorenza, 1595, p. 131.

[317] Antonio Magino Patavino, *Geographiae vniversae*…, p. 270v; Gio[vanni] Ant[onio] Magini Paovano, *Geografia*…, p. 197–197v.

[318] J. Wolf, W. Zimmermann (ed.), *Fließende Räume. Karten des Donauraums 1650–1800*, Regensburg, 2017, p. 354–355, 357–359, 365–368.

Brodericus / István Brodarics / Stjepan Brodarić (1480–1539), cărturar și înalt prelat de obârșie croată, care studiase în tinerețe la Padova: …*Maiori Walachiae, quam Moldaviam, Stephanus, Minori, quam Transalpinam vocant, Radul wayvodae imperabant, uterque regi Hungariae subiectus*[319]. Invocând autoritatea geografilor și istoricilor străini, Dimitrie Cantemir nu ezita să desemneze – în operele sale redactate în amurgul vieții – Valahia Mare drept Moldova, iar Valahia Mică drept Țara Muntenească[320].

Terminologia propagată de Curie nu s-a bucurat decât de o audiență foarte limitată în spațiul medieval românesc, aceasta fiind receptată în mai mare măsură doar pe cale livrescă în mediile cărturărești din epoca modernă. De altfel, nici cercurile aulice papale nu au fost persuasive în păstrarea ei, adoptând în timp alte choronime, cu răspândire generalizată la nivel continental. Fiind denumiri neoficializate și doar cu circulație de natură livrescă, termenii Valahia Mare și Mică nu au avut o accepțiune precisă pe plan sincronic și diacronic, ceea ce explică inadvertențele și lipsa de concordanță a sensului lor în scrierile diferiților mânuitori ai condeiului. Absența unei rigori stabile în utilizarea sa decurge din faptul că denumirile nu au fost adoptate consecvent nici în formularele diplomatice oficiale ale cancelariilor voievodale românești și nici în acelea ale statelor învecinate, care au preferat o altă terminologie.

*

Spre sfârșitul evului mediu și la începutul perioadei moderne au avut o circulație limitată și alte departajări terminologice regionale ale Valahiei. Între acestea se numără denumirile de *Valachia Superior* / Valahia de Sus și *Valachia Inferior* / Valahia de Jos. Așa precum am procedat și în cazul Valahiei Mari și Mici, vom nominaliza selectiv câteva dintre atestările scrise mai relevante ale acestora. Una din cele mai vechi mențiuni ale Valahiei de Jos este consemnată într-o cronică de la Lübeck, unde, în cadrul unui excurs asupra scenei politice sud-est europene din 1481, se face o echivalare între *Misia* și *Valachia Inferior*[321]. Câteva decenii mai târziu, într-o epistolă din 1520, expediată din Buda la Veneția de către Francesco Massaro, inclusă în *Jurnalele* lui Marino Sanuto cel Tânăr (1466–1536), vorbindu-se de hotarele Mysiei Inferior, se apreciază că aceasta era denumită *Valachia bassa*: *…apud fines Mysiæ inferioris, quam nunc Valachia bassa nominatur*[322]. Ca și în alte situații, atunci când erudiții epocii renascentiste

[319] Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum*…, p. 24. Cf. și [I.] Brodarics *Históriája a mohácsi vészről*, ed. și trad. I. Szentpétery, Budapesta, reprint 1978, p. 10–11.

[320] Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, I, ed. S. Toma, București, 1999, p. 270, 274; II, 2000, p. 90.

[321] *Die von der Ratschronik unabhängige Schlußpartie des Chronicon Sclavicum*, în *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert*, 31, *Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck*, V, 1, ed. Fr. Bruns, Leipzig, 1911, p. 291. Pentru identitatea dintre Mysia (*Mytzyyn*) și Moldova (*Walchyen*) spre sfârșitul secolului al XV-lea, cf. *Die Ratschronik von 1438–1482 (Dritte Fortsetzung der Detmar-Chronik zweiter Teil)* II. *1466–1482*, în *ibidem*, p. 238.

[322] Marino Sanuto, *I diarii*, 28, Veneția, 1890, p. 539.

au operat cu choronime antice, localizarea lor s-a dovedit adesea echivocă, ca și cazul de față, astfel că nu există certitudinea dacă Massaro avusese în vedere prin *Valachia bassa* Moldova sau Țara Românească. Nu ni se pare exclus ca în amintirile fostului ienicer sârb Konstantin Mihailović, păstrate în traducere polonă, să se fi comis, de asemenea, o confuzie între Moldova de Jos și Valahia de Jos. La începutul unui capitol dedicat lui Vlad Dracul (1437–1442, 1444–1447) din textul enigmaticului autor, redactat la cumpăna secolelor XV–XVI, se preciza că voievodul valah / român avea în stăpânire Moldova de Jos (*O walaskem weywodie drakulowi kteryz drzal Dolnij Muldawu*)[323], apreciere bineînțeles eronată.

Prin choronimul Valahia de Jos se desemna Țara Românească într-o lucrare atribuită lui Giovan[ni] Maria Angiolello (1451 – c. 1525). În cadrul pasajului unde se evocă înfruntarea sângeroasă dintre oștile lui Muhmed II și ale lui Uzun Hasan, suveranul statului Akkoyunlu („Cei cu Oile Albe"), din 1473, se relatează că cel de-al doilea fiu al sultanului otoman – Mustafa – dispunea de 30 000 de combatanți, dintre care 12000 erau valahi / români din Valahia de Jos, al căror comandant se numea Bataraba (*recte* Basarab), alcătuind aripa stângă a armatei turcești: *Il terzo fu Mustafà secondo figliuolo, ilqual medesimamente hauca trenta mila persone, tra lequali erano dodici mila Valacchi della Valacchia bassa, & d'essi era capitano vno, c'haueua nome Bataraba, & questo colonnello hauca da alloggiare alla sinistra del Turco*[324]. Dat fiind că de regulă dinaștii statelor vasale aveau obligația să participe la campaniile militare conduse personal de sultani, domnul Țării Românești, Radu cel Frumos, a fost nevoit să i se alăture. Niciodată până în acel moment o armată românească nu se aventurase într-o expediție războinică la o distanță atât de îndepărtată de propria țară[325]. Domnul Țării Românești era desemnat în textul italian nu cu propriul său nume, ci cu cel al dinastiei.

O accepțiune similară pentru apelativul Țării Românești au adoptat padovanul Francesco della Valle și diplomatul francez Delacroix (Lacroix, sieur de La Croix), care au avut oportunitatea de a petrece mai mult timp în regiunile românești intra- și extracarpatice, cel dintâi spre mijlocul secolului al XVI-lea, iar cel de-al doilea în ultimele decenii ale veacului următor. Pentru Francesco della Valle, *Moldauia* era sinonimă cu *Vallachia superiore*, unde domnea Petru Rareș, iar Muntenia cu *Vallachia inferiore* [326]. Potrivit memoriilor lui Delacroix, bogate

---

[323] *Leben und Taten der türkischen Kaiser. Die anonyme vulgärgriechische Chronik Codex Barberinus 111 (Anonymus Zoras)*, trad. și ed. R. F. Kreutel (*Osmanische Geschichtsschreiber*, 6), Graz-Viena-Köln, 1971, p. 146; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, trad. B. Stolz, ed. S. Soucek, Ann Arbor, 1975, p. 128–129.

[324] Giouan Maria Angiolello, *Breve narratione della vita*, *et fatti del Signor Vssvncassano*, în Gio[vanni] Battista Ramvsio (raccolta gia da), *Navigationi et viaggi*, II, Veneția, 1583, p. 67 (prima ediția fusese tipărită în 1559). Cf. și ediția Donaldo da Lezze, *Historia Turchesca (1300–1514)*, ed. I. Ursu, București, 1910, p. 46, în care editorul, în dezacord cu alți medieviști, îi atribuie cronica lui Donaldo da Lezze, conațional și contemporan cu Giovanni Maria Angiolello.

[325] A. Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, red. M. D. Popa, București, 1978, p. 127–129.

[326] Francesco della Valle da Padoa, *Una breve narracione della grandezza*, *virtu*, *valore*, *et della infelice morte dell'Illmo Sigr Conte Alouise Gritti*, ed. I. Nagy, în „Magyar Történelmi Tár", Pesta, III, 1857, p. 23.

în detalii și în observații meticuloase asupra obiceiurilor și a angrenajului politico-administrativ din voievodatele extracarpatice, *Valahia* era divizată într-o parte de *sus* și alta de *jos*, corespunzând cu Moldova și, respectiv, cu Țara Românească: *Les Païs que l'on appelle presentement Moldavie, & Valachie ne composoient anciennement qu'une seule Provinces des Daces nommée Valachie, laquelle estoit divisée en haute & basse, à cause d'une riviere qui les separoit, mais la haute par succession de temps s'est appellée Moldavie, & la basse a retenu son ancient nom de Valachie, aujourd'huy ce sont deux Pricipautes differentes, lesquelles ont chacune sept cens milles ou environ de circuit, & trois mille villages*[327] („Țările numite în prezent Moldova și Valahia / Țara Românească nu alcătuiau în trecut decât o singură provincie a dacilor, numită Valahia, care era divizată în cea de sus și cea de jos, datorită unui râu care le separa, dar cu trecerea timpului cea de sus s-a numit Moldova, iar cea de jos și-a păstrat vechiul său nume de Valahia, astăzi fiind două principate diferite, fiecare cu circa șapte sute de mii [de kilometri] în contur și trei mii de sate").

Opiniile celor doi diplomați nu concordă cu acelea ale cărturarului polonez Marcin Broniewski (Martin Bronovius) (decedat în 1592), autorul unei documentate *Descrieri a Tartariei*, redactată în latină și apărută în anul 1579. Unul dintre subcapitolele lucrării, intitulat *Moldoviae seu Valachiae inferioris pars, quae olim Bessarabia dicta fuit*[328], este pe deplin edificator pentru opțiunea identității dintre Valahia Inferioară / de Jos și Moldova. Specificarea potrivit căreia Valahia Inferioară și Moldova s-ar fi numit „odinioară" (*olim*) Basarabia este însă inexactă, deoarece acest teritoriu reprezenta doar partea sudică, nu întregul voievodat moldovenesc.

În schimb, *Valacchia inferiore*, menționată de Paolo Ramusio, este mai dificil de localizat cu certitudine. Evocând asedierea Adrianopolului de armatele lui Ioniță, supranumit Kaloianul, declanșată în aprilie 1207, autorul venețian relatează că aliații principali ai suveranului vlahilor și bulgarilor – cumanii – s-ar fi repliat în ținuturile lor din spațiul nord-pontic: *Et questi* [Cumani – n.n.] *abbandonato l'essercito, & passata la Valachia inferiori, & le bocche del Boristene per li paesi di Taurosciti, & della Russia, se ne tornarono alle case loro*[329] („Și aceștia au părăsit tabăra, și trecând prin Valahia de Jos și pe la gurile Boristene-lui [Niprului], prin țările taurosciților și ale Rusiei, s-au întors la casele lor"). Una dintre sursele folosite consistent de Paolo Ramusio pentru întocmirea volumului asupra cuceririi Constantinopolului de către participanții la Cruciada a

[327] *Mémoires du Sieur de la Croix*, *cy-devant secrétaire de l'Ambassade de Constantinople*, *contenants diverses relations très-curieuses de l'Empire Othoman*, II, Paris, 1684, p. 173–174. Pasajul citat este reprodus și într-un manuscris păstrat la Berlin. Cf. N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, II, București, 1896, p. 735; Secretarul de la Croix, în *Călători străini*…, VII, p. 254.

[328] Martini Bronovii *Descriptio Tartariae*, în *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuine*, I, ed. I. G. Schwandtner, p. 815; Martini Broniovii, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani primi Poloniae regis legati *Tartariae descriptio*, în *Im Auftrag des Königs. Ein Gesandtenbericht aus dem Land der Krimtataren die* Tartariae descriptio *des Martinus Broniovius (1579)* ed. S. Albrecht, M. Herdick, Mainz, 2011, p. 56–57.

[329] Paolo Rannvsio [Ramusio] Venetiano, *Della gverra di Costantinopoli*…, p. 188.

IV-a – cronica lui Geoffroy de Villehardouin – amintește de plecarea cumanilor, dar fără să le precizeze traseul urmat până spre propriile teritorii[330]. Dat fiind că principalul punct de traversare a Dunării Inferioare, dintre extremitatea estică a Peninsulei Balcanice și arealul nord-pontic, se afla în zona Isaccea / Oblucița, din nordul Dobrogei, ocolindu-se prin urmare teritoriul Munteniei, este de presupus că triburile cumane au trecut spre domeniile lor prin sudul Basarabiei. Prin urmare, în acest caz *Valacchia inferiore* trebuie căutată în Moldova și nu în Muntenia. O localizare similară a Valahiei de Jos / Inferioare rezultă și dintr-un raport trimis din Pera către autoritățile venețiene la 21 mai 1551, în care se acreditează echivalența ei cu așa-numita Bogdania mare: *Vallachia bassa che si chiama anche Bogdania maggiore*[331]. Mai puțin familiarizat cu nomenclatura regiunii, semnatarul raportului vorbește despre o concordanță a Valahiei de Jos / Inferioare cu o imaginară Bogdanie mare, substituire nejustificată a numelui de Valahia Mare.

În două din lucrările lui Paolo Ramusio – una redactată în italiană, alta în latină – sunt inserate și alte date privitoare la regiunile românești din stânga Dunării. Între altele, ele relevă că dincolo de munții *Hemo* (Hemus) și *Tracia* se aflau *Misia / Mysia inferior*, învecinată cu *Valachia* și *Moldavia*, care se întindea până la Marea Neagră (*mar Negro, Euxinus Pontus*) și la râul *Ciabi / Ciabris*, numit și *Sucova* (= Suceava)[332]. Tot dincolo de *Hemo* este amintită *Transalpina, quasi di là dall'Alpi / quasi trans alpes*. Autorul se raliază Leitmotiv-ului istoriografiei occidentale privind originea numelui țărilor românești, acceptând că denumirea de *Valacchia* a evoluat din *Flaccia*, care ar fi derivat de la numele cetățeanului roman *Flacco*. Totodată, el era la curent cu faptul că *Moldavia* era denumită de turci *Bogdania* sau *Carabogdania minore*, care era foarte bogată în pășuni, populate cu turme cu diferite specii de animale și numeroase exemplare de cai de luptă[333].

Într-o perioadă parțial sincronă cu cea în care textele occidentale citate menționau entitățile teritoriale Valahia de Sus / *Valachia Superior* și Valahia de Jos / *Valachia Inferior*, numeroase izvoare narative și diplomatice moldovenești atestă departajarea teritorială a voievodatului românesc dintre Carpați și Nistru, nominalizate prin toponimele *Țara de Sus* și *Țara de Gios [Jos]*, redând unități administrative având fiecare în frunte un mare vornic. Acestea aveau să se separe, dar numai pentru câțiva ani, când fiii lui Alexandru cel Bun și-au împărțit voievodatul, Ștefan preluând tronul în Țara de Jos împreună cu Cetatea Albă și Chilia, iar Iliaș în Țara de Sus împreună cu Suceava și Hotinul[334]. Evocând

[330] Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, ed. și trad. E. Faral, II, ed. a 2-a, Paris, 1961, p. 289; Josfroi de Vileharduyn, *La conqueste de Costentinoble d'après le manuscript no 2137 de la B.N.*, ed. O. Derniame, M. Henin, S. Monsonego, H. Nais, R. Tomassone, Nancy, 1978, p. 109.

[331] O. Cristea, *Puterea cuvintelor. Știri și război în sec. XV-XVI*, Târgoviște, 2014, p. 299, 311.

[332] Paolo Rannvsio [Ramusio] Venetiano, *Della gverra di Costantinopoli*…, p. 194; Ș. Marin, *A humanist vision…*, p. 92–93.

[333] Paolo Rannvsio [Ramusio] Venetiano, *Della gverra di Costantinopoli*…, p. 171–172; Ș. Marin, *A humanist vision…*, p. 94–95.

[334] Grigore Ureche, *Letopisețul …*, p. 76

acapararea puterii în Moldova de către Ștefan cel Mare, în aprilie 1457, *Letopisețul moldo-german* precizează că acesta ar fi venit însoțit de un contingent „de munteni și din țările de jos" (*mit den Montanen und mit den nyderen lendern*)[335]. Pluralul în acest caz nu este redat adecvat. Din câte rezultă din text, Ștefan ar fi beneficiat și de suportul unor oșteni recrutați din partea de sud a Moldovei[336]. Cele două entități – *Țara de Sus* și *Țara de Gios [Jos]* – sunt amintite în *Cronica moldo-polonă*,[337] precum și în toate principalele cronici locale întocmite de Grigore Ureche[338], Miron Costin[339], Misail Călugărul[340], Nicolae Costin[341], Ion Neculce[342], Pseudo-Enache Kogălniceanu[343], Ioan Canta[344] etc. În binecunoscuta sa *Descriptio Moldaviae*, redactată în limba latină, Dimitrie Cantemir citează atât denumirea românească a celor două unități administrative ale principatului – *Czara de Sus* și, respectiv, cu folosirea pronunției dialectale moldovenești, *Czara de Dzios*[345]–, cât și traducerea lor în latină: *Moldavia Superior* și *Inferior*[346]. În actele interne de cancelarie sunt în mod frecvent amintiți marii vornici din Țara de Sus și Țara de Jos (Gios)[347]. În unele acte redactate în

[335] I. C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare. Versiunea germană a lui Schedel*, București, 1942, p. 36, 59; *Молдавско-немецкая летопись 1457–1499 гг.*, în *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.*, состав. Ф. А. Грекул, отв. ред. В. И. Буганов / ed. F. A. Grecul, red. resp. V. I. Buganov, Moscova, 1976, p. 36.

[336] Șt. Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula) între legendă și adevăr istoric*, ed. a 2-a, București, 1998, p. 70–71.

[337] *Cronica moldo-polonă*, în *Cronicile slavo-române...*, p. 173,176, 183, 186; *Молдавско-польская летопись 1352–1564 гг.*, în *Славяно-молдавские летописи...*, p. 112, 116, 121, 124.

[338] Grigore Ureche, *Letopisețul…*, p. 76, 163, 210.

[339] Miron Costin, *Letopisețulŭ Țărîi Moldovei de la Aaron Vodă încoace*, în Idem, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 41, 50, 67–68, 133, 180. În lucrările sale în limba polonă Țara de Sus și Țara de Jos sunt denumite *Gorną Ziemią* și, respectiv, *Dolną Ziemią* (cf. Miron Costin, *Chronika Ziem Mołdawskich i Multańskich*, p. 273).

[340] Misail Călugărul, în Grigore Ureche, *Letopisețul*…, p. 69–70.

[341] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, în Idem, *Scrieri*, ed. S. Korolevschi, I, Chișinău, 1990, p. 121; Idem, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)*, în *ibidem*, p. 343, 337.

[342] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*, în Idem, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. I. Iordan, București, 1955, p. 141, 168, 184, 237, 251, 400.

[343] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *<Letopisețul Țării Moldovei de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat Voevod (1733–1774)>*, în Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, ed. A. Ilieș și I. Zmeu, București, 1987, p. 66, 71, 83.

[344] Ioan Canta, *<Letopisețul Țării Moldovei de la a doua pînă la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat Voevod (1741–1769)>*, în Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, p. 158.

[345] Demetrii Cantemiri *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviæ* / Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. Gh. Guțu, București, 1973, p. 72–73, 78–79, 200–201.

[346] *Ibidem*, p. 220–221, 312–313, 308–309. Cf. și Demetrii principis Cantemirii *Incrementorvm et decrementorvm avlae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historiae a prima gentis origine ad nostra vsqve tempora dedvctae libri tres*, ed. D. Slușanschi, Timișoara, 2001, p. 389.

[347] Cf., între altele, spre exemplificare, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, I, *Acte interne (1408–1660)*, ed. I. Caproșu și P. Zahariuc, Iași, 1999; *Ibidem*, II, *Acte interne (1661–1690)*, ed. I. Caproșu, Iași, 2000; *Ibidem*, III, *Acte interne (1691–1725)*, ed. I. Caproșu, Iași, 2000, *passim* etc.

slavonă în secolul al XVII-lea termenii care desemnau pe vornicii Țării de Jos nu sunt identici: pe lângă **великїи дворник долнѣи земли**, care predomină net[348], s-a folosit ocazional și **великїи дворник нижиѣи земли**[349], această neconcordanță sugerând traducerea lor din românește. Din prospectarea terminologiei folosite de autorii străini pentru Principate și a terminologiei românești aferente spațiului est-carpatic nu rezultă înrâuriri de o parte sau de alta. În sferele diplomatice și intelectuale central- și vest-europene nu s-a manifestat interes pentru modul local de desemnare a unităților administrative din Moldova decât în epoca modernă târzie. În egală măsură, în diplomatica și cronistica românească de la răsărit de Carpați nu s-a ținut cont de apelativele Valahia de Sus / Valachia Superior și Valahia de Jos / Valachia Inferior, care au avut o anumită folosire în lumea erudită din centrul și vestul Europei.

Cu toate că în decursul timpului s-au adoptat numeroare apelative determinative, menite să evite confuziile dintre cele două state românești de la est și sud de Carpați, aceste norme au fost eludate relativ frecvent. Uneori chiar și în cadrul aceluiași text choronimul Valahia s-a folosit pentru ambele țări. Un astfel de caz se întâlnește într-un raport informativ alcătuit la Cracovia, la 9 septembrie 1595. Faptul că autorul anonim al raportului nu s-a referit numai la o singură țară (*Valacchia / Valachia*) este dezvăluit de specificarea că Valahia care desemna Moldova fusese localizată în vecinătatea Poloniei (*uicino alla Polonia*), iar despre cea care se referea la Țara Românească se preciza că se găsea spre Transilvania (*nella parte della Transiluania*)[350].

În perioadele care s-au succedat după amurgul evului mediu s-a continuat folosirea unor apelative determinative pentru terminologia statală pusă în circulație anterior, în vreme ce la altele s-a renunțat total sau parțial. Totodată, noile realități geopolitice au inspirat adoptarea unor denumiri noi la nivel global sau zonal, iar fructificarea inițiativelor în acest sens a revenit, ca și altă dată, factorului extern, având ecouri estompate pe plan intern.

*

În epoca modernă, conștientizarea unității etnice românești se generalizează atât în interiorul cât și în afara spațiului carpato-dunărean, pe măsura sporirii rolului internațional al Principatelor și a intensificării contactelor interetnice la scară europeană. În arealul românofon conceptul respectiv reprezenta o evidență arhicunoscută, astfel că nu mai era necesar să fie exprimată. Textele enumerate reflectă perenitatea conceptului privind unitatea etnică a masei populației din arealul carpato-dunărean, firească în fond pentru că se raporta la realități demografice rămase nealterate.

[348] *Ibidem*, *passim.*

[349] *Documenta Romaniae Historica*, *A. Moldova*, XXII (*1634*), ed. C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1974, nr. 70, p. 75–76.

[350] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, 4, nr. 33, p. 64–65.

Pe baza propriei experienţe sau pe cale livrescă, numeroşi eruditi, politicieni, prelaţi şi comercianţi europeni aveau cunoştinţă de faptul că Ţara Românească şi Moldova alcătuiau entităţi statale deosebite, încât nu dispuneau de o identitate teritorială şi politică. În schimb, pentru ei era limpede că între populaţiile celor două voievodate exista o indubitabilă identitate etnică. Autorii mai bine informaţi, mai cu seamă cei care poposiseră în regiunile locuite de români sau în imediata lor proximitate, în calitate de diplomaţi, misionari, militari, negustori etc., luând contact nemijlocit cu realităţile locale, sesizaseră şi similitudinile lor din punct de vedere cultural şi confesional. Cei cu orizont intelectual mai larg, dobândit prin lectura tratatelor savante sau prin legături cu cărturari de seamă ai epocii, fac referiri şi la o identitate genetică a tuturor românilor, reflectată în ideea descinderii lor din coloniştii romani.

Conştientizarea afinităţilor lingvistice a reprezentat un element esenţial în definirea identităţii colective a etniilor, fapt pe deplin valabil şi pentru populaţia românească din regiunile carpato-dunărene. Atunci când comunităţile dispunând de un idiom comun s-au aflat disipate în state diferite, tendinţa aferentă unui anumit stadiu al evoluţiei societăţii converge spre eforturi drenate în direcţia stopării cursului deznaţionalizării şi a identificării oportunităţilor pentru restructurarea hotarelor, întrucât, de regulă, unitatea etnică tinde spre suveranitatea politică[351].

THE TERMINOLOGICAL DUALITY OF THE ROMANIAN VOIVODESHIPS IN THE MIDDLE AGES AND RENAISSANCE

Abstract

The ethnic identity of the two Romanian voivodeships is mentioned in many categories of internal and external sources. In this context, we are not interested in their complete collection, which in fact is not at all easy to accomplish. However, we would like to point out the syntagmas *double / the other / another Wallachia*, *both / the two Wallachias*, etc., that appear in significant instances in medieval and Renaissance narrative and diplomatic sources. The respective syntagmas reflect the terminological duality of the Romanian voivodeships and the ethnic identity of their majority population.

Of course, without claiming comprehensiveness given the fact that our research was not very extensive, after collecting the designations referring to "double Wallachia," "another" and "the other Wallachia," "both Wallachias," and "the two Wallachias," we can conclude that beginning with the end of the fourteenth century until the last decades of the seventeenth century, they circulated in the cultural environments of several European countries, including in the regions on the left bank of the Lower Danube. The expression "double Wallachia" was used in the last decade of the fourteenth century by the Frenchman Philippe de Mézières, and two centuries later by the Italian Giovanni Antonio Magini, as well as by the Hungarian Miklós Istvánffy. The syntagma "both Wallachias" / Romanian

[351] Studiu elaborat în cadrul proiectului PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 (PNCDI III), finanţat de către Ministerul Cercetării şi Inovării din România, CCCDI – UEFISCDI.

Lands is found in works elaborated by the Germans Johannes / Hans Schiltberger and Conrad Jacob Hiltebrandt, the Frenchman Bertrandon de la Broquière, the Italians Antonio Maria Gratiani, Tranquillo Andronico, Antonius Maria Gratianus, Giorgio Tomasi, the French-speaking Flemish Jean-Baptiste Gramaye, and the Bosnian Marco Bandini, between the fifteenth and seventeenth centuries. Towards the end of the seventeenth century, the Serbian George Brancovici, who lived in a western Romanian environment, used the phrase "both Romanian Lands." The syntagmas "the other Wallachians" and "both Wallachians," found in the works of Nicolaus Olachus and in the Lithuanian diplomatic documents of the first half of the fifteenth century, reflect the same view on the ethnic and political spectrum, as that outlined by Johannes Schiltberger and Bertrandon de la Broquière. The expression "another Wallachia," employed for Wallachia / Muntenia as well as for Moldavia, was attested in a letter of Stephen the Great addressed to Venetian officials, in the chronicles and the geography treatises elaborated by Antonio Bonfini, Giovanni Antonio Magini, and Johannes Tröster, etc. In the sixteenth and seventeenth centuries, the phrase "the other Wallachia" appeared in the chronicles and geography works of Filippo Buonaccorsi called Callimachus, Michael Bocignoli, Giovanni Lorenzo d'Anania, and Conrad Lautenbach, as well as in the letters of Michael Bocignoli from Ragusa and of the Italian Urbano Cerri. The expression "the two Wallachias" appeared in the works authored by Stephanus Brodericus, Petrus Bizarus, Johannes Tröster, Mathias Miles, Eberhardt Werner Happel, and by an anonymous monk from Serbia. Finally, the idea of a joint terminology for the Romanian principalities south and east of the Carpathians was expressed by designating them with the plural phrase "the Lands of Wallachia" in the travel notes of the Polish Andrzej Taranowski, in the same manner as by differentiating the voivodeships with the aid of the names "Little Wallachia" / "Transalpina" and "Greater Wallachia" / "Moldavia," as done by Giovanni Botero, Giovanni Antonio Magini, Fabio Mignanelli etc.

The awareness about the similarity of the ethnic character of the majority population in the two Romanian voivodeships is equally reflected in the choronyms designating them in Europe. As they were unofficial names found only in books, the terms Great and Little Wallachia, Upper and Lower Wallachia did not have a precise meaning on synchronic and diachronic levels, which explains the errors and missing concordance of their meanings in the various writings. The absence of a stable norm regulating their use results from the fact that these names had not been consistently included into the official diplomatic language of the Romanian voivode chanceries, nor in those of the neighboring states, which preferred a different terminology.

In the modern period, the awareness about the Romanian ethnic unity spread everywhere, both inside and outside the Danube-Carpathian area, in correlation with the enhancement of the international role played by the principalities and the intensification of interethnic contacts at European scale. In the Romanian-speaking area, the respective concept represented generally known evidence, so that it was not necessary to express it anymore. The enumerated texts reflect the perennial character of the concept regarding the ethnic unity of the population in the Danube-Carpathian area, which was natural because it concerned demographic realities that remained unaltered.

Based on their own experience and / or according to information taken from books, many European scholars, politicians, prelates, and merchants knew that Wallachia and Moldavia were distinct state entities, without territorial and political identity. However, it was clear to them that the populations of the two voivodeships were ethnically identical beyond any doubt. The better informed authors, especially those who had settled for a while in the regions inhabited by the Romanians or in their immediate proximity, in their quality

as diplomats, missionaries, members of the military, traders, etc., after having lived in direct contact to local realities, they also noticed the inhabitants' cultural and confessional similarities. Those with a larger intellectual perspective, acquired by reading scientific treatises or as a result of their connections to renowned scholars of the time, also referred to the ancestry of all Romanians, reflected in the idea of their descent from Roman colonists.

The awareness regarding linguistic affinities represented an essential element in defining the collective identity of the peoples, a fact which is entirely valid for the Romanian population in the Danube-Carpathian regions as well. When communities using a common idiom spread out in different states, the tendency corresponding to a certain stage of societal evolution converges towards the efforts focused on stopping the process of denationalization and on identifying opportunities to restructure the boundaries, because generally, ethnic unity tends to political sovereignty.

COSMOGRAPHIA·

Beschreibung aller Lender durch Sebastianum Munsterum in welcher begriffen

Aller völcker Herrschafften Stetten vnd namhaffter flecken herkommen: Sitten/gebreüch/ordnung/glauben/secten/vnd hantierung/durch die gantze welt/vnd fürnemlich Teütscher nation.

Was auch besunders in iedem lande gefunden vnd darin beschehen sey.

Alles mit figuren vnd schönen landt tafflen erklert/ vnd für augen gestelt.

Getruckt zů Basel durch Henrichum Petri. Anno M. D. XLIIII.

Fig. 1. Foaia de titlu a volumului *Cosmographia. Beschreibung aller Lender* de Sebastian Münster, tipărit la Basel, în 1544.

Fig. 2. Fragment din harta Europei redând regiunile românești, inserată în volumul *Cosmographia. Beschreibung aller Lender* de Sebastian Münster, tipărit la Basel, în 1544.

Fig. 1: Sebastian Münster, 1489 bis 1552, aus Andreas Staehlin «Professoren der Universität Basel aus 5 Jahrhunderten»

Fig. 3. Portretul lui Sebastian Münster redat într-o lucrare a lui A. Strachlin despre Universitatea din Basel (apud P.A.Soder, *Die Cosmographia von Sebastian Münster mit einer Beschreibung der Mansfelder Kupferschiefer*, în „Bulletin der Schweizerischer Vereinigung Petroleum – Geologen und –Ingineure", 61, 138, 1994, fig. 1).

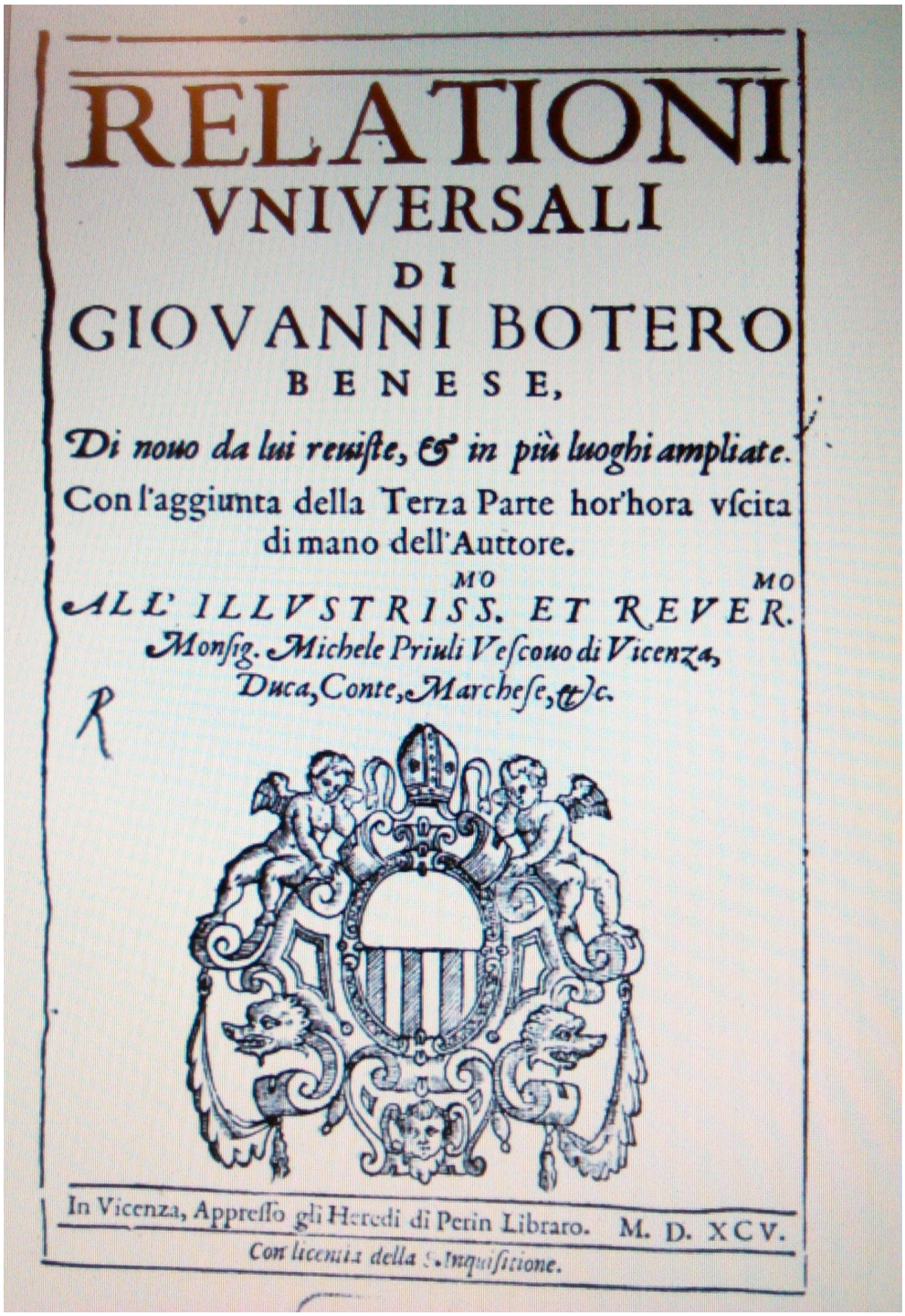
RELATIONI
VNIVERSALI
DI
GIOVANNI BOTERO
BENESE,
Di nouo da lui reuiſte, & in più luoghi ampliate.
Con l'aggiunta della Terza Parte hor'hora vſcita di mano dell'Auttore.
ALL' ILLVSTRISS. ET REVER.MO
Monſig. Michele Priuli Veſcouo di Vicenza,
Duca, Conte, Marcheſe, &c.
In Vicenza, Appreſſo gli Heredi di Perin Libraro. M. D. XCV.
Con licentia della S. Inquiſitione.

Fig. 4. Foaia de titlu a volumului *Relationi vniversali* de Giovanni Botero, tipărit la Vicența, în 1595.

Fig. 5. Portret al geografului Antonio Magini din 1582.

Fig. 6. Portret al lui Alexander Gvagninus din 1611.

ORIGINES,
ET OCCASVS
TRANSSYLVANORVM;
SEV
ERVTÆ NATIONES
Transſylvaniæ, earúmque vltimi temporis Revolutiones, Hiſtoricâ narratione breviter comprehenſæ.
Authore LAVRENTIO TOPPELTINO de Medgyes.
INGENIVM
SVPERAT VIRES
LVGDVNI,
Sump. HOR. BOISSAT, & GEORG. REMEVS,
Anno M. DC. LXVII.

Fig. 7. Foaia de titlu a volumului *Origines et occasvs Transsylvanorum* de Lorenz Töppelt (Laurentius Toppeltinus), tipărit la Lyon, în 1667.

Fig. 8. Imagini reprezentând țărani români transilvăneni, reproduse în volumul *Origines et occasvs Transsylvanorum* de Lorenz Töppelt (Laurentius Toppeltinus), Lugdunum (Lyon), 1667, Tab. 9.

Fig. 9. Foaia de titlu a volumului *Historiarum de rebvs Vngaricis libri XXXIV* de Miklós (Nicolaus) Isthvánffy, tipărit la Colonia Agrippina (Köln), în 1622.

Fig. 10. Portretul lui Miklós (Nicolaus) Isthvánffy, realizat în 1575, reprodus în volumul său *Historiarum de rebvs Vngaricis libri XXXIV*, tipărit la Colonia Agrippina (Köln), în 1622.

Fig. 11. Portretul lui Enea Silvio Piccolomini, realizat în 1766.

Fig. 12. Imagini reprezentând țărani români transilvăneni, reproduse în volumul lui Johannes Tröster, *Das Alt- und Neue-Teutsche Dacia*, ed. E. Wagner, Köln-Viena, 1981.

ROMÂNII ŞI „REGELE ŞTEFAN" LA JUBILEUL DE LA ROMA (MARTIE 1475)

IOAN-AUREL POP
ALEXANDRU SIMON

Cuvinte-cheie: Giovanni Pietro Arrivabene, Georgio de Pasellis, Carlo Visconti, Mehmed al II-lea, Matei Corvin, Ştefan al III-lea al Moldovei, Milano, Mantua, Veneţia, Imperiul Otoman, Ungaria, Moldova.
Keywords: Giovanni Pietro Arrivabene, Georgio de Pasellis, Carlo Visconti, Mehmed II, Matthias Corvinus, Stephen III of Moldavia, Milan, Mantua, Venice, Ottoman Empire, Hungary, Moldvai.

Două scrisori, emise concomitent (la 6 martie 1476) și în același loc (la Bologna, în Peninsula Italică), relatează cam același lucru, dar cu alte cuvinte. În primul document, autorul îl sfătuiește să înștiințeze că pe „domnul său" să se încreadă în știrile pe care, desigur, le avea deja și de la alții despre înfrângerea recentă a turcilor în „Țara Românească" (*Valachia*). Siguranța expeditorului vine din faptul că tocmai atunci, adică în 6 martie 1475, trecuseră pe la Bologna 12 cavaleri unguri și români (valahi), care se duceau la Roma la Jubileu și care se aflaseră, după câte spuneau, și în postura de participanți la acea bătălie.

Oşteni de la Vaslui în drum spre Sfântul Scaun în anul Jubileului

Mai întâi, ne întrebăm despre ce fel de jubileu putea să fie vorba la 1475. În tradiția veche ebraică, Anul Jubiliar era celebrat la fiecare 50 de ani și avea ca scop refacerea egalității între toți copiii lui Israel. Jubileul se ținea, prin urmare, o dată la 50 de ani și le amintea bogaților că va veni un timp când sclavii israeliți vor deveni din nou egalii lor și vor putea să își reclame drepturile. Tradiția creștină occidentală a Anilor Sfinți a început în 1300, când Papa Bonifaciu al VIII-lea a dorit să se țină un astfel de eveniment numit Jubileu în fiecare secol. De la 1475 încoace, pentru a permite fiecărei generații (o generație fiind estimată la 25–30 de ani) să aibă parte de cel puțin un An Sfânt, jubileele ordinare au fost fixate spre celebrare la fiecare 25 de ani. Dar, în afara acestui ritm, puteau fi anunțate și jubilee extraordinare, atunci când existau evenimente capitale, ceea ce s-a și întâmplat de-a lungul timpului. Acești valahi urmau să participe, astfel, la Roma, la un act special, la acel jubileu istoric în care s-a stabilit seria jubileelor ordinare pentru viitor. Faptul că unii români se duceau în Evul Mediu, periodic, la Roma, la Scaunul Apostolic, nu este de mirare. Chiar Flavio Biondo (1392–1463), secretar apostolic și erudit umanist, scria, prin 1452–1453, despre români următoarele: „Iar

dacii ripensi (dacii de pe mal) sau românii din regiunea Dunării, care, de asemenea, se află în vecinătate, dovedesc prin vorbire originea lor romană ca pe un lucru de cinste, [origine] pe care o pun în evidență și o invocă; pe aceștia [pe români], venind anual la Roma și la mormintele apostolilor în calitate de creștini catolici, ne-am bucurat cândva de a-i fi auzit că vorbesc astfel încât cele ce spun, potrivit tradiției populare și comune a neamului lor, sunt o gramatică rustică cu savoare de latinitate" (*Et qui e regione Danubio item adiacent Ripenses Daci, sive Valachi, originem, quam ad decus prae se ferunt praedicanteque Romanam, loquela ostendunt, quos catholicae christianos Romam quotannis et Apostolorum limina invisentes, aliquando gavisi sumus ita loquentes audiri, ut, quae vulgari communique gentis suae more dicunt, rusticam male grammaticam redoleant latinitatem*)[1].

Al doilea element important al mesajului se leagă de acea bătălie din „Țara Românească", în care turcii au fost învinși. Este vorba, desigur, despre „Țara Românească" a Moldovei. În anumite medii, din Polonia până în Italia, Moldova era chemată „Valahia", adică Țara Românească. Bătălia în discuție este aceea de la Podul Înalt sau de la Vaslui, din ianuarie 1475. Raportorul spune că, înainte de luptă, vreme de o lună, turcii au traversat țara și au jefuit-o, că românii moldoveni și-au pregătit o armată de șaizeci de mii de oșteni, pedeștri și călări, că drumul de întoarcere a invadatorilor a fost blocat, că înfruntarea a durat „trei zile și trei nopți", că turcii au fost zdrobiți, că au murit o sută șapte mii dintre ei, pe lângă două mii de români, că învinșii au fost urmăriți apoi prin țară cincisprezece zile, că au fost luați în prinsoare cincisprezece căpitani turci (cu un comandant numit pașă, dar fără fiul sultanului), că pe Dunăre ar fi fugit zece mii de turci, că românii au luat prăzi de mare valoare etc. Detaliile sunt impresionante, în ciuda unor exagerări privind mărimea oștilor și pierderile inamicului.

A doua scrisoare este mai sumară, mărginindu-se la date esențiale: trecerea ungurilor și românilor prin Roma, participarea acestora la înfrângerea turcilor din „Țara Românească", intrarea marii mulțimi a turcilor în țară, închiderea trecătorilor, pentru ca inamicul să nu poată fugi, victoria românilor, moartea a peste o sută de mii de turci, prăzile luate de români, prinderea a cincisprezece căpitani, cu șeful lor numit pașă.

„Staţia milaneză" de la Bologna în marea politică a ducatului lombard

Cine sunt cei doi expeditori din Bologna? Primul, cel care scrie mai detaliat și se declară „servitor și rob" al ducelui de Milano, este educatul notar și foarte bunul administrator Georgio de Paxellis (Pasellis)[2], iar al doilea, care semnează

[1] *Ad Alphonsum Aragonensem serenissimum regem de expeditione in Thurcos Blondus Flavius Forliviensis*, în „Scritti inediti e rari di Flavio Biondo", con introduzione di Bartolomeo Nogara, Roma, 1927 (Studi e testi, 48), p. 45; Adlof Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1993, p. 56–57; Șerban Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 226; Ioan-Aurel Pop, *De la romani la români. Pledoarie pentru latinitate*, București – Chișinău, 2019, p. 197–198.

[2] *La società dei notai di Bologna*, editor Giorgio Tamba, Roma, 1988, p. 219, 222, 224, 228.

„vicecomitele Carol", este Carlo Visconti[3]. Acesta intrase în cancelaria ducală pe la începutul anilor 1460, fiind un experimentat diplomat[4], care controla și tiparul milanez pentru Galeazzo Maria Sforza[5]. Destinatarul ambelor mesaje era Galeazzo Maria Sforza, ducele Milanului.

Evident, trebuie să ne întrebăm ce căutau milanezii la Bologna, unde i-au întâlnit pe unguri și pe români. La începutul anului 1475, un grup important de milanezi staționa la Bologna[6]. Bologna era o seniorie care, după 1347, fusese disputată de Papalitate și de Ducatul de Milano. La 1475, îl avea în frunte pe Ioan al II-lea Bentivoglio, soțul Ginevrei, fiica nelegitimă a lui Alexandru Sforza, fratele ducelui Francesco (și, astfel, vara primară a ducelui milanez de la 1475, Galeazzo Maria Sforza)[7]. Misiunea principală a echipei milaneze de la Bologna era să adune mercenari spre a lupta pentru Burgundia, vechiul adversar și proaspătul aliat al Milanului prin tratatul de la Moncalieri din ianuarie[8].

În fruntea grupului milanez era pomenitul experimentat diplomat Carlo Visconti. Acesta jucase un rol important (deși nu unul principal, cum pretindea el)[9] în eșecul negocierilor din *Reichstag*-ul de la Trier dintre Carol Temerarul[10], ducele Burgundiei, și împăratul Frederic al III-lea de Habsburg (septembrie – noiembrie 1473)[11]. Milanul era aliatul tradițional al Franței lui Ludovic al XI-lea[12], deși această alianță avea un punct vulnerabil, anume Savoia, vizată de ambii parteneri.

---

[3] Lydia Cerioni, *La Diplomazia sforzesca nella seconda metà del Quattrocento e i suoi cifrari segreti*, I, Roma, 1970, p. 252–253.

[4] Pentru începuturile sale: Fabio Cusin, *Impero*, *Borgogna e politica italiana. L'incontro di Treveri del 1473*, în „Nuova Rivista Storica" , XX (1934), p. 34–57, la p. 39.

[5] Giovanni Bonifati, *Dal libro manoscritto al libro stampato: Sistemi di mercato a Bologna e Firenze agli albori del capitalismo*, Torino, 2008, p. 165–166.

[6] Pentru funcționarea acestor misiuni: Paolo Margaroli, *Diplomazia e stati rinascimentali. Le ambascerie sforzesche fino alla conclusione della Lega italica (1450–1455)*, Firenze, 1992.

[7] Cecilia M. Ady, *The Bentivoglio of Bologna: A Study in Despotism*, Oxford, 1937; Gaspare de Caro, *Giovanni Bentivoglio*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani", VIII (1966), *sub voce*.

[8] Vezi *Dépêches des ambassadeurs milanais sur les campagnes de Charles le Hardi*, *duc de Bourgogne*, *de 1474 à 1477*, editor Frédéric Jean Charles de Gingins-La-Sarra, vol. II [1476–1477], Paris – Genève, 1858, nr. 159, p. 37–38 (raport trimis tot din Bologna, la 8 aprilie 1476).

[9] Robert Vaughan, *Charles the Bold: The Last Valois Duke of Burgundy*, Woodbridge, 2002[2], p. 153–154. Visconti susținea că-i spusese doctorului portughez al împăratului romano-german Frederic al III-lea că Maria, fiica ducelui Carol Temerarul al Burgundiei, nu era sănătoasă. Din acest motiv, Frederic nu a mai fost de acord să-și căsătorească fiul, Maximilian, cu Maria, și a părăsit în grabă Trier-ul, rupând orice legătură cu Carol.

[10] Miza negocierilor fusese obținerea unei coroane regale din partea împăratului pentru Carol. Vezi Graeme Small, *Of Burgundian Dukes*, *Counts*, *Saints and Kings (14 C.E. – c. 1520)*, în *„The Ideology of Burgundy: The Promotion of National Consciousness. 1364–1565"*, editori D'Arcy Jonathan Dacre Boulton, Jan R. Veenstra, Leiden – Boston, 2006, p. 151–194, la p. 174–175; Heribert Müller, *Warum nicht einmal die Herzöge von Burgund das Königtum erlangen wollten und konnten: um 1473*, în idem, *Frankreich*, *Burgund und das Reich im späten Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze*, Tübingen, 2011, p. 421–462, aici p. 423, 453.

[11] Richard J. Walsh, *Charles the Bold and Italy: Politics and Personnel*, ediție Cecil H. Clough, Liverpool, 2005[2], p. 208–209, 227–228; Jane Black, *Absolutism in Renaissance Milan: Plenitude of Power under the Visconti and the Sforza. 1329–1535*, Oxford, 2009, p. 82.

[12] V. Ilardi, *France and Milan*, *the Uneasy Alliance (1452–1466)*, în *Gli Sforza a Milano e in Lombardia e i loro rapporti con gli stati italiani ed europei (1450–1535)*, Milano, 1982, p. 415–447.

Ludovic al XI-lea al Franței se afla în postura de mare adversar al lui Carol Temerarul. Ducatul de Milano era un fief imperial, pentru că statutul și titlul ducal fuseseră cumpărate cu 100 000 de ducați de Gian Galeazzo Visconti de la regele romanilor, Václav al IV-lea, fratele lui Sigismund de Luxemburg (mai 1395)[13]. Ca și tatăl său, Francesco, Galeazzo Maria era preocupat să obțină recunoașterea domniei sale din partea lui Frederic[14]. Din această cauză, ducele trebuise să refuze o uniune matrimonială a casei sale cu Matia Corvin, dușmanul împăratului[15].

La acea vreme (noiembrie 1473), aidoma regelui Cazimir al IV-lea al Poloniei[16], Frederic (căruia Carol îi promisese și că va pleca în cruciadă în schimbul unei coroane regale[17]), se încăpățânase să creadă că Viena ținea „Valahia", prin „căpitanul său", Ștefan al III-lea cel Mare, împotriva lui Matia[18]. În august 1473, după propriile sale spuse, Cazimir conta împotriva lui Matia pe „marele valah" (*der grosse Walache* = Ștefan cel Mare) și pe elitele/stările din Transilvania (*die hern und stet in Sibenburgen*). Iar Matia era amenințat, pe deasupra, dinspre Adriatică de Regatul Neapolelui[19], „straniul aliat" al Milanului[20].

În termen de nici un an[21], regele Matia a scăpat din împresurare datorită, rând pe rând, lui Ștefan (fiindcă domnul român a rămas de partea regelui și a intrat în

---

[13] Vezi D. M. Bueno de Mesquita, *Gian Galeazzo Visconti*, *Duke of Milan (1351–1402): A Study in the Political Career of an Italian Despot*, Cambridge, 1941, p. 154–173.

[14] F. Cusin, *L'impero e la successione degli Sforza ai Visconti*, în „Archivio Storico Lombardo", LXII (1936), p. 1–116. Problema a persistat până la căsătoria lui Maximilian I de Habsburg cu Bianca Maria Sforza, fiica lui Galeazzo Maria (1493), fosta soție (prin procură) a lui Ioan, unicul fiu (nelegitim) al lui Matia (născut, tocmai, în aprilie 1473).

[15] Attila Bárány, *Matthias Corvinus and Charles the Bold*, în „Chronica", XII (2012), p. 69–88, la p. 76–77. În mare măsură, Frederic însuși îi ceruse lui Carol întâlnirea de la Trier, din 1473, de teama unei alianțe burgundo-ungare împotriva Casei de Habsburg.

[16] Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles*, *1470–1486* (= Publikationen aus den Königlichen Preußischen Staatsarchiven", LIX), I. *1470–1474*, Leipzig, 1894, nr. 660, p. 556; cf. Șerban Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459–1472)*, în „Studii și materiale de istorie medie", XV (2007), p. 13–28, la p. 21–22.

[17] La începutul lunii ianuarie 1474, după eșecul întâlnirii de la Trier, Frederic se plângea lui Albert Achilles de Hohenzollern, markgraful Brandenburg-ului, că, datorită lui Carol, cruciada nu putea avea loc. Nici două săptămâni mai târziu, Albert Achilles era informat că împăratul era uimit că Ungaria fusese lovită atât de puternic de turci, în condițiile în care se vorbise deschis despre iminenta pace dintre Matia și Mehmed (*Urkundliche Nachträge zur Österreichisch-Deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (= „Fontes Rerum Austriacarum", II, 46), editor Adolf Bachmann, Wien, 1892, no. 232, p. 253; no. 234, p. 257).

[18] Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Handschriftensammlung, Hs. W[eiss]. 529, f. 261^{r} (6 noiembrie 1473; editat în *Regesten Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet* (= J.F. Böhmer „Regesta Imperii", XIII), editori-generali Heinrich Koller, Paul-Joachim Heinig, Alois Niederstätter, supl. II–1 *Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471–1475 (Haus-*, *Hof- und Staatsarchiv Wien*, Hss. weiss 529 und weiss 920*)*, editori P.-J. Heinig, Ines Grund, Wien – Köln – Graz, 2002, nr. 3539, p. 523).

[19] Luka Spoljarić, *Nicholas of Modruš and his „De Bellis Gothorum": Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic*", în „Renaissance Quarterly", XCII (2019), p. 457–491.

[20] Vezi Paul M. Dover, *Royal Diplomacy in Renaissance Italy: Ferrante d'Aragona (1458–1494) and his Ambassadors*, în „Mediterranean Studies", XIV (2005), p. 57–94. Folosim aici fericita formulă întrebuințată de către Gyula Rázsó pentru a defini relația dintre Veneția și Ungaria, sub Iancu de Hunedoara și Matia Corvin: *una strana alleanza*.

[21] A se reține caracterul părtinitor al lucrării lui Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–1476–1490)*, Budapest, 2011, p. 93–94.

luptă împotriva lui Mehmed al II-lea[22]), datorită Veneției (republica, complet depășită în războiul cu sultanul, a acceptat să-l sprijine și să-l finanțeze pe Matia, dacă acesta lupta contra Porții)[23] și datorită lui Sixt al IV-lea (papa a mediat contractarea căsătoriei între fiul lui Iancu de Hunedoara și Beatrice, fata lui Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui)[24]. Răsturnarea de situație a complicat poziția Milanului care, în plus, sprijinise alegerea lui Sixt al IV-lea drept papă (1471)[25] și care se temea de orice întărire a puterii Republicii Sfântului Marcu[26]. Din acest motiv, în iarna anilor 1474–1475, atenția ducatului lombard, nevoit să suspende vechea relație cu Franța și să se alieze cu Burgundia[27], era mai mult ca oricând ațintită asupra hotarelor dintre Ungaria și Imperiul Otoman[28].

În acest context, în 6 martie 1475, românii (valahii) lui Ștefan al III-lea cel Mare au trecut prin Bologna în drumul lor spre Roma, unde-i duceau papei Sixt al IV-lea părți din prada luată de domnul Moldovei după victoria sa de la Vaslui asupra armatei otomane (10 ianuarie 1475)[29]. Atunci, reprezentanții Milanului la Bologna s-au grăbit să-l anunțe pe ducele Galeazzo Maria Sforza despre aceste

[22] Vezi sursele din Ovidiu Cristea, Nagy Pienaru, *Țara Românească*, *Moldova și Bătălia de la Başkent*, în „Analele Putnei", VIII (2012), 1, p. 17–36; Al. Simon, *Habsburgs*, *Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s*, în „The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations", editor Attila Bárány, Debrecen, 2016, p. 53–68.

[23] *I viaggi degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini*, ediție Laurence Lockhart, Raimondo Morozzo della Rocca, Maria-Francesca Tiepolo, Roma, 1973, p. 12–13, 268–269, 299–300; Oliver-Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien*, *1392–1479*, München, 2001, p. 622-628.

[24] Regatul Neapolelui era un fief pontifical, parte a „Patrimoniului Sfântului Petru" (*Patrimonium Sancti Petri*), așa cum ducatul milanez era un fief imperial. Legitimitatea domniei la Neapole a lui Ferdinand, fiul nelegitim al lui Alfonso al V-lea (urcat pe tron în același an cu Matia, în 1458), a fost contestată în mod constant de către Angevinii din Franța (Francesco Storti, *„La più bella guerra del mundo". La partecipazione delle popolazioni alla guerra di successione napoletana (1459–1464)*, în „Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo", editori Gabriella Rosetti, Giovanni Vitolo, I, Napoli 2000, p. 325–346).

[25] Egmont Lee, *Sixtus IV and Men of Letters*, Roma, 1978, p. 31–32. Atât în raport cu Moldova (datorită porturilor ei genoveze), cât și în relație cu Milanul (al cărui fief era Genova), trebuie reamintit aici și că papa Sixt al IV-lea (Francesco della Rovere) era genovez.

[26] Vezi temerile și insinuările în acest sens din vremea lui Pius al II-lea și a lui Francesco Sforza, în Ludwig von Pastor, *Acta inedita historiam pontificium romanorum praesertim saec. XV*, *XVI*, *XVII illustrantia*, I. *1376–1464*, Freiburg-in-Breisgau, 1904[2], no. 127, p. 162; no. 132, p. 170.

[27] O bună parte din rapoartele trimise din Veneția la Milano au făcut obiectul unei teze de doctorat, nepublicată și inaccesibilă astăzi: G. Daniele, *Le informazioni sui turchi e il Levante attraverso gli ambasciatori sforzeschi a Venezia durante il regno di Maometto II (1451–1481)*, I–III, Milano, 1988–1989 (Margaroli, *Diplomazia e stati*, p. 102; cf. Patrizia Meli, *Il mondo musulmano e gli ebrei nelle corrispondenze fiorentine da Napoli*, „Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche", editori Francesco Senatore, F. Storti, Napoli, 2011, p. 291–350, la p. 291, nota 1).

[28] Însumarea tuturor documentelor din anii 1475–1476, păstrate în Archivio di Stato di Milano (ASM) și în Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S.), seria Potenze Estere (mai ales fondurile *Roma* și *Venezia*), arată că, în acest răstimp, nu a trecut aproape nicio zi fără vreo veste ori vreun zvon privitor la Mehmed al II-lea sau la principii din vecinătatea acestuia.

[29] Jan Długosz, *Annales seu cronici incliti Regni Poloniae* (= „Jan Dlugosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia", XI–XIV), ediție Alexander Przezdziecki, IV, Kraków, 1887, p. 622.

noutăți. Din cauza practicilor și a stilului propagandei Veneției[30], ducele Sforza, pe bună dreptate, se îndoia mult de veridicitatea veștilor asupra victoriei lui Ștefan cel Mare, ajuns principalul „agent" al Republicii la granițele europene ale Porții[31]. Datele furnizate ducelui milanez sunt elocvente[32].

Îndoieli italiene şi exagerări răsăritene

Autorul celui mai amplu raport, Giorgio Pasellis (Georgio de Paxellis), notar bolognez şi fost comisar milanez la Lugano și guvernator al Corsicii[33], nu era într-o poziţie prea favorabilă (după cum se vede chiar de la începutul scrisorii: „Prealuminate Principe și Preaînalte Doamne, Domn al meu unic, umil și mereu servil, cu obișnuita plecăciune etc., de ceva vreme, nu i-am scris Excelenței Voastre, pentru că nu s-a ivit vreun motiv și încă pentru că cred că, la nevoie, Măritul Domn domnul Roberto[34], și încă referentul Prealuminatei Voastre Domnii[35] vă scriu zi de zi" [...]). Din acest motiv sosirea românilor şi ungurilor la Bologna a fost o gură de aer pentru Pasellis, mai ales că ducele Milanului nu se încredea în veştile din Răsărit, veşti pe care acum Pasellis le putea confirma ([...] „Să creadă Domnia Voastră în înfrângerea turcilor în Țara Românească, despre care Domnia Voastră a fost avizată pe mai multe căi. Dar pentru că pe-aici astăzi au trecut circa doisprezece cai cu unguri și români, care se duc la Roma la Jubileu și dintre care români o parte s-au aflat la zisa bătălie, cu care eu am vorbit, vrând eu să cumpăr de la ei un cal turcesc cucerit din bătălie, mi-a părut, ca să-mi fac datoria, să o avizez pe Prealuminata Voastră Domnie despre ceea ce am aflat de la ei" [...]).

Unele informaţii erau pefect credibile şi chiar adevărate (de pildă, cele legate de operaţiunile militare), atât cât ne permit sursele de epocă să vedem ([...] „Ei zic că au trecut deja mai mult de trei luni[36] de când o foarte mare mulțime de turci au venit în Țara Românească și au trecut timp de o lună prin mare parte din Țara

[30] Pentru contextul în care veștile asupra victoriei de la Vaslui au ajuns în Peninsula Italică, vezi Al. Simon, *Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XLVI (2007), 1–4, p. 25–39.

[31] I.-A. Pop, Al Simon, *„Ungaria et Valachia": promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470*, în „Revista istorică", s. n., XXV (2015), 1–2 [2016], p. 5–66.

[32] Ambele rapoarte se păstrează în ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 184. *1475*, fasc. 3. *Marzo*.

[33] Paul Schaefer, *Il Sottoceneri nel Medioevo*. *Contributo alla storia del Medioevo italiano*, Lugano, 1954, p. 361–362; Laura Balletto, *Sulle fonti notarili per la storia della Corsica*, în „Archivio Storico Italiano", CXXXVI (1978), 1, p. 89–112, în acest caz p. 107–108.

[34] Este vorba de cunoscutul condotier Roberto Sanseverino de Aragon (1418–1487), alături de care autorul raportului servise la Lugano în urmă cu aproape zece ani, imediat după moartea ducelui Francesco Sforza (martie 1466). Pentru cariera acestui *condottiere*, a se vedea Alessio Russo, *Roberto Sanseverino d'Aragona*, în „Dizionario Biografico degli Italiani", XC (2017), *sub voce*. Moartea lui Roberto – trecut între timp în slujba Veneției, în bătălia de la Calliano (10 august 1487), terminată cu victoria oștii Tirolului – a fost celebrată pe cenotaful (sarcofagul) împăratului Maximilian I de Habsburg din biserica Curții de la Innsbruck.

[35] „Referentul" era amintitul Carlo Visconti, pe care autorul raportului (Georgio de Paxellis, mult mai în vârstă) nu-l avea la inimă (după cum se vede și din tonul raportului lui Visconti de mai jos).

[36] Pentru cronologia evenimentelor, a se vedea Al. Simon, *În jurul bătăliei de la Vaslui (1474–1475). Considerații asupra relațiilor dintre Moldova*, *Țara Românească și Regatul Ungariei*, în „Studia Universitatis «Babeș-Bolyai»", series Historia (Cluj-Napoca), XLIX (2004), 2, p. 3–26, la p. 8–11.

Românească, făcând foarte mari pagube, și că în acest timp, zișii români și-au făcut o armată de șaizeci de mii de români pedeștri și călare și s-au dus să-i găsească pe zișii turci și, la început, le-au blocat o trecătoare, ca să nu poată să fugă și să se întoarcă înapoi, și apoi au fost în mâinile lor în bătălie, care a durat trei zile și trei nopți în continuu, când nu au făcut altceva decât să lupte între ei și, în fine, zișii turci au fost învinși" [...]). Altele erau exagerări străvezii[37], mai ales în cazul efectivelor şi, cu precădere, în cel al numărului victimelor de la Vaslui ([...] „și au murit circa o sută șapte mii de turci și circa două mii de români, și apoi, după zisa înfrângere, zișii români urmăriră prin zisa Țară Românească, timp de cincisprezece zile, pe mulți turci care erau fugiți și ascunși, pe care i-au omorât pe toți, în afară de cincisprezece căpitani turci, pe care i-au salvat ca prizonieri, între care este unul pe care îl cheamă Pașa[38], [...] că pe Dunăre au fugit circa zece mii de turci, și spun ca nu s-a mai văzut o mai mare mulțime de corpuri moarte ca aceasta și că românii au făcut un foarte mare câștig din lucruri, arginți, mulți denari și cai [...]).

Românii evitau însă să pretindă „marele premiu", deja zvonita capturare ori chiar ucidere a unui fiu de al lui Mehmed al II-lea[39] ([...] „și spun că nu au prins și nici nu au omorât pe fiul sultanului" [...]), ceea ce până la urmă îi avantaja, deoarece credibiliza (cât se putea) numărul turcilor căzuţi în bătălie şi valoarea prăzii de război luate de la aceştia. „Al Prealuminatei Domnii a Excelenței Voastre servitor și sclav[40] perpetuu și drept, preacredinciosul George de Paxellis" îşi putea astfel încheia triumfător raportul: [...] „Aceasta este esența a ceea mi-au spus zișii români care s-au aflat la zisa înfrângere a turcilor. Preaînălțatul Dumnezeu să fie întotdeauna lăudat și slăvit! Mă plec, asta știu și pot spune din inimă Prealuminatei Voastre Domnii, căreia i-am fost și îi sunt slugă și servitor credincios, datorită beneficiilor pe care le-am primit de la aceasta, care este demn să-mi comande, față de care voi fi mereu gata să mă supun cu credință" [...].

Cel de-al doilea raport, din aceeași dată (6 martie 1475), al rivalului lui Pasellis, Carlo Visconti, era mai restrâns, mai sec şi se referea şi la politica italiană. Raportul începea însă, cu înfăţişarea întâlnirii cu trimişii unguri şi români ([...] „Au trecut pe aici anumiți unguri și români, care (dacă lor li se poate da crezare) zic că s-au aflat de față la înfrângerea pe care au suferit-o turcii în Țara Românească. Povestesc lucrul în acest fel: că fiind intrată o mare multitudine de

[37] Pentru practica exagerărilor de la acea vreme, a se vedea studiul lui O. Cristea, *The Aftermath of a Victory: An Episode of Stephen the Great's Diplomacy after the Battle of Vaslui (10 January 1475)*", în „Banatica", XXVIII (2018), p. 453–463.

[38] Ar putea să fie vorba despre Ali Mihaloğlu, beiul de Vidin și Smederevo. Acesta arsese Oradea în februarie 1474, în replică la sprijinul dat de Matia lui Ștefan, care invadase Țara Românească, fidelă lui Mehmed (Aurel Decei, *Incursiunea (Akîn) a lui Mihaloglu Ali Beg asupra Orăzii în anul 1474*, *pe temeiul istoriei lui Ibn Kemal*, în „Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu", editor Nicolae Edroiu, Cluj, 1974, p. 296–301). Ipoteza este viabilă prin faptul că Soliman Pașa, beglerbeiul Rumeliei, comandantul armatei otomane trimise împotriva lui Ștefan, reușise să fugă peste Dunăre și deoarece raporatele asupra sorții lui Ali, pretinsă rudă a Huniazilor, sunt contradictorii după bătălia de la Vaslui.

[39] De la 1474, Mehmed al II-lea mai avea numai doi fii în viață, anume Baiazid (al II-lea) și Djem.

[40] Pentru diplomatica milaneză, a se vedea Federico Piseri, *„Filius et Servitor". Evolution of Dynastic Consciousness in the Titles and Subscriptions of the Sforza Princes' Familiar Letters*, în „The Court Historian", XXII (2017), 2, p. 168–188.

turci în zisa provincie, cei din țară se puseră la un loc și închiseră pasurile ca să nu poată fugi, apoi avură de-a face împreună [se bătură] și i-au rupt și au omorât mai mult de o sută de mii și puțini dintre ei [români] muriră, din care treabă românii au rămas mult mai bogați decât erau. Ei adaugă că au luat în prinsoare cincisprezece căpitani turci, pe care i-au păstrat vii, ca și șeful lor, care se cheamă Pașa" [...]). Visconti încheia aproape plictisit: [...] „Din astea va face Excelența voastră acea judecată și estimare care îi va părea dreaptă" [...]. El era mult mai interesat de „combinațiile politice" milaneze pe care credea că le putea influența datorită unei recente întâlniri cu fratele unui vestit condottier, fugit din serviciul Milanului ([...] „Un frate al domnului Cola Gaetano[41], care a venit de curând aici ca să studieze, zice că a plecat cam de o lună de acasă, l-a lăsat pe domnul Cola bolnav, cu gândul de a vrea să vină la acest Sângeorz [Sfântul Gheorghe (23 aprilie)][42] s-o viziteze pe Domnia Voastră. Dacă asta e adevărat, cred că el știe asta din altă parte, pentru că și eu am vrut să vă scriu chiar ceea ce am înțeles de la fratele respectiv[43], care tocmai din respect pentru Excelența Voastră a venit să mă viziteze" [...]). Cu toate acestea, tonul sec al lui Visconti, o dată pus şi în balanţă cu entuziasmul lui Pasellis, ne arată că nu prea mai erau multe de dezbătut în legătură cu victoria asupra turcilor, raportată nu doar de către români, ci şi de către ungurii care-i însoţeau, după cum a precizat însuşi Visconti.

Atât Pasellis, cât şi Visconti, când raportau înfruntarea propriu-zisă din Răsărit, îi pomeneau însă numai pe români printre învingători, neamintindu-i şi pe unguri, deşi supuşii regelui Matia Corvin (precum, probabil, şi ungurii sosiţi alături de români la Bologna) luptaseră şi ei la Vaslui[44]. Cu atât mai remarcabile devin pierderile umane anunţate de „valahii" peregrini, adică 107 000 de turci și doar 2 000 de creștini. Este limpede că exagerările asociate victoriei de la Vaslui nu au fost rodul propagandei lui Matia, cum s-ar putea crede[45], ci au pornit din însăşi Suceava lui Ștefan, monarhul huniad doar „completând" pe partea sa regală. Este

[41] Nicola Gaetani (Caetani) de Sermoneta (c. 1440–1494) era cel mai mare dintre copiii lui Onorato al III-lea (c. 1421–1479) și ai Caterinei Orsini, Nicola s-a căsătorit la rândul său cu o Orsini, cu Eleonora (ante 1478). În acel an, 1475, Nicola a fost investit drept senior de Monteroduni, lângă Isernia, de către Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui (Lorenzo Giustiniani, *Dizionario geografico-ragionato del Regno di Napoli*, VI, Napoli, 1803, p. 123). Nicola intrase în serviciul Milanului în 1468, după alungarea sa din Regatul Neapolelui. A fugit apoi de la Milano, în al cărui serviciu încerca să se întoarcă la începutul lui 1475. Din 1465, culta Ippolita Maria, fiica lui Francesco Sforza și sora lui Galeazzo Maria, era căsătorită cu Alfonso, ducele Calabriei, întâiul născut al lui Ferdinand de Aragon (Jane Stevenson, *Women Latin Poets: Language*, *Gender*, *and Authority*, *from Antiquity to the Eighteenth Century*, Oxford, 2005, p. 172).

[42] 23 aprilie. În Evul Mediu era sărbătoarea la care începea oficial „sezonul de război".

[43] Nicola avea doi frați: Giacomo (1449–1500), viitor protonotar apostolic, și Guglielmo (1465–1519), viitor duce de Sermoneta. Cel din urmă era evident prea mic în 1475 pentru a fi trimis de către fratele său mai mare în misiune. Fratele care-l abordase pe Visconti a fost Giacomo/ Gaspare de Caro (Guglielmo Caetani, *Gaspare de Caro*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani", XVI (1973), *sub voce*. Este oarecum ciudat că Visconti nu i-a spus pe nume în raportul său.

[44] Participarea supușilor regelui Matia la bătălia de la Vaslui este incontestabilă. Nu se știe, însă, câți dintre aceștia erau secui, care aveau un regim particular, și câți erau oșteni din oastea propriu-zisă a voievodului Transilvaniei, Balázs Magyar.

[45] Ștefan S. Gorovei, *Informație*, *propagandă*, *mistificare: scrisoarea din 25 ianuarie 1475*, în „Analele Putnei", III (2007), 2, p. 21–26.

vorba, până la un punct, de o acțiune firească a lui Matia, care de bine, de rău îl sprijinise pe Ştefan în lupta acestuia cu Mehmed, începută în noiembrie 1473[46]. Iar la nici cinci zile de la rapoartele milaneze din Bologna, pleca din Roma la Mantova vestea că Matia îl şi răsplătise „regeşte" pe Ştefan.

„Ducele Ştefan voievod" vine <şi el> la Roma

În 11 martie 1475, Giampietro Arrivabene, viitor episcop de Urbino, educat de umanistul Francesco Filelfo[47], îi scria din Roma marchizului Ludovico al III-lea *il Turco* Gonzaga[48]. Arrivabene îi servea acestuia drept ambasador la curia papală[49], unde îi slujea şi drept secretar fiului lui Ludovico, cardinalul Francesco Gonzaga[50]. Francesco fusese printre primii care aflaseră despre cele „21 660" de victime făcute de Vlad Ţepeş la Dunăre la începutul anului 1462[51].

Raportul lui Arrivabene era în esenţă o sinteză a complicațiilor adriatice care legau Peninsula Italică de cea Balcanică la vremea bătăliei de la Vaslui[52]. Stilul concis, aproape telegrafic, al scrisorii trimise de el lui Ludovico demonstrează, pe de o parte, profesionalismul lui Arrivabene, iar, pe de altă parte, relevă o reţea complexă de alianţe şi informaţii[53].

---

[46] Vezi acum şi I.-A. Pop, Al. Simon, *The Asian and Balkan Background of Dracula's Wallachian Restoration (1473–1474)*, în „Acta Terrae Septemcastrensis", XIX (2020), sub tipar.

[47] Foarte legat de curtea de la Mantova (Alessandro Luzio, Rodolfo Renier, „*I Filelfo e l'umanesimo alla corte dei Gonzaga*", în „Giornale Storico della Letteratura Italiana", XVI (1890), p. 119–127, Filefo îl numea cu afecţiune *Eutichius* pe Giampietro (Giovanni Pietro) Arrivabene (adică „fericitul", *Eutyches* fiind un nume tipic pentru liberţii din Imperiul Roman). Frnacesco Filelfo îl socotea pe Arrivabene şi *humanissimus* în scrisoarea trimisă în ianuarie 1467 fostului său elev (*Francisci Philelfi Epistolarum Familiarium Libri XXXVIII*, Veneţia, 1502, f. 195[r]).

[48] Pentru bogata literatură asupra lui Ludovico: Isabella Lazzarini, *Ludovico III Gonzaga, marchese di Mantova*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani", LXVI (2006), *sub voce.*

[49] Pentru cariera lui Giampietro: David S. Chambers, *Giovanni Pietro Arrivabene (1439–1504): Humanistic Secretary and Bishop*, în „Aevum", LVIII (1984), 3, p. 397–438.

[50] I. Lazzarini, *Francesco Gonzaga*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani", LVII (2002), *sub voce.* Precum Arrivabene, Francesco şi-a început cariera romană la congresul de la Mantova (1459–1460).

[51] Archivio di Stato di Mantova (ASMa), Archivio Gonzaga (A.G.), E. Affari esteri, XXV. *Roma*, busta 834. *1404–1499*, nn. Redăm şi aici pasajul privitor la Vlad din scrisoarea trimisă de cardinalul Francesco marchizului Ludovico pe 30 martie 1462: [...] *Heri disse in consistorio haver adviso da Vinetia* [Veneţia]: *el Turcho* [Mehmed al II-lea] *esser conflicto da uno Vainoda* [Vlad al III-lea *Ţepeş*] *e morti tanti de li suoi che pur al numero de le teste se sono adunate de quelli a chi sono tagliate se ritrovano morti piu de 21 660 homini senza quelli sono periti per altra via ch'e impossibile de puotere saper/e el numero de tuti*, *bench'el Reverendissimo Monsegnior Vicecancelliere* [Rodrigo Borgia (viitorul papă Alexandru al VI-lea)] *dicesse erano in tuto 30 000* <persone> [...].

[52] Norman Housley, *Christendom's Bulwark: Croatian Identity and the Response to the Ottoman Advance*, *Fifteenth to Sixteenth Centuries*, în „Transactions of the Royal Historical Society", seria a VI-a, XXIV (2014), p. 149–164; Spoljarić, *Nicholas of Modruš*, p. 457–491.

[53] În relaţie cu Mantova, a se vedea vechea lucrare a lui G[iovanni]. B[runo]. Picotti, *La dieta di Mantova ela politica dei Veneziani* (= „Miscellanea di Storia Veneta", III, 4), Venezia, 1912.

Arrivabene începea prin a-i anunţa stăpânului său moartea amantei prefectului Romei, Giovanni della Rovere, nepotul papei Sixt al IV-lea[54]. Răposata fusese fiica nelegitimă (necunoscută anterior) a regelui Neapolelui[55], Ferdinand de Aragon[56]. În anturajul papei, se discuta ca una din fiicele încă necăsătorite ale cumnatului lui Ferdinand, Giovanni Francesco Marzano, principele de Rossano[57], să-i fie dată prefectului pe mână (el era logodit din vara anului 1474 cu Giovanna, fiica de 11 ani a ducelui de Urbino, Federico de Montefeltro[58]). Două dintre fetele cumnatului regelui Neapolelui (soţia lui Marzano era Eleonora Diana, sora lui Ferdinand) fuseseră deja căsătorite în Peninsulă: Maria, cu ducele de Amalfi, Antonio Todeschini-Piccolomini, nepotul papei Pius al II-lea[59], şi Camilla, cu seniorul de Pesaro, Costanzo Sforza, vărul primar al ducelui Milanului, Galeazzo Maria[60]. O a treia, Margareta, îl luase de soţ, în luna mai 1474, pe Vlatko Košaca, (co-)ducele de „Sfântul Sava" (adică Herţegovina), fratele reginei-văduve a Bosniei, Caterina Košaca (Tomaš)[61].

În aceste condiţii, saltul făcut apoi de Arrivabene în raport, era de fapt, o trecere (nu o pomenea pe Francesca[62] între fetele măritate ale lui Marzano, dorind să separe subiectele majore din misivă[63]). După prezentarea aranjamentelor matrimoniale, Arrivabene îi anunţa marchizului Ludovico (care intermediase încă de la 1470 contacte între Caterina, Margareta, Vlatko şi Mehmed al II-lea)[64] sosirea peste patru zile la Roma a viitorului rege al Bosniei: „ducele Ştefan voievod"[65].

---

[54] *La quercia dai frutti d'oro. Giovanni Della Rovere (1457–1501) e le origini del potere roveresco*, editori Marinella Bonvini Mazzanti-Gilberto Piccinini, Ancona, 2004.

[55] Unica identficare posibilă. Alte informaţii nu sunt din păcate disponibile pe moment.

[56] Ernesto Pontieri, *Per la storia di Ferrante I d'Aragona re di Napoli*, Roma, 1969, p. 1–58.

[57] E. Pontieri, *La Calabria a metà del secolo XV e le rivolte di Antonio Centelles*, Napoli, 1963; Patrizia Sardina, *Marino Marzano*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani", LXXI (2008), *sub voce*.

[58] Benedetta Borello, *Giovanna di Montefeltro*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani", LXXVI (2012), *sub voce*. Vezi şi Marcello Simonetta, *The Montefeltro Conspiracy*, New York, 2008.

[59] Maria, soţia lui Antonio încă din 1461, a fost socotită fiica lui Ferdinand de Aragon şi a amantei sale Diana Guardato (Ilaria Puglia, *I Piccolomini d'Aragona duchi di Amalfi (1461–1610). Storia di un patrimonio nobiliare*, Napoli, 2005, p. 19–24). Ipoteza trebuie respinsă.

[60] Nunta a fost celebrată la două luni după raportul lui Arrivabene (*A Renaissance Wed-ding: The Celebrations at Pesaro for the Marriage of Costanzo Sforza and Camilla Marzano D'Aragona*, *26–30 May 1475*, editori Jane Bridgeman, Alan Griffiths, London – Turnhout, 2013).

[61] Vezi în acest context şi Szabolcs de Vajay, *Un ambassadeur bien choisi: Bernardinus de Frangipanus et sa mission à Naples*, *en 1476*", în „The man of many devices, who wandered full many ways: Festschrift in Honour of János M. Bak", editori Balazs Nagy, Márcell Sebők, Budapest – New York, 1999, p. 550–557.

[62] Lajos Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München, 1914, p. 170, 181. După alţii, Margareta s-ar fi căsătorit cu Vladislav, fratele lui Vlatko.

[63] Această ruptură de trecere (să-i spunem) accentuează importanţa informaţiei succesive.

[64] A se revedea studiul clasic al lui Hans Joachim Kissling, *Francesco II Gonzaga ed il sultano Bâyezîd II*, în „Archivio Storico Italiano", CXXV (1967), 1, p. 34–68.

[65] Fiind limpede cine putea fi acest Ştefan, reamintim aici formularea papei Sixt al IV-lea: *dilectum filium nobilem virum Stephanum Wayvode Ducem Moldaviae* (Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungarica sacram illustrantia*, II. *Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII. 1352–1526*, Roma, 1859 (VMHH), nr. 636, p. 452–453).

Acesta fusese numit rege de Matia Corvin, regele Ungariei, redevenit suzeranul *de iure* al Bosniei în decembrie 1463 (fiul vitreg, adoptat, al Caterinei, Ştefan Tomašević, fusese decapitat de Mehmed)[66]. La vremea raportului lui Arrivabene, Ferdinand de Aragon tocmai îl acceptase, în septembrie 1474, pe Matia drept ginere (la intervenţia papei Sixt al IV-lea)[67].

Era contextul în care, la Roma, se aştepta ca papa Sixt al IV-lea să-l încoroneze pe „ducele Ştefan voievod" rege (şi), deoarece băiatul lui Ştefan Tomaš şi al Caterinei se turcise recent, devenind Isak Beg Kralević din Sigismund Tomašević[68]. Conform lui Arrivabene, „ducele Ştefan voievod", care stăpânea un „stat frumos", trebuia să se simtă onorat că va deveni rege[69]. Îşi încheia astfel raportul, promiţând marchizului că-i va mai „vorbi" despre viitorul rege după ce acesta va ajunge la Roma, iar el, Arrivabene, va fi „mai informat" despre „faptele sale"[70] (după ce data scrisoarea, Arrivabene, adăuga – cu titlu de *post scriptum* – că „ieri seară" îi sosiseră „carpionii", delicioşii peşti din lacul Garda de la Mantova[71]).

Evident, în realitate nu un „duce Ştefan voievod" era pe drum înspre Roma ca să fie încoronat rege al Bosniei. Fostul (co-)voievod al Transilvaniei, protector, partener şi mai apoi adversar de al lui Iancu de Hunedoara, Nicolae Újlaki (Iločki), numit de către Matia Corvin rege al Bosniei la 1471, se îndrepta – aproape patru ani mai târziu şi oficial ca pelerin – spre Roma[72], în căutarea binecuvântării pontificale, pentru că (Regatul Bosniei era, precum Regatul Neapolelui, şi o pertinenţă particulară a „Patrimoniului Sfântului Petru"[73]. Matia îl numise rege pe Nicolae Újlaki pentru a

[66] Vezi şi Emir Filipović, *Bosansko kraljevstvo* [Regatul Bosniei], Sarajevo, 2017, p. 236–244. În bună măsură, la 1463, Matia lăsase Bosnia să cadă, pentru a o prelua în parte apoi.

[67] Pentru relaţiile dintre Buda şi Neapole: Péter E. Kovács, *Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás koraban*, în *Tanulmányok Szakály Ferenc Emlékére*, editori Pál Fodor, Géza Pálffy, István György Toth, Budapest, 2002, p. 229–247. Matia s-a căsătorit însă cu fiica lui Ferdinand, Beatrice, abia în decembrie 1476.

[68] Vezi recent şi Hedda Reindl-Kiel, *Some Notes on Hersekzade Ahmed Pasha*, *his Family and his Books*, în „Journal of Turkish Studies", XL (2013), p. 315–326.

[69] Traducerea fidelă a lui *E par mi che costui habia un bel stato sera honorato come Re* ar fi *Mi se pare că acesta* [costui] *are un stat frumos va fi onorat ca rege*. Traducerea trebuie întregită: „Mi se pare că [adică, în opinia mea,] acesta <care> are un stat frumos va fi onorat ca rege" sau „Mi se pare că acesta are un stat frumos < şi> va fi onorat ca rege". Indiferent de întregirea traducerii, este evident că Arrivabene se referea la un stat stăpânit deja de Ştefan (altul decât Bosnia).

[70] Un indiciu elocvent că Arrivabene îl avea în gând pe învingătorul de la Vaslui.

[71] Pentru aceşti peşti, vezi aici şi Al. Luzio, R. Renier, *Mantova e Urbino*: *Isabella d'Este ed Elisabetta Gonzaga nelle relazioni famigliari e nelle vicende politiche*, Torino-Roma, 1893, p. 57. Asemenea detalii dau naturaleţe informărilor, crescându-le în definitiv credibilitatea.

[72] Tamás Fedeles, *Bosniae... rex... apostolorum limina visit: die Romwallfahrt des Nicolaus Újlaki im Jahre 1475*, în „Ungarn-Jahrbuch", XXXI (2011–2013 [2014]), p. 99–118.

[73] A se vedea şi E. Filipović, *The Key to the Gate of Christendom? The Strategic Importance of Bosnia in the Struggle against the Ottomans*, în *The Crusade in the Fifteenth Century: Converging and Competing Cultures*, editor N. Housley, New York, 2017, p. 151–168.

bloca dinspre sud noua conspiraţie regională anti-huniadă[74], pe care Ştefan cel Mare al Moldovei o stăvilise dinspre est[75].

Anexe

I. Veteranul entuziast

Archivio di Stato di Milano, Archivio Ducale Sforzesco, Potenze Estere, *Romagna*, cart. 184, *1475*, fasc 3, *Marzo* (Bologna, 6 martie 1476)

Illustrissime Princeps et Excellentissime Domine, D[omine] mj Singularissime, humili semper servili recomendatione premissa etc.,/ Piu tempo fa, non ho scripto alla V[ostra] Excellentia per non essere achaduto la chasone, e anchora per che/ credo alle ocurencie que lo Magnifico Signore d[omino] Roberto, e anchora lo referendario de V[ostra] Illustrissima Signoria,/ alla zornata, screveno apieno aquella. Creda della rotha dellj Turchj in Valachia che V[ostra] Excellentia,/ per piu vie, ne sia stata avisata. Ma per che qui hozi ce sono passati circha dodexe chavalj tra/ Ungarj e Valachj, li quali vano a Roma al Iubileo, e dellj quali Valachj, parte de loro se sono/ ritrovati a dicta rotha, cum li quali io glio parlato, volendo io comparare da loro uno chavalo/ turcho conquistata a dicta rotha, m'e parso, per fare lo mio debito, avisare V[ostra] Illustrissima S[ignoria] de quanto ho/ sentito da loro. Dichano che zia sono piu de trj mixj pasati, che una grandissima mol/titudine de Turchi veneno in Valachia, e discorseno per uno mexe per una grande parte/ de Valachia, facendo grandissimij danj, e che in questo tempo dictj Valachi feno uno exer/cito de sexanta milia Valachj tra pede e achavalo, e andono a ritrovare dictj Turchj, e/ prima glie tolseno uno paso a dictj Turchj, azio non poteseno fugire, e ritornare in dreto, e/ da poi fono alle mane cum loro in bataglia, la quale duro trj dj e tre nocte continuamente,/ ch'a ma non feno altro ch'a combatere inseme, e finalmente dictj Turchj fono rothj e mortj circha/ cento sete milia Turchj, e circha doa milia Valachj, che da poi dicta rothura dictj Valachj/ persequiteno per dicta Valachia, per dj quindexe, de moltj Turchj, li qualj herano figitj e naschosi, li/ qualj tuttj hano mortj, salvo che quindexe capitani Turchi, li quali hano salvati per prisonj, tra/ li quali glie uno si chiama lo Basi, e dichano non havere preso ne morto alcuno/ figliolo del Turcho, e che per lo Danubio fugino circha dexemilia Turchi, e dichano che ma/ non se vide la mazore moltitudine de corpi mortj ch'a questa, e che lj Valachi hano facto/ uno grandissimo quadagno tra de robe, argentj, dinarj asay e cavallj. Questo he lo/ effecto de quello me hano dicto dictj Valachi se sono ritrovatj adicta rotha de Turchj. Lo/ altissimo Dio sempre sia laudato e rengraciato. Me ricomando quanto so e posso ex corde/ alla V[ostra] Illustrissima S[ignoria], della quale sono stato e sono schiavo e fidele servitore per li beneffitij ho/ receputo da quella, la quale s'e digne commandarme, che sempre sero presto cum fede ad obidire/ quella.

[74] Un studiu clasic: András Kubinyi, *Zur Frage des bosnischen Konigtums von N. Ujlaki*, în „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae", VIII (1958), p. 373–384.

[75] Sosit de urgenţă de pe frontul din Boemia în sud-est, Matia s-a întâlnit cu solii lui Ştefan la Cluj. Uitând şi de actele clujene din *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (VI. *1458–1473*, editori Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch, Bukarest, 1981, nr. 3867–3870, p. 496–499; no. 3874, p. 501), Horváth (*Itineraria*, p. 94) a clamat că Matia nu a mai venit în Transilvania după 1467.

Ex Bononia, die XJ Martij 1475.

<Mai jos, de aceeași mână:> E[xcellentie] V[estre] Illustrissime D[ominationis] servitor et sclavus semper et merito/ fidelissimus Georgius de Paxellis etc.

<Pe verso, de aceeași mână:> Illustrissimo principi et Excellentissimo domino,/ domino Duci Madiolanj etc.,/ d[omino] meo unico etc.

II. Tânărul prudent

Archivio di Stato di Milano, Archivio Ducale Sforzesco., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 184, *1475*, fasc. 3, *Marzo* (Bologna, 6 martie 1476)

Illustrissimo et Excellentissimo Signore mio, Sonno passati per qua alcuni Hungari et Vallachi, li quali (se a loro/ se po credere) dicono se ritrovarono alla rotta che hanno havuto Turchi in Vallachia. Narrano/ la cosa in questo modo: che essendo intrato una grande multitudine de Turchi in dicta/ provintia, quelli del paese se misero in sieme et chiuderono li passi che non potessero fugire,/ poi hebbeno ad fare in sieme et li rumperono, et ne amazarono piu de cento millia, et/ pochi de loro moritero, donde che Vallachi sonno rimasti assai piu richi che non erano./ Li agiongono che hanno preso quindeci capitanei Turchi, quali hanno servato vivi, et/ el principal de loro, che se dimanda el Bassi. Di questo ne fara la Vostra Excellentia quello/ iudicio et stima li parira.

Uno fratello de Misser Colla Gaietano, quale novamente e venuto qua ad studiare,/ dice che circa uno mese se parti da casa, lasso d[omino] Colla in firmo proposito et deliberatione/ de volere venire ad questo San Giorgio ad visitare la Vostra Signoria. Se questo e vero,/ credo che essa el sapij d'altrove, pur anche io li ho voluto scrivere quello ne ho/ inteso dal fratello proprio che, per rispecto de Vostra Excellentia, mi e venuto ad visitare. Humilmente/ mi ricommando alla V[ostra] S[ignoria].

Datum Bononie, die VJ Martij 1475.

<Mai jos, de aceeași mână:>Illustrissime Dominationi Vestre fidelissimus servus Karolus vicecomes.

<Pe verso, de aceeași mână:> Illustrissimo Principi et Excellentissimo Domino/ meo singularissimo,/ duci Mediolani etc.

III. Cardinalul şi *duca Stephano vaivoda*

Archivio di Stato di Mantova, Mantova, Archivio Gonzaga, E. Affari esteri, XXV. *Roma*, busta 834, *1404–1499*, nn (11 martie 1475)

Ilustrissime Signore mio, questi di e venuta la nova de la morte de la figliola del re moglisse del prefecto [76]. Ragionano/-mo de darli una figliola del principe de Rossano. Doe ne sono gia maritate. Una al duca d'Amalfi e / l'altra al signore de Pesaro. Fra quatro di se aspecta qui lo Re de Bosna, el qual dicono essere un duca/ Stephano vaivoda intitulato re dal Re de Hungaria, al qual dicono spectar de far lo Re de Bosna/ perche quello regno vacava essendosi fatto Turco lo figliolo de la Regina qui. E par mi che costui habia un/ bel stato sera honorato come Re. Quando ne sia qui, parlavo piu informatamente de fatti suoi.

[76] *Moglisse*, adică *amantă* ori o „nevastă de probă", întrucât fostul ei „soţ", proaspăt numitul prefect al Romei, Giovanni della Rovere, era logodit cu Giovanna de Montefeltro.

Me raccomando/ a la gratia de la Vestra Signoria. Roma, XI Martii 1475. Heri sera arrivavono li carpioni.

<Mai jos, de aceeaşi mână> Illu[strissime]. D[ominationis] V[estre] Servitor Io[annes]. P[etrus] Arrivabenus.

<Pe verso, de aceaşi mână> Illustri Principi et Excellentissimo Domino, domino meo/ singularissimo L[udovico], Domino Marchioni Mantue,/ … ducali Locumtenenti Generali etc.

THE ROMANIANS AND "KING STEPHEN" AT THE JUBILEE IN ROME (MARCH 1475)

Abstract

On March 6, 1475, the rivalling representatives of the Milanese duchy, stationed in Bologna (viewed as a protectorate of the House of Sforza), encountered Hungarians and Romanians (commonly recorded as Wallachians in the Middle Ages) on their way to Rome. They brought spoils of wars to Pope Sixtus IV and, most importantly, the confirmation of the already rumoured major defeat suffered by Ottoman Sultan Mehmed II's host in Wallachia (in Moldavia in fact), at Vaslui, on January 10, 1475). The "interviewed" envoys (only Romanians nevertheless, according to both Milanese reports on the meeting, authored by competing politicians Georgio de Pasellis and Carlo Visconti) even claimed that up to '107,000 Turks" had fallen in combat. Five days later, on March 11, 1475, Giovanni Pietro Arrivabene, secretary to Cardinal Francesco Gonzaga, wrote from Rome to the cardinal's father, Ludovico III il Turco, margrave of Mantua (the increasingly independent ally of Milan), that Duke Stephen Voivode (in fact, Stephen III the Great of Moldavia, the victor at Vaslui) was on his way to the Holy City on the Tiber, where Pope Sixtus IV was to crown him king, after Matthias Corvinus, king of Hungary, had appointed Stephen as King of Bosnia. The king on his pilgrim road to Rome was in effect Nicholas Újlaki, (co-) voivode of Transylvania, as well as former ban of Slavonia. Nicholas had indeed been elevated to king of Bosnia already in 1471 by Matthias, most anxious to secure Újlaki's neutrality during the renewed Hungarian, as well as regional conspiracy against the Hunyadi monarch. All together, the dispatches of Arrivabene, Pasellis and Visconti, (very) much different in terms of style, revealed Eastern so-to-say realities (e.g. the „107,000" Ottoman casualties), that were – more or less (depending on the author) – tailored to suit proper Italian politics.

DIN ISTORIA ATRIBUIRII PROPRIETĂȚILOR LUI FIODOR ȘIDLOVSKI LUI DIMITRIE CANTEMIR

VICTOR ȚVIRCUN

Cuvintele cheie: Dimitrie Cantemir, Fiodor Șidlovski, Petru I, moșiile în Rusia.

Keywords: Dimitrie Cantemir, Fyodor Shidlovsky, Peter I, estates in Russia.

Istoria proprietăților lui Dimitrie Cantemir și a conaționalilor săi, veniți împreună cu el în Rusia, a constituit frecvent obiectul cercetărilor științifice, printre care și cele ale autorului prezentului articol[1]. Totuși, o serie de probleme referitoare mai ales la procesul transpunerii lor în practică și, în primul rând, al atribuirii proprietăților general-maiorului căzut în dizgrație – F. Șidlovski – în posesia domnului moldovean a rămas în afara cercetărilor. Documentele descoperite de noi în Arhiva Rusă de Stat a Flotei Marinei Militare ne permit să acoperim această lacună din biografia lui D. Cantemir.

După terminarea nereușitei campanii din 1711 și a încheierii acordului de pace ruso-turc, D. Cantemir și cei care l-au însoțit au fost nevoiți să se stabilească în Rusia, lăsându-și în principatul Moldovei și la Constantinopol toată averea mobilă și imobilă. Deținând Diploma de la Luțk, semnată de țar în aprilie 1711, având și promisiunile scrise și verbale ale monarhului cu privire la compensarea pierderilor suferite de ei în campania de la Prut[2], D. Cantemir și oamenii care l-au urmat sperau să primească în Rusia proprietăți corespunzătoare rangului și statutului lor.

---

[1] И. Сергеев, *Царицыно. Страницы истории*. М., 1993; Р.М. Байбурова, *История Царицына, бывшей Черной Грязи, в XУП–XУШ вв. (до приобретения ее Екатериной II в 1775 г.)*, în *Царицынский научный вестник.* М., 1993. p. 8–55; Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, ed. a II-a, Bucureşti, 2000; В.И. Цвиркун, *Владения Дмитрия Кантемира в России. Славянские чтения*. Вып.4, Кишинэу, 2007. p. 9–14; idem, *Из истории владений Дмитрия Кантемира и выехавших с ним соотечественников в России*., în *Материалы международной научной конференции «Прутo-Днестровский регион. Диалог культур»*, *посвященной 650-летию молдавской государственности и 300-летию со дня рождения Антиоха Кантемира*. СПб., 2010, p. 53–59; idem, *Dimitrie Cantemir. Repere biografice*, Bucureşti – Brăila, Editura Academiei Române – Editura Istros, seria Basarabica, 2017.

[2] Referirile la obligația compensării pierderilor suferite de D. Cantemir și de conaționalii săi, care l-au urmat în Rusia, sunt cuprinse în decizia lui Petru I ca răspuns la memoriile prezentate de domnitorul moldovean. v. В. И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, СПб, 2010, Док. № 8–11. p. 126–133.

Prima oară problema dimensiunilor concrete ale compensațiilor a fost pusă de domnitorul moldovean în cel de al treilea Memoriu al său prezentat monarhului rus în ultimele zile ale lunii iulie, în tabăra de campanie de pe Nistru, nu departe de orașul Moghiliov. În afară de rugămintea de a i se atribui „... la Moscova o casă și, pentru întreținerea gospodăriei, câțiva țărani și leafă", el îl ruga pe țar să poruncească „... a da un ordin ferm... de a se găsi satele, conacele, gospodăriile, morile, vasele și toate felurile de lucruri din casă și orice afacere [din gospodărie – n.n.] și moșia, și ceea ce era de folosință în casă, și toate documentele lui negustorești (în afară de bani, care ar fi foarte mulți pentru mine), de asemenea grâne, vite de tot felul și albine, și toate cele mobile și imobile, care se vor găsi, și ceea ce din mila Prealuminatei Voastre Majestăți le voi stăpâni, ca să nu le ia alții, cărora nu li se cuvine nimic"[3]. Cererea prințului a fost îndeplinită și, în consecință, cancelarul G. I. Golovkin a trimis Senatului Guvernamental o adresă la 3 august, expediată din convoiul aflat lângă Moghiliov: „... Majestatea Sa Țarul, din a Sa milă, acordă prințului Cantemir, boierilor și celorlalți ofițeri și moldoveni, care sunt acum împreună cu el, și titlul de prinț rus serenissim prințului Dimitrie și urmașilor săi, (și) binevoiește Majestatea Sa Țarul să-i dea prințului o casă de piatră la Moscova și să i se găsească acolo și sate, drept pentru care s-a trimis ordin Senatului Guvernamental, iar la Harkov s-a poruncit a i se da gospodăria și satele fostului general-maior Fiodor Șidlovski cu toate gospodăriile și cu vitele, și cu toate cele crescute acolo..."[4]

După această adresă, la 5 august, G. I. Golovkin a trimis o scrisoare guvernatorului de Azov, amiralul F. M. Apraksin, cu următorul conținut:

„Domnul meu, Fiodor Matveevici

Deoarece fostul domnitor moldovean, prințul Dimitrie Cantemir, a consimțit de bunăvoie să intre sub protecția Majestății Sale Țarul și vrea să trăiască împreună cu familia sa și cu un număr de boieri moldoveni și cu alți (oameni) din poporul său în Statul Rus, Majestatea Sa i-a dat lui, prințului, gospodăriile din Harkov în care a locuit fostul general-maior Fiodor Șidlovski, precum și proprietățile din afara orașului, care i-au aparținut acestuia. Totodată, el, prințul, crede că moldoveni siliți acum să-și părăsească patria și să vină în Statul Rus sunt în număr de mai mult de patru mii de persoane, bărbați și femei. Și ca să li se dea pentru a locui mai ales din acele slobozii sau proprietăți. Și dacă toți acei moldoveni care sunt cu prințul nu pot avea loc pe proprietățile lui Fiodor Șidlovski, atunci pentru îndeplinirea ordinului Majestății Sale Țarul să vă înțelegeți cu domnul guvernator al Kievului, prințul [D.M.] Golițîn să-i instalați în iarna aceasta în cele două gubernii ale dumneavoastră, și anume în locuințele regimentelor din sobozii pentru ca ei să poată locui în ele și să-și întrețină și caii. Și Înălțimea Voastră să binevoiți a trimite la Harkov un ofițer de seamă și priceput care să-l conducă acolo și să-i dea [lui D. Cantemir – n.n.V.Ț.] gospodăriile din oraș și din

[3] В. И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, СПб., 2010, Док. № 10 p. 128–131.

[4] *Доклады и приговоры состоявшиеся в Правительствующем Сенате в Царствование Петра Великого.* Под ред. Н.В. Калачова. том II, Год 1712, СПб., 1882, № 193, p. 134.

afara lui și toate satele și proprietățile lui Șidlovski din Ucraina. Și grânele care sunt în acele sate, caii și alte vite și toate cele crescute acolo, căci Majestatea Sa i-a dat prințului în proprietate veșnică gospodăriile și proprietățile lui Șidlovski, despre aceasta i-am scris de ordinul Majestății Sale și domnului guvernator al Kievului, prințul Golițîn. Și despre darea de locuințe moldovenilor, a căror listă nominală o atașez, îndepliniți Înălțimea Voastră ordinul de mai sus al Majestății Sale”[5].

Peste două săptămâni, la 22 august, D. Cantemir însuși, aflat în acest timp la Kiev împreună cu familia și cu boierii și oamenii aflați în slujba sa, veniți odată cu el, i-a trimis o scrisoare guvernatorului F. M. Apraksin:

„Luminate și Excelența Voastră, domnule și frate, să trăiești.

În nefericirea de acum, așa cum a vrut Domnul și Majestatea Sa Țarul ne-a poruncit, noi am trecut de partea Majestății Sale Țarul. Și Majestatea Sa Țarul i-a cerut Luminației Voastre să ne aprovizionați și să înfăptuiți totul. Despre acest lucru s-a dat de la Cancelaria Majestății Sale un ordin cu un inventar pe care le trimit Excelenței Voastre în această scrisoare. Și-l rog pe Excelența Voastră, conform ordinului Majestății, să cer Excelenței Voastre, așa cum ni s-a poruncit, inventarul averilor și proprietăților lui Șidlovski. De asemenea, rog, dacă se poate, să poruncești să fie un comandant bun, de nădejde și priceput, care, dacă se poate, să pregătească ceea ce ne va trebui la iarnă înainte de sosirea noastră la Harkov, deoarece noi nu știm obiceiurile acestor locuri și ne va trebui cineva să ne arate drumul, de asemenea și domnul Savva Raguzinski, cred că i-a scris Excelenței Voastre, ca să-l căutăm împreună prin bunăvoința prințului Golițin să-l trimiteți cât de repede se poate. Și la această dorință a mea, binevoitorul meu tată, ca pe un adevărat fiu al său să nu-l lași fără mila ta, dar și pentru truda noastră pentru credința creștină. De asemenea, din dragoste pentru Majestatea Sa Țarul, noi și toți oamenii noștri am fost nevoiți să lăsăm dușmanului tot ce au agonisit părinții noștri și noi, (și) depindem doar de mila Majestății Sale Țarul. Și întotdeauna am arătat veșnică și credincioasă slujbă Majestății Sale Țarul și din toată inima ne-am dovedit și recunoștința pentru grija Excelenței Voastre, pe care ați binevoit să ne-o arătați, făgăduim să fim veșnic sluga Luminației Voastre, Dimitrie Cantemir, (prinț) ereditar al Majestății Sale Țarul Rusiei”[6].

Scrisoarea lui D. Cantemir adresată amiralului F. M. Apraksin n-a rămas fără urmări. Chiar în primele zile ale lunii septembrie în locul dragonilor locotenent-colonelului Rot, care l-au însoțit pe domnitorul moldovean și pe oamenii săi de la Moghiliov până la Kiev[7], „din dispoziția guvernatorului de Azov s-a ordonat ca să fie permanent pe lângă D. Cantemir locotenent-colonelul Vasili Baturin, comisar al

[5] Российский государственный архив Военно-.Морского Флота (далее – РГА ВМФ) Фонд 233 (Ф. М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л. 127–128.

[6] РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф. М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л. 119–119об.

[7] В. И. Цвиркун, *Под сенью двух держав. История о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России.* Изд. 2-е. Кишинёв, 2013, p. 120.

escadronului de dragoni Bahmutski, și pentru gărzile acestui escadron de dragoni (să fie) o sută cinzeci de oameni cu un număr complet de ofițeri”[8].

Cu câteva săptămâni mai înainte, prin dispoziția lui F. M. Apraksin, ober-comandantului Harkovului, Stepan Kolîciov, i s-a ordonat să ia în grijă și să aibă sub control averea mobilă și imobilă a lui F. V. Șidlovski.

În scrisoarea sa din 31 august, expediată din Izium pe numele amiralului, S. Kolîciov raporta:

„... La ordinul Luminăției Voastre voi trimite cât se poate de repede la Voronej averea mobilă a Înălțimii sale domnul Șidlovski, și anume argintăria, banii și alte lucruri și scrisori. Iar după hergheliile de cai l-am trimis special în satele lui pe Tinkov și i-am ordonat să le ducă la Skopin.

Sfintele icoane, care au fost făcute la cererea lui și alte (lucruri), la ordinul Luminăției Voastre le voi preda cu chitanță. Și ce lucruri vor fi trimise la Voronej voi scrie de îndată Luminăției Voastre”[9].

Se avea în vedere ca inventarierea averii mobile și imobile a lui F. V. Șidlovski să fie terminată și gata de a fi predată noului proprietar când vor sosi la Harkov D. Cantemir și oamenii săi. Totuși, realitățile rusești erau departe de ordinele țarului și de dispozițiile funcționarilor săi.

Inițial, cam vreo trei săptămâni s-au rătăcit pachetele cu ordinele lui Petru I și cu hotărârea Senatului Guvernamental cu privire la transmiterea moșiilor general-maiorului căzut în dizgrație în proprietatea domnitorului moldovean, pe care însuși D. Cantemir le-a trimis încă de la 23 august guvernatorului de Azov, F. M. Apraksin, prin N. A. Gherenk, ober-comandantul cetății Kievo-Pecerskaia[10]. În următoarea sa scrisoare, adresată guvernatorului, D. Cantemir se mira sincer „... pe unde au zăbovit acum scrisorile”. Printre altele el presupunea că „... poate acele ordine ale monarhului și scrisorile noastre au fost reținute de mâini străine”[11]. Prințul nu excludea nici uneltirile lui F. V. Șidlovski, general-maiorul căzut în dizgrație, „care (chiar) față de persoana Excelenței Voastre [adică a lui F. M. Apraksin – n.n. V.Ț.] a întârziat până la 18 august și n-a dat deloc ascultare nici ordinului monarhului și nici nouă”[12].

În continuarea scrisorii, D. Cantemir îi comunica guvernatorului ce mari lipsuri au îndurat el și oamenii săi la Harkov, remarcând că superiorii de acolo „... ne-au dat hrană și furaje pentru cai doar pentru trei zile, și spun că mai mult n-au de unde lua. Îl rog pe Excelența Voastră ca să binevoiască a îndeplini ordinul Majestății Sale Țarul așa cum se cuvine să facă orice creștin, iar noi nu vom uita niciodată bunătatea Excelenței Voastre”[13]. În afară de cele arătate mai sus el îl

[8] РГАДА. Ф. 248. ? Правительствующего Сената, Д. 8. Ч. 1. л. 138; В. И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, СПб., 2010, p. 130.

[9] РГА ВМФ Фонд 233 (Ф. М. Апраксина), Оп. 1, д. 20, л. 157 и оборот.

[10] Там же, Оп. 1, д. 14, о. 103–104.

[11] РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф. М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л. 103об.

[12] Там же, Оп. 1, д. 14, о. 104.

[13] Там же.

ruga pe F. M. Apraksin „... să trimită un om de nădejde care să facă totul conform ordinului Majestății Sale Țarul și pentru cealaltă moșie a lui Șidlovski, al cărei inventar îl are Excelența Voastră. Și după inventar binevoiește a ne trimite o copie, pentru ca să putem aduce totul la cunoștința Majestății Sale Țarul”[14].

Probabil, reacția guvernatorului de Azov la rugămintea prințului moldovean a survenit fără întârziere, deoarece deja la 11 octombrie 1711 în corespondența acestuia adresată lui F. M. Apraksin se aflau scrise următoarele:

„Excelenței sale, domnului și fratelui meu închinare.

Tot de ce avem nevoie primim suficient. Și mulțumim din toată inima persoanei dumneavoastră. Vă rog să nu mă învinuiți că îl plictisesc pe Luminăția Voastră cu scrisorile (mele), dar eu nu pot prin faptele slujbei mele să vă dovedesc, însă vă mulțumesc prin cuvinte pentru bunăvoința dumneavoastră. De asemenea, și noi, cei care trăim la Harkov, vă rugăm să nu ne lăsați fără patronajul dumneavoastră pentru ca în nefericita noastră soartă prin acesta putem avea un câștig, căci Majestatea Sa Țarul, preamilostivul nostru monarh, oricâte ne-a oferit, totuși credem că ne-a recomandat mai ales protecția dumneavoastră. Îl rugăm pe Luminăția Voastră, dacă binevoiți, să porunciți a mi se comunica și mie știrile pe care le aveți despre turci sau tătari pentru a fi în folosul comun al poporului de aici (lumii?)”[15].

Mult mai complicate au fost problemele punerii proprietăților lui F. V. Șidlovski în posesia lui D. Cantemir. Văzând cum trenează obținerea celor date (promise) de țar și primind informații contradictorii despre starea bunurilor mobile și imobile ce i se cuveneau, domnitorul a hotărât să se ducă personal la nou obținutele proprietăți, fapt pe care l-a adus la cunoștința guvernatorului.

În scrisoarea trimisă la 15 noiembrie pe numele acestuia, domnitorul îi comunica următoarele:

„... în acele zile, pentru a vedea și vizita proprietățile lui Șidlovski am plecat de la Harkov și am venit într-adins la Izium, unde domnul ober-comandant ne-a raportat că are ordin ca toate proviziile pentru iarnă să le strângă pentru noi toți din satele lui Șidlovski, că... locuitorii de acolo sunt într-o sărăcie vădită. Și astfel avem numai cele promise, pentru că nu vedem alte lucruri pe lângă casă, nici podeț, nici vreo biată icoană. Și nici în cămări nu e nimic, numai vase din lemn sparte și cazanele toate sunt luate, și cu adevărat n-a mai rămas nimic din ce-i de folos casei. Și pe bieții supuși îi împovărează foarte mult vechilii numiți în acele locuri, așa că am umblat în toate zilele prin diferite sate. Și noi i-am adus la cunoștință domnului ober-comandant despre toate acestea, dar n-a luat nicio măsură. Și ce ne-a mirat mai mult e că din atât de mulți cai și iepe ale lui Șidlovski doar nouă iepe nenorocite au fost trecute în registrele de inventar ale proprietăților. De aceea, îl rugăm preaplecat pe Luminăția Voastră să binevoiască în ce fel i se va

[14] Там же.

[15] РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф. М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, р. 108.

părea mai potrivit Luminăției Voastre să găsească de cuviință să ne ajute în nevoia noastră, și astfel să le facem în necaz dușmanilor noștri, care întotdeauna vor să știe despre starea noastră (aflată) sub protecția Majestății Sale Prealuminatul Țar, pentru că așa se obișnuiește..."[16].

Călătoria la Izium și vizitarea proprietăților lui F. V. Șidlovski date lui în posesie nu numai că l-au dezamăgit pe D. Cantemir în ceea ce privea integritatea (numărul) și starea în care se aflau bunurile mobile și imobile date drept compensație, dar a generat și animozitatea dintre prințul moldovean și ober-comandantul S. Kolîciov. Nemulțumirea față de comportarea acestuia din urmă s-a reflectat și în scrisoarea lui D. Cantemir către F. M. Apraksin, unde despre ober-comandant se afirma că „... din multe motive știm că domnul ober-comandant este tare pornit împotriva noastră, dar nu putem ști din ce cauză"[17].

Noi credem că D. Cantemir, afirmând că nu cunoaște cauza conflictului, de fapt nu este sincer, deoarece motivul deriva din diferența uriașă dintre numărul oamenilor veniți împreună cu el, declarat de domnitorul moldovean, pentru întreținerea cărora s-au alocat sume uriașe, și numărul real de moldoveni aflați împreună cu el la Harkov. Problema numărului real al conaționalilor veniți în Rusia împreună cu D. Cantemir a fost tratată de noi în articole de profil[18] și în monografii tematice[19], unde au fost consemnate faptele care demonstrează improbabilitatea afirmației că 4 mii de moldoveni ar fi ajuns în Rusia împreună cu D. Cantemir. Documentele de arhivă, descoperite de noi nu demult și citate în continuare, reprezintă un nou argument în favoarea afirmației emise anterior.

Justificându-se în fața lui F. M. Apraksin referitor la învinuirile nedrepte venite din partea lui D. Cantemir, ober-comandantul S. Kolîciov îi scria acestuia că:

„... La ordinul Înălțimii Voastre copia de pe registrele de inventar ale proprietăților lui Șidlovski (scrise) de mâna mea și gospodăria pe care a avut-o Șidlovski la Harkov le-am atribuit în posesia domnitorului moldovean și această copie pentru atribuirea proprietăților menționate mai sus și a gospodăriei lui Șidlovski le-am trimis domnitorului moldovean prin colonelul Baturin. Și i-am scris ca să trimită pe cineva din partea sa cu acel locotenent-colonel ca să ia în primire acele proprietăți. Și domnitorul moldovean n-a primit în proprietatea sa gospodăria lui Șidlovski și acele proprietăți inventariate. Și i-a spus lui, locotenent-colonelului [V. Baturin – n.n. V.Ț.], că, de, eu nu accept acele proprietăți pentru că, pasă-mi-te, ele sunt în număr mai puțin de înscrise în inventar. Iar mie, zice, Majestatea Sa Țarul mi-a oferit toate acele proprietăți pe care le-a avut Șidlovski fără împuținare. Și din acele proprietăți inventariate, în afară de caii de schimb din

[16] РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф. М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, p. 109–110.

[17] Там же.

[18] В. И. Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России.* Revista de istorie a Moldovei, Chișinău, 1994, Nr. 2(18), p. 14–20.

[19] В. И. Цвиркун, *Под сенью двух держав...* p. 118–119; Victor Ţvircun, *Dimitrie Cantemir – Repere biografice*, Bucureşti – Brăila, 2017, p. 116–118.

satele regiunii Kursk și în afară de caii de înhămat care au fost, în gospodăria lui au fost de asemenea, (obiecte) de aramă și fier... clar, în inventare n-a mai fost nimic altceva. Și copia de pe registrele de inventar, care a fost poruncită pentru el, v-o trimit acum pentru încunoștiințarea Luminăției Voastre. Și a arătat el, domnitorul, copia scrisă de mâna domnului conte G. I. Golovkin, în care sunt înscrise proprietățile mai sus menționate, la fel ca în acel act, care i-a fost dat lui, domnitorului. De pe care Luminăția Voastră mi-a trimis o copie, doar că la acele puncte este adăugat că-i va fi dată la Moscova o gospodărie cu case de piatră și sate, acolo unde vor fi găsite. Și, cică, de îndată ce voi fi la Moscova *și mi se vor da toate cele avute de Șidlovski, promise prin mila Majestății Sale Țarul, atunci va primi acele proprietăți* [subl. – V.Ț.] Dar acum trebuie pregătite locuințele pentru cei 4 000 de oameni ai mei, bărbați și femei, iar aceste locuințe și proviziile mi le-au oferit și Senatul și Majestatea Sa Țarul.

Și i-a spus lui, locotenent-colonelului, cu multă răutate, că, de, ober-comandantul de aceea nu-mi dă deloc proprietățile, pentru ca oamenii mei să-și piardă vlaga și să se risipească. Și eu, chiar de-mi voi vinde ultimul caftan, dar pe oamenii mei nu-i las și oamenii mei tot mai vin la mine. Și acum au plecat la Kiev 12 persoane importante. Și eu, domnule, într-adevăr mă tem de el [D. Cantemir – n.n. V.Ț.], ca să nu mă învinuiască degeaba. Și am grijă de el așa cum mi-a poruncit Luminăția Voastră cu multă cinste și, de asemenea cu provizii după dorința lui și îndeplinesc (totul) după cele scrise de mâna lui nicidecum mai puțin, ci cu vârf și îndesat, ceea ce, cred, vă este cunoscut Luminăției Voastre de la esaulul din Regimentul Harkovski, Grigori Afanasiev. Și acum i-am scris despre acestea și colonelului de la Harkov, pentru ca nici de locuințe, nici de provizii și nici de furaje pentru cai să nu ducă nici cea mai mică lipsă și l-am aprovizionat cu toate după dorința lui, care i se îndeplinește cu toată sârguința. *Iar acum, domnule, sunt cu el doar 400 de oameni, în total bărbați și femei cu copii, dar el cere provizii pentru un număr total de 4 000, de asemenea și o mulțime de furaje pentru cai*. [subl. – V.Ț.]. Și câte provizii și câte furaje pentru cai s-au consumat de la sosirea lui și pentru ce ranguri se strâng provizii și furaje pentru cai vă trimit prin această (scrisoare) încunoștințare. Pentru aceasta îl rog pe Înălțimea Voastă, conte, să-i dea un ordin care pentru toți 4000 de persoane de dat pentru provizii și furaj pentru cai și de unde s-o adunăm sau să o luăm din proprietățile inventariate"[20].

Atribuirea fostelor proprietăți ale general-maiorului F. V. Șidlovski în posesia prințului moldovean și a celor care l-au însoțit – boieri și cei aflați în slujba lui – s-a tergiversat multe luni. A fost nevoie ca, în aprilie 1712, D. Cantemir să ajungă la Petersburg în audiență la monarhul rus pentru ca să urnească procesul din punctul mort. Numai după aceasta au fost emise ordinele, semnate de Petru I, care au completat cu un conținut concret articolele Diplomei (Tratatului de la Luțk?) și ale rezoluțiilor emise înainte și după campania de la Prut, care garantau prințului compensarea pierderilor materiale și morale suferite[21].

[20] РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф. М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л. 167–168.
[21] В. И. Цвиркун, *Легенды и вымыслы*... p. 17.

După ordinele țarului, la 9 iunie 1712 au urmat dispozițiile scrise ale cancelarului G. I. Golovkin către guvernatorul general al Azovului, F. M. Apraksin, cu privire la faptul că „... în regimentele sloboziilor lui Șidlovski ocinele, care au fost date domnitorului moldovean, prințul Cantemir, și anume: gospodării ale cercașilor – 633, ale rușilor – 42, ale polonezilor – 35. În total 710 gospodării, să fie împărțite moldovenilor, boierilor și ofițerilor și altora care au venit împreună cu domnitorul..."[22] Totuși, numai după ce au trecut cinci luni „Luminatului prinț Cantemir și boierilor și ofițerilor moldoveni și altora, care au venit cu domnitorul, le-au fost date, conform inventarului trimis, proprietățile fostului general-maior F. Șidlovski din regimentele Harkovsk și Iziumsk și din județul Kursk"[23]. Însă, nici această hotărâre n-a reprezentat punctul final al procesului în cauză, deoarece atribuirea proprietăților a avut loc fără eliberarea documentelor de posesie corespunzătoare. Această situație a atras după sine nenumărate cereri adresate lui Petru I de către Dimitrie Cantemir, boierii și oamenii aflați în slujba sa, care au continuat până în anul 1722[24].

Concluzionând cele expuse mai sus, putem afirma că atât domnitorul moldovean, cât și conaționalii săi care au venit împreună cu el, au fost nevoiți să depășească nenumărate bariere birocratice și administrative, dar și rezistența funcționarilor (ruși) în procesul de dobândire în posesie a proprietăților promise de Petru I și statuate în documentele semnate de mâna sa. Totodată, faptele evidențiate permit deconstrucția unui șir de stereotipuri și legende statornicite în literatura istorică referitoare la biografia lui D. Cantemir și la istoria relațiilor moldo-ruse.

Summary

For the first time in the rich Cantemirian historiography to conduct an academic research on the issue of transferring the properties and estates of Fyodor Shidlovsky in the possession of Dimitrie Cantemir. This study is based on unique documents, discovered by the author in different state archives of the Russian Federation.

[22] РГАДА. Ф. 68. *Сношения России с Молдавией и Валахией*, Оп. 1, 1720 г, л. 2, л. 3об.
[23] РГАДА. Ф. 68. *Сношения России с Молдавией и Валахией*, Оп. 1, 1720 г, л. 2, л. 4.
[24] Там же, л. 5.

CĂILE DIVERGENTE ALE PRIMEI MODERNITĂŢI ROMÂNEŞTI (SECOLELE XVII–XVIII)

RĂZVAN THEODORESCU

Cuvinte cheie: dualism cultural, dualism politic român, traditionalism valah, inovaţie moldovenească.

Mots-clé: dualisme culturel, dualisme politique roumain, traditionalisme valaque, innovation moldave**.**

1. DE LA EMINESCU LA CĂLINESCU

Au trecut aproape două secole de când, în 1836, un observator european avizat precum Saint Marc Girardin – deputat, profesor la Sorbona şi viitor membru al Academiei Franceze – putea să scrie, premonitoriu aproape, următoarele: „Si les deux Principautés étaient réunies, il y auraient plus d'éléments de tiers – état en Valachie et d'aristocratie en Moldavie”[1].

Cu mai mulţi ani în urmă, aplecându-mă asupra civilizaţiei românior între medieval şi modern[2], apoi asupra primei noastre modernităţi[3], eu însumi evocam – pe urma iluştrilor reprezentanţi ai aşa numitei „sociologii beletristice”[4], care au fost Garabet Ibrăileanu şi Eugen Lovinescu – spiritul aristocratic moldav înnoitor, deosebit de cel valah tradiţionalist, mai afin orizonturilor folclorice. Încercam să văd cum „Burgundia Orientului” – aşa denumeau călătorii străini ţinutul de la răsărit de Carpaţi – a fost de timpuriu deschisă către Occident şi cum cultura acestuia din vremea barocului şi a iluminismului neo-clasic a înrâurit-o prin Polonia şi prin Austria, ba chiar paradoxal, prin europenizata Rusie post-petrină şi să înţeleg de ce s-a putut vorbi aplicat despre „boierismul moldovenesc în geneza revoluţiei paşoptiste[5] şi despre împrejurarea – afirmată cândva de George Călinescu – că „moldovenii, chiar de origine rurală, înclină către mentalitatea boierilor”[6].

---

[1] *Souvenirs de voyages et d'études*, Paris, 1852, p. 196.

[2] *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii* (*1550–1800)*, I–II, Bucureşti, 1987.

[3] *Despre prima modernitate a românilor*, în Academia Română. *Discursuri de recepţie, IX (1996–2005)*, Bucureşti, 2006, p. 183–206.

[4] Şt. Zeletin, *Neoliberalismul*, ed. a III-a, Editura Scripta, Bucureşti, 1992, p. 23.

[5] Gh. Platon, *Geneza revoluţiei române de la 1848. Introducere la istoria modernă a României*, Iaşi, 1980, p, 155, 165, 253.

[6] *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. a II-a revăzută şi adăugită, Al. Piru, Editura Minerva, Bucureşti, 1982, p. 814.

Apariţia în Iaşi a „Junimii" în 1863–1864, „asociaţie de doctori" potrivit aceluiaşi critic şi istoric literar, nucleu al orientării politice şi culturale conservatoare şi antiburgheze – opus vădit liberalismului „roşilor" bucureşteni –, cu membrii săi fondatori majoritatea boieri formaţi în spaţiul germanic şi cu marele său herald Mihai Eminescu pentru care „suflarea cuceritoare a Miezenopţii e mai tare spre Moldova"[7], faţă de o Muntenie unde stăpâneau „rămăşiţele haimanalelor de sub steagurile lui Pasvanoglu şi Ypsilant şi resturile numeroase ale cavalerilor de industrie din Fanar"[8] a fost consecinţa logică a unei lungi prefeţe istorice. Una care poate fi ilustrată în chip superlativ – ceea ce am încercat să fac de câteva ori – prin sfera artelor vizuale, a arhitecturii în primul rând, care au avantajul de a fi extrem de grăitoare, prin chiar dăinuirea lor, pentru mentalitatea unei epoci, întregind datele de istorie literară, de istorie a credinţelor, de istorie instituţională.

Intră în această lungă prefaţă istorică a orientării Moldovei spre Apus, care a echivalat cu o constantă căutare a noutăţii culturale – total diferită de orientarea Munteniei şi a Olteniei spre Balcanii ortodoxiei şi Turcocraţiei, ambele cultivând tradiţionalismul istoric –, bazilica Bogdăneştilor de la Rădăuţi, goticul ştefanian sau înnoirea manieristă marcată de broderia funerară a lui Ieremia Movilă – atât de debitoare picturii „sarmatice" poloneze – şi de sculptura turlei Dragomirnei lui Crimca, urmând apropierilor moldo-muntene din timpul domniilor paralele, la Iaşi şi la Bucureşti, ale Mihneştilor Alexandru al II-lea Mircea şi Petru Şchiopul, reflectate de lăcaşuri precum Galata, Aroneanu şi Suceviţa şi anunţând momentele de diferite, chiar contradictorii, tendinţe stilistice cu limpezi explicaţii de istorie politică: momentul oriental al domniilor levantinizatului Radu Mihnea ilustrat de atât de „musulmana" biserică a Mănăstirii Sf. Sava din Iaşi, închinată la Ierusalim, cu ctitor dregător grec, cu „protomastóron" creştin stambuliot şi egumen cipriot, continuat nemijlocit de primul deceniu al domniei vasiliene (1634–1644) situat într-un timp al apropierii fiului agăi Nicolae Coci de grupul greco-levantin din jurul sultanului Murad al IV-lea. Deloc întâmplător acesta este şi deceniul ridicării atât de orientalizatei biserici de la Trei Ierarhi – monument definitoriu al unui „baroc ortodox postbizantin" – şi al decorării curţii domneşti ieşene cu faianţa otomană de Iznik şi Kutahya, dar şi cu „ciniile" despre care scria Miron Costin, în fapt „chinezării" ajunse în repertoriul ceramoplastic turcesc. Într-un sens absolut contrar – dar grăitor pentru căutările şi rapidele înnoiri moldoveneşti –, deceniul ultim al domniei lui Vasile Lupu a fost cel al unei occidentalizări integrale ce mergea de la alianţa matrimonială cu Radziwili Republicii regale, la ecourile polono-italiene din „Pravila" de la 1646 – atât de deosebită de nomocanonica „Îndreptare a legii" muntenească –, de la înălţarea Goliei atât de îndatorată barocului roman cunoscut prin Cracovia, poate, la noul decor al curţii princiare, cel al ceramicii polono-lituaniene (amintesc că foarte curând acestuia i se va adăuga faianţa olandeză de Delft)[9].

Dacă noutatea şi diversitatea stilistică au fost, continuu, în sfera vizualului, dominantele peisajului cultural moldovenesc din anii '20 până în anii '50 ai secolului al XVII-lea, anii '60 şi '70 au însemnat aici afirmarea aceleiaşi noutăţi şi

[7] *Opere*, XIII, *Publicistică 1882–1883*, *1888–1889*, Bucureşti, 1985, p. 34.
[8] Idem, *Opere*, XII, *Publicistică 1 ianuarie – 31 decembrie 1881*, Bucureşti, 1985, p. 266.
[9] Pentru toate acestea vezi R. Theodorescu, *Civilizaţia*..., I, p. 99–117, 187–195.

a înclinaţiei apusene în creaţia culturală scrisă de la Miron şi Nicolae Costin, la Nicolae Milescu şi la Dosoftei mitropolitul, această pleiadă mirabilă fiind încheiată de principele Cantemir care a deschis, de altminteri, un veac al XVIII-lea moldovenesc aristocratic, cosmopolit şi occidentalofil.

Spre deosebire de Muntenia şi Oltenia, unde acest timp avea să se consume sub semnul tradiţiei locale brâncoveneşti ajunsă până la folclorizare în arhitectură, pictură murală şi de icoane sau sculptură decorativă, Moldova va cunoaşte cu totul altă tradiţie stilistică – şi doar la nivel boieresc –, cea a unui baroc de iniţială sorginte străină italo-polonă, italo-austriacă sau italo-rusească – să nu uităm că din împărăţia ţaristă veneau la Iaşi muzicieni ce cântau: „Te Deum"-ul lui Giuseppe Sarti şi ofiţerii francmasoni care organizau o „nouova loggia militare di Marte" –, un baroc apusean pigmentat ici şi colo de ecouri ale barocului şi rococoului din Stambul. E timpul în care apar biserici din tradiţia Goliei precum lăcaşul din 1761 al vechii mitropolii ieşene, datorat lui Gavril Calimachi, zidit, ne-o spune un spiţer sibian, „nach der neusten Bauart", şi alta, tot la Iaşi, al cărei arhitect era un „Her Leopold", alta la Târgu Ocna unde un Racoviţă punea în pisanie versuri franţuzeşti, o alta, rotonda neo-clasică a neamului Balş de la Leţcani sau elipsoidala Sf. Haralambie din Sărărie a unui neam epirot aici căftănit. Era peisajul construit în care vieţuiau şi ctitoreau ierarhi ca Leon Gheuca, Veniamin Costachi, Sofronie Miclescu – cu toţi proveniţi din boierime (spre deosebire de Ţara Românească, unde un fiu de ţăran ajungea episcopul Clement al Râmnicului) –, acelaşi peisaj în care marii boieri din familiile Jora, Paladi sau Beldiman citeau sau tălmăceau din Marmontel şi Florian, din Volney şi Voltaire, din Montesquieu, Metastasio şi Fénelon, ba chiar comandau la Leipzig opere ale lui Rousseau şi Kant sau constituţia abia născutelor State Unite americane. Ei erau cei care, în acelaşi timp, îşi construiau o arhitectură palaţială concepută, o spunea consulul britanic Wilkinson, „in the most modern style of European architcture" – din care s-au păstrat la Iaşi casele neo-clasice Sturdza şi Başotă, Balş şi Rosetti – Roznovanu –, înconjurate de grădini – „c'étaient de beaux jardins romantiques", exclama cosmopolitul prinţ valon Charles Joseph de Ligne, cunoscător al jardinomaniei europene a veacului Luminilor.

Concentrând fast şi rafinament, curtea domnească de la Iaşi putea să pară superioară la final de epocă fanariotă unui alt călător englez, orientalistul Sir Robert Ker Porter, care observa că „everything at this court (a lui Mihail Suţu s.m.) seems in a more polished and splendid style than is found in that of his kinsman of Wallachia (a lui Alexandru Suţu – s.m.)". Situaţia cu totul specială a protipendadei Moldovei care, în frunte cu principii săi fanarioţi, apoi „pământeni", apoi „regulamentari" ducea un trai comparabil celui al restului nobilimii continentului era limpede remarcată, în 1839, de diplomatul baron Charles de Bois-Le-Comte: „à la tête se présentent les Boyards de première classe, fiers de leurs richesses et de l'ancienneté de leur origine et conservent entre eux et les autres Boyards une séparation de rang, qui est déjà beaucoup moins marquée parmi la Valaques". Lunga prefaţă istorică a modernităţii la care m-am referit şi în care am semnalat nu puţine discordanţe culturale moldoveneşti[10] faţă de învecinata

[10] *Ibidem*, p. 261–264.

Ţară Românească este menită, de altminteri, să explice şi fenomene ce ţin de „durata lungă" a istoriei.

Cercetarea regională în spiritul unei mai vechi „Landesgeschichte" a fost mai demult (2000) temă majoră de cercetare la Congresul Internaţional de Ştiinţe Istorice de la Oslo, unde s-a vorbit cu subiect şi predicat[11] despre aşa-numitul „Early Modern Regionalism" – exact subiectul meu aici –, cu rădăcini geopolitice, economice, sociale şi culturale. Sunt rădăcini care se regăsesc, sper, şi în abordarea de faţă şi care ar putea completa mai vechea discuţie a lui P.P. Panaitescu privitoare la „dualismul politic românesc"[12] creat de drumurile comerciale europene deosebite care traversau Moldova şi Ţara Românească şi de sistemul hidrografic diferit al celor două principate. Marea rezervă funciară din Moldova – în contrast cu proprietatea obştilor libere din „plaiurile" subcarpatice ale Munteniei şi Olteniei, din Buzău până în Mehedinţi –, alinierea moldavă la mentalitata nobiliară est-central europeană – cu totul alta decât aplecarea constantă a Ţării Româneşti către Balcanii deja supuşi Porţii –, în fine gustul valah pentru tradiţie şi cel moldovean pentru noutate au fost, în cele două secole premoderne, elemente majore de diferenţiere pe care istoricul nu le poate ocoli în numele unei unităţi de civilizaţie care, evident, există oricum în primul rând prin limbă. Afinitatea balcanică a ţinutului dintre Carpaţi şi Dunăre este, în mod natural, constanta pe care o găsim ilustrată de civilizaţia Ţării Româneşti de la lăcaşul bizantin al primilor Basarabi de la Argeş – cu prototipuri la Constantinopol şi Salonic –, la biserica monastică a Coziei – reflex autohtonizat al lăcasurilor sârbeşti de pe valea Moravei –, la elegantele ctitorii pravoslavnice de la Dealu şi Curtea de Argeş cu atâtea împrumuturi din moschei turceşti de la Edirne şi Stambul[13], argumentelor de istorie artistică adăugându-se cele din sfera tiparului unde era activ la nord de Dunăre muntenegreanul Macarie şi apoi sârbul Dimitrie Liubavici sau din aceea a gustului pentru interioare şi costume levantine ale deja amintiţilor Mihneşti legaţi de arhipeleagul grecesc şi de Veneţia.

În această lume nobiliară cu năzuinţe permanente spre nou vom întâlni cazul, elocvent între toate, al unui tradiţionalism arhitectonic care a ilustrat fără întrerupere timp de un secol şi jumătate, de la 1570 la 1720, o idee dinastică: este vorba de preluarea tipului de nartex lărgit transformat în necropolă princiară de la ctitoria lui Neagoe Basarab din Curtea de Argeş la biserica Sf. Troiţe din Bucureşti a lui Alexandru al II-la Mircea şi Radu Mihnea, de la mitropolia bucureşteană a lui Constantin Şerban la edificiul cantacuzinesc de la Cotroceni, de la biserica brâncovenească a Mănăstirii Hurezi – devenită tragic cenotaf – la biserica samavolnic dispărută de la Văcăreşti a primului fanariot, atât de legat de dinastiile anterioare, Nicolae Mavrocordat[14].

---

[11] Pentru secolul al XVIII-lea vezi idem, II, p. 137–143, 165–170.

[12] Proceedings 19th International Congress of Historical Sciences. Oslo, 6 –13 august 2000, p. 230–235.

[13] *De ce au fost Ţara Românească şi Moldova ţări separate?*, în *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947 cu idei reluate în idem, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, p. 26, 301–304.

[14] Pentru toate acestea vezi R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de jos* (*400–1400*), Bucureşti, 1976, p. 175–186, 204–210; idem *Tolérance et art sacré dans les Balkans: Le cas valaque autour de 1500*, în *Roumains et Balkaniques* dans la *civilisation sud-est europeénne*,

2. TRADIŢIONALISM VALAH ŞI INOVAŢIE MOLDAVĂ

Această linie a tradiţiei a evoluat în principatul românesc unde domnia lui Matei Basarab – întru totul contrară celei înnoitoare a contemporanului său Vasile Lupu – a putut deveni o paradigmă a spiriului naţional peste veacuri, cu ideologia sa ataşată „începuturilor de ţară" şi mitului născând al strămoşului Neagoe voievod[15].

Aceeaşi linie tradiţională era altoită pe o structură socială mult mai fluidă decât în Moldova, cu boiernaşi, „vătafi de plai", „cupeţi" şi meşteşugari ctitori de biserici – uneori împreună cu mitropoliţi şi mari boieri (lucru de neimaginat în Moldova vecină) –, ba chiar cu mezalianţe căutate precum cele ale Cantacuzinilor şi ale clientelei lor, cu ascensiuni rapide de felul celor ale Bibeştilor care în secolul al XVIII-lea făceau comerţ cu porci, vite şi vin de Drăgăşani[16], iar în cel de al XIX-lea dădeau doi principi Ţării Româneşti.

Această Ţară Românească a tradiţiei, unde se păstra geloasă, într-o cheie folclorică adesea, moştenirea cărturărească anterioară – cazul centrului de la Râmnic este elocvent –, unde noutatea occidentală din pictura lăcaşurilor era sever reprimată la 1805 ca „urâtă şi neprimită corcire papistăşească" – aceasta chiar în vremea când la Iaşi pictau meşteri formaţi la Viena, precum Eustatie Altini şi Ioan Balomir –, unde luxurianţa decorului vegetal zugrăvit pe faţadele bucureştene de la Stavropoleos răspundea gustului popular pentru pitoresc, întreţinut până târziu de stihurile şi melosul colportate şi „românite" de un Anton Pann, era în chip vădit zona unde forţa socială a „stării a treia" a născut o veritabilă atmosferă democratică[17].

În faţa unei Moldove mereu înnoitoare, tradiţionalele Muntenia şi Oltenia au avut totuşi, izolate în epocă, dar legate între ele, câteva paranteze de noutate datorate câtorva personalităţi care prin studii, călătorii sau pur şi simplu gust cultural au înscris, între 1640 şi 1700, în sfera arhitecturii, a sculpturii decorative, a instrucţiei capitole de referinţă. Aceasta, nu trebuie uitat, în vremea în care un mitropolit precum Ştefan I dăruise bisericii sale o icoană unde fundalul era un peisaj de pictură italienizantă şi avea stemă cu elemente de heraldică barocă[18], iar cărturarul chiot Pantelimon Ligarides, catolic ajuns ierarh ortodox, înjgheba la Târgovişte o „schola greca e latina insegnando a i primi del paese"[19].

Un prim asemenea capitol a fost marcat în plină tradiţie mateină[20] de cumnatul voievodului, Udrişte Năsturel, simpatizantul unor forme de cultură catolică, tălmăcitor în slavonă al celebrei „Imitatio Christi", carte de căpătâi a Occidenului medieval, cu siguranţă iniţiatorul operei de cioplitor domnesc a

---

Bucureşti, 1999, p. 267–275. A fost luminoasa ipoteză a lui Emil Lăzărescu (1967) pe care am încercat s-o dezvolt; idem, *Câţiva „oameni noi"*, *ctitori medievali*, în *Itinerarii medievale*, Bucureşti, 1979, p. 58–62.

[15] R. Theodorescu, *Despre prima modernitate a românilor*, p. 192.

[16] *Ibidem*, p. 195.

[17] *Ibidem*, p. 193.

[18] Idem, *Civilizaţia*..., II, p. 32.

[19] *Ibidem*.

[20] *Ibidem*, p. 8 şi urm.

sasului sibian Elias Nicolai, autorul monumentelor funerare ale neamului lui Matei vodă de la Târgovişte şi Arnota, lucrate în spiritul Renaşterii târzii germane şi a preferinţei baroce pentru steme şi poeme latineşti, în fine ctitor al acelui „unicum" arhitectonic din câmpia Ilfovului reşedinţa nobiliară de la Hierăşti, ce unea elemente de arhitectură ale „Renaşterii înflorate" ardelene cu cele venite din aria otomană balcanică[21].

Al doilea capitol al noutăţii a fost cel datorat puternicului clan al Cantacuzinilor, deschişi chiar înnoirilor sociale[22], descendenţi ai postelnicului Constantin – ctitorul somptuoaselor case prahovene de la Filipeştii de Târg „clădite ca la Istanbul"[23] – care erau „Constantinus Cantacuzenus Constantinopolitanus", studios la Padova, viitor mare stolnic, mentor şi apoi felon al princiarului său nepot[24], interesat de geografie ştiinţifică – aşa cum o dovedeşte tipărirea hărţii Ţării Româneşti în Italia la 1700 –, dar şi pentru astronomie şi astrologie, creator al unei biblioteci de referinţă în epocă[25], sau fratele său spătarul Mihai, ctitorul monumentului unicat de rococo oriental care este prin decorul său în stuc biserica de la Fundeni, ecou exotic al unor paravane extrem-orientale văzute de el, probabil, în nordul Italiei – şi al perechii sale de la 1700 cu portalul de factură barocă italiană de la Colţea.

Tot o noutate europeană singulară va fi la Mogoşoaia „prinţului aurului" şi nepotului cantacuzinesc, edificiul cu *loggie* de inspiraţie venetă pe care Constantin Brâncoveanu a dorit să-l numească „palat" – aici, la 1702, în pisanie, cuvântul apare pentru întâia oară în limba română[26] într-o vreme în care chiar în Franţa lui Ludovic al XIV-lea termenul de „palais" căpăta un sens strict aulic[27].

Cu mult cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea muntenesc avea să prelungească acest fenomen de arhitectură rezidenţială cantacuzină şi brâncovenească, transformat în epoca modernă într-un fapt curent, cu osebire în peisajul rural al României veacului al XIX-lea[28].

*
* *

Un tradiţionalism al Ţării Româneşti ce a condus treptat la un „democratism" al „stării a treia" – cu atâtea legături în târgurile balcanice ale Serbiei şi Albaniei, ale Bulgariei şi Greciei – şi în care s-a născut, de fapt, liberalismul muntean al unor C.A. Rosetti şi Ion C. Brătianu, paralel şi contemporan cu o tendinţă constantă spre noutate a Moldovei care şi-a vădit mereu înclinaţia „aristocratică –

[21] *Ibidem*, p. 38–44.
[22] *Ibidem*, p. 65.
[23] *Ibidem*, p. 44.
[24] Idem, *Un veac valah între martiri şi trădări*, în *Studii brâncoveneşti*, Bucureşti, 2014, p. 6–17.
[25] Idem, *Civilizaţia*..., p. 66–67.
[26] *Ibidem*, p. 130.
[27] Idem, *Civilizaţia „curială"*, în *Picătura de istorie*, Bucureşti, 1999, p. 182.
[28] *Ibidem*, p.132.

în relaţie cu nobiliara Polonie şi cu Austria imperială – ce a izvodit conservatorismul modern triumfător în spiritul critic junimist al unor Pogor, Carp şi Maiorescu – iată cele două faţete ale civilizaţiei româneşti cisalpine în epoca dintre „unirea" lui Mihai Bravul şi „unirea" lui Cuza.

Într-o paranteză esenţială şi finală voi repeta că o altă faţetă, aceea transalpină a Transilvaniei şi a Banatului nu este, în această istorie a civilizaţiei premoderne a românilor – cei mai numeroşi acolo, dar copleşiţi de alte „nationes" – un punct permanent de referinţă. „Împrejurarea este datorată, firește, inexistenţei, acolo, în secolele XVI, XVII şi XVIII – cu excepţia momentului Mihai Viteazul – a unui stat al românilor apt a reflecta modul de viaţă şi ideologia populaţiei majoritar ortodoxă supusă unor dominaţii politice şi confesionale: maghiară şi austriacă, romano-catolică – unde îi găsim pe românii Nicolaus Olahus şi Ioan Caioni –, protestant-calvină, unde îi ştim pe cei doi Mihail Halici –, uniată ilustrată exemplar de „Şcoala ardeleană" pentru care poporul din care ieşea era „romano valahicus", în timp ce „naţiunile" dominante ardelene îl relegau în postura folclorică de „plebs valachica", ceea ce a făcut chiar şi în timpurile reformismului iozefinist, ca ierarhia preoţească şi intelectualitatea românească de credinţă răsăriteană să-şi poată pune cu greu o pecete asupra faptelor culturale majore din aceste două provincii româneşti"[29].

Paralel, cele două faţete extra carpatice s-au cristalizat tot mai limpede, chiar şi antagonic, în continuarea întâlnirii oamenilor şi ideilor de la Miază-zi şi de la Miază-noapte de Milcov în secolele XVII–XVIII, care s-au exprimat în grai tot mai cizelat, ele rămânând, după momentul unionist de la 1859 şi cu osebire după 1900, aspecte provinciale ale unei culturi tot mai unitare, cu diversitate plină de viaţă şi de culoare pe care, ca istorici, trebuie să le căutăm, să le explicăm şi să le salutăm ca atare.

Résumé

La civilisation roumaine des XVIIe et XVIIIe siècles se caractérisent par un „dualisme culturel" qui corresponde au „dualisme politique roumain" évoqué jadis par P. P. Panaitescu. C'est un dualisme représenté par le traditionalisme valaque et l'innovation moldave retrouvés dans la mentalité, les textes juridiques et les arts.

[29] Idem, *Despre prima modernitate a românilor*, p. 189.

UN CĂLĂTOR GRĂBIT ȘI INFORMATORII SĂI

ANDREI PIPPIDI

Cuvinte-cheie: Anatol Demidoff, Nicolae Suțu, Barbu Știrbei
Mots-clés: Anatol Demidoff, Nicolae Suțu, Barbu Știrbei

În 4/16 iulie 1837, la Colegiul „Sf. Sava" din București a avut loc împărțirea premiilor cu prilejul încheierii cursurilor, în prezența domnitorului Alexandru D. Ghica. Așa cum scria revista „Museul Național": „între persoanele care cu aflarea lor de față au mărit pompa aceștii zile vesele pentru tinerimea școlară au fost și niște deosebite persoane streine: d. contele Demidof, rus, d. baronul de Halberg, general bavarez, d. contele Laroș, adiutantul Î.D. duchii de Luca, d. vicontele de Ponso, d. Huot, om învățat, d. Ruso, ajutor naturalist în museul din Paris, d. Rafe, zugraf, un botanist și un doctor. Acești din urmă 6 franțozi închipuesc o soțietate care călătorește în interesul științelor"[1].

Anatol Nikitici Demidov (1813–1870) era descendentul familiei originare din Ural care a creat metalurgia rusă sub Petru cel Mare, dobândind astfel o avere colosală și o înaltă poziție socială. Bunicul său, Pavel Grigorievici (1738–1821), fusese un mare călător și filantrop, iar tatăl, Nicolai Nikitici Demidov (1773–1828), căsătorit cu o Stroganov, avea o colecție mineralogică, ceea ce indică pasiunea pe care o va moșteni fiul său. Anatol, care o va lua de soție în 1841 pe prințesa Matilda Bonaparte (1820–1890), părea mai înclinat să ducă o viață de dandy cosmopolit; a trăit mai mult în Franța și în Italia, unde se născuse și unde, având titlul de principe de San Donato, poseda, lângă Florența, vila de la Pratolino[2].

Cartea care-i poartă numele este rezultatul unei expediții întreprinse în 1837 în bazinul inferior al Dunării și la nord de Marea Neagră. Prima ediție datează din 1840, următoarele au apărut în 1853, 1854 și 1855, succesul fiindu-le asigurat de Războiul Crimeii; între timp au ieșit mai multe traduceri: în italienește, în rusește, în englezește, în limbile germană și spaniolă. Splendidul album destinat să ilustreze relatarea călătoriei este o culegere de 64 de stampe datorate gravorului Denis Raffet (1804–1860), apreciat pentru evocări ale epopeii napoleoniene și care fusese atras în echipa din 1837. Aceasta a durat opt luni, plecând de la Paris pentru a ajunge la Odessa și în Crimeea. Numărul desenelor făcute de Raffet în cursul

[1] Ioan Lupu, Nestor Camariano, Ovidiu Papadima, *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, I, partea a II-a, București, 1966, p. 630, 672.

[2] Tudor Berza, *Le voyage de 1837 d'Anatole de Démidoff en Russie méridionale: Une expédition scientifique au nord de la Mer Noire, au début de l'ère industrielle*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XL, 2011 (1), p. 99–113.

călătoriei a fost mult mai mare: peste 50 de peisaje și portrete schițate în Țările Române au rămas inedite până când G. Oprescu le-a descoperit în Biblioteca Națională din Paris[3].

Răsfoind cartea, pe care N. Iorga o aprecia drept „unul din cele mai bogate izvoare cu privire la epoca regulamentară în Principate”[4], ne dăm seama că, luxos prezentată, era o operă de propagandă. Dedicată împăratului Nicolae I și conținând, de asemenea, elogiul contelui P. D. Kiselev, cel care guvernase Țara Românească și Moldova de la 1829 la 1834, cartea trebuia să pună în lumină misiunea civilizatoare a Rusiei.

Principatele, asupra cărora Imperiul își asumase dreptul de protecție, nu erau decât un apendice la fațada maritimă a Rusiei, întoarsă către Levant. „Rusia de miazăzi”, apărută pe hărți după ce Basarabia, anexată în 1812, se adăugase la cuceririle Ecaterinei, cuprindea grânarul Imperiului, stepa împădurită, întinderile fertile de cernoziom și ținutul nordic al Mării Negre. Exista și speranța de a descoperi zăcăminte de fier și huilă ce ar fi asigurat dezvoltarea industriei miniere în bazinul Doneț, unde familia Demidov avea interesul să-și exploateze vaste proprietăți. Pentru regiunea pe care administratorii țariști o numeau Novorossiia era nevoie de investiții; ca să le atragă, lucrarea publicată sub direcția lui Demidov căuta să inspire încredere în străinătate.

Călătorii, în drumul lor spre granița răsăriteană a Franței, au cercetat în Lorena exploatarea fierului și a cărbunelui, chiar acele bogății ale subsolului pe care ei aveau să le identifice în Rusia. În trecerea lor prin statele germane, Raffet, artistul echipei, a desenat tot ce merita reținut pentru a ilustra viitoarea carte. Navigația pe Dunăre îi poartă pe Demidov și pe prietenii lui până la Belgrad și de-a lungul malului stâng mai departe[5]. Deși au călcat pe pământul Țării Românești la Cerneți, ei nu și-au părăsit vaporul decât la Giurgiu, de unde, în căruțe trase de cai de poștă, s-au îndreptat, peste șesul mlăștinos, spre București[6]. După o plimbare la Șosea, sunt primiți cordial de Alexandru-Vodă Ghica, la invitația căruia au intrat și în conacul său de la țară, pe malul de nord al Dâmboviței[7]. Capitala, privită de la înălțimea Dealului Mitropoliei, e descrisă favorabil pentru aspectul pitoresc pe care i-l dau cele 60 sau 90 de biserici și numeroasele grădini. În același timp însă, autorul a văzut anacronismul și decalajul: „*Les rues, de largeur inégale, sont mal alignées et surtout mal pavées, quelques-unes même ne le sont pas. La plupart des maisons ne sont guère que des baraques en bois vermoulu, parmi lesquelles s'élèvent des édifices de l'architecture la plus prétentieuse*”[8]. Pentru a-și îndeplini misiunea intelectuală cu care se mândreau, membrii expediției au vizitat Colegiul,

[3] George Oprescu, *Țările Române văzute de artiști francezi (sec. XVIII–XIX)*, București, 1926.

[4] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, III. *De la 1800 până în zilele noastre*, București, 1922, p. 157–165.

[5] V. Bugnariu, *Călătoria lui Demidoff în Banat*, în „Analele Banatului”, III, 1, 1930, p. 18–34.

[6] Însemnările de călătorie de la Porțile de Fier la București au fost publicate doar în 1878 de către Aug. Raffet și reprezintă impresiile tatălui său, observator atent și pătrunzător. Vezi C. J. Karadja, *Raffet ca scriitor despre noi*, în „Revista istorică”, IX, 1923, 1–3, p. 10–12.

[7] Anatole de Démidoff, *Voyage dans la Russie méridionale et en Crimée*, Paris, 1854, p. 93, 109.

[8] *Ibidem*, p. 103.

aflat la sfârșitul celui de-al treilea an de studii, au inspectat Biblioteca Publică și Muzeul Național[9]. În afară de câteva momente oficiale, când li s-a arătat spitalul de la Pantelimon și au asistat la o dezbatere a Obștești Adunări, ca să constate că Regulamentul Organic a ameliorat îngrijirile medicale și a inaugurat viața parlamentară[10], timpul, oricum scurt, a trecut repede, între vizite și baluri. În pragul unui nou regim politic, neliniștea se deghizează în frivolitate, o atitudine pe care oaspetele și-a îngăduit să o critice cu finețe: „*La Valachie a été assez longtemps asservie pour qu'il lui soit permis de respirer un peu, avant d'entrer dans cette grave carrière des nations qui veulent se gouverner elles-mêmes; c'est surtout à cette nation qui se réveille qu'il est permis de dire quelquefois «à demain les affaires sérieuses»*". Totuși, el recunoaște progresele realizate în ultima vreme pe calea regenerării politice și morale: „*aucune société européenne n'a été plus active à se frayer un chemin vers le bien à travers tous les obstacles dont son ancienne route était encombrée*"[11].

O serie de statistici sunt adăugate pentru a confirma și preciza succesele obținute de strategia reformatoare a lui Kiselev și a succesorilor aceestuia. Ele se referă la populația capitalei, la situația administrației și justiției, la numărul de școli și de elevi, la veniturile statului, la cursul schimbului valutar, la sutele de manufacturi înființate[12].

Înainte de a încheia capitolul consacrat Țării Românești, Demidov a inclus o expunere istorică. Ea începe cu dacii și romanii de pe Columnă, ai căror descendenți sunt românii, cu excepția boierimii, care ar fi de origine slavă. Nu lipsesc Mihai Viteazul și Brâncoveanu („Basarab"). Ca greșeli, afirmațiile că domnul, după închinarea la Poartă, ar fi purtat titlul de pașă, înlocuit de curând cu acela de „gospodar", și că Bucureștiul a devenit reședință domnească doar la sfârșitul veacului al XVII-lea.

Paginile despre Moldova urmează același plan: descrierea drumului de la Focșani la Iași, străbătând câmpiile devastate de război și înnecate de inundații, duce la propunerea de a spori populația cu străini (ca în Basarabia, unde erau chemați coloniști din Mecklenburg sau din Valais). Popasul la Iași, cu viziunea caselor albe și a clopotnițelor strălucitoare între dealuri acoperite de verdeață, i-a oferit lui Demidov semnele exterioare ale înnoirii – pavajul străzilor înlocuia podurile de bârne și casele boierești adoptaseră stilul occidental (neoclasic); atenția e atrasă și de monumente istorice, ca Trei Ierarhii. Colegiul înființat de curând este Academia Mihăileană, pe lângă care funcționează trei tipografii – câte erau și la București –, dar și o librărie și un cabinet de lectură cu cărți franțuzești. Un exercițiu de compilație istorică parcurge trecutul Moldovei de la descălecare la Tratatul de la Adrianopol, semnalând alianța lui Dimitrie Cantemir cu Rusia. Statisticile culese și aici dovedesc progresele înregistrate de administrația

[9] Amintirea acestor zile s-a păstrat și în schițele lui Raffet. Vezi *ibidem*, p. 105: „Ce Musée est spécialement consacré à l'histoire naturelle".

[10] *Ibidem*, p.107–108.

[11] *Ibidem*, p.112.

[12] *Ibidem*, p.127–142, cu datele de interes economic. Călătorii au părăsit Țara Românească înainte de cutremurul din 1838, despre care totuși au aflat. Chiar date meteorologice sunt furnizate pentru ultimii trei ani după observațiile regulate ce se făceau la „Sf. Sava".

regulamentară față de situația din vremea ultimilor domni fanarioți. Indicații amănunțite despre veniturile și cheltuielile principalelor orașe din Moldova stau alături de altele privind recoltele anilor 1832 și 1833 sau bugetul învățământului public, iar cifrele recensământului populației demonstrează o constantă creștere demografică. În sfârșit, pentru a adăuga ce era de spus despre legătura limbii române cu latina, Demidov citează mai multe exemple[13].

De la Sculeni, carantina la granița imperială, se intră în Basarabia, unde itinerariul trece prin Chișinău, Bender și Tiraspol. Când traversează stepa, autorul semnalează prezența românilor și a coloniștilor germani. Capitolul următor este consacrat Odessei, tânărul oraș a cărui dezvoltare rapidă îi confirmase rolul de capitală a Noii Rusii. La Sevastopol, construcțiile navale și, în bazinul Donețului, mineritul erau industriile care aveau nevoie de expertiza consultanților aduși de Demidov.

Din Crimeea au fost văzute și ruinele genoveze, cel puțin la Feodosia și Balaklava, pentru ca informațiile despre acele cetăți părăsite să intre în capitolul de istorie. Alături de excursiile arheologice, exploratorii au făcut și observații antropologice la Bahcesarai, pentru tătari, și la Nahicevan, pentru armeni.

Etapele călătoriei de întoarcere au fost, pentru o parte a grupului, Odessa, Chișinău și Cernăuți, apoi Lemberg și Viena, pe când ceilalți, ca să vadă și Constantinopolul, s-au îmbarcat la Odessa pentru a reveni în Franța pe mare.

La capătul acestei experiențe, o remarcabilă carte desfășoară amplu dinaintea ochilor cititorului spectacolul unei regiuni în care se intersectează Orient și Occident, unde un prezent confuz și încă incert nu s-a despărțit de tot de trecutul nesfârșit de lung.

Întrebarea care se pune este ce documente a avut la dispoziție Demidov ca să poată întregi impresiile culese pe drum cu explicații sobre și precise în atâtea domenii din economie și administrație. Fiindcă e clar că cinci zile cât a stat la București (12–17 iulie stil nou) și încă două (19–20 iulie) la Iași n-au fost de ajuns ca să strângă materialele pe care le-a utilizat. Acest calendar e confirmat de jurnalul ținut în lunile iunie – octombrie de contesa de Montault, iubita pe care Demidov o luase cu el[14]. N. Iorga credea că „bogatele statistici i le pusese la îndemână consulatul rusesc", dar Demidov însuși a lăsat să se întrevadă datoriile de recunoștință față de cine l-a ajutat cu informații. La București, mulțumește pentru notele pe care „*des personnes éclairées (à la tête desquelles avaient bien voulu se placer le Ghospodar et M. Le ministre Stirbey) nous avaient obligeamment fournies*". Potrivit aceleiași mărturisiri, partea istorică e spicuită din lecturile ce i-au fost recomandate, între care recunoaștem folosirea lui Kogălniceanu: *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, carte rămasă la primul volum, tipărit în 1837, imediat după trecerea echipei franco-ruse. Pentru descrierea Moldovei Demidov declară că l-a folosit drept colaborator pe N. Suțu: „*je recueillis de sa bouche des renseignements sur l'état du pays qui me parurent si dignes d'intérêt que je ne quittai pas le ministre sans qu'il voulût bien me*

[13] *Ibidem*, p.156–198. Rezerve îndreptățite intervin față de agricultura încă primitivă.

[14] Gilles Bardy, *Fanny de La Rochefoucauld dans la Moldavie de Mihail Sturdza*, *en Bessarabie et en Bucovine. Impressions inédites d'une comtesse*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XXX, 3–4, 1992, p. 319–329.

promettre de me communiquer des documents authentiques sur la situation actuelle de la Moldavie... Ces notes précieuses m'ont été envoyées en effet avec une exactitude et une abondance qui méritent ma sincère gratitude"[15]. De asemenea, pe când călătorii se găseau în carantina de la Sculeni, la 23 iulie, geograful J. J. Huot i-a trimis un chestionar lui Gheorghe Asachi, înalt funcționar în Moldova și figură emblematică la răspântia dintre învățământ, literatură și istorie. Savantul francez socotea că are dreptul de a pune nenumărate întrebări cu privire la țara pe care tocmai o traversase. Ele se referă la constituție, justiție, fiscalitate, lista civilă, comerț și industrie, bogății minerale, climă, populație, orașe și sate, alimentație, educație, istorie și arheologie etc.[16] Scrisoarea a fost publicată de d-na Cătălina Velculescu în 1970, împreună cu altele, schimbate între Asachi și Demidov în legătură cu alegerea oaspetelui rus și a însoțitorilor săi ca membri ai noii Societăți de medicină și istorie naturală din Iași[17]. Nu se știe ce a răspuns Asachi întrebărilor ce-i fuseseră adresate; absența unor asemenea informații din ediția de la 1853 a operei lui Malte-Brun *Précis de géographie universelle*, la care Huot figurează ca asociat, este explicabilă prin moartea acestuia în 1845. La rândul său, G. Lejean, cu care colabora Demidov, deși n-a participat la desantul în Țările Române, era și el geograf și îi comunica lui Asachi descoperirile sale la Viena, în arhiva statului-major: o hartă a Moldovei până la Siret în 104 planșe (probabil aceea a lui Bauer din 1769–1773), planuri ale orașelor Focșani, Roman și Iași cu împrejurimile, precum și o hartă „admirabilă" a Țării Românești (marea hartă din 1790–1791). Toate acestea manifestau un interes pentru acest spațiu la care, desigur, contribuise călătoria din 1837[18].

În corespondența lui N. Suțu, din care o parte se păstrează la Biblioteca Națională a României, fondul Saint-Georges, există o scrisoare a lui Kiselev și alte trei ale lui Demidov care pun în lumină colaborarea lor:

Mon Prince,

Mr. Anatole Démidoff qui a récemment parcouru les Principautés m'a écrit de Paris pour me demander la communication de notions authentiques concernant la réforme administrative qui s'y est opérée depuis 1828 jusque'en 1834. Son

[15] *Ibidem*, p. 158.

[16] Biblioteca Academiei Române, corespondență inventariată 28 191. J. J. Huot îi trimite totodată lui Asachi manuale de geografie și geologie publicate de el: era o personalitate în fruntea mai multor societăți savante din Seine-et-Oise. Printre întrebările pe care le punea: „*Quelle est*, *suivant les savants moldaves*, *l'origine de la tête de boeuf adoptée pour les armes de Moldavie? Est-ce parce que la légion romaine qui s'établît dans le pays avait dans ses étendards une tête de boeuf? Est-ce parce que depuis la plus haute antiquité le pays est riche en bestiaux? Les Moldaves se désignent-ils entre eux sous le nom de Roumani comme les Valaques?*".

[17] Cătălina Velculescu, *Ecouri ale călătoriei lui A. Demidoff în Principate*, în „Revista de istorie și teorie literară", 19, 1970, 2, p. 295–301. La Biblioteca Academiei Române coresp. inv. 28 213, în 3 august 1837, mulțumiri adresate lui Asachi de către Demidoff, du Ponceau, Raffet, Rousseau, Leveillé, de Sainson și Huot. Relația nu s-a oprit aici: Asachi către Demidoff, Iași, 7 august 1837 (coresp. inv. 28 180) și Demidoff către Asachi, Odessa, 28 august (coresp. inv. 28189).

[18] Biblioteca Academiei Române 28 193, Lejean către Asachi, 30 decembrie 1837 și 19 ianuarie 1838.

intention est de se servir de ces matériaux pour un travail qu'il se propose de publier et qui ne manquera sans doute pas d'offrir de l'intérêt comme document statistique de votre pays: Comme j'ai laissé dans ma terre de Vrie tous les papiers relatifs à mon administration temporaire des Principautés et que je n'ai pas même eu le temps de les mettre en ordre je me trouve dans l'impossibilité d'en disposer pour le moment. J'ai donc cru devoir répondre à Mr. Démidoff que personne ne saurait le satisfaire mieux que vous, mon Prince, et que dans l'intérêt même du pays que vous habitez Vous ne lui refuseriez certainement pas le secours de vos lumières et la communication de données exactes sur une administration à laquelle vous avez pris vous même une part aussi active qu'utile. En même temps, je lui ai conseillé de s'adresser, pour ce qui concerne la Valachie, à Mr. Barbo Stirbey à Bukarest. A la suite de ces indications de ma part, Mr. Démidoff vient de m'écrire une seconde fois pour me prier de le munir de quelques mots de recommandation pour vous. Je n'ai pas cru devoir m'y refuser et je me flatte, mon Prince, que vous voudrez bien y avoir égard et contribuer, en autant que cela dépendra de vous, au succès d'une entreprise littéraire qui promet d'être d'une utilité générale pour la science et qui intéresse si éminemment votre pays. J'ai trouvé d'ailleurs d'autant moins d'inconvénients à satisfaire à la demande de Mr. Démidoff que je dois nécessairement supposer qu'avant de publier son travail, il sollicitera l'autorisation du Ministère Impérial.

Veuillez bien, mon Prince, agréer les assurances de ma considération la plus distinguée,

P. Kisseleff

St. Pétersbourg, le 20 Mai 1838

Transmițând destinatarului mesajul de mai sus, în 20 iulie 1838, de la Ems, Demidov îi repetă lui Suțu rugămintea de a contribui la marea lucrare în pregătire:

Mon Prince,

En vous remettant ci-joint une lettre de S.E. le Général Kisseleff, je prends la liberté de m'adresser à vous sous ses auspices pour vous demander une faveur à laquelle j'attache beaucoup de prix, c'est de vouloir bien me communiquer les notions authentiques que vous jugerez intéressantes sur la réforme administrative qui a été opérée en Moldavie depuis 1828 jusqu'en 1834. Un voyage que j'ai fait l'année dernière dans la Russie Méridionale m'ayant mis dans le cas de parcourir les deux Principautés, j'en ai rapporté un vif intérêt pour ce qui touche ce pays, moins connu qu'il ne mérite de l'être, et je m'occupe de la publication d'un ouvrage dans lequel je me propose de contribuer à le faire beaucoup mieux connaître, en me servant des matériaux que je pourrai recueillir à des sources sûres et certaines, comme la vôtre.

Je me flatte que cet ouvrage pourra offrir quelque intérêt pour votre pays, au moins comme document statistique. Je vous aurai donc beaucoup d'obligation, mon Prince, si vous voulez bien m'aider de vos lumières dans le but que j'ai en

vue; et j'ajouterai seulement que je tiens d'autant plus à l'exactitude des renseignements que j'espère obtenir que je me propose de mettre mon livre sous une auguste protection en le dédiant à Sa Majesté l'Empereur.

Il me serait bien agréable de pouvoir, à mon tour, rencontrer quelque occasion de vous être utile, et dans cette espérance je vous prie d'agréer, mon Prince, l'assurance de ma haute et respectueuse considération,

Démidoff

Ems, le 20 Juillet 1838

Adresse: 105, Rue St. Dominique, St. Germain, à Paris
à Monsieur le Prince Nicolas Soutzo etc., etc., à Jassi

Scrisoarea dovedește că, spre deosebire de ce se povestește în carte, Demidov nu-l întâlnise pe Suțu cu ocazia vizitei la Iași; pasajul respectiv a fost adăugat ulterior pentru a introduce complimente care să-i măgulească vanitatea. Strângerea datelor cerute a durat vreo trei luni. Chiar din 1837 datează *Études statistiques*, prima operă economică a lui N. Suțu[19], iar în anul următor el va publica *Aperçu sur l'état industriel de la Moldavie*. O comparație între *Voyage dans la Russie Meridionale* și lucrarea lui Suțu *Notions statistiques sur la Moldavie*, apărută abia în 1849, ne permite să recunoaștem o parte dintre statisticile oferite lui Demidov, prin urmare se poate spune că începutul literaturii economice românești are la origine dorința exprimată de Kiselev de a reuni o documentație referitoare la impactul activității sale în Principate.

Minuțioasa cercetare prin care N. Suțu a îndeplinit această rugăminte era pe cale de a se realiza în toamna 1838. Ca dovadă, scrisoarea lui Demidov trimisă de la Paris în 22 noiembrie 1838:

Monsieur,

J'ai à vous accuser réception de la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire en date de Jassy le 17/29 Octobre dernier dans laquelle se trouvait renfermée la première feuille de renseignements que vous voulez bien prendre la peine de me communiquer touchant l'état actuel de la Principauté de Moldavie. Depuis, la seconde feuille de cet intéressant document m'est pareillement parvenue.

Je vous dois, Monsieur, bien de la reconnaissance pour une communication de cette importance. Non seulement l'exposé que j'ai lu est remarquable pour sa clarté et sa concision, mais il est encore écrit d'une manière qui atteste une habitude exercée. Grâce à vous, ma relation ne se bornera pas aux impressions passagères d'un voyageur qui séjourne à peine dans une contrée et les précieuses

[19] Biblioteca Academiei Române, Mss. rom. 1033, p. 314–326, publicat de Victor Slăvescu, *Viața și opera economistului Nicolae Suțu*, București, 1941, p. 423–436.

notions que je tiendrai de vous seront à coup sûr l'un des titres saillants de mon livre pour captiver l'intérêt des lecteurs.

Je suis heureux de penser, Monsieur, que votre aimable empressement va me rendre possesseur de ces excellentes notes et je vous renouvelle, avec l'expression de ma gratitude, celle de ma considération la plus distinguée,

Démidoff

Tipărirea cărții începuse în ianuarie 1839, deși prefața e datată din aprilie 1839, când probabil s-a adăugat dedicația către Nicolae I, al cărei text este aproape identic cu aceste pagini preliminare. Lucrarea pe care N. Suțu i-a trimis-o lui Demidov nu poate fi decât *Aperçu sur l'état industriel de la Moldavie.* Corespondența celor doi se oprește în 27 ianuarie 1839, odată cu această scrisoare:

Monsieur,

Je vous dois de bien sincères remerciements pour l'envoi aussi exact qu'intéressant de tous les documents dont vous m'avez enrichi. Je les ai reçus tous et dans l'ordre que vous me rappelez par votre lettre du 9/21 Décembre dernier. Il y a tant de mérite dans la rédaction des mémoires et tant d'intérêt dans le choix des exposés que mon ouvrage n'aura, sans aucun doute, nul chapitre plus important que celui où j'analyserai ces notes aussi précieuses qu'instructives. Je me ferai, comme je vous l'ai annoncé, Monsieur, un devoir de citer votre bienveillante coopération et les lecteurs, je vous l'assure, seront portés à bien augurer de l'avenir d'un pays dont l'administration est confiée à des vues si justes et des mains si habiles: L'état du recensement actuel comparé à celui de 1832 est une conclusion assez importante pour que je prie Votre Excellence de n'en pas différer l'envoi dès que la circonstance le permettra. Bien que j'ai déjà mis sous presse, j'espère que ce document arrivera à temps pour être intercalé dans l'épreuve.

J'ai pris note, Monsieur, de la rectification à faire dans la feuille 3e de l'exposé préliminaire et j'ai aussi pris connaissance de l'opuscule qui m'est parvenu en dernier lieu. C'est un travail très lumineux et basé sur les plus saines données d'économie politique.

Veuillez agréer, Monsieur, avec mes remerciements reitérés, les assurances de ma considération très distinguée,

Démidoff

După cum se vede, cartea care ne interesează a fost întocmită de un coordonator care-și înțelegea foarte bine sarcina pe care și-a luat-o. Perspectiva științifică a existat și a călăuzit și alte lucrări întreprinse de Demidov în direcții diferite (de pildă, *Étapes maritimes sur les côtes de la Catalogne et de l'Andalousie*, vol. I–II, 1852). Ea însă se încadra într-un model cultural care convenea și politic. Pentru analiza situației din Principate, Kiselev alesese

colaboratorii cei mai capabili, înzestrați cu calitățile de caracter și competență de care-și dădea seama că societatea românească are nevoie.

În 1838, Nicolae Suțu avea 40 de ani: ca fiu de domn și înrudit cu toate marile familii din Fanar, a intrat cu întârziere în cariera politică din țară. A făcut parte din comitetul de pregătire a Regulamentului Organic, fiind din 1832 postelnic și membru al Sfatului Administrativ, la recomandarea generalului F. I. Mirkovici, cu care a avut o corespondență încă inedită. Funcția de vel postelnic, deci secretar de stat al Moldovei, a ocupat-o și sub domnia lui Mihail Sturdza, până în 1843: din acea perioadă datează majoritatea documentelor ce formează colecția sa personală la Biblioteca Academiei[20].

Numit ministru de Justiție („logofăt al Dreptății") în 1846, el a demisionat în 1848 și, refugiat în Transilvania, s-a alăturat boierilor care cereau intervenția Rusiei contra revoluției. Cuza, pentru care și-a dat votul la domnia Moldovei, l-a folosit în Comisia Centrală de la Focșani, dar Suțu n-a fost de acord cu reforma agrară. Ultimii ani ai vieții, din 1864 până în 1871, i-a petrecut retras la moșie cu redactarea unor lucrări economice și a memoriilor sale, în care amărăciunea față de oameni și împrejurări a luat forma unei aspre critici a formelor fără fond[21].

Barbu Știrbei era cu doi ani mai în vârstă, născut în 1796. Numele său îi fusese recomandat lui Demidov de către Kiselev, care, în 1830, îi încredințase Ministerul de Interne. La alcătuirea și funcționarea Regulamentului a contribuit și el, s-a implicat în organizarea învățământului public, din 1834, și a justiției, din 1837, revenind la interne în 1843–1846. Domnia Țării Românești, la care a fost ales în 1849, a ținut șapte ani în care o gestiune chibzuită și o administrație energică au impus reforme aplicate la realități, nu inspirate de ideologia liberală. Un dosar recent descoperit cuprinde cereri ale pașoptiștilor de a se întoarce din exil: pe unele, ca domnitor, s-a înduplecat să le admită (cine știe dacă din milă sau cu dispreț?). După ce s-a retras și el în străinătate, înainte de a muri în 1871, îi declara lui Carol I încrederea sa în viitorul României[22]. Lui N. Suțu i-a purtat stimă

[20] Biblioteca Academiei Române, Msse rom. 1024–1052.

[21] Fusese și pretendent la tron (cf. Andrei Pippidi, *Nicolas Soutzo (1798–1871) et la fin du régime phanariote dans les Principautés roumaines*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucarest – Paris, 1980, p. 315–339. Memoriile i-au fost editate de D.A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, *Mémoires du Prince Nicolas Soutzo*, *publiés par Panaioti Rizos*, Vienne, 1899. Vezi și Nicolae Suțu, *Amintiri de călătorie*,*1839–1847*, trad. și ed. Petruța Spânu, Gh. Macarie, D. Scorțanu, Iași, 2000. Bibliografie selectivă: Ion Veverca, *Nicolae Șuțu.Viața*, *activitatea și opera întâiului economist ideolog din România*, București, 1936; Victor Slăvescu, *op. cit*., p. 423–436; idem, *Nicolae Suțu și domnitorul Grigore Ghica*, în „Arhiva românească", VIII, 1942, p. 273–309; Gh. Platon, *Nicolae Suțu și Unirea Principatelor*, în „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza»", s. III, Istorie, XVIII, 1972, 1, p. 61–66; *Economistul Nicolae Suțu*, sub redacția M. Todosia, Ene Marin, București, 1973.

[22] N. Iorga, *Viața și domnia lui Barbu Dimitrie Știrbei*, *domn al Țerii Românești (1849–1856)*, Vălenii de Munte, 1910; idem, *Despre Barbu Dimitrie Știrbei. Recunoașteri și mărturisiri*, Vălenii de

și îi declara în 1850 convingerea sa că, între cele două Principate, „o înțelegere perfectă și cea mai strânsă a lor unire sunt esențiale și indispensabile pentru bunăstarea lor comună, căci poziția și interesele lor sunt solidare și identice".

Aceste două biografii se înscriu în tipul pe care Pierre Rosanvallon îl numește „Statul conservator propulsiv". La rolul pe care l-au avut Suțu și Știrbei în construirea statului român se cuvine adăugată acum și contribuția lor la cea dintâi mare anchetă științifică referitoare la Principate, prin care a fost difuzată în șase limbi imaginea unei națiuni care se năștea.

THE INFORMATION USED BY DEMIDOFF IN HIS BOOK

Abstract

Wallachia and Moldavia were crossed in 1837 by the team of French geologists and geographers who traveled to Southern Russia with Anatol Demidoff. This wealthy Russian dandy published in 1840 a famous report on this journey. As the visit did not last more than a few days in Bucharest and Jassy, the abundance of conclusive evidence concerning the two Romanian principalities has been collected later through private letters, which we print here for the first time. They were addressed by P.D. Kisseleff, former governor of both regions in 1828-1834, to N.Soutzo and B.Stirbey, whom he had chosen as most active and competent reformers of the administration. It is thus proven that these influential thinkers, who made far more than the collecting of information, are among the authors of this big scientific inquest, that also served as propaganda for the Russian government.

Munte, 1913. Citat din scrisoarea către Suțu la Victor Slăvescu, *op. cit*., p. 595. Vezi și Cornel Scafeș,Vladimir Zodian, *Barbu Ştirbei*, București, 1985, p. 189–190.

PLANURI ALE BRĂILEI ÎN ARHIVA MILITAR-ISTORICĂ DIN MOSCOVA

MIHAI ANATOLII CIOBANU[*]

Mots-Clé: Brăila, Plans, Rgvia, Moscou, Documents

Interesul pentru planurile rusești ale cetății otomane din Brăila (la care se adaugă și reprezentări ale orașului) este relativ recent, în pofida faptului că a fost editat un atlas care cuprinde unele reprezentări topografice ale locului, dar niciuna rusească[1]. Pe lângă planurile care se găsesc astăzi la Kiev, publicate de profesorul Laurențiu Rădvan și semnatarul acestor rânduri, amintim aici și pe cele introduse în circuitul științific de către Mariana Șlapac[2].

La Arhiva Militar-Istorică din Moscova (Российский государственный военно-исторический архив – RGVIA) se păstrează un număr mult mai însemnat de izvoare topografice și cartografice utile cunoașterii trecutului unor centre urbane fortificate, ecleziastice ș.a.m.d. aflate în cuprinsul hotarelor României contemporane decât s-a știut. Doar pentru Brăila există – din datele pe care le-am putut aduna până acum – circa 100 de planuri; este drept însă că doar unele dintre ele prezintă un real interes pentru cercetători, pe când altele sunt simple copii sau schițe. Începuturile cercetărilor la RGVIA datează din primăvara anului 2018, atunci când ne-am aflat la Moscova cu o bursă primită de la Institutul German de Istorie. Inițial, a fost cercetat opisul fondului nr. 438, în care sunt inventariate doar documente privitoare la spațiul românesc. Ulterior însă, pe lângă verificarea unor izvoare topografice aflate în fonduri cunoscute istoricilor români, precum nr. 846, op. 16, s-au descoperit fonduri noi, neștiute anterior, dacă ar fi să semnalăm aici, în mod special, fondul nr. 349, op. 51, fiind vorba de câteva sute de planuri, o

[*] Masterand, Institutul Istorico-Arhivistic, Facultatea de Arhivistică, RGGU, Moscova / Михаил Чобану, магистрант 2 курса, Историко-архивный институт РГГУ, Факультет архивного дела (ФАД), Москва.

[1] Ionel Cândea, Dan Dumitru Iacob (coord.), *Atlas istoric al orașelor din România*, seria B. *Țara Românească*, fasc. 3, *Brăila*, Academia Română, Comisia de Istorie a Orașelor din România – Muzeul Brăilei, Brăila, Editura Istros, 2013.

[2] Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Noi planuri ale orașului și cetății Brăilei*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea septuagenarii*, ed. Costin Croitoru, București – Brăila, Editura Academiei Române – Editura Istros, 2019, p. 363–383 (cu unele scăpări de culegere a textului, precum cuvântul *profile* în loc de *profiluri*); Mariana Șlapac, *Topografia urbană a orașului Brăila în lumina unor surse cartografice inedite de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Historia Urbana", tomul XXVII, 2019, p. 179–194.

mulțime dintre ele reprezentând piese unice, precum planul orașului Iași din 1739, fiind cel mai vechi izvor rusesc de acest fel pentru un oraș românesc[3].

RGVIA este moștenitoarea Arhivei hărților Majestății Sale Imperiale, care a luat naștere în 8 august 1797, prin ucazul împăratului Pavel I. În 1812, a fost alcătuită Arhiva Militar-Topografică, unde au fost puse spre păstrare și documentele Arhivei hărților, fiind o vie continuare a inițiativei din 1797. Redenumită în mai multe rânduri, începând cu 1867, aceeași instituție a fost cunoscută ca Arhiva Militar-Științifică a Statului Major. RGVIA înglobează, de asemenea, și fondurile Arhivei Lefortovskij, alcătuită în 7 februarie 1819, pe cele ale Arhivei Districtului Militar Moskovskij, cât și ale Arhivei Afacerilor Militar-Istorice, care a luat naștere în septembrie 1914. Reorganizarea și mutarea întregului fond arhivistic la adresa actuală – Moscova, *2-ia Baumanskaia uliția* – a avut loc în perioada comunistă[4].

În timpul deplasărilor noastre la Moscova, am cercetat mai multe planuri ale orașului și cetății Brăilei, obținând copii pentru o parte din cele care se păstrează în fondurile nr. 349, op. 51, nr. 438, op. 1 și nr. 846, op. 16.

La Arhiva Militar-Istorică de Stat a Rusiei din Moscova, în fondul nr. 349, se păstrează documentele Departamentului principal al inginerilor, creat la 28 octombrie 1862, departament responsabil, printre altele, cu întreținerea cetăților, construcția căilor-ferate, instruirea personalului militar tehnic ș.a. Fondul nr. 349 însumează 115 355 de unități arhivistice, pentru anii 1643–1923, grupate în 52 de opise. În opisele 3–52 au fost inventariate un șir de izvoare topografice și cartografice deosebit de importante, de interes pentru noi fiind opisul 51[5]. În acest opis se găsesc, în mare parte, planuri și hărți necunoscute cercetătorilor români și ruși. Descoperite în toamna anului 2019, majoritatea planurilor orașelor, cetăților, satelor și a unor curți domnești, mănăstiri, biserici și cel al unei episcopii au fost copiate, urmând a fi publicate[6].

Fondul nr. 438 grupează doar izvoare istorice privitoare la Moldova și Țara Românească, dar și urmașa lor – România. De-a lungul timpului, în acest fond au fost inventariate 995 de unități arhivistice[7]. Unele documente au fost însă puse spre păstrare în alte fonduri, astăzi în opisul fondului nr. 438 aflându-se doar 988 de

---

[3] Cf. Mihai Anatolii Ciobanu, *Stagiu de documentare ştiinţifică la Moscova (I)*, *16 aprilie – 16 iunie 2018*; *Stagiu de documentare ştiinţifică la Moscova (II)*, *16 iunie – 10 iulie 2019*, în „Revista istorică", tomul XXIX, 2018, nr. 3–4, p. 377–389.

[4] Vezi: *История архива*, online: http://xn--80adcv1b.xn--p1ai/ob-arkhive/history.shtml (06.08.2020).

[5] *Главное военно-техническое управление (ГВТУ) и подведомственные ему учреждения*, online: http://guides.rusarchives.ru/terms/15/8095/glavnoe-voenno-tehnicheskoe-upravlenie-gvtu-i-podvedomstvennye-emu-uchrezhdeniya?fbclid=IwAR0MLEwCFniZnhDE58mfNVU2VOKGZXnTuhWPv 8Fv_vt6SSOpTeNbdoIyQpc (22.08.2020).

[6] Cele pentru Iași, din 1807, au fost prezentate și publicate: Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *1807*, *un an şi trei planuri pentru Iaşi: al oraşului*, *al curţii şi al palatului domnesc*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» Iași, tomul LVI, 2019, p. 247–273. Planurile din 1739 sunt în curs de apariție în următorul număr al revistei „Studii și materiale de istorie medie"; idem, *Noi contribuţii privind cele mai vechi planuri ale Iaşilor (1739)*. Colaborarea cu profesorul Laurențiu Rădvan este mai mult decât fructuoasă și a condus nu doar la continuarea căutărilor în arhivele moscovite, dar și la buna valorificare a materialului descoperit.

[7] Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Descoperiri în arhivele de la Moscova: planuri necunoscute ale oraşului Iaşi*, în „Historia Urbana", tomul XXVII, 2019, p. 200.

unități (situație specifică începând cu anul 2006). Dintre acestea, de interes aparte sunt 232 de unități arhivistice, în mare parte planuri. Amintim dosarele nr. 500: *Planul orașului Târgu Jiu cu împrejurimile sale*, ms., color, 36 × 58 cm, 1832, 1 f.; 501; *Planul și profilurile castelelor din localitățile Tulcea și Isaccea cu panorama Chiliei*, ms., color, 46 × 68 cm, sec. al XVIII-lea, 1 f.; 503; *Planul și profilurile castelului din localitatea Tulcea*, ms., color, 49 × 69 cm, sec. al XVIII-lea, 1 f., dar și unele manuscrise, precum cele din dosarele nr. 441: *Scurt studiu despre București*, 1829, 20 f.; 442; *Scurt studiu despre istoria, topografia și economia orașului București*, circa 1829, 19 f.; 443; *Descrierea orașului București*, sec. al XIX-lea, 19 f.; 482; *Scurt studiu despre istoria, topografia și economia orașului Craiova*, sec. al XIX-lea, 13 f. La cele 232 de unități se adaugă și alte izvoare istorice, precum hărți, itinerare și manuscrise, bogăția informațiilor acestora fiind, îndeobște, necunoscută istoriografiei române.

Fondul nr. 846 (*Arhiva Militar-Ştiinţifică*) cuprinde 37 253 de unități arhivistice. Documentele inventariate în opisul 16 se regăsesc în cataloagele lui M.O. Bender[8]. În fapt, munca lui Bender înlesnește simțitor căutarea planurilor localităților din România păstrate în fondul amintit aici[9].

Alături de copierea planurilor orașelor-capitală Iași și București, am inițiat o „campanie" de copiere a planurilor cetăților Brăila, Giurgiu, Hârșova, Tulcea, Isaccea, a planurilor unor orașe mai mărunte din Moldova și Țara Românească, dar și ale unor biserici, episcopii – fiind vorba aici de Episcopia din Buzău – sau mănăstiri. Unele planuri sunt cercetate în colaborare și cu sprijinul Comisiei de Istorie a Orașelor din România sau în cadrul proiectului cultural „(Re)Mapping. Arheologia hărților", co-finanțat de Administrația Fondului Cultural Național, sub coordonarea arheologului tulcean Aurel-Daniel Stănică, fiind, în fapt, singura situație în care s-a primit finanțare de la stat (proiectul cuprinde doar cercetarea planurilor localităților din Dobrogea; toate aceste izvoare istorice vor fi publicate într-un album). Planurile cetății otomane a Brăilei, cele mai multe dintre ele cuprinzând și situația topografică a orașului, au fost copiate în colaborare cu profesorul Ionel Cândea, urmând valorificarea lor.

Pentru cetatea otomană a Brăilei, în ianuarie 2020, am primit copiile planurilor nr. 151, 154, 161, 164–169 (f. 349, op. 51); în luna martie au urmat nr. 152, 162, 257, 260, 270 (f. 349, op. 51) și 433 (f. 438, op. 1). Ultimul pachet a fost primit în luna iulie, fiind vorba de planurile nr. 2977, f. IV–V, 3044, 3086, f. 3, 4952 și 4953 (f. 846, op. 16). Toate reprezentările topografice rusești ale Brăilei vor fi copiate și publicate într-un album. Până la scoaterea de sub teascurile tiparului a acestei lucrări, credem că este util să arătăm celor interesați inventarul planurilor descoperite până acum pentru orașul și cetatea Brăilei. Atragem atenția că titlurile semnalate în această contribuție sunt preluate din opisele fondurilor de la RGVIA. În unele opise nu sunt trecute date exacte despre mărimea planurilor sau numărul filelor unui dosar, situație specifică mai ales fondului nr. 846.

[8] M.O. Bender, *Каталог Военно-ученого архива Главного штаба*, sub redacția lui Vivien de Châteaubrun, tomul 1–4, Sankt-Petersburg, 1905–1914.

[9] Pentru biografia lui M.O. Bender: N.Iu. Muraveinikova, O.A. Pucikova, *Военный архивист М.О. Бендер*, în „Вестник архивиста", 2008, nr. 1, p. 120–126.

F. 349, op. 51[10]:

1.d. 151, Planul general al cetății Brăilei după cucerirea sa de către armatele rusești, originalul și copia sa, ms., color, 1770, 1 țol = 40 st., 500 × 380, 565 × 490 mm, 2 f.;

2.d. 152, Schița planului și a profilurilor cetății Brăilei cu arătarea întăriturilor planificate a unei părți a suburbiei, ms., color, 1770, 1 țol = 20 st., 8 țol = 10 st., 680 × 740 mm, 1 f.[11];

3.d. 153, Planul general al cetății Brăilei cu împrejurimile sale și arătarea atacului armatelor rusești sub comanda general-maiorului Glebov, ms. color, 15 ianuarie 1771, 1 țol = 20 st., 1380 × 1040 mm, 1 f.;

4.d. 154, Schița planului și a fațadelor cetății Brăilei, ms., color, 1771, (?), 1 f.[12];

5.d. 155, Schița profilurilor cetății Brăilei, ms., copie, color, sec. al XVIII-lea (?), 1 țol = 20 p., 3000 × 530 mm, 2160 × 510 mm, 2 f.[13];

6.d. 156, Planul general al cetății Brăilei și al împrejurimilor sale cu arătarea atacului armatelor rusești sub comanda lui Glebov, ms., copie, color, 15 aprilie 1771, 1 țol = 50 st., 1320 × 1200 mm, 1 f.[14];

7.d. 157, *ibidem*, ms., color, decembrie 1771, 1 țol = 20 st., 1100 × 1400 mm, 1 f.[15];

8.d. 158, *ibidem*, 1040 × 1780 mm, 1 f.[16];

9.d. 159, Schița planului și a fațadelor cetății Brăilei pe linia A B, ms., color, 1772, 1 țol = 20 st., 830 × 590, 1 f.;

10.d. 160, Planul cetății Brăilei cu fațadele pe linii, ms., color, 2 aprilie 1772, 1 țol = 50 st., 750 × 530 mm, 1 f.[17];

11.d. 161, Schița fațadelor cetății Brăilei pe linii, ms., color, 1772, 18 mm = 10 st., 1230 × 285 mm, 1 f.[18];

12.d. 162, *ibidem*, 1260 × 290 mm, 1 f.[19];

13.d. 163, Planul cetății Brăilei cu fațadele pe linii, ms., color, 1772, 1 țol = 20 st., 1120 × 1260 mm, 1 f.[20];

14.d. 164, Schița fațadelor cetății Brăilei pe linii, ms., color, 1772, 18 mm = 10 st., 1200 × 290 mm, 1 f.[21];

---

[10] Documentele opisului 51 au fost inventariate în anul 1953.

[11] *Planul cetății Brăilei cu arătarea nou proiectatei fortificații a unei părți a suburbiei și a unei părți a atacului nostru. 12 noiembrie 1770*.

[12] Un plan asemănător cu RGVIA, f. 846, op. 16, d. 2127, f. 3.

[13] Importante mai ales pentru ingineri; lipsite de situație topografică, fiind vorba despre niște profiluri.

[14] Pare a fi un plan dintr-un pachet cu RGVIA, f. 349, op. 51, d. 157–158.

[15] Plan asemănător cu RGVIA, f. 349, op. 51, d. 158.

[16] Pe acest plan apare și profilul unui turn.

[17] Urmează să fie copiat; planul este asemănător cu RGVIA, f. 438, op. 1, d. 427, f. 1.

[18] *Fațada cetății Brăilei cu suburbia. Pe plan înseamnă pe linia S T*.

[19] Pe acest plan se arată fațada cetății Brăilei cu suburbia pe linia Q R.

[20] Acest plan este păstrat într-o stare proastă.

[21] *Prospectul cetății Brăilei cu suburbia. Pe plan înseamnă pe linia U W*.

15.d. 165, *ibidem*, 1200 × 295 mm, 1 f.[22];

16.d. 166, Schița planului și a profilului cetății Brăilei cu arătarea amplasării camerelor cu pulbere pentru aruncarea în aer a cetății, ms., color, martie 1773, 1 țol = 5 st., 1070 × 600 mm; 1 f.[23];

17.d. 167, Schița planului și a profilurilor bastionului și ale turnului cetății Brăilei cu arătarea camerelor cu pulbere pentru aruncarea în aer a cetății, 1777 (?), ms., 1 țol = 5 st. și 20 p., 410 × 320 mm, 1 f.[24];

18.d. 168, Schița profilurilor cetății Brăilei, ms., color, 19 iunie 1771, 1 țol = 40 p., 640 × 500 mm, 1 f.[25];

19.d. 169, Planul cetății Brăilei cu împrejurimile sale și arătarea atacului proiectat, ms., color, 19 iunie 1777, 1 țol = 50 st., 1220 × 700 mm, 1 f.[26];

20.d. 170, Planul cetății Brăilei cu împrejurimile sale și arătarea locurilor prielnice pentru atac, ms., color, 19 iunie 1777, 44 mm = 1 v., 835 × 660 mm, 1 f.[27];

21.d. 257, Planul cetății Brăilei cu arătarea atacului proiectat, 1790, ms., color, 1 țol = 50 st., 700 × 500 mm, 1 f.[28];

22.d. 258, Planul atacului proiectat asupra retranșamentului pe linia A B, ms., color, 1790, 1 țol = 50 st., 510 × 445 mm, 1 f.[29];

23.d. 259, *ibidem*, pe linia A B C, ms., color, 1790, 1 țol = 50 st., 530 × 420 mm, 1 f.[30];

24.d. 260, Planul cetății Brăilei, ms., copie, color, 1794, 1 țol = 50 st., 470 × 305 mm, 1 f.[31];

25.d. 270, Schița citadelei și a cetății Brăilei, ms., color, 1809, 1 țol = 20 p., 960 × 680 mm, 1 f.[32];

26.d. 271, Planul cetății Brăilei cucerită de armatele rusești sub comanda generalului de infanterie cneazul Bagration, la 21 noiembrie 1809, ms., color, 1810, 1 țol = 20 st., 1500 × 945 mm, 1 f.[33];

---

[22] *Prospectul cetății Brăilei cu suburbia. Pe plan înseamnă pe linia X Z*.

[23] *Planul cetății Brăilei cu arătarea locului aflării camerelor cu pulbere pentru aruncarea sa în aer. Alcătuit în anul 1773*.

[24] Acest plan a fost copiat.

[25] *Profilurile cetății Brăilei cu arătarea situației în care a rămas după încheierea tratatului de pace cu Poarta otomană. Alcătuite la 19 iunie 1777*. Din câte se înțelege, face pachet comun cu RGVIA, f. 349, op. 51, d. 169.

[26] *Planul cetății Brăila cu arătarea situației înconjurătoare și cu discutarea modului în care trebuie să se facă atacul asupra locurilor și a apărării cetății. Alcătuit la 19 iunie 1777*.

[27] Pe acest plan se arată locul amplasării armatei ruse în formație.

[28] *Planul cetății Brăilei cu arătarea direcțiilor de atac ale armatei imperiale.*

[29] Asemănător cu RGVIA, f. 349, op. 51, d. 259, doar că se indică numărul de muncitori pentru data de 26 aprilie (1750).

[30] Se indică numărul de muncitori (2460) necesari pentru lucrările la cetate și fortificații, se arată detaliat retranșamentul, castelul etc.

[31] Acest plan a fost copiat din colecția de schițe realizate în anul 1794 de inginer-pod polcovnicul Truzson.

[32] Planul fațadelor și al profilurilor citadelei Brăilei semnat de Harting, fiind copiat. Forma finală a acestui plan se află la RGVIA, f. 846, op. 16, d. 2977, f. 2.

27.d. 272, *ibidem*[34];

28.d. 273, *ibidem*, 28 ianuarie 1810, ms., color, 1 țol = 100 st., 1000 × 700, 1 f.[35];

29.d. 274, *ibidem*;

30.d. 275, Planul cetății Brăilei, ms., color, 1810, 400 × 670 mm, 1 f.[36];

31.d. 276, Schița castelului din cetatea Brăilei cu arătarea distrugerilor – urmare a exploziei pulberăriei, ms., color, 19 ianuarie 1810, 1 țol = 20 p., 950 × 600 mm, 1 f.[37];

32.d. 277, Schița profilurilor cetății Brăilei, ms., copie, color, 2 februarie 1810, 1 țol = 20 p., 730 × 540 mm, 3 f.;

33.d. 278, *ibidem*, 1560 × 620 mm, 1 f.[38];

34.d. 405, Planul cetății Brăilei cu împrejurimile sale, ms., color, 1827, 980 × 640 mm, 1 f.;

35.d. 406, Planul cetății Brăilei, ms., copie, color, 1834, 19 mm = 50 st., 1150 × 680 mm, 1 f.;

36.d. 407, Album cu schițele asaltului asupra cetății Brăilei, 1828, 638 × 732 mm, 3 f.;

37.d. 408, Planul cetății Brăilei cu împrejurimile sale, ms., color, 1828, 1 țol = 250 st., 550 × 450 mm, 1 f.[39];

38.d. 409, Planul cetății Brăilei, ms., color, 1828, 38 mm = 100 st., 1200 × 640 mm, 1 f.;

39.d. 410, Planul cetății Brăilei cu împrejurimile sale, ms., color, 1 țol = 50 st., 10 mai 1830, 1500 × 1000 mm, 1 f.[40];

40.d. 411, Schița fațadelor și a profilurilor orașului Brăila, ms., color, 10 mai 1830, 1 țol = 10 st., 600 × 470 mm, 1 f.[41];

41.d. 412, Planul cetății Brăilei cu arătarea clădirilor, ms., color, 10 mai 1830, 1 țol = 25 st., 1000 × 920 mm, 1 f.[42];

F. 438, op. 1:

42.d. 425, Prospectul cetății Brăilei, ms., color, circa 1770, 49 × 68 cm, 1 f.[43];

43.d. 426, Planul proiect al cetății Brăilei, 1 f., ms., color, sf. de sec. al XVIII-lea, 42 × 54 cm, 1 : 1400 aprox., 1 f.[44];

---

[33] Plan semnat de Harting și pictat de către Iujanov.

[34] Asemănător cu RGVIA, f. 349, op. 51, d. 271; autorul planului este același inginer-porucic Iujanov, cunoscut pentru activitatea sa în Țările Române.

[35] Este un plan al cetății Brăilei cucerită de ruși.

[36] Fără legendă, apar însă câteva sate din apropierea Brăilei și se arată armata rusă în formație.

[37] Este un plan al castelului cu patru profiluri și cu fațada cetății pe linia A B.

[38] Plan semnat de Harting.

[39] Apar și câteva sate din apropierea Brăilei.

[40] Plan fără legendă.

[41] Anexă la RGVIA, f. 349, op. 51, d. 412; sunt arătate, în șiruri, fațadele clădirilor din oraș.

[42] Pe acest plan, care nu se află în cea mai bună stare, sunt arătate, destul de amănunțit, construcțiile din piatră.

[43] Publicat de Victor Țvircun, *Toma Cantacuzino – ostaș și demnitar. Istoria vieții în scrisori și documente*, Chișinău, Editura Cartdidact, 2016.

44.d. 427, Planul și profilurile cetății Brăilei, ms., color, sf. de sec. al XVIII-lea, 49 × 69 cm, 1 : 1680 și 1 : 480, 2 f.[45];

45.d. 428, *ibidem*[46];

46.d. 429, Scurt studiu despre istoria orașelor Brăila, Giurgiu și Turnu cu ținuturile înconjurătoare, autor anonim, ms., 1831, 4 f.;

47.d. 430, Descrierea cetății Brăilei, autor Petuhov, ms., 1831, 9 f.[47];

48.d. 431, Planul cetății Brăilei, București, ms., color, 1831, 31 × 43 cm, 1 : 8400, 1 f.;

49.d. 432, Planul cetății Brăilei, ms., color, anii ’30 ai sec. al XIX-lea, 28 × 39 cm, 1 : 5880, 1 f.[48];

50.d. 433, Planul cetății Brăilei, ms., color, anii ’30 ai sec. al XIX-lea, 67 × 101 cm, 1 : 1050, 1 f.[49];

51.d. 434, *ibidem*, autor porucicul Homentovskij, ms., color, circa 1830, 34 × 51 cm, 1 : 4200, 1 f.[50];

52.d. 435, *ibidem*[51].

F. 846, op. 16:

53.d. 2058, Planul cetății Brăilei cu arătarea suburbiei și a situației, 1775[52];

54.d. 2063, Plan de la ville et forteresse Braila[53];

55.d. 2127, Planul și fațadele cetății Brăilei, 1770[54];

56.d. 2128, Planul cetății Brăilei cu arătarea tranșeelor[55];

57.d. 2129, Panul cetății Brăilei cu arătarea retranșamentului, a situației pe 3 verste și a atacului armatelor rusești sub comanda lui Glebov, 1770[56];

58.d. 2130, Planul cetății Brăilei cu arătarea situației îndepărtate, a retranșamentului și a atacului armatelor ruse asupra turcilor sub comanda lui Glebov, 1770[57];

59.d. 2131, Planul cetății Brăilei cu arătarea *brech*-bateriei și a coloanei care mergea spre asalt, 1770;

---

[44] Este vorba despre un prospect asemănător celui publicat în *ibidem*.

[45] La f. 1 este un plan asemănător cu cele din secolul al XVIII-lea, iar la f. 2 sunt niște profiluri.

[46] Plan asemănător cu RGVIA, f. 438, op. 1, d. 427, f. 1.

[47] Petuhov a pictat și un plan al orașului datat în 1828: RGVIA, f. 846, op. 16, d. 4952.

[48] Plan redactat în limba germană.

[49] Este un plan proiect.

[50] Din aceeași serie cu RGVIA, f. 438, op. 1, d. 432 și d. 435, dar în limba rusă. A fost pictat de către porucicul Fiodor Homentovskij.

[51] Plan asemănător cu RGVIA, f. 438, op. 1, d. 432.

[52] Un singur plan publicat recent: Mariana Șlapac, *Topografia urbană a oraşului Brăila*.

[53] Un plan al atacului rusesc asupra cetății, redactat în limba franceză, cu multe explicații.

[54] Sunt mai multe planuri, două dintre ele (f. 2–3) fiind publicate recent: Mariana Șlapac, *Topografia urbană a oraşului Brăila*.

[55] Un plan al cetății, cu două profiluri și un turn.

[56] Un plan mare al Brăilei din 1770, asemănător cu cele cunoscute deja.

[57] Un plan identic cu RGVIA, f. 846, op. 16, d. 2134.

60.d. 2132, Plan de l'attaque de la ville de Brailow par un corps russe sous les ordres du Gen.-Lieut. de Stoffel, 1770[58];

61.d. 2133, Planul și profilul cetății Brăilei cu arătarea atacului corpului armat condus de către Glebov, 1770[59];

62.d. 2134, Planul cetății Brăilei cu situația îndepărtată, arătarea retranșamentului și a atacul armatelor rusești sub comanda lui Glebov, 1770[60];

63.d. 2216, Planul situației dintre Brăila, Galați și Măcin, 1771;

64.d. 2219, Planul cetății Brăilei cu arătarea retranșamentului și a atacului armatei imperiale ruse sub comanda lui Glebov, 1771[61];

65.d. 2226, Planul cetății Brăilei, 1771[62];

66.d. 2234, Planul situației dintre Brăila și Măcin cu arătarea taberelor inamice de-a lungul cursului Dunării pe malul opus, 1771;

67.d. 2292, Planul cetății Brăilei cu arătarea retranșamentului, 1772;

68.d. 2293, Plan de la forteresse et de la ville de Brailow (avec les profils) prise par les Russes au mois de Juin 1772;

69.d. 2449, Planul trecerii de la Brăila la satul Șerbești;

70.d. 2596, Planul cetății Brăilei cu arătarea atacului proiectat asupra sa, 1790[63];

71.d. 2977, Planul cetății Brăilei, 1806–1812[64];

72.d. 2978, Planul cetății Brăilei cu situația înconjurătoare, 1806–1812[65];

73.d. 3041, Planul cetății Brăilei cu arătarea încercuirii sale, la 8 aprilie, de armatele rusești sub comanda lui Prozorovskij și cu arătarea asaltului, care a durat până la 7 mai 1809[66];

74.d. 3042, Planul încercuirii cetății Brăilei de către corpul armat rus principal și flotilă cu explicații, 1809[67];

75.d. 3043, Planul cetății Brăilei cu arătarea situației în care a fost luată de la turci, 1809[68];

---

[58] Un plan în limba franceză.

[59] Planul atacului condus de Glebov, cu explicații pe larg și profiluri.

[60] Planul atacului condus de Glebov.

[61] Un plan al atacului din ianuarie 1771.

[62] Acest plan nu se mai află în fondul 846.

[63] Plan destul de prost făcut, este însă însoțit de un manuscris (11 file, dintre care 2 sunt goale și 9 de text), fiind vorba despre *Descrierea atacului proiectat asupra cetății Brăilei*.

[64] Patru planuri – un plan Brăila cu arătarea lucrărilor din 1811; un plan cu arătarea locurilor cazărmilor care urmau a fi construite (acest plan a fost publicat în M.I. Kutuzov, *Сборник документов и материалов*, redactor L.G. Beskrovnîj, tomul III, *1808–1812*, Moscova, Voennoe izdatel'stvo, 1952, în anexe, primul plan); un plan cu arătarea cetății și a unor profiluri, asemănător cu RGVIA, f. 349, op. 51, d. 270 (noi am copiat această variantă); planul profilurilor și al cazărmilor care urmau a fi construite (acest plan a fost copiat).

[65] Plan lipsit de importanță.

[66] Pe acest plan se arată atacul asupra cetății din 7 mai 1809.

[67] Pe acest plan se arată atacul din 8 aprilie 1809.

[68] Un plan pe care apar clar indicate porțile cetății; este asemănător, în parte, cu un plan aflat la RGVIA, f. 846, op. 16, d. 3086.

76.d. 3044, Planul blocadei Brăilei cu arătarea Sternschanze-urilor și a bateriilor ridicate pentru bombardarea sa, 1809;

77.d. 3045, Planul proiect al atacului retranșamentului cetății Brăilei cu explicații, 1809[69];

78.d. 3057, Planul cetății Brăilei și al castelului cu arătarea distrugerilor – urmare a exploziei pulberăriei, 22 ianuarie 1810[70];

79.d. 3086, Planul cetății Brăilei cu arătarea situației în care a fost luată de la turci în 1809 și a nivelărilor (distrugeri) din 1811, cu profiluri[71];

80.d. 4949, Projet d'attaque contre la forteresse de Brailoff, 1828–1830;

81.d. 4950, Planul cetății Brăilei cu arătarea situației în care se află acum și cu indicarea, printr-o linie în tuș, a situației cetății din 1810, 1828–1830;

82.d. 4951, Planul orașului Brăila, 1829;

83.d. 4952, Planul cetății Brăilei cu împrejurimile sale, 1828[72];

84.d. 4953, Plan qui représente l'état de la citadelle de Brailow, 1828[73].

F. 464, op. 1:

85.d. 24, Planul cetății Brăilei, 1770.

F. 477, op. 1:

86.d. 50, Planul Brăilei, anii '30 ai sec. al XIX-lea;

87.d. 52, Planul scurgerii Dunării de la Hârșova la Brăila.

La RGVIA există mai multe manuscrise privitoare la cetatea Brăilei, dar care nu au fost incluse în inventarul nostru, precum cele din fondul nr. 846, op. 16. În dosarul nr. 2952 se află un manuscris cu date despre acțiunile militare din Moldova anului 1811, regăsindu-se și știri referitoare la „importanța cetății Brăilei"[74]; în dosarul nr. 4396, din anul 1828, apar „unele detalii despre asaltul Brăilei", alte informații aflându-se în dosarul nr. 4398[75]. De un interes aparte este dosarul nr. 4519, *Despre distrugerea cetăților turcești Brăila, Tulcea și Isaccea, cât și despre transportarea pietrei din ultimele două la Ismail. Anii 1828–1829*[76]. În sfârșit, să nu uităm nici de albumele campaniilor militare, unele dintre ele

[69] Sunt două planuri asemănătoare din punct de vedere al topografiei cetății, arătându-se însă două atacuri diferite.

[70] Este un plan semnat de Harting, în creion, fără legendă.

[71] Sunt trei planuri. Noi am copiat f. 3, plan pe care se arată cetatea distrusă. Rămâne planul profilurilor și un alt plan din 1811.

[72] Pentru acest plan, vezi studiul Mihai Anatolii Ciobanu, *Planul Cetății Brăilei cu împrejurimile sale din 1828 realizat de N. A. Lukianovici*, în „Analele Brăilei", s.n., XX, 2020 (sub tipar).

[73] Un plan redactat în limba franceză, arătându-se situația cetății „la repartiție".

[74] M.O. Bender, *Каталог Военно-ученого архива Главного штаба*, tom I, departamentul I și II, partea I, Sankt-Petersburg, 1905, p. 261.

[75] *Ibidem*, p. 373.

[76] *Ibidem*, p. 386.

conținând planuri și hărți care pot stârni interesul cercetătorilor români. Într-un astfel de album se păstrează prospectul cetății Brăilei, fiind al patrulea exemplar (variantă) dintre cele cunoscute până acum[77].

PLANS DE BRĂILA DANS LES ARCHIVES MILITAIRES-HISTORIQUES DE MOSCOU

Résumé

Les plans russes de Brăila ont récemment attiré l'attention des chercheurs roumains. En fait, nous pouvons dire maintenant avec certitude que les sources topographiques russes pour la citadelle ottomane du Danube sont beaucoup plus nombreuses que l'on n'avait su autrefois. On conserve la majorité des plans à RGVIA, et nous avons démarré des procédures légales pour obtenir des copies de haute qualité. Nous espérons, à côté du professeur académicien Ionel Cândea et d'autres personnes intéressées, éditer un album avec tous les plans russes découverts; en attendant, nous voulons offrir, par la présente contribution, un inventaire de ces plans. Il existe, certes, la chance de découvrir encore de tels documents historiques, mais ceux trouvés jusqu'à présent, suscitent, de nouveau, des débats concernant en particulier l'organisation des fortifications de Brăila, certaines attaques russes contre la citadelle et l'importance de cette citadelle pour les Ottomans, aussi bien que pour les Russes, dans leurs campagnes militaires.

[77] RGVIA, f. 846, op. 16, d. 2017, pt. I, f. XXIV (publicat în P.A. Rumeanțev, *Сборник документов и материалов*, tomul IIA, *Схемы*, redactor P.K. Fortunatov, Moscova, Voennoe izdatel'stvo, 1953, cu explicația: *Planul cetății Brăilei*). Prospectul aflat astăzi la Kiev a fost introdus în circuitul științific recent (Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Noi planuri ale oraşului şi cetății Brăilei*), alte două variante/copii aflându-se la RGVIA, f. 438, op. 1, una dintre ele fiind publicată la Chișinău (Victor Țvircun.).

O SCRISOARE DE LA IOAN BOGDAN

ANDREI PIPPIDI

Academiei Române, datoare de a-și arăta recunoștința față de un mare savant care în istorie medievală și în filologie comparată i-a deschis drumul, îi revine sarcina de a extinde investigațiile asupra operei lui Ioan Bogdan.

Acest slavist, într-o viață prea scurtă (1864–1919), dobândise un renume răspândit în Europa vremii și a lăsat în țară moștenirea unor studii întemeietoare. Totodată, a fost un organizator și a îndreptat în jurul său în direcția celor mai sigure metode. Personalitatea sa a rămas de neuitat printr-un cult al muncii și printr-o integritate morală exemplară.

Mărturiile de interes biografic cuprinse în corespondență n-au lipsit[1]. Nu demult întâmplarea mi-a adus sub ochi dovada unei relații între tânărul Bogdan, aflat atunci în Rusia pentru cercetările sale, și un eminent specialist în istoria dreptului la slavii de vest și de sud.

Valtazar Bogišić (1834–1908) era produsul intelectual al unui parcurs prestigios: Veneția, Viena, Műnchen, Berlin, Paris, terminat cu doctorate la Giessen (filosofie) și Viena (drept). Prima parte a carierei sale s-a desfășurat la o frontieră militară imperială, în Srem, unde a organizat școlile sârbești, apoi, din 1869, la Odessa, la Catedra de istorie a dreptului. Din 1872, la Paris, lucrează la întocmirea codului de legi pe care-l dorea regele Muntenegrului. Această activitate e menționată de Spiridion Gopčević în *Le Monténégro et les Monténégrins*[2]: „Quand il s'agit de promulguer une nouvelle loi, on fait venir d'Odessa le conseiller d'Etat russe Bogišić, qui a séjourné longtemps dans le pays, a fait des études profondes et vient de terminer cette année même le nouveau Code. Ce recueil des lois doit être excellent, car je connais personnellement M. Bogišić non-seulement comme un charmant homme, mais aussi comme très intelligent et très instruit, qui n'a pas pour rien la renommée d'un des meilleurs juristes". Războiul ruso-turc, la care a participat și Muntenegrul, a întârziat cu zece ani apariția Codului, care va fi publicat în 1888, la Cetinje. Înainte de a apărea și la Paris, în traducere franceză, autorul și-a explicat intenția de a contopi în elaborarea sa dreptul cutumiar nescris cu prevederi din dreptul roman și din codurile moderne

[1] Ce s-a publicat până în 1966 a fost înregistrat de G. Mihăilă când a editat Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 660–661. De adăugat Andrei Pippidi, *Ioan Bogdan la Viena. Scrisori inedite despre începutul carierei sale*, în „Romanoslavica", XXI, 1994, p. 175–188.

[2] Paris, 1877, p. 73.

occidentale[3]. În consecință, interesul pe care l-a stârnit în lumea savantă europeană noua legislație a unui mic stat balcanic a fost că ea dădea la iveală rezultatele unor anchete juridice și sociale întreprinse de multă vreme de Bogišić pentru a reconstitui tradițiile dreptului popular pre-otoman din sud-estul slav. Era ca o arheologie de palimpseste.

Bogišić a avut același rol în alte două state noi care aveau nevoie de competența lui: în 1878 avea de lucru la Sofia, iar în perioada 1893–1899 a fost ministru al Justiției în Albania, după ce îndeplinise în Muntenegru aceeași funcție[4].

Se înțelege, așadar, că Bogdan i-a cerut să i se trimită lucrarea unui profesor de la Berlin, referitoare la prima ediție a codului, oferindu-se să semnaleze viitoarea traducere franceză în „Convorbiri literare". A făgăduit chiar o recenzie pe care ar fi urmat să o facă Iacob Negruzzi (ea lipsește totuși din numerele următoare ale revistei). „Pentru noi codul are o importanță deosebită", adaugă Bogdan, având în vedere că, din confruntarea cu dreptul cutumiar balcanic, se va putea corecta concepția greșită a juriștilor români, ale căror cunoștințe se limitează la dreptul roman și la legislația napoleoniană".

Moskau 30 Juli 89

Sehr geehrter Herr Professor,

Endem ich mir eine Wohnung auf längere Zeit gefunden habe, bin ich im Stande Ihren meine Adresse zu schicken. Sie werden mir ein grosses Vergnűgen machen, wenn Sie mir die versprochene Abhandlung des Berliner Professor's űber ihnen Codex schicken werden. Meiner seite werde ich so bald als mőglich eine Anzeige schreiben fűr ein Litteratur-blatt, dessen Herausgeber und Direktor selbst Jurist ist und der vielleicht nach der Erscheinung der franzősischen Űbersetzung ihre wichtige Leistung ein gehender besprechen wird. Es sind nämlich die „Convorbirile literare", herausgesehen von Jacob Negruzzi, Professor des Handelsrechts in Bukarest und Mitglied der Parlaments. Fűr uns hat der Codex eine besondere wichtigkeit, deen er wird zeigen dass wir in unserer neueren Gesetzgebung prinzipielle falsch vorgegegangen sind. Es wäre, nach meiner Meinung, mich spät den selber Weg einzugehen, den Sie nicht uur uns, sonder der ganzgelehrten Weltgeseigt haben. Leider wissen alle unsere Juristen und Gesetzgeber nicht anderes als das rőmische und Napoleonische Recht; was

[3] Fedor Demelić, *Le droit coutumier des Slaves méridionaux d'après des recherches de M. V. Bogišić*, Paris, 1876; B. Bogišić, *Quelques mots sur les principes et la méthode suivis dans la codification du droit civil au Monténégro. Lettre à un ami*, Paris, 1886. Ambele lucrări există la BCU București. În biblioteca Institutului de Istorie „N. Iorga" opera lui Bogišić este reprezentată prin *De la forme dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates*, Paris, 1884, prin *Acta coiurationem Petri a Zrinio et Francisci Nadasy illustrantia (1663–1671)*, Zagreb, 1888 și prin *Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Zagreb, 1904.

[4] Vezi Irina Stănculescu *Balthasar Bogišić*, *les coutumes des Slaves du Sud*, *contribution*, în *Etudes et Documents balkaniques et méditerrannéens*, ed. P.H. Stahl, 31, Paris, 2007, p. 50–57.

gewonheitsrecht betrifft, und insbesondere slavisches, des ist fűr Sie ein ganz unbekanntes Feld.

Mit grősster Hochachtung,

Ioan Bogdan

Baratkovskii pereulok
dom Kumenina, k Boku

Sub cota XX, 1, documentul de mai sus face parte din „Bogišičeva Biblioteka", marea colecție de cărți, scrisori și manuscrise din casa memorială de la Cavtat (Croația), pe strada Dr. A. Starčeviča, 18.

Acest muzeu păstrează o adevărată comoară: corespondența cu savanți iluștri, ca Mommsen, Niederle, Krumbacher sau Troubetzkoy. Figurează acolo oameni de știință care au contribuit la dezvoltarea studiilor sud-est europene: Jireček în primul rând, cu 212 scrisori (XVIII–VIIIa) și Stevan Novaković cu 136 de scrisori. Seria începe cu Adolphe d'Avril în 1892–1898 și se încheie cu Auguste Boppe (IV/8) în 1903–1907. Sunt sociologi, antropologi, istorici pentru studiile slave, ca Louis Léger și Maksim Kovalewsky. Pentru România merită semnalați Emile Picot (XI/1), cu 58 de scrisori și chiar, cu patru, Lazare Sainéan (III/1), dar relația cu Bogdan n-a continuat.

LES ROIS DE HONGRIE ET LES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES AU XIV-e SIÈCLE

À propos du livre de B. Hóman sur « les Angevins de Naples en Hongrie »[*]

G. I. BRĂTIANU

Dans le tumulte de la guerre et parmi les obstacles de tout ordre qu'elle a opposé aux rapports internationaux – et qui ne sont pas près d'être écartés, à l'heure actuelle – la diffusion de maint ouvrage a été, sinon réduite à néant, du moins diminuée jusqu'à sa plus simple expression. Il en a été ainsi, parmi beaucoup d'autres, du livre de l'historien hongrois B. Hóman sur « les Angevins de Naples en Hongrie », paru en italien à Rome, en 1938[1] et dont un seul exemplaire, à notre connaissance est parvenu à Bucarest[2]. Ce gros volume avait cependant l'incontestable mérite de représenter une mise au point des chapitres respectifs de la grande « Histoire Hongroise », écrite en collaboration avec M. J. Szekfü[3], dont il rendait accessible le texte magyare, et de placer les événements de cette histoire, depuis la fin du XIII-e siècle jusqu'au début du XV-e, dans le cadre européen de la grande politique d'une dynastie étrangère. Il comporte également de fréquentes allusions à l'histoire des Principautés roumaines, dont les origines sont contemporaines de la période angevine en Hongrie, et sujettes, aujourd'hui encore,

[*] L'étude de Georges I. Brătianu a été inséré dans *Bulletin de la Section Historique* (*Académie Roumaine*), XXVIII, p. 67–105, afférent à l'année 1947, après quoi sa parution fut supprimée par les autorités communistes. Ce numéro crépusculaire, préparé sous la rédaction de Nicolas Bănescu, le secrétaire de la Section d'Histoire de l'Académie de Roumanie, avait été imprimé dans un tirage réduit à l'Imprimerie Nationale en 1948. Vu que pas mal des collaborateurs à ce périodique étaient des personnes non agréées par le nouveau régime, la diffusion de son tirage fut obstrué, de sorte que la revue eut une circulation très limitée et, par conséquent, l'étude de G. I. Brătianu – auquel on avait imposé, depuis l'été 1947 domicile obligatoire – resta peu connu dans le monde savant, bien qu'il traite de problèmes de large intérêt historiographique liés à la constitution des États médiévaux roumains. C'est aussi la raison pour laquelle on a considéré opportun de le ramener au centre de l'intérêt des spécialistes (V.S.).

[1] *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, *1290–1403*, trad. L. Zambra et R. Mosca, Reale Accademia d'Italia, *Studi et Documenti*, 8, gr. 8, 580 p.

[2] Je dois la connaissance de l'ouvrage à l'amabilité de M. A. Sacerdoțeanu, directeur des Archives de Bucarest.

[3] *Magyar Történet*, III. V, aussi le chapitre du même auteur sur la Hongrie dans la *Cambridge Medieval History*, VIII, pp. 587–619.

à des controverses essentielles. Il n'est donc pas inutile de rendre compte des opinions de M. B. Hóman, et de tenter, à cette occasion, de faire le point et de considérer l'état actuel des questions, en rapprochant ses conclusions de celle de l'historiographie roumaine. Les résultats de cette brève investigation ne nous semblent pas dépourvus d'intérêt.

*
* *

Cependant, il nous faut dès le début limiter le champ de nos recherches; aussi bien, l'ouvrage de M. B. Hóman, malgré d'intéressants aperçus économiques et une part très large faite à l'histoire sociale, se maintient, en ce qui concerne les rapports avec les Principautés de Valachie et de Moldavie, sur un plan nettement politique et militaire, tel que le délimitent d'ailleurs les relations féodales de ces états avec la Hongrie. Il serait donc oiseux d'insister sur le passage consacré aux « migrations valaques », qui n'apporte rien de très nouveau, si ce n'est peut-être la date qu'il leur assigne et qui diffère de celle admise généralement par ses compatriotes. En effet, le médiéviste de Budapest, qui considère comme seul habitat primitif (*culla*) des Roumains l'ancienne Mésie, conquise au VII-e siècle par les Bulgares, en limite l'espace à la région située à l'Est de la Morava, s'étendant vers le Vardar et le Danube, et les sources de la Struma et de la Maritza. Seuls les pasteurs thraco-roumains des Balkans auraient survécu à l'invasion slave; ils se seraient dispersés dès la conquête bulgare, émigrant d'une part vers l'Ouest pour y former le noyau des futurs Istro-Roumains, de l'autre vers le Sud, où leurs éléments auraient donné naissance aux Vlaques macédoniens et méglénites. C'est au IX-e siècle, à la suite de l'expansion bulgare vers le Nord, que les Valaques auraient « probablement » occupé la plaine de la rive gauche du Danube, les versants méridionaux des Carpathes, et peut-être même la Moldavie jusqu'au Siret et au Prut. Mais c'est la reconquête byzantine de la Bulgarie, au X-e siècle, qui les aurait repoussés davantage vers le Nord, tout en laissant suffisamment des leurs au cœur des Balkans, pour y contribuer au XII-e siècle au soulèvement des Assénides. Ce n'est qu'au XIV-e et au XV-e siècle que cet élément, perpétuellement migrateur, aurait fui la péninsule balkanique devant l'invasion ottomane, en cherchant un refuge mieux assuré sur le territoire des Principautés danubiennes et en Transylvanie, en abandonnant ainsi les régions au Sud du Danube aux Bulgares, peuple essentiellement agriculteur. Toutefois, des éléments détachés auraient déjà pénétré en Transylvanie dès le XI-e siècle, mêlés aux Petchénègues, qui fuyaient comme eux la domination cruelle des Coumans[4].

La date attribuée à la « migration valaque » au Nord du Danube est assurément de beaucoup antérieure à celle que lui accordent d'autres historiens hongrois, dont nous avons eu l'occasion de commenter ailleurs les opinions et les

[4] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 300–302.

arguments[5]. Mais, comme effrayé par cette générosité chronologique excessive, l'auteur se hâte, dans ses notes bibliographiques, d'assurer le lecteur étonné qu'il ne s'agit là que d'une pure hypothèse, laquelle ne s'appuie sur le témoignage d'aucune source historique, et qu'il n'a fait que déduire « des conditions politiques générales » du IX-e siècle[6]. Pour la Transylvanie en tout cas, il ne pourrait s'agir que d'éléments isolés, venus à la suite des « seigneurs bulgares ». Le gros de la population roumaine serait resté en « Coumanie », la région comprise entre les Carpathes et le cours du Danube, et y aurait subi, au XIII-e siècle, après la domination coumane, celle des Tatars, plus particulièrement celle des Khans de Crimée, et de Nogaï, dénommé, l'on ne sait trop pourquoi, le « Khan du Dniestr »[7]. Il se serait produit alors une sorte d'interpénétration, des groupes valaques plus nombreux passant en Hongrie et en Transylvanie méridionale, tandis que des colons hongrois et allemands s'établissaient au Sud de la chaîne carpathique, à « Olah-Bodza (Buzeu), Putna, aux environs de Fociani (*sic*), Hoszumezö (Campolung), Vasárhely (Tirgoviste) etc. ». Mais la « reconquête » hongroise des régions danubiennes a été enrayée par les troubles intérieurs qui marquent la fin du XIII-e siècle. Comme d'autre part, les Tatars après la mort de Nogaï, renonçaient à occuper cette province, et que l'énergique tzar de Bulgarie, Svetoslav, arrêtait toute velléité des Byzantins, la Valachie danubienne demeurait pratiquement sans maître. De nouvelles conditions étaient ainsi créées à la fondation d'un état quasi-indépendant; M. Hóman s'attache à en suivre les destinées au XIV-e siècle, dans ses rapports avec la monarchie angevine, dont il entend décrire toute l'action politique et préciser la sphère d'influence. C'est sur ce terrain qu'il nous a semblé plus intéressant de le suivre et d'examiner son point de vue.

On connaît les deux thèses qui depuis plus d'un demi-siècle, s'opposent dans les écrits des historiens au sujet de la fondation de la Principauté de Valachie. Une tradition qui n'a été portée à notre connaissance que par des relations beaucoup plus récentes (elles ne remontent pas plus haut que la fin du XVI-e siècle), attribue la fondation de l'état valaque à un « Prince Noir », nommé aussi Radu le Noir, descendu de la région transylvaine de Făgăraș sur l'autre versant des Carpathes, en 1290. Ce personnage mythique n'est d'ailleurs signalé par aucun document contemporain, bien qu'une tradition locale le mentionne dans la région même de Făgăraș. Cette version avait été adoptée par l'ancienne école historique roumaine, et surtout par Alexandre Xenopol qui en avait fait état dans son « Histoire des Roumains ».

Par contre l'école critique, dirigée par Démètre Onciul, opposait à cette tradition, rédigée trois siècles environ après les événements qu'elle relatait, la carence des documents contemporains, lesquels ne mentionnent un état unitaire de

[5] Cf. à ce sujet *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, I-re partie, Revue historique du Sud-Est Européen, XX, 1943, p. 89 et suiv.; II-e partie, *ibid.*, XXIII, 1946, p. 142 et suiv.

[6] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 558–560.

[7] *Ibid*., p. 303. La chronologie de son règne n'est pas moins fantaisiste: 1266–1295, surtout que l'on ne peut le considérer qu'exerçant le pouvoir en fait.

Valachie qu'après 1324, sous le règne du « grand Basarab », vainqueur des armées de Charles Robert de Hongrie en 1330 et qui fait ainsi véritablement figure de fondateur. Selon M. Lapedatu, c'est lui qui aurait été confondu avec le « Prince Noir » de la légende; selon Onciul, une confusion a certainement eu lieu entre ce personnage légendaire et le prince Radu Basarab, qui régna effectivement en Valachie de 1376 à 1384 et fut un grand fondateur d'églises et de monastères. Nous avons tenté récemment, en comparant ces données à celles d'autres traditions historiques, et notamment à celle des origines de la Confédération helvétique, où l'épisode de Guillaume Tell et le serment du Grütli jouent un rôle analogue, de réhabiliter la tradition de la « descente » du Prince Noir, que la situation de l'élément roumain de Transylvanie à l'époque rend assez vraisemblable, bien qu'aucun document précis ne l'ait confirmé jusqu'ici[8]. Les observations si judicieuses de M. Charles Gilliard sur la tradition des origines politique de la Suisse peuvent s'appliquer tout aussi bien à celle de la fondation de la principauté de Valachie : « Depuis une vingtaine d'années, on assiste à une réaction contre ce scepticisme radical. Sans aucun doute, plus d'un nom propre a été inventé ou déformé et les récits traditionnels sont truffés de romanesque. Mais, ces réserves faites, ils ne contiennent rien d'impossible en soi …On peut en conclure que, à l'origine des récits traditionnels, il y a des faits plus certains qu'on ne le croyait autrefois, des incidents à demi-oubliés, mal interprétés et enjolivés plus tard… Le savant à l'esprit le plus critique peut bien établir que la tradition contient une foule d'erreurs, mais l'absence de sources l'empêche d'affirmer que tel homme n'a pu exister, que tel fait n'a pu se passer »[9]. En somme, rien ne prouve – si ce n'est l'absence d'un texte contemporain – que l'état valaque ait été une création purement autochtone, dûe à quelque seigneur local plus puissant qui a « rassemblé la terre » à l'instar des grands-Princes de Moscou, tributaire comme eux du Khan Mongol[10], et qu'il ne soit pas l'œuvre de quelque feudataire roumain de la Transylvanie méridionale, ainsi que l'indique la tradition des anciennes chroniques valaques.

Il est assurément d'un grand intérêt de constater que M. Hóman adopte, dans son ouvrage, cette dernière hypothèse. « Basarab, le mythique Radu Negru de la légende valaque, fils du voïvode des Valaques de Fogaras, Tokomer[11] (qui, à en juger par les premiers patronymes de la famille devait être d'origine coumane) ne laissa pas passer l'occasion propice et créa en Valachie une principauté valaque indépendante. Suivi des siens, il abandonna la terre ancestrale de Fogaras, plaça sa résidence dans un angle bien fortifié de la vallée de l'Arges (Curtea d'Arges) sur le

[8] Cf. G. I. Brătianu, *La tradition historique sur la formation de l'état valaque d'après les études récentes* ds. ce Bulletin, XXIV, 2, 1943, p. 161 et suiv. et plus récemment *Tradiția istorică a întemeierii statelor românești*, Bucarest, 1945, p. 85 et suiv.

[9] Ch. Gilliard, *Histoire de la Suisse*, Paris, 1944, pp. 19–20.

[10] C'est l'opinion de M. P. P. Panaitescu, *Mircea l'Ancien et les Tatares*, Rev. hist. du Sud-Est Européen, XIX, 2, 1942, pp. 438–439.

[11] Cf. un Toktomêr, prince de la Horde d'Or à la fin du XIII-e siècle: B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland*, Leipzig, 1943, pp. 74, 80.

versant méridional des Alpes transylvaines, et soumit peu à peu à son autorité tous les *cnèzes* et voïvodes de moindre importance de la Valachie. Il se faisait appeler Grand Voïvode de cette province, qui d'abord avait été dénommée d'après lui, la Bessarabie, et ensuite la Munténie (région des montagnes), en hongrois Havaselve (Transalpine), en grec Hongrovlachie (Valachie hongroise)… »[12].

Il y a plusieurs observations à faire au sujet de cette interprétation. Constatons tout d'abord que M. Hóman adopte une partie de la relation traditionnelle, que les historiens de son pays ne tenaient guère à mentionner. Une étude récente de M. Elekes n'en avait voulu retenir que celle relative à l'immigration d'éléments roumains venus de la rive droite du Danube, qui auraient fondé à une époque plus ancienne, en Olténie, une seigneurie gouvernée par la famille des Basarab. L'on se plaisait à voir dans cet épisode une sorte d'instinct « d'être venus du Sud », qui convenait évidemment à la thèse de l'immigration roumaine, ayant comme point de départ la péninsule des Balkans[13]. M. Hóman par contre n'en fait aucune mention, et fait sienne une tradition qui démontre justement le contraire.

L'identification du « Prince Noir » de 1290 avec le « grand Basarab » de 1324 a déjà été faite par M. Al. Lapedatu[14]. Elle simplifierait assurément bien des choses et reste, au point de vue chronologique, dans l'ordre des possibilités. Mais elle contredit la tradition historique, car celle-ci attribue justement aux Basarab la fondation d'un état sur la rive droite de l'Olt, *avant* l'arrivée du Prince Noir, venu de Transylvanie. Celui-ci n'aurait fait que fondre en une seule principauté les seigneuries diverses de la grande et de la petite Valachie, et aurait légué aux mêmes Basarab, devenus ses vassaux, l'état ainsi unifié et consolidé.

Mentionnons enfin un travail récent de M. Em. C. Lăzărescu, qui doit paraître prochainement, sur « les Roumains, les Hongrois et les Tatars à l'époque de la fondation des Principautés roumaines ». Il y fait une longue et minutieuse analyse du texte cité si souvent, de l'historien persan Rachîd ed Dîn, qui raconte l'invasion mongole en Hongrie, en 1241, et rappelle la résistance opposée par un certain *Bezeren bam* ou *Zeberenbam* aux envahisseurs. On a longuement et souvent discuté au sujet de ce nom mystérieux, dans lequel la plupart ont vu un « Basarab Ban », ancêtre obscur de la future dynastie valaque, et d'autres le Ban hongrois de Severin, qui se serait porté avec ses troupes à la rencontre de l'armée mongole[15]. M. Lăzărescu n'a pas trop de peine à démontrer que la lecture de ce nom propre et celui du pays qui l'accompagne (*Ilaout*) est tellement incertaine, et l'itinéraire des armées tatares dans le récit de l'historien persan si confus, que l'on ne saurait fonder aucune hypothèse ayant quelque chance d'être vraisemblable, sur

[12] B. Hóman, *ouvr. cité*, p. 304.

[13] L. Elekes, *Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft*, Arch. Europae Centro-Orientalis, VII, 1941, p. 397.

[14] *Cum s-a alcătuit tradiția națională despre originele Țării Românești*, Anuarul Instit. de Ist. Națională, 1923, II, pp. 289–314.

[15] L'ouvrage de M. E. C. Lăzărescu est intitulé: *Români, Unguri și Tătari în vremea întemeierii Domniilor românești. Contribuții de Istorie Universală la problema românească în sec. XIII și XIV*, et a valu récement à son auteur le doctorat ès lettres de l'Université de Bucarest.

des données aussi peu sûres. Il conclut à l'élimination pure et simple du personnage cité par Rachîd ed Dîn de l'histoire roumaine. Peut-être convient-il de ne pas trop se presser, puisque l'œuvre du ministre des Khans de Perse, Ghazan et Oldjaïtou, qu'était l'historien Rachîd ed Dîn, est encore en grande partie inédite et qu'un dépouillement plus complet de cet ouvrage considérable, dont les manuscrits existaient encore à Téhéran, en 1937, pourrait réserver quelques surprises[16]. Mais toujours est-il, et M. Lăzărescu le reconnaît, lui aussi, qu'à part ces mentions incertaines et confuses, le récit désigne très clairement le « Kara-Oulag » et les « peuples Oulag » sur la route de l'invasion, qui traversait du Nord au Sud, et du Nord-Est au Sud-Est, le plateau transylvain. Il y a là une allusion certaine aux Valaques; le fait qu'une partie d'entre eux sont dénommés « Noirs », couleur qui a toujours eu chez les Turco-Mongols, un sens de sujétion ou de dépendance[17], pourrait bien dans ce cas, identifier cette région à celle habitée par les Roumains de Transylvanie, soumis aux Hongrois, dans la vallée supérieure de l'Olt, et indiquer peut-être quelque rapport avec le « Prince Noir » qui aurait quitté cette même région un demi-siècle plus tard, pour traverser les Carpathes et s'établir en Valachie. Il est en tout cas intéressant de voir un historien hongrois moderne admettre la possibilité d'une immigration roumaine de Transylvanie en Valachie et attribuer à cette initiative, à la fois politique et démographique, la fondation même de l'état valaque.

*
* *

Si cette manière de voir est conforme à la tradition historique, la suite de l'exposé n'est guère d'accord avec les sources, sur la relation desquelles il prétend s'appuyer. Car c'est en 1324 que le nouveau roi de Hongrie, Charles Robert d'Anjou, aurait repris au Voïvode Basarab le Banat de Severin, dont celui-ci s'était emparé à la faveur des troubles, qui suivirent l'extinction de la dynastie arpadienne. Comme le roi visitait, quelques années plus tard, cette province éloignée, accompagné d'une faible escorte, il tomba dans une embuscade que lui avait tendu le perfide voïvode[18]. Ce fut pour celui-ci l'occasion de rompre le lien de vassalité qui le rattachait à la Couronne hongroise, qui ne devait être renoué qu'après l'avènement de Louis-le-Grand, en 1344.

Nous avons déjà relevé ailleurs la contradiction flagrante entre cette relation, de tout point inexacte, des événements de 1330, et la manière dont ils sont présentés par les sources hongroises de l'époque. Il suffit de relire le *Chronicon Pictum*, pour se rendre compte que la campagne de Charles Robert, entreprise avec

[16] Cf. au sujet de Rachîd ed Dîn, A. Eghbal, *La première histoire universelle*, Bulletin of the Internat. Committee of hist. Sciences, IX, 1937, pp. 537–538.

[17] Cf. G. I. Brătianu, ds. ce *Bulletin*, XXIV, 2, 1943, p.187–188, v. aussi J. de Thurocz, éd. Schwandtner, 1766, p. 70 : « *in nigram Cumaniam*, quae nunc *Moldavia* forte creditur ».

[18] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 131, 304.

des forces considérables, ne visait pas seulement le Banat de Severin, mais tendait à chasser entièrement le voïvode valaque de ses possessions, que convoitait le nouveau voïvode de Transylvanie, Thomas Szécheny[19]. Il n'est pas impossible que des intérêts économiques aient déterminé cette offensive: le prince valaque avait pris parti pour les Bulgares contre les Serbes, dans une guerre qui avait tourné à l'avantage de ces derniers. La tentative de diriger à travers la Serbie, le commerce de Venise avec la péninsule des Balkans, devait raccorder cette voie à celle du négoce transylvain, se dirigeant vers le Danube; l'existence d'une principauté valaque indépendante de fait, et hostile à la Serbie, était évidemment un obstacle qu'il fallait écarter[20]. Quoiqu'il en soit, l'agression du roi de Hongrie est un fait indiscutable, non moins que la fin de non recevoir qu'il opposa aux avances du voïvode, alors que ce dernier lui offrait une soumission presque complète.

Toujours est-il qu'après le désastre, subi par l'armée royale dans les montagnes de la Valachie – de tout point comparable à celui infligé quinze ans plus tôt, à Morgarten, par les Suisses au duc d'Autriche - les rapports entre le royaume de Hongrie et la nouvelle principauté valaque demeurèrent tendus. Aussi bien, il paraît certain que la politique de Basarab était orientée vers un système directement opposé à celui que représentait la nouvelle dynastie angevine sur le trône de Hongrie. Le contingent qu'il avait envoyé en Bulgarie combattre les Serbes, avait pris part à la bataille de Velbužd aux côtés des Alains et des Tatars ; il y a tout lieu de croire que le prince de Valachie se trouvait à cette époque dans l'obédience de l'empire mongol de Kiptchak, comme l'étaient au même moment les principautés russes et le tzar bulgare[21]. Or les relations de la Horde d'Or avec les royaumes catholiques qui étaient ses voisins occidentaux – la Pologne et la Hongrie – et en général avec le monde chrétien, allaient empirer soudain après la mort du Khan Uzbek et l'avènement de son successeur Djanibek, en 1341. Ce dernier, prenant fait et cause pour l'Islam, allait non seulement achever d'imposer à tout l'empire la religion musulmane, mais adopter à l'égard des états chrétiens une attitude résolument hostile[22]. A son tour, la Hongrie, sous la direction d'un nouveau roi, imbu d'idéal chevaleresque et de grandes ambitions de croisade et d'hégémonie, allait prendre l'offensive et accentuer son expansion dans tout le Proche Orient. C'est en 1345 que semble avoir eu lieu l'expédition victorieuse d'André Lackfi, fils du voïvode de Transylvanie, contre les Tatars qui ravageaient les confins de cette province et les districts des Szekler. La chronique hongroise de Jean de Küküllö, après avoir rappelé l'insurrection des Saxons de Transylvanie et sa répression par le roi Louis, rapporte l'entrevue du monarque angevin avec « un certain prince ou baron très puissant Alexandre, voyvode transalpin », qui était demeuré jusque-là dans la rébellion qu'il avait initiée sous le règne précédent, mais s'était décidé maintenant à reconnaître l'autorité de la Sainte Couronne et à rendre

[19] Cf. notre article sur *l'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, 2-e partie, Rev. hist. du Sud-Est Européen, XXIII, p. 173.

[20] Ces faits sont très mis en évidence dans l'ouvrage de M. E. Lăzărescu.

[21] G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, p. 117.

[22] B. Spuler, *Die Goldene Horde*, Leipzig, 1943, p. 103 et suiv.

hommage à son puissant voisin. M. B. Hóman place cet événement au printemps de 1344. On le rapprochait généralement d'une tradition conservée par une chronique roumaine tardive, qui attribuait au voïvode Alexandre une participation effective à l'action hongroise contre les Tatars[23]. C'eût donc été le moment où la Valachie, abandonnant l'alliance mongole, aurait passé dans le camp des « croisés » hongrois et polonais, en étendant ses possessions jusqu'aux bouches du Danube. M. Hóman attribue le mérite de ce changement de front à l'action diplomatique de l'évêque Démétrius d'Oradea, qui aurait évité une guerre avec le voïvode de Valachie, successeur de Basarab I-er, et l'aurait amené à conclure une entente pacifique avec son suzerain, le roi de Hongrie[24].

C'est là, du reste, dans les dernières années, une thèse presque généralement admise. Cependant le graffite découvert à l'occasion de la restauration de l'église St. Nicolas de Curtea-de-Arges, qui mentionnait expressément que « le grand Basarab » était mort en 1352 à Câmpulung, modifiait entièrement les données chronologiques. Son fils Alexandre (ou Nicolas Alexandre, comme l'appelle l'inscription de sa pierre tombale) n'était pas encore prince de Valachie en 1344; d'ailleurs un document pontifical de l'année suivante le mentionnait en tête des « nobles hommes » de ce pays, sans lui accorder d'autre titre[25].

Les historiens roumains, en commençant par Onciul lui-même, avaient tourné la difficulté en supposant que le fils aîné de Basarab était associé au trône de son père, suivant un usage très répandu à l'époque, aussi bien à Byzance qu'en Occident, et qu'il avait pu ainsi le représenter dans la cérémonie de l'hommage rendu à Louis I-er de Hongrie. Le XIV-e siècle connaissait, du reste, la substitution de l'hommage; avant le début de la guerre de Cent Ans, le roi d'Angleterre, Edouard II avait ainsi transmis à son fils, avec le duché de Guienne, ses obligations de vassal à l'égard du roi de France[26]. Faut-il chercher ici une solution analogue? Cette interprétation n'a pas satisfait M. Lăzărescu, qui dans un article récent, s'est chargé de démontrer que la tradition historique, rapportant une coopération du prince de Valachie à l'expédition hongroise contre les Tatars, n'est qu'une interpolation tardive et une version imparfaite de la chronique latine de Jean de Küküllö; au contraire, une tradition conservée par les ouvrages des frères Tunusli et de D. Fotino, mentionne une coopération valaque aux expéditions *tatares* contre la Hongrie. D'autre part, l'hommage d'Alexandre Basarab à Louis I-er n'ayant pu être rendu en 1344, il doit s'agir d'une confusion avec d'autres circonstances, que l'on ne pourrait placer qu'après 1352, date de l'avènement du nouveau prince de Valachie. Ce n'est qu'en 1359 que se serait produit le rapprochement, mentionné par Jean de Küküllö, et le « renversement des alliances » qui aurait amené la

[23] Cf. E. Lăzărescu, *Despre relațiile lui Nicolae Alexandru Voivod cu Ungurii*, Revista Istorică, XXXII, 1946, p. 123 et suiv.

[24] *Ouvr. cité*, p. 313.

[25] Cf. Hurmuzaki, *Doc*., I, 1, p. 698.

[26] Ch. V. Langlois, ds. Lavisse, *Hist. de France*, III, 2, p. 302.

Valachie dans le camp des puissances chrétiennes, aux prises avec les Tatars et les Lithuaniens[27].

En effet, le document rappelant la mission de l'évêque d'Oradea et ses efforts pour le rétablissement de la paix et de la concorde avec le voïvode transalpin est daté du 20 février 1355[28] et doit concerner des événements assez rapprochés, les Tatars ayant été définitivement repoussés, ainsi que leurs alliés, les Lithuaniens, en 1352–1353. Mais M. Hóman mentionne justement qu'après le siège de la forteresse lithuanienne de Belz, en 1352, une croisade fut prêchée par le pape Innocent VI. Le chroniqueur Matteo Villani rappelle qu'une nouvelle expédition eut lieu en mai 1354, à la suite de laquelle la paix fut conclue avec le Khan Djanibek; M. Hóman ajoute qu'elle le fut « sur les bord de l'Etul », fleuve que l'historien hongrois identifie, bien à tort, au Dniestr, mais qui n'est autre que le Volga, à l'embouchure duquel se trouvait Saraï, la capitale de la Horde d'Or[29]. Mais fort malheureusement, il n'indique pas où il a trouvé ces détails.

Il convient, pour mieux saisir la suite des événements, de les replacer dans le cadre de l'histoire générale, et plus particuliérement de celle des rapports entre la Hongrie au temps de la dynastie angevine, et l'empire du Kiptchak. Déjà dans les dernières années du règne d'Uzbek, la pression mongole s'était faite plus forte aux frontières occidentales de la Horde d'Or. Des incursions en teritoire hongrois sont signalées en 1331 et 1334[30], elles ont eu peut-être quelque relation avec la défaite de Charles-Robert en Valachie, en novembre 1330. En 1340, les Tatars paraissaient en Galicie Orientale et inquiétaient la Pologne. Il restait cependant un espoir aux chrétiens: c'était l'attitude favorable à leur égard de Tinibek, le fils aîné et l'héritier du Khan de la Horde d'Or; en août 1340, le pape Benoît XII lui adressait d'Avignon une lettre de remerciements et d'exhortations à se convertir[31]. Mais l'année suivante, un coup d'état se produisit: Tinibek, revenu d'une campagne au Khwarezm, se vit évincer par son frère Djambek ou Djanibek, qui le fit supprimer et prit sa place[32]. Au lieu d'un empereur gagné à l'idée d'un rapprochement avec les puissances chrétiennes, ce fut un champion de l'Islam qui monta sur le trône du Kiptchak. La reprise des hostilités fut marquée par l'expédition transylvaine d'André Lackfi et sa victoire sur un chef tatare, nommé Atlamos, en 1345. Poussant leurs avantages, les Hongrois rétablirent en 1347 l'évêché de Milcov dans l'ancienne Coumanie, et favorisèrent l'établissement

[27] E. Lăzărescu, *ouvr. cité*, Rev. Istorică, XXXII, p. 126 et suiv.

[28] Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, p. 37–38.

[29] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 364–365, 564–565. Il doit s'agir de l'*Histoire* de Matteo Villani, qui fait suite à celle de Giovanni. Cf. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, tome XIV, col. 237, L. IV, ch. V et l'édition de la Bibl. Classica Italiana, Nr. 21, Trieste, 1858, p. 124. Mais il n'y a là aucun détail topographique. Le récit de la rencontre du roi de Hongrie avec le « jeune empereur des Tartares », qui renonce à l'attaquer avec ses forces supérieures en nombre, pour se convertir à la religion chrétienne, est un pur roman de chevalerie. Le fleuve « Etul » ou « Ethewl » est identifié par Jean de Thurocz au Don. Cf. éd. Schwandtner, 1766, p. 61–62.

[30] Cf. B. Spuler, *ouvr. cité*, p. 97.

[31] Hurmuzaki, *Doc.*, I, 1, Nr. DXXVIII, p. 663.

[32] B. Spuler, *ouvr. cité.*, p. 99.

d'une principauté vassale dans la Moldavie septentrionale. La rupture avec les chrétiens amenait d'autre part le Khan à attaquer les comptoirs génois et vénitiens et à investir en 1344 Caffa, en Crimée[33]. Il n'est pas exclu qu'à ce moment le prince Basarab ait jugé prudent d'éviter un conflit avec le roi de Hongrie et de rétablir des relations pacifiques. L'hommage rendu par son fils – qui était peut-être associé au trône – n'est pas certain, mais reste dans l'ordre des possibilités. Mais la suite des hostilités et leurs vicissitudes déterminaient de continuelles expéditions hongroises contre les Lithuaniens ou les Tatars, au secours de la Pologne ou pour défendre les frontières du royaume. En juillet 1352, le pape concédait au roi de Hongrie la dîme des revenus ecclésiastiques de son pays, pour se défendre contre l'invasion mongole[34]. C'est en cette même année que la chronique de Matteo Villani note la nouvelle, parvenue au mois d'avril à Florence, d'une expédition tatare contre le « Roi de Proslavie » – dans lequel on pourrait voir un seigneur de Braclav, en Podolie – qui aurait reçu des secours hongrois, et d'une grande bataille livrée par ces derniers à d'innombrables multitudes de cavaliers mongols[35]. Nous savons d'ailleurs que c'est alors qu'eut lieu le premier siège de la forteresse de Belz, défendue par les Lithuaniens[36]. D'autre part, l'insurrection de Bogdan, au Maramureș, qui s'étendait en Moldavie, où il substituait à la marche hongroise et à la seigneurie vassale de Dragoș une principauté indépendante, devait sans doute inciter le prince valaque à reprendre une attitude moins amicale à l'égard de la Hongrie – si toutefois l'on admet qu'il l'eût adoptée auparavant – et à faire peut-être de nouvelles avances à la Horde d'Or. Le souvenir d'une expédition mongole en Transylvanie, à laquelle les Valaques auraient également pris part, est resté dans la tradition historique roumaine. C'est dans cette situation nouvelle que se produisit en 1352 le changement de règne en Valachie, et l'avènement de Nicolas Alexandre.

Il faut considérer toutefois que deux ans plus tard, les événements avaient encore changé de direction. L'offensive polono-hongroise contre les Lithuaniens et le Kiptchak avait abouti à la conclusion de la paix avec l'empire tatare. Cette même année (1354) vit les Turcs Osmanlis s'emparer de Gallipoli et commencer leur pénétration dans la péninsule des Balkans; leur maîtrise des Détroits fermait l'accès du Kiptchak à la Méditerranée et rendait impossibles les relations étroites, qu'il avait eues jadis avec l'Egypte. Elle le détournait en même temps de la Bulgarie et du monde balkanique en général[37]. Embarrassé à l'Est de la conquête de l'Azerbaïdjan, à l'Ouest des campagnes contre les Polonais et les Hongrois et

[33] Cf. G. I. Brătianu, *La mer Noire*, *plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, Rev. Hist. du Sud-Est Européen, XXI, 1944, pp. 62–64.

[34] Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, Nr. XIX, p. 25.

[35] Muratori, *Rerum Ital. Script.*, t. XIV, col. 155, L. II, ch. LXXII. Hasdeu, *Negru Vodă*, p. CXCVII et suiv. s'est occupé de ce passage. Mais à sa théorie qui veut assimiler les « Proslavi » aux Basarab, il faut préférer l'identification proposée par les historiens russes et polonais. Cf. l'édit. de la Bibl. Classica Italiana, p. 83–84.

[36] B. Hóman, *ouvr. cité*, pp. 364–365.

[37] B. Spuler, *ouvr. cité*, p. 100.

de l'incertitude de ses rapports avec les grands-princes de Lithuanie, l'empire de la Horde d'Or devenait une puissance continentale de l'Eurasie, dont l'intérêt diminuait d'autant pour les régions pontiques et le Sud-Est de l'Europe. Deux ans encore, et la mort de Djanibek va déclencher entre ses héritiers une guerre fratricide, qui mettra fin au grand rôle politique et militaire de l'empire du Kiptchak et ouvrira la voie au démembrement et à la décadence de l'état[38].

Dans ces conditions, il n'y avait plus à hésiter pour le prince de Valachie. C'est sans doute à ce moment – et nous en sommes tout à fait d'accord avec M. Lăzărescu – que l'évêque d'Oradea a dû accomplir sa mission, à la suite de laquelle l'hommage a été rendu par Nicolas Alexandre au roi Louis I-er et la paix rétablie entre le suzerain et le vassal[39]. La réussite de « l'infidèle » Bogdan en Moldavie a sans doute fait réfléchir le roi, préoccupé d'autre part de sa guerre avec Venise et des nouveaux problèmes qu'ouvrait dans les Balkans la succession d'Etienne Douchan et la fin de l'empire serbe. C'est bien ainsi que M. Hóman envisage d'ailleurs la suite des événements: il suppose qu'en 1357 les rapports entre la Valachie et la Hongrie auraient été rompus, mais qu'à la suite des succès remportés par les armées du roi Louis en Serbie septentrionale, l'année suivante, et de la réunion de ce pays aux possessions de la couronne hongroise, le voïvode serait revenu à des sentiments meilleurs[40].

*
* *

Mais il était dit que les relations entre la monarchie angevine et ses voisins des régions balkaniques et danubiennes se développeraient sous le signe d'une perpétuelle instabilité. A peine le voïvode Nicolas Alexandre avait-il été enseveli à son tour, en 1364, dans l'église de Câmpulung, que son fils Vladislav ou Vlayko – *Layk* dans les documents hongrois – s'engageait dans un nouveau système d'alliances, qui dressait un front balkanique contre l'expansion angevine. L'alliance « serbo-bulgaro-valaque » était en premier lieu une union dynastique: le nouveau prince de Valachie était beau-frère du tzar bulgare Stratshimir et de Vlkashin, héritier de Douchan, qui devait se proclamer roi, en même temps que Stratshimir se faisait couronner à Vidin. En fait la Bulgarie se divisait à ce moment en trois états différents: le tzar Alexandre pour avantager son puîné, Shishman, fils de la Juive Théodora, lui avait laissé la capitale, Tirnovo, en reléguant Stratshimir, l'aîné, dans la partie occidentale du pays; en même temps, la Dobroudja et la côte pontique étaient soumises au despote Dobrotitch, qui fondait son pouvoir sur les éléments d'origine turque ou coumane, établis dans cette région.

Le roi de Hongrie, invoquant l'ancienne suzeraineté des derniers Arpadiens sur les possessions bulgares de Rostislav et Sventislav, qui avaient été leurs

[38] *Ibid.*, pp.108–109. La chronique de Matteo Villani enregistre la mort de Berdibek, fils de Djanibek, en avril 1359 : L, IX, ch. XXXIX.

[39] E. C. Lăzărescu, *art. cité*, Revista Istorică, XXXII, pp. 138–139.

[40] B. Hóman, *ouvr. cité*, pp. 384–385.

vassaux dans la deuxième moitié du XIII-e siècle, exigeait l'hommage du tzar de Vidin. A la suite du refus de ce dernier, une expédition fut dirigée en 1365 contre la forteresse danubienne; Stratshimir, fait prisonnier, fut emmené en Hongrie, où il devait rester quatre ans en captivité, ainsi que sa femme, la sœur du prince de Valachie. Ce dernier, qui s'était d'abord intitulé prince souverain « par la grâce de Dieu », dut à son tour se plier aux circonstances et reconnaître à nouveau la suzeraineté hongroise. Mais celle-ci se complétait maintenant d'un fief effectif, celui du duché de Făgăraș[41] concédé au voïvode valaque avec le Banat de Severin; un document du 10 octobre 1366 délimite les villages appartenant au prince Vladislav dans le canton transylvain de l'Almaș. Si nous admettons la thèse de l'origine transylvaine du fondateur de la principauté de Valachie, telle que la tradition historique nous l'a transmise et que M. Hóman l'a adoptée, ces fiefs concédés à Vladislav, comme une sorte d'apanage avec le droit d'y établir une « nouvelle plantation », soit des colons de son pays, auraient signifié simplement une restitution de la part du monarque hongrois. Les cantons transylvains de l'Almaș et du Făgăraș seraient en ce cas comme la Savoie du Piémont valaque. M. Hóman explique ce nouvel arrangement pacifique par la nécessité où se trouvait le roi Louis d'exercer une pression sur le tzar bulgare de Tirnovo, lequel retenait contre tous les usages l'empereur byzantin Jean V Paléologue, dont il avait intercepté le retour à Constantinople; le souverain grec revenait de Bude, où il était allé réclamer le secours de « l'illustre roi de Hongrie » contre les Turcs, dont l'offensive ne rencontrait plus d'obstacle. On sait qu'il fallut la croisade du « Comte Vert », Amédée de Savoie, et le débarquement de sa petite troupe de chevaliers et de soudoyers sur le littoral bulgare de la mer Noire, pour faire lâcher prise à Shishman et délivrer Jean Paléologue[42]. Cependant le roi Louis ne renonçait pas à l'idée d'une croisade contre l'Infidèle: il recevait à cette fin des galères équipées par Venise et « trois cent fantassins magnifiquement armés » de Padoue. Mais aucun effort ne fut entrepris de ce côté, si ce n'est une expédition de Vladislav de Valachie, lequel, au dire de l'historien hongrois, se serait comporté dignement, en dispersant sur le Danube les forces turco-bulgares et en envahissant la Bulgarie; « nous n'avons pas de renseignements certains sur l'action poursuivie par l'armée principale hongroise »[43]. Il y a lieu de se demander si ceux au sujet de l'expédition du prince valaque en 1367 sont beaucoup plus sûrs, et s'il n'y a pas une confusion chronologique avec les événements qui se sont déroulés effectivement quelques années plus tard.

En effet, quelle que fût la mobilité politique de ce dernier, il est difficile de se représenter le voïvode Vladislav guerroyant contre Shishman et les Turcs en Bulgarie, pour se retourner ensuite à leurs côtés contre le roi de Hongrie. Aucune mention précise ne vient étayer cette supposition. Il est plus conforme à la logique de supposer qu'après l'hommage rendu à Louis I-er en 1366, le prince de Valachie

[41] Interprété comme une influence du droit féodal allemand ou italien. Cf. Âkos v. Timon, *Ungarische Verfassungs u. Rechtsgeschichte*, p. 566.

[42] Cf. N. Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes*, I, p. 271.

[43] Hóman, *ouvr. cité*, p. 387.

a attendu la libération de sa sœur et de son beau-frère, Stratshimir de Vidin, avant de s'engager dans une expédition aventureuse contre Shishman et ses alliés au delà du Danube. Ne voyant rien venir, il a dû prendre ombrage et manifester un mécontentement légitime, en se retournant alors contre la garnison hongroise de Vidin, afin de reprendre une place qui appartenait à son parent. On connaît la suite des événements; le récit de M. Hóman n'apporte sur ce point rien de nouveau. La guerre engagée par Louis I-er contre son vassal turbulent du Sud-Est, en 1369, aboutit d'une part à la reprise de Severin par l'armée du roi, après un passage hasardeux du Danube, mais de l'autre au désastre de l'expédition du voïvode Nicolas Lackfi de Transylvanie, encerclé dans les montagnes par les Valaques, comme autrefois le roi Charles-Robert. Le résultat fut le rétablissement de Sratshimir à Vidin, à la seule condition de se reconnaître désormais le vassal du roi de Hongrie, et la restitution à Vladislav de Valachie de tous ses fiefs et qualités, moyennant le renouvellement de l'hommage, avec la mission expresse de défendre la ligne du Bas-Danube et d'en finir avec Shishman de Tirnovo.

*
* *

L'historien hongrois consacre les trois pages suivantes à la fondation de la principauté moldave. Il adopte l'opinion, généralement admise aujourd'hui, que le passage du voïvode roumain Dragoș de Maramureș en Moldavie eut lieu après la victoire d'André Lackfi sur les Tatars en 1345. Il aurait été aidé dans cette entreprise, faite sous l'égide du royaume de Hongrie, par des colonies hongroises, installées à « Bekás (Bikasiu), Bakó (Bakau), Tatros (Totrus), Botos (Botosani), Szücsi (Sutsava), Piatra et peut-être Falciu sur la rivière Prut » (*sic*). A cette série magyare il faut ajouter une autre, des localités reconnaissant le droit saxon, à « Moldovabánya (Baja), Németz (Neamț), Egyed (Aiud), Szépvásárhely (Târgu Frumos), Husi et d'autres »[44] peuplées par des immigrés saxons de Transylvanie. On retrouve aussi l'histoire, que nous connaissons déjà par d'autres travaux de l'école de Budapest, de la filiation valaque de Bogdan, voïvode du Maramureș, qui serait le même que le personnage au nom identique, mentionné par une charte de 1335 comme le fils de Mykula, immigré récemment de Valachie en Hongrie. La question a fait plus récemment l'objet d'un commentaire de la part du dernier éditeur de ce document, M. L. Makkai, dans la série des *Documenta Hist. Valachorum in Hungaria illustrantia*. Il y examine justement la version adoptée par M. Hóman, qui croit que ce voïvode « appartenait à la famille du fameux Basarab de Valachie et qu'il était secrètement son allié »[45]. « Cette hypothèse, écrit à ce sujet M. Makkai, ne résiste pas à la critique puisque ce Bogdan, dont il est question dans la présente charte n'était pas le fils de Basaraba, mais de Mykula. Ce

[44] Hóman, *ouvr. cité*, p. 388. Nous avons reproduit exactement l'ortographe des noms de lieux indiqués par l'auteur.
[45] Hómar, *ouvr. cité, ibid*.

dernier nom n'était porté par aucun voïvode de Valachie et rien ne prouve que Basaraba eût ce surnom. Même pour d'autres raisons il est absolument improbable qu'on eût fait venir des Roumains de la Valachie jusqu'au Maramoros à travers le comté de Krásso… »[46]. Cette opinion n'était évidemment pas connue de M. Hóman, dont l'ouvrage est antérieur, mais elle n'en constitue pas moins une mise au point de la question.

M. Hóman commet une nouvelle erreur, en considérant que ce n'est qu'en 1365 que Bogdan – l'autre, celui du Maramureș – aurait abandonné cette région pour s'installer en Moldavie, d'où il avait chassé les descendants de Dragoș. Le document du 2 février de cette année, auquel il se réfère sans doute[47], règle la situation des terres de Bogdan, que celui-ci avait abandonnées pour se rendre en Moldavie, et les concède aux descendants de Dragoș restés fidèles au roi de Hongrie. L'émigration de Bogdan et la conquête de sa nouvelle principauté sont antérieures de quelques années à cette sanction tardive, prise finalement par le roi contre le rebelle, dont il n'avait pu venir à bout par les armes.

Il convient en outre de mentionner ici deux autres thèses récentes, dont l'historien hongrois n'a pu avoir connaissance et qui modifient quelque peu l'opinion courante au sujet de la fondation de l'état moldave. La première tend à considérer l'existence d'une ou plusieurs seigneuries antérieures à la « descente » de Dragoș et à la victoire hongroise sur les Tatars. Elle s'appuie principalement sur deux passages de la chronique polonaise de Dlugosz, qui mentionne en 1325 des contingents valaques, ruthènes et lithuaniens dans l'armée du roi Ladislas de Pologne, et en 1359 une défaite écrasante subie par l'armée polonaise dans les forêts de la Haute Moldavie, où elle soutenait un prétendant à la principauté contre son frère et son rival. L'arrivée d'un duc « Olaha » à la cour du Khan mongol en Russie méridionale, en 1247, attestée par Jean du Plan Carpin, et l'existence d'un conflit entre Valaques et Ruthènes, trente ans plus tard, mentionné par le chroniqueur Thomas Tuscus, semblent confirmer cette supposition. L'importance accordée dès le début aux représentants de la noblesse moldave dans les conseils du prince, dont ils confirment les obligations internationales, à l'instar des « États » dans les pays occidentaux, laisse également supposer que la principauté de Dragos, remplacée ensuite par celle de Bogdan, s'est superposée à des dominations autochtones, qui ont pris envers elle les engagements « d'aide et de conseil » des relations féodales[48].

D'autre part M. Lăzărescu, dans l'étude que nous avons déjà mentionnée, a repris en la développant, une hypothèse de Nicolas Iorga, sur l'existence d'un territoire intermédiaire, d'une sorte de « couloir » hongrois intercalé entre la Valachie et la Moldavie et aboutissant aux bouches du Danube, qui expliquerait à

[46] Budapest, 1941, Nr. 45, p. 75, n. 1. Il faut convenir cependant que ce Bogdan, venu de Valachie, devait être un personnage de quelque importance, pour que l'on ait chargé l'archevêque de Kalocsa de traiter avec lui. Cf. Hóman, *ouvr. cité*, p. 269.

[47] *Documenta Valachorum*, Nr. 141, p. 179 et suiv.

[48] Cf. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 137 et suiv., p. 156 et suiv., où l'on trouvera la bibliographie plus récente.

la fois le rétablissement de l'évêché catholique de Milcov en 1347 et le diplôme accordé en 1358 par Louis I-er de Hongrie aux négociants de Braşov, les autorisant à parcourir la région comprise entre le cours de la Prahova et celui du Buzău et les bords du Danube, de l'embouchure de la Ialomița à celle du Siret[49] sans faire aucune mention de l'état valaque. Ce «couloir» aurait existé jusqu'à la fin de la dynastie angevine et n'aurait été définitivement supprimé qu'en 1382, après la mort de Louis-le-Grand, à l'occasion des troubles qui divisaient alors le royaume. La possibilité d'un accès direct de la Hongrie aux bouches du Danube n'aurait rien de surprenant en soi. Il ne faut pas oublier l'existence de deux autres « couloirs », celui de la Pologne à la Baltique, réalisé en 1466 par l'annexion de Dantzig, et celui des ducs autrichiens à l'Adriatique, par le rattachement de la ville de Trieste à leurs possessions, en 1382. Nous avons relevé, à une époque un peu antérieure, un problème territorial analogue à l'autre extrémité de la mer Noire, où un couloir semblable établissait un contact direct entre les états du Khan mongol de Perse et le bassin pontique, entre Trébizonde et Batoum, sur la côte laze[50]. Il n'y a en somme, à cette vue ingénieuse, qu'une seule difficulté à opposer: celle que soulève le problème des frontières orientales de la Valachie. Cette principauté aurait-elle atteint si tard le cours inférieur du Danube, comme le suppose d'ailleurs, dans un livre récent[51], M. P. P. Panaitescu ? Deux textes semblent indiquer qu'elle pourrait s'en être rapprochée plus tôt: la chronique rimée du poète turc Enveri mentionne une expédition de l'émir d'Ephèse, Umur Beg, aux bouches du Danube, qui dut avoir lieu entre 1335 et 1339, et rapporte à ce propos que le pacha aborda près de « Chilia à la frontière de la Valachie »[52]. Il est vrai qu'ici encore, il s'agit d'une relation écrite environ un siècle après les événements et que l'allusion pourrait se rapporter à l'époque où écrivait l'auteur[53]. Mais il y a la lettre du patriarche de Constantinopole de 1359, qui recommande au prince de Valachie Nicolas Alexandre le métropolite de Vicina, dont la présence aux bouches du Danube est incontestable, et qui se trouvait rapproché (πλησιάζοντα) du pays du voïvode. Mais cette mention n'exclut pas absolument un territoire dans la dépendance directe du roi de Hongrie, situé au Nord de la Ialomitza. C'est d'ailleurs sur les bords de cette rivière que la chronique de Jean de Küküllö place la première ligne de défense des Valaques, en 1369, contre l'armée d'invasion du voïvode hongrois de Transylvanie[54]. Ceci pourrait être un nouvel argument en faveur de la thèse, soutenue avec tant de conviction par M. Lăzărescu. Ajoutons enfin que la division traditionnelle de la Moldavie en pays « haut » et « bas », constituant des régions

[49] V. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 95. Cf. Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, p. 144: le privilège de 1368 du roi Louis aux *mercatores D-ri Demetry Principis Tartarorum*, confirme l'hypothèse.

[50] Cf. G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII-e siècle*, p. 258, n. 3 et *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIV-e siècle*, I, pp. 12–13; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 70; *Die Mongolen in Iran*, Leipzig, 1939, p. 86.

[51] *Mircea cel Bătrân*, pp. 226–227.

[52] Cf. V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube*, Rev. hist. du Sud-Est Européen, XXII, 1945, p. 197 et G. I. Brătianu, *Les Roumains aux bouches du Danube*, *ibid*., pp. 202–203.

[53] C'est ainsi que l'interprète M. Lăzărescu.

[54] Éd. Schwandtner, *Script. Rerum Hungaricarum*, I, Vienne, 1766, p. 240.

administratives distinctes, pourrait bien être la survivance de quelque état de choses plus ancien et le souvenir attardé d'une époque où la « Haute » Moldavie constituait déjà une principauté autonome, tandis que le pays « bas », c'est-à-dire le cours inférieur du Siret et la région voisine des bouches du Danube se trouvait comprise dans la sphère d'expansion de la puissante monarchie angevine de Hongrie. Les villages de population csangö, de rite catholique des districts de Bacău et de Roman, dont les origines sont obscures, pourraient également représenter les restes d'une colonisation d'éléments hongrois et székler de Transylvanie, mêlés aux débris de l'ancienne population petchénègue et coumane de ces contrées. Il est toutefois un indice certain, qu'au moment où se fondait en Moldavie une principauté indépendante, la langue de la classe seigneuriale était déjà le roumain. La charte du 2 février 1365 mentionne à trois reprises « notre terre moldave »: *terra nostra Molduana*[55]. On remarquera que l'adjectif n'a pas la forme latine classique, qui devrait être *moldaviensis*, pas plus que la forme slave (comme dans *zemli moldavskoi*), mais bien celle du parler local: *moldovan, moldovană*. A une époque où les noms de lieux roumains sont déjà fréquents, soit dans les documents de la chancellerie, ou même dans les chroniques hongroises[56], l'emploi de ce terme emprunté à la langue vivante est assez naturel. Il convient d'ajouter cet exemple à ceux déjà relevés par les recherches des philologues et des linguistes.

Mais pour en revenir au livre de M. Hóman, la conclusion à laquelle il s'arrête, en ce qui concerne les conditions politiques générales de la fondation de l'état moldave, doit être mentionnée ici, son intérêt étant assez évident : « Bogdan développa certainement son action avec le consentement et le concours du voïvode de Valachie, Layk (Vlaicu, Vladislav). Le coup de théâtre de Bogdan coïncide exactement avec la désertion de Layk, avec le fait d'assumer un nouveau titre, sans aucune mention des rapports féodaux; c'est un témoignage éloquent de l'habileté diplomatique du voïvode Layk, véritable inspirateur de l'alliance serbo-bulgaro-moldo-valaque »[57].

*
* *

Deux circonstances contribuaient au développement de cette action du prince valaque, qui devait finalement poursuivre un système d'équilibre entre les grandes puissances. D'une part le roi de Hongrie, après l'échec partiel de sa campagne en Valachie, se détournait à nouveau du Proche Orient. Aux côtés de son oncle, le roi de Pologne Casimir, il se trouvait engagé dans une action de grande envergure contre l'empereur Charles IV et les Habsbourg, à propos de la succession du Tyrol, qui allait d'ailleurs revenir à ces derniers, aux termes du traité conclu en 1369.

[55] *Documenta Valachorum*, pp. 179–180. Cf. aussi la charte du 20 mars 1360, *ibid.*, Nr. 109, p. 144.

[56] V. par ex. les noms des rivières *Ilumcza* (Ialomița) et *Domboycha* (Dâmbovița) dans la chronique de Jean de Küküllö, *ibid.*, p. 240.

[57] Hóman, *ouvr. cité*., p. 389.

Mais l'année suivante, un accident de chasse mit brusquement fin au règne de Casimir; Louis de Hongrie se trouvait déjà désigné comme son héritier et lui succéda effectivement, réunissant ainsi sur sa tête les deux couronnes de Pologne et de Hongrie, ce qui l'écartait, pour quelque temps du moins, de ses préoccupations balkaniques.

En même temps se faisait sentir avec toujours plus de force et d'éclat, l'offensive ottomane dans les Balkans. Déjà le tzar Shishman de Tirnovo avait reconnu l'hégémonie du sultan ; en Bosnie, la puissante famille des Altomanovitch suivait la même politique[58]. L'événement décisif fut la défaite sanglante infligée à Černomen, près d'Andrinople, le 26 septembre 1371, par les Turcs au roi Vlkašin et au despote Uglješa de Serbie ; les deux chefs vaincus restèrent sur le champ de bataille. La Serbie se démembrait, livrée aux compétitions des seigneurs et roitelets divers, qui se disputaient l'héritage des Némanides ; ce n'est qu'en 1377 que Tvrtko de Bosnie devait relever le titre royal[59]. Le plus puissant des seigneurs de la Serbie septentrionale était le Knèze ou « Comte » Lazare. Le prince de Valachie s'efforça d'abord de remplir les engagements qu'il avait pris envers son royal suzerain. M. Hóman lui attribue le mérite d'une campagne dirigée contre les Turcs, au-delà du Danube. Il est de fait qu'en 1372, un diplôme du voïvode Vladislav mentionne les exploits de son parent, Ladislas de Doboka, dans la guerre contre les « Turcs infidèles » et l'empereur de Tirnovo (Shishman de Bulgarie)[60]. Les troupes du prince roumain se seraient emparées à cette occasion de la forteresse de Nicopolis, sur la rive du Danube, qui pouvait constituer une tête de pont très efficace pour une expédition dans les Balkans ; mais le roi de Hongrie, pris par d'autres soucis, retenu par ses nouveaux intérêts en Pologne et préoccupé des affaires italiennes qui opposaient ses alliés de Padoue aux Vénitiens, laissa passer l'occasion sans en tirer aucun profit[61]. C'est en vain que le pape Grégoire XI proclamait la nécessité d'une nouvelle croisade contre la menace turque et invitait en 1373 les puissances chrétiennes de l'Orient latin, ainsi que l'empereur grec et le roi de Hongrie, à adhérer en un congrès solennel à Thèbes, en Béotie, aux mesures de défense contre le danger ottoman[62]. Louis I-er de Hongrie, qui était de beaucoup le plus puissant de ces souverains, semble s'être complètement désintéressé de la question, et les princes ou leurs représentants qui s'y réunirent, ne purent réaliser aucun accord. Les états du Sud-Est de l'Europe étaient une fois de plus abandonnés à leur sort.

Ils devaient arriver ainsi nécessairement à une révision fondamentale de leur politique. Le roi Louis semble s'être douté de quelque chose et avoir pressenti les suites de son indifférence. Depuis 1370, les mesures contre une attaque éventuelle se succèdent aux frontières de la Valachie. Déjà, au lendemain de la guerre de 1369, les châteaux-forts transylvains de Brașov et de Törzburg (Bran) avaient été

[58] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 378–380.
[59] Cf. Jireček, *Geschichte der Serben*, II, p. 104 et suiv.
[60] Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, p. 190 et suiv.
[61] Hóman, *ouvr. cité*, p. 401 et suiv.
[62] C. Jireček, *Gesch. der Serben*, I, p. 440.

mis en état de défense et garnis d'arbalétriers et de « brigands » anglais, que l'interruption de la guerre en France avait rendus disponibles[63]. En 1373 c'est Orșova que l'on fortifie pour résister à une attaque probable ; le 15 mai de cette même année, le pape recommandait au clergé hongrois d'empêcher le trafic des armes avec les Turcs et les Valaques[64]. Il est question en effet, d'une occupation de Nicopolis par les Valaques, mais cette fois comme alliés des Turcs[65]. Notons en passant qu'il s'agit toujours du voïvode « Layk » ou Vladislav, de sorte que la supposition de M. Hóman que le changement de règne en Valachie avait déjà eu lieu et qu'il fallait attribuer la nouvelle orientation politique à son fils, Radu I-er, ne peut se soutenir : sans doute Vladislav avait déjà fait le nécessaire pour déterminer une attitude conforme aux réalités, et à l'action des autres souverains des Balkans; son successeur n'a fait que suivre cette politique, après son avènement, qui eut lieu probablement en 1376[66].

M. Hóman donne de cette « politique balkanique » une définition qui a du moins le mérite de l'objectivité et aurait dû inspirer davantage ses confrères. « L'attitude des trois princes balkaniques, Radul, Stratshimir et Lazare, pourrait paraître une trahison du point de vue de l'éthique, et l'historiographie hongroise est portée à la considérer comme telle. Mais si nous tenons compte des circonstances, et surtout de la désillusion provoquée par la croisade manquée, proclamée dans tout le royaume, qui devait aboutir la libération des Balkans, de la Bosnie à la Valachie, nous pouvons la juger avec plus d'indulgence. Les provinces du Sud-Est devinrent en 1375 autant d'états-tampons entre la Hongrie et la Turquie »[67]. Les dynasties locales n'entendaient pas trahir la cause chrétienne, mais tenaient surtout à gagner du temps. Elles n'avaient pas rompu les liens de vassalité qui les rattachaient au roi angevin de Hongrie, mais elles faisaient également acte de soumission à l'égard du Sultan.

Mais cet équilibre instable ne pouvait se maintenir plus longtemps. Les nouveaux maîtres ottomans étaient exigeants et demandaient un concours effectif. D'autre part le voisinage d'une Valachie hostile était tout aussi peu tolérable en 1376 pour le roi de Hongrie et de Pologne, qu'il l'avait été en 1369. La rupture était proche; le 16 mars 1373 on arrêtait à Orșova l'importation du sel valaque. En 1376, enfin, le roi retira au prince de Valachie le fief de Severin et nomma un ban, dans la personne de l'Allemand Jean Treutel de Nevna[68]. Des ballades populaires bulgares ont conservé le souvenir, évidemment très estompé, de ces événements historiques: elles chantent la tristesse de Radu, obligé d'abandonner la blanche cité

[63] Chronique de J. de Küküllö, éd. Schwandtner, *ibid*., p. 240: *brigantiis et balistraris Anglicis...*

[64] L. Thallóczy, *Nágy Lajos és á bulgar Banság*, Szàzadok, XXXIV, 1900, pp. 610–611; Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, p. 207.

[65] Thallóczy, *ouvr. cité*, p. 614: *ex parte Laykonis voyvode et Turkorum ques dicunt esse confederatos*.

[66] Iorga, *Hist. des Roumains*, III, p. 301, admet que Vladislav avait cessé de vivre an 1377. Mais la rupture avec les Valaques est antérieure et doit précéder même l'avènement de Radu.

[67] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 402–403.

[68] Iorga, *Gesch. des Rumänischen Volkes*, I, p. 274; Hóman, *ouvr. cité*, *ibid.*, p. 402–403.

de Severin, ou encore la grande danse des frères et des sœurs dans la plaine sous les yeux du voïvode, épisode dans lequel Hasdeu voyait une allusion symbolique à l'alliance entre les princes chrétiens des Balkans[69]. Et nous arrivons ainsi à l'épisode le plus controversé et le plus obscur du règne de Louis le Grand: la campagne du roi contre les Turcs. Voici ce qu'en dit M. Hóman:

« La campagne commença au printemps de 1377. Faute de sources, nous ne savons pas quel en était le commandant, si la ligue des vassaux balkaniques y prit part, et avec quelles forces, où et comment se poursuivit la guerre. Louis n'alla pas aux armées, mais se rendit en Transylvanie vers la mi-avril, et prit résidence à Turda. On devrait en déduire que l'armée hongroise se rassembla, pour sortir de Transylvanie dans deux directions, à travers la Valachie et le Banat de Severin; du côté de Temes, à travers le Timok et Macsó, dans la vallée de la Morava. La guerre devait être finie vers la moitié de mai, puisque le 17 de ce mois Louis se rendait déjà à Besztercze (Bistrița). Après avoir visité Szekely-Vasárhely, le roi arriva à la fin de juin au château de Diósgyör. Le 20 juin il informait les Carrara, ses alliés, qu'il avait remporté une victoire décisive sur les quarante mille hommes du « Turc Radomo (= Morado, Murad) et du roi payen bulgare (= Shishman). Il écrivait peu après au pape, plein d'enthousiasme, que bientôt il aurait à nouveau soumis la Valachie. C'est en l'honneur de cette victoire que Louis fit construire en Autriche l'église de Maria Zell, à laquelle il fit de riches présents. Ceci advint en juin 1378, quand le roi de Hongrie rencontra à Hainburg les parents du fiancé de la petite princesse Hedwige. La victoire dut être retentissante, puisque le sultan Murad s'abstint pendant dix ans de toucher aux provinces serbes, bulgares et valaques, vassales du roi de Hongrie, et encore douze ans après les princes vassaux se sentaient assez forts pour s'opposer au Turc et restèrent fidèles à Louis jusqu'à sa mort »[70].

L'analyse des sources, qui fait l'objet de ses notes bibliographiques, n'apporte guère plus de précision à notre connaissance de cette singulière expédition, dont il reste si peu de traces dans les documents contemporains. M. Hóman se borne à constater que la campagne du roi contre les Turcs est mentionnée par deux chroniques italiennes : l'*Historia Cortusiorum* et l'*Istoria padovana* d'André Gataro. L'étude de Thálloczy sur les rapports de Louis le Grand avec le Banat bulgare, parue en 1900, n'a pas reconnu l'importance de cette guerre. Pourtant, le fait d'annoncer sa victoire aux Carrara, qui étaient ses alliés contre Venise, à la veille du conflit qui allait de nouveau l'opposer à cette dernière puissance, montre que le roi de Hongrie lui reconnaissait une signification toute particulière. Certains points restent obscurs: « l'une de ces sources nomme « Radomo Turco e re di Bulgaria », qui se doivent identifier au sultan Murad et au tzar de Bulgarie, Shishman ; pourtant l'on ne comprend pas pourquoi l'on a voulu faire de Morado-Radomo un roi de Bulgarie »[71].

[69] V. à ce sujet Al. Iordan, *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves du Sud*, Bucarest s.d. (extrait de Balcania, I), pp. 29–30, 34.

[70] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 404–405.

[71] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 566–567.

Toutes ces énigmes auraient été résolues, si l'auteur s'était donné la peine de consulter la dernière édition de la « Cronaca Carrarese », dans la série nouvelle des *Rerum Italicarum Scriptores*[72], et aussi l'étude que nous avons publiée, il y déjà plus de vingt ans, dans la *Revue historique du Sud-Est Européen* au sujet de cette même campagne[73]. La version de la chronique des Gatari, dont M. Hóman n'a pas eu connaissance, précise que la bataille eut lieu en territoire hongrois (*nele parte d'Ongaria*) et que l'adversaire fut *Radano prinzipo di Bulgaria infidelle*. Il ne faut pas un trop grand effort d'imagination pour retrouver dans ce personnage le prince Radu de Valachie, voisin et vassal du royaume, contre lequel il se soulevait, « infidèle » ayant ici à la fois un sens confessionnel de « schismatique », et féodal, pour désigner l'homme lige révolté contre son suzerain. La Bulgarie figure ici, soit à la suite d'une confusion géographique, dont il y aurait bien d'autres exemples, et de plus récents – soit pour rappeler le concours que les Bulgares de Shishman avaient sans doute donné à leur nouvel allié. Mais le texte cité par l'historien hongrois d'après l'ancienne édition de Muratori, est en lui-même fort clair : il suffit d'y ajouter des virgules, pour lire : « Radu (*Radomo*), le Turc et le roi de Bulgarie ». Comme le roi Louis venait d'enlever au prince valaque le banat de Severin, en 1376, il est logique que celui-ci ait tenté de le reprendre, et qu'il ait été aidé dans cette entreprise par les Turcs et leurs auxiliaires bulgares. Ces alliances avec l'Infidèle étaient déjà fréquentes: Venise pratiquait depuis quelques années ce jeu diplomatique[74] et l'on verra peu de temps après le roi Ladislas de Naples s'allier aux Turcs contre Sigismond de Hongrie[75]. Mais point n'était besoin d'aller quérir le Sultan Murad pour cette expédition, ni de tenter de l'identifier à « Radomo ». Cette hypothèse n'est pas plus fondée que celle de l'historien autrichien, Steinherz, qui a reconnu le premier le caractère véritable de la campagne et en a précisé la date, mais s'est efforcé de retrouver en « Radomo Turco e re di Bulgheria »… le tzar de Vidin, Stratshimir[76].

Le nouveau texte de la chronique des Gatari prouve en outre que les adversaires balkaniques de Louis I-er avaient été armés et équipés par Venise, qui leur avait livré jusqu'à « dix mille » armures[77]. C'est cette troupe de cavaliers armés de pied en cap qui aurait presque enfoncé l'armée hongroise et failli s'emparer de la personne du roi ; mais un miracle survint, et l'armée des « infidèles » fut repoussée avec des grandes pertes. La donation à l'église de Maria Zell n'est qu'une suite du vœu fait par le roi Louis à l'heure du péril, vœu qu'il

[72] Éd. Carducci et Fiorini, *Citta di Castello*, 1910, fasc. 82, XVII, p. 145.

[73] *L'expédition de Louis I-er de Hongrie contre le prince de Valachie Radu I-er Bassarab en 1377*, Rev. hist. du Sud-Est Européen, II, 1925, p. 73 et suiv. Un document hongrois de 1377 signale un certain *Godon* dans lequel Iorga avait déjà vu Radu, le nouveau prince de Valachie.

[74] Cf. G. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire après la deuxième guerre des Détroits*, Échos d'Orient, XXXIII, 1934, pp. 158–159.

[75] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 492–493, 507; v. Huber, *Gesch. Österreich*, II, p. 358.

[76] *König Ludwig I von Ungarn u. seine Weibgeschenke fur Maria Zell*, Mittheil. des hist. Vereins für Steiermark, XXXV, 1887, p. 106.

[77] Il va de soi qu'il ne faut pas prendre ce chiffre au pied de la lettre. V. pour les effectifs à cette époque F. Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Âge*, Paris, 1946, I, p. 345 et suiv et pass.

s'empressa du reste d'accomplir l'année suivante. Nous avions déjà eu l'occasion de remarquer, à propos de ces armures, que Radu est le seul prince de Valachie qui se soit fait représenter sur ses monnaies en « harnois plain », à la mode des chevaliers d'Occident[78].

La chronique ajoute que le seigneur de Padoue reçut alors une lettre de Louis, datée du 29 septembre 1377. Mais le texte qu'elle reproduit a trait à d'autres événements de la même année, c'est-à-dire à l'autre campagne du roi contre les Lithuaniens, qui eut lieu à la fin de l'été et se termina par la prise des trois forteresses de Lodomer, Belz et Chelm[79]. Il s'est produit évidemment une confusion entre les documents tirés des archives des Carrare, et la lettre qui relatait l'expédition contre les Valaques s'est égarée. Peut-être ne faut-il pas désespérer de la retrouver un jour.

L'ouvrage de M. Hóman apporte du reste d'utiles précisions, qui confirment entièrement notre thèse d'une expédition contre le prince de Valachie. Il a pu utiliser le travail plus ancien de Wertner sur « les campagnes magyares au XIV-e siècle » et un ouvrage inédit de Béla Sebestyen sur « les lieux de séjour des rois de Hongrie »[80], qui lui ont permis de reconstituer l'itinéraire de Louis le Grand, au printemps et au début de l'été de 1377. Or, si le roi se trouvait déjà le 17 mai à Bistrița, pour se rendre ensuite à Diósgyör en juin, et le 14 août à Cluj[81], c'est qu'il ne devait pas s'être beaucoup éloigné des marches orientales de son royaume. Il y a tout lieu de supposer que la bataille a eu lieu dans le banat de Severin, et probablement au mois d'avril; l'armée hongroise a dû se porter à la rencontre des Valaques, qui, avec des contingents turcs et bulgares, avaient envahi le territoire contesté; la campagne du roi de Hongrie a donc été une expédition défensive.

Il n'en est que plus regrettable que l'éminent historien de Budapest n'ait pas songé à se tenir davantage au courant de la bibliographie historique des pays voisins; il aurait constaté que les ouvrages récents, consacrés à l'histoire générale des Roumains, ont tous adopté notre manière d'interpréter les événements relatifs à la campagne de 1377[82]. Il reste un point à éclaircir: l'issue de l'expédition a-t-elle été celle que le roi de Hongrie rapportait à ses amis italiens ? Le choc semble avoir été rude, et la sincérité des communiqués a été, de tout temps, sujette à caution. Toujours est-il qu'il n'y eut pas de suite à la victoire mentionnée par le chroniqueur de Padoue[83]. En octobre 1377, le roi rappelle qu'un certain maître Pierre fut tué dans une expédition contre les Valaques, mais sans préciser

[78] Cf. *art cité*, ds. Rev. hist. du Sud-Est Européen, II, p. 80.

[79] Hóman, *ouvr. cité*, p. 398.

[80] M. Wertner, *Magyar badjdrátok a XIVik Században*, Századok, *XXXIX*, 1905, p. 402 *et suiv*.; Béla Sebastyen, *A magyar Királyok tartozkodasi Kelyei*, apud Hóman, *ouvr.cité*, p. 567.

[81] Steinherz, *ouvr. cité*, p. 104.

[82] Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains et de la romanité orientale*, III, p. 301; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, p. 407; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 41.

[83] Rappelons aussi à ce propos qu'en 1468, Mathias Corvin annonçait à Raguse une grande victoire remportée sur Etienne le Grand de Moldavie; alors qu'il avait subi à Baia, en décembre 1467, une sérieuse défaite. Cf. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 131 en n. v. aussi, pour des « batailles imaginaires », dans certaines dépêches du XV-e siècle; F. Lot, *ouvr. cité*, II, p. 475.

laquelle[84]. Le 19 novembre, il octroie des privilèges aux Saxons de Braşov, en vue d'une conquête possible de la Valachie[85]. Le 14 mars 1382, à la veille de sa mort, il interdisait encore aux gens de Sibiu de transporter des marchandises en Valachie[86]; on a remarqué d'autre part, que la série des bans hongrois de Severin s'interrompt à nouveau après 1376, jusqu'en 1387[87]. Le rôle attribué à Radu par la tradition historique valaque, qui le confond avec le fondateur mythique de la principauté, le « prince Noir » de la fin du XIII-e siècle, rehausse encore l'importance de son action, et confirme le fait, qu'en renonçant à certains des fiefs de son prédécesseur, il s'est assuré à l'égard de la Hongrie une position indépendante et souveraine. Il a probablement réoccupé le banat de Severin, mais il a dû renoncer au-delà des Carpathes au duché transylvain d'Amlaş et de Făgăraş, qui ne pouvait être maintenu qu'à la faveur de la paix et de l'entente avec le royaume suzerain. C'est ainsi qu'une vue plus exacte des événements de la campagne de 1377 éclaire à la fois l'histoire des dernières années du règne de Louis le Grand, et celle de la principauté de Valachie, à une époque où l'on a si peu de renseignements sur sa position diplomatique et militaire. Mais aucun indice ne nous permet d'affirmer, comme le fait M. Hóman quelques pages plus loin[88], que l'absence d'un ban hongrois à Severin signifie que le prince de Valachie Radu, ou son successeur avaient dû reconnaître à nouveau la suzeraineté du roi. Elle voudrait dire plutôt le contraire. Ces rapports seront repris plus tard, sous le règne de Mircea l'Ancien, mais c'est là une époque différente et déjà un nouveau chapitre des relations entre la Valachie et la Hongrie.

*
* *

Un autre paragraphe de l'ouvrage de M. Hóman concerne la politique religieuse de Louis le Grand, consacrée toute entière à l'oeuvre des missions catholiques dans les pays voisins de l'Est et du Sud-Est de l'Europe. C'est le dernier qui nous intéresse ici.

L'auteur croit que la première campagne valaque du roi Louis, contre le prince Vladislav, en 1369, aurait été provoquée entre autres, par les persécutions dont le clergé catholique, en Valachie, était l'objet de la part de ce dernier. À la conclusion de la paix, le voïvode serait revenu au catholicisme, auquel il s'était déjà converti avant le début des hostilités. « Dans l'un de ses derniers diplômes, écrit l'historien hongrois, le voïvode Layk plaça l'une de ses fondations sous le

[84] Hurmuzaki, *Doc.* I, 2, p. 248.

[85] Hurmuzaki, *Doc.* I, 2, p. 242–243: « *medio autem tempore quo ipsa Terra Transalpina ad manus nostras deveniet* ».

[86] St. Meteş, *Relaţiile comerciale ale Ţerii Româneşti până în secolul al XVIII-lea*, Sighişoara, 1921, p. 46.

[87] I. Minea, *Urmaşii lui Vladislav I şi politica orientală a Ungariei* (extrait des Convorbiri literare, L, 1916), p. 5.

[88] *Ouvr. cité*, p. 409.

patronage des trois saints hongrois, Étienne, Ladislas, Emeric; après avoir réoccupé (?) son siège princier, il demanda, pour la paix future de son âme, à l'évêque Démétrius de Transylvanie d'envoyer un vicaire en Valachie, pour le salut de ses sujets catholiques. Mais en même temps il pourvut aux besoins spirituels de ses nouveaux sujets orthodoxes du banat de Severin auxquels le patriarche de Constantinople préposa en 1370 le moine Critopoulos »[89].

La versatilité religieuse que M. Hóman attribue au prince Vladislav nous semble avoir encore moins de fondement dans les faits, que celle qu'il lui reconnaît dans ses relations politiques. Sans aller comme l'a fait Iorga, jusqu'à contester l'authenticité du diplôme du 25 novembre 1369, par lequel Vladislav «voïvode transalpin, ban de Severin, duc de Făgăraș» recommande à tous les habitants de rite latin de son pays d'obéir au suffragant désigné par l'évêque catholique de Transylvanie, selon la coutume de ses prédécesseurs et de «son très aimé père, feu Alexandre», il convient de réduire ce texte à ses vraies proportions. Il se peut qu'il ait été l'oeuvre de la princesse Claire, veuve de Nicolas Alexandre et marâtre de Vladislav, dont les mérites pour la propagande catholique sont reconnus par une lettre pontificale[90], mais il ne représente rien de plus qu'une protection accordée à un nouvel évêque catholique en Valachie, sans engager pour celà la conviction personnelle du prince, au point de vue religieux. Au contraire, comme l'a déjà remarqué Nicolas Iorga, l'acte de septembre 1369, par lequel Vladislav se proclame « propriétaire et fondateur » (οἰκοκύριος καὶ κτήτωρ) du monastère de Kutlumus sur l'Athos, nous le montre sous un jour tout à fait différent, dans le rôle d'un patron de l'orthodoxie, qui est plus ancien qu'on ne pouvait le supposer, puisqu'il coïncide en fait avec les premiers temps de l'état valaque. En effet, le voïvode déclare que l'higoumène Chariton, qui était déjà venu en Valachie sous le règne de Nicolas Alexandre – donc avant 1364 – avait obtenu de celui-ci des dons importants, qui avaient permis de reconstruire la grande tour du couvent, pour servir d'abri contre les incursions des pirates turcs. Des moines nombreux étaient venus de Valachie, et il s'agissait de modifier à leur égard la règle cénobitique trop sévère du monastère[91].

La série des « Actes de Kutlumus », publiés récemment par M. Lemerle, apporte à ce sujet d'intéressants et nouveaux détails. L'on y peut lire, dans les testaments de Chariton, la suite des négociations ardues, engagées par ce conservateur obstiné de la tradition athonite avec le voïvode et le métropolite Hyacinthe de Valachie, et la relation des voyages qu'il accomplit pour remplir sa mission. L'on y trouve la mention d'un conseiller du prince valaque: le joupan « Néagoé Vitetzès » Νεάγκω τῶ Βητέξη[92], que l'on doit lire correctement le *viteaz* Neagoe; ce titre d'origine hongroise marque assez bien le croisement des influences et des civilisations à la cour de Vladislav. Les relations établies par

[89] Hóman, *ouvr. cité*, pp. 409–410.
[90] N. Iorga, *Histoire des Roumains*, III, pp. 288–289.
[91] *Actes de Kutlumus*, éd. P. Lemerle, Paris, 1945, pp. 9–10.
[92] *Ibid.*, Nr. 30, p. 119. V. Note additionnelle.

Nicolas Alexandre en 1359 avec le patriarche oecuménique de Constantinople, pour obtenir de lui, directement, la nomination d'un métropolite d'« Hongrovlachie » – terme par lequel les Byzantins désignaient la Valachie danubienne, pour la distinguer de celles de Thessalie ou de Macédoine – en ignorant la hiérarchie balkanique d'Ochrida, ont été développées sous le règne de ses successeurs; ils exercent déjà ce rôle de protecteurs et de bienfaiteurs de l'orthodoxie grecque à son déclin, qui durera, à travers tant de vicissitudes, près d'un demi-millénaire. On sait qu'en 1370 un second métropolite, Daniel Critopoulos, fut institué en Valachie sous le nom d'Anthimos, et qu'en 1372 Chariton lui-même succéda au premier, Hyacinthe, dans sa dignité métropolitaine. Mais il semble avoir continué à diriger son monastère de Kutlumus jusqu'à sa mort, survenue probablement vers 1381[93].

Il y a moins de réserves à formuler au sujet de l'opinion de M. Hóman concernant l'activité des missions catholiques en Moldavie. Elle ne s'écarte pas trop de l'exposé plus récent et très complet de la question, que l'on trouvera dans le livre du diacre G. I. Moisescu sur « le catholicisme en Moldavie jusqu'à la fin du XIV-e siècle »[94]. L'historien hongrois croit toutefois que l'évêché catholique de Milcov fut réellement rétabli en Moldavie, en 1347, mais il nomme son titulaire André Német, alors que la lettre du roi Louis au Pape Clément VI le désigne comme Thomas de Nympti[95]. Il suppose que l'activité des missions fut interrompue par la révolte de Bogdan, lequel était sans doute, lui aussi « infidèle » au sens religieux autant que féodal[96]. La demande adressée par Ladislas (Latzko) fils et successeur de Bogdan, en 1370, au pape Urbain V, pour obtenir directement de la Curie l'installation d'un évêché catholique à Siret, sa capitale lui semble également présenter quelques rapports avec la nouvelle situation politique, que représentait pour la petite principauté l'avènement de Louis de Hongrie en Pologne. Afin de ne pas être entièrement à la discrétion de son puissant voisin, le prince de Moldavie préférait établir des relations directes avec la cour pontificale, et enlever ainsi à l'action de la propagande catholique toute couleur politique. Mais si l'on a pu déduire de cette initiative, qui se justifie par tant de raisons, la conversion du prince lui-même, cet exemple ne paraît pas avoir été suivi; dans sa propre famille, sa femme, la princesse Anne, originaire de la Petite Russie, et sa fille Anastasie persistaient dans le schisme. La tradition historique ignore la conversion et Ladislas repose dans l'église orthodoxe de Rădăuți, où sa pierre tombale a été restaurée un siècle plus tard, sur l'ordre d'Étienne le Grand[97]. Malgré l'effort soutenu des frères prêcheurs et mendiants, le catholicisme dans les principautés roumaines du Moyen Âge ne devait pas gagner les masses populaires et restait, par le fait même qu'il était adopté par les Hongrois et les Polonais, ou par les colons magyars et saxons installés dans le pays, une religion étrangère. Mais la cour et l'aristocratie ne pouvaient s'en désintéresser, ce qui donne à la vie

[93] *Ibid.*, p. 13.
[94] *Catolicismul în Moldova până la sfârşitul secolului XIV*, Bucarest, 1942.
[95] Hóman, *ouvr. cité*, p. 410. Cf. G. Moisescu, *ouvr. cité*, p. 33 et suiv.
[96] Moisescu, *ouvr. cité*, p. 41 et suiv.
[97] *Ibid.*, pp. 78–81.

culturelle et religieuse de ces contrées ce caractère complexe et cet aspect composite, qui sont leurs particularités les plus remarquables. Les concessions faites aux catholiques sont une conséquence directe des rapports féodaux, qui comprenaient dans leurs liens de dépendance les premiers princes de Valachie et de Moldavie, et aussi, sans doute, de l'origine transylvaine de ces états qui leur apportait ainsi dès le berceau, l'influence incontestable de l'occident latin, mêlée en une curieuse vivante synthèse à celle de l'Orient gréco-slave.

*
* *

Et c'est à ce propos qu'il est déconcertant de constater jusqu'à quel point l'historien hongrois, dont nous avons tenté d'analyser l'ouvrage dans ses rapports avec les deux principautés, à l'époque des rois angevins, ne tient aucun compte des découvertes et des travaux effectués depuis trente ans à Curtea-de-Arges, qui ont apporté tant d'éléments nouveaux et de précisions utiles à notre connaissance de l'histoire et de la civilisation du XIV-e siècle en Valachie. L'on ne pourrait guère concevoir une étude de la période angevine à Naples, basée sur le seul dépouillement des registres conservés dans le riche dépôt des archives, en ignorant complètement les monuments figurés de l'époque et la floraison gothique de Santa Chiara. Il serait tout aussi regrettable de rayer de l'histoire des Papes le témoignage de pierre du palais d'Avignon, Champmol des annales des ducs de Bourgogne ou encore de consacrer un livre au règne de l'empereur Charles IV, sans mentionner les constructions qui marquèrent sa sollicitude pour la Bohême. Et pourtant l'église princière de St. Nicolas, de l'ancienne capitale valaque, nous donne l'image la plus claire et la plus complète de ce croisement de routes et d'influences, qui se révèle à l'attention du chercheur. Les fresques d'un style si pur de l'époque des Paléologues, rappelant le dessin des mosaïques de Kahrié-Djami de Constantinople, avec leurs inscriptions grecques, datées clairement par le graffite qui précise le décès du premier Basarab et l'avènement, en 1352, de Nicolas Alexandre, montrent mieux qu'aucune chronique ou aucune pièce de chancellerie les rapports de la principauté avec Byzance, son art et son église[98]. Mais ce monument qui a échappé jusqu'ici, comme par miracle, aux ravages des restaurateurs du XIX-e siècle et des guerres du XX-e, n'est pas seulement le trésor artistique, qui offre aux yeux l'harmonie de son architecture et l'éclat de ses fresques retrouvées ; c'est aussi, comme on l'a souvent remarqué, la seconde nécropole des premiers voïvodes valaques, après Câmpulung, une sorte de St. Denis ou de Westminster de ces princes contemporains des premiers Valois et des derniers Plantagenet. Les tombeaux découverts et méthodiquement fouillés en 1920 ont livré à l'historien et à l'archéologue d'autres trésors; en premier lieu la

[98] Cf. la publication officielle de la *Commission des Monuments Historiques de Roumanie*, Bulletin, X–XVI, 1917–1923 et le grand ouvrage d'O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtea-de-Argeş*, Paris, 1931 (dont les conclusions appellent parfois des réserves sérieuses).

vision étonnante, que l'objectif nous a heureusement conservée dans sa plénitude, de ce personnage princier enseveli en pourpoint d'apparat occidental, dont la ceinture se parait d'un fermoir gothique en or, portant l'effigie mystérieuse du cygne à tête de femme, et les doigts s'ornaient de bagues aux inscriptions latines, d'une facture italienne incontestable. D'autres bijoux portaient l'empreinte germanique et témoignent de l'art des maîtres orfèvres saxons de Transylvanie[99]. Aucune découverte de l'archéologie médiévale n'a été, depuis un quart de siècle, aussi riche de conclusions et de conséquences, si ce n'est peut-être celle qui, en livrant le contenu presque intact des tombeaux de l'Extrême Nord, a permis de reconstituer la vie des établissements danois du Groenland à la fin du Moyen Âge[100].

Prompt à tirer la leçon que comportaient de nouveaux éléments d'information, même à l'encontre de ses vues antérieures, Nicolas Iorga avait fait le point au sujet des découvertes de Curtea de Argeș. « Il y a eu, reconnaissait-il sans détours, une discussion concernant le caractère du prince d'Argeș, qui a surgi soudain, grâce à la bonne fortune de M. Drăghiceanu, de sa tombe de l'Église princière, en nous éblouissant tous: orné de son fermoir en or richement travaillé, des bagues aux doigts, couvert d'une étoffe de pourpre sur laquelle sont brodés les lys de la maison française d'Anjou, portant un diadème couvert de perles, ainsi d'ailleurs que le vêtement dont il était revêtu, mais sans armes: dans l'autre monde le Roumain ne va faire la guerre à personne ».

« Moi aussi, je croyais, avant cette découverte, que le prince de notre pays était une sorte de chef des paysans, mais lorsqu'il est apparu, il m'a fallu me rendre à l'evidence qu'il est un grand seigneur, qui peut figurer aux côtés de n'importe lequel des dirigeants des sociétés occidentales... apparenté à la dynastie polonaise et aux plus grandes familles des Balkans ! »[101] Ces traits, que le plus grand des historiens roumains fixait avec autant de spontanéité que de précision, ne sauraient être indifférents, non seulement à ceux qui étudient les origines des principautés et l'époque de leurs premiers voïvodes, mais à l'exposé des faits et des problèmes généraux de l'histoire du XIV-e siècle. Ils complètent l'ouvrage de M. Hóman et obligent ses confrères, s'ils ont quelque souci d'objectivité, à une révision fondamentale de leur point de vue concernant la formation des états roumains et leurs relations avec les rois angevins de Hongrie, qui constituent, de leur propre aveu, dans la politique générale de ces puissants souverains de l'Europe Centrale et Orientale, un chapitre d'une importance toute particulière.

---

[99] Cf. nos trois études: *Les fouilles de Curtea de Argesh*, Revue Archéologique, 5-e série, XIII, 1921, p. 1–23; *Les bijoux de Curtea de Argesh et leurs éléments italiens*, *idem*, XVIII, 1923, p. 90–110; *Les bijoux de Curtea de Argesh et leurs éléments germaniques*, Acad. Roumaine, Bulletin de la sect. historique, XI, 1924, pp. 38–54. On peut dater tous ces objets presque avec certitude de la deuxième moitié du XIV-e siècle, soit des règnes de Nicolas Alexandre, Vladislav et Radu (1352–1384).

[100] Paul Nörlund, *Le Groenland du Moyen-Âge*, Revue historique, 53-e année, tome CLXXII, 1933, p. 409 et suiv. Les costumes retrouvés dans les tombeaux de Herjolfsnes et Gardan sont justement du XIV-e siècle et reproduisent les modes de l'Europe occidentale, tout comme à Curtea-de-Argeș, – le luxe et les bijoux en moins.

[101] N. Iorga, *Originea*, *firea și destinul neamului românesc*, Enciclopedia României, I, p. 40.

NOTE ADDITIONNELLE

Il est possible qu'il y ait une allusion à l'expédition de 1377 contre les Valaques et aux péripéties de la bataille livrée par le roi Louis, dans le diplôme de 1438 du roi Albert, concernant des donations faites à son parent, Ladislas, ban de Mácso. On y rappelle, selon l'usage, les hauts faits de ce dernier, ainsi que ceux de son grand-père, Nicolas de Gara, sous le règne de Louis I-er d'Anjou: l'on y mentionne spécialement « *in arduis ipsius Ludovici Regis expeditionibus et praesertim in partibus Valachorum, licet iuvenem tempore, strenuum tamen et agile in rebus bellicis, exercitum ipsius Ludovici regis, ab adversariis pene oppressum, et fugere subactum, Banum Machoviensem pro tunc existentem, suis banderiis et gentibus fultum, virtuose restaurasse: de hostibus vere eisdem gloriosum triumphum obtinuisse, eisdem praedecessoris nostris literalibus historiis aeternae memoriae traditum sit...* » (Hurmuzaki, *Doc.* I, 2, no. DXL, pp. 639–641: Nicolas, ban de Mácso en 1370, *ibid.*, CXVIII, p. 155 : CXXX, p. 168 : Nicolas de Gara, Palatin du Royaume en 1378, CXCVIII, p. 250). Il semble difficile de trouver une autre occasion au cours des campagnes précédentes (celle de 1369 par exemple) qui pourrait se rapporter à un danger personnel, auquel le roi se serait trouvé exposé dans une bataille contre les Valaques. Il faut noter également l'allusion à une relation historique, dont il ne reste plus de traces.

Il convient également de mentionner ici un diplôme de 1390 du roi Sigismond délivré à un Knèze roumain de Timișel, près de Mehadia (aux confins orientaux du Banat) spécifiant que les documents qu'il possédait avaient été perdus « *tempore quo Dan waywoda cum suo valide exercitu dictas tenutas Castri nostri Myhald invaserat* » (Hurmuzaki, *Doc.* I, 2, no. CCLXX, p. 331). L'on a peu de renseignements sur cette guerre de Dan, fils et successeur de Radu (1385–1387) et frère de Mircea, contre les Hongrois. Cf. D. Onciul, *Originele Principatelor Române*, p. 213. Pourrait-on y voir une allusion à cette même guerre de 1377, dans laquelle le fils de Radu aurait commandé un corps de l'armée valaque ? Cette supposition contribuerait à préciser le théâtre des opérations: le Banat de Severin, qui était l'enjeu de la lutte. Mais il apparaît plus probable qu'il s'agit ici d'une autre expédition, dirigée par Dan lui-même pendant son règne court et guerrier (il devait être tué en combattant Shishman de Bulgarie). La région de Severin aurait été dans ce cas, l'objet de deux guerres successives dans un intervalle de dix ans (1377–1385 ?).

Le *viteaz* Neagoe ou Neagu (v. p. 101), conseiller du prince Vladislav, doit être identifié au *comte* du même nom, mentionné par un document de 1374 (*Doc. Valachorum*, no. 207, p. 251, *germanus condam comitis Neag*). Les deux titres sont d'origine hongroise.

CAMIL MUREŞANU

(1927–2015)

Anul acesta, în luna februarie, s-au împlinit cinci ani de zile de când reputatul prof. univ. dr. Camil Mureşanu, membru al Academiei Române, nu mai este între noi. Clujul universitar regretă profund dispariţia sa şi nu puţini sunt cei care, chiar şi astăzi, mărturisesc cu multă tristeţe faptul că cel pe care generaţii şi generaţii de studenţi îl numeau pe bună dreptate „Lordul" ne lipseşte foarte mult.

Ne-am obişnuit cu toţii să-l vedem zilnic cum păşea încet spre biroul său de pe str. Napoca nr. 11, la Filială sau în liniştea amfiteatrului de la Universitate, acolo unde fiecare student îl aştepta cu nerăbdare. „Lordul" ţinea mereu prelegeri magistrale de istorie universală, iar cine venea şi îl asculta cu mintea deschisă pleca de la cursurile sale mult mai bogat sufleteşte.

Trecerea sa în lumea celor drepţi a însemnat sfârşitul unei epoci şi a unei lumi. Era acea lume în care spirite alese precum Domnia Sa ştiau să te înveţe cu măiestrie de aşa manieră încât orice prelegere era prilej de mare delectare sufletească, întrucât sub bagheta lui „pietrele seci" deveneau „mărgăritare de mare preţ".

Povestea de viaţă a acestui veritabil „Lord al Istoriei" este, fără dar şi poate, povestea multor generaţii care, păstrându-l în suflet, rememorează acum cu nostalgie cât de mult înseamnă întâlnirea cu un erudit ce, prin elocinţa sa admirabilă, ştia să lase cele mai frumoase şi mai profunde urme în sufletele şi minţile celor veniţi să trudească sub zodia Muzei Clio. Astfel, pentru fiecare dintre discipolii săi, întâlnirea cu Profesorul Camil Mureşanu a fost, de fapt, întâlnirea cu şansa de a deveni mai

profund şi mai ataşat de disciplina istoriei. „Lordul" era acel gen de om pe care, dacă l-ai întâlnit şi l-ai audiat cu inima deschisă, nu aveai cum să-l uiţi vreodată...

Academicianul Camil Mureşanu s-a născut la Turda, în ziua de 20 aprilie 1927, în familia renumitului intelectual şi poet ardelean Teodor Murăşanu. A urmat studiile preuniversitare la Liceul „Regele Ferdinand" din Turda, unde a susţinut Bacalaureatul în anul 1946. Ulterior, s-a înscris la Universitatea „Victor Babeş" din Cluj, Facultatea de Istorie, prezentându-şi teza de licenţă în anul 1950 cu rezultate excelente.

La scurt timp după aceasta a decis să urmeze cariera universitară, dobândind titlul de Doctor în istorie, în anul 1971, cu teza intitulată *Ioan de Hunedoara şi vremea sa*, sub coordonarea acad. Ştefan Pascu. A activat, iniţial, ca preparator universitar la Institutul de Istorie şi Filosofie din Cluj (1949–1950), apoi, urcând treptele ierarhiei universitare, a devenit asistent universitar la Universitatea „Victor Babeş" din acelaşi oraş (1950–1952), lector (1952–1961), conferenţiar (1961–1975), profesor (1975–1997).

Paralel cu munca de predare, Camil Mureşanu s-a implicat generos în activitatea administrativă a universităţii clujene, dar şi în cea a Institutului de Istorie din localitate. A fost ales decan al Facultăţii de Istorie-Filosofie în intervalul 1968–1976, respectiv 1981–1989, apoi director al Institutului de Istorie „George Bariţiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române (1995–2007) şi preşedinte al Filialei din Cluj a Academiei Române (2006–2010).

Pentru meritele sale profesionale incontestabile a fost ales, în anul 1990, membru corespondent al Academiei Române şi membru titular un deceniu mai târziu. Reputaţia lui profesională i-a adus şi recunoaşterea pe plan internaţional, astfel că prestigioase centre universitare şi academice din spaţiul continental au decis să-l primească în rândurile lor.

În anul 2000, profesorul Camil Mureşanu a fost ales membru corespondent al Asociaţiei Sud-Est Europene din Berlin, apoi membru corespondent la „Südosteuropa-Gesellschaft" din München şi Berlin (2002), membru al Academiei de Studii Pedagogice din Belgrad, respectiv Visiting Professor la Columbia University din New York.

De-a lungul timpului, academicianul Camil Mureşanu a participat la numeroase manifestări dedicate istoriei, evidenţiind, prin prezentări foarte bine documentate, vasta sa cultură şi aria de expertiză: istoria universală (sec. XVIII–XIX); istoria Europei (sec. XV–XX); istoria Statelor Unite ale Americii; istoria presei, tiparului şi cărţii; istoria economică, socială şi politică a Transilvaniei (sec. XIV–XX); istoria culturii şi literaturii române. Pe durata unei îndelungate şi prolifice cariere în sfera universitară, academicianul Camil Mureşanu a publicat peste 200 de studii şi articole, dar rămân de referinţă volumele sale cu care şi-a delectat nu doar discipolii, cât şi publicul iubitor de istorie, din România şi nu numai.

Din acestea amintim numai câteva: *Ioan de Hunedoara şi vremea sa*, Bucureşti, Editura Tineretului, 1957; *Focul ocrotit de ape. Revoluţia burgheză din Ţările de Jos*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1960; *Din istoria Transilvaniei*, vol. II [în colaborare cu Victor Cheresteşiu et al.], Bucureşti, Editura Academiei, 1961; *Revoluţia burgheză din Anglia*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1964; *Imperiul Britanic. Scurtă istorie*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1967; *Preşedinte la Casa Albă*, Bucureşti, Editura

Politică, 1974; *Downing Street 10*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984; *Istoria militară a poporului român: Epoca de glorie a oastei celei mari. A doua jumătate a secolului al XIV-lea – prima jumătate a secolului al XVI-lea*, vol. II, Bucureşti, Editura Militară, 1986; *Bezichungen zwischen der rumänischen und sächsischer Forschung im 19. und 20. Jahrhundert, in Wege landeakundlicher Forschung*, Wien, Böhlau Verlag, 1988; *Preşedinţii Franţei,* Craiova, Editura Universalia Dialog, 1991; *Etape şi probleme din istoria presei în epoca modernă*, Cluj-Napoca, Editura Universităţii „Babeş-Bolyai", 1994; *Naţiune, naţionalism: Evoluţia naţionalităţilor*, Cluj-Napoca, Fundaţia Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 1996; *Transilvania între medieval şi modern*, vol. I–II, Cluj-Napoca, Fundaţia Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 1996–1997; *Istoria românilor. De la universalitatea creştină către Europa „patriilor"*, vol. IV, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2001; *În templul lui Ianus. Studii şi gânduri despre trecut şi viitor*, Cluj-Napoca, Editura Cartimpex, 2002; Ioan Lupaş, *Scrieri istorice alese. Studii privind istoria modernă şi istoria istoriografiei,* vol. II, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2007; Alexandru Lapedatu, *Scrieri istorice*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008.

Fiecare dintre acestea sunt lucrări de referinţă ce scot în evidenţă talentul extraordinar al profesorului Camil Mureşanu de a aborda teme din cele mai diverse şi mai complexe, dar care au devenit accesibile oricărui pasionat de istorie graţie unui limbaj şi a unei elocinţe care au fascinat auditoriul de fiecare dată.

Scriind aceste rânduri, rememorez cu încântare primul curs al Profesorului pe care l-am audiat în anii frumoşi ai studenţiei mele. Era deja perioada când Domnia Sa nu mai era activ la catedră, însă nimeni din generaţia mea nu a conceput ideea de a fi student la Cluj fără a-l audia pe „Lord" în splendoarea expunerilor sale. În atare situaţie am semnat fiecare dintre noi petiţia, în fapt rugămintea, ca Domnia Sa să revină la catedră preţ de un semestru pentru a ne ţine câteva din prelegerile sale magistrale cu care încântase atâtea şi atâtea generaţii.

Chiar dacă, aparent, cursul de istoria cărţii şi a tiparului pe care l-a propus generaţiei mele nu părea să anunţe nimic spectaculos, totuşi, în cele din urmă, acesta s-a dovedit a fi un „mărgăritar de mare preţ". El a avut darul de a ne deschide multe orizonturi în ceea ce priveşte măiestria cu care un subiect, aparent arid, se poate transforma în ceva foarte atractiv, mai ales în condiţiile în care cel ce povesteşte ştie să ofere multe din comorile sale lăuntrice.

Aşa a început o admiraţie, un sentiment de respect profund, dar şi o frumoasă colaborare cu o mare personalitate a istoriei, care, prin felul său de a fi, mi-a şlefuit vocaţia pentru cercetarea istorică. Rememorând anii mei de ucenicie alături de Domnia Sa, atunci când am primit multă încredere, deci şansa de a creşte şi de a mă forma ca specialist sub cupola Academiei Române, înţeleg acum mai bine cum a fost, de fapt, renumitul cărtuar căruia îi datorez, în cea mai mare măsură, evoluţia şi pasiunea mea pentru cercetarea şi scrierea istoriei.

Întâi de toate, am avut şansa de a întâlni un om cu un caracter de la care am putut învăţa în timp că, într-adevăr, poet te naşti, dar orator devii... Pentru aceasta, cel mai înţelept lucru pe care îl poţi face este să înveţi să dăruieşti în mod constant. Până la urmă, doar cei care ştiu a dărui mult din frumuseţea lor lăuntrică sunt în măsură să mişte inimi, folosind „magia" şi profunzimea cuvintelor.

În altă ordine de idei, am învăţat de la reputatul meu Magistru că istoria are vocaţie pentru interdisciplinaritate şi pentru a construi punţi trainice de legătură cu alte lumi şi cu alte discipline. Aceste punţi trebuie să unească idei, culturi şi istoriografii, dar de aşa manieră încât, deasupra lor, să păşească mereu oameni, de-o parte şi de alta, astfel încât ceea ce îşi împărtăşesc unii şi alţii să deschidă orizonturi noi de cunoaştere.

Finalmente, am mai învăţat de la Magistrul meu lecţia bunului simţ şi a echilibrului. Când m-a invitat să vin să fac cercetare şi să cresc la Academia Română eram doar un tânăr student entuziast, dornic de cunoaştere mari descoperiri în sfera istoriei. Credeam, atunci, că succesul în această sferă de cercetare ţine doar de erudiţie şi de capacitatea de a scoate la lumină lucruri pe care nimeni până atunci nu le mai găsise vreodată. Şi, mai presus de toate, doream să fiu ca Domnia Sa, cu aceeaşi elocinţă, erudiţie şi profunzime în a privi cuvintele şi lucrurile.

Am înţeles însă, în timpul colaborării mele cu Profesorul Camil Mureşanu, că un istoric talentat, înainte de toate, foloseşte istoria ca să apropie şi să educe oamenii, să-i convingă de aceea că cine nu învaţă din greşelile trecutului va fi condamnat să le repete. În consecinţă, un istoric valoros, care este cu adevărat stăpân pe arta sa, va şti, întâi de toate, să umple goluri şi prăpăstii, semănând respect, preţuire şi consideraţie în comunitatea în care trăieşte, dar mai presus de toate între semenii săi.

Au trecut aproape două decenii de când un Maestru al eleganţei şi un Lord al Istoriei a început să şlefuiască o „piatră brută" care, la un moment dat, trebuia să aducă roadă bună în solul fertil al istoriei. În tot acest răstimp i-am păstrat în suflet o amintire vie, convins fiind de faptul că, similiar Domniei Sale, înainte de a fi foarte bun în vocaţia proprie trebuie să ştii să fii Om, cu un caracter echilibrat şi spirit deschis la tot ceea ce este cu adevărat important pentru tine şi pentru instituţia unde ai învăţat să zbori spre orizonturi nebănuite ale cunoaşterii.

Acum, când s-au împlinit cinci ani de când un veritabil Magistru şi-a luat rămas bun de la noi, am scris acest medalion ca un tribut de preţuire şi respect faţă de un spirit ales care, prin erudiţia şi talentul său de mare pedagog, a pregătit generaţii şi generaţii, învăţându-le că istoria te poate ajuta mult să te şlefuieşti pe tine însuţi/însăţi, dar după ce reuşeşti aceasta trebuie să ştii să o dai mai departe şi altora, ajutându-i şi pe aceştia să-şi deschidă şi să-şi lărgească propriile orizonturi.

În această perioadă, fiecare dintre noi ne amintim cu drag de Profesorul Camil Mureşanu, căci ne lipseşte mult prezenţa, calmul, erudiţia şi vorba sa meşteşugită cu care creiona, de fiecare dată, zâmbete chiar şi pe cele mai posomorâte chipuri.

Cu mulţi ani în urmă, pe la începuturile uceniciei mele, atunci când l-am întrebat, cu acea curiozitate specifică vârstei, care este secretul unui om de mare succes ce alege de fiecare dată să îşi servească vocaţia cu loialitate, Domnia Sa mi-a răspuns simplu, dar cu înţelepciunea-i caracteristică: „*Dumneata să ştii că nu trebuie să laşi vreo zi fără să faci ceva important, dar fă-o fără să uiţi că cineva, care te înţelege cu adevărat, te aşteaptă mereu... Acasă!*".

Attila Varga

ALEXANDRU VULPE

(1931–2016)

Alexandru Vulpe s-a născut pe data de 16 iunie 1931, la Bucureşti, într-o familie deja recunoscută la acea dată pentru realizările în domeniul arheologiei şi istoriei vechi. Elevi apropiaţi ai lui Vasile Pârvan, Radu şi Ecaterina Dunăreanu-Vulpe au reuşit cu siguranţă să creeze un mediu în care tânărul Alexandru Vulpe să capete de timpuriu o cultură generală extrem de solidă şi o aplecare către istoria antică. În mod firesc, între 1950 și 1954 urmează cursurile Facultăţii de Istorie a Universităţii din Bucureşti, nefiind însă atras în mod deosebit de arheologie, cât mai ales de istoriografia şi filosofia greacă. Lucrarea de licenţă *Idei politice în stoicismul timpuriu*, a fost realizată sub conducerea profesorului Dionisie M. Pippidi, cel care va exercita o puternică influenţă asupra tânărului Vulpe, preocupările şi pasiunea pentru filosofia, literatura şi izvoarele scrise antice rămânând întotdeauna vii.

Într-o epocă în care studiul serios asupra filosofiei şi istoriografiei antice în România era doar un vis, s-a orientat către o disciplină ce oferea o mult mai mare libertate ştiinţifică şi intelectuală: arheologia preistorică. Participarea constantă cu părinţii săi pe şantierele arheologice de la Poiana, Poieneşti şi Popeşti, alături de profesorul Ion Nestor la Sărata Monteoru sau alături de Vlad Zirra la necropola de la Histria-Bent l-a pregătit pentru cariera de arheolog. O întâmplare povestită adesori de Al. Vulpe a fost decisivă în acest sens. În 1955, Aurelian Sacerdoţeanu, originar din Costeşti-Vâlcea, a venit acasă la Radu Vulpe cu nişte cioburi într-un

ziar; cioburile fuseseră găsite întâmplător la Ferigile. La îndemnul tatălui său, Alexandru Vulpe merge la Ferigile anul următor şi, cu fonduri de la Institutul de Arheologie din Bucureşti, începe săpăturile în ceea ce va deveni cea mai importantă necropolă hallstattiană din România. Astăzi, unele dintre cele mai importante situri arheologice pentru pre- şi protoistoria spaţiului carpato-dunărean, precum cele de la Ferigile, Costişa sau Popeşti, se leagă de numele său. Fără a regreta alegerea făcută în tinereţe şi fin cunoscător de greacă veche şi latină, către istoriografia antică s-a reîntors cu drag în ultima parte a vieţii sale.

Timp de circa 10 ani, până în 1965, lucrează cu contract la Institutul de Arheologie din Bucureşti, fără a fi angajat al instituţiei. Este perioada când întreprinde numeroase săpături arheologice şi cercetări de teren, atât în Oltenia, la Ferigile, cât şi în Moldova (Mândrişca, Răcăciuni, Costişa etc.). La începutul anilor ’60 lucrează pentru scurt timp (aproximativ un an) ca muzeograf la Muzeul Militar din Bucureşti, abia în 1965 fiind angajat cercetător ştiinţific la Institutul de Arheologie.

În 1968, Alexandru Vulpe a obţinut titlul de Doctor în istorie al Universităţii din Bucureşti cu tema *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, sub conducerea lui Ion Nestor. Recunoaşterea internaţională a venit odată cu publicarea volumelor despre topoarele preistorice de metal din România, în seria „Prähistorische Bronzefunde” (München), dintre care cel din 1970 a primit Premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române. Astfel, în 1976 devine membru corespondent al Institutului Arheologic German şi membru în Consiliul permanent al Uniunii internaţionale de ştiinţe pre- şi protoistorice (UISPP), iar din 1991 membru în Comitetul Executiv al acesteia. Este totodată invitat să susţină diferite prelegeri la universităţi prestigioase din Germania (Frankfurt, Marburg, Berlin, Heidelberg, Münster, Saarbrücken, Bonn), în 1982 fiind profesor invitat al Universităţii Saarbrücken.

Începând cu anul 1990, devine profesor asociat la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti (până în 1994), iar între 1994 și 2001 profesor titular. Sub conducerea sa, 20 de doctoranzi au obţinut titlul de doctor. În 1996, a fost ales membru corespondent al Academiei Române, iar în 2009 membru titular şi preşedinte al Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie. De asemenea, din 1999 a fost director al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”. Este încununarea unei cariere ştiinţifice de excepţie, ce cuprinde opt cărţi (de autor şi în colaborare) şi peste 150 de studii de specialitate, multe dintre ele fiind repere în cercetarea pre- şi protoistoriei spaţiului carpato-dunărean. La aceasta stau mărturie şi numeroasele titluri şi distincţii naţionale ce i-au fost conferite de-a lungul vieţii.

Este greu de schiţat în câteva cuvinte personalitatea lui Alexandru Vulpe. Nu cred că este nimic exagerat dacă afirm că este unul dintre foarte puţinii oameni care au marcat cu adevărat arheologia românească în ultimele decenii, atât prin opera sa ştiinţifică, cât şi prin şcoala arheologică pe care a creat-o. Deşi format în spiritul şcolii germane de arheologie, de care s-a simţit întotdeauna apropiat, a fost influenţat în egală măsură de arheologia anglo-americană cu care a luat contact la începutul anilor ’70, cu ocazia unei vizite în Statele Unite. Influenţa modului de

interpretare procesualist asupra descoperirilor arheologice se face simţită cu adevărat abia după 1990, mai întâi în cadrul cursurilor şi seminariilor ţinute la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti, apoi şi în cadrul unor studii publicate în ultima perioadă a vieţii.

Aria temelor şi subiectelor privind pre- şi protoistoria spaţiului carpato-balcanic, abordate de Alexandru Vulpe, este remarcabilă, pentru unele contribuţia sa fiind definitorie. Epoca bronzului şi prima epocă a fierului (*Hallstatt*) au fost principalele sale teme de cercetare. Definirea şi începuturile bronzului timpuriu, tipologia şi cronologia unor tipuri de piese de bronz (în special topoare), cronologia şi dinamica culturală în anumite zone ale spaţiului carpato-dunărean, contactele şi relaţiile cu epoca bronzului din zona egeo-anatoliană sau interpretarea unor descoperiri de excepţie (de exemplu, Perşinari şi Hinova) sunt doar câteva subiecte în care a excelat. Definirea culturii Costişa (prin săpăturile de la Costişa, jud. Neamţ) şi contribuţiile la cunoaşterea culturilor Monteoru (săpături la Mândrişca şi Răcăciuni, jud. Bacău), Tei (săpăturile de la Novaci, jud. Giurgiu) sau Wietenberg (săpăturile de la Rotbav, jud. Braşov) se înscriu între realizările sale notabile. În ceea ce priveşte prima epocă a fierului, practic i se datorează în bună măsură definirea hallstattului mijlociu (Basarabi) şi târziu din România (pe lângă cercetările de la Ferigile trebuie menţionate şi cele de pe Valea Topologului – Cepari, Rudeni, Tigveni). În ultimii 20 de ani ai carierei sale ştiinţifice, a revenit către prima sa pasiune, istoriografia antică de limbă greacă, aducând o serie de contribuţii esenţiale la cunoaşterea istoriei şi civilizaţiei spaţiului carpato-balcanic prin prisma izvoarelor literare.

Alexandru Vulpe era recunoscut pentru uşurinţa cu care îşi putea schimba părerile, de cele mai multe ori contrar celor pe care însuşi le publicase şi le promovase. Departe de a fi o slăbiciune, este, de fapt, o mare şi rară calitate pentru un om de ştiinţă care nu urmăreşte altceva decât apropierea de adevăr şi înţelegerea cât mai fină a mecanismelor ce definesc condiţia umană de-a lungul întregii sale istorii, pentru că această nuanţare sau modificare a propriilor păreri survenea odată cu evoluţia gândirii teoretice şi a metodelor tehnice de investigare asupra materialului arheologic. De aceea şi-a îndemnat întotdeauna elevii să cunoască şi să încerce abordări din cele mai diverse asupra subiectelor pe care le studiau.

Desigur, se pot spune multe despre extraordinara diversitate a preocupărilor sale ştiinţifice şi intelectuale, de la studiile de ornitologie la cele privind începuturile creştinismului. În egală măsură ar trebui să vorbesc şi despre pasiunea pentru drumeţiile montane, pentru muzica lui Wagner sau pentru ţigările de foi fumate în momentele de tihnă. Aici mă mărginesc doar să spun că elevii, colegii şi prietenii săi îl vor păstra viu în amintire, aşa cum a fost.

Radu Băjenaru

NICOLAE EDROIU

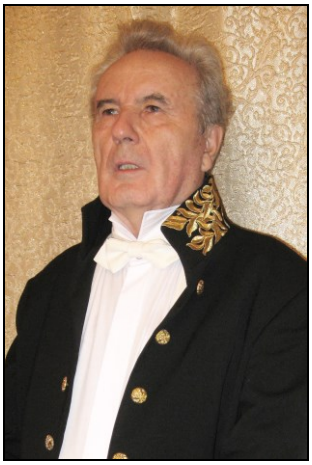

(1939–2018)

Profesorul Nicolae Edroiu s-a stins din viață în 10 ianuarie 2018. Împlinise 78 de ani și o lună. În acea ultimă zi a lucrat, ca de obicei, la Institutul de Istorie „George Barițiu", a participat la două manifestări științifice în oraș, a definitivat, la Editura „Școala Ardeleană", volumul lucrării lui Mihail Dan, a revenit la Institut și, în fața clădirii acestuia, inima sa a încetat să mai bată. A fost directorul Institutului de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca începând cu anul 2007. Venerându-i pe fondatorii Institutului de Istorie Națională, de la Universitatea din Cluj, Ioan Lupaș și Alexandru Lapedatu, ca și pe ceilalți corifei ai istoriografiei transilvane, se pregătea să celebreze Centenarul României Mari (2018) și Centenarul înființării Institutului de Istorie Națională (2020).

Istoricul Nicolae Edroiu s-a născut în Olteni-Bodoc, județul Covasna, la 7 decembrie 1939. A urmat studiile liceale în Brașov, iar în 1958–1963 a fost student la Secția Istorie, la Universitatea din Cluj. După susținerea licenței, în 1963, a fost încadrat ca preparator (1963–1966) la Catedra de Istorie a României, străbătând toate etapele carierei universitare până la poziția de profesor universitar și conducător de doctorat (din 1990). Teza sa de doctorat, pregătită între 1966 și 1970 (conducător științific acad. Ștefan Pascu) s-a intitulat *Ecourile europene ale Răscoalei lui Horea (1784–1785)* și a constituit o contribuție apreciată de istoriografia românească la definirea caracteristicilor istoriei noastre premoderne.

Opera istoriografică semnată de Nicolae Edroiu conține zeci de volume de autor și coautor, sute de studii și articole publicate în periodice și reviste de

specialitate care au fost foarte bine primite de critica istoriografică românească și străină. Urmând tradițiile cercetării științifice ale Universității clujene în secolul al XX-lea, profesorul Edroiu și-a dedicat o mare parte a efortului cercetării istoriografice istoriei Transilvaniei, din perioada medievală până în epocile modernă și contemporană. Susținând ani la rând cursuri de istorie medievală a românilor, a fost preocupat să elaboreze lucrări de sinteză a istoriei românești. În acest sens, a muncit intens la elaborarea volumelor V și VI ale tratatului *Istoria românilor* (2001, 2002), publicat de Academia Română. Și-a dedicat o mare parte a efortului științific și didactic pentru elaborarea instrumentelor de pregătire a studenților și cercetătorilor istoriei naționale și universale. În această direcție se înscriu ghidurile dedicate activităților didactice și științifice ale studenților de la Istorie, cursurile tipărite de paleografie româno-chirilică, numeroasele bibliografii istoriografice, valoroasele volume de documente, vizând îndeosebi izvoarele Răscoalei lui Horea și reeditările unor lucrări fundamentale ale câtorva istorici clujeni de prestigiu, de la Lupaș, Lapedatu, Dragomir până la Prodan, Pascu, Dan etc. Și trebuie menționată activitatea dedicată publicării unor periodice istoriografice, precum „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu»", „Studia UBB-Historia" etc. Un prestigiu aparte i-au adus și studiile de genealogie și heraldică, arheologie medievală și retrologie rurală.

Lista de lucrări și activități științifice realizate de istoricul Nicolae Edroiu este impresionantă și beneficiază de aprecierea comunității istoricilor din România. Volumul *Răsunetul european al Răscoalei lui Horea* a primit chiar în anul publicării (1976) Premiul „Nicolae Bălcescu" al Academiei Române. Pentru munca sa științifică și didactică, în 2002, i s-a acordat Ordinul Național „Pentru Merit" în grad de Cavaler. Din 2001 a fost președintele părții române în Comisia mixtă de istorie româno-slovacă, iar din 2010 a deținut aceeași poziție în Comisia mixtă de istorie româno-ungară. Pentru contribuția sa la istoria ecleziastică, dar și ca semn de apreciere pentru munca de popularizare a istoriei noastre naționale, Mitropolia Ortodoxă a Clujului, Maramureșului și Sălajului i-a acordat distincția „Crucea Transilvană". În 1999, profesorul și istoricul Nicolae Edroiu a fost primit în Academia Română ca membru corespondent. Din 2007 și până în 10 ianuarie 2018 a fost directorul Institutului de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române din Cluj-Napoca.

Profesorul Nicolae Edroiu a urmat în scaunul directorial al Institutului de Istorie „George Barițiu" academicianului Camil Mureșanu. Dar, așa cum aminteam, istoricul Nicolae Edroiu a fost un admirator al generației marilor istorici fondatori ai Institutului de Istorie Națională, generației Marii Uniri, din care făceau parte numeroși intelectuali și oameni politici ardeleni din primele decenii ale secolului al XX-lea. Studenților și tinerilor colegi istorici, profesorul Edroiu obișnuia să le reamintească spusele lui Ioan Lupaș referitoare la meseria de istoric: „Pe lângă cunoștințele dobândite din cuprinsul cărților, pe lângă experiențele culese din peripețiile vieții, mai este nevoie și de o predispoziție personală proprie". Și, într-adevăr, crezul de istoric al profesorului Nicolae Edroiu a constat în dedicația totală pentru slujirea Muzei Clio, aceasta aflându-se, la rândul ei, în

slujba umanismului și națiunii. La 1 februarie 2010, în discursul de aniversare a 90 de ani de la înființarea Institutului de Istorie clujean, Nicolae Edroiu susținea următoarele: „Societatea românească avea în secolul al XX-lea valori morale puternice pe care astăzi nu le mai are; avea idealuri profunde îndreptate înspre progresul general al țării, deturnate însă de elitele politice de implantație comunistă și apoi de cea răsărită după 1990. Nouă, membrilor de azi ai Institutului de Istorie clujean, ne-au rămas înainte faptele antecesorilor, ale ctitorilor instituției, directorilor succesori, ale cercetătorilor care i-au alimentat existența și i-au asigurat prestigiul în deceniile care au urmat anului 1920. Două lucruri desprindem acum – sublinia profesorul Edroiu –, în momentul aniversar de față, care au stat înaintea celor care au slujit Institutul: munca și speranța". Iar marea speranță a istoricului și directorului Institutului de Istorie din Cluj-Napoca, Nicolae Edroiu, era că Institutul „va funcționa încă multă vreme pentru a împlini obiectivele științifice care i-au fost puse în față de întemeietori", cu aproape un secol în urmă.

Așadar, preluând mesajul profesorului Nicolae Edroiu, generația actuală de istorici pe care distinsul savant i-a educat și cu care a colaborat va trebui să ducă mai departe munca de cercetare istoriografică a istoriei naționale și istoriei universale pe care Școala istoriografică de la Universitatea din Cluj și Academia Română au derulat-o până în prezent. Cu speranța că viitoarele generații de istoriografi clujeni nu vor abandona standardele valorice cele mai ridicate spre care au tins întemeietorii Institutului clujean de Istorie, dimpreună cu profesorul și istoricul Nicolae Edroiu, recent plecat dintre noi pentru a medita la cele veșnice!

Vasile Pușcaș

ŞERBAN PAPACOSTEA

(1928–2018)

Există în destinul fiecăruia dintre noi momente de excepţie, care au menirea de a ne schimba în profunzime comportamentul, cât şi aspiraţiile pentru viitor. Îndrăznesc a crede că un asemenea moment l-a constituit şi pentru cel ce scrie aceste rânduri întâlnirea cu profesorul Şerban Papacostea, în primele zile ale învolburatului an 1990, când împreună cu alţi colegi de facultate am avut privilegiul de a poposi în primitoarea casă de pe strada Caragea Vodă. Scopul vizitei – una dintr-un şir mai lung de asemenea inițiative studenţeşti, prin care s-a încercat *primenirea* Facultăţii de Istorie din Bucureşti, mult prea tributară comandamentelor ideologice ale fostului regim politic – a fost acela de a-l invita să susțină un curs de specialitate, ofertă ce a fost, de altfel, acceptată încă din primul moment, fără nicio condiționare. După această întâlnire, îndrăznesc a crede că s-a născut o puternică legătură cu profesorul Şerban Papacostea – întreruptă odată cu dispariția acestuia în Vinerea Patimilor a anului 2018 –, studentul din acea vreme, iar mai apoi cercetătorul, admirând şi prețuind în aceeaşi măsură nu numai erudiția, profesionalismul, acurateţea expunerii şi pasiunea demersului ştiinţific, ci şi generozitatea necondiționată, disponibilitatea pentru dialog (chiar şi atunci când acesta era în contradictoriu!), ironia subtilă şi profundul umanism al gesturilor mentorului său.

Descendent al unei familii de intelectuali cu origini în Munții Pindului, implicată atât în mişcarea de redeşteptare naţională a acestora – primii membri ai familiei au ajuns la nord de Dunăre încă din vremea lui Alexandru Ioan Cuza, urmare a eforturilor domnitorului de a susţinea în plan material şi cultural cauza

acestora –, dar şi în viaţa politică a României Mari, căci tatăl, avocatul Petre Papacostea, a fost unul dintre cei mai apropiaţi colaboratori ai mareşalului Alexandru Averescu. Aşa se explică şi faptul că profesorul Şerban Papacostea, născut în 25 iunie 1928, a manifestat până în ultimele clipe ale vieţii un considerabil respect faţă de militarul şi omul politic de excepţie întruchipat în persoana Mareşalului Averescu – al cărui bust îi întâmpina pe toţi cei care aveau privilegiul de a pătrunde în impozantul birou de lucru al savantului! –, considerându-se, cu amuzament, „ultimul averescan în viaţă". De altfel, mareşalul Averescu nu a fost singura personalitate istorică faţă de care profesorul Şerban Papacostea a manifestat un puternic ataşament, căci în rândul acestora mai pot fi amintite figura lui Ştefan cel Mare, Napoleon Bonaparte şi… Don Quijote!

Diagnosticat în timpul adolescenței cu o scolioză congenitală severă, ceea ce a însemnat sacrificii dureroase şi i-a impus un anume comportament, Şerban Papacostea şi-a dezvoltat interesul pentru istorie, ascultând emisiunile radio – în special cele ale postului BBC, obicei la care nu a renunţat pe tot parcursul vieţii – în care erau prezentate confruntările militare din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. A fost o perioadă de „inițiere" în secretele istoriei, dar şi una în care s-au pus pietrele de temelie ale unei puternice personalități care, cu tenacitate şi curaj, şi-a asumat destinul – acea confruntare cu *lumea prin care a trecut*, de care amintea în conferința publică susţinută în anul 2010 la Teatrul Naţional din Bucureşti –, din care însă nu au lipsit nici privațiunile şi cu atât mai puţin provocările. Astfel, este explicabilă decizia de a urma cursurile Facultăţii de Litere şi Filosofie a Universităţii din Bucureşti, Secţia Istorie-Geografie, începând cu anul 1945, având astfel ocazia de a reflecta asupra marilor procese şi fenomene ale istoriei – ceea ce istoricul N. Iorga numea *permanenţele istorice* –, fiind remarcat şi apreciat, printre alții, de către profesorii Gheorghe I. Brătianu şi Andrei Oţetea.

Dacă în ceea ce-l priveşte pe primul, Şerban Papacostea s-a considerat cu îndreptățire un continuator al preocupărilor ştiinţifice ale acestuia[1], de Andrei Oţetea l-a legat o sinceră prietenie, dar şi un puternic ataşament şi profundă recunoştinţă, care au depăşit reperele temporale. O asemenea legătură umană şi profesională nu este greu de explicat dacă amintim aici faptul că istoricul ardelean – detaliu despre care a aflat însă după dispariţia fostului său profesor! – i-a plătit taxele „prohibitive" din ultimul an de facultate, impuse de noul regim studenţilor cu origini sociale „nesănătoase", dar totodată a intervenit ca discipolul său – care între timp suferise o *condamnare administrativă* timp de mai multe luni, fiind trimis pentru reeducare la „munca de jos" la Capul Midia[2] – să fie cooptat, în anul

[1] Folosirea într-un referat a unei lucrări de specialitate recent apărută, pe care Gheorghe Brătianu nu o consultase încă, a produs asupra acestuia o puternică impresie, pe care profesorul a simțit nevoia să o răsplătească, oferindu-i studentului Şerban Papacostea extrasul unui studiu recent publicat, pe ale cărui pagini era așternută şi o măgulitoare dedicație.

[2] *Motivul invocat de către autorităţile comuniste*, *potrivit fişei întocmite în momentul arestării – deşi astăzi ar putea părea greu de crezut – a fost acela al* frecventării bibliotecii legației franceze *(= Institutul Cultural Francez). În timpul discuțiilor*, *cu aceeaşi detaşare şi umor*, *profesorul Papacostea amintea atât faptul că a avut „onoarea" de a deschide „seria" arestărilor în rândul familiei domniei sale – căci la scurt timp i-au urmat tatăl*, *Petre Papacostea*, *şi unchiul*,

1951, în rândul colaboratorilor externi ai Institutului de Istorie şi Filosofie al Academiei Române. Cu toate acestea, lucrurile nu s-au aşezat pe făgaşul lor, căci spre sfârşitul anului următor, în urma unei acțiuni de epurare a celor indezirabili noului regim, a fost înlăturat din institut – împreună cu alţi tineri cercetători, printre care s-au numărat Paul Cernovodeanu şi Petre Ş. Năsturel –, urmând o perioadă de teroare şi de dificultăți, materiale şi umane, ce păreau insurmontabile, fiind nevoit să accepte diverse activităţi, mai mult sau mai puţin înjositoare, pentru a putea supraviețui[3]. A reuşit să revină în institut urmare a eforturilor aceluiaşi Andrei Oţetea, ajuns între timp director, în cursul anului 1957, unde a activat până la momentul pensionării, în anul 2001. În linii mari se poate spune că începând din acel moment destinul i-a oferit răgazul și confortul – deşi nici după această dată nu au lipsit provocările sau tensiunile – atât de necesare pentru a-şi putea realiza proiectele ştiinţifice.

Anul 1958 a însemnat practic debutul istoriografic al profesorului Şerban Papacostea, odată cu publicarea unui studiu ce poate fi considerat incontestabil un act de curaj dacă luăm în calcul vremurile destul de tulburi şi tematica lui: *Moldova în epoca Reformei. Contribuţie la istoria societăţii moldoveneşti în veacul al XVI-lea*[4], susţinut mai întâi ca o comunicare în plenul Institutului de Istorie, iar mai apoi în cel al Institutului de Lingvistică din Bucureşti. În anul următor publică unul dintre cele mai consistente şi totodată de referinţă studii în care abordează problematica relaţiilor agrare din prima jumătate a secolului al XVIII-lea în Ţara Românească[5], reuşind să ofere o nouă „cheie” pentru înţelegerea complicatelor realităţi socio-economice specifice acelei epoci.

Dincolo însă de tematica diferită – fiecare subsumându-se unor direcţii de cercetare cultivate cu consecvenţă de-a lungul timpului –, cele două studii erau în măsură să ofere, încă din acel moment, suficiente „mărturii” despre existenţa unei puternice vocaţii profesionale, în care se îmbinau armonios dorinţa depistării de noi surse documentare, capacitatea de investigare şi contextualizare, obiectivul fiind acela de a surprinde şi a înţelege marile fenomene istorice, preocupare pe care o regăsim, de altfel, în întreaga sa activitate ştiinţifică. Susţinerea în 1968, sub coordonarea lui Andrei Oţetea, a tezei de doctorat *Oltenia sub stăpânirea austriacă*[6] nu numai că a oferit istoriografiei românești cea mai temeinică lucrare privind administraţia habsburgică în această parte de ţară – neegalată până în

---

balcanologul Victor Papacostea –, dar şi că în închisoarea de la Capul Midia l-a cunoscut pe Gheorghe Cristescu Plăpumarul, fondatorul filialei PC din România.

[3] Din şirul acestora, se număra şi aceea, povestită ca de obicei cu umor de către profesorul Şerban Papacostea, de figurant în filmul *Nepotul gornistului*, regăsindu-se în rândul celor care aveau rolul să scandeze *Jos burghezia*! Într-un final, a ajuns să ocupe, în 1954–1957, un post de mânuitor de carte la Biblioteca Centrală Universitară.

[4] „Studii. Revistă de istorie”, 1958, nr. 11, p. 55–76.

[5] „Studii şi materiale de istorie medie”, III, 1959, p. 233–321.

[6] Lucrarea a fost publicată pentru prima dată în 1971, obţinând Premiul „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române.

prezent[7] – dar totodată confirma pe deplin viziunea originală şi forţa de analiză a unui istoric de excepţie.

De altfel, anul 1968 a fost unul de referinţă în evoluţia ştiinţifică a profesorului Şerban Papacostea, căci pentru prima dată, după revenirea în institut, a avut posibilitatea de a efectua un stagiu de cercetare în Polonia, dar şi de a participa la un colocviu de specialitate organizat la Veneţia, comunicarea prezentată cu această ocazie fiind remarcată şi apreciată de nume importante ale domeniului. Ambele „experienţe ştiinţifice" au constituit pentru istoricul Şerban Papacostea imboldul pentru deschiderea/redeschiderea unor noi „şantiere" ştiinţifice – evoluţia politică a Ţărilor Române în contextul confruntărilor dintre marile puteri vecine: Ungaria, Polonia şi Imperiul Otoman, precum şi importanţa luptelor pentru hegemonie în Marea Neagră şi a prezenţei italiene pentru destinul spaţiului nord-dunărean –, pentru a căror cercetare şi mai bună înţelegere îşi va consacra eforturile cu consecvenţă şi pasiune până la sfârşitul vieţii, ceea ce i-a adus şi o binemeritată recunoaştere în rândul specialiştilor atât din ţară, cât şi din străinătate. Căci, fără îndoială, numai seriozitatea şi importanţa contribuţiilor sale ştiinţifice în ceea ce priveşte istoria Mării Negre – pentru a cărei mai bună înţelegere, după alegerea ca director al Institutului de Istorie „N. Iorga", va iniția constituirea unui program de cercetare de sine-stătător – explică alegerea sa, în 1995, ca membru al Academiei Ligure de Ştiinţe Istorice şi Literare din Genova, alăturându-se astfel istoricului Gheorghe Brătianu, al cărui discipol s-a considerat dintotdeauna şi ale cărui preocupări le-a continuat şi aprofundat.

După 1970 – an în care a preluat şi coordonarea Sectorului de istorie medie universală din institut –, în contextul aparentei relaxări a presiunii ideologice, Şerban Papacostea se va concentra cu predilecţie asupra cercetării unei problematici vaste, ce poate fi însă subsumată câtorva direcţii, în care vocaţia de „universalist" şi preocuparea pentru surprinderea „marilor forţe" sunt mai mult decât evidente: evoluţia istorică a Moldovei în contextul rivalităţii ungaro-polone, cu o atenție specială asupra domniei lui Ştefan cel Mare, importanţa prezenţei italienilor în arealul Mării Negre, în contextul hegemoniei genoveze, iar mai apoi otomane, cruciada târzie la Gurile Dunării, geneza statelor medievale româneşti în contextul invaziei tătaro-mongole şi a confruntărilor politico-militare din zona Europei Centrale şi de Sud-Est etc. Fiecăreia dintre aceste direcţii istoricul Şerban

[7] Deşi nu avut posibilitatea efectuării de stagii de cercetare în arhivele austriece, pe baza materialului documentar elaborat de către birocrația habsburgică şi păstrat în arhivele din ţară, Şerban Papacostea a reuşit să ofere prin această lucrare o analiză amănunțită şi coerentă a demersurilor administrației imperiale austriece în Oltenia, sub multiplele ei aspecte, şi elemente fundamentale pentru o mai bună înţelegere a mecanismelor de funcţionare a societăţii româneşti de dinaintea momentului anexării provinciei. De aceea, am considerat că se impune o reeditare a lucrării – inițiativă asumată cu entuziasm de către directorul Editurii Enciclopedice, domnul Marcel Popa, şi realizată în anul 1998 –, deşi demersul nu a fost nicidecum unul facil, căci într-o primă fază profesorul Papacostea nu a agreat ideea, considerând că editările pot fi lăsate pentru *mai târziu*, dar şi că mult mai îndreptățită ar fi fost o reluare a cercetării de către un tânăr istoric, căruia să-i fie însă oferită posibilitatea de a beneficia de stagii de cercetare în arhivele vieneze.

Papacostea le-a dedicat numeroase studii – cele mai multe dintre ele având ca punct de plecare documente inedite, adunate de-a lungul timpului şi uneori „uitate prin sertare", fie o reinterpretare a celor deja intrate în circuitul ştiinţific –, contribuind în mod decisiv la o mai bună cunoaştere a evenimentelor şi fenomenelor cercetate, impunându-se în rândul specialiştilor ca una dintre vocile cele mai avizate ale domeniului nostru[8].

De departe însă – fără a minimaliza în vreun fel importanţa celorlalte preocupări – cercetarea genezei statelor medievale româneşti reprezintă direcţia de cercetare în care Şerban Papacostea a excelat, contribuind în mod decisiv la clarificarea multor aspecte privind această problematică vastă şi în aceeaşi măsură incitantă. Volumului de studii publicat în anul 1988, la Editura Dacia din Cluj-Napoca – despre a cărui apariţie am aflat, student fiind, de la un profesor care ne-a sugerat să ni-l procurăm „căci nu se ştie niciodată" –, îi va urma lucrarea *Românii în secolul al XIII-lea: între cruciată şi Imperiul Mongol* (1993), despre a cărei importanţă pentru înţelegerea fenomenului trecerii în spaţiul nord-dunărean de la etapa *romaniilor populare* (N. Iorga) la aceea a statelor medievale nu credem că este cazul să mai insistăm. Erudiţia, capacitatea de a identifica noi surse sau de a le reinterpreta pe cele deja cunoscute, forţa argumentaţiei şi contextualizarea evenimentelor, identificarea factorilor macro-istorici – fie ei de ordin politic, religios sau economic –, eleganţa stilului şi claritatea expunerii, precum şi absenţa vreunei teze naţionaliste – fără a nega însă importanţa factorului naţional în toată această construcţie[9] – constituie în opinia noastră tot atâtea motive pentru a considera că această lucrare, alături de *Oltenia sub stăpânirea austriacă* reprezintă adevărate piese de rezistenţă ale istoriografiei româneşti, care ar trebui să se regăsească printre lecturile obligatorii ale oricărui istoric român, indiferent de domeniul său de specializare.

Prestigiul şi autoritatea ştiinţifică de care se bucura în rândul semenilor săi, altruismul, dar şi refuzul de a accepta cel mai mic compromis, dacă în felul acela

[8] Pentru o prezentare mult mai în detaliu a acestor direcţii de cercetare, dar şi a studiilor de referinţă în acest sens, a se vedea Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, *Portretul unui istoric*, în *Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea*, Editura Istros, Brăila, 2008, p. 9–25; în acelaşi volum este publicată şi o listă bibliografică a lucrărilor istoricului elaborate până în anul 2008. Pentru lucrările realizate în perioada 2008–2018, a se vedea bibliografia întocmită de Marian Coman, publicată în „Studii şi materiale de istorie medie", XXXVI, 2018, p. 443–445.

[9] Din această perspectivă, meritată amintită aici disputa cu istoricul clujean Constantin Daicoviciu, care în paginile revistei „Tribuna" a contestat ideea romanităţii românilor în Evul Mediu, aspect analizat de profesorul Şerban Papacostea în urma valorificării unui text aparţinând arhiepiscopului Ioan de Sultanyeh. Răspunsul lui Şerban Papacostea nu s-a lăsat aşteptat, el fiind publicat în paginile aceleiaşi reviste, doar parţial şi numai în urma unor intervenţii – după cum singur mărturisea istoricul, încercând totodată să înţeleagă substraturile politice ale amintitei dispute – până la cel mai înalt nivel al conducerii politice din acele vremuri. În aceeaşi suită a gesturilor riscante – care în acea vremea puteau duce nu numai la îndepărtarea din institut, dar chiar şi la pierderea libertăţii – se înscrie şi refuzul de a colabora la realizarea *Istoriei militare a poporului român*, invocând, în scrisoarea trimisă lui Ilie Ceauşescu, cel ce-şi asumase coordonarea amintitei lucrări, incompatibilitatea „concepţiei şi a metodei" (Virgil Ciocîltan, *Şerban Papacostea la 75 de ani*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XXI, 2003, p. 11–12).

s-ar fi adus atingere demnității şi onorabilităţii profesionale, explică cu asupra de măsură alegerea sa, în ianuarie 1990, într-un moment în care evenimentele politice erau încă în derulare, ca director al Institutului de Istorie „N. Iorga" – demnitate pe care a deţinut-o până în anul 2001, când a considerat că este momentul să se retragă –, iar mai apoi ca membru corespondent al Academiei Române (din 2017, membru titular). Se poate spune că a fost perioada cea mai benefică pentru instituția a cărei administrare şi-a asumat-o cu trudă şi sacrificii, cu multă demnitate şi responsabilitate, asigurând nu numai o tranziție fără sincope şi conflicte inutile, dar pregătind totodată „reînnoirea" institutului pentru noile vremuri.

Printre elementele cele mai importante ale acestui program de *rectitorire* a institutului s-a numărat în primul rând „politica de cadre" coerentă, urmărită cu perseverenţă, al cărei principal obiectiv a fost acela de a coopta în rândul cercetătorilor tineri bine pregătiți, dar mai ales cu vocație şi pasiune; de altfel, adeseori profesorul Şerban Papacostea considera că această *primenire* umană a fost lucrul cel mai de preţ pe care l-a putut face în timpul directoratului şi cu care se poate mândri cel mai mult. Cea de-a două componentă a proiectului său a presupus „recuperarea" şi „revigorarea" unor proiecte de cercetare derulate în institut, dar care în ultimii ani ai regimului comunist fuseseră „uitate" şi chiar abandonate, dar şi lansarea altora noi, dovedind astfel existenţa unei viziuni clare, dar şi o bună cunoaştere a domeniului său. În prima categorie, la loc de cinste se va număra reluarea seriei B (*Ţara Românească*) a colecţiei naţionale *Documenta Romaniae Historica*, publicată sub egida Academiei Române – în opinia lui Şerban Papacostea, aceasta trebuia să constituie una din rațiunile existenței institutului –, reuşind ca în scurt timp să constituie un colectiv de cercetători care să-şi asume continuarea proiectului. Adept al necesității publicării a cât mai multor izvoare, fără de care orice tentativă de a face cercetare este sortită eşecului – interpretările putând fi validate sau infirmate de cercetările viitoare, în timp ce documentele rămân, mărturisea adeseori Şerban Papacostea – va sprijini necondiţionat eforturile depuse de regretații Paul Cernovodeanu şi Constantin Bălan, pentru reluarea colecțiilor *Călători străini despre Țările Române*[10] şi *Inscripţiile medievale ale României*[11]. Nu în cele din urmă, consecvent cu preocupările sale – care la rândul lor le continuau pe cele ale lui N. Iorga şi Gheorghe Brătianu –, Şerban Papacostea a gândit, după cum am mai amintit deja, constituirea unui program de cercetare al cărui principal obiectiv l-a reprezentat istoria Mării Negre, sub multiplele ei aspecte, demersul fiind unul de succes şi de afirmare a istoriografiei româneşti în plan european. O dovadă elocventă în acest sens o constituie inițiativa publicării

[10] Ultimul volum al seriei, cel de-al VIII-lea, fusese publicat în 1983; până în acest moment, acestei serii i s-au adăugat volumele IX şi X/1 şi X/2, precum şi două volume de *supliment*. Totodată, în perioada directoratului lui Şerban Papacostea a fost inițiată şi *seria nouă* a colecţiei, ce acoperă secolul al XIX-lea, până în acest moment fiind publicate deja zece asemenea volume.

[11] Primul volum al colecției a fost publicat în anul 1965, sub coordonarea lui Alexandru Elian, şi cuprinde inscripţiile oraşului București. După 1990, acestei serii i s-au mai adăugat alte două volume publicate sub atenta îngrijire a lui Constantin Bălan, în care se regăsesc inscripţiile județelor istorice Argeş şi Vâlcea.

revistei *Il Mar Nero*, în colaborare cu Petre Alexandrescu şi Alexandru Avram, finanțarea fiind asigurată de către o editură prestigioasă din Roma.

După retragerea din anul 2001, consecvent cu convingerile şi principiile ce l-au ghidat în viaţă, Şerban Papacostea a refuzat să se implice în dispute sterile, iar atunci când a făcut-o a preferat să-şi ducă singur bătăliile – cele câteva zeci de articole de presă publicate de-a lungul timpului dovedesc pe deplin acest lucru –, chiar dacă șansele de a le câștiga nu erau întotdeauna previzibile. În schimb, a preferat să-şi continue cercetările, să scrie şi să fie o prezenţă aproape cotidiană în Institutul de Istorie „N. Iorga", lucrând cu pasiune în bibliotecă sau participând la activitățile ştiinţifice. Dar, ceea ce făcea ca prezenţa profesorului să fie una cu totul specială o reprezentau discuțiile cu mai tinerii săi colegi – mulţi dintre ei debutând în institut în timpul mandatului său de director – pe care i-a prețuit, sprijinit şi încurajat. Subiectele abordate erau dintre cele mai variate, de la Antichitatea greacă până la cele mai recente evenimente politice – căci, potrivit opiniei sale, istoricul trebuie să-şi „înțeleagă" epoca în care trăiește, indiferent de specializare sau domeniu de competenţă –, fiind dispus oricând să le citească un studiu încă nepublicat, să le ofere un sfat sau să le împărtăşească din vastul său tezaur de cunoștințe. În fapt, acestea au constituit tot atâtea elemente ce au definit „școala Papacostea", căci, alături de vocaţia de cercetător, istoricul a avut-o şi pe aceea de dascăl, continuând astfel o mai veche tradiție de familie, chiar dacă de cele mai multe ori nu şi-a putut-o exercita decât într-un cadru informal.

„Bolnav de optimism", după cum singur mărturisea că a fost catalogat de unchiul său, Victor Papacostea, înzestrat cu un puternic sentiment al onoarei şi demnității, exigent cu propria conștiință, dar înțelegător şi generos cu ceilalţi, erudit şi totodată modest, părând că vine dintr-o lume demult apusă, Şerban Papacostea rămâne un model de urmat, atât în plan uman, cât şi ştiinţific. De aceea, considerăm că în aceeaşi măsură se poate afirma – pentru a-i folosi cuvintele așternute la momentul despărțirii de David Prodan, de a cărui apreciere şi prietenie s-a bucurat – că Şerban Papacostea „a aparţinut celor puțini la număr, aleși pentru a întrupa o mare idee şi pentru a continua o strălucită tradiție"[12].

Gheorghe Lazăr

[12] *O vocaţie istoriografică împlinită: David Prodan*, în „Revista istorică", s.n., III, 1992, nr. 7–8, p. 689.

DINU C. GIURESCU

(1927–2018)

Academicianul Dinu C. Giurescu era foarte mândru de strămoșii săi din Chiojdul Buzăului, de unde s-a ridicat Constantin Giurescu, cel care avea să devină, în scurta sa viață, întemeietorul studiilor de istorie socială și membru al Academiei Române. Fiul său, Constantin C. Giurescu, va duce cercetarea istorică mai departe, fiind cel mai tânăr autor al unei sinteze de *Istoria românilor*, cu un imens succes la publicul interbelic. Putem vorbi de neamul Giureștilor ca despre o adevărată dinastie de istorici, chiar dacă Dinu C. Giurescu nu era foarte încântat de această sintagmă, care exprimă totuși o realitate de necontestat. Din partea mamei – Simona Mehedinți – ascendența profesorului Dinu C. Giurescu cobora în ținuturile Vrancei, cu strămoși mocani, negustori și viticultori. Între ei s-a detașat figura ilustră a bunicului Simion Mehedinți, marele geograf și intelectual de frunte al României interbelice, creator de școală și membru marcant al Academiei Române.

Viața academicianului Dinu C. Giurescu a fost marcată puternic de evoluția politică a României, de la democrația interbelică și comunismul distructiv până la democrația noastră originală de după 1990. Cum fiecare epocă și-a pus amprenta pe viața tuturor, și în familia Giurescu au existat momente dramatice și supraviețuiri miraculoase, pe care profesorul nu le-a putut uita. După 1949, tânărul absolvent de istorie, Dinu C. Giurescu nu și-a putut găsi un rost în domeniul cercetării sau învățământului – la un institut de istorie sau la Universitate, cum ar fi fost firesc –, ci la Sovromconstrucții nr. 6, ca normator pe un șantier al Republicii Populare Române. Chiar și aici, timp de șase ani – între 1950 și 1956,

răstimp în care tatăl său ispășea la Sighet vina de a fi fost demnitar în anii regimului lui Carol al II-lea –, tânărul Dinu C. Giurescu a găsit puterea de a supraviețui, cum au făcut-o atâția în acele teribile vremuri, cu speranța că se va putea întoarce, cândva, la meseria de istoric.

O va face, începând cu anul 1956, când va reuși să se angajeze ca îndrumător la Muzeul de Artă al R.P.R., unde, timp de opt ani, se va ocupa de studierea patrimoniului artistic și de organizarea unor expoziții de marcă. Tot din această perioadă, din 1959, datează și publicarea primului studiu de istorie, apărut în „Glasul Bisericii", cu aprobarea patriarhului Justinian Marina, cel care îl va ajuta pe Constantin C. Giurescu să se mute în două camere dintr-o modestă casă parohială. Era pentru Dinu C. Giurescu debutul unei cariere științifice de cercetător ce se va întinde pe parcursul a peste cinci decenii de activitate. Tot atunci, Dinu C. Giurescu și-a susținut doctoratul (cu o lucrare despre *Ion Vodă cel Viteaz*, 1963), pentru ca, un deceniu mai târziu, să publice o monografie devenită clasică: *Țara Românească în secolele XIV–XV*. În aceeași epocă, profesorul Giurescu a început cariera didactică predând, din 1968 până în 1987, cursuri de istorie și civilizație europeană la Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu".

Academicianul Dinu C. Giurescu s-a considerat întotdeauna un istoric singuratic, neînregimentat în colective de cercetare sau în instituții care să îi dicteze ce și cum să scrie. A lucrat în tinerețe alături de neuitatul său părinte, academicianul Constantin C. Giurescu – de la care a deprins acribia cercetării – după care și-a construit cariera de unul singur, alegându-și cu grijă subiectele lucrărilor sale, fie ele de istorie medievală, de istorie a patrimoniului sau de istorie contemporană, căreia i s-a dedicat cu pasiune în ultimele trei decenii.

Anii ultimi ai dictaturii ceaușiste au fost marcați de demolările din cadrul sistematizării urbane, ceea ce a provocat reacția publică a unor intelectuali de marcă, între care s-au aflat Dinu C. Giurescu și Răzvan Theodorescu, care au avut curajul de a semna memorii de protest către Nicolae Ceaușescu, cum a fost în cazul demolării ansamblului Mănăstirii Văcărești. În plus, istoricul Dinu C. Giurescu a considerat că memoria peliculei va reține pentru eternitate imaginea vechiului București și a început, în anii demolărilor furibunde din capitală, să fotografieze monumentele care dispăreau sub lama buldozerelor. Toate aceste mărturii fotografice au ilustrat lucrarea *Distrugerea trecutului României*, pe care profesorul Giurescu a redactat-o în Statele Unite ale Americii, în anul de grație 1989, și care a cunoscut un binemeritat succes, atât în Marea Britanie, cât și în România, după 1990. Sistematizării urbane avea să-i cadă victimă, în 1987, și casa familiei Giurescu din strada Berzei. Drama demolării casei părintești – care pentru istoric a echivalat cu ștergerea trecutului – a fost picătura care a umplut paharul și l-a convins să ceară definitiv plecarea din țară. Cei doi ani de exil în Statele Unite ale Americii (1988–1990) nu au fost o soluție pentru Dinu C. Giurescu, care mărturisea că nu și-a găsit rostul pe „tărâmul făgăduinței".

Rostul său era, firesc, în România, în care a revenit la începutul anului 1990, când s-a reîncadrat ca profesor la Facultatea de Istorie a Universității București. Aici, în România democrată de după 1990, o voce ca a istoricului Dinu C.

Giurescu s-a făcut puternic auzită timp de două decenii și jumătate, pledând pentru păstrarea istoriei și a identității culturale naționale. Aici va veni și recunoașterea academică pentru Dinu C. Giurescu, care va fi ales în 1990 membru corespondent al Academiei, pentru ca în 2001 să devină membru titular, iar în 2014–2015 vicepreședinte al înaltului for cultural. Aici, în mijlocul cetății, în mijlocul studenților, și-a regăsit profesorul Giurescu vocația de istoric. Aici, va activa profesorul Giurescu pe tărâmul protejării patrimoniului cultural, ca președinte al Comisiei Naționale a Muzeelor și Colecțiilor (1992, 1997-2000) sau ca director general al Muzeului Național al Țăranului Român (2001–2005). Și tot aici, în țara sa, Dinu C. Giurescu a scris cărțile dedicate istoriei contemporane a României, în care a explicat – pe baza documentelor descoperite în arhivele americane și românești – instaurarea și consolidarea regimului comunist: *Guvernarea Nicolae Rădescu* (1996), *Uzurpatorii* (2004), *Falsificatorii* (2007), *Lichidatorii* (2010) sau *România în timpul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej* (2015). Opera sa de istoric a fost încununată de coordonarea și redactarea – cu contribuții esențiale din partea academicianului Dinu C. Giurescu – a volumelor IX și X din tratatul *Istoria Românilor*, publicate în 2008 și 2013 sub egida Academiei Române.

Prin plecarea lui Dinu C. Giurescu dintre noi, am pierdut cu toții o mare conștiință și un istoric devotat neamului său, pe care l-a iubit necondiționat, așa cum reiese și din lucrarea *Mărturia unui istoric singuratic*, apărută la scurt timp după trecerea sa din această lume. Ca fost student, asistent și doctorand al profesorului Dinu C. Giurescu, am avut șansa și onoarea de a realiza, în ultimii ani ai vieții sale, această carte de convorbiri, din care apare în fața cititorului un altfel de istoric și un om cu totul special, așa cum puțini l-au cunoscut.

Dumnezeu să vă odihnească în pace și lumină, domnule profesor!

Narcis Dorin Ion

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU

(1929–2018)

În ziua de 29 decembrie 2018 s-a stins din viață, după o lungă, grea și nemeritată suferință, Ștefan Ștefănescu, membru titular al Academiei Române, istoric de forţă, profesor eminent, erudit editor de izvoare istorice, portretist cu har.

Academicianul Ștefan Ștefănescu s-a născut în 24 mai 1929, în comuna Goicea Mică (azi Goicea, Dolj), ca al şaselea copil al familiei Ion şi Dumitra (Trana) Ștefănescu. A urmat cursurile primare în comuna natală, iar în toamna anului 1940 a fost admis la Colegiul Național Militar „Nicolae Filipescu” de la Mănăstirea Dealu. După finalizarea studiilor medii (1948), se înscrie la Facultatea de Istorie din cadrul Universității din Bucureşti. Seriozitatea și munca susținută îl fac să devină, încă student fiind, bursier al Institutului de Istorie al Academiei Române. După absolvirea Facultăţii (1952) a fost încadrat ca cercetător la Secţia de istorie medievală a aceluiași institut. În anul 1957, obține titlul de doctor în istorie. Și-a desăvârșit pregătirea profesională urmând stagii de specializare în bizantinologie, studiul slavilor de sud și științe speciale ale istoriei la Moscova (1954–1957) și Paris (1965–1966), ocazie cu care a intrat în contact cu nume sonore ale istoriografiei mondiale: Fernand Braudel, Alphons Dupront, Jacques le Goff, Em. le Roi Ladurie.

În prestigiosul Institut de Istorie „Nicolae Iorga” a parcurs treptele de cercetător științific (1950–1957), cercetător științific principal (1957–1960), secretar științific și șef al Secției de istorie medie și veche instituții românești (1960–1966), director adjunct (1966–1970) și director (1970–1990). În paralel cu activitatea de cercetare și editare de documente, a desfășurat o îndelungată activitate

didactică în cadrul Facultății de Istorie a Universității din București, unde a fost profesor titular (1970–1999), șef al Catedrei de istoria României și istorie universală (1984–1990) și decan (al Facultății de Istorie în 1975–1977, iar apoi al Facultății de Istorie-Filosofie, în 1977–1984). După pensionare și-a continuat activitatea didactică în calitate de profesor asociat și conducător de doctorat. La 1 martie 1974 a fost ales membru corespondent, iar în 11 decembrie 1992 – membru titular al Academiei Române – Secția de Științe Istorice și Arheologie. Discursul de recepție la alegerea ca membru titular al Academiei a fost *Românii – „latinii Orientului" – și conștiința europeană în secolului al XVI-lea.*

Erudiția, rigoarea științifică și deschiderea la cele mai noi curente din cercetarea istorică mondială, ca și cunoșterea limbilor izvoarelor istorice și a celor de circulație internațională au avut ca rezultat o operă științifică însumând peste 500 de titluri. Prin aceasta academicianul Ștefan Ștefănescu a contribuit substanțial la dezvoltarea istoriografiei românești în domenii precum: istoria medie a României, demografia istorică, istoria instituţiilor, istoria structurilor socio-politice medievale ale Ţării Româneşti, istoria relaţiilor internaţionale. De numele său sunt legate realizarea marilor sinteze de istorie a românilor, editarea unei importante părți a corpusului de izvoare *Documenta Romaniae Historica*, dar și a unor prețioase instrumente de lucru. Din păcate, timpul nu i-a mai permis să adauge la impresionanta sa operă cele două lucrări de suflet pe care le avea în proiect: una dedicată lui Mihai Viteazul, cealaltă urmând să se refere la Frații Buzești. O altă preocupare constantă a fost valorificarea operei înaintașilor. În afara numeroaselor studii, evocări și portrete pline de culoare consacrate acestora, academicianul Ștefan Ștefănescu a inițiat colecția „Cărți de căpătâi", destinată reeditării lucrărilor fundamentale ale istoriografiei românești. A participat cu comunicări la numeroase reuniuni științifice interne și internaționale.

Mulțumită impecabilei ținute științifice și probității profesionale, academicianul Ștefan Ștefănescu s-a bucurat o largă recunoaştere internă şi internaţională a operei și activității sale. Academia Română i-a acordat Premiul „Nicolae Bălcescu" (1967) pentru lucrarea *Bănia în Ţara Românească.* A fost ales membru al unor prestigioase foruri științifice din țară și din străinătate. A fost decorat cu Ordinul „Meritul Ştiinţific" (1966) şi cu Ordinul Naţional „Pentru Merit" (2000), ca şi cu Ordinul bulgar „Sf. Metodiu şi Chiril" (1977), iar The American Biographical Institute Research Association l-a declarat: „Om al anului 1995". Totodată a fost primul român care s-a adresat plenului în Parlamentul European, susţinând cuvântarea *Un ilustru diplomat român – Nicolae Titulescu* (1988).

Dincolo de prestigioasa activitate ştiinţifică şi didactică nu trebuie uitat Omul – soțul devotat, părintele afectuos, mentorul grijuliu – care prin plecarea sa a lăsat un gol imens în sufletele tuturor celor apropiați. Cu greu pot fi descrise generozitatea, sensibilitatea, bunăvoinţa, discreția și căldura umană care s-au reunit în persoana academicianului și profesorului Ştefan Ştefănescu și care au lăsat o amintire de neșters tuturor celor care au avut privilegiul să-l fi cunoscut și să-i fi fost aproape.

Dumnezeu să-l odihnească în pace!

Bogdan-Alexandru Halic

EMILIAN POPESCU

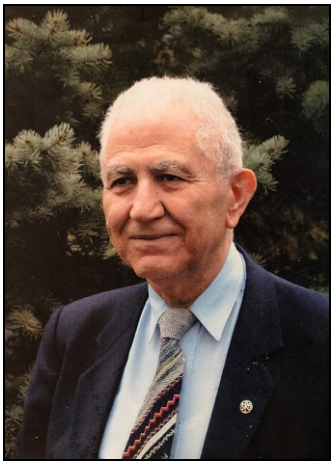

(1928–2020)

De curând, ne-a părăsit încă unul din marii istorici ai generației de la cumpăna de milenii...

Emilian Popescu s-a născut în 20 februarie 1928, în comuna Orleşti, jud. Vâlcea. După şcoala primară în satul natal, a urmat Seminarul „Sfântul Nicolae" din Râmnicu Vâlcea (1940–1947); contactul cu limbile clasice, obiectele de învățământ foarte importante la vremea aceea, i-a marcat orientarea profesională şi intelectuală. Totodată, ca urmare a unor examene de diferență la liceu şi a trecerii în clasa VIII-a printr-un examen integral şi foarte exigent, a susținut Bacalaureatul la Liceul „Alexandru Lahovary" din Râmnicu Vâlcea.

S-a înscris la Facultatea de Teologie, Universitatea din Bucureşti, unde funcționau ca profesori personalități de seamă ale culturii şi învățământului universitar, precum Teodor M. Popescu, Ioan C. Coman şi Dumitru Stăniloaie. Dar abia încheiase primul an de studii universitare când, prin „reforma învățământului" din 1948, Facultatea de Teologie a fost desființată. În aceste condiții, s-a transferat la Facultatea de Filologie a Universității din Bucureşti (Secția de limbi clasice), pe care a absolvit-o în anul 1952. De asemenea, în 1955, a absolvit Institutul Teologic Universitar din Bucureşti, cu o teză de licență despre *Sfântul Grigorie Palama*, sub îndrumarea părintelui Dumitru Stăniloaie.

Pregătirea clasică i-a dat şansa de a intra cercetător la Institutul de Istorie şi Filosofie al Academiei Române – şi aceasta trecută printr-o reformă realizată de regimul totalitar, care se instalase de abia câțiva ani.

În anul 1956, s-a înființat Institutul de Arheologie din Bucureşti, urmare a reorganizării Muzeului Național de Antichități. Cu acest prilej a avut şansa de a fi transferat la acest institut şi cooptat în Sectorul de epigrafie, condus de marele nostru profesor Dionisie M. Pippidi. Aici personalitatea sa ştiințifică s-a dezvoltat în preajma altor mari profesori, precum Radu Vulpe, Ion Nestor, Gheorghe Ştefan, toți foşti discipoli ai lui Vasile Pârvan.

În anul 1970, şi-a susținut teza de doctorat la Facultatea de Istorie (Universitatea din Bucureşti), cu tema *Contribuții la geografia istorică a spațiului balcano-dunărean în secolele V–VII*; lucrarea tratează în special probleme ale organizării bisericeşti, dar şi alte realități istorice din zona Dunării de Jos şi ale sud-estului european.

Un moment important pentru cariera sa de cercetător a fost admiterea ca bursier al Fundației „Alexander von Hmboldt" (1971–1973), când a studiat la universitățile din Bonn (la seminarul de istorie antică al profesorului Johannes Straub), Köln (Institut für Altertumskunde – Alte Geschichte) şi München (Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik). Aici s-a bucurat de sprijinul multiplu al profesorului Edmund Buchner, director al Institutului Arheologic German (Deutsches Archaeologisches Institut), un mare prieten al românilor. În 1973, 1979, 1980 şi 1981 a beneficiat de câteva scurte stagii de documentare în Franța, ca bursier al CNRS, studiind în bibliotecile de la Institutul Fernand Courby din Lyon şi la Collège de France (Paris), unde a cunoscut aprecierea şi prietenia unor mari învățați, precum Jean Pouilloux (Lyon), Louis Robert şi Paul Lemerle (Paris). În 1985, a efectuat un alt stagiu de documentare la Dumbarton Oaks din Washington, D.C.

În planul de cercetare al Academiei Române, merită a fi subliniată preocuparea pentru publicarea izvoarelor istoriei României. Astfel, epigrafiştilor din Bucureşti şi Cluj le-a revenit obligația de a realiza culegerea de inscripții antice din Dacia şi Scythia Minor. Cercetătorii sectorului de epigrafie din Bucureşti au publicat până acum nouă volume din această culegere; meritul apariției câtorva dintre acestea revine lui Emilian Popescu (el însuşi autor a două volume), devenit în 1970 şeful Sectorului de epigrafie al Institutului de Arheologie din Bucureşti.

Prin prestigiul internațional al profesorilor D. M. Pippidi şi Emilian Popescu, comitetul internațional a decis desfăşurarea în țara noastră a celui de al VII-lea Congres internațional de epigrafie greacă şi latină, eveniment care a avut loc la Constanța – Mamaia, în 9–15 septembrie 1977. Deşi era anul unui eveniment dramatic din viața poporului român (cutremurul din 4 martie 1977), această manifestare ştiințifică a fost temeinic pregătită şi întâmpinată prin publicarea a patru volume din culegerea națională de inscripții, precum şi a unei culegeri de studii epigrafice (*Epigraphica. Travaux dédiés au septième Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, editori D. M. Pippidi şi Emilian Popescu) şi a fost succedată de publicarea deîndată a *Actelor* Congresului.

În anul 1977, Emilian Popescu a fost solicitat să preia catedra de profesor universitar la Institutul Teologic din Bucureşti (acum Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul", Universitatea din Bucureşti). De acum, o mare parte a eforturilor sale vor fi consumate de sarcinile didactice; în afară de cursul general de Istoria Bizanțului, a susținut o serie de cursuri şi seminarii speciale şi a îndrumat numeroase lucrări de licență şi doctorat. Grație prestigiului său ştiințific

şi a legăturilor de prietenie cu o serie de personalități ale vieții ştiințifice din străinătate (îndeosebi din Franța şi Germania), un număr important de discipoli ai săi au beneficiat de diverse burse şi stagii de documentare. Totodată, aceste relații i-au permis a aduce în țară o serie de publicații şi lucrări care au îmbogățit bibliotecile Institutului de Arheologie şi ale Facultăii de Teologie din Bucureşti.

După pensionare, a fost solicitat, în anul 2001, de ÎPS Daniel, Mitropolitul Moldovei (actualul Patriarh al României), să predea la Facultatea de Teologie „Dumitru Stăniloaie" din Iaşi, unde a organizat Şcoala doctorală şi a contribuit la ridicarea altor discipoli.

Arheolog şi epigrafist reputat al Antichităţii greco-romane, cu referire specială la Dacia şi Scythia Minor (Dobrogea), profesorul Emilian Popescu a fost autorul a numeroase contribuţii de valoroare la istoria veche a României: studii epigrafice privind religiile, instrucţia şi educaţia antică din oraşele pontice (Histria, Apollonia Pontică), locul şi rolul creştinismului de pe teritoriul românesc, mai ales din Scythia Minor, în ansamblul istoriei creştine din sec. III–VII p.Chr., ierarhia creştină de pe teritoriul românesc începând din perioada menţionată până în veacul al XV-lea, geografia istorică a Peninsulei Balcanice în secolele III–VI.

Ca arheolog, a efectuat săpături în siturile (cetățile antice) Histria şi Callatis. Din 1960, a început săpături în castrul roman de lângă oraşul Câmpulung Muscel (cartierul Pescăreasa, punctul „Jidova"); prezența şi insistențele sale pe lângă autoritățile locale au contribuit la salvarea acestui monument (în incinta acestuia se stabilise, după război, sediul unei întreprinderi miniere). Săpăturile, efectuate în colaborare cu Muzeul Județean Argeş (la a cărui conducere s-a aflat, în 1967–2005, profesorul Radu Stancu, nume de vrednică pomenire), au adus contribuții esențiale la cercetarea liniei de fortificații – *limes Transalutanus*; de asemenea, prin lucrările de consolidare şi amenajarea unui muzeu al sitului, castrul a devenit un obiectiv turistic pe harta județului.

Profesorul Emilian Popescu a fost un membru activ al unor societăți ştiințifice din țară, precum Societatea Română de Studii Clasice şi Societatea de Studii Bizantine. A fost preşedinte al Comisiei de Istorie Bisericească a Patriarhiei Române, preşedinte al Societăţii Române de Studii Bizantine (1983–2013) şi vicepreşedinte al Asociaţiei Internaţionale de Studii Bizantine (1986–2001).

A exprimat cu responsabilitate opinii importante în forurile ştiințifice internaționale. Astfel, la Congresul de studii bizantine de la Paris, din 2001, la solicitarea Societății turce de studii bizantine de a fi primită în Societatea internațională de studii bizantine, a cerut delegației turce să-şi ia angajamentul ca monumentele antice şi bizantine (creştine) să fie ocrotite. Încălcarea repetată a acestei obligații a determinat conducerea Societății internaționale de studii bizantine să refuze organizarea viitorului congres de studii bizantine (2022) în Turcia.

Împreună cu prof. Tudor Teoteoi, a fost coordonator al mai multor volume din seria *Études byzantines et post-byzantines* (II–VI), publicate de Editura Academiei Române, în 1991–2011.

De asemenea, a organizat două importante manifestări ştiințifice dedicate împăratului Constantin cel Mare şi epocii sale. Amintim mai întâi sesiunea de

comunicări a Comisiei de Istorie Bisericească a Patriarhiei Române, desfăşurată la Mănăstirea Tismana (17–19 septembrie 2012), ale cărei lucrări au fost strânse în volumul *Cruce şi misiune. Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena – promotori ai libertăţii religioase şi apărători ai Bisericii,* vol. I (studii culese şi publicate de Emilian Popescu şi Mihai Ovidiu Căţoi), Editura Basilica a Patriarhiei Române, Bucureşti, 2013. Un an mai târziu, a organizat la Bucureşti Congresul internațional prilejuit de „Aniversarea a 1700 de ani de la convertirea împăratului Constantin cel Mare şi a Edictului de la Mediolanum"; comunicările au fost strânse în vol. *Cruce şi misiune. Sfinţii împăraţi Constantin şi Elena – promotori ai libertăţii religioase şi apărători ai Bisericii*, II, Bucureşti, 2013 (editori Em. Popescu, V. Ioniță).

Pentru pioşenia sa şi devotamentul întru slujirea Bisericii, a fost distins, în 1976, de Patriarhul Teoctist cu Crucea Patriarhală. De asemenea, în 2018, la împlinirea vârstei de 90 de ani, Preafericitul Părinte Daniel, Patriarhul României, l-a decorat cu Ordinul „Sfântul Apostol Andrei, Ocrotitorul României".

A fost ales membru corespondent (*socius ab epistolis*) al Institutului Arheologic German (anul 1979) şi membru de onoare al Academiei Române (anul 2004).

Profesorul Emilian Popescu a fost de o omenie desăvârşită şi perfectă sinceritate în relațiile cu cei din jur – membri ai familiei, prieteni sau colegi, precum şi discipoli. Aprecierea acestora s-a manifestat prin două volume omagiale, la momente aniversative: *Studia historica et theologica: omagiu profesorului Emilian Popescu*, apărut la Editura Trinitas, Iaşi, 2003 (la 75 ani); *Omagiu profesorului Emilian Popescu la 90 de ani*, Bucureşti, Editura Basilica, 2020.

Acum, asemenea strămoşilor daco-romani şi credinciosului popor român, ne adresăm memoriei sale cu cuvintele:

Sit sibi terra levis – Să-i fie ţărâna uşoară !

Constantin C. Petolescu, *Tudor Teoteoi*

ADDENDUM: LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE[1]

1. *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1976.
2. *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1994.
3. *Titulatura şi distincțiille onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului mitropoliților Țării Româneşti (secolele XIV–XVIII)*, Bucureşti, Editura Basilica, 2010.
4. *Inscriptions de Scythie Mineure*, vol. IV (*Tropaeum – Durostorum – Axiopolis*), Bucureşti – Paris, Editura Academiei Române – Editura Basilica – Diffusion de Boccard, 2015.
5. *Crucea şi Răstignirea Mântuitorului Iisus Hristos în creştinismul timpuriu*, Bucureşti, Editura Basilica, 2016.
6. *Studii de istorie şi spiritualitate creştină*, vol. I–IV, Bucureşti, Editura Academiei Române – Editura Basilica, 2018–2019.

[1] Prezentare selectivă. Lucrările citate la nr. 2 şi 6 sunt culegeri de studii, care strâng cea mai mare parte a contribuțiilor autorului din diverse publicații.

GAVRIL ŞTREMPEL

(1926–2020)

În marea zi de 1 Decembrie 2020 s-a stins din viață reputatul istoric și filolog Gavril Ștrempel, membru de onoare în cadrul Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române.

S-a născut în ziua sfântă a Nașterii Maicii Domnului, la 8 septembrie 1926, în comuna Pomi din județul Satu Mare. Între anii 1947–1951, a urmat cursurile Facultății de Istorie a Universității București. Titlul de doctor în istorie l-a obținut la Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj (1967) cu o teza *Copiștii de manuscrise românești până la 1800*.

Pe când încă era student, în 1950, a început să lucreze ca bibliotecar la Secția de manuscrise și documente istorice, actuala Secție de manuscrise și carte rară din cadrul Bibliotecii Academiei Române, instituția de care își va lega întreaga sa viață. A fost pe rând bibliotecar principal (1953), delegat cu coordonarea serviciilor unite de documente şi manuscrise (1954), cercetător principal şi şef al Secţiei de manuscrise, şef al Secţiei de colecţii speciale, director adjunct (din 1975) şi director general (1994-2006), ulterior, după pensionare, director onorific.

Pe linia deschisă de Ion Bianu, pentru care avea un adevărat cult, Gavril Ștrempel s-a preocupat îndeaproape nu numai de îmbogățirea colecțiilor Bibliotecii Academiei, dar și de formarea și îndrumarea multor tineri în domeniul biblioteconomiei. În același timp s-a preocupat de apariția, sub egida Bibliotecii, a unor volume de mare însemnătate, precum: *Bibliografia modernă a cărţii* (4 vol.); *Publicaţiile periodice româneşti* (2 vol.); *Catalogul manuscriselor româneşti* (4 vol.) ş.a.

Paralel cu activitatea atât de diversă și de rodnică depusă în fruntea Bibliotecii, Gavril Ștrempel s-a aplecat cu mult interes şi cu multă acribie asupra scrierilor Sfântului Antim Ivireanul, Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin, Ioan Neculce şi Ianache Văcărescu.

Pentru activitatea sa prolifică, la 12 noiembrie 1993 Academia Română l-a ales membru de onoare în cadrul Secției de științe istorice și arheologie. Totodată, a fost membru titular al Uniunii Scriitorilor, membru de onoare al Societăţii Numismatice Române, *Doctor honoris causa* al Universității „Vasile Goldiș" din Arad (2006). Pentru realizările sale cărturăreşti a fost distins cu Premiul revistei „Manuscriptum" (1972), Premiul „Timotei Cipariu" al Academiei Române (1976), Premiul Uniunii Scriitorilor (1999), Premiul oraşului Satu Mare (2000), Premiul Naţional al Ministerului Culturii (2001). A fost decorat cu Ordinul Naţional „Steaua României" în grad de Ofiţer, cu Ordinul „Meritul Cultural", cu „Medalia Muncii", cu Medalia „Mihai Eminescu". Municipiile Râmnicu Vâlcea şi Satu Mare l-au declarat cetățean de onoare.

Pentru devotamentul cu care a slujit mai bine de o jumătate de secol Biblioteca Academiei Române, pentru valoroasele lucrări lăsate, pentru calitățile sale de dascăl, Gavril Ștrempel va rămâne mereu viu în amintirea noastră ca una dintre cele mai seamă personalități ale culturii românești și ale Academiei Române.

Dumnezeu să-l odihnească în pace !

Dorina N. Rusu

KEITH HITCHINS

(1931–2020)

S-a stins de curând profesorul Keith Hitchins (1931–2020), după o viață lungă, dedicată cunoașterii și cercetării. Între istoricii români, marele intelectual american nu are nevoie de nicio prezentare, dar, pentru publicul larg, anumite sublinieri nu credem că ar fi de prisos. Era de aproape trei decenii (din 1991) membru de onoare al Academiei Române, ceea ce spune enorm de mult despre prețuirea de care s-a bucurat Keith Hitchins în România.

L-am cunoscut personal înainte de 1989, la Universitatea din Cluj-Napoca, prin mijlocirea profesorului meu de istorie medie și de istoria istoriografiei, Pompiliu Teodor (1930–2001) și am fost de la început surprins de câteva lucruri, mai ales de erudiția sa și de profunda cunoaștere a istoriei românești. De altminteri, Keith Hitchins citea, scria și vorbea curent românește. Dar mai întâi l-am cunoscut indirect, printr-o carte a sa, publicată în 1972 la Editura Dacia din Cluj-Napoca. La câțiva ani de la apariția acestei cărți (cu titlul *Cultură și naționalitate în Transilvania*), am devenit student al *Almei Mater Napocensis* și emul al profesorului Pompiliu Teodor. Doamna dr. Felicia Teodor, soția profesorului – și ea acum de pioasă amintire – era redactor la Editura Dacia, alături de alți intelectuali de marcă de atunci. În timpul unei vizite la domniile lor – aveau casa mereu deschisă pentru studenți – distinsa doamnă Teodor mi-a dăruit cartea aceasta de nici 100 de pagini, vorbindu-mi cu atâta admirație de autor încât m-a făcut foarte curios s-o citesc. După o vreme, profesorul Teodor m-a întrebat ce părere aveam de carte. I-am spus câteva gânduri fugare și, poate, superficiale, după care au venit explicațiile adânci, date de marele savant clujean, care m-au luminat în legătură cu autorul și studiile lui.

Între timp, am mai citit în acei ani lucrări despre mișcarea națională românească din Transilvania secolului al XIX-lea, despre rolul marelui ierarh (acum și sfânt) Andrei Șaguna, despre efervescența luptei ardelenilor de atunci. Pe măsură ce citeam mai mult, înțelegeam cât de mare era Keith Hitchins, istoricul american pasionat de istoria românească și capabil să o vadă în cadrul ei european. Cărțile și studiile lui Keith Hitchins au marele avantaj al cunoașterii trecutului românilor din ultimele trei secole din perspectiva istoriei universale, occidentale și central-sud-est europene, pe de o parte. Stăpânea în adâncime marea istoriografie mondială, dar și ceea ce se scrisese în afara României despre trecutul românilor. Pe de altă parte, spre deosebite de majoritatea istoricilor străini care au scris despre noi, profesorul american avea în mintea sa și perspectiva internă românească. Știa aproape tot ce s-a scris pe tărâm istoriografic despre acele vremuri de către istoricii români și în limba română. Și peste toate acestea, a cercetat sistematic, decenii la rând, arhivele americane, europene și românești despre temele modernității românilor de pe la 1700 încoace. Beneficia și de cunoașterea mai multor limbi, majoritatea din regiunea central-sud-est europeană, fapt care l-a ajutat enorm să cunoască toate punctele de vedere (unele polemice) semnificative privind trecutul popoarelor vecine românilor. A reușit să strângă în casa lui de la Urbana (comitatul Champaign) din statul Illinois cea mai mare și mai valoroasă bibliotecă de carte românească și referitoare la români făcută vreodată de un savant individual în afara României. Cu asemenea zestre de ideologie și de metodologie istorică, nu este de mirare că a ajuns să elaboreze unele dintre cele mai bune sinteze de istoria românilor scrise vreodată. Lucrările sale *The Romanians, 1774–1866* (Oxford University Press, 1996) și *Rumania, 1866–1947* (Oxford University Press, 1994), cu ediții frumoase în limba română, rămân antologice și străbat timpul.

L-am revăzut în ultimele decenii, din când în când, pe profesorul Keith Hitchins, în vizitele sale periodice în România, la Cluj sau la București. Mi-a rămas în minte imaginea omului reținut, modest și înțelept, mereu preocupat de carte. Dacă ar fi să-mi imaginez un călugăr medieval izolat de lumea dezlănțuită și aplecat permanent asupra cărților manuscrise, în singurătatea unui scriptoriu de mănăstire, chipul acestuia ar lua înfățișarea profesorului Keith Hitchins. Iar dacă ar fi să reprezint în fața unui public avid de istorie conceptul de „muncă de benedictin", l-aș evoca tot pe profesorul Keith Hitchins, lucrând de dimineața până seara la descifrarea mesajelor transmise, adesea cifrat, de înaintași.

Profesorul Keith Hitchins a scris istorie și a trăit prin istorie și pentru istorie, iar șansa noastră ca popor a fost aceea că mare parte din opera sa este dedicată formării și afirmării identității românilor, din epoca modernă până în contemporaneitate. Mesajul său este unul generos, bazat pe încrederea în forța intelectului uman și în capacitatea acestuia de cunoaștere a experienței istorice. S-a stins cu proiecte istorice ajunse în stadii diferite, cu multe planuri de viitor și cu dorul de prietenii români și de România, pe care a ajuns s-o iubească așa de profund ca pe a doua patrie. *Sit tibi terra levis!*

Ioan-Aurel Pop

M. Bărbulescu (coord.), M. Andone Rotaru, C. Bărbulescu, M. Bărbulescu, T. Bărbulescu, A. Cătinaş, I. F. Fábián, Gh. Fodorean, P. Huszarik, M. Munteanu, L. Nedelea, I. Nemeti, S. Nemeti, *Termele din castrul legionar de la Potaissa* (Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History Cluj-Napoca, series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, vol. 15), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 424 p., 377 fig. în text + XC planșe.

De la succintul inventar al băilor castrense din *Dacia*, întocmit de N. Gudea și publicat în 1983[1], la teza de doctorat a lui P. Huszarik, dedicată băilor cazone ale provinciei[2], și până la micul ghid semnat de O. Țentea și B. Burkhardt, apărut în 2017[3], impresia lăsată asupra cercetării propriu-zise a băilor dacice cu caracter militar e cantitatea numai satisfăcătoare și lentul avans. Din literatura disponibilă se mai poate deduce aproximativ câtă informație asupra băilor în speță e încă nepublicată. În privința calității informației publicate, oricine se va apleca asupra mai multor chestiuni de lămurit va constata fără ezitare că și aceasta e tot doar satisfăcătoare.

Din capul locului ținem să precizăm că volumul pe care-l prezentăm e scris de colectiv într-o manieră pertinentă și reprezintă produsul prelucrării științifice, concrete, a unei părți dintr-un monument de seamă al Potaissei[4]. Semnificative în acest sens se vădesc a fi cuvintele coordonatorului: „*Cartea de față despre termele din castrul de la Potaissa, aduse la lumină în*

[1] N. Gudea, *Verzeichnis der Römerbäder und Bauwerke mit Hypokaustanlagen in Dakien*, în „Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst", 3, 1983, p. 101–112; la care o adăugăm și pe cea de la Drobeta (p. 114, nr. D.2), înseriată de autor – credem noi – eronat.

[2] *Termele militare în Dacia romană*, teză de doctorat, Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca, 1999.

[3] *Roman frontiers in Romania. Baths on the frontiers of Roman Dacia/Frontierele romane din România. Băile de pe frontierele Daciei romane*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017.

[4] Dincolo de numeroasele articole cu o paletă largă de subiecte, castrul turdean se bucură, ca nici unul altul în *Dacia*, de mai multe volume ce-i prezintă structurile și descoperirile asociate acestora: M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, [vol.] I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987; idem, *Das Legionslager von Potaissa (Turda)/Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Zalău, 1997; C. Bărbulescu, *Arhitectura militară şi tehnica de construcţie la romani. Castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2004; *Idem*, *Mormântul princiar germanic de la Turda/Das germanische Fürstengrab von Turda*. Publicațiile Institutului de Studii Clasice/Die Publikationen des Institutes für Klassische Studien 10, Cluj-Napoca, Editura Tribuna, 2008; idem, *Inscripţiile din castrul legionar de la Potaissa/The inscriptions of the legionary fortress at Potaissa*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2012; idem, *Arta romană la Potaissa*, Bucureşti – Cluj-Napoca, Editura Academiei Române – Editura Mega, 2015; idem, *Potaissa. L'arte romana in una città della Dacia*. Studia Archaeologica 211, Roma, L'Erma di Breitschneider, 2016; M. Pîslaru, *The Roman coins from Potaissa. Legionary fortress and ancient town*, the publications of the Institute of classical studies 11, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2009; S. Nemeti, I. Nemeti (ed.): M. Andone-Rotaru, D. Bindea, D. Blaga, I. F. Fábián, G. Fodorean, M. Munteanu, L. Nedelea, I. Nemeti, S. Nemeti, *Studii asupra graniţelor romane din Dacia. Castrul legionar de la Potaissa*, *I.* Centuriae *din* praetentura sinistra. Studii și cercetări asupra frontierelor Imperiului roman de pe teritoriul României, vol. 2, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017. Sub tipar se găsește M. Bărbulescu (coord.); C. Bărbulescu, M. Bărbulescu, T. Bărbulescu, A. Cătinaş, I. F. Fábián, Gh. Fodorean, M. Munteanu, L. Nedelea, I. Nemeti, S. Nemeti, T. Varga, *Principia din castrul legionar de la Potaissa* (Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History Cluj-Napoca) series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, vol. 17, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020.

15 campanii de săpături arheologice, rămâne ancorată în zona cercetărilor primare, de care nu ne vom putea dispensa niciodată" (p. 9).

Iată mai îndeaproape cum a fost organizată lucrarea. După o *Introducere* care aparține coordonatorului, Mihai Bărbulescu (p. 7–9), urmează două capitole purtând tot semnătura lui: „Edificii și instalații în praetentura dextra a castrului legionar de la Potaissa" (p. 13–37) respectiv *Termele* (p. 38–107), apoi un capitol vizând *Reconstituirea termelor* (p. 108–123), semnat de Cornelia Bărbulescu și Toma Bărbulescu.

Mai departe, găsim capitole ce tratează următoarele chestiuni: „Analogii pentru termele castrului legionar de la Potaissa" – Florin-Gheorghe Fodorean și Pavel Huszarik (p. 124–129); „Probleme de cronologie. Ștampile tegulare" – Sorin Nemeti (p. 130–147); „Etape de funcționare. Circuitul termal. Militarul în terme" – din nou Mihai Bărbulescu (p. 148–154); „Apa în castrul legionar de la Potaissa" – Mihai Bărbulescu și Florin-Gheorghe Fodorean (p. 155–167); *Sfârșitul termelor* – Sorin Nemeti (p. 168–180).

Urmează un număr de opt capitole unde sunt prelucrate diferite categorii de material arheologic: „Ceramica" – Luciana Nedelea (p. 182–248); *Sticla* – Fábián István (p. 249–259); „Opaițe" – Ana Cătinaș (p. 260–265); „Arme și piese de echipament militar" – Florin-Gheorghe Fodorean (p. 266–277); „Ustensile și accesorii" – Irina Nemeti și Florin-Gheorghe Fodorean (p. 278–289); „Accesorii vestimentare și podoabe" – Irina Nemeti (p. 290–301); *Monede* – Mariana Andone Rotaru și Mihai Munteanu (p. 302–312); *Monumente epigrafice și sculpturale* – Mihai Bărbulescu (p. 313–321).

Un consistent rezumat în limba engleză, în traducerea Anei-Maria Gruia, *Abrevierile bibliografice*, informații despre *Proveniența ilustrațiilor*, o listă alfabetică cu *Autorii* și cele 90 de planșe încheie lucrarea.

Ilustrația e abundentă (rar se găsește atâta cantitate de ilustrație la o lucrare publicată în România), în cea mai mare parte color, iar privit global, volumul a ieșit în foarte bune condiții grafice. Există, desigur, diferențe calitative între capitolele semnate de diverșii autori și nu putea fi altfel. Editorii seriei în care a fost inclus volumul, Sorin Cociș și Adrian Ursuțiu, să fie încredințați că au făcut o alegere inspirată primindu-l acolo. Nu doar un oarecare volum în plus, ci unul prin a cărui valoare respectiva serie s-a îmbogățit în mod autentic în prestanță; unul prin a cărui tematică a sporit în mod fericit spectrul seriei.

Cât contează acestă lucrare pentru mai buna cunoaștere a băilor din *Dacia* și mai buna cunoaștere a băilor din întreg Imperiul Roman? Pentru o lucrare de asemenea anvergură și calitate generală, întrunite, nu mai există deocamdată. Câștigul informațional este deci maxim. La nivelul întregului Imperiu, se regăsesc câteva lucrări similare, și încă de multă vreme. Nu putem decât să ne bucurăm că istoriografia românească, prin acest volum, a mai scurtat puțin din distanțele, în unele cazuri considerabile, care ne separă de alte istoriografii naționale în privința cunoașterii băilor romane.

M. Bărbulescu scria în 1987 că „*dacă am recurs la înfăţişarea situaţiilor din castrele altor legiuni ca termen de comparaţie, nu este mai puţin adevărat că datele obţinute prin săpăturile din castrul de la Potaissa devin, de acum înainte, la rândul lor, repere valoroase pentru alte castre legionare*"[5]. Pe atunci, băile castrului nu fuseseră încă descoperite, dar ideea citată se va aplica de acum și lor, cu un potențial real folos întru mai buna cunoaștere a unora dintre băile situate în spațiul provinciei noastre ori în alte teritorii din Imperiul tricontinental.

Prin săpătura arheologică propriu-zisă în zona băilor, studiul și publicarea acestei lucrări, descoperiri mai vechi ori ulterioare la castru pot fi mai ușor lămurite. Două baze de statui/altare ieșite la iveală în *frigidarium*/*vestibulum* „E" au provocat asemenea controverse în privința datării lor, încât, adăugate unor alte destul de consistente descoperiri datate cert în vremea „anarhiei militare" (anii 235–271/275), fac din castrul potaissens un obiectiv de primă relevanță întru iluminarea acestui *Soldatenkaiserszeit* pentru provincia noastră, pentru arealul mai larg al Dunării de Jos (respectiv a teritoriilor conexe şi în parte suprapuse de acest areal, Illyricum şi zona balcanică). Iar în ultimă instanţă, ele sunt demne de a fi cunoscute şi luate în seamă pentru macroistoria militară de la nivelul

[5] *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987, p. 190.

Imperiului. Ne-a interesat cu mai mulți ani în urmă chestiunea reducerii suprafeței active a băilor și/sau metamorfoza funcțională a unor spații ale lor, ca semn de micșorare a efectivului trupelor/garnizoanelor dintr-un anumit loc (unii dintre militari fiind prezumtiv dislocați pe teatre de operațiuni). Pe atunci, am invocat cazul băilor castrense de la Turda pe baza unei informații[6]. Iată că acum, alții și noi ne putem informa pe îndelete asupra chestiunii.

Vieţuirile, activităţile sau simplele prezenţe postromane, în epocile migraţiilor, medievală şi modernă, detectate în zona termelor, nu se prezintă a fi chiar puţine. Mai ales dacă ţinem cont de realitatea că arealul acestui castru nu a constituit sau nu a făcut parte din vatra oraşului medieval. Facem aici precizarea că titlul capitolului VIII, „Sfârșitul termelor", nu ilustrează ceea ce s-ar crede, și anume cei din urmă ai lor ani de funcționare și/sau modul cum acestea au încetat a mai fi folosite – ele nu au fost demolate sau incendiate de militarii romani ori oarecare atacatori, ci numai li s-a stopat folosirea. În cadrul acelui capitol sunt tratate descoperirile arheologice aparținând perioadelor postromane ale migrațiilor și medievale timpuri.

Mormântul aristocratei germanice din epoca migrațiilor, al cărui inventar constituie elementul *forte* din expoziția de bază a Muzeului de Istorie turdean, mormânt prezentând o importanță istorică aparte, a ieșit la iveală în corpul băii, în *latrina* „I". De mai bine de o decadă, mormântului i-a fost dedicată o carte[7]. Că după îngropare peste mormânt s-ar fi dispus un tumul, cum s-a presupus[8], nu pare să fi fost cazul. Căci nici anterior şi nici în urma cercetării nu au fost evidenţiate rămăşiţe ale prezenţei lui.

În anul 1953, Constantin Daicoviciu, referindu-se la intervalul primelor două veacuri după abandonarea provinciei, nu putea invoca nicio descoperire la *Potaissa*. Dacă afirma că ulterior dominația gepidă va cuprinde arealul Potaissei cu zona înconjurătoare, o făcea probabil prin prisma istoriei generale a spațiului transilvan, căci nu prezenta nici o descoperire în acest sens[9]. Vedem acum că respectiva afirmație i-a fost pe deplin adeverită mai târziu din punct de vedere arheologic.

Cartea aici prezentată constituie deocamdată ultima[10] și cea mai importantă etapă de valorificare a săpăturii arheologice din terme, întinse pe intervalul anilor 1993–2008 (fără 1994). Ea ar trebui să constituie un imbold și un model de urmat (în diferite grade, după aprecierea fiecăruia), spre publicarea la același nivel calitativ și a altor băi militare ce au beneficiat de săpături arheologice mai consistente.

Dan Matei

Sergiu Musteață, *Nomads and Natives beyond the Danube and the Black Sea, 700–900 CE*, Leeds, Amsterdam University Press – IARC Humanities Press, 2018, 304 p.

În anul 2018, la Leeds, sub egida editurilor Amsterdam University Press şi ARC Humanities Press, apare, în limba engleză, monografia semnată de cunoscutul arheolog Sergiu Musteaţă, *Nomads and Natives beyond the Danube and the Black Sea, 700–900 CE.*

---

[6] *Die dakischen Lager während der Soldatenkaiserzeit*, *I. Fragen der Innenarchitektur*, în „StudiaUBB. Historia*"*, 57, 2012, 1, p. 71, n. 105; relativ la problematică și la băile în speță v. și *The Roman castra from Dacia during the „military anarchy" time*, II. *Their baths and the issue of external dislocations of the province's troops in this interval*, în *ZSA*, 29, 2015, p. 170 *sq*.

[7] M. Bărbulescu, *Mormântul princiar germanic de la Turda/Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj-Napoca, Editura Turda, 2008.

[8] C. H. Opreanu, *Transilvania la sfârşitul Antichităţii şi în perioada migraţiilor. Schiţă de istorie culturală*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2003, p. 57.

[9] *Potaissa*, în *RE*, XXII, 1, 1953, col. 1020.

[10] Menționăm că termele au fost prezentate anterior, foarte sumar, în M. Bărbulescu, *The legionary fortress from Potaissa (Turda). 45 years of archaeological research*, în G. I. Farkas, R. Neményi, M. Szabó (ed.), *Visy 75 artificem commendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy*, CLIR Kutatóközpont (CLIR Research Center), Pécs, 2019, p. 60–64, cu il.; v. și p. 53, fig. 1; p. 54, fig. 3; p. 56, fig. 4, 5.

Dr. Sergiu Musteaţă activează la Catedra de istorie şi Geografie a Facultăţii de Filologie şi Istorie, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă" din Chişinău, începând din anul 1994. Pe parcursul acestei perioade a înregistrat succese remarcabile atât în calitate de cadru didactic, avansând de la funcţia de lector la cea de profesor, cât şi ca cercetător ştiinţific. Dar suntem mândri că d-l Sergiu Musteaţă şi-a început carierea sa academică în cadrul doctoratului la Facultatea de Istorie a Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi şi a susţinut cu succes teza de doctor *Populaţii şi culturi în spaţiul pruto-nistrean în secolele VIII–IX.*

Domeniile de activitate predilecte ale d-lui S. Musteaţă sunt istoria şi arheologia medievală timpurie, protecţia patrimoniului cultural şi analiza manualelor de istorie. Calităţile intelectuale deosebite şi persistenţa îi asigură reuşita în cercetare, precum şi în predarea cursurilor universitare. Dr. Sergiu Musteaţă este autor a 9 studii monografice, 3 broşuri şi peste 300 de articole ştiinţifice publicate în diverse lucrări colective şi reviste din ţară şi de peste hotare, coordonator a peste 30 de volume colective şi redactor a două serii de monografii: „Monografii ANTIM" şi „Istorii şi documente necunoscute". Totodată, d-l Sergiu Musteaţă a participat anual la zeci de conferinţe şi congrese internaţionale, comunicările lui au fost înalt apreciate şi se regăsesc în volume cu rezonanţă istoriografică de amploare. Domnul dr. Sergiu Musteaţă a fost în ultimii ani profesor invitat la diverse universităţi din Germania, Suedia şi SUA. Sergiu Musteaţă este conducător de masterat şi doctorat pentru tineri din Republica Moldova şi de peste hotare. În ultimii ani, a oferit consultaţii pentru studenţi din Japonia, SUA, Germania, Suedia, Marea Britanie ş.a., care cercetează subiecte legate de arheologia şi istoria Republicii Moldova şi României.

Lucrarea *Nomads and Natives beyond the Danube and the Black Sea, 700–900 CE* cuprinde un volum de 304 pagini şi conţine şase capitole („Sursele cercetări", „Habitatul", „Economia", „Viaţa spirituală", „Societatea"), fiind susţinute de lista abrevierilor, introducere, concluzii, bibliografie, ilustraţii şi indice. În lucrare sunt incluse tabele, diagrame şi hărţi, realizate de autor, care constituie un suport important pentru analiza realizată.

Tema cercetării cuprinde practic două secole, de la finele secolului al VII-lea până la sfârşitul secolului al IX-lea, care constituie segmente cronologice ale „mileniului întunecat". În decursul secolelor VIII–IX în teritoriile carpato-danubiano-pontice a intervenit un şir de schimbări semnificative în toate sferele vieţii, a căror studiere contribuie la o abordare adecvată a reconstituirii istoriei regiunii în acest interval de timp. De aceea, lucrarea d-lui Sergiu Musteaţă este o contribuţie esenţială la cercetarea acestei perioade.

Problematica subiectului propus este pe cât de actuală, pe atât şi de importantă, fiindcă abordează şi completează diferite aspecte ale istoriei spaţiului carpato-danubiano-pontic în secolele VIII–IX. Tema discutată de această monografie este actuală, dat fiind faptul că spaţiul geografic cercetat, din perioada medievală şi până în prezent, a fost în atenţia marilor puteri, fapt care a dus la o valorificare şi interpretare istorică diferită a realităţilor istorice şi arheologice din aceste regiuni.

Lucrarea se bazează pe repertoriul siturilor şi descoperilor arheologice din România, Republica Moldova, Serbia, Ucraina şi Ungaria, care cuprinde 2595 de puncte arheologice. Respectiv, pentru prima dată a fost alcătuit un catalog integral al descoperirilor arheologice din teritoriile dintre Tisa şi Nistru, Dunăre şi nordul Bucovinei şi au fost realizate hărţi care reprezintă ariile de locuire ale populaţiilor din secolele VIII–IX din regiunile carpato-danubiano-pontice. Astfel, autorul a reuşit să adune majoritatea datelor arheologice cunoscute până în prezent şi să le analizeze cu succes din diverse perspective. În acelaşi mod a reuşit să discute despre diverse aspecte: habitatul, economia, viaţa spirituală, relaţiile sociale, istoria politică a regiunii etc. Spre exemplu, cartarea aşezărilor din secolele VIII–IX scoate în evidenţă unele regiuni cu o densitate mai mare decât în altele. Această situaţie reprezintă, pe de o parte, nivelul actual al cercetării când unele zone au fost mai bine cercetate decât altele, iar pe de altă parte al situaţiei demografice a perioadei. Totodată, autorul dezbate un alt subiect, mai puţin discutat în istoriografia noastră, rolul şi impactul factorilor climaterici asupra habitatului, arătând cât de importante sunt cercetările pluridisciplinare pentru o mai bună înţelegere a acestei epoci. Aceeaşi abordare trebuie realizată în cazul cercetării economiei, deoarece, după cum susţine autorul, economia rurală din secolele VIII–IX avea un caracter polivalent, fiind orientată spre consum. Majoritatea bunurilor produse erau pentru îndestularea populaţiei cu cele necesare pentru viaţă. Autorul discută şi subiecte destul de sensibile, precum sunt cele de ordin etnic. Considerând că atribuirea etnică şi culturală a descoperirilor arheologice din această regiune prezintă o problemă pe cât de importantă, pe atât de dificil de rezolvat, autorul monografiei atrage atenţia că apartenenţa identitară a culturilor arheologice este dificil de apreciat, deoarece ele reflectă în mare

parte starea materială a societății, şi nu pe cea etnică. Astfel, concluziile monografiei sunt obiective şi bine organizate, reuşind să explice starea actuală a cunoştinţelor despre regiunile carpato-dunărene în secolele VIII–IX. În final, consider că monografia d-lui S. Musteaţă completează un gol istoriografic şi reprezintă un studiu complet şi actual privind perioada şi regiunile discutate. De aceea, recomandăm cercetătorilor şi publicului larg această monografie, care cu siguranţă reprezintă un reper istoriografic serios.

Ioan Caproşu

Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading in the Eastern Border of Christendom during the 15th Century*, Leiden – Boston, Brill, 2017 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 48), 337 p.

Amidst so many workshops and proceedings you see everywhere in growing number, we are lucky enough to find a work in which only two colleagues venture to build up, they alone, a single volume about a very big subject. It must have been difficult to write, more difficult than to read, because the spirit of synthesis was needed and because, at every step, the authors had to report on documents, supposedly new, as well as on an immense bibliography. Most of this bibliography being in languages ignored in the West, like Romanian, Hungarian, Polish and Russian, it is the main scope of the book to make known the best part of that literature, which of course is compulsory for offering the constantly movable image of East-Central Europe in warlike times.

A survey of historiography indicates as principal directions of research the late medieval information and communication networks, spreading throughout Europe with the concern for the Ottoman expansion. Therefore, the first chapter looks at the Black Sea region, as it knew anti-Byzantine political and military developments either before 1204 or 1261. In connection with the situation created by the Fourth Crusade and with the reactions to it, references are amassed to the wars between Venice and Genoa, to the competition between Tana and Caffa, also to the inclusion of Hungary, through Genoese mediation, into that confrontation. The same big struggle calls to the foreground the king of Hungary Louis of Anjou, whose policy will indirectly bring Moldavia into existence. This new principality, invariably connected to the other Romanian duchy, Wallachia, became a borderland between the contiguous two kingdoms of Hungary and Poland, sometimes joined together. The role assumed by the seaport towns of Cetatea Alba and Kilia, until their conquest by the Ottomans in 1484, gets the bulk of attention.

All of this – the rivalry of Hungary and Poland-Lithuania, having between them Moldavia and Podolia – account for just one part of the Eastern Border of Christendom. The Ottoman approach in the vicinity of the Lower Danube and of the northern bank of the Black Sea was a challenge. As a successor of Louis the Great, Sigismund of Luxemburg seems to have relished the leadership which meant undertaking the task to defend this frontier. One after another, battles like Rovine (1394), Nicopolis (1396) and Ankara (1402) are turning points in the quick reconfiguration of power. Rulers of second rank – Mircea of Wallachia, Alexander of Moldavia, Witold of Lithuania – played a very important part in gathering armies or in knotting negotiations, always changing vassalage to keep the balance of Hungary and Poland.

The following chapter insists on the failure of the Union of Florence in Eastern Europe. The fall of Constantinople determined a switch of Moldavia's politics, manifested at once by the first tribute paid to Mehmed II. The bond with the Porte brought to Stephen the Great a sea-borne help when he besieged the fortress of Kilia. Three years later, Stephen was the winner, but, this time, the Ottoman power had recovered Wallachia from Vlad the Impaler and made an alliance with Hungary. Moldavia became entangled in warfare and successfully resisted Matthias Corvinus. From 1475 (his great victory against the Turks) to 1497 (breaking of the peace settlement with Poland), Stephen, as a crusader, carried out one of the most remarkable military achievements in Romanian history. His relations with Venice and with Rome aided, from time to time, these great anti-Ottoman efforts. Meanwhile, all his diplomatic skills were ceaselessly needed to prevent a Hungarian or Polish hegemony, if not even a junction of both. Some historians wish to credit an imperial dream or a messianic belief that might have excited Stephen's actions, but such hypotheses are treated here with a deserved caution.

Further aspects of political history are added for the 15th century's last years. In 1484 the situation had changed, an awareness of clear-cut Ottoman domination of the Black Sea was developing, echoes of it being present in the invaluable reports of the Venetian envoys Bembo and Dario. This allows to scrutinize Stephen's strategy when he appealed to Poland's help by consenting in 1485 to the Kolomija homage. A full account is given here about the Polish negotiations with the Porte for the 1489 treaty, followed in 1499 by a peace settlement between Poland and Hungary to which Stephen agreed. But this happened only after the 1497 defeat suffered in Moldavia by the Polish army. The whole chapter makes stimulating reading for anyone interested in the history of Poland. The propaganda system is meticulously examined: those pages include a treatment of fake news.

Before other observations concerning inconsiderable inadvertences, we must regret the inaccurate English translation which disfigures the book. At least one name is wrongly transcribed: at p. 270, 273 and 278 "Isvalies" for an Italian cardinal is impossible (Del Valle?). To speak of "Dan II" is an old error: since 2013 I proved the confusion of the two homonymous cousins who fought in opposite camps, Dan III for Hungary, against Dan IV, supported by the Turks. I don't agree with the explanation of "Wallachia" in the title of Nicholas Ujlaki in 1475: it obviously meant Srem, a region inhabited by Vlachs, neighboring Bosnia. A document of 1476 mentions the presence of the prince of Moldavia's "familia" at Mestre (not at Treviso). It could not have been the kin of Stephen the Great but a pretender (possibly Alexander, a son of Peter Aaron). It is more likely to suppose that "familia" has here the sense of suit of attendants. Another confusion is well corrected p. 248, where there is not Stephen the Great, but, thirty years later, Stephen the Young.

The whole work is valuable and the documents it has used provide a lot of additional insights.

Andrei Pippidi

Ion Chirtoagă, *Estul spațiului românesc în perioada medievală și începutul celei moderne. Studii și documente*, București – Brăila, Editura Academiei Române – Editura Istros, 2018, 585 p. (vol. 9 din seria *Basarabica*, coordonată de academicianul Victor Spinei și membrul corespondent Ionel Cândea)

Ion Chirtoagă s-a născut la 10 februarie 1945, în satul Cetireni, r-nul Ungheni, Republica Moldova. Studii la școala din satul natal și la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Chișinău. Din 1971 până în prezent activează la Institutul de Istorie din Chișinău. Este istoric notoriu, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal, autor a peste 170 de lucrări, inclusiv 30 de monografii individuale și colective; specialist în istoria medievală și modernă a românilor; cercetările sale țin de problematica relațiilor Țărilor Române cu Imperiul Otoman și stăpânirile turco-tătare în sud-estul Moldovei.

Volumul său *Estul spațiului românesc în perioada medievală și începutul celei moderne* reprezintă o importantă culegere de scrieri mai vechi și mai noi privitoare la un spectru larg de probleme de istorie medievală a Țării Moldovei. Lucrarea cuprinde șapte compartimente, divizate în studii și articole, fiecare cu mare doză de noutate în aspectele cercetate.

În primul dintre acestea se referă la câteva aspecte mai importante ce țin de procesele etnice și politice până la formarea statului românesc de la est de Carpați. O deosebită atenție autorul acordă unor aspecte cum ar fi obârșia etnonimului „român" și interesantele reflecții și analize privitoare la istorismul baladei *Miorița* sau problema modificării căilor de comunicații și a formării centrelor comerciale în sec. al XIV-lea. În cel de-al doilea, cel mai consistent compartiment, include un vast spectru de investigații referitoare la teritoriile românești sub administrația turco-tătară (1484 – începutul sec. al XIX-lea) care se disting prin amploare și argumente referindu-se la organizarea administrativă, formele de rentă și proprietate funciară, precum și evoluția etnodemografică în cazalele turcești din stânga Prutului și originea problemei basarabene. Compartimentul al treilea este dedicat istoriei spațiului din stânga Nistrului în epoca medievală și modernă sub stăpânire străină. Un compartiment aparte este consacrat dinastiei cantemireștilor și obârșiei lor. Cele din urmă compartimente cuprind o serie de polemici istoriografice, biografii și documentele istorice referitoare la cazalele turcești. Volumul este înzestrat cu un indice de nume.

În totalitatea ei, lucrarea reprezintă o substanțială contribuție la cercetarea și cunoașterea mai profundă a realităților istorice de la est de Prut și Nistru în epoca medievală și cea modernă.

Andrei Eșanu

Victor Spinei, Gheorghe Iacob, Ionuț Nistor (coord.), *Istorii ale Marelui Război și ale Unirii de la 1918*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2019, 424 p.

Lucrarea *Istorii ale Marelui Război și ale Unirii de la 1918*, coordonat de acad. Victor Spinei și profesorii ieșeni Gheorghe Iacob și Ionuț Nistor, reunește o mică parte din comunicările prezentate la a doua ediție a Congresului Național al Istoricilor Români, desfășurat la Iași între 29 august și 1 septembrie 2018. Acest volum a apărut în 2019, la Editura Universității „A.I. Cuza" din Iași și este structurat în șapte secțiuni, având ca numitor comun tema Marii Uniri și a Primului Război Mondial. Coordonatorii volumului, care au fost în fapt și organizatorii Congresului de la Iași, au selectat, din zecile de paneluri și conferințe plenare, acele comunicări care au abordat cu prioritate perioada 1914–1920, respectiv anii Marelui Război, ai Unirii de la 1918 și ai efortului politico-diplomatic pentru recunoașterea unirii Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei cu România.

Prima secțiune, intitulată „Diagrama unui veac", cuprinde prezentările: *Statutul istoriei și al istoricului la un secol de la Marea Unire*, Ioan-Aurel Pop; *Istoriografia Basarabiei în anul Centenarului (o introducere în temă)*, Gheorghe Cojocaru; *Generațiile Unirii*, Gh. Iacob. Evident, aceste studii au o profundă consistență istorică și istoriografică, evidențiind efortul câtorva generații de români de a scrie și a face istorie. A doua secțiune, sub denumirea „Din odiseea unei idei: Unirea", include: *De la Adunarea Națională de la Blaj la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia,* Ioan Bolovan; *Unirea românilor în calendarul Europei*, Gheorghe Cliveti; *Contestarea Unirii Basarabiei cu România în istoriografia din RSS Moldovenească*, Valentin Burlacu. Grupajul următor, „Evul sârmelor ghimpate", reunește prezentările: *Prin muncă și energie spre Ideal. Considerații pe marginea unui text inedit scris de primul ofițer român căzut în Marele Război*, Filip-Lucian Iorga; *Contribuția Școlii Superioare de Război din București la realizarea și apărarea României întregite*, Adrian Cosmin Teiușeanu; *Voluntariatul militar în Marele Război – mureșenii români pe câmpurile de bătălie pentru România întregită*, Milandolina-Beatrice Dobozi; *Organizarea și activitatea serviciilor de informații românești în 1918*, Alin Spânu. Secțiunea a patra, „Cerul în tranșee: clerici sub arme", include: *Războiul în mărturii despre cei de „acasă". Condici parohiale și consemnări oficiale*, Adrian Onofreiu; *Clerul Arhiepiscopiei Iașilor în timpul Primului Război Mondial*, Ionel Moldovan; *Protopopi ortodocși de pe teritoriul viitoarei Episcopii a Vadului, Feleacului și Clujului și participarea lor la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, la 1 Decembrie 1918*, Cosmin Cosmuța; *Un ierarh controversat din epoca Marii Uniri: Mitropolitul Vasile Mangra, între reabilitarea istoriografică și cea ecleziastică*, Gabriel-Viorel Gârdan; *Preotul ortodox Ioan Broșu din Dârstele Brașovului în vâltoarea Marelui Război: Un capitol al suferinței clerului ardelean pentru idealul întregirii neamului*, Mircea-Gheorghe Abrudan; *Mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului și Marea Unire*, Nicolae Chifăr. Secțiunea următoare, intitulată „Mondial la nivel local", cuprinde: *Războiul dinlăuntru reflectat în protocoalele de ședință ale primăriei localității Năsăud 1914–1918*, Claudia Septimia Sabău; *Impactul ocupației străine asupra populației orașului București (1916–1918),* Șarolta Solcan; *„Frontul" din spatele frontului. Implicarea economică a comitatului Bistrița-Năsăud în efortul de război*, Dorin Dologa; *Formarea consiliilor și gărzilor naționale în comitatul Arad în 1918. Studii de caz: Pecica, Pâncota și Șiria*, Sorin Bulboacă; *Activitatea lui Ștefan Cicio-Pop în anul 1918*, Corneliu Pădurean. Penultimul capitol, „Marile acorduri și micile partituri" reunește articolele: *Conferința de Pace de la Paris, emanciparea evreilor din România și drepturile minorităților. Observații istoriografice*, Carol Iancu; *Afirmarea principiului naționalităților în anii Primului Război Mondial*, Nicolae Enciu; *Revendicarea drepturilor naționale de către militarii basarabeni de pe Frontul Românesc*, Dinu Poștarencu; *Atitudini și poziționări ale germanilor din Banat față de Marea Unire*, Rudolf Gräf. În ultima parte, „O cultură a retrospectivei", se grupează cercetările: *Aniversarea unui an de la Marea Unire reflectată în presa săsească*, Vasile Ciobanu; *Aniversarea unui an de la Unirea Basarabiei cu România reflectată în presa vremii*, Gheorghe Calcan; *Românii din Austro-Ungaria în anii Marelui Război. Perspectiva surselor vizuale*, Ioan Cârja; *Memorie și istorie: reprezentări ale anului 1918 cu ocazia Semicentenarului Marii Uniri din 1968*, Cristian Vasile.

Volumul, amplu structurat, își deschide paginile cu articolul lui Ioan-Aurel Pop, *Statutul istoriei și al istoricului la un secol de la Marea Unire*, în care se trasează diferențele între adevărul istoric și relativitatea acestuia, propunând diferite definiții și caracteristici ale acestor concepte, în

funcție de perioada de referință, plasând cercetătorul dedicat acestui subiect între istoric și literat. În egală măsură, capitolul de început al lucrării prezintă generațiile Unirii într-un articol omonim. Fenomenul de modernizare a României a prins conturul unui obiectiv încă de pe vremea lui Al. I. Cuza, deși generația care a declanșat Revoluția de la 1821 și-a asumat această misiune, preluată și amplificată de generația pașoptistă. De atunci și până la sfârșitul Primului Război Mondial se evidențiază o serie de responsabili ai vieții publice românești care intră generic sub denumirea de „elită politică". Acest studiu prezintă caracteristicile elitei; calitatea și pregătirea ei demonstrând fără echivoc că ea a fost una comparabilă cu cea europeană a vremii. Totodată, se face o trecere în revistă a celor 100 de personalități ce au avut un aport semnificativ la modernizarea României.

De asemenea, Ioan Bolovan, în articolul său surprinde asemănări deosebit de semnificative între două adunări de o importanță de netăgăduit pentru istoria modernă a românilor: Adunarea Națională de la Blaj din mai 1848 și Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1918. Astfel, se constată o similitudine între adunările preliminare ale celor două momente, cu referire la modalitatea (canalul) de transmitere a ideilor și principiilor, simbolistica mesajelor, observându-se că în mentalul colectiv se nutreau aceleași sentimente, chiar dacă la depărtare de mai bine de o jumătate de secol.

Istoria Basarabiei este tratată în mai multe articole, în funcție de anumite unghiuri de referință. Astfel, Gheorghe Cojocaru dezvăluie în articolul său două etape ale istoriografiei basarabene: 1918–1940, perioada fondatoare a școlii românești de istorie între Prut și Nistru, cu înclinații evidente înspre cercetarea și reafirmarea profilului identitar românesc și perioada de după 1940, când axiomele propagandiste ale moldovenismului sovietic iau amploare. În același sens, în articolul *Contestarea Unirii Basarabiei cu România în istoriografia din RSS Moldovenească* se prezintă diverse opinii, studii, lucrări monografice (românești, dar mai ales rusești) care vin să neutralizeze cauzele și efectele unirii Basarabiei cu România, din 27 martie 1918, punctul culminant fiind atins de distribuirea unor broșuri propagandiste în litera cărora se denatura realitatea, fiind sugerate presupuse atrocități la care au fost supuși basarabenii de către armatele române. Istoria spațiului basarabean merită creionată și prin prisma dobândirii unor drepturi. Dinu Poștarencu, în *Revendicarea drepturilor naționale de către militarii basarabeni de pe Frontul Românesc*, arată cum apropierea militarilor de pe cele două maluri ale Prutului a condus la familiarizarea basarabenilor cu principiile și valorile spirituale românești, ajungându-se la situația revendicării unor drepturi naționale de către combatanții basarabeni, toate acestea bazate pe surse memorialistice.

Mediul cel mai intens de abordare a problematicii Unirii în decursul unui secol a fost, pe lângă literatura de specialitate, presa națională sau locală. Astfel, în *Aniversarea unui an de la Unirea Basarabiei cu România reflectată în presa vremii*, Gheorghe Calcan dezvăluie ferventa dezbatere a temei de către diverse publicații pe seama aniversării omagiale a unui an de când s-a realizat România Mare, însă momentul a fost tratat fie cu dezinteres din partea Guvernului, fără manifestații, fie sub forma unor simple punctări, fie ca opinii argumentate sau ample analize din partea unor istorici sau participanți la adunările de la Chișinău, Cernăuți sau Alba Iulia, toate sub aureola importanței și consolidării conștiinței naționale. Nu același entuziasm se regăsește în presa săsească la aniversarea unui an de la Marea Unire, aspecte cercetate de către Vasile Ciobanu în articolul *Aniversarea unui an de la Marea Unire reflectată în presa săsească*. Autorul constată că publicațiile săsești s-au mulțumit doar cu simple mențiuni despre momentul Unirii de la Alba Iulia, deși nu se poate contesta faptul că sașii ardeleni au fost prima comunitate minoritară care s-a pronunțat aprobativ față de decizia de la 1 Decembrie 1918.

Un întreg capitol (al treilea) este organizat în jurul serviciului militar, al armatei, al serviciilor de informații românești de la 1918. Se prezintă jurnalul din teatrul de război al primului ofițer român căzut în luptă, Gheorghe Poenaru Bordea, documentul memorialistic fiind o pledoarie pentru unitate națională și patriotism. Adrian Cosmin Teiușeanu trasează contextul înființării Școlii Superioare de Război, în 1889, prin Înaltul Decret al lui Carol I, instituție care are meritul de a menține o armată cu conducere pasibilă de planificare, organizare, deosebită tactică de război, și ale cărei victorii sunt dedicate cu predilecție calității profesionale și virtuților combatanților. În luptă, alături de militari, au fost și mulți voluntari. Astfel, articolul ce îi are ca protagoniști pe voluntarii mureșeni, bazat în mare măsură pe surse de arhivă, are ca scop o punere în lumină a acestora, care inițial au fost mobilizați în armata austro-ungară, fiind plasați ulterior, „cu arme și bagaje" de partea Antantei, imediat ce România a intrat în război.

Secțiunea a cincea are un caracter preponderent ecleziastic. Se prezintă imaginea războiului bazată pe însemnările din condicile parohiale și alte acte oficiale, în care memoria colectivă ocupă un rol important. Ionel Moldovan, în articolul său, trasează activitatea centrului eparhial din Iași (mereu influențabil de diverși factori în epocă). De asemenea, se încearcă o sistematizare a directivelor către preoți de ierarhia eparhială din Iași pentru susținerea efortului de război. În aceeași notă religioasă se contextualizează și se scoate în evidență rolul pe care anumite personalități ale Bisericii l-au avut în legătură cu Unirea: protopopii ortodocși din jurul Clujului, mitropoliții Vasile Mangra și Nicolae Bălan. Opțiunile acestora, în starea de război și sub amenințarea autorităților austro-ungare, trebuie descifrate în cheia nevoii de a proteja Biserica în ansamblul ei, cu prețul unor decizii care i-au putut face controversați în memoria contemporanilor, enoriași sau nu.

Marele Război poate fi analizat și în lumina istoriei administrației, a funcționării unei societăți civile, reflectând protocoalele de ședință ale primăriei orașului Năsăud sau rapoartele economice și suportul financiar și nu numai al comitatului Bistrița-Năsăud, subiecte pe larg discutate în articolele lui Dorin Dologa și al Claudiei Septimia Sabău. În context internațional, se delimitează problematici ce țin de dreptul minoritar, atitudinea minorităților din spațiul românesc în vremea Unirii și perioada imediat următoare, toate sub apanajul principiului naționalităților, abordându-se, în articolele lui Carol Iancu, Nicolae Iancu, Rudolf Gräf, subiectul emancipării evreilor, statutul germanilor din Banat. De asemenea, în articolul *Unirea românilor în „calendarul" Europei moderne* se redă fenomenul unionist, prin lupa Europei moderne, ale cărui premise au fost calchiate pe valori occidentale, fără excese de conservatorism și protocronism. Finalul volumului redă imaginea războiului prin observarea surselor vizuale, a fotografiilor. Ioan Cârja, în studiul său, dezvăluie preferințele de conținut din surse vizuale, surprinzând momente variate, de regulă noncombative. În egală măsură, ultimul articol al lucrării readuce în memorie Semicentenarul Marii Uniri și interesul exagerat al ideologiei domniei lui Nicolae Ceaușescu pentru fenomenul Unirii. Instrumentalizarea istoriei în general, a momentului 1918 în special în ultimele decenii de comunism rămâne o tematică provocatoare intelectual.

Volumul este unul complex, eterogen, dar și unitar, ce trasează linii directoare de interpretare și analiză pentru anumite concepte, momente, episoade din istoria modernă a României, bazându-se în cea mai mare parte pe surse inedite, dar și edite, pe izvoare scrise, dar și vizuale, accentul fiind pus pe reinterpretarea mărturiilor, jurnalelor și a celorlate izvoare în acord cu achizițiile metodologice recente din istoriografia universală. Lansând diverse ipoteze, autorii studiilor se bazează pe sistematizarea izvoarelor, pe tehnica detaliului și a analogiei, pe limbajul specializat, făcând astfel din lucrarea supusă atenției un veritabil punct de pornire pentru cercetarea *de mâine*. Nu în ultimul rând se cuvine a fi apreciat efortul coordonatorilor volumului pentru organizarea unei manifestări științifice de înaltă ținută, dar și pentru ideea acestei selecții tematice inspirate.

Alexandra-Valentina Mihali

Cronica lumii românești, 1914–1920, vol. I–II, ediție alcătuită de Dorina N. Rusu, prefață de Eugen Simion, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2018, 526 p. + 434 p.

Odată cu epoca modernă națiunile civilizate au început să realizeze mai multe instrumente de lucru care au avut menirea de a pune în evidență gradul de dezvoltare al societăților respective, maturitatea științifică și culturală a elitelor proprii. Această sarcină a fost asumată de regulă de societățile savante, academii, universități, muzee și arareori de persoane private. Astfel, în ultimele secole au văzut lumina tiparului o sumedenie de enciclopedii, dicționare, lexicoane, colecții de documente, cronologii, bibliografii etc., care mai recent sunt concurate de baze de date și platforme electronice etc. În istoria modernă și contemporană a românilor, Academia Română, Junimea și ASTRA au fost instituțiile care au lansat, preponderent, acest gen de proiecte editoriale. Prin eforturile susținute ale dr. Dorina N. Rusu, membru corespondent al Academiei Române și istoric cu o bogată experiență profesională, s-au publicat, sub egida Academiei Române, a Fundației Naționale pentru Știință și Artă și a Muzeului Național al Literaturii Române (cu sprijinul financiar generos al Consiliului General al Municipiului București), două volume însumând circa 1000 de pagini. Este

vorba de un proiect științific ambițios, unul care era cu siguranță așteptat de către publicul de specialitate și nu numai, despre perioada 1914–1920, un segment temporal care pentru români poate fi caracterizat cel mai bine prin exprimarea lui Irving Stone, în formula *de la agonie la extaz*.

Lucrarea ne oferă în primul rând o frescă atotcuprinzătoare a evenimentelor interne din România pe parcursul celor șapte ani studiați, fără a omite însă principalele evenimente care s-au petrecut pe plan european și chiar universal. Nici nu se putea altfel, fiindcă Marele Război (1914–1918) și Conferința de Pace de la Paris din anii 1919–1920 au reprezentat cadrul general în care s-a derulat și istoria românilor în această perioadă. Dorina N. Rusu nu și-a asumat o sarcină facilă atunci când, l-a îndemnul acad. Eugen Simion, a purces la drum cu proiectul unei cronici selective a cronologiei românești. Perioada investigată a fost poate cea mai complexă din întreaga istorie a românilor, cel puțin de până atunci. Dificultatea selectării, aproape zilnic, a celor mai relevante momente din ianuarie 1914 și până în decembrie 1920, a fost una reală, datorită densității de evenimente memorabile desfășurate într-o zi sau alta pe întreg spațiul locuit de români, dar și în Europa vremii. Sunt surprinse în cele două volume, într-o pondere inegală cum era și firesc, fapte cu caracter politic, militar, cultural, economic, social, întâmplări de viață cotidiană, tot ceea ce a lăsat urme durabile în conștiința contemporanilor la nivel local, regional, național și universal. Așa cum remarca în *Prefață* și acad. Eugen Simion, lucrarea debutează cu un eveniment politic major, depunerea la 31 decembrie 1913/13 ianuarie 1914 a mandatului guvernului conservator condus de Titu Maiorescu și formarea noului guvern liberal sub conducerea lui Ionel I.C. Brătianu. Simbolic, o lume cu liderii ei era pe punctul de a intra în istorie, pentru a face loc, la sfârșitul războiului ce va mistui mai multe continente, unei lumi noi, ce se va construi pe alte principii și valori decât ale vechilor lideri.

Premeditat sau nu, cele două volume reflectă una dintre principalele probleme ale națiunii române din acei ani. Astfel, din foarte multe pagini ale celor două volume răzbate dorința necesității realizării unității național-statale. Recurența unor atari fapte derulate atât până la intrarea României în război în vara anului 1916 (fie sub egida Ligii Culturale, fie a Academiei Române, fie a celor două universități de la București și Iași sau prin articolele publicate în presa vremii etc.), cât și după august 1916 până în toamna anului 1918 nu fac decât să certifice soliditatea sentimentelor naționale între românii de o parte și de alta a Carpaților. Era îndreptățită afirmația lui Nicolae Iorga, plasată simbolic de către Dorina N. Rusu la sfârșitul volumului doi, potrivit căruia „*e nezguduită fapta Unirii pentru că toți au voit-o și mai ales acei cari, din neam în neam, au muncit și au suferit pentru că erau români și pentru a rămânea români... Ideea care stă astăzi la baza operei politice în acest fericit an 1918 e tot așa de veche ca neamul însuși*” (vol. II, p. 383). Cum altfel să integrăm și acel remarcabil act politic redactat în 13/26 aprilie 1917 la Darnița, lângă Kiev, în urma adunării mai multor mii de ofițeri și soldați români proveniți din Transilvania și Bucovina, care luptaseră în armata austro-ungară, fiind la acel moment prizonieri în Rusia. Exprimându-și public dorința lor de unire cu România, delegații soldaților și ofițerilor au conceput un memoriu tradus ulterior în limbile franceză și engleză, pentru a fi adus la cunoștința guvernelor Antantei. Cu mult înainte ca Woodrow Wilson, cel de-al 28-lea președinte al Statele Unite ale Americii, să enunțe la 8 ianuarie 1918 în Congresul S.U.A. principiul dreptului la autodeterminare al națiunilor și cel al dreptului de alegere democratică a formei de guvernământ, românii au formulat aceste lucruri într-o manieră care le face cinste: „*Noi, corpul voluntarilor armatei române, ofițeri, subofițeri și soldați de națiune română de pe teritoriul Monarhiei austro-ungare, foști prizonieri de război în Rusia, cu jertfa vieții noastre suntem gata să intrăm în luptă pentru împlinirea idealului nostru: de a uni tot poporul, tot teritoriul românesc din Monarhia austro-ungară în una și nedespărțită Românie liberă și independentă... Astăzi, când noi, românii, ca și celelalte neamuri subjugate ne-am convins definitiv că nouă, ca români, nu ne mai e posibilă existența în cadrele statului austro-ungar; noi, care în limbă, în cultură, în structura socială și în întreagă ființa a noastră etnică și politică formăm un trup unic și nedespărțit cu toate celelalte părți constitutive ale națiunii române, cerem cu voință nestrămutată încorporarea la România liberă, pentru a forma împreună cu ea un singur stat național românesc, pe care îl vom zidi pe bazele celei mai înaintate democrații. Pentru acest ideal ne punem în cumpănă tot ce avem, viața și averea noastră, femeile și copiii noștri, viața și fericirea urmașilor noștri și nu ne vom opri până ce nu vom învinge, ori vom pieri... Cerem deci încorporarea noastră la România, în numele dreptului fiecărei națiuni capabile de viață și în stare de a-și hotărî singură soarta, de a-și alege singură statul și forma prin care voiește să se guverneze...*” (vol. II, p. 359sq). Prin urmare, se cuvine să rememorăm atari proiecte politice, mostre de responsabilitate și maturitate demonstrate de românii prizonieri din Rusia. Nu întâmplător, adunarea de la Darnița și documentul elaborat în urma acestei

manifestări de voință au fost catalogate ulterior (de către bănățeanul Petre Nemoianu, unul dintre participanți) drept *Prima Alba Iulia*.

La finalul acestor considerații sumare menite să stârnească interesul cititorilor trebuie să apreciem erudiția și documentarea bogată (sute de monografii, sinteze, cronologii, memorii, ziare etc.) care i-au permis dr. Dorina N. Rusu să pună în fața specialiștilor și a tuturor celor pasionați de istorie o panoramă comprehensivă asupra a șapte ani din trecutul națiunii. Au fost ani în care la români au alternat periodic speranța cu deznădejdea, bucuria cu durerea, suferința cu extazul, sacrificiile cu beneficiile. Faptul că evenimentele selectate sunt datate din punct de vedere cronologic atât conform calendarului iulian, cât și a celui gregorian, este de natură să diminueze confuziile pe care unii specialiști sau amatori le mai comit în plasarea în timp a unui eveniment sau altul. Nu în ultimul rând, indicele de la cele două volume, care însumează aproape o sută de pagini, este extrem de util pentru reperarea celor care, mai intens sau doar pasager, s-au succedat prin fața ochilor noștri într-un efort de a face și scrie istorie.

Ioan Bolovan

Maria Georgescu, *În vâltoarea războiului: Radu R. Rosetti*, București, Editura Litera, 2019, 272 p.

Încă o carte revelatoare, fiindcă lucrurile pe care le aduce, mai mult sau mai puțin noi, nu mai erau demult cunoscute cui trebuie să le știe. O cenzură obnubilatoare condamnase acest nume, al ministrului Instrucțiunii/Culturii în 1941 (câteva luni), arestat de două ori: în 1946, achitat, și în 1948, ca să moară în închisoare după un an. A-l trece cu vederea 40 de ani pe generalul Rosetti e a-i nesocoti lupta în Primul Război Mondial, în care fusese și rănit, având atunci un rol excepțional de organizator și diplomat. Deopotrivă a rămas aproape uitată activitatea lui în scrierea istoriei militare românești, timp în care a fost și cel mai meticulos și exact genealogist al strămoșilor săi, preocupare firească în situația sa de strănepot al ultimului domn al Moldovei. Urmând exemplul tatălui omonim, mereu amintit în semnătură prin inițiala din mijloc, ca memorialist, Radu R. Rosetti a depus aceeași extremă conștiinciozitate în acele *Mărturisiri* duse până la 1919 și din care se pare că mai dăinuie fragmente risipite. Restituirea acestei personalități a fost o sarcină pe care Maria Georgescu și-a asumat-o când a editat al treilea volum al *Mărturisirilor*, care cuprind pentru perioada războiului și note zilnice ale autorului, la care a adăugat un foarte consistent aparat critic (în 1997). O altă contribuție a Mariei Georgescu, la care am fost asociat cu o prefață, a fost în 2003 editarea unor *Învățăminte din războiul în curs*, culegere a lecțiilor scrupulos obiective pe care generalul le prezenta regulat colegilor săi civili de la Academie pe marginea buletinelor militare săptămânale, în cursul primului an de ostilități (1939–1940).

Subiectul reluat astăzi tinde să fie un portret și o biografie, bazate pe cercetările precedente. Portretul e supraîncărcat de caracterizări din partea contemporanilor, care repetă aceeași viziune: energic, autoritar cu simțul datoriei, muncitor, disciplinat, loial și patriot. Cititorul va confirma aceste mărturii la fiecare pas al unei vieți pe care o urmărim în gesturile publice și în existența privată. Biografia este de trei ori reconstituită în volumul de față: printr-o cronologie, din care nu lipsește nicio decorație, printr-o „schiță biografică” și de-a lungul capitolelor care urmăresc perioada 1914–1920, așadar răspunderile ca ofițer de stat-major sau pe front, ca administrator și strateg, pentru a se opri la misiunile diplomatice în care a dovedit calități superioare de negociator. Ultimelor trei decenii li s-au consacrat mai puține pagini, deși opera științifică și culturală a lui Rosetti, construită cu elan, a fost mai mult decât onorabilă.

Așadar, după eseul sintetic care ne introduce în viața personajului, cadrul lucrării de față se deschide cu pregătirile de război la care maiorul Rosetti participă elaborând, la Biroul 6 Operații, o serie de ipoteze, planificare destinată lui Brătianu și în care interveneau consultări cu atașații militari britanic și italian. Cel dintâi era acel Thomson care avea să aibă, alături de Martha Bibescu, și un rol literar. Relatarea continuă cu intrarea în luptă și cu retragerea din toamna 1916. Prezentarea lunilor

care au precedat părăsirea capitalei este un bilanț amănunțit, având în vedere implicarea lui Rosetti în coordonarea operațiilor militare din această fază defensivă. După ce el a primit comanda unui regiment și apoi a altuia, se descrie viața de tabără, în mijlocul căreia atenția sa pentru organizare s-a îndreptat și spre sentimentul religios al soldaților, indiferent de cultul căruia-i aparțineau. Față de lipsa de armament și de material sanitar, comandantul nu s-a resemnat și a făcut apel la cele mai înalte autorități, cu un succes la care au contribuit relațiile sale personale. Programul lui zilnic în aceste condiții este descris într-o scrisoare către fiica sa Ileana, un document impresionant, din cele păstrate în arhiva familiei. Anul 1917 a însemnat boala de tifos exantematic și rănirea în bătălia de la Răzoare.

Hotărârea colonelului Rosetti de a nu înceta lupta după pacea de la București reiese îndeajuns din faptul că la Paris, unde ajunsese în vara 1918, însărcinat oficios cu tratative în vederea reintegrării României în acțiunea Aliaților, el a cerut să fie primit în armata franceză, în care se găsea voluntar și un frate al său. Totodată, împuternicit de regele Ferdinand și de regina Maria, a transmis lui George al V-lea explicații cu privire la situația țării, solicitându-i sprijinul pentru viitorul victorios. În Londra a luat contact la nivel înalt al presei cu Wickham Steed și cu Seton Watson a căror influență în favoarea României era asigurată. De asemenea, întrevederea cu lordul Balfour a fost un reper al acestei misiuni, dorit de Brătianu. Executarea unei noi misiuni, pentru a recupera Dobrogea de la bulgari, alături de generalul Berthelot, pe care-l va însoți în comandamentul Armatei de Dunăre de la Sofia la București, l-a adus înapoi în patrie.

În gândirea lui Radu R. Rosetti considerațiile de putere sunt evidente, cum se poate vedea din ordinele și rapoartele pe care le-a comunicat în legătură cu măsurile de luat după plecarea trupelor de ocupație. Cu toate acestea, căutând să stabilească un climat de încredere și de respect reciproc în Transilvania, el și-a declarat poziția față de diverse revendicări într-o formă care ar fi trebuit citată aici: „Înțeleg autonomie culturală și chiar comunală pentru secui, sași și șvabi, dar nu înțeleg să facă stat în stat. Ardelenii care s-au ocupat până acum cu distrugerea statului unguresc nu par să priceapă nevoia unei politici constructive” (cf. General Radu R. Rosetti, *Mărturisiri 1914–1919*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Maria Georgescu, București, 1997, p. 298).

Un capitol nou, al VI-lea, se referă la problemele a căror rezolvare a întreprins-o Rosetti la Londra în 1919–1920, când revenise acolo ca atașat militar. Cauza cea mai importantă pe care a susținut-o foarte ferm a fost obținerea de la Moscova a reunirii Basarabiei. Peripețiile secrete ale acestor negocieri s-au prelungit fără a atinge scopul căutat, cu toate că Dimitrie Ciotori, prea puțin studiat astăzi, era capabil să se opună marilor diplomați sovietici.

E timpul să vedem și finalul, consacrat ultimului sfert de veac din viața lui Radu R. Rosetti, de acum înainte general de brigadă în rezervă. Spiritul coerent și riguros pe care-l demonstrase îi va modela și după 1924 activitatea, îndreptată în direcții în care se simțea îndreptățit să ia atitudine. Cel mai frecvent și mai intens își manifestă interesul pentru istorie, pe care-l vădise de timpuriu, sub influența părintelui său. Nu numai că înregistrează minuțios o inepuizabilă bogăție de documente despre boierii săi, de a căror prezență a fost impregnat trecutul Moldovei, dar coboară până la țăranii ostași ai Războiului de Independență, precum și ai celor pe care îi condusese chiar el în luptă. I se datorează crearea Muzeului Militar Național, dar întreaga lui știință de organizare a dovedit-o în cei zece ani de conducere a bibliotecii și colecțiilor Academiei, din care făcea parte de la 1927.

Pe măsură ce se înmulțesc amenințările la adresa României în politica internațională, Rosetti se preocupă de necesitatea de a pregăti psihologic populația. A făcut-o cu orice prilej, cu patetică gravitate. Converg în acest sens mărturii care ar fi putut fi citate aici: de pildă, încă din decembrie 1939, viziunea sa era cea mai lucidă: „E sigur că nemții vor fi bătuți până la sfârșit și că li se vor impune condițiile de pace. Dar rămâne Rusia”. Speranța într-o rezistență ireductibilă i-a rămas intactă și în martie 1940, când N. Iorga notează: „El mă îndeamnă să ridic moralul ca odinioară la Iași”. Memoria altui martor a păstrat replica generalului, care, în fața lui C.C. Giurescu, al cărui sistem de valori era diferit și pleca la Istanbul în toiul războiului, dădea exemplul de la Războieni: „atunci boierii se închinară frumos și pieriră”. Soarta lui a fost aceeași.

Andrei Pippidi

Vasile Puşcaş, Ionel N. Sava (coord.), *Trianon, Trianon: Un secol de mitologie politică revizionistă*, Cluj-Napoca, Editura „Școala Ardeleană", 2020, 404 p.

Recenta turnură globală în disciplinele socio-umane a schimbat radical felul de a scrie istoria lumii, evoluțiile diferitelor țări fiind rareori descrise în izolare una de cealaltă, cât mai degrabă ca rezultantă a unor interconexiuni economice, sociale sau culturale ce aveau nu numai o viață națională, ci și una locală, regională sau trans-națională. De fapt, în condițiile globalizării, pentru majoritatea cercetătorilor a devenit clar că analizele structurale privind evoluțiile din diverse părți ale lumii trebuie să implice o raportare critică la modelul modernității occidentale, una care să țină cont de dinamica dintre centru și (semi)periferie și de felul în care aceasta articulează forme specifice de construcție a statelor națiune. Până acum interesul comunității academice pentru modernizare a fost fructificat în studii inovatoare privind transferul de cunoaștere și rolul expertizei în recalibrarea relațiilor dintre actori statali și non-statali, sau apariția unor noi contexte epistemice, de cele mai multe ori ca urmare a unei vizibilități crescânde a organizațiilor internaționale, precum Liga Națiunilor, Organizația Națiunilor Unite sau Banca Mondială în medierea relațiilor inter- și trans-naționale. Totuși, puțină atenție a fost acordată deocamdată relațiilor din interiorul (semi)periferiilor, și cu atât mai puțin felurilor în care acestea au fost reconfigurate *à la longue*.

Cartea *Trianon, Trianon: Un secol de mitologie politică revizionistă*, apărută sub egida Institutului de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române la Editura Școala Ardeleană din Cluj-Napoca, reprezintă o binevenită contribuție în acest sens. Coordonat de Vasile Puşcaş și Ionel N. Sava, și reunind expertiza a doisprezece specialiști în domenii precum: relații internaționale, istorie, sociologie, drept sau științe politice, volumul mizează pe interdisciplinaritate ca fundament metodologic pentru analiza strategiilor de construcție națională, angajate de Ungaria și România în ultimul secol prin lentila prevederilor Tratatului de la Trianon (4 iunie 1920). Volumul pornește de la premisa că tratatul a reprezentat asumarea formală a unor negocieri anterioare purtate în lunile imediat următoare încheierii Primului Război Mondial, raportându-se la principiul wilsonian al autodeterminării popoarelor ca motor constitutiv al felului în care „doctrina păcii" (p. 9) ar fi facilitat apariția unui nou sistem internațional și a unor noi modele de instituții trans-naționale. Semnat nu numai de reprezentanții marilor puteri, România și Ungaria, dar și de o serie de alte națiuni nou constituite din America Latină, Asia și Africa, documentul a reglementat înființarea Ligii Națiunilor și a asigurat recunoașterea internațională a frontierelor statelor din Europa Centrală și de Est. Evidențiind faptul că pentru România momentul 4 iunie 1920 a reprezentat consfințea realităților politice, administrative, economice și culturale deja existente pe teritoriile care s-au desprins din fostul Imperiu Austro-Ungar, autorii acordă un amplu spațiu analitic diverselor narațiuni referitoare la Trianon, formulate de elita politică maghiară în răstimpul ultimului secol și reacțiilor părții române la acestea. Argumentul cărții este că „trauma culturală" (p. 313) a maghiarilor, incontestabilă dacă ne gândim că Ungaria a pierdut nu numai două treimi din teritoriu și populație, dar și mare parte a infrastructurii industriale, a fost instrumentată de elita ultraconservatoare ungară încă din perioada interbelică pentru menținerea *statu-quo*-ului politic și social, și ulterior recuperată de pe poziții populiste și conspirative în acele contexte istorice ce au permis consolidarea unui regim autoritar la Budapesta.

Contribuțiile din volum sunt aranjate cronologic, acoperind un amplu spațiu istoric de la secolul al XIX-lea și până în contemporaneitate: „De la ideea de națiune la formarea statelor naționale (până la Primul Război Mondial)" (Gabriel Virgil Rusu), „Factor diplomatic și factor militar în înfăptuirea și recunoașterea internațională a unirii românilor" (Dumitru Preda), „Impactul evenimentelor sistemice asupra sistemului de pace de la Versailles" (Tudor Salanțiu), „Opinia românească față de tratatele de pace de la Paris (primul deceniu postbelic)" (Vasile Puşcaş, Vasile Vesa), „Principiul naționalităților și Tratatul de la Trianon" (Mariana-Narcisa Radu, Codruța Ștefania Jucan), „Avatarurile recuperării patrimoniului arhivistic din teritoriile unite cu România, după Tratatul de la Trianon" (Veronica Turcuș), „Sfântul Scaun și dezavuarea doctrinei Coroanei maghiare în contextul Tratatului de la Trianon (documente din anii 1919–1921)" (Șerban Turcuș), „Tratatul de la Trianon și mitologia politică revizionistă: abordări tradiționale și recente" (Florin Abraham), „De la nostalgia politică la trauma culturală? Dilema europeană a Ungariei la 100 de ani după Trianon" (Ionel N. Sava), „Iliberalism și sindromul Trianon: Regimul Orban și susținerea paralelismului etnic în Transilvania" (Vasile Sebastian Dâncu). Volumul include, de asemenea, și o prefață și o postfață, ambele semnate de Vasile Puşcaş.

Din punct de vedere conceptual, parcurgerea acestor contribuții permite – acesta fiind, de altfel, unul din meritele majore ale cărții – evidențierea felului în care raportarea la Tratatul de la Trianon în diverse contexte istorice a facilitat articularea unor noi sensuri ale statului-națiune, modernizării sau spațiului public.

Problematica construcției statale constituie pilonul central al volumului. Discutată din perspectiva genealogiei sale istorice (G. Rus) și a implicațiilor militare și diplomatice ale Primului Război Mondial (D. Preda), aceasta este amplu problematizată prin lentila mișcării revizioniste și iredentiste ce a prins contur prima dată în perioada interbelică în Ungaria (F. Abraham, p. 266) și ulterior a cunoscut o virulență crescută după 2010, odată cu consolidarea regimului Orban (I. Sava, p. 323; V. Dâncu, p. 348–351; V. Pușcaș, p. 385–392). Tributari modelelor analitice trans-naționale, autorii optează însă și pentru contextualizări sofisticate, documentând mecanismele prin care argumentele pro și contra Trianon au fost influențate de cooperari regionale ale statelor central-est europene (M. Radu & C. Jucan; T. Salanțiu) sau de susținerea prevederilor tratatului de către Sfântul Scaun (Ș. Turcuș) în perioada interbelică, dar și de recuperarea conceptului de *Mitteleuropa* la începutul anilor 1990 (I. Sava, p. 323).

Un al doilea plan de analiză documentează funcția cunoașterii în articularea memoriei publice și în negocierile internaționale. Astfel, V. Turcuș abordează procesul complicat de recuperare a fondului arhivistic românesc de la instituțiile maghiare în perioada imediat postbelică, în vreme ce I. Sava evidențiază cum regimul de la Budapesta s-a folosit de un fond arhivistic național în scopuri politice (p. 322). F. Abraham (p. 287) și V. Pușcaș (p. 383), la rândul lor, mută unghiul de interogație dinspre o lectură clasică a relațiilor internaționale și aduc în prim-plan, pe de o parte, contribuția experților la redactarea formei finale a Tratatului de la Trianon, și pe de altă parte, formele adeseori ideologizate pe care le-a cunoscut expertiza în condițiile agendei revizioniste a regimului de la Budapesta.

Al treilea plan de analiză ilustrează impactul Tratatului de la Trianon în rândul opiniei publice. V. Pușcaș și V. Vesa acordă un amplu spațiu felului în care evenimentele din 4 iunie 1920 au fost receptate în România în primul deceniu interbelic. Aceleași argumente privind principiul securității colective și noul sistem internațional sunt însă relecturate și prin lentila mecanismelor constitutive ale unui „sentiment de umilire a statelor învinse" (p. 269), angrenat de statul maghiar, evidențiindu-se resorturile sociale și culturale care perpetuează mitologia revizionistă, precum și pârghiile specifice de transmitere a ceea ce elita ungară numește „trauma Trianonului". Accentul pe implicațiile psihologice ale tratatului în rândul populației maghiare a jucat un rol central în demersul autorilor de a problematiza o nouă conceptualizare a ideii de minoritate etnică, inclusiv o lectură originală a percepției publice a Holocaustului, în Ungaria (I. Sava, p. 321), dar și politizarea traumei naționale imediat după ascensiunea FIDESZ și implicit convertirea acesteia în strategii iredentiste în Ținutul Secuiesc după 2010 (V. Dâncu).

Trianon, Trianon: Un secol de mitologie politică revizionistă oferă o excelentă bază documentară pentru cercetări ulterioare în domeniul relațiilor româno-ungare și a mijloacelor prin care acestea au influențat sau au fost influențate de transformări politice, sociale sau culturale ale centrului. Cercetări ulterioare comparative cu alte state central și est europene vor putea să accentueze dimensiunea regională a problematicii, în vreme ce analize tematice în domeniul economiei, minorităților sau culturii vor putea să aducă noi date privind implicațiile sociale trans-naționale ale semnării Tratatului de la Trianon în 4 iunie 1920.

Mara Mărginean

N. Iorga, *Jurnalul ultimilor ani,1938–1940. Inedit*, ediție îngrijită, introducere și note de Andrei Pippidi, București, Editura Humanitas, 2019, 376 p.

Lectura volumului N. Iorga, *Jurnalul ultimilor ani, 1938–1940*, o ediție îngrijită și publicată de profesorul Andrei Pippidi, la Humanitas (2019), înseamnă nu doar o reîntâlnire cu scrisul marelui istoric, ci și cu frământările cotidiene ale omului de cultură și patriotului sincer. Ceea ce este de o

imensă însemnătate, deoarece și istoricul are trăirile sale și propriile percepții la întâlnirea cu istoria prezentului. Relevarea poziționării subiectivității istoricului în raport cu societatea și epoca sa dă și măsura onestității interpretării istoriografice pe care o propune istoricul în scrierile sale. Iar Nicolae Iorga nu a avut ezitări să-și prezinte public gândurile, opiniile, faptele, ceea ce ne facilitează descoperirea mai rapidă a drumului parcurs de el spre obiectivitatea istorică și enunțarea adevărului istoric.

Actualul volum este o continuare a editării însemnărilor aproape zilnice ale marelui istoric, iar propunătorul acestei ediții a însoțit-o cu note explicative și bio-bibliografice de excepțională valoare, efortul intelectual și științific al d-lui Pippidi meritând toată recunoștința și lauda noastră.

Profesorul Andrei Pippidi arată, în *Introducere*, că opera lui Nicolae Iorga este atât de vastă și diversă încât „sperie chiar și pe cei mai harnici" (p. 7) cercetători. O anume inhibiție există, iar ea vine din raportarea oricărui cititor la volumul extraordinar și categoriile de scrieri istorice, literare, jurnalistice etc. care, de-adevăratelea, încă nu le-a cuprins niciun indice general. Căci a fost o eliberare de energie creatoare, intelectuală cum nu s-a mai întâlnit în spațiul românesc și, poate, nici chiar în lume. De aceea, inteligenta și educata jurnalistă americană (născută în Germania) Rosa G. Waldeck spunea, la moartea savantului, că a plecat din lume ultimul personaj goethean. Îmi amintesc și eu, în 1990, când comunitatea istoriografică românească și-a propus să se reinsereze în comunicarea științifică europeană și internațională, prima referință a fost spre opera istoriografică a lui Nicolae Iorga. Marele istoric de la Cluj-Napoca, academicianul David Prodan, rememora atunci ce a însemnat „a evolua în umbra atotcuprinzătoare a omului singular care a fost Nicolae Iorga". Și ne îndemna, pe noi, istoricii mai tineri, să cercetăm scrisul istoriografic, cultural și socio-politic al Dascălului Neamului, care a fost Nicolae Iorga, pentru a învăța tehnicile cercetării istoriografice, dar și pătrunderea principalelor curente ale filosofiei istoriei din sec. al XX-lea. Iar David Prodan avea și o explicație pe care îi făcea plăcere să ne-o repete. Relatând despre o dezbatere la Academia Română, Prodan povestea cum i-a replicat președintelui înaltului for al științei și culturii din România, atunci când acela a propus ca istoricii să-l „reconsidere" pe Nicolae Iorga: „Domnule președinte, cine dintre noi se socotește în măsură să dea certificatele noastre? La ce i-ar putea servi? Nu e mai cuminte să revenim pocăiți în albia științei sale, să continuăm tacit să beneficiem de imensitatea operei sale, fără să ne încumetăm la o «reconsiderare» care ne depășește?".

Un demers inovator dezvoltat de Iorga în istoriografia românească este cel al scrierii istoriei contemporane. A făcut-o încă din primii ani ai sec. al XX-lea, atunci când, urmând calea istoriei seriale și totale a lui A.D. Xenopol, a elaborat o lucrare care includea și epoca în care trăia autorul. Dar o preocupare constantă pentru istoria contemporană datează din 1914, atunci când a predat, la Universitatea din București, cursul intitulat *Politica externă a României în domnia lui Carol I*. Atunci, marele istoric a propus o depășire a abordării tradiționaliste istoriografice, cea care spunea că istoricii nu puteau trata subiecte ale contemporaneității deoarece nu ar avea suficientă distanță temporală față de evenimente care să le asigure maximă obiectivitate. Desigur, curentul pozitivist era încă puternic și era chiar întărit de concepțiile scientiste ale vremii. Remediul pe care l-a propus Iorga pentru aceste rețineri a fost ONESTITATEA. Pregătind cursul menționat, profesorul Iorga a descoperit și valoarea documentară a însemnărilor zilnice ale „participanților" sau „martorilor" contemporani cu evenimentele epocii. Desigur, el făcea referire la însemnările regelui Carol I pe care le aprecia a fi „un izvor de o bogăție, de o autenticitate și de o cinste, de o valoare morală cu totul superioară". Istoricul considera că astfel de surse documentare deveneau obligatorii pentru a înțelege sensul actelor publice și pentru a evita scrierea unei „istorii șablon". Știm acum că Nicolae Iorga a început să-și scrie „însemnările zilnice" chiar din 1913 și a continuat această activitate până în ultimele zile ale anului 1940, când firul vieții sale a fost întrerupt în mod barbar și tragic, așa cum demonstrează și volumul la care ne referim, cuprinzând perioada anilor 1938–1940.

Fiind un creator de geniu, între scrierile sale se află și unele autobiografice (ex. *O viață de om – așa cum a fost*, 1934) sau redând amintiri despre personalități politice, culturale, artistice din țară și din străinătate (ex. *Oameni cari au fost*, 1934). Acestea se încadrează în tipologia memorialisticii. Volumul de *Memorii*, publicat în 1931 (vol. I), nu făcea parte din genul memorialisticii, așa cum a fost consacrat în lume și la noi, ci conținea „însemnări zilnice (mai 1917 – martie 1920)". Dacă în prima categorie, Iorga se manifestă ca un memorialist în care vedem și temperamentul lui, preferințe, subiectivism etc., în „însemnări zilnice" găsim un fel de cronică a participantului și/sau observatorului în care autorul se raportează la fapte nu doar ca un receptor comun, obișnuit, ci și ca

un istoric ce știe să desprindă semnificații logice, raționale ale întâmplărilor relatate. Tocmai de aici reiese importanța dublă a însemnărilor sale zilnice, ca participant sau martor și ca istoric, oferind și o perspectivă istorică faptului social. Cercetarea volumelor de însemnări zilnice ale savantului Nicolae Iorga confirmă afirmația profesorului Pippidi, anume că în aceste scrieri „sunt consemnate nu atât activitatea autorului și sentimentele sale, cât știrile care converg spre el, reținute pentru valoarea lor istorică" (p. 9). Ceea ce mai trebuie remarcat, din punctul de vedere al cercetătorului istoriei contemporane, este faptul, iarăși subliniat de profesorul Pippidi, că toate volumele de însemnări ale lui Iorga dau posibilitatea reconstituirii atmosferei epocii așa cum a fost trăită de un receptor nu doar sensibil la nuanțe, ci mai ales capabil să detecteze esențele. Din această perspectivă, *însemnările zilnice* ale lui Iorga sunt un document de maximă importanță și pentru înțelegerea sensurilor de evoluție a epocii sale. Iar valoarea lor ca sursă istorică sporește și prin aceea că autorul a pus la baza redactării onestitatea și experiența profesională și social-politică, fiind conștient că, mai curând sau mai târziu, va ajunge în laboratorul de analiză a istoricilor.

Lecția inaugurală prezentată de Nicolae Iorga în toamna anului 1919, la Universitatea din București, s-a intitulat *Ce istorie contimporană se face?* Era prima expunere sistematică a îndemnului ca istoricii români să abordeze istoria contemporană în mod profesional, dând acestui sector o autonomie distinctă în istoriografie și, în același timp, asociind-o demersurilor scrierii istoriei celorlalte epoci. Iorga considera că și știința istorică trebuia să treacă, după Primul Război Mondial, printr-un proces de adaptare la noul spirit al epocii, iar un aspect al înnoirii istoriografice ar fi constat și în abordarea mai insitentă a istoriei contemporane. Din acest punct de vedere, Iorga era în pas cu vremea, căci publicul european solicita tot mai mult o cunoaștere științifică și a istoriei trecutului apropiat. Ba chiar am putea spune că Nicolae Iorga s-a îndreptat spre această deschidere istoriografică în anii premergători Marii Conflagrații Mondiale. Este regretabil că istoricii români au continuat a fi reticenți la acest program istoriografic, iar în 1933, tot într-o prelegere inaugurală, la Academia de Comerț, Iorga deplângea faptul că istoria contemporană era tratată mai mult într-o manieră jurnalistică, iar în manualele de istorie era prezentată chiar „falsă și periculoasă", fiind scrisă mai degrabă cu scop educativ și uneori tendențios. Savantul-istoric Nicolae Iorga a demonstrat, în *Prefață* la *Essai de synthèse*..., că cercetarea istoriografică avea capacitatea de a distinge și pentru „realitatea actuală" între faptul social și faptul istoric. Mai mult, în 1940, în *Istoria, marea judecată, în sens moral, a statelor și națiunilor*, arăta că metoda istorică, deducția și descriptivul se pretau nu doar trecutului mai îndepărtat, ci și celui apropiat și chiar „ce se poate desemna în față". Prin această concepție istoriografică, aplicată de Iorga în perioada interbelică, el s-a poziționat nu doar în avangarda europeană și internațională a inovării istoriografice, dar a premers și inițiat o discuție și practică istoriografică ce avea să preocupe istoricii cu deosebire în deceniile de după al Doilea Război Mondial. Să amintim, în acest context, influentul eseu istoriografic al lui Arthur Schlesinger (1972), care susținea că pentru reconstituirea istoriei contemporane cercetarea istoricului-participant devenea o muncă de „interes vital". Celebrul istoric american a arătat, întocmai ca Iorga cu mai bine de jumătate de veac înainte, că istoricii preferau formula tradiționalistă și mai confortabilă a lui *veritas temporis filia*, fără a recunoaște că istoricul-participant avea mai mari șanse să detecteze mai realist spiritul epocii, cel care trebuia să stea la baza reconstituirii istoriografice.

În timp ce marea majoritate a istoricilor români din prima jumătate a sec. al XX-lea au susținut nevoia de sinteză istorică, propusă mai înainte și de Xenopol și amplificată apoi prin răsunetul Școlii Analelor, Nicolae Iorga a introdus tratarea istoriei contemporane nu doar ca partea logică a desfășurării procesului istoric, ci ca epocă distinctă de cercetare și reconstituire (vezi *Istoria Românilor*, *X. Întregitorii*, volum cuprinzând perioada de la 1866 la 1938). La patru ani după decesul savantului, Gheorghe I. Brătianu a recunoscut marele merit al lui Nicolae Iorga în abordarea istoriei contemporane și chiar faptul că postura de istoric-participant a fost prezentă în istoriografia universală, de la Tucidide până în contemporaneitate. Și amintitul Arthur Schlesinger sublinia faptul că, până la al Doilea Război Mondial, istoricii profesioniști nu considerau perioada contemporană un domeniu al cercetării lor, iar istoria scrisă de persoane în viață în timpul desfășurării evenimentelor era mai degrabă o erezie, fiind trecută la categoria memorialisticii. Ori, ceea ce vedem la Nicolae Iorga, de data aceasta în „însemnări zilnice", căci memorialistica a fost, așa cum am arătat, un gen în sine cultivat și de eminentul cărturar, este notarea nu doar a faptelor observate, ci și analiza lor, chiar

înscrierea în procesualitate a evoluției istorice, ceea ce-i distinge însemnările de ale altor autori ai genului respectiv. Adică, cel care nota faptele sociale era istoricul profesionist care avea capacitatea de a le da celor mai multe și caracterul de fapte istorice. De aceea, însemnările lui Nicolae Iorga deveneau o veritabilă reconstituire a istoriei contemporane sau, cum se mai spune astăzi, a „istoriei prezentului" (cultura anglo-americană) ori „istoriei ultra-contemporane" (cultura franceză). Și încă o subliniere: Nicolae Iorga a conștientizat faptul că era un deschizător de drum în istoriografia românească (putem spune și în cea europeană). În 1938, făcând referire și la *Istoria Românilor* (X), la care încă mai lucra, spunea că prin abordarea istoriei contemporane a dorit să „dea direcții" pentru cercetarea istoriografică românească, fiind convins că „pe urmă vor veni tineri, cari, dacă sunt muncitori și modești, nu strică să fie și inteligenți și fără îndoială că vor da rezultate noi, căutând mai adânc decât în aceste margini ale timpului pe care-l am la dispoziție, o pot face eu" (N. Iorga, *Conferințe și prelegeri*, I, 1943). La care eu aș adăuga: acești tineri istorici profesioniști sunt așteptați și astăzi să urmeze direcțiile și îndemnurile lansate de Nicolae Iorga!

Ultimii ani ai deceniului al patrulea, din secolul trecut, au fost nu doar ani de criză, ci și ai debutului celui de-al Doilea Război Mondial. De aceea, eu am citit *Jurnalul* lui Iorga nu doar pentru a vedea ce evenimente din acea perioadă a receptat savantul, dar mai ales am fost curios să aflu cum a perceput istoricul-participant acele întâmplări care au premers celei mai mari conflagrații globale. Și mai ales cum s-a raportat el la conduita liderilor politici și intelectuali din România acelei vremi, la starea de spirit a poporului român și a europenilor. Reamintim că viața lui Nicolae Iorga a fost curmată în 27 noiembrie 1940, printr-un asasinat care va rămâne ca o pată permanentă pe istoria noastră. A fost omorât de un grup de cetățeni români care se pretindeau a fi o „generație nouă" de renovatori ai României. În fapt, în urmă cu opt decenii, românii au înregistrat cele mai mari dezastre succesive din istoria lor de până atunci: pierderile teritoriale din vara și toamna anului 1940 (Basarabia, Nord-Vestul Transilvaniei, Cadrilaterul, punându-se capăt rezultatului izbânzii naționale de la sfârșitul Primului Război Mondial), cutremurul devastator din luna noiembrie și, în aceeași lună, asasinarea lui Nicolae Iorga, dar și a altor lideri politici și intelectuali din România. Iar societatea românească și europenii au văzut cum românii nu și-au apărat teritoriul cu arma în mână, datorită defetismului și lașității liderilor proprii, iar o personalitate uriașă precum Nicolae Iorga a fost lăsată pradă acțiunilor criminale ale extremismului, fiindu-i refuzată până și o ceremonie de funeralii demnă de un adevărat Dascăl al Neamului Românesc. De aceea, când rememorez acest episod al trecutului nostru mă tot întreb: cine au fost și cine suntem noi, românii? Răspunzând acestei întrebări ne va fi mai ușor să definim spiritul epocii, așa cum cerea istoricilor și Nicolae Iorga.

Iar dacă în volumul X al *Istoriei Românilor*, reconstituirea istoriografică se încheia cu momentul februarie 1938, atunci când regele Carol al II-lea a impus o nouă Constituție a României, în *Jurnalul ultimilor ani, 1938–1940*, Nicolae Iorga arăta că aceasta ar fi avut justificare doar dacă era „o făgăduială de muncă națională", și nu o acoperire pentru „corupția care continuă". Cetățeanul Iorga constata că guvernarea țării a fost încredințată unor personaje nepricepute la treburile publice și interesate doar să furnizeze beneficii protectorilor lor politici și lor înșiși (9 decembrie 1938: „Spun limpede Regelui că e destul să fie bandiți cei cari vreau Guvernul și nu mai trebuie ca și Guvernul să fie bandit", p. 114–115). Românii primeau zilnic semnale că lumea era în schimbare, cu tonuri îngrijorătoare, dar liderii țării nu spuneau cetățenilor ce li s-ar putea întâmpla. Iar Consilierul regal Nicolae Iorga atrăgea atenția suveranului că „Prea lucrează miniștrii fiecare pe seama sa". Și văzând cine a fost în cortegiul funerar al Reginei Maria, el a exclamat: „Apus de generație!" Căci epoca se afla sub asaltul radicalismului politic al așa-zisei „generații de la 1922" care propunea doar tulburări și revoluții, dar nicidecum o viziune închegată de evoluție a societății românești. Sau, cum se exprima Ortega y Gasset despre fenomenul similar european, unele grupări de „tineri" considerau că aveau doar drepturi în societate, dar erau fără obligații față de societate. Iar într-o conferință din toamna anului 1938, Nicolae Iorga descria astfel epoca: „Stăm la un ceas greu al lumii. Nu a fost niciodată mai multă ură, unită cu o mai urâtă grosolănie în cererile nedreptățite care caută să se adauge, ori vrea să se întoarcă pentru a apăsa din nou. Omenirea pare a-și fi pierdut capul ori a se fi înșirat cu o supunere lașă pe urma tuturor rătăcirilor. Steaguri de moarte și nimicire se ridică de mâini fanatice, zguduite de frenezia omorului pentru a chema la nimicirea lucrurilor care cu atâta cinstită muncă s-au făcut de la isprăvirea măcelurilor Marelui Război". Despre toate acestea Istoricul a atenționat regele, șefii de guverne și pe miniștri, a scris nenumărate articole de presă, a pledat la Universitate și la Academie. Și, deși era la o vârstă înaintată, a continuat să meargă în orașele și satele țării, în importante

locuri din Europa pentru a conştientiza populaţia românească şi europeană asupra realităţii tulburi din România, mai ales în Transilvania şi Basarabia, şi că „războiul pare a se apropia". În aceste călătorii, dar şi din conversaţiile aproape zilnice cu mediile politice şi culturale româneşti, Iorga a constatat că propaganda Budapestei şi Moscovei, pe diferite canale, dar mai ales radio, induceau o stare de spirit de nesiguranţă şi teamă în rândul populaţiei. Propagandă care, în opinia lui Iorga, ar fi trebuit combătută viguros de autorităţile României, Istoricul însuşi făcând-o de câte ori a avut ocazia.

Doar că preocupările autorităţilor autohtone erau altele, după cum se poate constata din însemnările lui Nicolae Iorga. Anume să cenzureze opiniile profesorului şi savantului Iorga. Şi pentru că exista oficial „Cenzura", aceasta era preocupată a nu se mai ataca ungurii, sovieticii, germanii etc. pe motivul de a nu se întreţine o psihoză de conflict şi război. Criticând sistemul totalitar din România, Nicolae Iorga s-a trezit cu „dosar al Siguranţei" care îl învinuia că în cursurile sale universitare nu a vorbit cum ar fi trebuit de rege şi miniştrii săi. Motiv pentru care a fost chemat a da explicaţii „la Ministeriu" şi a avut probleme în familie şi la Universitate. Context care l-a făcut pe Iorga să arate că frecvent i se deschidea corespondenţa şi chiar i se sustrăgea din aceasta documente şi fotografii, că „spioni" puşi de cineva interpretau aiurea spusele sale, că „fabricau" o serie de „mişelii" cele „cinci Siguranţe" care se aflau la dispoziţia regelui şi premierului. Situaţie pe care o descrie ca fiind „Fanarul" – cu adresabilitate şi către unii lideri ardeleni – fiind nevoit să constate că trăieşte „între nebuni şi că Ţara Românească a ajuns o casă de nebuni". Iar în Consiliul de Coroană din 17 martie 1939, atrăgând iarăşi atenţia regelui şi liderilor politici asupra gravelor pericole spre care se îndrepta ţara, inclusiv pierderi teritorale, îndemna la o reală uniune naţională care să dea posibilitate României să reziste, căci, zicea Istoricul, „rezistenţa se impune ca o datorie". Şi, apropo de această datorie, Iorga nu s-a abţinut de la constatarea că la chemarea rezerviştilor „Ţăranul nostru întruneşte toate aşteptările", pe când „oamenii culţi" au arătat o „infamă atitudine".

Pentru rezistenţă a pledat Nicolae Iorga şi când autorităţile statului român au fost puse în situaţia de a decide, în 1940, soarta Basarabiei şi Transilvaniei. Doar că majoritatea liderilor politici români ai vremii una spuneau şi alta făceau. După Consiliul de Coroană care a consimţit la cedarea Basarabiei (28 iunie 1940), Iorga descria astfel comportamentul celor chemaţi a decide: „militarii au fost lamentabili, miniştrii tineri – pe care am fost condamnaţi să-i ascultăm pe rând – şi mai lamentabili, iar Tătărescu, «elicanul sonor», şi Argetoianu, odioşi. Demni au fost reprezentanţii Ardealului şi ai Basarabiei". Deosebit de virulent a fost Iorga la adresa liderilor politici şi militari care au spus mereu că se cheltuiau sume enorme pentru înarmarea şi modernizarea Armatei, pentru a face faţă agresiunilor externe, iar când a apărut pericolul concret au susţinut mai degrabă defetismul Armatei şi l-au încurajat pe cel al poporului român, în timp ce corupţia aceloraşi lideri a înghiţit bugetul destinat pregătirii apărării ţării. Nicolae Iorga a presimţit o astfel de atitudine a liderilor politici din România chiar în 1939, după ce guvernul a acceptat să semneze cu Germania lui Hitler „al doilea Tratat de la Bucureşti". După ce şi Primul Ministru Armand Călinescu a căzut pradă asasinatului politic, Nicolae Iorga a discutat cu unii lideri politici şi militari (Văitoianu, Ţenescu, Tătărescu etc.) şi a aflat opinia acestora că armata şi Ţara erau nepregătite a face faţă „tragediei înăuntru" şi „tragediei afară", că „nu ne batem" pentru Ţară. Ceea ce l-a făcut pe marele Istoric să noteze (24 septembrie 1939): „Un vânt rece mă străbate în dimineaţa putredă, dar mai mult un incomensurabil dezgust. De ce aş merge şi mai departe, în conversaţie intimă, ca un complice, cu acest grup de oameni, la guvern şi lângă guvern, cari nu cred în ţara lor? Mă desfac pentru a merge acasă".

Da, Nicoale Iorga era deja demult „desfăcut" de astfel de lideri, dar a încercat să-i educe, să-i îndrume, chiar să-i ajute pentru că el credea că o „naţiune nu moare" şi avea inegalabilul simţ al datoriei, pe care l-a înfăţişat generaţia care a întregit România, că trebuia să facă tot ce putea pentru dezvoltarea Ţării. Pentru toate acestea, recunoscându-şi limite, Iorga avea să primească ameninţări vulgare, înştiinţări că va fi omorât – de care autorităţile vremii ştiau – umiliri pe scena politică şi chiar în mediul academic. În toamna anului 1940, retras la masa lui de lucru, încă mai transmitea conducătorilor ţării că „nu trebuie să jignim, cum o face totuşi o presă controlată, pe aceia cari ne-au ajutat să facem acea Românie Mare care se destramă astăzi". Deşi puţină lume mai comunica sincer cu el, Istoricul a avertizat că nu va înceta să susţină adevărul şi dreptatea poporului român. La 1 octombrie 1940 a aflat din ziare că a fost pensionat de la Universitate. Tot atunci, preşedintele Academiei Române i-a transmis că nu mai avea voie să comunice mesajele sale de la tribuna înaltului for cultural-ştiinţific. Pentru a supravieţui şi a întreţine câteva din instituţiile cultural-ştiinţifice şi educaţionale pe care le subvenţiona personal a fost nevoit să recurgă la împrumuturi care doar cu greu le-a obţinut. Familia sa „rezista eroic nenorocirilor". La poarta casei lui erau postaţi tot timpul „doi

tineri". Ultima sa însemnare din *Jurnal* este datată 26 noiembrie 1940. Marele savant constata iarăși că liderii României au orientat țara într-o direcție periculoasă. În 27 noiembrie 1940, Nicolae Iorga a fost asasinat mișelește. Vestea aceasta a șocat lumea! Zeci de universități și academii din Europa și America au arborat drapelul în bernă. În România, înmormântarea savantului s-a petrecut aproape clandestin, conform dorinței și instrucțiunilor guvernării de atunci. Anul 1940 a fost un dezastru pentru România! *Jurnalul ultimilor ani, 1938–1940*, al lui Nicolae Iorga, descrie foarte veridic cum și de ce s-a ajuns la o astfel de situație. Istoria ultimilor ani ai deceniului al patrulea din veacul trecut nu se va putea scrie fără acest document istoric esențial – însemnările zilnice scrise de marele Istoric.

Citind ultimul *Jurnal* al lui Nicolae Iorga ne dăm seama de marea dramă pe care a trăit-o istoricul prin conștientizarea pericolelor la care a fost expusă România, la sfârșitul perioadei interbelice, și mai ales întrezărind consecințele pentru Țară și societatea românească. Dar Dascălul Neamului a încercat mereu să dea mesaje de mobilizare pentru ieșirea din criza națională. În 1940, a tipărit, la Vălenii de Munte, eseul intitulat *Afirmarea vitalității românești*, în care reamintea românilor și liderilor acestora că „nimeni nu poate să dea afară logica din domeniul istoriei". Drept pentru care le propunea să ia în considerare câteva experiențe din istoria contemporană a României, anume cele care au dus la câștigarea independenței naționale (1877), când națiunea română a dovedit „unitate de acțiune", „măsură și inteligență" și a repurtat „un succes atât de hotărât" (p. 165). Iar concluzia istorică logică pe care Istoricul o împărtășea contemporanilor care căutau soluții la criza existențială a anului 1940 era că românii trebuiau să continue pe calea descrisă mai sus. Doar că nimeni nu a ascultat sfatul său, liderii țării fiind prea ocupați de soarta lor și de acomodarea la manifestările momentane ale vremilor europene. Consecința: Țara a fost dezmembrată și mulți dintre susținătorii ei cei mai dedicați, între care și Nicolae Iorga, au fost sacrificați pentru poftele decidenților acelei epoci decadente.

A citi o lucrare scrisă de Nicolae Iorga e o întreprindere intelectuală care îmbie la o reflecție asupra vastei și diversei sale opere, amintește de enciclopedism, de spiritualitate înaltă și dedicație pentru specializare și profesionalizare istoriografică. Același mentor al meu într-ale scrisului istoriei, menționat la începutul acestui text, academicianul David Prodan, spunea următoarele despre lectura operei istoriografice a lui Nicolae Iorga (1990): „Totdeauna l-am citit greu, meditativ, copleșit de avalanșa ideilor și aglomerarea stilului său, totdeauna m-am simțit mic, mic ucenic intimidat în fața dimensiunilor sale". Parafrazându-l, aș îndrăzni să afirm că volumul lui N. Iorga, *Jurnalul ultimilor ani, 1938–1940*, se citește ușor datorită stilului cunoscut al autorului, dar se digeră greu intelectual deoarece solicită o cunoaștere bună a istoriei universale și a României de până la al Doilea Război Mondial. Profesorul Andrei Pippidi a însoțit această ediție cu o bogată suită de note explicative, ceea ce face ca textul lui Iorga să fie complet inteligibil și pentru cititorul neavizat de mersul detaliat al istoriei epocii respective. Totodată, au fost aduse foarte utile note bibliografice care facilitează și deschid calea unor noi cercetări istoriografice. În fapt, prin editarea acestui *Jurnal*, Andrei Pippidi a propus nu doar o completă imagine a istoricului-participant Nicolae Iorga, dar și continuarea cercetării operei sale istoriografice, precum și o sistematică editare a însemnărilor sale zilnice, a corespondenței, scrierilor socio-politice și literare. Ceea ce poate fi un valoros program de lucru la Academia Română, pentru cel puțin o generație de cercetători ai institutelor sale de istorie și literare.

Vasile Pușcaș

Carol Iancu, *Alexandre Safran et les Juifs de Roumanie durant l'instauration du communisme. Documents inédits des archives diplomatiques américaines et britanniques (1944–1948)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2016, 562 p.; *Alexandru Șafran și evreii din România în timpul instaurării comunismului. Documente inedite din arhivele diplomatice americane și britanice 1944–1948*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2018.

Distinsul istoric Carol Iancu – membru de onoare al Academiei Române, profesor la Universitatea Paul Valéry din Montpellier, Franța – și-a realizat opera istoriografică pe două mari coordonate: prima, dată de teme sau aspecte ale istoriei generale a evreimii; a doua, rezervată istoriei evreilor din România. Pe prima mare coordonată s-au înregistrat cărți a căror simplă invocare, aici, relevă

direcțiile de studiu înalt calificat, cărți precum: *Juifs et judaïsme en Afrique du Nord, dans Antiquité et le haut Moyen Age* (Editura Universității Paul Valéry, 1985), *Les Juifs à Montpellier et dans Languedoc. Du Moyen Age à nos jours* (Montpellier, 1988), *Les Mythes fondateurs de l'antisémitisme. De l'Antiquité à nos jours* (Toulouse, 2003, lucrare reeditată, recent, și în limba română, cu intens ecou în presa culturală străină și de la noi) etc. A doua mare coordonată ar putea fi considerată cea a studiilor și sintezei istoriografice privind evreii din România, lista de cărți și studii fiind de-a dreptul impresionantă, noi redând, aici, în română, doar câteva titluri, sugestive prin ele însele: *Evreii din România (1866–1919). De la excludere la emancipare* (București, 1996; ediția în franceză, Aix-en-Provence, 1978); *Emanciparea evreilor din România (1913–1919). De la inegalitatea civică la drepturile de minoritate* (București, 1998; în franceză, Montpellier, 1932); *Evreii din România (1919–1938). De la emancipare la marginalizare* (București, 2000; în franceză, Louvain – Paris, 1996). Toate aceste trei cărți se prezintă ca o amplă sinteză de istorie a evreilor din România modernă, pentru o perioadă delimitată, întâi, de constituția de la 1866 (cu mult controversatul ei articol 7) și, finalmente, de anul 1938 (cu nefiresțile măsuri ale guvernului Goga – Cuza, care au împins spre marginalizare minoritatea evreiască, adusă, pe fondul Marii Uniri, la 1918–1919, sub soarele emancipării). Alte cărți privesc anii cumpliți 1939–1945, cu Shoah sau Holocaust, cu destinul dramatic, dar și plin de învățăminte, al frumosului, la chip, suflet și minte, rabin Alexandru Șafran. Prin urmare, o întinsă sau impresionantă operă istoriografică, în măsură să facă ea însăși obiect de simpozion științific, de considerabilă anvergură.

La temelia sintezei istoriografice privind „chestiunea" evreiască din România modernă, până spre 1948, stă cartea *Evreii din România (1866–1919). De la excludere la emancipare*, carte publicată, întâi în franceză, cum am menționat mai sus, și apoi în română. Pentru a releva „momentul excluderii evreilor din România, în anul 1866, de la drepturi de cetățenie", Carol Iancu a avut în vedere unele „incidente" realmente regretabile, precum incendierea sinagogii din București (18/30 iunie 1866), într-o atmosferă politică deja încărcată de disputele pe tema art. 6 al proiectului de constituție, coborâte dinspre Constituanta Principatelor Unite, cum mai era numit, mai ales la nivel diplomatic, statul român, spre „stradă". Articolul amintit prevedea că cetățenia română se acorda gradat străinilor de rit necreștin, printr-o lege specială. Atitudinea unor cercuri politice românești, cu priză la public, atunci, a determinat însă să fie eliminate prevederile articolului menționat din textul final al constituției. În baza articolului 7, votat de Constituantă și promulgat de noul principe, Carol I, calitatea de cetățean român se căpăta, se conserva sau se pierdea conform regulilor enunțate de legile civile; calitatea de român nu o puteau obține decât cetățenii de rit creștin. „Nedreptățirea" făcută printr-un asemenea articol mai ales evreilor a fost luată de adepții cauzei lor în epocă și, cu timpul, de istorici sensibilizați de acea cauză, ca „reper de bază al antisemitismului din România de la 1866 la 1919, în expresia unei veritabile instituții de stat". Istoric prin vocație, Carol Iancu a luat un atare reper și sub necesara considerare a statutului juridic incert al multora dintre evreii din România, a implicațiilor „jurisdicției consulare", atât de frecvent și de vehement acuzate de guvernanții de la București. Peste toate acestea a ținut să sublinieze injustul tratament aplicat, în note de antisemitism, „evreilor din România nouă", la 1866. A considerat că, spre deosebire de Europa Occidentală, „unde antisemitismul avea cauze mai curând politice decât economice și cauze culturale mai curând decât politice, cu totul altfel a fost contextul în care s-a dezvoltat fenomenul în România și în Rusia"; că în aceste două țări, în secolul trecut, „antisemitismul era propovăduit în mod deschis de guverne și a cunoscut dezlănțuiri de o violență extremă" (a fost recunoscută totuși o deosebire între „antisemitismul rus" și cel „românesc", primul introducând pogromurile", iar cel de-al doilea o legislație xenofobă „ce lovea evreii fără chiar să-i numească explicit"). În „cazul românesc de antisemitism" și-au avut rostul istoriografic referirile la acțiunea unor factori economici (reacție în diferite straturi ale societății românești față de pozițiile deținute de evrei în „sectorul secundar" și în cel „terțiar" ale economiei), religioși, chiar politici (invocarea „pericolului iudaic" în campaniile electorale) sau xenofobi („tradițiile" atitudinii refractare a românilor față de instalarea străinilor în țara lor și îndeosebi față de tendințele celor de altă religie sau de alt neam de a accede la deținerea de proprietăți funciare).

În privința aspectelor sus-menționate, ca și în a multor altora, profesorul Carol Iancu a antamat un intens program de studii, chiar și cu un firesc *parti-pris*, de partea coetnicilor săi. A căutat să fie mereu într-un dialog constructiv cu istoricii români, de frumoasă amintire fiindu-i, cum adeseori a mărturisit, discuțiile cu regretatul nostru profesor Gheorghe Platon. A reușit să pună, prin cărțile

Emanciparea evreilor din România și *Evreii din România interbelică*, în mai multă lumină de adevăr stările de lucruri de pe întinderea anilor 1866–1919. De altfel, cărțile ce întregesc sinteza de istorie a evreilor din România au putut servi ca reper sau referință specială pentru noua istorie a românilor, realizată sub egida Academiei.

Corolarul sintezei îl reprezintă cărțile consacrate memoriei rabinului Alexandru Șafran. Cartea *Alexandru Șafran – o viață de luptă, o rază de lumină* (în franceză: Montpellier, Universitatea Paul Valéry, 2007; în română: București, Hasefer, 2008) s-a constituit într-un reper esențial, de natură științifică sau morală, pentru istoria evreilor din România contemporană. În completarea ori întărirea respectivului reper se plasează volumul *Alexandru Șafran și Șoahul neterminat în România. Culegere de documente, 1940–1944* (în franceză: București, Hasefer, 2010; în română: București, Hasefer, 2010) și, mai nou, cartea *Alexandru Șafran și evreii din România în timpul instaurării comunismului. Documente inedite din arhivele diplomatice americane și britanice 1944–1948* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", în prestigioasa serie „Historica Dagesh", coordonată de profesorul Alexandru-Florin Platon, cu ediții succesive în franceză, engleză și română). Asupra acestei nou apărute cărți ne și propunem câteva referințe, aici.

Prefațată de acad. Alexandru Zub, lucrarea prezintă trăsături intense de reper central pentru o posibilă și de dorit evaluare a întregii opere a istoricului Carol Iancu. Viața luminatului rabin se relevă, din cuprinsul cărții, ca o lecție de istorie la dimensiunea omului Alexandru Șafran și a comunității evreiești hărăzite prin misiunea sa, cu raze străbătând întreaga menire istorică a evreimii, conectată strâns destinului lumii. În realizare, autorul a dat străvezii semne, prin efortul de lectură sau de documentare, ca și prin ținuta însuflețită a discursului, de mistuire de sine. Prima parte a cărții, cu titlul formal de *Studiu introductiv*, se dezvăluie lecturii ca un veritabil demers monografic asupra omului și rabinului Alexandru Șafran. După o succintă și preliminară referire asupra documentării în arhivele americane și britanice, intrarea în cuprinsul studiului monografic s-a făcut prin date biografice ale personajului Șafran și prin relevarea educației, formației spirituale și misiunii acestuia, până la a se vedea ilustrând poziția de rabin-șef al evreimii din România. Misiunea rabinică a fost avută în vedere de autorul cărții ca for orientativ pentru înțelegerea dramei evreilor din România pe timpul regimurilor dictatoriale și al războiului dus de România în anii 1941–1944, 1944–1945, spre a fi relevată, apoi poziția cu totul specială a rabinului Șafran față de instaurarea și primii ani ai „democrației populare" sub chip de „regim comunist". De subliniat comentariile solid documentate cu privire la atitudinea evreilor față de comunism și a partidului comunist față de evrei, comentarii demontând „clișeul" după care comunismul în România ar fi fost în proporție covârșitoare opera evreilor instruiți la Moscova și urmați de cei „din țară", marcați, aceștia, de durerile și ororile căzute asupra lor în anii 1940–1944. Misiunea rabinică a lui Alexandru Șafran s-a situat cu totul în afara respectivului clișeu.

Spre a fi deplin convingător în sensul unor atare comentarii, autorul cărții a recurs la punerea în temei documentar, mai ales din arhive americane și britanice, a activităților lui Alexandru Șafran și a evreilor din România pe timpul anilor 1944–1948: recunoștința exprimată personalităților care au ajutat evreii din România în timpul Șoahului; angajamentul de solidaritate cu evreii în pericol din țările vecine României, înainte și după 23 august 1944; întoarcerea acasă a deportaților, comemorarea victimelor deportărilor; lupta pentru apărarea drepturilor evreilor din România și a drepturilor României în străinătate (la Conferința de Pace de la Paris, prin misiuni în Statele Unite ale Americii sau în Marea Britanie, cu beneficiu inclusiv pentru atenuarea îndurării de populația României a foametei de la 1946); susținerea constituirii statului independent Israel și a liberei emigrări spre patria lor istorică a evreilor din România; înfruntarea „manevrelor" Partidului Comunist și ale „satelitului acestuia", Comitetul Democratic Evreiesc, toate contrare cauzei drepte a evreimii „învățate" de Alexandru Șafran; îndurarea de rabin a represiunii din partea regimului comunist și a „plecării forțate" pe care mâna destinului a dus-o spre Elveția.

Partea a doua a cărții, *Tabele analitice și cronologice*, se prezintă ca una metodologică pentru o sistematică ediție de documente, cu tabele privind documentele din arhive și „în facsimile". A treia parte a cărții a fost rezervată documentelor, în număr de 120, din arhive, iar a patra parte conține articole din presă, în număr de 90. Părțile a cincea și a șasea conțin documente și articole de presă „în facsimil". Ilustrațiile, indexul de nume și indexul geografic întregesc o carte pe cât de utilă celor preocupați de tematica ei, pe atât de plină de învățăminte pentru cei înclinați să deceleze dinspre cazuri particulare spre cuprinderi generale „lucrările istoriei".

Gheorghe Cliveti

Răzvan Theodorescu, Marius Porumb (ed.), *Arta din România, din preistorie în contemporaneitate* (col. „Civilizația românească" 10), vol. I–II, București – Cluj-Napoca, Editura Academiei Române – Editura Mega, 2018, 661 p. + il; 726 p. + il.

În urmă cu exact un an, în iulie 2019, se lansau în cadru festiv, în aula Academiei Române, cele două volume monumentale ale lucrării *Arta din România, din preistorie în contemporaneitate*, apărută formal în 2018, anul celebrării Centenarului Marii Uniri, la Editura Academiei Române din București și Editura Mega din Cluj-Napoca. Cele două tomuri, primul dedicat artei de pe teritoriul actual al României din preistorie până la finalul secolului al XVII-lea și cel de-al doilea continuând cu intervalul secolelor XVIII–XX, sunt prezentate într-o casetă de carton cu o apariție impresionantă, având dimensiunile 32 × 25 × 14 cm, 1383 de pagini și cântărind nu mai puțin de 9 kilograme. În acestă manieră, însăși obiectualitatea cărții vorbește despre rolul de reprezentare și legitimare pe care și-l asumă prin simpla prezență pe raftul unei biblioteci sau pe tăblia unui birou, fie ele publice, dar mai ales, private.

Proiectul volumului *Arta din România*, cunoscut în mod informal în mediul academic și artistic drept „Tratatul de Istoria Artei", a fost dintru început legat de sărbătorirea celor 100 de ani împliniți de la Marea Unire din 1918. Deși s-a dorit inițial să fie lansat chiar în contextul ceremoniilor oficiale din 1 Decembrie 2018 de la Alba Iulia, în ciuda eforturilor făcute de coordonatori, complexitatea demersului, debutul tardiv al proiectului și inerția caracteristică lumii științifice, nu au făcut posibil acest lucru. Privind retrospectiv, cu distanța pe care ne-o permit cei numai doi ani scurși de la acel moment, pentru domeniul artelor vizuale tratatul este, poate, cel mai reprezentativ și consistent proiect al Centenarului. Din păcate, această celebrare de mare importanță pentru istoria României, asupra căreia se proiectau mari speranțe, mai ales în mediul cultural, s-a dovedit a fi o șansă aproape ratată, în principal din cauza lipsei de viziune și coordonare la nivelul instituțiilor statului, mai ales, din pricina blocajelor și întârzierilor apărute în procesul complicat și, uneori, netransparent al finanțării. Aceste motive au făcut ca evenimentul centenar să se transforme într-o celebrare multianuală, și o serie de proiecte să fie încheiate *de facto* în 2019. Din perspectiva momentului prezent, cei doi ani dedicați sărbătoririi Marii Uniri au rămas în memoria publicului mai degrabă prin acțiuni festiviste și patriotarde, fără substanța dată de implicarea unor mari personalități și specialiști, dar împopoțonate cu accesorii superficiale, de tipul cocardelor tricolore și iilor „autentice" produse în China.

În acest context, inițiativa Secției de Arte, arhitectură și audiovizual a Academei Române de a realiza o lucrare de sinteză care să reevalueze și să rescrie istoria mărturiilor și manifestărilor artistice de pe teritoriul României moderne, la 100 de ani de la fondarea acesteia, într-un moment de asumată libertate a gândirii și exprimării, ținând seama de toate oportunitățile și responsabilitățile pe care apartenența la marea familie a Uniunii Europene le aduce, a apărut drept cea mai consistentă și coerentă propunere de a marca veacul de existență națională. Sub coordonarea energica a președintelui secției, acad. Răzvan Theodorescu, și a dlui acad. Marius Porumb, directorul Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, proiectul a demarat la începutul anului 2017. Planul inițial prevedea o ediție mai suplă, cu mare putere de sinteză, la care să colaboreze un grup restrâns de autori, selectat dintre cei mai reputați și experimentați specialiști din Academia Română și din institutele de cercetare subordonate. În scurt timp, s-a văzut necesitatea extinderii echipei, întrucât standardele științifice spre care se tindea impuneau colaborarea unor experți pentru fiecare secțiune a volumului, care să poată aduce contribuția propriilor cercetări recente, nu doar să reitereze, într-o formă concentrată și elegantă, bibliografia existentă. S-a ajuns astfel, după doi ani de ajustări și negocieri, la o listă de 41 de autori[1], între care m-am numărat, în mod surprinzător, grație unei conjuncturi favorabile, și eu,

[1] În ordinea alfabetică: Tiberiu Alexa, Mihai Bărbulescu, Irina Cărăbaș, Aurel Chiriac, Alexandru Chituță, Constantin Ciobanu, Cristina Cojocaru, Daniela Dâmboiu, Ana Dobjanschi, Ana Dumitran, Ciprian Firea, Dana Galanton, Grațiela Grigoriu, Adrian Guță, Adrian-Silvan Ionescu, Raluca Alexandrina Iordănescu, Dana Jenei, András Kovács, Iulia Mesea, Ramona Novicov, Georgiana Onoiu, Saveta Pop, Corina Popa, Marius Porumb, Ovidiu Prejmerean, Elena Dana Prioteasa, Vasile Radu, Marina Sabados, Mihaela Sanda Salontai, Victor Simion, Tereza Sinigalia, Georgeta Stoica, Adriana Șotropa, Cornel Tatai Baltă, Corina Teacă, Răzvan Teodorescu, Sorin Vasilescu, Cristian-Robert Velescu, Mariana Vida, Ioana Vlasiu, Mihaela Vlăsceanu.

fiind, la 30 de ani, cea mai tânără dintre colaboratori. Autorii externi sistemului Academiei, care au participat la realizarea reputatei lucrări științifice, au fost atent selectați, pe baza recomandărilor și invitațiilor făcute de coordonatori, din rândul specialiștilor activi în universitățile și în muzeele din România, unii dintre aceștia fiind în trecut angajați sau colaboratori ai institutelor.

De la început, conceptul sintezei *Arta din România* a avut drept model volumele similare pe care Academia Română le-a coordonat de-a lungul timpului. Ca și în trecut, sarcina realizării a fost în mare parte pusă pe seama cercetătorilor din institutele de istoria artei de la București și Cluj-Napoca, care și-au asumat capitolele tratatului ca plan de cercetare. Grație actualei mele lucrări de plan, referitoare la istoria Secției de Artă Veche din Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu", am putut descoperi în documente de arhivă modul, deloc diferit, în care iluștrii înaintași pe terenul cercetării științifice s-au confruntat cu responsabilitatea sintezelor anterioare și să evaluez prin acest filtru, al precedenței, rezultatele echipei din care am făcut parte.

Prima serie, cu trei volume[2], publicată sub titlul *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R* și numită colocvial „micul tratat", a apărut la Editura Academiei la finalul anilor '50 și avea menirea de a prezenta poporului, recent comunizat, situația artelor „plastice" din perspectiva noii ideologii politice și realizările făcute în primul deceniu de după instaurarea regimului socialist. De asemenea, cele trei volume apărute sub coordonarea acad. G. Oprescu arătau, totodată, conducerii de stat roadele muncii din proaspăt înființatul Institut de Istoria Artei, pe care profesorul Oprescu îl conducea. Atât miza politică a micului tratat, cât și condițiile de pionierat în care s-a realizat au făcut ca structura cronologică și împărțirea pe capitole a acestei serii să fie mai puțin strictă. Un deceniu mai târziu, sub coordonarea aceluiași George Oprescu, prin eforturile exclusive ale cecetătorilor din Institut, s-a planificat „marele tratat". Seria numită *Istoria artelor plastice în România* ar fi trebuit să cuprindă cinci volume, ordonate cronologic de la origini până la arta contemporană și sistematizate pe provincii istorice și genuri ale artei. Ambițiosul demers de a surprinde „quasitotalitatea aspectelor artei românești" avea ca termen de publicare sfârșitul anilor '60. Din păcate, presiunea politică și tensiunile existente între cercetători au făcut ca doar primele două volume[3] ale acestei cărți să vadă lumina tiparului, cu o întârziere de aproape trei ani față de plan. O parte dintre materialele pregătite pentru întocmirea celorlalte trei tomuri, care ar fi trebuit să acopere arta secolului al XIX-lea, prima jumătare a secolului al XX-lea și arta contemporană, împreună cu o versiune revăzută a textelor despre epoca feudală, au fost repuse în discuție după încă zece ani, când, în jurul lui 1980, în virtutea ritmicității deja formate în deceniile precedente, venise momentul refacerii tratatului. Nici de această dată planurile de cercetare și publicare nu s-au respectat și, cu toate că au fost lucrate și predate materialele în stadiul de manuscris, climatul politic și colegial a fost din nou nefavorabil, mai ales în privința capitolelor despre arta modernă și contemporană, cele mai problematice ideologic. Însă, în locul unei noi sinteze colective, care a ajuns să fie până la urmă așa-zisul „tratat nepublicat", au apărut două volume de autor, semnate de Vasile Drăguț și Vasile Florea, care au compus împreună, în 1982, *Arta românească*[4], prima istorie completă, de la origini până în contemporaneitate, a artei

---

[2] *Scurtă Istorie a Artelor Plastice în R.P.R.*, vol. I. *Arta Românească în Epoca Feudală*, București, Editura Academiei R.P.R., 1957, coord. George Oprescu, redactori Teodora Voinescu, Corina Nicolescu, Ștefan Balș, Mihail Berza; *Scurtă Istorie a Artelor Plastice în R.P.R.*, vol. II. *Secolul XIX*, București, Editura Academiei R.P.R., 1958, coord. George Oprescu, redactori Ion Frunzetti, Mircea Popescu, colab. Remus Niculescu, Radu Bogdan; *Artele Plastice în România după 23 august 1944*, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, coord. George Oprescu, redactori: Mircea Popescu, Eugen Schileru, Radu Bogdan, Ion Frunzetti, Remus Niculescu, Amelia Pavel.

[3] *Istoria Artelor Plastice în România*, vol. I. *Originile artei – Sfârșitul secolului XVI*, București, Editura Meridiane, 1968, coord. George Oprescu, colectiv redacțional: Virgil Vătășianu, Florentina Dumitrescu, Radu Florescu, Emil Lăzărescu, Maria-Ana Musicescu, Dumitru Năstase, Paul Petrescu, Răzvan Theodorescu, Sorin Ullea, Teodora Voinescu; *Istoria Artelor Plastice în România*, vol. II. *Secolele XVI–XVIII*, București, Editura Meridiane, 1970, colectiv redacțional: Virgil Vătășianu, Florentina Dumitrescu, Emil Lăzărescu, Maria-Ana Musicescu, Dumitru Năstase, Rada Teodoru, Răzvan Theodorescu, Sorin Ullea, Teodora Voinescu.

[4] Vasile Drăguț, *Arta Românească*, I. *Preistorie*, *Antichitate*, *Ev Mediu*, *Renaștere*, *Baroc*, București, Editura Meridiane, 1982; Vasile Florea, *Arta Românească*, II. *Modernă și Contemporană*, București, Editura Meridiane, 1982.

locale. Ulterior, după 1989, tradiția tratatelor lucrate de cercetătorii Academiei s-a stins, dar Vasile Florea și-a republicat volumul, încorporând prin rescriere și contribuția lui Vasile Drăguț, astfel rezultând cea mai recentă, restrânsă, viu colorată și populară sinteză a artei românești, singura disponibilă în librării, în diferite ediții, de la începutul anilor ’90 până în momentul nașterii ideii actualului tratat.

Rememorarea istoriei acestor volume în economia unei recenzii nu este deloc fastidioasă, ci necesară și revelatoare, întrucât argumentul fondator, viziunea și structura sintezei *Arta din România* nu pot fi înțelese altfel. Înfăptuirea tratatului, într-o formulă totalizantă din punct de vedere cronologic și eliberată de cenzura ideologică, era o datorie de onoare și un fel de revanșă istorică pentru cei care au trăit în perioada comunistă și au fost martori neputincioși la atâtea redactări concesive, la încercări și ratări în publicarea muncii lor de o viață. Pe de altă parte, era șansa pierdută a generației de mijloc, prea tânără să fi putut participa la ultima ediție din urmă cu 50 de ani, dar în același timp capabilă și dornică să își spună cuvântul, să îndrepte erorile și să completeze lacunele cunoașterii. Pentru multe generații de istorici de artă, care au folosit *Istoria artelor plastice în România* pe post de „manual” în primii ani ai facultății, acest tip de scriere este naturală și necesară. În conștiința multora s-a fixat atunci fascinația pentru aura mitică a autorilor de tratate, care controlează demiurgic „adevărul” artei, fac și desfac artiști, stiluri, școli, și s-a născut implicit aspirația de a deveni, la un moment dat, parte dintr-o asemenea antrepriză eroică. Pentru institutele de istoria artei și pentru Academie tratatul semnifică o formă de cinstire și perpetuare a memoriei, de păstrarea a valorilor clasice, a căror perenitate a devenit o preocupare a instituției, mai ales după 1989, și, nu în ultimul rând, o continuare a propriei tradiții în producerea acestui tip de cercetare fundamentală și cunoaștere enciclopedică. Pauza de jumătate de secol era, așadar, pentru cunoscători, frustrantă, iar nevoia de a aduce pe rafturile librăriilor și bibliotecilor o alternativă mai complexă și nuanțată, girată prin semnătura unui colectiv de specialiști recunoscuți, la singurul volum existent, cel al lui V. Florea, era stringentă, mai ales în preajma Centenarului.

Este, așadar, de înțeles de ce viziunea și structura noului tratat urmează îndeaproape modelul ediției din 1968–1970, perpetuând ideea unei evoluții a artei românești de la culturile preistorice, până la artiștii contemporani, urmărită pas cu pas, pe firul unei cronologii împărțite în secole și pe contururile hărților celor trei mari provincii istorice: Țara Românească, Moldova și Transilvania, a căror tratare divizată este menținută, în mod surprinzător, până la limita anului 1945. Tot din aceeași versiune precedentă a tratatului a fost preluată ideea includerii unui capitol separat de artă populară la începutul primului volum, decizie justificată la sfârșitul anilor ’60 prin existența unei secții de etnografie în structura Intitutului „G. Oprescu” (astăzi afiliată Institutului „C. Brăiloiu”), dar și prin convingerea unanimă, manifestată atât în perioada interbelică, cât și în anii socialismului, că producția țărănească este o formă de artă comparabilă cu cea cultă. În ceea ce privește decupajul temporal, actualul tratat a optat pentru grupaje bicentenare în secțiunea de artă veche: sec. XII–XIII, XIV–XV, XVI–XVII și pentru abordarea în capitole separate a secolelor mai recente: XVIII, XIX, prima jumătate a secolului XX, intervalul 1945–2000, după cum erau oganizate și volumele ediției 1957–1959. O altă concepție „clasică” împrumutată din istoriile artelor plastice în România (scurtă și lungă) este împărțirea capitolelor privitoare la secole și regiuni în subcapitole în funcție de marile genuri ale artei, așezate într-o ordine care reia ierarhia stabilită încă din perioada Renașterii: Arhitectura, Sculptura (scindată uneori în lemn și piatră), Pictura (împărțită în murală și de icoane, pentru secolele vechi, respectiv în laică și religioasă, pentru veacul al XIX-lea), Miniatura / Tiparul / Grafica (de carte și de șevalet în epoca modernă), Broderia, Argintăria / Artele decorative. Puține sunt situațiile în care cuprinsul surprinde cititorul, obișnuit cu tipicul unor astfel de lucrări, cu subcapitole tematice sau stilistice (ex. Adrian-Silvan Ionescu, *Artiștii călători și dezvoltarea peisajului* sau Cristian Robert Velescu, *Avangarda din România*).

Elementele de originalitate ale noului tratat sunt aducerea la zi, pe cât posibil, a cercetărilor din toate domeniile și epocile istoriei artei românești și introducerea unui subcapitol dedicat arhitecturii și artelor plastice în Basarabia secolelor al XIX-lea și al XX-lea în cuprinsul celui de-al doilea volum. Deși ar putea fi citită în cheia unui *statement* politic, prezența unei astfel de contribuții se înscrie, din punctul meu de vedere, în aceeași preocupare pentru exhaustivitate care guverna ediția din 1970 și este o manifestare a dorinței de reprezentare totală a fenomenului artistic generat de România Marii Uniri în contextul Centenarului. De asemenea, trebuie subliniată, cred, contribuția

esențială și efortul suplimentar al autorilor care s-au preocupat de introducerea unor capitole absente din tratatele anterioare (ex. arta perioadei interbelice ori cea a intervalului 1960–2000) sau de extinderea altora, care erau foarte sumar abordate în precedentele ediții (ex. arta secolului al XVIII-lea, anumite secțiuni referitoare la artele grafice și decorative, pictura de icoane și iconostase etc.) fără a avea la îndemână modele și precedente la care să își raporteze munca.

Pe cât de legitimă a fost abordarea tratatului în linia tradiției pentru coordonatorii săi, pe atât de firesc a fost ca cealaltă parte a lumii academice, cea obișnuită cu deconstruirea metodologiilor și cronologiilor statutate în disciplina istoria artei în secolele XVII–XIX, să problematizeze sau să conteste acest tip de organizare și chiar validitatea și utilitatea unei astfel de sinteze, acum, în secolul al XXI-lea, când noile metode de cercetare, puse la lucru în spațiul occidental, au devenit standarde ale domeniului. Deși regretabil, nu este deloc surprinzător că proiectul volumului *Arta din România* nu a reușit să unească breasla istoricilor de artă și arhitectură, ci mai degrabă a polarizat-o și a dezbinat-o, pentru că mulți dintre colegii care nu se regăsesc în paginile volumelor, între care se numără și unii doritori dezamăgiți că nu au primit șansa să își aducă contribuția, au vehiculat în mod neoficial cronici negative și au comentat sau contestat diverse aspecte, de la utilitatea tratatului ca instrument de cunoaștere în societatea contemporană, la calitatea științifică a articolelor, întinderea inegală a capitolelor și ponderea mai mare a anumitor provincii în detrimentul altora, la probitatea morală și profesională a celor selectați în echipă sau natura orientării politice și spirituale a acestora, până la calitatea tiparului, designul copertelor și numărul ilustrațiilor. Desigur că, așa cum se întamplă mereu, o sămânță de adevăr există și multe întrebări par justificate: Ce ce rol mai are un asemenea tratat în anul de grație 2019? Cui se adresează ? Cine îl va cumpăra? E, de asemenea, adevărat că unii autori cu experiență nu au accesat bibliografia cea mai recentă, dar intuiesc că acest lucru s-a întâmplat din cauza timpului scurt pus la dispoziție în faza inițială a proiectului, care nu le-a mai permis să refacă cercetările și i-a determinat să apeleze la texte și notițe elaborate deja cu ceva ani în urmă. Pe de altă parte, tânăra generație a pus în operă unele idei și interpretări noi, experimentale, poate insuficient probate cu date istorice și de teren sau a omis să mai citeze autorii canonici[5], în special pe cei din perioada interbelică, ale căror opinii sunt în continuare receptate de public ca fiind reprezentative și infailibile.

Judecând complexitatea proiectului și având, *a posteriori*, experiența dinamicii pe care anumite decizii ezitante referitoare la structură și la normele de redactare, precum și lipsa de comunicare, le-au generat în echipa de lucru, apreciez că debutul lucrului efectiv la volum a survenit extrem de târziu în raport cu termenul de predare preconizat inițial (decembrie 2018). Un astfel de proiect de anvergură ar fi avut nevoie de cel puțin patru ani pentru a se desăvârși la superlativ. Cu toate acestea, rezultatul a venit mult mai rapid, în numai doi ani jumătate, și a fost cu mult mai consistent decât în cazul precedentelor tratate, a căror realizare a durat în medie cinci ani.

Nemulțumiri și păreri de rău au avut, bineînțeles, și unii dintre membrii echipei, între care, nu de puține ori, au apărut dezbateri, conflicte mocnite și concesii, făcute de dragul finalizării proiectului. Cu siguranță, mulți, între care mă număr și eu, au rămas cu regretul că puteau lucra mai mult, mai repede, mai bine. Astfel de situații sunt fără îndoială inerente în grupuri de autori atât de numeroase și de eterogene, atât din punct de vedere al vârstei, cât și în ceea ce privește experiența și convingerile de tot felul, mai ales în asemenea condiții de presiune a timpului și a responsabilității semnăturii. Pe de altă parte, ele arată un *statsu-quo* al comunității științifice din spațiul românesc, căruia i se datorează în bună parte faptul că în 2018 realizarea unei lucrări de sinteză a artei locale reprezenta încă un proiect de actualitate acută, în timp ce alte state europene îl depășiseră din secolul al XIX-lea. Din nefericire, trăim încă drama de a nu ne cunoaște pe deplin patrimoniul, de a nu avea repertorii, dicționare și monografii, instrumente care ar trebui să constituie baza oricăror metodologii și teorii moderne.

Întrucât constrângerile de spațiu ale acestei recenzii nu mi-au permis să enumăr și să analizez fiecare contribuție în parte, așa cum se obișnuiește în astfel de contexte, m-am mărginit la câteva

[5] De altfel, politica citărilor minimale (între paranteze) și decizia redacțională de a suprima complet notele de subsol au produs mirare și confuzie în mediul academic, iar unora dintre autori indignare și disconfort intelectual.

considerații generale, de perspectivă, care sunt mai degrabă răspunsuri la provocările și sugestiile pe care le-am auzit în răstimpul ultimului an. Nu pot însă să închei fără a acorda felicitările cuvenite coordonatorilor, care au ținut să ducă proiectul la capăt cu orice preț, în ciuda tuturor criticilor și impedimentelor, și fără să laud devotamentul acelor autori care au lucrat fără a fi remunerați, celor care au adăugat proiectului resurse personale pentru achiziționarea ilustrațiilor sau pentru deplasări, precum și altora care ne-au sprijinit și au contribuit cu informații și imagini din fondurile documentare proprii.

O carte de istoria artei nu este niciodată doar o înșiruire de date, descrieri și fapte, ne place să credem că ea poate modela minți, idei, reprezentări și chiar destine. Știm cu toții că în domeniul nostru nu există certitudini și adevăr absolut, lucrăm cu opinii, interpretări și supoziții, caracterizate de o mare doză de subiectivitate, care pot fi providențiale sau, dimpotrivă, fatale, în primul rând nouă, autorilor, și mai departe disciplinei și societății. Cred că este prea devreme să judecăm acum posteritatea tratatului și impactul pe care cele scrise în el le vor avea peste 50 de ani, iar mie, în calitate de autor, mi se cade cel mai puțin acest lucru, dar putem spera că munca nu va fi fost în zadar și că ambițioasa lucrare *Arta din România, din preistorie în contemporaneitate* va deveni, precum Casa Poporului sau Catedrala Mântuirii Neamului, pe cât de contestată, pe atât de emblematică pentru lumea românească a acestor timpuri.

Cristina Cojocaru

LUCRĂRILE MEMBRILOR SECȚIEI DE ȘTIINȚE ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE APĂRUTE ÎN PERIOADA 2015–2020

DAN BERINDEI

Volume autor

Istoria Academiei Române, ediția a II-a, Editura Academiei Române, București, 2016.
Societatea românească în vremea lui Carol I (1866–1876), ediția a III-a, Editura Cartex, București, 2016.
Gânduri despre lume și țară. Trezirea modernă și somnul contemporanilor, Editura Cartex, Bucureşti, 2017.

Volume editate/îngrijite/coordonate

Ioan Hudiță. Jurnal politic (*1 septembrie – 31 decembrie 1946*), vol. XVIII, Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2015.
Ioan Hudiță. Jurnal Politic (1 ianuarie – 12 mai 1947), vol. XIX, Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016.

Studii

Projets constitutionneles et statuts fondamentaux dans les Principautés Roumaines avant 1866, în „Konflikt und Koexistentz, Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19 und 20 Jahrhundert. Rumänien, Bulgarien, Griechland", Herausg. Michael Stolleis, Max-Planck Instituts, Institut für europäische Rechtsgeschichte, vol. 292, Frankfurt am Main, 2015, p. 355–402.
Menirea istoriei, în *Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu*, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan și Oana-Mihaela Tămaș, Editura Școala Ardeleană Cluj-Napoca, 2017.

MIHAI BĂRBULESCU

Volume de autor

Arta romană la Potaissa, Editura Academiei Române – Editura Mega, București – Cluj-Napoca, 2015, 306 p.
Arheologia azi, în România, Ideea Design & Print, Cluj-Napoca, 2016, 224 p.
Potaissa. L'arte romana in una citta della Dacia, L'Erma di Bretschneider, Roma, 2016, 336 p.
Bălți. 1818–1944, Editura Academiei Române, București, 2017, 204 p.
Și s-a dansat lambada, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, 133 p.

Volume editate

Doina Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016, 451 p.

Volume coordonate

La cittadinanza tra impero, stati nazionali ed Europa. Studi promossi per il MDCCC anniversario della constitutio Antoniniana (seria „Quaestio. Ricerche di Diritto e Scienze dell'Antichità tra passato e presente", 3), L'Erma di Bretschneider, Roma, 2017, 342 p. (coordonator în colaborare cu M. Felici și E. Silverio).
Termele din castrul legionar de la Potaissa (Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History Cluj-Napoca, series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, 15), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, 424 p.

Principia din castrul legionar de la Potaissa (Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History Cluj-Napoca, Series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020 (sub tipar).

Studii și articole în volume colective și reviste

L'ornatrix de Potaissa, în *Akti XII. Međunarodnog Kolokvija o Rimskoj Provincijalnoj Umjetnosti* (ed. Ida Koncani Uhač), 2014, p. 222–225.

La Lupa in viaggio, „Bollettino di Numismatica. Studi e ricerche", 2, 2014, p. 116–128 (în colaborare).

La chiusura dell'Accademia di Romania (gennaio 1948), „Il Maurolico. Giornale di Storia Scienze Lettere e Arti", VII, 2015, p. 9–16 (în colaborare).

Castrul roman de la Turda în Evul Mediu și în epoca modernă, în *Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani* (coord. I. Bolovan, O. Ghitta), Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, p. 331–342.

Le mobilier et la vaisselle représentés sur les monuments funéraires de Dacie, Dacia, N.S., LX, 2016, p. 183–199.

Scatole portasigillo dal campo legionario di Potaissa, în *Tra Oriente e Occidente. Miscellanea di studi sul mondo antico* (a cura di M. Germani), Aquino, 2017, p. 14–20.

Coroana românilor de la Columna lui Traian, „Revista istorică", XXVIII, 2017, 1–2, p. 133–160.

L'eau dans le camp légionnaire de Potaissa. La consommation et l'approvisionement, în *La Dacie et l'Empire Romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu* (ed. M. Popescu, Irina Achim, Fl. Matei-Popescu), Editura Academiei Române, București, 2018, p. 195–211.

Daco-romani, romanici, alogeni, în *Istoria Românilor* (coord. D. Berindei, Dorina N. Rusu), I, Editura Academiei Române, București, 2018, p. 101–197.

Arta pe teritoriul României de la începuturi până în secolul al VI-lea, în *Arta din România din preistorie în contemporaneitate*, I (coord. R. Theodorescu, M. Porumb), Editura Academiei Române – Editura Mega, București – Cluj-Napoca, 2018, p. 59–85.

Praetentura dextra în castrul de la Potaissa, în *Termele din castrul legionar de la Potaissa* (coord. M. Bărbulescu), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, p. 13–37.

Termele, în *Termele....*, p. 38–107.

Etape de funcționare. Circuitul termal. Militarul în terme, în *Termele...*, p. 148–154.

Apa în castrul legionar de la Potaissa. Consum și alimentare, în *Termele...*, p. 155–167.

Monumente epigrafice și sculpturale, în *Termele...*, p. 313–321.

The legionary fortress from Potaissa (Turda). 45 years of archaeological research, în *Visy 75. Artificem commendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy* (eds. G. I. Farkas, Réka Neményi, M. Szabó), Pécs, 2019, p. 52–69.

Simbolismul funerar la Potaissa. Două scene rare, în *Din grădina Hesperidelor*: *în amintirea profesorului Adrian Husar*, Editura University Press, Târgu Mureș, 2018 (2019), p. 35–49.

Castrul legionar de la Potaissa (Turda). 45 de ani de cercetări arheologice, „Cercetări arheologice", XXVII, 2020, p. 417–434.

Edificiul comandamentului (principia) din castrul legionar de la Potaissa (în colaborare), în *Principia din castrul legionar de la Potaissa* (coord. M. Bărbulescu), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020 (sub tipar).

Materialul epigrafic, în *Principia...* (sub tipar).

Piese de artă și artefacte realizate artistic, în *Principia...* (sub tipar).

Note

Cuvânt-înainte, în Florin Fodorean, *Pannonia, Dacia și Moesia în izvoarele geografice antice*, Cluj-Napoca, 2014, p. 11–12.

Prefață, în Silvius Ovidiu Chiș, *Imaginarul funerar în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2014, p. 7–8.

Introduction, în *Vasile Pârvan art scholarships 1999–2014*, Institutul Cultural Român, București, 2014, p. 6–7.

Cuvânt înainte, în Vasile Bogdan Domocoș, *Circulația monetară în spațiul dintre provinciile Dacia și Pannonia*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2014, p. 9–11.
Parole di saluto, în *Bollettino di Numismatica. Studi e ricerche*, 2, 2014, p. 15.
Foreword, în Sorin Nemeti, *Finding Arcobadara. Essay on the Geography and Administration of Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2014, p. 7–9.
Un om pentru Universitate, în *Pompiliu Teodor şi lumea prin care a trecut* (ed. Corina Teodor), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, p. 34–36.
Cuvânt înainte, în Doina Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016, p. 7–8.
Prefaţă, în Mihai Chiriac, *Bazinul Târnavelor în epoca romană*, Mediaş, Editura Studis, Iași 2016, p. 6–7.
Profesorul Petre Gherghe la 70 de ani, în „Litua. Studii şi cercetări", XIX, 2017, p. 48–50.
Cuvânt înainte, în A.C. Bolog, *Necropola romană de la Apulum*, *Dealul Furcilor – „Podei"*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, p. 7–8.
Introduzione, în *La cittadinanza tra impero*, *stati nazionali ed Europa. Studi promossi per il MDCCC anniversario della constitutio Antoniniana* (a cura di Mihai Bărbulescu, Maurilio Felici, Enrico Silverio) (Quaestio, 3), L'Erma di Bretschneider, Roma, 2017, p. IX–X (în colaborare).
Păcat, „Tribuna", serie nouă, XVII, nr. 385, 16–30 septembrie 2018, p. 25.
Anul 1968, în *Echinox 50* (ed. I. Pop, C. Teutișan), Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018, p. 319–322.
Cuvânt înainte, în *Pantheon 3 D. I. Mituri greco-romane. Greco-Roman Myth* (ed. Anca Timofan), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, p. 4–5.
Introducere, în *Termele din castrul legionar de la Potaissa* (coord. M. Bărbulescu), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, p. 7–9.
Marian Papahagi și comemorarea lui Traian (Roma, *1998)*, „Orizonturi culturale italo-române. Orizzonti culturali italo-romeni. Revistă interculturală bilingvă", anul IX, nr. 10, octombrie 2019.
Introducere, în *Principia din castrul legionar de la Potaissa* (coord. M. Bărbulescu), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020 (sub tipar).

IOAN BOLOVAN

Volume (de unic autor și în colaborare)

Ioan Bolovan, *Primul Război Mondial şi realităţile demografice din Transilvania. Familie*, *moralitate şi raporturi de gen*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2015, 207 p.
Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, Mircea Chira, *Familiile din Telciu în anul 1869. Perspective demografice și socio-economice*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2015, 598 p.
Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Istoria Transilvaniei*, ediția a II-a, adăugită, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016, 411 p.
Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Histoire de la Transylvanie*, Editions Rafael de Surtis, Cordes-sur-Ciel, 2016, 370 p.
Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan, *Ispititoarea Transilvanie. Multiperspectivitate şi adevăr în istoria unei provincii*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017, 187 p.
Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan *et alii*, *Istoria ilustrată a României și a Republicii Moldova*, vol. I–VI, ediția a 3-a, adăugită, Editura Litera, București, 2017, 574 p.
Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan *et alii*, *Marea istorie ilustrată a României și a Republicii Moldova*, ediție revizuită și actualizată, Editura Litera, București – Chișinău, 2018, 815 p.
Ioan Bolovan, Gheorghe Iacob, Gheorghe Cojocaru *et alii*, *O enciclopedie a Marii Unirii*, Editura Institutului Cultural Român, București, 2018, 611 p.
Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Storia della Transilvania*, Rediviva Edizioni Milano, 2018, 429 p.
Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Dejiny Sedmohradska*, traducere în limba slovacă de Jana Páleníková, Peter Kopecký și Martin Dorko, AnaPress, Bratislava, 2018, 374 p.
Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Geschichte Siebenbürgens*, Pop Verlag, Ludwigsburg, 2020, 521 p.

Volume coordonate

Ioan Bolovan, Ovidiu Ghitta (coord.), *Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 1082 p.

Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Oana Mihaela Tămaș (coord.), *Primul Război Mondial: perspectivă istorică și istoriografică/World War I: A Historical and Historiographical Perspective*, Editura Centrul de Studii Transilvane și Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015, 588 p.

Ioan-Aurel Pop, Ovidiu Ghitta, Ioan Bolovan, Ana Victoria Sima (a cura di), *Dal cuore dell'Europa. Omaggio al professor Cesare Alzati per il compimento dei 70 anni*, Editura Centrul de Studii Transilvane și Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015, 424 p.

Antoinette Fauve-Chamoux, Solvi Sogner, Ioan Bolovan (coord.), *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, Peter Lang, Bern, 2016, 683 p.

Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner, Oana Mihaela Tămaș (coord.), *World War I – The other face of the war*, Cluj-Napoca, Romanian Academy – Centre for Transylvanian Studies, Cluj University Press, 2016, 465 p.

Ioan Bolovan, Luminița Dumănescu (coord.), *Intermarriage in Transylvania*, *1895–2010*, Peter Lang, Bern, 2017, 210 p.

Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tămaș (coord.), *Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu*, Editura Centrul de Studii Transilvane – Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017, 295 p.

Gheorghe Cliveti, Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru (coord.), *Centenar Sfatul Țării*, *1917–2017. Materialele conferinței științifice internaționale Chișinău*, *21 noiembrie 2017*, Chișinău, Editura Lexon Prim, 2017, 800 p.

Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Mihaela Bedecean (coord.), *Nicolae Bocșan. Istoria sub semnul Generozității și Umanității*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, 617 p.

Ioan Bolovan, Momčilo Pavlović (coord.), *Români și sârbi în Marele Război. Rumuni i srbi u Velikom Ratu*, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 2018, 309 p.

Adrian Ardeț, Ioan Bolovan (coord.), *Biserică și națiune la românii din Banat și Transilvania*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, 331 p.

Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Ioana-Mihaela Bonda, Ana Victoria Sima, Teodor Laurențiu Popescu (coord.), *Construind Unirea cea Mare*, vol. I–VIII, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 894 p. + 944 p. + 994 p. + 962 p. + 1274 p. + 1410 p. + 788 p. + 1234 p.

Dan Berindei, Andrei Pippidi, Ioan Bolovan (coord.), *Romanians and Poles on Move from 1848 to 1944*, Romanian Academy – Center for Transylvanian Studies, Cluj University Press, 2019, 187 p.

Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tămaș (coord.), *World War I and the Birth of a New World Order: The End of an Era*, Cambridge Scholars Publishing, 2020, 339 p.

Oana Mihaela Tămaș, Ioan Bolovan (coord.), *Între război și pace. Românii și Europa Central-Răsăriteană la finalul primei conflagrații mondiale*, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2020, 355 p.

Studii

Churches and Interfaith Marriages in Transylvania: From 1895 to the Present, în *Intermarriage throughout History*, edited by Luminița Dumănescu, Daniela Mârza and Marius Eppel, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2014, p. 252–285 (în colaborare cu Marius Eppel).

Diversitate întru unitate: căsătorii mixte în Clujul interbelic, în vol. *Diversitate culturală*, *realități politice și multiconfesionalism în Transilvania și Banat (sec. XVIII–XX)*, coord. Varga Attila, Iosif Marin Balog, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2014, p. 531–542 (în colaborare cu Bogdan Crăciun, Daniela Mârza).

De la Supplex Libellus la programul politic românesc din timpul Revoluției de la 1848–1849 din Transilvania: statistică și ideologie, în vol. *Biografii pașoptiste (4). Omagiu dedicat istoricului Gelu Neamțu la împlinirea vârstei de 75 de ani*, coord. Ela Cosma, Editura Argonaut – Symphologic Publishing, Cluj-Napoca – Gatineau, 2014, p. 47–53.

Dialog epistolar şi probleme familiale la românii din Transilvania în perioada Primului Război Mondial, în *Fascinaţia trecutului. Omagiu istoricului Simion Retegan la împlinirea vârstei de 75 de ani*, coord. Daniela Deteşan, Mirela Popa-Andrei, Mádly Loránd, Editura Mega – Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2014, p. 204–212 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Jumătate de secol de demografie istorică şi istoria familiei în România (1960–2010), în *Seminatores in artium liberalium agro. Studia in honorem et memoriam Barbu Ştefănescu*, coord. Aurel Chiriac, Sorin Şipoş, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2014, p. 187–199 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Uniforma regimentelor de graniţă din monarhia habsburgică, în „Magazin istoric", serie nouă, anul XLVIII, nr. 7, iulie 2014, p. 83–86 (împreună cu Adrian Onofreiu).

Two Historiographical Perspectives, *One Historical Reality: the Năsăud Military Border*, în „Transylvanian Review", vol. XXIII, no. 2 Summer 2014 p. 119–137 (împreună cu Adrian Onofreiu).

L'historien en tant que participant: le temoignage d'un Saxon de Bistrita sur la Revolution de 1848–1849 en Transylvanie, în „Transylvanian Review", Supplement, vol. XXIII, no. 2, 2014, p. 80–92 (împreună cu Liana Lăpădatu, Adrian Onofreiu).

Două viziuni istoriografice, *o singură realitate istorică: graniţa militară năsăudeană*, în *Clio în oglindă. Academicianului Alexandru Zub omagiu*, volum editat de Gheorghe Cliveti, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, 2014, p. 459–474 (împreună cu Adrian Onofreiu).

Interferenţe româno-germane în zona regimentului grăniceresc năsăudean în epoca modernă (Nestor Şimon şi Florian Porcius, *respectiv Karl Klein şi Amon Ritter von Treuenfest)*, în *Simpozion. Comunicările celui de-al XXIII-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria (Giula*, *23–24 noiembrie 2013)*, red. Maria Berenyi, Giula, 2014, p. 24–45 (împreună cu Adrian Onofreiu).

Bisericile ortodoxă şi greco-catolică din Transilvania şi românii în timpul Primului Război Mondial, în *Societate – Cultură – Biserică. Studii de istorie medievală şi modernă. Omagiu profesorului Avram Andea*, coord: Doru Radosav, Radu Mârza, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2014, p. 146–153 (în colaborare cu Marius Eppel).

Contribuţii statistice privind ortodocşii din Cluj în primii ani după Unirea Transilvaniei cu România, în *Teologie şi istorie. In Honorem pr. prof. univ. dr. Alexandru Moraru*, editori Gabriel-Viorel Gârdan, Cosmin Cosmuţa, Editura Presa Universitară Clujeană, 2014, p. 159–164 (apărut în 2015).

Relaţii intergeneraţionale şi intrafamiliale la românii din Transilvania în timpul Primului Război Mondial, în *Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani*, coord. Ioan Bolovan, Ovidiu Ghitta, Editura Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, p. 721–732 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Intergenerational and Intrafamilial Relations among the Romanians from Transylvania during World War I, în *Historia Vita Memoriae. Festschrift für Rudolf Gräf zum 60. Geburtstag*, herausgegeben von Ioana Florea und Gabriella-Nóra Tar, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2015, p. 143–156 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Sextil Puşcariu şi Primul Război Mondial: între realitate şi percepţii subiective, în *Caietele Sextil Puşcariu*, vol. I, *Actele Conferinţei Internaţionale „Zilele Sextil Puşcariu"*, ediţia I, Cluj-Napoca, 12–13 septembrie 2013, editori Eugen Pavel, Nicolae Mocanu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, 2015, p. 219–226.

Gli argumenti demografici nella lotta per i diritti dei romeni di Transilvania nei secoli XVIII–XX, în *Dal cuore dell'Europa. Omaggio al professor Cesare Alzati per il compimento dei 70 anni*, a cura di Ioan-Aurel Pop, Ovidiu Ghitta, Ioan Bolovan, Ana Victoria Sima, Editura Centrul de Studii Transilvane – Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015, p. 339–354 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Between Public and Private: The Orthodox and Greek-Catholic Churches and the Romanians of Transylvania during WWI, în *Primul Război Mondial: perspectivă istorică şi istoriografică/ World War I: A Historical and Historiographical Perspective*, coord. Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Oana Mihaela Tămaş, Editura Centrul de Studii Transilvane – Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015, p. 551–558 (împreună cu Marius Eppel).

Alexandru Roman și înființarea Catedrei de Limba Română la Universitatea din Budapesta: context și semnificație, în vol. *Inter Scyllam et Charybdam*, szerkesztette: Miskolczy Ambrus, Hergyán Tibor és Nagy Levente, Elte Eötvös Kiadó, Budapest, 2015, p. 23–30 (împreună cu Oana-Mihaela Tămaș).

Demography and ideology: the Romanians in Transylvania from the mid-18th century until the Union of 1918, în *Nouvelles Études d'Histoire XIII*, coord. Dan Berindei, Ioan-Aurel Pop, Editura Academiei Române, București, 2015, p. 85–98.

Vasile Mangra and the Personality of Moise Nicoară, în „Journal of Humanistic and Social Studies", VI, nr. 1 (11), 2015, p. 151–155 (împreună cu Marius Eppel).

Câteva aspecte economice din Primul Război Mondial reflectate în izvoarele statistice și în dialogul epistolar referitor la Transilvania, în *Economie și istorie. Dialog și interdisciplinaritate. In honorem prof. univ. dr. Ioan Lumperdean la împlinirea vârstei de 60 de ani*, coord. Dana Bako, Iosif Marin Balog, Rudolf Gräf, Răzvan V. Mustață, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, p. 441–454 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Modernization and Propaganda: Periodicals, *Ecclesiastical Circulars and the Romanian Society in Transylvania during the Modern Period*, în „Journal for the Study of Religions and Ideologies", vol. 15, issue 44 (Summer 2016), p. 137–152.

Demography and Politics in the Romanian-German Diplomatic Relations (1942), în *O identitate secundă. Dennis John Deletant*, *Istoria*, *România și Românii. In honorem Dennis Deletant*, coord. Ottmar Trașcă, Virgiliu Țârău, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2016, p. 197–207 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Introduction. A Global History of Historical Demography. Time for an Anthology, în *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, Eds. Antoinette Fauve-Chamoux, Ioan Bolovan and Solvi Sogner, Peter Lang, Bern, 2016, p. 1–13.

Half a Century of Historical Demography in Romania (1960–1910), în *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, eds. Antoinette Fauve-Chamoux, Ioan Bolovan and Solvi Sogner, Peter Lang, Bern, 2016, p. 549–562.

Demografia în slujba națiunii (românii din Transilvania în epoca modernă), în vol. *Arhivele Bistriței* anul I, fascicula 3. *Demografie și confesiuni în Transilvania*, coord. Mircea Gelu Buta, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016, p. 21–37.

Majoritate și minorități, *populație civilă și autorități. Transilvania în anii Primului Război Mondial*, în vol. *Primul Război Mondial. Studii*, *articole*, *eseuri*, coord. Corneliu Pădurean, Eugen Ghiță, Editura Presa Universitară Clujeană – Editura Gutenberg Univers, Cluj-Napoca – Arad, 2016, p. 379–392 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Politică și naționalitate: recensământurile din Imperiul Austro-Ungar (Studiu de caz Transilvania, *1869-1910)*, în *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. Economie*, *societate*, *politică*, *cultură*, *istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Biblioteca Științifică Centrală, Secția editorial-poligrafică, Chișinău, 2016, p. 53–64 (împreună cu Elena Crinela Holom și Marius Eppel).

Ethnicity and Politics: Censuses in the Austro-Hungarian Empire (Case study: Transylvania, *1869–1910)*, în „Romanian Journal of Population Studies", vol. X, no. 2, 2016, p. 137–151 (împreună cu Elena Crinela Holom și Marius Eppel).

Orphans, *Widows and Invalids in Transylvania during and after The Great War. Statistical Contributions Concerning Bistrița-Năsăud County*, în *World War I – The other face of the war*, Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner, Oana Mihaela Tămaș (eds.), Romanian Academy – Centre for Transylvanian Studies, Cluj University Press, Cluj-Napoca, 2016, p. 165–180 (cu Adrian Onofreiu).

Între loialism și naționalism: aspecte referitoare la Ioan Slavici în anii Primului Război Mondial, în *Din modernitate spre contemporaneitate. Studii istorice dedicate lui George Cipăianu la împlinirea vârstei de 75 de ani*, editori Virgiliu Țârău, Ottmar Trașcă, Liviu Țârău, Valentin Orga, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2017, p. 266–274.

Introduction, în *Intermarriage in Transylvania*, *1895–2010*, Ioan Bolovan, Luminița Dumănescu (eds.), Peter Lang, Bern, 2017, p. 7–19 (cu Luminița Dumănescu).

The Quantitative Dimension of Mixed Marriages in Transylvania at the End of the Long Nineteenth Century, în *Intermarriage in Transylvania*, *1895–2010*, Ioan Bolovan, Luminița Dumănescu (eds.), Peter Lang, Bern, 2017, p. 57–72.

Baza de date a populației Transilvaniei, *instrument pentru cercetarea de demografie istorică și istorie socială*, în *Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu*, coord. Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tămaș, Editura Centrul de Studii Transilvane – Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017, p. 269–295 (împreună cu Luminița Dumănescu)

„Transilvaniei cu dragoste", în *Transilvania din cuvinte*, antologie alcătuită de Irina Petraș, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017, p. 48–54.

Ioan Slavici: Între loialismul pro-habsburgic și devotamentul național, Biblioteca Județeană George Coșbuc, colecția Clasica, 6, Bistrița, 2017, 36 p.

Probleme demografice și relații interetnice reflectate în discursurile parlamentare ale lui Alexandru Vaida-Voevod la începutul secolului XX, în *Arhivele Bistriței*, anul II, fascicula 4(8), 2017, p. 17–24.

Transilvania pe drumul unității naționale (de la Revoluția din 1848 la Primul Război Mondial), în vol. *Centenar Sfatul Țării*, *1917–2017. Materialele conferinței științifice internaționale Chișinău*, *21 noiembrie 2017*, coord. Gheorghe Cliveti, Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Editura Lexon Prim, Chișinău, 2017, p. 167–178.

Warfare in the 19th–20th Centuries and its Effects: A Necessary Evil? (Case Study: World War I, în „Romanian Journal of Populations Studies", vol. XI, Issue 2, July – December 2017, p. 35–56 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

The Romanians and the Poles from Austria-Hungary in the Maelstrom of the Great War. Statistical Data, *Historical Facts and Perceptions*, în *Polonais et Roumains dans la Première Guerre mondiale. Études et essais*, sous la direction de Marek Kornat, Małgorzata Willaume et Mariusz Wołos, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego Krakow, Krakow, 2017, p. 44–57.

Gli avatar di Ioan Slavici durante la Prima Guerra Mondiale, în *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, XII, 2017, București, p. 31–38.

ASTRA și Marea Unire (naționalitate și antecedente democratice), în *Arhivele Bistriței*, anul III, fascicula 2(10), 2018, p. 13–20.

Și ei au fost la Alba Iulia, în *Transilvania din cuvinte. Studii*, *eseuri*, *evocări*, *memorii*, antologie alcătuită de Irina Petraș, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018, p. 104–127 (împreună cu Mihaela Bedecean, Alexandru Bogdan Bud, Marius Eppel, Adrian Onofreiu, Corneliu Pădurean, Dorina N. Rusu).

Autonomiile istorice la Centenarul Marii Uniri, în vol. *Beiușul și lumea lui*, vol. V, *Lupta pentru Unire (1918–1919). Oameni*, *fapte*, *întâmplări din Bihor*, coord. Ioan Degău, Viorel Faur, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2018, p. 13–34 (împreună cu Ioan-Aurel Pop).

Primul Război Mondial: un rău necesar?, în *Nicolae Bocșan. Istoria sub semnul Generozității și Umanității*, coordonat de Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Mihaela Bedecean, seria „Personalități ale «Universității Babeș-Bolyai»", Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, p. 89–109 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Majoritate și minorități, *populație civilă și autorități: Transilvania în anii Primului Război Mondial*, în Ioan Bolovan, Momčilo Pavlović (coord.) *Români și sârbi în Marele Război. Rumuni i srbi u Velikom Ratu*, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2018, p. 167–195 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Famiglia e comportamento matrimoniale in Transilvania durante la Grande Guerra (1914–1918), în „Rassegna Storica del Risorgimento", CV, 2018, 1, p. 70–82.

Ipostaze privind relația Generalului Berthelot cu Casa Regală a României (1916–1918)", în *In honorem pr. prof. univ. dr. Vasile Stanciu*, ed. arhid. asist. univ. dr. Daniel Mocanu, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2018, p. 107–118.

The Historical Autonomies at the Centennial of the Great Union, în „Transylvanian Review", vol. XXVII, no. 3 (Autumn 2018), p. 3–16 (împreună cu Ioan-Aurel Pop).

Antecedentele democratice ale Unirii Transilvaniei cu România”, *în „Analele Bucovinei*, anul XXV, 1(50), 2018, p. 51–61.

Democrazia e nazionalità presso i romeni della Transilvania tra il 1848 e il 1918, în vol. *Romania e Italia. La cultura della memoria condivisa degli ultimi cento anni. Memoria e identità nel dialogo romeno-italiano. Spazi simbolici*, *aspetti giuridici*, *storici e filosofici*, a cura di Augusto Sinagra, Florin Tudor, Aracne Editrice, Roma, 2018, p. 33–52.

From the National Assembly in Blaj to the Great National Assembly in Alba Iulia: Church and Nationality, în „Transylvanian Review”, vol. XXVII, no. 4 (Winter 2018), p. 31–45 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea – prima parte a secolului al XX-lea, în *Centenarul Marii Uniri la TVR*, editor Gheorghe Iacob, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, 2018, p. 173–188.

The Romanians' Ideals of Liberalism and Nationality in 1918, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia”, vol. 64, nr. 2, December 2018, p. 1–14.

Presa, *circularele bisericești și societatea românească din Transilvania în epoca modernă*, în vol. *Istorie și cultură. In honorem academician Andrei Eșanu*, ed. și red. șt. Constantin Manolache; coord. Igor Cereteu, Biblioteca Ştiinţifică (Institut) „A. Lupan”, Chișinău, 2018, p. 472–482.

Über den Sathmarer Schwaben vor und nach der Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien, în vol. *Loialitätswechsel und institutioneller Neuanfang. Die regionalen deutschen Minderheiten in Rumänien 1918–1928*, Hrsg. Rudolf Gräf und Daniela Stanciu, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, p. 449–464 (împreună cu Sorina Paula Bolovan).

De la Adunarea Națională de la Blaj din mai 1848 la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din decembrie 2018, în *Martiri bihoreni ai Marii Uniri*, coord. Ioan Degău, Ioan Laza, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2019, p. 23–36.

Statistical Contributions Concerning the Orthodox Population in Cluj during the First Years after the Union of Transylvania with Romania, în „Romanian Journal of Population Studies”, 2015, no. 2, p. 7–16 (cu Marius Eppel, Alexandru Moraru).

The Historical Population Database of Transylvania. A Story of a Work in Progress, în vol. *Mensch im Mittelpunkt. Bevölkerung – ökonomie – Erinnerung. Festschrift für Peter Teibenbacher zum 65. Geburstag*, Michaela Hohenwartner, Walter M. Iber, Thomas Krautzer (Hg.), Lit Verlag, Wien, 2019, p. 133–146 (cu Luminița Dumănescu).

Drumul spre Marea Unire, în *Excelsior România. Drumul spre Marea Unire (străbătut emotional de membrii Asociației noastre)*, Ioan Constantinescu (coord.), Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, p. 9-85 (cu Ioan Aurel Pop).

Warfare in the 19th–20th Centuries and Its Effects: A Necessary Evil ? (Case Study: World War I), în vol. *War Hecatomb. International Effects on Public Health*, *Demography and Mentalities in the 20th Century*, Helena da Silva, Paulo Teodoro de Matos, José Miguel Sardica (eds.), Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New York – Oxford-Wien, 2019, p. 249–271 (versiune revizuită împreună cu Sorina Paula Bolovan).

Populations Movements in Transylvania During the First World War, în Dan Berindei, Andrei Pippidi, Ioan Bolovan, *Romanians and Poles on Move from 1848 to 1944*, Romanian Academy – Center for Transylvanian Studies, Cluj University Press, 2019, p. 107–121.

Transilvania în anii Primului Război Mondial și Unirea cu România, în *Șoimeni. De la Primul Război Mondial la Marea Unire*, Ion Mureșan, Ioan Bolovan, Vasile Lechințan, Simion Chita, Editura Ecou Transilvan, Cluj-Napoca, 2019, p. 9–33.

De la Adunarea Națională de la Blaj la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, în *Istorii ale Marelui Război și ale Unirii de la 1918: volum al Congresului Național al Istoricilor Români*, *Iași*, *29 august – 1 septembrie 2018*, coord. Victor Spinei, Gheorghe Iacob, Ionuț Nistor, Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, Iași, 2019, p. 59–71.

Modelul Adunării de la Blaj și al revoluției de la 1848 în mișcarea națională românească până la Marea Unire, în *Analele Aradului*, IV, nr. 4, 2018, p. 22–33.

Scrisoarea de recomandare între obicei și normă juridică: avatarurile unor concepte și practici (sec. XIX–XX), în *In Honorem Valentin Mirișan. Gânduri*, *studii*, *instituții*, editor coordonator Cristian Dumitru Miheș, Editura Universul Juridic, București, 2020, p. 209–218 (împreună cu Dorel Moțiu).

History at the Crossroads? A Plea for Reconsidering the Status of a Science and a Study Discipline, în „Transylvanian Review", vol. XXIX, Supplement no. 1, 2020, p. 261–271 (în colaborare cu Adina Maria Cornea)

Prefețe

Cuvânt-înainte, la Ioan Popa (coord.), Mihai Diaconu, Cristina Sava, Rafael Țichidelean, *Românii din comitatul Hunedoara în Primul Război Mondial. Ancheta ASTREI*, Editura Astra Museum, Sibiu, 2018, 227 p., p. 7–8.

Prefață, la Adrian Onofreiu, Luca Mircea Chira, Dana Văran, Andreea Salvan, *Județul Bistrița-Năsăud – începuturi*, *continuități și actualități*, Editura Charmides, Bistrița, 2018, p., p. 5–6.

Cuvânt înainte, la *Atlas statistico-descriptiv al localităților județului Bistrița-Năsăud*, ediție îngrijită și coordonată de Luca Mircea Chira, Editura Institutului Național de Statistică, București, 2018, p. 7–8.

Prefață, la „*Despre împlinirea celor neîmplinite" în districtul Năsăud. Condicile administrative de la Măgura (1866–1868) și Șanț (1874)*, ediție, studiu introductiv și note de Adrian Onofreiu – Claudia Septimia Sabău, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2018, 145 p., p. 7–8.

Prefață, la Ionel Pop, *Un martor al Marii Uniri*, ediție îngrijită de Alexandru Bârsan, Editura Corint, București, 2018, 336 p., p. 5–9.

Prefață, la Jakab Elek, *Istoria Clujului*, seria I, vol. II *(1701–1740)*, traducere din limba maghiară și studiu introductiv de Varga Attila, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018, 219 p.

Cuvânt-înainte, la vol. *Biserică și națiune la românii din Banat și Transilvania*, Adrian Ardeț, Ioan Bolovan (editori), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, 331 p., p. 7–8.

Prefață, la *Studii de didactica științelor socio-umane. Confluențe. Restituiri. Studii de caz. Analize. Recenzii*, coord. Cosmin Prodea, Mirela Albulescu, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, 285 p., p. 7–9.

Prefață, la Daniel Lăcătuș, *Orașul Călan la Marea Unire*, Editura StudIS, Iași, 2019, 98 p., p. 4–5.

Prefață, la Iudita Călușer, Gabriel Moisa, Petru Ardelean, Tiberiu Ciorba, *Primăvara întregirii. Operațiunile armatei române aprilie – august 1919*, editor Aurel Chiriac, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Oradea – Cluj-Napoca, 2019, 266 p., p. 9–10.

IONEL CÂNDEA

Volume de autor

Mănăstirea Măxineni, vol. II. *Documente*, Editura Istros, Brăila, 2014, 350 p.

Cetatea Brăilei. Istoric. Reconstituire. Valorificare (bilingv română/engleză), Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2015, 212 p.

Cetatea Albă. Cercetări arheologice și istorice / Archaeological And Historical Researches, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2016, 334 p.

Medalii bătute de Muzeul Brăilei „Carol I"/ 1991–2016/ – 25 de ani, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2016, 64 p.

Mănăstirea Măxineni, *Album monografic*, autor cap. „Istorie", Ionel Cândea, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 2018, p. 15–79.

Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril din Brăila, Editura Istros, 2019, 136 p.

Volume îngrijite (editor / coordonator)

Studii de istorie, vol. III, editori: Constantin Bușe, Ionel Cândea, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2014, 656 p.

„Istros", XX, Editura Istros, Brăila, 2014, 925 p.

„Analele Brăilei", serie nouă, anul XIV, nr. 14, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2014, 291 p.

Studii de istorie, vol. IV, editori: Constantin Bușe, Ionel Cândea, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2015, 831 p.

„Istros", XXI, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2015, 720 p.

„Analele Brăilei", serie nouă, anul XV, nr. 15, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2015, 370 p.

Polychronion Înaltpreasfinţitului Arhiepiscop Casian, *la 60 de ani*, prefață prof. univ. dr. Emilian Popescu, volum îngrijit de: Prof. univ. dr. Emilian Popescu, prof. univ. dr. Ionel Cândea, pr. Lucian Petroaia; pr. Gelu Aron, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I" – Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, 2015, 708 p.

Istoria redescoperită / Documente esențiale din istoria modernă a României: acte și discursuri politice celebre, ediție îngrijită de Petru N. Popescu, cu o prefață de prof. univ. dr. Ionel Cândea, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2015, 293 p.

Studii de istorie, vol. V, editori Constantin Bușe, Ionel Cândea, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2016, 585 p.

Studii de istorie, vol. VI, editori Constantin Bușe, Ionel Cândea, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2016, 423 p.

„*Istros*", XXII, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2016, 490 p.

„*Analele Brăilei*", serie nouă, anul XVI, nr. 16, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2016, 652 p.

„*Istros*", XXIII, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2017, 495 p.

Studii de istorie, vol. VII, editori Constantin Bușe, Ionel Cândea, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2017, 870 p.

„*Analele Brăilei*", serie nouă, anul XVII, nr. 17, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2017, 248 p.

„*Analele Brăilei*", serie nouă, anul XXIV, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2018, 380 p.

Studii de istorie, vol. VIII, editori Constantin Bușe, Ionel Cândea, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2018, 613 p.

Studii de istorie, IX, editori Constantin Bușe, Ionel Cândea, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2019, 882 p.

„*Istros*", XXV, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2019, 300 p.

Volume în colaborare

Ionel Cândea, Costin Croitoru, *Documente privind istoria Brăilei. Răspunsuri la Chestionarele Odobescu şi Hasdeu*, *pentru judeţul Brăila*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2015, 640 p.

Colecția FLORILEGIUM
(în colaborare cu Editura Academiei Române)

Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque antiquitatis et medii aevi (curatores seriei VICTOR SPINEI et IONEL CÂNDEA), Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Bucureşti – Brăila:

XIV. Yu Taishan, *China and the Mediterranean World in Ancient Times*, édited by Victor Spinei, 2014, 396 p.

XV. G. I. Brătianu, *Les Génois et les Vénitiens dans la mer Noire aux XIIIe–XIVe siècles*, edité par Victor Spinei et Ionel Cândea, 2014, 359 p.

XVI. István Zimonyi, *Medieval Nomads in Eastern Europe*, edited by Victor Spinei, 2014, 398 p.

XVII. Johannes Koder, *Die Byzantiner und Europa*, Heraugegeben von Cristina Spinei, 2015, 373 p.

XVIII. Matei Cazacu, *Au carrefour des Empires et des mers. Études d'histoire médiévale et moderne*, édité par Emanuel Constantin Antoche et Lidia Cotovanu, 2015, 476 p.

XIX. Warren Treadgold, *Studies in Byzantine Cultural History*, edited by Bogdan-Petru Maleon and Anda-Elena Maleon, 2015, 487 p.

XX. Johan Van Heesch, *Studies in Roman Coinage*, editor Victor Spinei, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2016, 414 p.
XXI. Roman Hautala, *Crusaders*, *Missionaries and Eurasian Nomads in the 13th–14th Centuries: a Century of Interactions*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2017, 477 p.
XXII. Michael Vickers, *Parerga: Selected Essays on Literature*, *Art and Archaeology*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2019, 367 p.
XXIII. Ivan Biliarsky, *Verstigia semper adora power*, *faith and institutions in byzantine and post-byzantine world*, ed. by Ovidiu Cristea, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila 2020, 372 p.

Coordonator, împreună cu acad. Victor Spinei, la volumele din seria „Basarabica"

1. Ion Guceac, *Constituția la răscruce de milenii*, ediția a 2-a revăzută și adăugită, prefață de Ion Dogaru, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila 2016, 535 p.
2. Vlad Mischevca, *Geneza problemei basarabene – 1812*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2016, 368 p.
3. Valeriu Popovschi**,** *Biroul de organizare a Sfatului Țării (27 octombrie – 21 noiembrie 1917); Republica Democratică Moldovenească (Formarea și evoluția. 1917–1918)*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila 2017, 366 p.
4. Sergiu Cornea, O*rganizarea teritorială a puterii locale în Republica Moldova*, 2017, 614 p. 5.
5. Victor Țvircun, *Dimitrie Cantemir – Repere biografice*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2017, 374 p.
6. Ilie C. Spinei, *Figuri proeminente de preoți din Basarabia (1700–1939)*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2017, 519 p.
7. Nicolae Enciu, *În componența României Întregite. Basarabia și basarabenii de la Marea Unire la notele ultimative sovietice*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2018, 543 p.
8. Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Lumina cărții la români (secolele XIV–XIX)/ Studii*, *surse și materiale*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2018, 657 p.
9. Ion Chirtoagă, *Estul spațiului românesc în perioada medievală și începutul celei moderne / Studii și documente*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2018, 585 p.
10. Duca Gheorghe, Macaev Fliur, *Compounds and Materials for Drug Development and Biomedical Applicantions*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2018, 307 p.
11. Alexis Nour, *Scrisori și amintiri din Basarabia*, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2019, 508 p.
12. Igor Cereteu, *Cartea românească veche în Basarabia: Istorie*, *circulatie*, *valoare documentară*, București – Brăila, 2019, 544 p.
13. Valentin Burlacu, *Unirea Basarabiei cu Romania și recunoașterea ei internațională*, București – Brăila, 2019, 510 p.
14. Mihai Țurcanu, *Statele Unite și problema Basarabiei (1917–1941)*, București – Brăila, 2019, 377 p.
15. Valentin Tomuleț, *Protestele și revendicările populației din Basarabia* (*anii 1812–1828*), București – Brăila, 2019, 610 p.

Coordonator, împreună cu acad. Victor Spinei și cș. I. dr. Zamfira Mihail la volumele din seria „Documenta Basarabiae"

1. Antim Ivireanul, *Predici. Un manuscris inedit din Basarabia (1824*); ediție critică, studiu introductiv, note, facsimil de Zamfira Mihail și Paul Mihail; preambul de Victor Spinei, Ionel Cândea; cuvânt-înainte de arhiep. dr. Casian Crăciun, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2017, 670 p.

2. *Documente privitoare la istoria Ţării Moldovei în perioada Războiului ruso-turc August 1808 – Iunie 1809*, Volum întocmit de Demir Dragnev, Larisa Svetlicinâi (coordonatori și editori), Teodor Candu, Tudor Ciobanu (editori), București – Brăila, 2017, 884 p.
3. *Unirea Bucovinei cu România.* A*ntologie de documente*, *hotărâri*, *declarații*, *adresări*, *apeluri*, *telegrame*, *acte*, *protocoale unioniste*, realizată de Vasile Tărâţeanu, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2018, 363 p.
4. Demir Dragnev, *Documente privitoare la istoria Ţării Moldovei în perioada Războiului ruso-turc 1806–1812 (1 iulie 1809 – 14 aprilie 1810)*, volum întocmit de: Demir Dragnev, Larisa Svetlicinâi (coordonatori și editori), Teodor Candu, Tudor Ciobanu (editori), în *Documenta Basarabiae*, 4, 1124 p.
5. *Rezistenta prin cultura in Basarabia (sec. XIX). Scrieri parenetice*, Documenta Basarabiae, 5, editor Zamfira Mihail, 262 p.

Coordonator, împreună cu acad. Victor Spinei, a volumelor din *Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*

1. *Documente privind istoria Românilor. Legația română la Petrograd (1914–1918) Documente / La légation roumaine à Pétrograd (1914–1918). Documents*, Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, seria a 3-a, vol. I, editori Gheorghe E. Cojocaru și Eugen-Tudor Sclifos, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2018, 657 p.
2. *Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*, *seria a 3-a*, *vol. II. Documente privind activitatea consulatelor României de la Odessa*, *Ismail și Moscova în 1917–1919*, editori Gheorghe E. Cojocaru și Eugen-Tudor Sclifos, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2019, 486 p.
3. *Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*, seria a 3-a, vol. III. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, ed. Victor Ţvircun, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2020, 540 p.

Coordonatorul colecției „Teze de doctorat", Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", seria „Istorie" (47 titluri);

Editing board: **Ionel Cândea**, Thomas M. Bohn, Adrian Gheorghe, Albert Weber, Christof Paulus, Alexandru Ștefan Anca, Dan Ioan Mureșan pentru volumul *Corpus Draculianum / Documentele și cronicile relative la viața și domnia voievodului Vlad Ţepeș (1437–1650) / (Versiune revizuită și adăugită a ediției germane)/ vol. I. Scrisori și documente de cancelarie*, Tomul 1*: Cancelarii valahe*, cu contribuția lui Jürgen Fuchsbauer, Bibliotheca Draculiana (1), Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București – Brăila, 2019, 266 p.

Studii și articole

Noi discuri ornamentale, *cahle și tripozi din vatra medievală a Brăilei (sec. XIV–XVI). Câteva considerații / Some remarks on new ornamental disks*, *stove tiles and tripods from the medieval hearth of Brăila (14th–16th centuries)*, în *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, p. 455–468.

Nicolae Iorga și Constantin C. Giurescu – istorici ai oraşului Brăila, în „Historia Urbana", tomul XXI, Editura Academiei Române, p. 37–45.

Două zapise de vânzare-cumpărare de rumâni din secolul al XVII-lea, în *Retrospecții medievale. In Honorem Professoris Emeriti Ioan Caproșu*, ediderunt Victor Spinei, Laurențiu Rădvan, Arcadie M. Bodale, Iași, 2014, p. 101–107.

Mănăstirea Măxineni la hotarul de răsărit al Ţării Românești, *lângă turci*, *tătari și ruși (sec. XVIII–XIX)*, în *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, editori: Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter, Iași, 2014, p. 597–603.

Viața spirituală în Bărăgan și la Dunărea de Jos în tradiții consemnate la sfârşitul sec. al XIX-lea, în *Polychronion Înaltpreasfinţitului Arhiepiscop Casian, la 60 de ani*, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2015, p. 391–395.

Vasile Ursachi sau „omul sfinţeşte locul”, în *Miscellanea historica et archaeologica. In honorem Vasile Ursachi octogenarii*, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2015, p. 27.
Un demn urmaş al lui Antim Ivireanu la începuturile Brăilei moderne – tipograful şi profesorul Ioan Penescu, în „Călăuza Ortodoxă”, 2016.
Un document inedit de la Constantin Mavrocordat (1732) în colecţiile Muzeului Brăilei „Carol I”, în „Istros”, XXII, 2016, p. 467–472.
Centrul de Studii Dunărene din cadrul Muzeului Brăilei „Carol I” – sub egida Academiei Române, în „Analele Brăilei”, 16, 2016, p. 9–12.
Schiță de program – „Brăila 650”, în „Analele Brăilei”, 16, 2016, p. 13–20.
Un monument închinat istoriei Brăilei întrerupt. În memoria profesorului Mihai Maxim, în „Istros”, XXIII, 2017, p. 467–474.
Mănăstirea Măxineni – un aşezământ monahal din judeţul Brăila de curând restaurat, în „Acta Moldaviae Septentrionalis”, XVI, 2017, p. 188–198.
Brăila în Războiul de Întregire şi lupta politică pentru Marea Unire (1916–1919), în „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg”, 2018.
Reconstitution de la citadelle de Brăila d'après des sources cartographiques, *iconographiques et documentaires*, în „Revue Roumain d'Histoire”, 2018.
O copie de Hotărnicie de la 1768 referitoare şi la averea Mănăstirii Măxineni, *jud. Brăila*, în „Analele Brăilei”, 18, 2018, p. 9–15.
Dărâmarea Cetăţii Brăilei (1828–1831), în „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg”, 2019.
Centrul de Studii Dunărene al Academiei Române la o dublă sărbătoare, în „Academica”, nr. 3, martie 2019, anul XXIX, nr. 341, p. 45–47.

PAUL NIEDERMAIER

Volume de autor

Geneza oraşelor medievale în Transilvania, Editura Academiei, Bucureşti, 2016, 607 p. + 596 il.
Institutul de Cercetări Socio-Umane la 60 de ani. 1956-2016, editat de ICSU Sibiu (album), 48 p.
Siebenbürgische Familienerinnerungen [Memorii de familii transilvănene], Editura Honterus, Sibiu, 2017, 355 p. + il.
Siebenbürgen im südosteuropäischen Raum [Ardealul în spaţiul sud-est european), manuscris terminat, urmează să apară în Editura Böhlau, Köln Weimar Wien, 290 p. +198 il.

Studii

Medieval Town Plants in Romania, în *Lords and Towns in Medieval Europe. The Europen Historic Atlas Projekt*, Derchester, 2015, p. 287–304.
Repräsentation als Problem der Urbanistik am Beispiel Kronstads [Reprezentarea ca problemă a urbanisticii – exemplul oraşului Braşov], în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, nr. 39, 2016, p. 68–75.
Nucleele oraşului Câmpulung, în „Historia Urbana”, 2016, p. 235–244.

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Volume de autor

Dacia. Un mileniu de istorie, ediţia a II-a, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2014, 414 p.
Inscripţii latine din Dacia, vol. II, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016, 213 p.
Decebal, *regele dacilor*, ediția a II-a, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2016, 254 p.
Geneza poporului român, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2017, 270 p.

La romanité daco-mésienne et l'ethnogénèse des Roumains, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2018, 227 p.

Formarea poporului român şi a limbii române, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2019, 149 p.

Volume editate

Colonne Trajane et Trophées romaines. Actes du Colloque franco-roumain „Études sur la Colonne Trajane. 1900 ans depuis l'inauguration de la Colonne Trajane (113–2013)", *Bucarest*, *28–29 octobre 2013*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2015 (în colaborare cu Martin Gallinier şi Florian Matei-Popescu), 789 p.

Carmen Maria Petolescu, *Daco-Moesica. Studii de numismatică şi gliptică*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2017, 364 p. (în colaborare cu Ştefan Vasiliță).

Divus Traianus. Travaux du Colloque international de Drobeta-Turnu Severin, *16–17 juin 2017*, recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Gallinier et Florian Matei-Popescu, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2018 (în colaborare cu Martin Galinier şi Florian Matei-Popescu), 228 p.

Studii şi articole

Noi contribuţii epigrafice privitoare la organizarea militară şi administrativă a Daciei romane, în Dragoş Măndescu (ed.), *Influenţe*, *contacte şi schimburi culturale între civilizaţiile spaţiului carpato-dunărean*, *din preistorie până în Antichitate*. Lucrările colocviului naţional desfăşurat la Cumpăna, 2–4 octombrie 2013, Piteşti, 2014, p. 140–162.

Tropaeum. Complexul comemorativ de la Adamclisi şi oraşul roman, în „Academica", 24, 2014, 6–7 (284–285), p. 77–84.

Notes prosopographiques (VIII), în „Dacia", N.S., 59, 2015, p. 363–370.

Clodius Gallus, *procurator Daciae Porolissensis*, în SCIVA, 66, 2015, 1–2, p. 97–100, 4, p. 339–356.

La Colonne Trajane en dialogue avec les sources écrites, în C.C. Petolescu, M. Gallinier, F. Matei-Popescu (ed.), *Colonne Trajane et Trophées romaines*, Bucureşti, 2015, p. 66–113.

Amfiteatrul militar roman de la Drobeta, în „Academica", XXV, 2015, 5 (295), p. 30–37 (coautori: Fl. Matei Popescu şi Şt. Vasiliță).

L'apparition des Goths dans l'espace nord-pontique et les préliminaires du bellum Scythicum, în *Argeologia mileniului I p. Chr.*, IV, Brăila, 2015, p. 49–55.

Pulpudeva, Anciet West & East (Leuven – Paris – Bristol, Ct), 15, 2016, p. 223–225.

Cronica epigrafică a României (XXXIV, *2014)*, în SCIVA, 66, 2015, 3–4, p. 329–364.

Cronica epigrafică a României (XXXV, *2015)*, în SCIVA, 67, 2016, 4, p. 355–372.

Note epigrafice (X), în SCIVA, 67, 2016, 3–4, p. 303–320.

Baba Dochia. O reminiscenţă a păgânismului daco-roman, în „Drobeta", XXVI, seria Etnografie, 2016, p. 7–13.

Note sur PIR^2, *P 926: C. Prastina Messalinus*, „Dacia", N.S., 60, 2016, p. 301–306 (în colaborare cu Mihai Popescu).

Romula-Malva sau *Romula et Malva* ?, în „Oltenia. Studii şi comunicări. Arheologie-Istorie", 22–23, 2015–2016, p. 137–142.

Epigrafie şi etimologie (I): *cuvântul românesc „baia"*, în „Drobeta", seria Arheologie-Istorie, 26, 2016, p. 5–12.

Note sur ISM I, *15*, în Pontica, 50, 2017, p. 383–386.

Cronica epigrafică a României (XXXVI, *2016)*, în SCIVA, 68, 2017, 1–4, p. 101–211.

Notes prosopographiques (IX), în Dacia, N.S., 59, 2017, p. 241–246.

Victoria Dacica *de l'empereur Trajan et son echo dans l'Empire Romain*, în *Divus Traianus* 2018 (v. mai sus), p. 67–78

Drobeta. *Le centre militaire et la ville romaine*, în *Divus Traianus* (v. mai sus), p. 107–125 (în colaborare).

Saints avec des „noms impériaux", în *Divus Traianus* (v. mai sus), p. 213–216.

Creştinismul popular daco-roman şi rolul său în etnogeneza Românilor, în „Drobeta", seria Etnografie, XVII, 2017, p. 9–21.

Cronica epigrafică a României (XXXVII, 2017), în SCIVA, 69, 2018, 1–4, p. 269–286.
Participarea flotei romane la războiul dacic al împăratului Traian, în SCIVA, 69, 2018, 1–4, p. 217–224.
Culegerea de inscripţii greceşti şi latine din România, în Mihai Popa (coord.), *Editura Academiei Române 70*, Bucureşti, 2018, p. 54–60.
Hispano-Dacica. Dacios in dos inscripciones hispahas, în Aquila Legionis, 21, 2018, p. 61–68.
Decuriones conscriptive, în Pontica, 2018, p. 375–377.
Cronica epigrafică a României (XXXVIIi, 2018), în SCIVA, 70, 2019, 1–4, p. 245–296.
Numele Traianus în onomastica romană, în „Oltenia. Studii şi comunicări. Arheologie-Istorie", 25, 2019, p. 132–140.
Δεκίβαλος: *un nouveau timbre amphorique romain attesté en Dacie*, în Pontica, LII, Supplementum VI. Varia epigraphica et archaeologica, volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu, Constanța, 2019, p. 201–210 (coautor Dorel Bondoc).
Ursus, *episcopus Avaritianorum*, în Costin Croitoru ed., *Miscellanea historica et archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea*, Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Băila, 2019, p. 77–87.
Cetatea Grădeț – între Antichitate şi Evul Mediu, în Ion Stângă (ed.), *Cetatea medievală a Severinului – important centru militar*, *comercial şi spiritual al Țării Româneşti*, Craiova, 2019, p. 13–19.
Epigrafie şi etimologie (II): *despre originea cuvântului cătun în limba română*, în Argesis, seria Istorie, 28, 2019, p. 9–16.
Un toponim daco-roman târziu: Recidiva, în Varlaam Ploeşteanul, Emanoil Băbuş (ed.), *Omagiu profesorului Emilian Popescu la 90 de ani*, Bucureşti, Editura Basilica, 2020, p. 152–158.
Cronica epigrafică a României (XXXIX, 2019), în SCIVA, 71, 2020,1–4.

Publicații în curs de apariție

La romanité orientale environ 800, în „Nouvelles études d'histoire".
Cohors I Ubiorum, în „Oltenia. Studii şi comunicări, Arheologie-Istorie", 26, 2020.
Une estampille tégulaire en forme de croix de Porolissum, în „Studii Teologice", 2020.
Românii din Carpații Nordici şi din Transcarpatia, în „Argesis", seria Istorie, 29, 2020.

Recenzii:

Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa, Bucureşti, 2012 (*SCIVA* 65, 2014, 3–4, p. 388–394.
M. Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, Bucureşti – Cluj-Napoca (*SCIVA*, 67, 2016, 3–4, p. 397–402.

ANDREI-NICOLAE PIPPIDI

Volume de autor

N. Iorga, *Scritti veneziani*, a cura di Andrei Pippidi, traduzione di Corina Anton, Venezia, Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica, 2015.
Documente despre locul românilor în istoria Sud-Estului european, Editura Academiei Române, București, 2018, 272 p.

Volume editate

Postelnic Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre*, Editura Academiei Române, București, 2017, 327 p.
N. Iorga, *Jurnalul ultimilor ani 1938–1940*, îngrijire de text, note și introducere, București, Editura Humanitas, 2019, 440 p.
Dan Berindei, Andrei Pippidi, Ioan Bolovan (ed.), *Romanians and Poles on Move from 1848 to 1944*, Cluj University Press, Cluj-Napoca, 2019, 187 p.
M. Berza, *De la Méditerranée à la mer Noire* (ed. Andrei Pippidi), Institut des études avancées pour la culture et la civilisation du Levant, Editura Biblos, Brăila, 2020, 868 p.

Studii și articole

Un document medical și psihologic, în Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter (ed.), *Mihai Dimitrie Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2015, p. 837–842.

Părinți și copii în Geneva lui Toepffer, în Nicoleta Roman (ed.), *Copilăria românească între familie și societate (sec. XVII–XX)*, București, Editura Nemira, 2015, p. 343–360.

From Phanariote Chronicles to Nation-Building, în RESEE, tomul LIV, 2016, p. 189–199.

Taking Possession of Wallachia. Facts and Interpretations, în Oliver Jens Schmitt (ed.), *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*, Wien, 2016, p. 189–208.

Two Old Files on Nicholas Mavrocordatos, în RESEE, tomul LV, 2017, p. 171–184.

Romanian Students in Germany in the mid-19th Century, în *Spre Pământul Făgăduinței. Între Balcani și Bugeac. Omagiu doamnei profesoare Elena Siupiur la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Brăila, Editura Istros, 2020, p. 165–172.

IOAN-AUREL POP

Volume de autor

Transilvania, *starea noastră de veghe*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016, 298 p.

Identitatea românească. Felul de a fi român de-a lungul timpului, Editura Contemporanul, București, 2016, 216 p.

A Short Illustrated History of the Romanians, Editura Litera, București, 2017, 239 p.

„Din mâinile valahilor schismatici...". Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV), ediția a II-a, revăzută, adăugită și ilustrată, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017, 530 p.

Istoria, *adevărul și miturile*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018, 382 p.

Istoria ilustrată a românilor pentru tineri, București – Chișinău – Cluj-Napoca, Editura Litera, 2018, 240 p.

History of Romania, traducere în limba chineză, China Renmin University Press, Beijing, 2018, 275 p.

Scurtă istorie ilustrată a românilor, Editura Litera, București, 2018, 333 p.

Românii. Eseuri dinspre Unire, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, 338 p.

A Short Illustrated History of the Romanians, Editura Litera, București, 2019, 350 p.

Scurtă istorie a românilor, Editura Litera, București, 2019, 526 p.

Istoria României moderne, Editura Ideea Europeană, București, 2019, 248 p.

De la romani la români. Pledoarie pentru latinitate, Editura Litera, București – Chișinău, 2019, 368 p.

Conferințe: Marea Unire – despre unirea prin credință și Biserică, *Luminile Evului Mediu „întunecat". De la Roma la Noua Romă – latinitatea răsăriteană a românilor*, Editura Fundației Anastasia, București, 2019, 35 p.

ГІСТОРЫЯ РУМЫНАЎ (Istoria românilor), traducere în limba bielorusă, ВЫДАВ ЗМІЦЕР КОПАС, Minsk, 2019, 231 p.

Veghea asupra limbii române, Editura Litera, București – Chișinău, 2020.

Hunedoreștii: o familie europeană, Cluj-Napoca, Școala Ardeleană, 2020, 449 p.

Sinteze (coautor, coordonator)

Prologul învățământului agricol superior din Cluj, coautor alături de Vasile Lechințan, în *Tradiție și inovație în învățământul agricol din Transilvania. Istoria Universității de Științe Agricole și Medicină Veterinară Cluj-Napoca*, vol. I – *De la începuturi până în 1945*, Doru Pamfil, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan (coord.), ediția a II-a, Editura AcademicPres Cluj-Napoca, 2015.

Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol", LII, 2015, *Supliment – Istoriografia în secolul XXI: noi generații*, *alte abordări*, coordonatori Ioan-Aurel Pop, Gheorghe Cliveti, Academia Română, Editura Academiei Române, Iași, 2015 (apărut în 2016).

Istoria Transilvaniei, vol. I (*până la 1541*), ediţia a III-a, coordonator şi coautor, alături de Thomas Nägler, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, Editura Episcopiei Devei şi Hunedoarei, Deva, 2016, 381 p. + 13 hărţi; coautor, capitol: „Transilvania în secolul al XIV-lea şi în prima jumătate a secolului al XV-lea (cca 1300–1456)", p. 233–282.

Istoria Transilvaniei, vol. II (*de la 1541 până la 1711*), ediţia a III-a, coordonator şi coautor, alături de Thomas Nägler şi Magyari András, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, Editura Episcopiei Devei şi Hunedoarei, Deva, 2016, 448 p. (coautor, capitol: „Cultura românilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea", p. 287–297.

Istoria Transilvaniei, vol. III (*de la 1711 până la 1918*), ediţia a III-a, coordonator şi coautor, alături de Thomas Nägler, Magyari András, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008, 723 p. şi anexe; (coautor, capitol: „Cultura românească (până la Şcoala Ardeleană)", p. 113–119.

Istoria ilustrată a României şi a Republicii Moldova, vol. I, ediția a 3-a, adăugită, coordonator alături de Ioan Bolovan, Editura Litera, București, Cluj-Napoca, Iași, Chișinău, 2017, p. 5.

Istoria ilustrată a României şi a Republicii Moldova, vol. II (*din secolul al XI-lea până în secolul al XVI-lea*), ediția a 3-a, adăugită, coordonator și coautor, alături de Ioan Bolovan, Editura Litera, București – Cluj-Napoca – Iași – Chișinău, 2017 (coautor, capitol: „Românii în secolele XIV–XVI: de la „Republica Creștină" la „Restaurarea Daciei", p. 132–191).

Istoria ilustrată a României și a Republicii Moldova, vol. III (*din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea*), ediția a 3-a, adăugită, coordonator și coautor, alături de Ioan Bolovan, Editura Litera, București, Cluj-Napoca, Iași, Chișinău, 2017; (coautor, capitol, în continuare la vol. II „Românii în secolele XIV–XVI: de la «Republica Creștină» la «Restaurarea Daciei», p. 194–198.

Istoria ilustrată a României și a Republicii Moldova, vol. IV (*din secolul al XVIII-lea până în secolul al XX-lea*), ediția a 3-a, adăugită, în 6 volume, coordonator alături de Ioan Bolovan, Editura Litera, București – Cluj-Napoca – Iași, Chișinău, 2017, 383 p.

Istoria ilustrată a României și a Republicii Moldova, vol. V (*prima jumătate a secolului XX*), ediția a 3-a, adăugită, coordonator alături de Ioan Bolovan, Editura Litera, București, Cluj-Napoca, Iași, Chișinău, 2017, p. 386–479.

Istoria ilustrată a României și a Republicii Moldova, vol. VI (*din secolul al XX-lea până în prezent*), ediția a 3-a, adăugită, coordonator alături de Ioan Bolovan, Editura Litera, București – Cluj-Napoca – Iași – Chișinău, 2017, p. 482–572.

Marea istorie ilustrată a României și a Republicii Moldova, Editura Litera, București – Chișinău, 2018, 800 p.

Storiografia Medievistica in Romania: l'ultimo quarto di secolo atti del Convegno di studio (Roma – Orte, 19–20 gennaio 2017), coordonatori: Massimo Miglio și Ioan-Aurel Pop, Roma Nella Sede Dell'istituto Palazzo Borromini, Piazza Dell'Orologio, 2018.

Construind Unirea cea Mare (8 volume), coord. Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Ioana-Mihaela Bonda, Ana Victoria Sima, Teodor Laurențiu Popescu, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018, 8500 p.

Construind Unirea cea Mare, vol. VII, *De la Sarmizegetusa la Alba Iulia. Stat și statalitate pe teritoriul României*, îngrijit și prefațat de Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan, autori: Susana Andea, Ioan Bolovan, Ionuț Costea, Gheorghe Iacob, Coriolan Horațiu Opreanu, Ioan-Aurel Pop, Aurel Rustoiu, Tudor Sălăgean, 788 p.

Cărţi (coautor, coordonator)

Tradiţie şi inovaţie în învăţământul agricol din Transilvania. Istoria Universităţii de Ştiinţe Agricole şi Medicină Veterinară Cluj-Napoca, vol. I – *De la începuturi până în 1945*, Doru Pamfil, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan (coord.), ediţia a II-a, Editura AcademicPress, Cluj-Napoca, 2015, 227 p.

Histoire de la Transylvanie, préface d'Alain Vuillemin, postface de Dinu Flamand, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Rafael de Surtis, Cordes-sur-Ciel, 2016, 370 p.

Istoria Transilvaniei, *ediția a doua revizuită și adăugită*, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016, 422 p.

De vertice montis. Feleacul, *Clujul şi Transilvania în Evul Mediu*, Ioan-Aurel Pop, Daniela Marcu Istrate, Tudor Sălăgean, Alexandru Simon, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2017, 160 p.

Între pasiune şi profesie. Istoriografia românească la început de mileniu, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tămaş (coord.), Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Editura Şcoala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017.

Storia della Transilvania, Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolvan, traducere în limba italiană de Maria Floarea Pop, Editura Rediviva, colecția „Culture e civiltà", Milano, 2018, 432 p.

Re de Dacia. Un proiect de la sfârşitul Evului Mediu, Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018, 257 p.

Nicolae Bocşan. Istoria sub semnul Generozității și Umanității, volum coordonat de Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Mihaela Bedecean, seria „Personalități ale Universității «Babeș-Bolyai»", Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, 617 p.

Historia Transylvaniae. Transilvania în cinci secole de cartografie, ediție de Adrian Năstase, Ioan-Aurel Pop și Mihai Gribincea, Editura Institutului Cultural Român, București, 2018, 335 p.

Uniți prin știință. Ediție dedicată Centenarului Unirii, Gheorghe Duca și Ioan-Aurel Pop, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Presa Universitară Clujeană, București – Cluj-Napoca – Chișinău, 2018, 392 p.

Histoire de la Transylvanie, Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan, traducere în limba franceză de Liana Lepădatu, Rafael de Surtis – Editura Școala Ardeleană, Cordes-sur-Ciel – Cluj-Napoca, 2018, 370 p.

Dejiny Sedmohradska, Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan, traducere în limba slovacă de Jana Páleníková, Peter Kopecký și Martin Dorko, AnaPress, Bratislava, 2018, 374 p.

Făclia Unirii celei Mari. Gânduri la Centenar, volum coordonat de Ioan-Aurel Pop și Cecilia Cârja, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, 228 p.

Elogiu limbii române. Antologie de versuri, *articole*, *maxime*, Editura Litera, București – Chișinău, 2020, de Ion-Aurel Pop: *Identitatea românilor trece obligatoriu prin latinitate*, p. 5 și *Limba română este efigia pregnantă a românilor*, p. 319.

Geschichte Siebenbürgens, Ludwigsburg: <Traian> Pop Verlag, 2020, 521 p. [împreună cu Ioan Bolovan].

Manuale, cursuri, syllabus-uri (Text books)

Ioan-Aurel Pop, *Istoria românilor pentru elevi*, Editura Litera, București, 2016, 236 p.

Zvetlana Preoteasa, Ioan-Aurel Pop, *Manual de istorie pentru românii de pretutindeni*, Institutul „Eudoxiu Hurmuzachi" pentru românii de pretutindeni, Centenar Marea Unire 1918–2018, București, 2018, 64 p.

Studii în reviste de specialitate, volume colective etc. (interne şi internaţionale) – selecţie

Mihai Eminescu – repere biografice, în colaborare cu Cecilia Cârja, Ioana Bonda, în *Maladia lui Eminescu şi maladiile imaginare ale eminescologilor*, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Bucureşti, 2015, p. 30–62.

Réflexions à l'occasion d'une cérémonie, în „Transylvanian Review", vol. XXIV, nr. 1, Spring 2015, p. 79–81.

Domnia lui Constantin Brâncoveanu şi românii din Transilvania – realitate istorică şi reflectare în istoriografia românească transilvăneană din secolul al XVIII-lea, în pr. prof. Ioan Moldoveanu, Pr. Ion Ţârlescu (coord.), *Constantin Brâncoveanu (1688–1714). Studii şi cercetări academice*, Editura Trinitas, Bucureşti, 2015, p. 594–617.

Additional Observations regarding the Phrase Religio Romana *in a Transylvanian Document dated 6 June 1574*, în „Journal for the Study of Religions and Ideology", vol 14, nr. 41 (2015), p. 3–21.

Îndemn către cititor, în Auguste de Gérando, *Transilvania şi locuitorii săi* (I), traducere de Laurenţiu Malomfălean şi Marius Mitrache, Casa Cărţii de Ştiinţă, Cluj-Napoca, 2014, p. 5–7.

Eminescu și străinii – o reconsiderare, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie", seria IV, tomul XXXVIII, Editura Academiei Române, 2014.

Îndemn către cititor, în Vasile Lechinţan, Ioan Zegrean, *Monografia satului Ceaba*, *Comuna Sânmărtin – judeţul Cluj*, Editura Studia, Cluj-Napoca, 2015, p. 5–7.

Pour un portrait de l'auteur, în Roxana-Gabriela Curcă (ed.), *Paolo Odorico. Des textes et des contextes dans la litterature bzyantine. Un recueil autobiographique d'articles*, Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2013, p. 11–19.

The Extent and Revenues of the Ottoman Empire in Documents of Some Venetian Baili (16th Century), în Stoica Lascu, Melek Fetisleam (eds.), „Contemporary Research in Turkology and Eurasian Studies. A Festschrift in Honor of Professor Tasin Gemil on the Occasion of His 70th Birthday" (Babeş-Bolyai University. The Institute of Turkology and Central-Asian Studies), Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2013, LXXVIII + 1. 056 p.; il., tabl, p. 419–433.

Les roumains en Europe: entre l'héritage de la latinité occidentale et la réalité byzantine-slave orientale, în *Penser l'Europe. Séminaire international*, XIIIème édition: „Y-a-t-il deux Europes?, 3–4 octobre 2014, Bucarest – Roumanie", p. 40–44.

Alcuni aspetti della diffamazione del re Mattia Corvino nel XV secolo, în „Transylvanian Review", vol. XXIV, 2015, Suplimentul nr. 2, p. 26–34.

Semnificaţia mărturiilor medievale despre limba română, în „*Caietele Sextil Puşcariu". Actele Conferinţei Internaţionale „Zilele Sextil Puşcariu*", ediţia a II-a, 10–11 septembrie 2015, Cluj-Napoca, Editura Scriptor – Editura Argonaut, p. 33–41.

Prefaţă, Sorin Şipoş, *Silviu Dragomir – istoric*, ediţia a III-a, adăugită, Editura Episcopiei Devei şi Hunedoarei, Deva, 2015, p. 7–10.

Introduzione, la Gianluca Masi, *I rapporti trai l Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania (1540–1699*), Aracne Editrice, Ariccia, dicembre 2015, p. 21–26.

Educaţia europeană prin manuale de istorie, în „Academica", nr. 10, octombrie 2015, anul XXV 300, p. 5–10.

Semnificaţia mărturiilor medievale despre limba română, în Eugen Pavel, Nicolae Mocanu, Adrian Tudurachi (editori), în „*Caietele Sextil Puşcariu" II. Actele Conferinţei internaţionale". Zilele Sextil Puşcariu*", ediţia a II-a, Cluj-Napoca, 10–11 septembrie 2015", Cluj-Napoca, Editura Scriptor – Editura Argonaut, 2015, p. 33–41.

Semnificaţia unei idei de unire românească în 1547, în Emilian Popescu, Ionel Cândea, Lucian Petroaia, Gelu Aron (editori), *Polychronion. Înaltpreasfinţitului Arhiepiscop Casian*, *la 60 de ani*, Editura Istros – Editura Arhipiscopiei Dunării de Jos, 2015, p. 333–342.

Ungaria et Valachia: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470, (Bucureşti), NS, XXV (2015), 1–2, p. 5–65. [ERIH (Int-2)/ BDI (EBSCO)] (în colaborare cu Al. Simon).

La contribution des Transylvains à la fondation de l'Académie Roumaine, în „Transylvanian Review", vol. XXV, no. 1, Spring 2016, p. 3–7.

Transylvania's Estate Assemblies in the 13th and 14th Centuries, în „Südost-Forschungen", Band 73, 2014, Verlag de Gruyter Oldenbourg, Berlin – Boston, 2016, p. 374–395.

Préliminaires de l'intégration européenne dans l'aire transylvaine (Une étude de cas sur l'unité et la diversité), în Sergiu Mişcoiu, Nicolae Păun (coord.), *Cahiers de fare no 9 Numéro spécial. Actes du Colloque Intégration et désintégration en Europe Centrale et Orientale*, octobre 2014, Faculté d'Etudes Européennes, Université „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca, 2016, p. 19–32.

Prefaţă la Alberto Castaldini, *Il Dio nascosto e la possibilità di Auschwitz. Prospettive filosofiche e teologiche sull' Olocausto*, Accademia Romena, Centro di Studi Transilvani, Cluj-Napoca, 2016, p. 9–13.

Cuvânt de preţuire, Epaminonda I. Stamatiade, *Biografiile marilor dragomani (interpreţi) greci din Imperiul Otoman*, traducere din greceşte de Constantin Erbiceanu, ediţie îngrijită, postfaţă şi note de Rodica Baconsky şi Alina Pelea, Casa Cărţii de Ştiinţă, Cluj-Napoca 2016, p. 7–11.

Identitatea românilor prin latinitate – contribuţia autorilor transilvăneni, în „Academica", nr. 1, ianuarie 2016, anul XXVI, 303, p. 28–36.

Aspetti confessionali ed ecclesiastici compresi nel diploma dei Cavaleri di San Giovanni (1247), în *La Romania e il Sovrano Ordine di Malta – 25 anni dal ripristino dei rapporti diplomatici – 1991–2016*, Palombi Editori, 2016, p. 63–77.

Școala Ardeleană și națiunea română din Transilvania în Secolul Luminilor, în „Caietele Festivalului Național de Literatură FestLit Cluj 2015 – ediția a 2-a”, *Școala Ardeleană și începuturile modernității românești: Farmecul etimologiilor – elogiu limbii române*, Editura Școala Ardeleană, 2016, p. 9–14.

Miturile naționale și educația românilor prin istorie, în „România Transatlantică”, coord. Vasile Iuga, Mihaela Nicola și Răsvan Radu, București, 2016, p. 534–542.

Prefață, la *Jocurile olimpice*, *o biografie a civilizației umane în întrebări cu răspunsuri*, *ilustrații și documente unicat*, coord. Ștefan Maroti, Cristian Cheșuț, Șerban Doboși, Cristina Drăniceanu, Adrian Crișan, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2016.

Istoria Banatului într-o nouă abordare, prefață la dr. Cristina Feneșan, *Istoria Banatului Otoman*, Editura Academiei Române, București, 2016, p. 7–10.

Préliminaires de l'intégration européene dans l'aire transylvaine (une étude de cas sur l'unité et la diversité), în *Intégration et désintégration en Europe centrale et orientale*, coord. Sergiu Mișcoiu și Nicolae Păun, L'Harmattan, Paris, 2016, p. 19–30.

Les roumains en Europe: entre l'héritage de la latinité occidentale et la réalité byzantine-slave orientale, în „Caiete critice”, nr. 6 (344), 2016, p. 13–18.

Riforma e Nationes nel Principato di Transilvania. Considerazioni religiose e culturali, în *Storia religiosa dello spazio romeno*, vol. I, Centro Ambrosiano, Milano, 2016, p. 223–243.

Ierarhia bisericească a românilor din ţinuturile bistriţene în secolele XIV–XVII, în Arhivele Bistriţei, fascicula I, „Petru Rareş şi bistriţenii”, Presa Universitară Clujeană, 2016, p. 13–24.

Prefață: Gând bun pentru dialog, la *Zbor pe loc. Antologia Corbii Albi 2015*, Editura Világhírnév, Cluj-Napoca, 2016.

Minorități și majorități în Transilvania de-a lungul timpului, în „Arhivele Bistriței, anul I, fasc. 3, demografie și confesiuni în Transilvania”, coord. Mircea Gelu Buta, Presa Universitară Clujeană, 2016, p. 9–19.

O evocare necesară, prefață la Dumitru Borda, *Profesorul*, *teologul și istoricul Alexandru Filipașcu*, Editura Țara Maramureșului, Petrova, 2016, p. 5–12.

Imnul românesc întru latinitate – contribuții ale transilvănenilor, în „Memoria”, nr. 4 (1/2016), p. 15–27.

Academia Română 150, în „Invitație la confesiuni”, Rodica Lăzărescu, Editura Vatra Veche, 2016, p. 133–139.

Meseria de istoric la începutul mileniului al treilea, în „Revista de politica științei și scientometrie”, vol. 5, nr. 4, 2016, p. 285–287.

Satul – cadrul vieții românești, în „Orașul – revistă de cultură urbană”, nr. 38 / 2016, anul XI, p. 5–7.

Două ştiri veneţiene despre Constantinopolul secolului al XVI-lea, în „Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească”, anul X, nr. 10, octombrie 2016, p. 11–14.

Identitatea și unitatea românilor – conținut, *vechime*, *forme de manifestare*, în „Caiete silvane”, serie nouă, anul XIII, nr. 2 (145), p. 1–6.

Nicolae Bocșan – un om între oameni, prefață la „Analalele Banatului – Arheologie, Istorie”, volum dedicat memoriei Profesorului Nicolae Bocșan (1947–2016), serie nouă, anul XXIV, 2016, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, p. 11–13.

Maramureșul… intrând pe furiș în Moldova – reflecții pe marginea unei idei de unire românească menționate la 1547, în „Maramureș – vatră de istorie milenară” vol. VIII, Editura „Dragoș Vodă”, coordonat de Vasile Iuga de Sălişte, Cluj-Napoca, 2016, p. 23–36.

Trecutul românilor – trepte spre modernitate, în *Cunoaște România. Retrospectivă 2007–2013*, coordonator general acad. Iulian Văcărel, Editura Academiei Române, București, 2016, p. 99–151.

Hungaria, *Polonia*, *Dacia et Crouatia: Veneția*, *Casa de Habsburg şi Moldova la sfârşitul secolului al XV-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»” (Iaşi), LII (2015) suppl. [2016], p. 43–90. [ERIH (Nat)/ BDI (CEEOL)/ CNCS (B)] (în colaborare cu Al. Simon).

Semnificația anului 1918 pentru istoria românilor – câteva considerații, în *Din modernitate spre contemporaneitate. Studii istorice dedicate lui George Cipăianu la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2017, p. 180–195.

Premisele Marii Uniri (privite dinspre românii de la răsărit de Carpați), în „Memoria”, nr. 98–99 (1–2/2017), p. 8–15.

Prefață, la *Ordinul iezuit și artele figurative – cazul transilvan (secolele XVII–XVIII)*, de Cristian Alexandru Damian, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2017, p. 7–11.

Mihai Viteazul și Transilvania, în „Arhivele Bistriței", Anul II, Fascicula 1 (5), Mihai Viteazul, apărător al creștinătății", coordonator Mircea Gelu Buta, Presa Universitară Clujeană, 2017, p. 11–40.

Professor Declan Kiberd, în „Transylvanian Review", vol. XXVI, no. 2, Summer 2017, p. 73–75.

Ioan Lupaș și Transilvania, în „Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească", anul XI, nr. 7, iulie 2017, p. 8–10.

Petru Rareș și biserica românilor din nordul Transilvaniei, în *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. Economie*, *societate*, *politică*, *cultură*, *istoria științei În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Academia de Științe a Moldovei, Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan", Institutul de Istorie, Chișinău, 2016, p. 359–365.

How the Romanians Say It, *in the People's Words: Romanian Words in Latin Transylvanian Documents*, în *Worlds in Change: Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Transylvanian Review, vol. XXV, supplement no. 2, 2016; Writings on History, Philosophy and Culture), Romanian Academy – Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2016 (coord. Sorin Șipoș, Dan Octavian Cepraga), p. 7–17.

Eminescu și Transilvania (sau Elogiul culturii naționale), în „Memoria", , nr. 97 (4/2016), p. 16–23.

Din nou despre noțiunea de religio romana, *prezentă într-un document transilvănean de la 6 iunie 1574*, în „Revista istorică", serie nouă, tomul XXV, nr. 3–4, mai august 2014, p. 231–245.

Istoria românilor – sursă de inspirație în creația poetică a lui George Coșbuc, în „Arhivele Bistriței" anul I, fascicula 4, „Cu gândul la George Coșbuc", Presa Universitară Clujeană, 2016, p. 33–43.

Transilvania și Marea Unire din 1918 – reflecții istorice, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești", serie nouă, vol. IV (XXV), Freiburg i. Br., Germania, 2017, p. 24–33.

Banatul ca țară românească în Evul Mediu, *In honorem Magistri Păun Ion Otiman 75*, volum îngrijit de prof. univ. dr. Crișu Dascălu, prof. univ. dr. Doina Bogdan-Dascălu, prof. univ. dr. Vasile Goșa și conf. univ. dr. Ioan David, Academia Română – Filiala Timișoara, Editura David Press Print, Timișoara, 2017, p. 85–93.

„Cum îi zic românii, *în vorbirea poporului": toponimie și onomastică locală în documente latine transilvănene*, în *Exercițiul scrierii în Transilvania medievală și premodernă / Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, volum editat de Susana Andea, Adinel Ciprian Dincă, Argonaut Publishing Cluj-Napoca – Symphologic Publishing Gatineau, 2017, p. 90–104.

Meseria de istoric la începutul mileniului al treilea, în *Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu*, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tămaș (coord.), Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017, p. 25–34.

Românii în Europa de-a lungul istoriei: între Occidentul latin și Orientul bizantin, în *Uniunea Europeană în contextul unei lumi în schimbare. Fundamente istorice*, *valori*, *instituții*, *politici*, Nicolae Păun (coord.), Editura Academiei Române, București, 2017, p. 27–39.

Marele Război și destinul românilor în Europa, în *Mărturii din Războiul cel Mare. Grafică din colecțiile Cabinetului de Stampe al Bibliotecii Academiei Române (catalog de expoziție)*, Biblioteca Academiei Române, București, 5–31 octombrie 2017.

Românismul cumpătat și bine gândit cred că are un viitor extraordinar, în *Întoarcerea la românism*, de Nicolae Melinescu, Editura Cetatea de Scaun, 2017, p. 12–27.

Unirea din 1918 și sensurile sale istorice, în „Arhivele Bistriței", anul II, fascicula 4 (8), „Alexandru Vaida-Voevod", coord. Mircea Gelu Buta, Presa Universitară Clujeană, 2017, p. 7–16.

Nuove testimonianze veneziane sui Principati romeni agli inizi del XVI secolo, în *Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna*, a cura di Grigore Arbore Popescu și Cristian Luca, Atti del Convegno Internazionale Venezia, Palazzo Franchetti – Palazzo Correr, 23–24 aprilie 2015, Antiga Edizioni, 2017, p. 193–203.

Trecutul românilor – trepte spre modernitate, cap. 5, în *Cunoaşte România. Retrospectivă 2007–2013*, coord. general acad. Iulian Văcărel, partea a II-a, „Istoria la zi, populația, coordonate de mediu și teritoriale", Editura Academiei Române, București, 2016, p. 99–151.

La Grande Guerre et le destin de la Roumanie en Europe, în Penser l'Europe. Séminaire international, XVème édition: „Bientôt un siècle depuis la fin de la Première Guerre Mondiale: Qu'est-ce que l'Europe a apris de son historie?, 29 septembre – 1 octobre 2016, Bucarest – Roumanie", p. 86–89.

Reflectarea trecutului românilor în presa contemporană, în *Tradiții ale presei religioase din România*, volum coordonat de Carmen Țâgșorean și Ilie Rad, Presa Universitară Clujeană, 2017, p. 37–47.

Clujul și Reforma protestantă în secolul al XVI-lea, în *Modernizare economică, socială și spirituală în Europa Est-Centrală. In honorem prof. univ. dr. Csucsuja István*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2017, p. 22–39.

Ovidiu și barbarii din Pont, în *Răzbunarea barbarilor. 2000 de ani fără Ovidiu la Tomis*, ed. Dorin Popescu și Liviu Franga, Editura Ideea Europeană, București, 2017, p. 135–140.

La città di Cluj e la Riforma protestante nel XVI secolo, în „Transylvanian Review", vol. XXVI, no. 3, Autumn 2017, p. 16–37.

Laudatio, în „Transylvanian Review", vol. XXVI, no. 3, Autumn 2017, p. 72–75.

Gânduri despre Sătmar și despre Vasile Lucaciu, în *Părintele Vasile Lucaciu în revista sătmăreană Eroii neamului*, vol. îngrijit de Voicu Șichet, Editura Academiei Române, București, 2017, p. 19–24.

Moldova și Episcopia Vadului în secolele XIV–XVII, în „Analele Bucovinei", anul XXIV, nr. 1 (48), Editura Academiei Române, București, 2017, p. 5–12.

Petru Rareș și biserica românilor din nordul Transilvaniei – scurte considerații, în *Magistrul. Omagiu Părintelui Academician Mircea Păcurariu – 85 de ani de viață*, Editura Andreiana – Astra MUSEUM, Sibiu, 2017, p. 399–408.

The Discrimination of Romanians in Transylvania in the 16th Century: Considerations on the Concept of Nation, eds. Sorin Șipoș, Ioan-Aurel Pop, Dan Octavian Cepraga, Ion Gumenâi, Adriana-Cecilia Neagu, în „Transylvanian Review", vol. XXVI, supplement no. 2, Cluj-Napoca, 2017, p. 15–26.

Iluminism, în *Dicționarul general al literaturii române* H/L, ediția a II-a, revizuită, adăugită și adusă la zi, Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2017, p. 242–251.

Aspects de l'identité européenne des Roumains, *manifestes dans les livres religieux (XVIème siècle)*, în *Penser l'Europe: Séminaire international*, *XVIème édition: Les religions et l'identité européenne*, 28–30 septembre 2017, Bucarest – Roumanie", p. 142–147.

Maramureşul între Țările Țării – câteva considerații, în *Cultură și civilizație românească în Maramureș*, Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2017, p. 20–28.

România, *marile puteri și ordinea europeană*, *1918–2018* coord. Valentin Naumescu, București, Editura Polirom, 2018 (autor al cap. I. *1918–1945* „Făurirea României în secolele al XIX-lea și XX – câteva repere istorice", p. 35–48).

Personalities of the Babeș-Bolyai University, *Romanian University and Country Founders: Vasile Pârvan*, *Onisifor Ghibu*, *and Nicolae Iorga…*, vol. 5, Vasile Pârvan, „Gaudeamus Igitur!", Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, p. 13–18.

Marea Unire și vecinii României – semnificația internațională a actului de la 1918, în „Arhivele Bistriței", anul III, fascicula 2 (10), „ASTRA și Marea Unire", coord. Mircea Gelu Buta, Presa Universitară Clujeană, 2018, p. 7–12.

Cum s-a făurit România modernă: treptele edificiului național, în *Lucrările conferinței internaționale România și evenimentele istorice din perioada 1914–1920. Desăvârșirea Marii Uniri și întregirea României*, Academia Română, București, 2018, p. 7–20.

Banatul medieval în secolele XI–XVI – repere instituționale, *în Nicolae Bocșan. Istoria sub semnul Generozității și Umanității*, coordonat de Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Mihaela Bedecean, seria „Personalități ale Universității «Babeș-Bolyai»", Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, p. 393–400.

Întâiul rege român al Daciei creștine – un proiect medieval, Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon, în „Historia", anul XVIII, nr. 200, septembrie 2018, p. 31–41.

Autonomiile istorice la Centenarul Marii Uniri, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, în *Beiuşul şi lumea lui*, vol. V, *Lupta pentru Unire (1918–1919). Oameni*, *fapte*, *întâmplări din Bihor*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2018, p. 13–33.

Despre câteva sate din vecinătatea Clujului în secolul al XIV-lea, Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, în *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700. Várostörténeti Tanulmányok Studii de istorie urbană*, volum coordonat de Mária Lupescu Makó, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj-Napoca, 2018, p. 57–66.

Maramureşul între Țările Țării – câteva considerații, în *Cultură și civilizație românească în Maramureș*, Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2017, p. 20–28.

Historial Autonomies on the Centennial of the Great Union, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, în „Transylvanian Review", vol. XXVII, no. 3, Autumn 2018, Cluj-Napoca, p. 3–16.

Cuvânt înainte, la albumul *Transilvania, inima României*, Romania Student Tour, București, 2018, p. 3–4.

De la universalitatea creștină către Europa Patriilor, cap. IV, în *Istoria românilor*, vol. I, coord. Dan Berindei în colaborare cu Dorina N. Rusu, în colecția „Civilizația Românească" 19, coord. Victor Spinei, Editura Academiei Române – Editura Univers Enciclopedic GOLD, București, 2018, p. 313–456.

Prefață, în *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate, serie Nouă*, Editura Academiei Române, Editura Istros, București – Brăila, 2018, p. V–XX.

Biserica românilor și unitatea politică a României, *Ioan Lupaș și Transilvania,* în „Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească", anul XIII, nr. 12, decembrie 2018, p. 11–17.

Il Medioevo Romeno, punti di riferimento cronologici, geografici e di civiltà, în *Storiografia medievistica in Romania: l'ultimo quarto di secolo. Atti del Convegno di studio (Roma – Orte, 19–20 gennaio 2017*), coord. de Massimo Miglio și Ioan-Aurel Pop, Roma, nella Sede dell'Instituto Palazzo Borromini, 2018, p. 1–15.

Transilvania, în *O enciclopedie a Marii Uniri*, coord. Ioan Bolovan, Gheorghe Iacob, Gheorghe Cojocaru, Editura Institutului Cultural Român, București, 2018, p. 239–241.

Biserica românilor – temei al unității politice naționale moderne, în „Arhivele Bistriței", anul II, fascicula 4 (12), „Bisericile istorice românești din Ardeal și Marea Unire", Presa Universitară Clujeană, 2018, p. 9–19.

A 1499 Italian Source on the Ottoman-Polish-Moldavian Rapports, în *Laudator Temporis Acti Studia in Memoriam Ioannis A. Božilov* vol. I Religio-Historia", cord. I. A. Biliarsky, Sofia, 2018, p. 391–401.

Școala Ardeleană, în *Școala Ardeleană*, IV, antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2018, p. 1328–1335.

Cum s-a făurit România modernă: treptele edificiului național, în *Lucrările conferinței internaționale România și evenimentele istorice din perioada 1914–1920. Desăvârșirea Marii Uniri și întregirea României*, Academia Română, București, 2018, p. 7–20.

Nicolaus Olahus (1493–1568) – ungarul, europeanul și românul, în *Proiecții ale culturii române în cultura europeană*, Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2018, p. 9–15.

Adunările cneziale și voievodale din zona Crișurilor, în *Istoria Bihorului. Civilizație. Societate. Economie. Mentalități*, coord. de Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Aurel Chiriac, Radu Romînașu, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018, p. 320–330.

Scoaterea din uitare și înveșnicirea românilor, în *Enciclopedia românilor de pretutindeni, comunități, personalități, concepte*, vol. I, coord. Dan Dungaciu și George Grigoriță, Editura RAO CLASS, București 2018, p. 8–11.

Despre vechimea și specificul românilor, în *In honorem prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca. Istorie și destin*, coord. de Raluca Maria Teodorescu, Alexandru Constantin Chituță, Adrian Georgescu, Anamaria Tudorie, Editura Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, 2019, p. 315–320.

Cărți religioase românești tipărite în Transilvania în secolul al XVI-lea, în „Candela Nordului", anul 9–10, nr. 9–10/2016–2017, p. 67–75.

Trecutul românilor – trepte spre modernitate, în *Cunoaște România Centenară*, partea I. *România acasă și în lume*, cap. I, Editura Economică, 2018, p. 29–70.

Românii în secolele al XIV-lea – al XVI-lea: de la „Republica Creștină" la „Restaurarea Daciei", în *Construind Unirea cea Mare*, vol. VII. *De la Sarmizegetusa la Alba Iulia. Stat și statalitate pe teritoriul României*", îngrijit și prefațat de Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018, p. 235–347.

Discriminarea românilor transilvăneni în secolul al XVI-lea: considerații asupra noțiunii de națiune, în *Națiunea imaginată. Concepte și etape în construirea identităților naționale europene. In honorem prof. univ. dr. Sever Dumitrașcu*, coord. de Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Dan Octavian Cepraga, Ion Eremia, Laura Ardelean, Radu Romînașu, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane – Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca – Deva, 2019, p. 127–146.

Istoria și semnificația numelor de român/valah și România/Valahia, în *Cine sunt românii? Perspective asupra identității naționale*, coord. de Vasile Boari, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, p. 51–65.

Străinii despre români: identitatea românilor în Europa, la confluența Occidentului latin cu Orientul bizantin, în *Cine sunt românii? Perspective asupra identității naționale*, coord. de Vasile Boari, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, p. 703–728.

La création de la Roumanie et sa place dans l'Europe d'aujourd'hui, în Caietul seminarului international Penser l'Europe, ediția a XX-a, „La Roumanie – l'Europe 1918–2018", 21–23 septembre 2018, București, p. 30–36.

Statutul istoriei și al istoricului la un secol de la Marea Unire, *în Istorii ale Marelui Război și ale Unirii de la 1918*, volum al Congresului Național al Istoricilor Români, Iași, 29 august – 1 septembrie 2018, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, Iași, 2019, p. 17–26.

POSSESSIO REGIE MAIESTATIS FELEK VOCATA*: Orașul „de țară" al românilor și iobagilor din Regatul Ungariei*, Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, în *Povești despre Cluj*, vol. V, coordonat de Tudor Sălăgean, Asociația Vechiul Cluj – Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, p. 11–28.

Fascinația Marii Uniri din 1918, în *Făclia Unirii celei Mari. Gânduri la Centenar*, volum coordonat de Ioan-Aurel Pop și Cecilia Cârja, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, p. 11–22.

Temeiuri ale monarhiei constituționale la români, în *Lumea Majestății Sale. Jubileul Custodelui Coroanei Române*, volum coordonat de Alexandru Muraru și Daniel Șandru, Corint Books, București, 2019, p. 33–30.

Cărțile românești de învățătură – de la tipar la conșiința unității și românității românilor, în *Tiparul de la Târgoviște în cultura și misiunea ortodoxiei românești*, Editura Arhiepiscopia Târgoviștei, Târgoviște, 2019, p. 21–34.

„Regele Daciei" din „Familia Basarabilor" – Mărturii despre români și domnii lor din secolul al XV-lea, în *Nicolae Edroiu. Cel care a trecut făcând bine*, volum îngrijit de arhim. Macarie Motogna, Mihai Florin Hasan, Victor Vizauer, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, p. 70–75.

Prefață *Vetus Dacia Dacia Veche*, Franciscus Fasching, ediție îngrijită de Ana-Cristina Halicahcis, Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2020, p. 11.

Valoarea mărturiilor documentare despre expediția întreprinsă de regele Matei Corvin la 1467 în Moldova, în *Ștefan cel Mare și războaiele sale*, întocmit de Constantin Rezachevici, Editura CARTDIDACT, 2019, p. 114.

The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475), în *Il Mar Nero* (Paris – Rome), X (2020).

Crusading in the Time of the Plague: The Arbitrage of Foligno (September 1476), „Revue Roumaine d'Histoire", Bucarest – Cluj-Napoca), LIX, 2020 [împreună cu Alexandru Simon].

Matia Corvin, re de Ungaria, re de Dacia etc., în anul 1462, în „Revista istorică", Bucureşti, serie nouă, XXXI, 2020, 1–2.

Între două asedii: note asupra politicii lui Iancu de Hunedoara în prima jumătate a anilor 1450, în „Revista istorică", Bucureşti, serie nouă XXXI 2020, 3–4 [împreună cu Alexandru Simon].

Românii de la Vaslui care merg la Roma la Jubileu (martie 1475)", în „Revista Istorică", Bucureşti, serie nouă, XXXI (2020), 3–4.

Ștefan cel Mare, „căpitanul" Veneției, „regele Moldovei" și „crăișorul valahilor", în toamna anului 1492, în „Revista Istorică", serie nouă, XXXI, 2020, 5–6 [împreună cu Alexandru Simon].

Reapariţia pontificală a Daciei romane din Răsăritul Europei (1453–1462), în „Studii şi materiale de istorie medie", Bucureşti – Brăila, XXXVI, 2020 [împreună cu Alexandru Simon].

Arbitrajul de la Foligno din 1476: „l'Ungaro o il Valacho?", în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol», Iaşi", LVII, 2020 [împreună cu Alexandru Simon].
The Hunyadis and Dacia: From the Fall of Constantinople to the Peace of Wiener-Neustadt, în „Banatica", XXX, 2, 2020, [împreună cu Alexandru Simon].
Partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent: *Maximilian I de Habsburg către Ştefan cel Mare după Codrii Cosminului*", în „Studia Universitatis Cibinensis. Historia", XIX, 2010 [împreună cu Alexandru Simon].
The Asian and Balkan Background of Dracula's Wallachian Restoration (1473–1474)", în „Acta Terrae Septemcastrensis", XIX, 2020 [împreună cu Alexandru Simon].
Papa Alexandru al VI-lea şi Ioan Polo: despre grecii din „Balachia" lui Ştefan cel Mare, în *Mărturii ortodoxe şi istorice în spaţiul românesc-în secolele V–XVI*, editor Ionel Stareţu, Braşov: Libris, 2020 [împreună cu Alexandru Simon].
Mircea cel Bătrân, boierii făgărăşeni şi cnezii Ţării Româneşti [în curs de apariţie].

În afara lucrărilor menționate, în perioada 2015–2020, acad. Ioan-Aurel Pop a publicat peste 433 de articole de popularizare în reviste de cultură, ziare şi alte periodice.

DORINA N. RUSU

Volume de autor

Membrii Academiei Române. Dicționar 1866–2016, partea I (A–L), partea II (M–Z), București, 2016, 960 p. + 974 p.
Ce citea Nicolae Iorga, Brăila, 2016, 144 p.
Cronica lumii românești 1914–1920, vol. I–II, București, 2018, 526 p. + 434 p.

Volume editate

N. Bălcescu, *Opere*, I–II, București, 2017, 956 p. + 1656 p. (col. „Opere fundamentale").
M. Kogălniceanu, *Opere*, vol. III. *Scrieri istorice*, București 2017, 1551 p. (col. „Opere fundamentale").
V. Pârvan, *Opere*, București, 2018, 1851 (col. „Opere fundamentale").
A. D. Xenopol, *Opere*, vol. I–II, București, 2019, 1669 p. + 1676 p. (col. „Opere fundamentale").

Volume coordonate

Istoria românilor, vol. I–II, București, 2018, 792 p. + 602 p. (în colab.) (col. „Civilizație românească" 19–20).

Volume în colaborare

Academia Română și Casa Regală a României. Două destine paralele 1866–1947/1948, București, 2013, 232 p.
Viața academică în Banat. 1866–1951–2016, București, 2016, 414 p.
Membrii Academiei Române din Transilvania. 1866–2016. Dicționar, București – Cluj-Napoca, 2016, 367 p.
Teologi români și străini membri ai Academiei Române, Sibiu, 2016, 232 p.
O enciclopedie a Marii Uniri, coord. I. Bolovan, Gh. Iacob, Gh. Cojocaru, București, 2018, 611.
Knowing Centenary Romania, coord. I. Văcărel, București, 2018, 664 p.

Studii și articole în volume colective și reviste

Vasile Adamachi – 120, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie", seria IV, tomul XXXVI, 2012, București, 2014, p. 143–153.
Locul și rolul Transilvaniei în Academia Română, în *In memoriam Grigore Ploieșteanu. Studii și evocări*, coord. V. Dobrescu, C. Sigmirean, C. Teodor, București, 2014, p. 282–295.

Alexandru Lapedatu. Une vie dédiée à l'Académie Roumaine, în „Transilvanian Review", XXV, 2016, p. 18–32.

Academia Română (p. 12–26); „Academica" (p. 26–28); „Arc" (p. 322–323); *Bălăceanu Ion* (p. 682–683); *Biblioteca Academiei Române* (p. 831–833), în *Dicționarul general al literaturii române*, ed. a II-a, A/B, București, 2016; *Editură* (p. 426–432), *Ibidem*, ed. a II-a, D/G, București, 2016.

Academia Română în slujba națiunii, în *Economia României după Marea Unire*, vol. II. *Economia sectorială* (col. „Civilizație românească" 16), București, Editura Academiei Române, 2018, p. 888–907.

Și ei au fost la Alba Iulia, în *Transilvania din cuvinte. Studii, eseuri, evocări, memorii* (antologie alcătuită de Irina Petraș, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018, p. 104–127 (în colaborare cu Ioan Bolovan, Mihaela Bedecean, Alexandru Bogdan Bud, Marius Eppel, Adrian Onofreiu, Corneliu Pădurean).

Indici

Istoria românilor, vol. VII, tomul I. *Constituirea României moderne (1921–1978)*, ed. II, Editura Enciclopedică, București, 2015, p. 1023–1077; vol. VII, tomul 2. *De la Independență la Marea Unire (1878–1918)*, ed. a II-a, Editura Enciclopedică, București, 2015, p. 985–1034.

VICTOR SPINEI

Volume de autor

The Editing of Historical Sources. The Hurmuzaki Collection of Documents / Editarea izvoarelor istorice. Colecția de documente Hurmuzaki, Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 365 p.

Ediții editate / îngrijite

Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmbovița – In memoriam, Ediderunt V. Spinei, N. Ursulescu, V. Cotiugă (*Honoraria*, 11, Redigit V. Spinei), Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, 2015, 728 p.

D. Monah, *Religie și artă în paleolitic*, editori V. Spinei, C. Preoteasa (*Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, XXXIV), Editura „Constantin Matasă", Piatra-Neamț, 2015, 171 p.

J. van Heesch, *Studies in Roman Coinage*, edited by V. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, curatores seriei V. Spinei et I. Cândea, XX), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2016, 414 p.

I. Guceac, *Constituția la răscruce de milenii*, ed. a 2-a revăzută, volum îngrijit de V. Spinei (*Basarabica* I, coord. V. Spinei și I. Cândea), Edititura Academiei Române – Edititura Istros, București – Brăila, 2016, 535 p.

R. Hautala, *Crusaders*, *Missionaries and Eurasian Nomads in the 13th–14th Centuries: a Century of Interactions*, edited by V. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, curatores seriei V. Spinei et I. Cândea, XXI), Editura Academiei Române – Edititura Istros, București – Brăila, 2017, 477 p.

Antecedente și împliniri ale Marii Uniri, editor V. Spinei (*Centenarium* 9, coord. V. Spinei,), Editura Academiei Române, București, 2020, 424 p.

Ediții coordonate

J. Koder, *Die Byzantiner und Europa*, Herausgegeben von C. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, curatores seriei V. Spinei et I. Cândea, XVII), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2015, 373 p.

M. Cazacu, *Au carrefour des Empires et des mers. Études d'histoire médiévale et moderne*, édité par E. C. Antoche et L. Cotovanu (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque*

Antiquitatis et Medii Aevi, curatores seriei V. Spinei et I. Cândea, XVIII), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2015, 476 p.

C.-M. Lazarovici, M. Babeș, *Poienești – așezări preistorice* (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XXII, ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2015, 270 p.

F. A. Tencariu, *Instalații de ardere a ceramicii în civilizațiile pre- și protoistorice de pe teritoriul României* (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XXIII, ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 2015, 255 p.

W. Treadgold, *Studies in Byzantine Cultural History*, edited by B.-P. Maleon and A.-E. Maleon (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, curatores seriei V. Spinei et I. Cândea, XIX), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2015, 476 p.

V. Cotiugă, *Locuințele eneolitice de pe teritoriul României* (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XXIV, ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 2015, 783 p.

V.-M. Groza, *Cercetări paleoantropologice privind populația Iașului medieval. Referire specială la necropola din secolul al XVII-lea de la Curtea Domnească* (*Scripta Archaeologica et Historica Dacoromaniae*, VIII, Redigit V. Spinei), Editura Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 2015, 441 p.

Analele Academiei Române, anul 145 (2011), seria a V-a, vol. XXII, coord. V. Spinei, Editura Academiei Române, București, 2016, 517 p.

Analele Academiei Române, anul 146 (2012), seria a V-a, vol. XXIII, coord. V. Spinei, Edititura Academiei Române, București, 2016, 485 p.

Analele Academiei Române, anul 147 (2013), seria a V-a, vol. XXIV, coord. V. Spinei, Editura Academiei Române, București, 2016, 375 p.

V. Mischevca, *Geneza problemei basarabene – 1812*, volum îngrijit de I. Cândea, V. Coman (*Basarabica*, 2, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2016, 368 p.

Analele Academiei Române, anul 148 (2014), seria a V-a, vol. XXV, coord. V. Spinei, Editura Academiei Române, București, 2017, 449 p.

Antim Ivireanul, *Predici. Un manuscris inedit din Basarabia (1824)*, ediție critică Zamfira Mihail și Paul Mihail (*Documenta Basarabiae*, 1, coord. V. Spinei, I. Cândea şi Z. Mihail), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2017, 649 p.

V. Popovschi, *Biroul de organizare al Sfatului Țării. Republica Democratică Moldovenească*, volum îngrijit de Gh. E. Cojocaru (*Basarabica*, 3, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Edititura Istros, București – Brăila, 2017, 366 p.

S. Cornea, *Organizarea teritorială a puterii locale în Republica Moldova: concept*, *mecanisme*, *soluții* (*Basarabica*, 4, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2017, 614 p.

Analele Academiei Române, anul 149 (2015), seria a V-a, vol. XXVI, coord. V. Spinei, Editura Academiei Române, București, 2017, 510 p.

V. Țvircun, *Dimitrie Cantemir – repere biografice* (*Basarabica*, 5, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2017, 374 p.

Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în perioada Războiului ruso-turc. August 1808 – Iunie 1809, volum întocmit de D. Dragnev, L. Svetlicinâi, T. Candu, T. Ciobanu (*Documenta Basarabiae*, 2, coord. V. Spinei, I. Cândea, Z. Mihail), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2017, 649 p.

Centenar Sfatul Țării, *1917–2017*, coord. Gh. Cliveti, I. Bolovan, Gh. Cojocaru, colegiul redacțional: Gh. Duca, V. Spinei, I. A. Pop, V. Matei, N. Chicuș, Camera Națională a Cărții, Chișinău, 2017, 784 p.

I. C. Spinei, *Figuri proeminente de preoți din Basarabia (1700–1939)*, volum îngrijit de M. I. Spinei (*Basarabica*, 6, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2017, 518 p.

Analele Academiei Române, anul 150 (2016), seria a V-a, vol. XXVII, coord. V. Spinei, Editura Academiei Române, București, 2018, 633 p.

N. Enciu, *În componența României întregite. Basarabia și basarabenii de la Marea Unire la notele ultimative sovietice* (*Basarabica*, 7, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 543 p.

One Hundert Romanian Authors in Theoretical Computer Science, ed. S. Cojocaru, Gh. Păun, D. Vaida (*The Romanian Civilization*, Supplement 1, general editor V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 304 p.

Școala românească de micro- și nanoelectrică, coord. D. Dascălu (*Civilizația românească*, Supliment 1, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 344 p.

A. Eșanu, V. Eșanu, *Lumina cărții la români (secolele XIV–XIX)* (*Basarabica*, 8, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 657 p.

I. Chirtoagă, *Estul spațiului românesc în perioada medievală și începutul celei moderne* (*Basarabica*, 9, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 597 p.

Gh. Duca, F. Macaev, *Compounds and Materials for Drug Development and Biomedical Applications* (*Basarabica*, 10, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 597 p.

Unirea Bucovinei cu România, ed. V. Tărâțeanu (*Documenta Basarabiae*, 3, coord. V. Spinei, I. Cândea, Z. Mihail), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 363 p.

Lingvistica românească, coord. M. Sala, N. Saramandu (*Civilizația românească*, 1, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 720 p.

Istoria chimiei românești, coord. P. T. Frangopol (*Civilizația românească*, 2, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 457 p.

M. Duțu, *Știința dreptului și cultura juridică în România* (*Civilizația românească*, 3, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 469 p.

C. Zamfir, *Istoria socială a României* (*Civilizația românească*, 4, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 287 p.

Istoria geoștiințelor în România. Științele geologice, coord. D. Rădulescu, N. Panin, N. Anastasiu, T. Brustur (*Civilizația românească*, 5, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 455 p.

Istoria geoștiințelor în România. Științele geofizice, coord. C. Demetrescu, A. Marin (*Civilizația românească*, 6, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 205 p.

Istoria geoștiințelor în România. Științele geografice coord. D. Bălteanu, S. Geacu, M. Dumitrașcu (*Civilizația românească*, 7, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 385 p.

Etnologie românească. Tradiție. Cultură. Civilizație coord. S. Ispas, N. Coatu (*Civilizația românească*, 8, coord. V. Spinei,), Editura Academiei Române, București, 2018, 327 p.

Demografia României, coord. V. Ghețău (*Civilizația românească*, 9, coord. V. Spinei,), Editura Academiei Române, București, 2018, 340 p.

Economia României după Marea Unire, I. *Macroeconomia*, coord. A. Iancu, N. Păun (*Civilizația românească*, 10, coord. V. Spinei,), Editura Academiei Române, București, 2018, 467 p.

Documente privind istoria românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, seria a 3-a (coord. V. Spinei, I. Cândea), I. *Legația română la Petrograd (1914–1918). Documente*, ed. Gh. E. Cojocaru, E.-T. Sclifos, Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 521 p.

Bucovina în Primul Război Mondial. Studii și documente, coord. R. Jugrin (*Centenarium*, 1, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 355 p.

T. Bosoancă, *Mureșenii și Marea Unire*, ed. a 2-a (*Centenarium*, 2, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 318 p.

De la Școala Ardeleană la Marea Unire, antologie I. Buzași și D. Țălnar (*Centenarium*, 3, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 186 p.

A. Plămădeală, *Românii din Transilvania sub teroarea regimului dualist austro-ungar (1867–1918)*, ed. a 2-a (*Centenarium*, 4, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 546 p.

B. Duțescu, M. Beuran, S. Stănescu, R. Duțescu-Zăvoianu, *Marea Unire și medicina românească* (*Centenarium*, 5, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 219 p.

Studia numismatica et archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata, ed. L. Munteanu, C.-D. Nicola, G. M. Talmaţchi (*Honoraria*, 12, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române – Editura Constantin Matasă, București – Piatra-Neamț, 2018, 401 p.

Pagini din istoria matematicii românești, coord. V. Barbu, G. Marinoschi, I. Tomescu (*Civilizația românească*, 11, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 291 p.

Știința și tehnologia informației în România, coord. F. Gh. Filip (*Civilizația românească*, 12, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 465 p.

Studia Romana et Mediaevalia Europensia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata, ed. D. Aparaschivei, G. Bilavschi (*Honoraria*, 13, Redigit V. Spinei), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 484 p.

Quaestiones Praehistoricae. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica, ed. C. M. Lazarovici, Al. Berzovan (*Honoraria*, 14, Redigit V. Spinei), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, 295 p.

M. Bradu, *Vasile Lucaciu – Teatru istoric* (*Centenarium*, 6, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 323 p.

A. Nicolaescu, *Revista Transilvania. Program editorial și conținut istoriografic (1868–1919)* (*Centenarium*, 7, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 246 p.

I. Horga, A. Stoica, *Europe a Century after the End of the First Worl War (1918–2018)* (*Centenarium*, 8, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 481 p.

O. L. Cosma, *Pagini din istoria muzicii românești*, I. *Cristalizări* (*Civilizația românească*, 13, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 532 p.

O. L. Cosma, *Pagini din istoria muzicii românești*, II. *Afirmări* (*Civilizația românească*, 14, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018, 544 p.

Istoria filosofiei românești. Compendiu, coord. Al. Surdu, D. Popescu, Șt.-D. Georgescu (*Civilizația românească*, 15, coord. V. Spinei), București, 2018.

Economia României după Marea Unire, II, *Economia sectorială*, coord. A. Iancu, G. Georgescu, V. Axenciuc, F.-M. Pavelescu, C. Ciutacu (*Civilizația românească*, 16, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2018.

Politica externă și diplomația României pe parcursul unui secol de la înfăptuirea României Mari, I. *Momentele cruciale*, coord. I. M. Anghel (*Civilizația românească*, 17, coord. V. Spinei), București, 2018.

Politica externă și diplomația României pe parcursul unui secol de la înfăptuirea României Mari, II. *România, factor activ în viața internațională*, coord. I. M. Anghel (*Civilizația românească*, 18, coord. V. Spinei), București, 2018.

Istoria românilor, I, coord. D. Berindei, în colaborare cu Dorina N. Rusu (*Civilizația românească*, 19, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române – Univers Enciclopedic Gold, București, 2018, 792 p. + 32 pl.

Istoria românilor, II, coord. D. Berindei, în colaborare cu Dorina N. Rusu (*Civilizația românească*, 20, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române – Univers Enciclopedic Gold, București, 2018, 602 p. + 32 pl.

M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* (*Civilizația românească*, 21, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române – Univers Enciclopedic Gold, București, 2018, 392 p.

A. Asăndulesei, *GIS (Geographic Information System), fotogrametrie și geofizică în arheologie. Investigații non-invazive în așezări Cucuteni din România* (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XXV, ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, Iași, 2015 [2018], 274 p.

D. Boghian, S.-C. Enea, M. Chelcu, I. Minea, *Monografia orașului Târgu Frumos* (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XXVI, ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, Iași, 2018, 675 p.

S.-P. Boțan, D. Elefterescu, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Durostorum / Ostrov – Ferma 4 (secolele I p.Chr. – IV p.Chr)* (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XXVII, ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, Iași, 2018, 192 p.

Analele Academiei Române, anul 151 (2017), seria a V-a, vol. XXVIII, coord. V. Spinei, Editura Academiei Române, București, 2019, 639 p.

A. Nour, *Scrisori și amintiri din Basarabia*, ed. V. Durnea (*Basarabica*, 11, coord. V. Spinei și I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2019, 505 p.

M. Vickers, *Parerga: Selected Essays on Literature*, *Art and Archaeology*, ed. A. Rubel (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, curatores seriei V. Spinei et I. Cândea, XXII), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 378 p.

Istorii ale Marelui Război şi ale Unirii de la 1918, coord. V. Spinei, Gh. Iacob, I. Nistor, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 2019, 424 p.

Migraţii, *politici de stat şi identităţi culturale în spaţiul românesc şi european*, I, coord. V. Spinei, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2019, 487 p.

Documente privind istoria românilor. Colecţia Eudoxiu Hurmuzaki, seria a 3-a (coord. V. Spinei, I. Cândea), II. *Documente privind activitatea consulatelor României de la Odessa*, *Ismail şi Moscova*, edit. Gh. E. Cojocaru, E.-T. Sclifos, Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 466 p.

I. Cereteu, *Cartea românească veche în Basarabia: istorie*, *circulaţie*, *valoare documentară* (*Basarabica*, 12, coord. V. Spinei şi I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 545 p.

V. Burlacu, *Unirea Basarabiei cu România şi recunoaşterea ei internaţională* (*Basarabica*, 13, coord. V. Spinei şi I. Cândea), Editura Academiei Române – Edit. Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 514 p.

M. Ţurcanu, *Statele Unite şi problema Basarabiei (1917–1941)* (*Basarabica*, 14, coord. V. Spinei şi I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 355 p.

V. Tomuleţ, *Protestele şi revendicările populaţiei din Basarabia (anii 1812–1828)*, ed. a 2-a (*Basarabica* 15, coord. V. Spinei şi I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 609 p.

D. Lozovanu, *Populaţia românească din Peninsula Balcanică. Studiu antropogeografic* (*Basarabica*, 16, coord. V. Spinei şi I. Cândea,), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 417 p. + anexă cu 73 hărţi.

Documente privitoare la istoria Ţării Moldovei în perioada Războiului ruso-turc. 1806–1812 (1 iulie 1809 – 14 aprilie 1810), volum întocmit de D. Dragnev, L. Svetlicinâi (coord. ed.), (*Documenta Basarabiae*, 4, coord. V. Spinei, I. Cândea, Z. Mihail), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 1115 p.

Z. Mihail, *Rezistenţa prin cultură în Basarabia (secolul XIX)*, I. *Scrieri parenetice* (*Documenta Basarabiae*, 5, coord. V. Spinei, I. Cândea, Z. Mihail), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2019, 279 p.

Istoriografia românească, coord. D. Radosav (*Civilizaţia românească*, 22, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române – Univers Enciclopedic Gold, Bucureşti, 2019, 404 p. + 37 pl.

Sistemul culturii populare româneşti, coord. S. Ispas, N. Coatu, I. Ghinoiu (*Civilizaţia românească*, 23, coord. V. Spinei,), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2019, 482 p. + 12 pl.

Istoria tehnicii şi a industriei româneşti, 1. *Mecanica*, *tehnicile de prelucrare şi construcţiile*, coord. D. Banabic (*Civilizaţia românească*, 24, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2019, 563 p.

Istoria tehnicii şi a industriei româneşti, 2, *Electrotehnica*, *energetica*, *transporturile şi învăţământul tehnic*, coord. D. Banabic (*Civilizaţia românească*, 25, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2020, 540 p.

Istoria ştiinţelor agricole şi silvice în România, I. *Ştiinţa solului*, *agricultura*, coord. C. Hera (*Civilizaţia românească*, 26/27, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2019, p. 1–611 p.

Istoria ştiinţelor agricole şi silvice în România, II. *Istoria ştiinţelor horticole*, *silvice*, *zootehnice*, *medicină veterinară*, *economie agrară*, *dezvoltare rurală*, *ştiinţa alimentară*, coord. C. Hera (*Civilizaţia românească*, 26/27, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2019, p. 612–1282.

V. Ursachi, G. D. Hânceanu, A. Simalcsik. R. D. Simalcsik, L. Munteanu, *Cimitirul medieval de la Brad. Cercetările arheologice din anii 1963–2004* (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XXVII, ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Istros, Brăila, 2020, 710 p.

I. Biliarsky, *Vestigia semper adora. Power*, *Faith and Institutions in Byzantine and Post-Byzantine World*, ed. O. Cristea (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* XXIII, curatores seriei V. Spinei et I. Cândea), Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2020, 372 p.

Diplomația României după Marea Unure din 1918, coord. I. M. Anghel (*Civilizația românească*, 28, coord. V. Spinei), București, 2020, 357 p.

Analele Academiei Române, anul 153 (2019), seria a V-a, vol. XXX, coord. V. Spinei, Editura Academiei Române, București, 2020, 470 p.

Studia Praehistorica et Antiqua. Miscellanea in honorem Silvia Teodor, ed. Al. Berzovan *(Honoraria*, 15, redigit V. Spinei), Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, 2020, 227 p.

Studii şi articole

An Oriental perspective on the ethnic realities of the Balkans in the eleventh-twelfth centuries: Michael the Syrian, în „Archivum Eurasiae Medii Aevi", 20, Wiesbaden, 2013 [2014], p. 165–238. Tradus în chineză în revista „Ouya Yicong (Journal for translated papers Eurasian cultural and historical studies)", III, 2017, p. 140–234.

Hunting in the Mongol society during the great expansion age in Eurasia, în „Archivum Eurasiae Medii Aevi", 21, Wiesbaden, 2014–2015, p. 215–276.

Piese din silex volhynian în complexele eneolitice din Moldova de la vest de Prut, în *Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmboviţa – In memoriam*, Editura Universitații „Al. I. Cuza", Iași, 2015, p. 283–354.

Vânătoarea la mongoli în epoca marii expansiuni în Eurasia, în „Studii și materiale de istorie medie", XXXIII, 2015, p. 9–84.

Preliminary notes on the legend of the ritual hunt of the guiding-animal in the mythology of the Eurasian tribes and of the surrounding peoples in the Middles Ages, în *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. I. Zimonyi and O. Karatay, Wiesbaden, 2016, p. 351–382.

Господство Золотой Орды в Валахии и Молдавии, trad. R. Hautala, în *Золотая Орда и мировой истории*, editors-in-chief R. Khakimov, M. Favereau, Kazan, 2016, p. 403–426; retipărit în „Золотоордынское обозрение / Golden Horde Review", Kazan, 4, 2016, p. 734–766.

Cruciuliță-encolpion cu reprezentarea sfinților Boris și Gleb descoperită în Moldova, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 67, 2016, 3–4, p. 339–353.

The Domination of the Golden Horde in the Romanian Regions, în *The Golden Horde in World History*, scientific editor of English translation M. Gibatdinov, Kazan, 2017, p. 394–426.

Unirea Principatelor Române în context european, în „Academica", XXVIII, 2018, 327–328, 1–2, p. 30–35.

The Golden Horde at the Lower Danube. Some notes, în *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Hrsg. J. Drauschke, E. Kislinger, K. Kühtreiber, Th. Kühtreiber, G. Scharrer-Liška, T. Vida (*Monographien des RGZM*, 150), Mainz, 2018, p. 357–374.

Cele mai vechi mărturii privind latinitatea și unitatea etnică a românilor, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești", Freiburg i. Br., s.n., V (XXVI), 2018, p. 270–298.

Reflecții privind antecedentele și împlinirile Marii Uniri, în „Academica", XXVIII, 336–337, 10–11, 2018, p. 65–75. Retipărit în „Revista de Istorie a Moldovei", Chișinău, 2018, 1 (113), p. 9–25; *Antecedente și împliniri ale Marii Uniri*, editor V. Spinei (*Centenarium*, 9, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2020, p. 189–206.

Items made of Volhynian flint in Eneolithic complexes from Moldavia, *west of the Prut*, în „Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens", Bonn, 22, 2016 [2019], p. 41–100.

L'union des Pricipautés Roumains en context européen, în „Revista de Etnografie și Folclor / Journal of Ethnographie and Folklore", s.n., 2018 (2019), 1–2, p. 5–15.

Nicolae Bălcescu – editor de izvoare istorice, în „Academica", XXIX, 348–349, 2019, 10–11, p. 10–17.

Migrațiile triburilor nomade de stepă în spațiul carpato-dunărean din preistorie până în primele secole ale mileniului I al erei creștine, în *Migrații*, *politici de stat și identități culturale în spațiul românesc și european*, coord. V. Spinei, I, Editura Academiei Române, București, 2019, p. 21–82.

Evoluția formelor de desemnare a regiunilor românești extracarpatice în perioada medievală și renascentistă, în *Antecedente și împliniri ale Marii Uniri*, Editor V. Spinei (*Centenarium*, 9, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2020, p. 43–98.

Antecedente ale Unirii Principatelor în perioada medievală şi renascentistă, în „Academica", XXX, 351–352, 2020, 1–2, p. 34–38.

The terminologie reflecting the ethnic identity of the Romanian voivodenships in the Middle Ages and Renaissance, în „Revue Roumaine d'Histoire", LVIII, 2019 [2020], p. 53–177.

Alte lucrări (note, prefeţe, intervenţii la congrese internaţionale, rapoarte ştiinţifice, evaluări aniversative etc.)

Mircea Petrescu-Dîmboviţa – o sută de ani de la naştere / Mircea Petrescu-Dîmboviţa – the centennial anniversary of his birth, în *Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmboviţa – In memoriam*, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 2015, p. 5–16. Reprodus – cu succinte modificări – în „Academica", XXV, 5, 295, 2015, p. 64–67.

Un model de devotament duhovnicesc, patriotism şi erudiţie: Înaltpreasfinţitului Casian, în *Polychronion Înaltpreasfinţitului Arhiepiscop Casian, la 60 de ani*, îngrijit de E. Popescu, I. Cândea, L. Petroaia, G. Aron, Brăila – Galaţi, 2015, p. 193–195.

Recurenţa unei teme complexe: evul mediu nord-dobrogean, în A.-D. Stănică, *Viaţa economică din nordul Dobrogei în secolele X–XIV*, Editura Dobrogea, Tulcea, 2015, p. 13–16.

Notificări privind o lucrare postumă a lui Dan Monah / Notifications concernant un ouvrage posthume de Dan Monah, în D. Monah, *Religie şi artă în paleolitic*, Editura „Constantin Matasă", Piatra-Neamţ, 2015, p. 7–13.

Cultura românească între naţional, localizare în zona proximă şi universal – Europa multilingvistică, cultura electronică (în colab.), coord. Al. Surdu, în *Strategia de dezvoltare a României în următorii 20 de ani*, II, coord. I.-V. Vlad, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016, p. 385–404.

Istorie, în *Cultura românească între naţional, localizare în zona proximă şi universal – Europa multilingvistică, cultura electronică*, coord. Al. Surdu, în *Strategia de dezvoltare a României în următorii 20 de ani*, III, partea 1, coord. I.-V. Vlad, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016, p. 484–490.

Acad. Alexandru Zub, succintă evocare, în *Curtea de la Argeş*, VI, 7 (68), 2016, p. 11–12. Reprodus în *Seniori ai culturii*, II, ed. Gh. Păun, Piteşti, 2019, p. 265–272.

Cuvânt-înainte, în *Analele Academiei Române*, anul 145 (2011), seria a V-a, vol. XXII, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016, p. 11–12.

Prefaţă, la I. A. Tudorie, *Autoritatea imperială în criză. Mihail al VIII-lea Paleologul (1258–1282) şi raporturile Statului bizantin cu Biserica*, Editura Istros, Brăila, 2016, p. 7–9.

V. Spinei, I. Cândea, *Argument pentru „Basarabica" / An argument for „Basarabica"*, în I. Guceac, *Constituţia la răscruce de milenii*, ed. a 2-a, revăzută, Editura Academiei Române – Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2016, p. 17–20. Varianta românească reprodusă în „Limba română", Chişinău, XXVII, 2017, 2 (238), p. 45–47.

Prospectări documentare în Lituania (mai 2014), în „Arheologia Moldovei", XXXIX, 2016, p. 429–434.

Succint demers documentar în Armenia (2016), în „Arheologia Moldovei", XXXIX, 2016, p. 435–443.

The participation at the international celebratory session occasioned by the anniversary of 25 years since the creation of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, în „Studia et documenta turcologica", 3–4, 2015–2016, p. 335–343.

O sinteză de remarcabilă acribie, în G. Bilavschi, *Unelte agricole din Moldova medievală*, Editura Istros, Brăila, 2016, p. 7–9.

V. Spinei şi colab., *Cultura românească între naţional, localizare în zona proximă şi universal – Europa multilingvistică, cultura electronică*, coord. Al. Surdu, în *Strategia de dezvoltare a României în următorii 20 de ani*, III, partea a 2-a, coord. I.-V. Vlad, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016, p. 645–657.

Svend Hansen, membru de onoare al Academiei Române, în „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie", 67, 2016, 3–4, p. 373–375.

The Symphony of the Carpathians / Simfonia Carpaţilor, în „Journal of Montanology / Revista de Montanologie", VI, 2016, Editura Eurobit, Timişoara, p. 7–8, 12–13.

Istorie, în *Cultura românească între naţional, localizare în zona proximă şi universal – Europa multilingvistică, cultura electronică*, coord. Al. Surdu, în *Strategia de dezvoltare a României*

în următorii 20 de ani. Sinteză, coord. I.-V. Vlad, Editura Academiei Române, București, 2017, p. 393–394, 399–401, 403.

Al. Surdu, V. Spinei (coord.), *Cultura românească între național*, *localizare în zona proximă și universal – Europa multilingvistică*, *cultura electronică*, în *Strategia de dezvoltare a României în următorii 20 de ani*, *Sumar executiv*, coord. I.-V. Vlad, Editura Academiei Române, București, 2017, p. 73–79.

V. Spinei, I. Cândea, *Preambul la debutul seriei* Documenta Basarabiae / *Introductory remarks at the launch of the Series* Documenta Basarabiae, în Antim Ivireanul, *Predici. Un manuscris inedit din Basarabia (1824)*, ediție critică Zamfira Mihail și Paul Mihail, Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2017, p. IX–XIV.

Deziderate ale Academiei Române. Reflecții prilejuite de Ziua Culturii Naționale, în „Academica", XXVII, 315, 2017, 1, p. 22–25.

Energii noi pe palierul arheologiei medievale, în G. D. Hânceanu, *Două ateliere meșteșugărești din târgul medieval al Romanului (secolele XV și XVII)*, Editura Istros, Brăila, 2017, p. 11–13.

A medievalist with a sense of vocation: Roman Hautala / Медиевист по призванию: Роман Хаутала, în vol. R. Hautala, *Crusaders*, *Missionaries and Eurasian Nomads in the 13th–14th Centuries: A Century of Interactions*, Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2017, p. 11–18.

Sesiunea jubiliară internațională prilejuită de aniversarea a 25 de ani de la crearea Academiei de Științe a Republicii Tatarstan, în „Academica", XXVII, 316–317, 2017, 2–3, p. 39–44.

În palierul superior al scării valorilor: academicianul Cristofor Simionescu, în *Cristofor Simionescu așa cum l-am conoscut*, coord. Bogdana Simionescu, Editura Academiei Române, București, 2017, p. 66–70.

În constelația împlinirilor: Profesorul Paul Niedermaier / Im Sternbild der Verwirklichungen: Professor Paul Niedermaier, în *Studii de istorie a orașelor. In honorem Paul Niedermaier*, coord. V. Ciobanu, D. D. Iacob, Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2017, p. 30–38.

Vizita oficială a delegației Academiei Române la Vatican, în „Academica", XXVII, 324–325, 2017, 10–11, p. 8–13.

Mesajul de salut din partea conducerii Academiei Române, în *Centenar Sfatul Țării*, *1917–2017*, coord. Gh. Cliveti, I. Bolovan, Gh. Cojocaru, Chișinău, 2017, p. 24–28; Retipărit – cu titlul *Mesajul conducerii Academiei Române prezentat la conferința științifică internațională dedicată centenarului constituirii Sfatului Țării (Chișinău*, *21 noiembrie 2017)*, în *Antecedente și împliniri ale Marii Uniri*, editor V. Spinei (*Centenarium*, 9, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2020, p. 303–308.

Documentar bucovinean, în vol. *Unirea Bucovinei cu România*, ed. V. Tărâțeanu, Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, p. 13–16.

V. Spinei, I. Cândea, *Reactivarea colecției de documente Hurmuzaki / Remise au jour de la collection de documents Hurmuzaki / The Resurgence of the Hurmuzaki Documents Series*, în *Documente privind istoria românilor*, *Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*, seria a 3-a, I, Editura Academiei Române – Editura Istros, București – Brăila, 2018, p. IX–XIX.

Argumente pentru proiectul „Civilizația românească", în *Lingvistica românească*, coord. M. Sala, N. Saramandu, Editura Academiei Române, București, 2018, p. XI–XIII.

Centenarium – contur programatic, în vol. *Bucovina în Primul Război Mondial. Studii și documente*, coord. R. Jugrin, Editura Academiei Române, București, 2018, p. 7–8.

Manifestări dedicate sărbătoririi Centenarului Marii Uniri, în „Academica", XXVIII, 335, 2018, 9, p. 31–34.

Târgu Frumos în prospectare monografică, în D. Boghian, S.-C. Enea, M. Chelcu, I. Minea, *Monografia orașului Târgu Frumos*, Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, 2018, p. 13–14.

Valori basarabene, în *Revista de Istorie a Moldovei*, Chișinău, 2018, 4 (116), p. 10–16. Retipărit în *Antecedente și împliniri ale Marii Uniri*, Editor V. Spinei (*Centenarium*, 9, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, București, 2020, p. 409–416.

Academia Română și sărbătorirea Centenarului Marii Uniri, în „Academica", XXIX, 342–343, 2019, 4–5, p. 10–17. Reprodus în „Contemporanul", XXX, 5 (806), 2019, p. 18–19.

Bilanţ lapidar al unui mare congres naţional de istorie, în vol. *Istorii ale Marelui Război şi ale Unirii de la 1918*, coord. V. Spinei, Gh. Iacob şi I. Nistor, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 2019, p. 11–14.

O sărbătorire de referinţă, în „Academica", XXX, 353, 2020, 3, p. 24–25.

Alocuţiune susţinută la sesiunea consacrată comemorării victimelor deportărilor staliniste din Basarabia şi Bucovina de Nord, în *Antecedente şi împliniri ale Marii Uniri*, Editor V. Spinei (*Centenarium*, 9, coord. V. Spinei), Editira Academiei Române, Bucureşti, 2020, p. 309–312.

Sesiunea ştiinţifică de la Freiburg im Breisgau. Preambul, în *Antecedente şi împliniri ale Marii Uniri*, editor V. Spinei (*Centenarium*, 9, coord. V. Spinei), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2020, p. 25–30.

Reflecţii privind ipostaze ale pandemiei, în „Academica", anul XXX, 357–358, 2020, 7–8, p. 30–35.

ALEXANDRU ZUB

Volume de autor

Efigii istorice: Mihail Kogălniceanu, *A. D. Xenopol*, *Vasile Pârvan*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", seria „Opere", 2015, 304 p.

Istorie şi istorici în România interbelică, ed. a III-a, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", seria „Opere", 2015, 370 p.

Vasile Pârvan. Efigia cărturarului, ed. a III-a, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", seria „Opere", 2015, 318 p.

Chemarea istoriei: un an de răspântie în România postcomunistă, ed. a II-a, Iaşi, Editura Junimea, 2015, 268 p.

Biruit-au gândul. Note despre istorismul românesc, ed. a III-a, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", seria „Opere", 2016, 336 p.

La sfârşit de ciclu. Despre impactul Revoluţiei franceze, ed. a II-a, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", seria „Opere", 2016, 220 p.

Eminescu: glose istorico-culturale, ed. a II-a, întregită, Iaşi, Editura Junimea, 2016, 224 p.

Mihail Kogălniceanu, *un arhitect al României moderne*, ed. a IV-a, Iaşi, Editura Junimea, 2017, 120 p.

În orizontul istoriei, ed. a II-a, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", seria „Opere", 2017, 260 p.

M. Kogălniceanu: studii şi note istoriografice, Brăila, Editura Istros; Bucureşti, Editura Academiei Române, 2017, 344 p.

Penser l'Europe en historien. Quelle Europe, *quel discours historique?*, Bucureşti, FNSA, 2017, X + 156 p.

Impasul reîntregirii, Iaşi, Editura Timpul, ediţie revăzută şi întregită, 2018, 180 p.

Scrieri istorice, vol. 1, *Sinteza istoriografică* (ediţie îngrijită de prof. dr. Gheorghe Cliveti, cu o schiţă de portret de acad. Ioan-Aurel Pop), Bucureşti, Editura Academiei Române, 2019, CVI + 816 p.

Scrieri istorice, vol. 2, *Istorici şi teme istoriografice* (ediţie îngrijită de prof. dr. Gheorghe Cliveti), Bucureşti, Editura Academiei Române, 2019, VIII + 1000 p.

Opresiune şi rezistenţă sub regimul comunist: fragmentarium istorico-memorial, Bucureşti, Editura Fundaţiei Academia Civică, 2020, 666 p.

Studii, articole, eseuri

Penser l'Europe, XIII-ème édition, *Y a-t-il deux Europes?*, 3–4 October 2014, Bucarest, p. 75–77; „Caiete critice", nr. 8, august 2016, p. 13–16.

The Versailles System. Historiographic perspectives, în *Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani*, coord. Ioan Bolovan şi Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2015, p. 237–246.

Un aşezământ istorico-memorial de amplitudine europeană, în „Pro Saeculum", XIV, 1–2 (101–102), 15 ianuarie – 1 martie 2015, p. 24–25.

Întâlniri de destin. Caius Muţiu, *„prin meandrele istoriei"*, în „Cronica veche", V, 1(48), ianuarie 2015, p. 4; „Memoria", 90 (1/2015), p. 79–82.

Mai bine de șase decenii…, în „Scriptor”, I, 1–2, ianuarie – februarie 2015, p. 135.
G. I. Brătianu – istorie și civism, în *Zargidava*, XIV, 2015, p. 239–242.
Preambul istoriografic, în Aristide Zub, *Vârful Câmpului în imagini şi cuvinte. Şcoala nr. 1 la 150 de ani*, Iași, Editura PIM, 2015, p. 1–2.
Un edificiu somptuos: „Istoria Bârladului”, în „Cronica veche”, V, 2 (49), februarie 2015, p. 4; „Baadul literar”, IX, 1 (32), februarie 2015, p. 58–59.
G. I. Brătianu: ipostază istoriografică, în „Convorbiri literare”, CXLVIII, 2 (230), februarie 2015, p. 28–30.
Un istoric englez despre comunismul românesc: Dennis Deletant, în „Convorbiri literare”, CXLVIII, 2 (230), februarie 2015.
Dezbateri europeniste la Academie, în „Academica”, XXV, 2 (292), februarie 2015, p. 24.
O atmosferă colegială, *stimulativă... Vocația unei reviste*, în „Cronica veche”, V, 3 (50), martie 2015, p. 2.
Acad. Camil Mureşanu – In memoriam, în „Cronica veche”, V, 3(50), martie 2015, p. 6.
Mitropolitul Nicolae Corneanu în amintire, în „Epifania”, 32, martie – mai 2015, p. 123–124; „Cronica veche”, V, 4(51), apr. 2015, p. 4.
Un arhiereu din epoca regenerării: Veniamin Costachi, în „Scriptor”, I, 3–4, martie – aprilie 2015, p. 90–91.
Veniamin Ciobanu – In memoriam (1938–2015), în „Academica”, XXV, 4 (294), aprilie 2015, p. 57–58; „Scriptor”, anul I, nr. 5–6 (mai – iunie) 2015, p. 96–97.
O școală de prestigiu – memento aniversar, în „Cronica veche”, V, 5 (52), mai 2015, p. 4.
Părintele Mitrofan: crâmpei memorial, în „Cronica veche”, V, 5 (52), mai 2015, p. 4; în Calinic Botoșăneanul (coord.), *Arhim. Mitrofan Băltuță – un nume nepieritor*, Iași, 2015, p. 178–179.
Devoțiune spirituală și civism național: Părintele Gheorghe Calciu, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 5 (233), mai 2015, p. 43–44; „Memoria”, 91–92 (2–3/2015), p. 135–138.
„Basarabia” în dezbatere academică, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 5 (233), mai 2015, p. 177; „Academica”, XXV, 4 (294), p. 17 (aprilie 2015), p. 17.
Un savant, *creator de școală*, *Mircea Petrescu-Dîmbovița la centenar*, în „Cronica veche”, V, 7–8 (54–55), iulie – august 2015, p. 5.
În loc de prefață, în Aristide Zub, *Forme de rezistență anticomunistă. Zona Siretului Superior*, Iași, Editura PIM, 2015, p. 2.
Dan Gâlea: secvență memorială, în *Cu gândul la Dan*, Iași, iulie 2015, p. 90–92.
Étatisme moderne et décentralisation. Survol historique, în Genoveva Vrabie (sous la direction de…), *La représentation de l'État dans les pays membres de l'Union Européenne: seizième édition de la Table Ronde Internationale organisée par le Centre Francophone de Droit Constitutionnel de l'Université Mihail Kogălniceanu de Iași et par l'Association Roumaine de Droit Constitutionnel: Iași*, *le 30–31 mai 2014*, Iași, Institutul European, 2015, p. 11–19.
Pompiliu Teodor – in memoriam, în *Pompiliu Teodor și lumea prin care a trecut*, ed. Corina Teodor, București, Editura Curtea Veche, 2015.
Părintele Gheorghe Calciu: secvență memorială, în „Cronica veche”, V, 6 (53), iunie 2015, p. 4.
N. Iorga aniversat la Botoșani: secvență memorială, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 6 (234), iunie 2015, p. 38–40; „Acta Septentrionalis”, XIV–XV, 2015–2016, p. 356–357.
Intégration européene et solidarité régionale: approche historiographique, în Académie Roumaine, *Nouvelles études d'histoire*, XIII, publiées à l'occasion du XXIIe congrès international des sciences historiques, Jinan, 2015, Editura Academiei Române, 2015, p. 189–197.
România în Marele Război. Secvență ego-istorică, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 7 (235), iulie 2015, p. 30–32.
Patriarhul Justinian: „Amintiri”, în „Scriptor”, anul I, nr. 7–8 (iulie – august) 2015, p. 82–83.
Întâlniri fulgurante: secvențe memoriale, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 8 (236), august 2015, p. 58–60.
Acad. Dan Hăulică – în amintire, în „Caietele de la Putna”, 8, august, 2015, p. 197–201.
Basarabia, în *Școala Memoriei – 2014*, *Prelegeri și discuții de la a XVII-lea ediție a Școlii de Vară de la Sighet (25–30 iulie 2014)*, editori Teodora Stanciu și Oana Enăchescu, editorul colecției Romulus Rusan, Fundația Academia Civică, 2015, p. 339–387.
Cunoaștere de sine și creație: Valeriu Anania, în „Caietele de la Putna”, 8, VIII, 2015, p. 90–94.

Față în față, în „Cronica veche”, V, 9 (56), septembrie 2015, p. 4.

Istoria și discursul identitar în dezbatere profesională, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 9 (237), septembrie 2015, p. 39–40; „Academica”, XXV, 8–9 (298–299), august – septembrie 2015, p. 49–50.

Excelență profesională și cult al prieteniei: dr. Mircea Rusu, în „Scriptor”, anul I, nr. 9–10 (septembrie – octombrie), 2015, p. 102–103; „Cronica veche”, V, 10 (57), octombrie 2015, p. 4.

Historia – Magistra Vitae, în Gh. Iacob (ed.), *Istoria Universității din Iași povestită la TVR*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2015, p. 425–440.

Civism și solidaritate, în „Cronica veche”, V, 10 (57), octombrie 2015, p. 4.

Știință și conștiință europeană, o dezbatere mereu actuală, în „Cultura”, X, 40 (538), 29 octombrie 2015, p. 12–13; „Convorbiri literare”, CXLIX, 10 (238), octombrie 2015, p. 43–45.

Un gând de prețuire și gratitudine, în „Vitraliu”, nr. 14, octombrie 2015, p. 184; „Deșteptarea”, octombrie 2015, p. 20.

Marea Unire – afirmarea unui drept și întărirea unui ideal, în „Lumina de Duminică”, XI, 47 (520), 29 noiembrie 2015, p. 6–7.

Unire și solidaritate națională, în „Cultura”, X, 46 (544), 26 noiembrie 2015, p. 8.

N. Iorga, omul și opera, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 11 (239), noiembrie 2015, p. 31–34.

Un arhiereu în slujba culturii: dr. Casian Crăciun, în „Cronica Veche”, anul V, nr. 11–12 (58–59), noiembrie – decembrie 2015, p. 8; *Polychronion Înaltpreasfințitului Arhiepiscop Casian, la 60 de ani*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Galați, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Brăila, 2015, p. 191–192.

În căutarea unui ethos european în plină criză, în Gabriel Asandului, Mihai Dorin (coord.), *Uniunea europeană și vecinătatea estică*, Editura Politehnium, 2015, p. 7–10.

Basarabia – o problemă deschisă, în *Români – moldoveni – europeni: dileme și identități*, coord. Ioan Răducea, Iași, 2015, p. 11–14.

Nicolae Iorga, omul și opera, în „Academica”, XXV, 11–12 (301–302), noiembrie – decembrie 2015, p. 81–84.

Figuri de cehi în memorialistica lui N. Iorga, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»” (*AIIX*), tomul LI/2014, Supliment, *Români și cehi în Monarhia de Habsburg*, editori Alexandru Zub și Bogdan-Alexandru Schipor, 2015, p. 3–9.

Kogălniceanu, mereu actual, în „Academica”, XXV, 10 (300), octombrie 2015, p. 51-52.

Civism și solidaritate, în „Memoria”, 93 (4/2015), p. 53–55.

Dan Gâlea: secvență memorială, în „Memoria”, 93 (4/2015), p. 56–59.

Întâlniri fulgurante: secvențe memoriale, în *SAHIR*, XII, 2015, p. 259–263; „Memoria”, 96 (3/2016), p. 76–81.

In memoriam. Acad. Camil Mureșanu, în *AIIX*, LII, 2015, p. 487–488.

In memoriam. Veniamin Ciobanu, în *AIIX*, LII, 2015, p. 489–490.

Ioan Hudiță, istoric și om politic în restituție fundamentală, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 1(241), ianuarie 2016, p. 53–54; „Academica”, anul XXVI, 304–305, nr. 2–3, februarie – martie 2016, p. 74–75; „Memoria”, nr. 95/2016, p. 80–83.

Nicolae Iorga: carte și orizont memorial, în „Academica”, XXVI, 1 (303), ianuarie 2016, p. 63–66.

Națiune culturală și națiune politică la români în epoca modernă, în „Academica”, XXVI, 1 (303), ianuarie 2016, p. 24–27; „Contemporanul. Ideea europeană”, XXVII, 4 (769), aprilie 2016, p. 11–12.

Un precursor al modernizării, Carol Mihalic de Hodocin, în „Scriptor”, II, 1–2 (13–14), 2016, p. 87–88.

Istorie și propensiune memorială: Carol Iancu, în vol. *In honorem Carol Iancu*, ed. Alexandru-Florin Platon, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2015, p. 83–86.

Unirea Principatelor: sens și creație istorică, în „Lumina de Duminică”, 24 ianuarie 2016, nr. 3 (527), anul XII, p. 2.

Eminesciana. Pe marginea noii serii, în „Cronica veche”, V, 1 (60), ianuarie 2016, p. 5.

Hans Bergel – în amintire, în „Academica”, XXV, 11–12 (301–302), noiembrie – decembrie 2015, p. 76–77; „Epifania”, nr. 36, martie – mai 2016, p. 122–124.

De la Cronica la Cronica veche (note de parcurs), în „Cronica veche”, VI, 2 (61), februarie 2016, p. 11.

Dor de Basarabia, în „Dor de Basarabia”, XI, 46, martie 2016, p. 6.

Iulian Paşaliu: memento ego-istoric, în „Cronica veche”, 3/2016, p. 4.

Ca un creier, *Europa unui savant: Jean Askenasy*, în „Convorbiri literare”, CXLIX, 2 (242), februarie 2016, p. 36–37; *SAHIR*, tomul XII, 2015, p. 359–360; „Academica”, anul XXVI, 309–310, nr. 7–8, iulie – august 2016, p. 111–112.

Discurs istoric şi identitate naţională la români în epoca modernă, în „Zargidava”, Bacău, XV, 2016, p. 196–203.

Basarabia, *restituţii istorico-culturale*, *sugestii paideice*, în „Memoria”, 94, 1, 2016, p. 125–127.

Pompiliu Teodor – In memoriam, în Corina Teodor (coord.), *Pompiliu Teodor şi lumea prin care a trecut*, Cluj-Napoca, Mega, 2016, p. 251–254.

Regele şi patria, în „Convorbiri literare”, martie 2016, nr. 3 (243), p. 45–46.

Teologie şi politică în epoca regenerării naţionale, în „Convorbiri literare”, 4 (244), aprilie 2016, p. 37–41.

Lumină şi lumini în epoca renaşterii naţionale, în „Scriptor”, anul II, nr. 5/6 (17–18), mai – iunie 2016, p. 120–122.

Despre meseria de istoric, *adnotări*, în „Cronica veche”, anul VI, nr. 5(64), mai 2016, p. 4.

Întâlniri de destin. acad. Valeriu D. Cotea, *in memoriam*, în „Convorbiri literare”, 5 (245), mai 2016, p. 39–40.

Despre patrie şi civism, în „Epifania”, nr. 37, iunie – august 2016, p. 96–99.

Un românist american: Frederick Kellogg, în „Revista româno-americană”, editată de asociaţia „Amicii Statelor Unite”, seria a doua, februarie 2016, nr. XXVII, *O sută de ani de la Marele Război*, p. 22–27.

Puncte de vedere: Cristian Ploscaru – Originile „Partidei Naţionale”. Sub semnul „politicii boiereşti”, *1774–1828*, în „Academica”, anul XXVI, 304–305, nr. 2–3, februarie – martie 2016, p. 39.

Istoria ca discurs legitimant. Repere tematice, în „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 2 (106), aprilie – iunie 2016, Chişinău, 2016, p. 5–10.

Academia militans, în „Academica”, anul XXVI (308), nr. 6, iunie 2016, p. 27–31.

N. Iorga, *militant pentru unitatea naţională. Marginalii pentru o sinteză „en historien”*, în „Scriptor”, anul II, nr. 7–8 (19–20), iulie – august 2016, p. 102–103; „Academica”, XXVI, 9 (311), septembrie 2016, p. 70–71.

Ştefan Andrei: secvenţe memoriale, în „Convorbiri literare”, 6 (246), iunie 2016, p. 36–37.

Alexandru Şafran şi evreii din România în perioada postbelică. Note istoriografice, în „Cronica veche”, VI, 61 (65), iunie 2016, p. 4.

„Pe urmele generalului Berthelot”, la un secol de la intrarea României în Marele Război, în „Cronica veche”, VI, 7–8 (66–67), iulie – august 2016, p. 8.

Profesorul Silviu Sanie – 80, în „Convorbiri literare”, 7 (247), iulie 2016, p. 47.

Trei zile în Israel. Note de parcurs, în „Scriptor”, 9–10 (21–22), septembrie – octombrie 2016, p. 124–125.

Profesorului Silviu Sanie – 80, în *Silviu Sanie la 80 de ani*, îngrijit de Ariana Chauchu, Tel-Aviv, iulie 2016, p. 7–10.

Avant-propos, în Carol Iancu, *Alexandru Şafran et les Juifs de Roumanie durant l'instauration du communisme*, Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, Iaşi, 2016, p. 13–15.

De la concept la sinteza istoriografică, în „Destin românesc”, anul XI (XXII), nr. 1 (95), 2016, p. 14–17.

Istorici români în căutarea Europei, în „Convorbiri literare”, august 2016, nr. 8 (248), p. 32–33.

Identitatea rămâne, *poate*, *cea mai complexă temă în istorie*, *cultură*, *civilizaţie*, *destin omenesc*, în *Ascensiuni interioare. Interviuri şi portrete*, de Angela Martin, Editura Şcoala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016, p. 209–224.

Gabriel Bădărău: secvenţe memoriale, în *Cronica veche*, anul VI, nr. 9 (68), septembrie 2016, p. 4.

Academia Română, *la aniversare*, în „Convorbiri literare”, CX, 9 (249), septembrie 2016, p. 40.

Arh. Nicolae Rădulescu – secvenţe memoriale, în „Epifania”, nr. 38, septembrie – noiembrie 2016, p. 83–84.

Naționalismele la o relectură, în „Vitraliu”, Bacău, XXIV, 45, octombrie 2016, p. 10–11.

Penser l’Europe, *în ediție jubiliară*, în „Cronica veche”, VI, 10 (69), octombrie 2016, p. 4; „Academica”, XXVI, 312–313, nr. 10–11, octombrie – noiembrie 2016, p. 91–93.

Ceva despre constituționalism și istorie conceptuală, în „Scriptor”, anul II, nr. 11–12 (23–24), noiembrie – decembrie 2016, p. 108–109.

Un memorial ingineresc de ținută: Dorel Ianuș, în „Convorbiri literare”, 10 (250), octombrie 2016, p. 32–33; „Epifania”, nr. 39, decembrie 2016 – februarie 2017, p. 216–218.

Iulian Antonescu – secvență memorială, în „Convorbiri literare”, 11 (251), noiembrie 2016, p. 32–34; „Vitraliu”, anul 24, nr. 45, octombrie 2016, p. 27.

Reflecții despre unitatea românească, în „Lumina”, XII, 48 (572), 4 decembrie 2016, p. 2; „Convorbiri literare”, 12 (252), decembrie 2016, p. 24–25.

Academia sub vremi și deasupra vremilor, în „Academica”, XXVI, 9 (311), septembrie 2016, p. 12.

Historiens roumains dans la Grande Guerre. Aperçu occasionnel, în *Penser L’Europe. Bientôt un siècle depuis la fin de la Première Guerre Mondiale: qu’ést-ce que l’Europe a appris de son histoire?*, XV-ème édition, Bucarest, Roumanie, 29 Septembre − 1 Octobre 2016, p. 62–65.

O zi memorabilă, *1 Decembrie*, în „Academica”, XXVI, 314, nr. 12, decembrie 2016, p. 27; „Memoria”, 97, 4/2016, p. 14–15; „Cronica veche”, anul VII, nr. 11 (82), noiembrie 2017, p. 3; sub titlul „Ca să nu ne mai despărțim niciodată!”, în „Lumina de Duminică”, nr. 48 (623), anul XIII, 3 decembrie 2017, p. 2.

Marea Unire (fișă istoriografică), în „Cronica veche”, anul VI, nr. 11–12 (70–71), noiembrie – decembrie 2016, p. 4.

Un mare prieten, *Romulus Rusan*, *la despărțire*, în „Memoria”, 97, 4/2016, p. 4–5; „Scriptor”, III, nr. 1–2 (25–26), ianuarie – februarie 2017, p. 134–135.

Gabriel Bădărău: secvențe memoriale, în vol. Marius Balan, Gabriel Leanca (coord.), *Cultură juridică*, *stat și relații internaționale în epoca modernă. Omagiu Profesorului Corneliu-Gabriel Bădărău*, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 2016, p. 9–10.

Temps et propension eschatologique dans les premières décennies du XXe siècle, în *AIIX*, tome LIII, 2016, p. 87–100.

Regele Mihai în perspectiva istoriei naționale, în „Expres cultural”, anul I, nr. 1, ianuarie 2017, p. 4.

Lumină şi lumini în epoca renaşterii naţionale, în „Caietele de la Putna”, 10, X, 2017, *Fundamente creştine ale culturii române şi europene*, p. 19–24.

Spiritul Unirii, *la un centenar memorabil*, în „Convorbiri literare”, 2 (254), februarie 2017, p. 30–31.

Iașul, *„capitala rezistenței până la capăt”*, *în războiul de întregire*, în „Scriptor”, III, nr. 3–4 (27–28), martie – aprilie 2017, p. 38–39; „Epifania”, nr. 40, martie – mai 2017, p. 160–162.

Kogălniceanu, *precursor polivalent*, în „Cronica veche”, VII, 4(75), aprilie 2017, p. 4.

Unitatea națională: de la idee la act, în „Scriptor”, III, nr. 5–6 (29–30), mai – iunie 2017, p. 100–102.

Dr. Krista Zach, *memento ego-istoric*, în „Convorbiri literare”, 1 (253), ianuarie 2017, p. 25–26.

Secvențe din „cartea de vitejie” a neamului, în „Cronica veche”, VII, 1 (72), ian. 2017, p. 3.

Profesorul Georg Scherg. In memoriam, în „Expres cultural”, I, 2, februarie 2017, p. 3; „Memoria”, 98/99, 1–2, 2017, p. 142–143 (sub titlul *Profesorul Georg Scherg. Un secol de la naștere*).

Experiența umană între istorie şi anamnesis, în „Cronica veche”, VII, nr. 2 (73), februarie 2017, p. 8; „Academica”, XXVII, 316–317, nr. 2–3, februarie – martie 2017, p. 45–46.

Posteritatea lui Kogălniceanu, în „Zargidava”, Bacău, XVI, 2017, p. 226–231; „Expres cultural”, I, 7–8, iulie – august 2017, p. 3; „Trivium. Revistă de gândire simbolică”, anul IX, nr. 4 (33), octombrie – decembrie 2017, p. 750–756.

Mondialism și interes național. Pe marginea unei dezbateri în curs, în „Cronica veche”, VII, 3 (74), martie 2017, p. 4; „Academica”, XXVII, 318, nr. 4, aprilie 2017.

Kogălniceanu, *mesaj peren*, în „Expres cultural”, anul I, nr. 3, martie 2017, p. 3; „Epifania”, nr. 43, decembrie 2017 − februarie 2018, p. 84–87.

Beizadea Grigore Mihail Sturdza într-o carte de referință, în „Convorbiri literare”, nr. 3 (255), martie 2017, p. 53–54.

Unitatea românească: un proces istoric de durată, în „Convorbiri literare”, 12 (264), decembrie 2017, p. 41–44.

T. Maiorescu – obsesia sintezei, în „Expres cultural”, I, nr. 4, aprilie 2017, p. 3.
Un centru nodal și simbolic în studiu. *Piața „Mihai Eminescu” din Iași*, în „Convorbiri literare”, nr. 4 (256), aprilie 2017, p. 37–38.
Rigoarea spiritului, în „Cronica veche”, VII, nr. 5 (76), mai 2017, p. 4.
„În tablele de bronz ale istoriei”, în „Expres cultural”, I, nr. 5, mai 2017, p. 3.
Profesorul Vladimir Iliescu – excurs ego-istoric, în „Convorbiri literare”, 5 (257), mai 2017, p. 37–38.
Science et conscience européene, *un débat toujours actuel*, în „Caiete critice”, nr. 7, iulie 2017, p. 14–18.
V. Pârvan − fulgurații memoriale, în „Scriptor”, III, nr. 7–8 (31–32), iulie – august 2017, p. 68–69.
Sistemul de la Versailles. Consideraţii istoriografice, în „Convorbiri literare”, 6 (258), iunie 2017, p. 32–38.
Istorie și discurs identitar în Basarabia, în „Cronica veche”, VII, 6 (77), iunie 2017, p. 4 (cu titlul: *Rigoarea spiritului*); *Memoria*, 100, 3/2017, p. 123–126.
Relațiile cu „lumea nouă” în istoriografia română, în „Cronica veche”, VII, 7 (78), iulie 2017, p. 4.
V. Pârvan și „Datoria vieții noastre”, în „Convorbiri literare”, 7 (259), iulie 2017, p. 33–35; „Academica”, anul XXVII, nr. 5–6, mai – iunie 2017, p. 76–78.
Fenomenul românesc în recurență, în „Cronica veche”, VII, 8 (79), august 2017, p. 4.
Profesorul Ioan Mitrea, *in memoriam*, în „Convorbiri literare”, 8 (260), august 2017, p. 32–33; „Vitraliu”, XXV, 47, oct. 2017, p. 137.
M. Kogălniceanu în perspectiva modernității româneşti, în „Vitraliu”, XXV, 47, octombrie 2017, p. 117–120.
Un proiect de restituție istorico-culturală: Xenopoliana, în „Scriptor”, III, nr. 9–10 (33–34), septembrie – octombrie 2017, p. 113–114.
Paul Miron – la despărțire, în vol. *Paul Miron. In memoriam*, coord. Eugen Munteanu, Iași, Editura Junimea, 2017, p. 257–259.
Documente din arhiva personală a Profesorului Alexandru Zub. Raport referitor la acordarea titlului de Doctor honoris causa domnului profesor Paul Miron de la Universitatea din Freiburg, în *Paul Miron. In memoriam*, coord. Eugen Munteanu, Iași, Junimea, 2017, p. 260–276.
Istoria ca lectură a lumii, în „Expres cultural”, I, nr. 9, septembrie 2017, p. 3.
Istorism și conștiință de sine, în Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tămaș (coord.), *Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu*, Cluj-Napoca, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 2017, p. 53–70.
Reflecții ocazionale despre „Lumea Nouă”, *în cheie istorică*, în „Revista româno-americană”, s. II, XXVIII, apr. 2017, p. 16–20.
Relațiile cu „Lumea Nouă” în istoriografia română, în „Revista româno-americană”, s. II, XXVIII, aprilie 2017, p. 21–23.
Sărbătoarea memoriei (în viziune istorico-culturală), în „Convorbiri literare”, 9 (261), septembrie 2017, p. 35–36.
Limbă și istorie (fragment), în „Expres cultural”, I, 10, octombrie 2017, p. 3.
Spirit confesiv şi istorie, în „Scriptor”, anul III, 11–12 (35–36), noiembrie – decembrie 2017, p. 104–105.
A.D. Xenopol – 170 (*Discursul unionist în cheie serială*), în „Convorbiri literare”, 9 (263), noiembrie 2017, p. 24–26; „Expres cultural”, I, 11–12, noiembrie – decembrie 2017, p. 4.
Memorialistica româno-germană, *o temă în studiu*, în „Convorbiri literare”, 10, octombrie 2017.
România în Marele Război. Secvență ego istorică, în Valentin Ciorbea, Corina Mihaela Apostoleanu, Delia Roxana Cornea (coord.), *Dobrogea. În contextul Primului Război Mondial*, București, Editura Top Form, 2017, p. 18–20.
Regele și Patria, în „Revista 22”, 5 decembrie 2017.
Cuvânt înainte, în vol. *Mihail Kogălniceanu*, *Opere*, I, *Scrieri literare*, texte alese și stabilite, note și comentarii de Dan Simonescu, Andrei Nestorescu, Alexandru Zub și Monica Vasileanu, București, FNSA, 2017, p. V–XIV.
Prefață, în vol. *Mihail Kogălniceanu*, *Opere*, III, *Scrieri istorice*, texte alese și stabilite, note și comentarii, revizuire filologică și indici, repere critice de Dorina N. Rusu, București, FNSA, 2017, p. V–XXV.
A.D. Xenopol – popas aniversar, în „Cronica veche”, anul VII, nr. 12 (83), decembrie 2017, p. 7.

Ceva despre dimensiunea ergoetică. Note memoriale, în vol. Aristide Zub, *Vârful Câmpului: vatră de lumină*, Editura PIM, Iași, 2017, p. 6–10.

Trei zile în Israel. Note de parcurs, în *SAHIR*, XIII/2016, 2017, p. 261–263.

Națiune culturală și națiune politică la români în epoca modernă, în *Identitatea românească în preajma Centenarului Marii Uniri (1918–2018)*, ediție gândită, alcătuită și îngrijită de Aura Christi, Editura Contemporanul, București 2017, p. 145–151.

Basarabia: preludii la Marea Unire¸ în *Centenar Sfatul Țării: 1917–2017. Materialele conferinței științifice internaționale*, *Chișinău*, *21 noiembrie 2017*, coord. Gheorghe Cliveti, Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Editura Lexon Prim, Chișinău, 2017, p. 35–40.

Discursul unionist în cheie serială, în *AIIX*, LIV, 2017, p. 113–116.

Clio inter Arma. Istorici români în Marele Război, în Oltea Răşcanu-Gramaticu (coord.), *Război pentru țară*, Iași, Editura PIM, 2018, p. 17–31.

Kogălniceanu, *mesaj peren*, în „Epifania", nr. 43, decembrie 2017 – februarie 2018, p. 84–87.

Eminescu: preeminența fondului, în „Cronica veche", VIII, nr. 1 (84), ianuarie 2018, p. 4.

Eminescu: în spațiul istoriei, în „Expres cultural", nr. 1, ianuarie 2018, p. 3.

Eminescu: discursul gravității, în „Convorbiri literare", nr. 1 (265), ianuarie 2018, p. 33–35.

Neagu Djuvara despre adevăr şi ficțiune în discursul istoric, în „Academica", anul XXVIII, 327–328, nr. 1–2, ianuarie – februarie 2018, p. 96–99; „Convorbiri literare", CL, 2 (266), februarie 2018, p. 35–37.

Istorie şi geopolitică: Ion Nistor, în „Expres cultural", II, nr. 2, februarie 2018, p. 3.

Lumea modernă și excesul raționalist, în Expres cultural", nr. 3, martie 2018, p. 4.

Foreword, la vol. Carol Iancu, *Alexandre Safran and the Jews of Romania during the installation of the communist regime. Newly discovered documents from the American and British diplomatic archives (1944–1948)*, traducere în limba engleză de Felicia Waldman, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 2018.

Marea Unire în imagini, în „Lumina de Duminică", 20 martie 2018, p. 1.

Basarabia și Marea Unire în imagini, în „Cronica veche", anul VIII, nr. 3 (86), martie 2018, p. 3.

Istorie, *mit și demitizare. Marginalia*, în „Convorbiri literare", 4 (268), aprilie 2018, p. 41–44.

Stâlpii societății, în „Expres cultural", II, nr. 4 (16), aprilie 2018, p. 3.

Unitatea românească, *proces istoric imemorial*, în vol. *Vârful Câmpului la centenarul Marii Uniri: prinos cărturăresc şi civic (1918–2018)*, ed. prof. Aristide Zub, prof. Dănuț Huțu, Iași, Editura PIM, 2018, p. 10-13; „Scriptor", IV, 11–12, noiembrie – decembrie 2018, p. 104–107.

Unitate în diversitate, în „Expres cultural", anul II, nr. 5 (17), mai 2018, p. 5.

Asachi şi durata istorică, în „Convorbiri literare", 5 (269), mai 2018, p. 37–39.

Kogălniceanu, *un precursor al europenismului*, în „Expres cultural", anul II, nr. 6 (18), iunie 2018, p. 4.

Pe traseul unei istorii neîncheiate, în „Convorbiri literare", 6 (270), iunie 2018, p. 20–30.

Criza identitară și lunga durată, în „Scriptor", IV, nr. 7–8 (43–44), iulie – august 2018, p. 88–89.

Generația unionistă: sub semnul entuziasmului, în „Expres cultural", II, nr. 7–8, iulie – august 2018, p. 4.

Orice lucru vine dintr-un trecut și cuprinde germenele unui viitor ce stă să irumpă, în Nicolae Busuioc, *Oglinzile Cetății. Dialoguri de ieri și de azi (Iași – Chișinău)*, cuvânt însoțitor de Ioan Holban, Editura Junimea – Editura Știința, Iași – Chișinău, 2018, p. 427–432.

Aprecieri critice, în *Vasile Pârvan. Opere. Scrieri. Lecții*, *studii*, *eseuri. Articole*, *conferințe*, *apeluri. Portrete. Viața academică. Prefețe*, *introduceri. Addenda*, text ales și stabilit, note și comentarii, revizuire filologică, indice și repere critice de Dorina N. Rusu, introducere de Eugen Simion, Academia Română, FNSA, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2018, p. 1804–1815.

Cunoaștere de sine și integrare. Aprecieri critice, în *Vasile Pârvan. Opere. Scrieri. Lecții*, *studii*, *eseuri. Articole*, *conferințe*, *apeluri. Portrete. Viața academică. Prefețe*, *introduceri. Addenda*, text ales și stabilit, note și comentarii, revizuire filologică, indice și repere critice de Dorina N. Rusu, introducere de Eugen Simion, Academia Română, FNSA, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2018, p. 1769–1779.

Discurs istoric și unitate europeană, în „Convorbiri literare", nr. 7 (271), iulie 2018, p. 28–29.

Unitatea românilor în perspectivă istorică, în „Convorbiri literare”, nr. 8 (272), august 2018, p. 32–34.
Preafericitul Părinte Patriarh Daniel. Memento auroral, în „Lumina de Duminică”, 30 septembrie 2018.
Eugen Simion: memento cordial, în „Expres cultural”, anul II, nr. 9 (21), septembrie 2018, p. 4.
Discursul istoric: dialog și persuasiune, în „Convorbiri literare”, nr. 9 (273), septembrie 2018, p. 27–32.
Ceva despre dimensiunea ergoetică. Note memoriale, în *Caietele de la Putna*, Fundația „Credință și creație acad. Zoe Dumitrescu-Bușulenga – Maica Benedicta”, Mănăstirea Putna, 11, XI – 2018: *Colocviul „Pater et Filius. Continuitate în cultura română și europeană”*, *Putna*, *24–27 august 2017*, p. 59–62.
Istoria ca discurs legitimant. Repere tematice, în *Istoricul și istoria. Materialele conferinței științifice internaționale*, *Alexandru V. Boldur – 130 de ani de la naștere*, *Leonid Boicu – 85 de ani de la naștere*, *Chișinău*, *2 iunie 2016*, coord. Gheorghe Cliveti și Gheorghe Cojocaru, Iași, Editura Junimea, 2018, p. 12–19.
Un istoric exemplar, *Profesorul Ion Agrigoroaiei*, în „Expres cultural”, anul II, nr. 10 (22), octombrie 2018, p. 4.
Presa românească şi discursul regenerativ în epoca modernă, în „Convorbiri literare”, 10 (274), octombrie 2018, p. 27–32.
Minuție documentară şi sinteză istoriografică: academicianul Dan Berindei, în „Convorbiri literare”, 11 (275), noiembrie 2018, p. 29–31.
Leonid Boicu – In memoriam, în „Expres cultural”, anul II, nr. 11 (23), noiembrie 2018, p. 4.
Un parcurs ego-istoric: Paul Cornea, în „Expres cultural”, anul II, nr. 12 (24), decembrie 2018, p. 4–5.
Mărturii. Un diplomat după gratii: Vasile Stoica, în Ioan Opriș, *Vasile Stoica în serviciul României*, ed. a II-a adăugită și revăzută, București, Editura Oscar Print, 2018, p. 366–368.
Unitatea națională: de la idee la act, în „Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași”, s.n., Istorie, tomul LXIV/2018, număr special *Marea Unire a Românilor (1918). Istorie și actualitate*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2018, p. 15–19.
Ca să fim mai tari..., în „Expres cultural”, anul III, nr. 1(25), ianuarie 2019, p. 4.
Sensul Unirii Principatelor, în „Lumina de Duminică”, 27 ianuarie 2019, nr. 4 (681), anul XV, p. 2.
Unirea Principatelor. Sens și finalitate, în „Convorbiri literare”, ianuarie 2019, nr. 1 (277), p. 32–33.
Basarabia, *de la Unire la integrare*, în „Expres cultural”, anul III, nr. 2 (26), februarie 2019, p. 4.
A regândi și asuma critic trecutul, în „Convorbiri literare”, februarie 2019, nr. 2 (278), p. 31–35.
România interbelică. Repere în istoriografia unei epoci, în „Scriptor”, anul V, nr. 3–4 (51–52), martie – aprilie 2019, p. 15–18.
N. Bălcescu: patosul resurecției, în „Expres cultural”, anul III, nr. 3 (27), martie 2019, p. 4.
Leonid Boicu, *secvențe ego-istorice*, în „Academica”, anul XXIX, 341, martie 2019, p. 52–54.
Europa – un patrimoniu comun, în „Convorbiri literare”, martie 2019, nr. 3 (279), p. 38–39.
Spiritul locului, în „Expres cultural”, anul III, nr. 4 (28), aprilie 2019, p. 4.
Lumea satului între elogiu și analiză, în „Scriptor”, anul V, nr. 5–6 (53–54), mai – iunie 2019, p. 136–138; „Academica”, anul XXIX, 347, nr. 9, septembrie 2019, p. 36–39.
Gândul patriei și patria gândului, în „Convorbiri literare”, aprilie 2019, nr. 4 (280), p. 30–31.
Unitatea românească, *proces istoric imemorial*, în Adrian-Bogdan Ceobanu, Dănuț Huțu (coord.), *Local și național la 100 de ani de la Marea Unire. Reflecții botoșănene*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2019, p. 9–14.
Jertfă și transfigurare, în „Expres cultural”, anul III, nr. 5 (29), mai 2019, p. 4.
Univers rustic, în „Convorbiri literare”, mai 2019, nr. 5 (281), p. 34–38.
G.I. Brătianu: ipostază istoriografică, în Gheorghe I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, Editura Fundația Academia Civică, 2019, p. 11–17.
Prefață, la vol. Carol Iancu, *Evreii din Hârlău: istoria unei comunități*, ed. a 2-a, revăzută și adăugită, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2017 (apariție 2019), p. 15–16.
Homo academicus sub vremi, în „Expres cultural”, anul III, nr. 6 (30), iunie 2019, p. 4.
Cuza Vodă monumental, *„mai tare decât bronzul”*, în „Expres cultural”, anul III, nr. 7–8, iulie – august 2019, p. 4.

„Homo juridicus" în viziune europenistă. Postfață, în Valerius M. Ciucă, *Euronomosofia. Periplu filosofic prin dreptul european. Lecțiuni*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 2019, p. 397–402; „Expres cultural", anul III, nr. 10, octombrie 2019, p. 4.

P. P. Panaitescu: deschideri în spațiul istoriografiei, în „Convorbiri literare", sept. 2019, nr. 9 (285), p. 23–27.

Ilie Minea în orizontul generalităților istorice: Paralipomena, în „Convorbiri literare", octombrie 2019, nr. 10.

În loc de prefață, în Teohari Antonescu, *Jurnal (1893–1908)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Lucian Nastasă-Kovacs, Iași, Editura Junimea, 2019, p. 5–8.

„Mentalitatea noastră este de tip paternalist", interviu, în vol. Constantin Coroiu, *Mărturia altor generații*, *dialoguri în timp*, Iași, Editura Alfa, 2018, p. 296–303.

În spirit haretian, în Gh. D. Grigoraș, Marius V. Onofrei, *Școala Normală/Pedagogică de la Șendriceni – Dorohoi (1919–2019). File de monografie*, Iași, Editura PIM, 2019, p. 16–18.

Centru și periferie în discursul istoric, în „Expres cultural", nr. 12, decembrie 2019, p. 4.

Cuza Vodă – in memoriam, în „Expres cultural", anul IV, nr. 1 (37), ianuarie 2020, p. 4.

De la pedagogia resurecției la discursul critic, în „Convorbiri literare", anul CLII, nr. 2 (290), februarie 2020, p. 16–17.

Histoire et propension eschatologique au temps modernes, în „Revue Roumaine d'Histoire", LVII, 1–4, Bucarest, 2018, p. 141–146.

A. D. Xenopol peste hotare, în „Anuarul Muzeului Național al Literaturii Române Iași", anul XIII, 2020, p. 27–44.

IMPRIMAT ÎN ROMÂNIA